AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI BİZNES UNİVERSİTETİ

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
101-ci ildönümünə həsr edilmiş

"Yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişafın modeli kimi" mövzusunda

Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları

Azərbaycan, Bakı, 24 aprel, 2024-cü il

***

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

BAKU BUSINESS UNIVERSITY

Proceedings of the International Scientific-Practical Conference Dedicated to the 101st Anniversary of the Birth of Nationwide Leader Heydar Aliyev

"Green Economy as a Model of Sustainable Development"

Azerbaijan, Baku, April 24, 2024

***

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БАКИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ БИЗНЕСА

Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 101-летию со дня рождения Общенационального Лидера Гейдара Алиева

"Зеленая экономика как модель устойчивого развития"

Азербайджан, Баку, 24 Апреля, 2024

Redaktor: İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor

Tərtib edənlər: Sabir Əmirxanov, professor

Məleykə Abbasova, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Editor: Ibad Abbasov, D.Sc. (Econ.), Professor

Compilers: Sabir Amirkhanov, Professor

Maleyka Abbasova, Ph.D. in Law

Редактор: Ибад Аббасов, доктор экономических наук, профессор

Составили: Сабир Амирханов, профессор

Малейка Аббасова, доктор философии по праву

"**Yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişafın modeli kimi**". - Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2024-cü il, 602 səh.

"**Green Economy As a Model of Sustainable Development**". - Proceedings of the International Scientific – Practical Conference. Baku, 2024, 602 p.

"**Зеленая экономика как модель устойчивого развития**". – Материалы международной научно-практической конференции. Баку, 2024, 602 стр.

ISBN
978-9952-8455-7-0

©"Bakı Biznes Universiteti" nəşriyyatı, 2024.
©"Baku Business University" Press, 2024.
© Изд-во "Бакинский Университет Бизнеса", 2024.

Konfransın təşkilat komitəsi

Sədr:
İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor – Bakı Biznes Universitetinin rektoru

Sədr müavinləri:
Məleykə Abbasova, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru - Bakı Biznes Universitetinin Elmi işlər üzrə prorektoru

Eşqin Bayramov, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru – Bakı Biznes Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru

Cavidan Heydarov - Bakı Biznes Universitetinin Təlim-Tərbiyə işləri üzrə prorektoru

Üzvlər:
Mahir Səbzəliyev, riyaziyyat elmləri doktoru, professor - Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Tomas Tomidis, professor - Beynəlxalq Helenik Universiteti, Yunanıstan

Nomeda Qudeliene, elmlər doktoru, Dayanıqlı inkişaf üzrə prorektorun müşaviri - Mikolas Romeris Universiteti, Litva

Viktor Kordas – Kral Texnologiya Universiteti, İsveç

Kristofer Terrase, Beynəlxalq layihələr üzrə direktor - Menecmentin İnkişafı üzrə Avropa Fondu (EFMD), Belçika

Nigar Axundova, tarix elmləri namizədi, dosent – Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Organizing Committee of the Conference

Chairman:

Ibad Abbasov, D.Sc. (Econ.), Prof. - Rector of Baku Business University

Vice-Chairmen:

Maleyka Abbasova, Ph.D. (Law) – Vice-rector for Scientific Affairs of Baku Business University

Eshgin Bayramov, Ph.D. (Econ.) – Vice-rector for International Affairs of Baku Business University

Javidan Heydarov - Vice-rector for Student Affairs of Baku Business University

Members:

Makhir Sabzaliyev, D.Sc. (Math.), Prof. - Baku Business University, Azerbaijan

Thomas Thomidis, Dr., Professor - International Hellenic University, Greece

Nomeda Gudeliene, Dr., Advisor to Deputy Rector on Sustainable Development - Mykolas Romeris University, Lithuania

Victor Kordas - KTH Royal Technological University, Sweden

Christopher Terrase, Director of International Projects - European Foundation for Management Development (EFMD), Belgium

Nigar Akhundova, Ph.D. (Hist.), Associate Professor – Baku Business University, Azerbaijan, Baku

Организационный комитет

Председатель:
Ибад Аббасов, доктор экономических наук, профессор – ректор Бакинского Университета Бизнеса

Заместители председателя:
Малейка Аббасова, доктор философии по праву – проректор по Научной части Бакинского Университета Бизнеса

Эшгин Байрамов, доктор философии по экономике – проректор по Международным связям Бакинского Университета Бизнеса

Джавидан Гейдаров - проректор по Работе со студентами Бакинского Университета Бизнеса

Члены комитета:
Махир Сабзалиев, доктор математических наук, профессор – Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Томас Томидис, профессор - Международный Греческий Университет, Греция

Номеда Гуделиене, доктор наук, Советник проректора по вопросам Устойчивого развития – Университет имени Миколаса Ромериса, Литва

Виктор Кордас – Королевский Технологический Университет, Швеция

Кристофер Террасе, директор по Международным проектам – Европейский фонд по развитию менеджмента, Бельгия

Нигяр Ахундова, кандидат исторических наук, доцент – Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Konfransın elm komitəsi

İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor - Bakı Biznes Universitetinin rektoru, Azərbaycan

Ziyad Səmədzadə, iqtisad elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı, Azərbaycan

Nazim Müzəffərli, iqtisad elmləri doktoru, professor - Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru, Azərbaycan

Bəyalı Ataşov, iqtisad elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi - Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru, Azərbaycan

Firdovsi Fikrətzadə, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru - Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin yanında Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru, Azərbaycan

Qutyum Tatyana, iqtisad elmləri doktoru, dosent - Milli İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutu, İqtisadi Elmlər Akademiyası, Moldova

Rahim Sadıqov, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Paulina Rutecka, iqtisad elmləri namizədi - Katovitse İqtisad Universiteti, Polşa

Scientific Committee of the Conference

Ibad Abbasov, D.Sc. (Econ.), Prof. - Rector of Baku Business University, Azerbaijan

Ziyad Samadzadeh, D.Sc. (Econ.), Prof., Active Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, the Deputy of Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan

Nazim Muzaffarli, D.Sc. (Econ.), Prof. - Director of the Institute of Economics of The Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Bayali Atashov, D.Sc. (Econ.), Prof., Honored Scientist - Vice-Rector for Science and Innovations of Azerbaijan Cooperation University

Firdovsi Fikratzada, Ph.D. (Econ.) - Director of Agrarian Research Center of The Ministry of Agriculture of the Republic of Azerbaijan

Tatiana Gutium, D.Sc. (Econ.), Associate Professor – National Institute for Economic Research, Academy of Economic Studies of Moldova, Moldova

Rakhim Sadigov, Ph.D. (Econ.), Associate Professor - Baku Business University, Azerbaijan

Paulina Rutecka, BEng., Ph.D. - University of Economics in Katowice, Poland

Научный комитет конференции

Ибад Аббасов, доктор экономических наук, профессор - ректор Бакинского Университета Бизнеса, Азербайджан

Зияд Самедзаде, доктор экономических наук, профессор, действительный член НАН Азербайджана, Депутат Милли Меджлиса Азербайджанской Республики

Назим Музаффарли, доктор экономических наук, профессор - директор Института Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики

Баялы Аташов, доктор экономических наук, профессор, Заслуженный научный деятель - Проректор по науке и инновациям Азербайджанского Университета Кооперации

Фирдовси Фикретзаде, доктор философии по экономике - Директор Центра Аграрных Исследований Министерства Сельского Хозяйства Азербайджанской Республики

Татьяна Гутиум, доктор экономических наук, доцент – Национальный Институт Экономических Исследований, Академия Экономических Наук, Молдова

Рахим Садыгов, доктор философии по экономике, доцент - Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Паулина Рутецка, кандидат наук - Экономический Университет в Катовицах, Польша

Abbasov İbad Musa oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Bakı Biznes Universitetinin rektoru
Email: rektor@bbu.edu.az

DAYANIQLI İNKİŞAFDA EKOLOJİ TARAZLIĞIN QORUNMASI

Dünyada gedən qlobal proseslər, beynəlxalq çağırışlara dair müasir tələblər yaşıl planetimizin qorunması və ekoloji tarazlığın saxlanılması üçün təxirəsalınmaz ən vacib tədbirlərin görülməsini zəruriləşdirir. Yaşıl dünya, yaşıl iqtisadiyyat, ekoloji təmiz həyat bu gün nüfuzlu qurumların çağırışlarının mərkəzində dayanan əsas məqamlardan biridir. Ona görə də konfransımızı günümüzün ən aktual məsələlərindən biri olan "Yaşıl iqtisadiyyat dayanıqlı inkişafın modeli kimi" mövzusuna həsr edirik. Konfransımız Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuşdur. Məqsədimiz ölkəmizdə yaşıl iqtisadiyyatın formalaşmasının istiqamətlərini və xüsusiyyətlərini təhlil edərək, milli strategiyalarımızın inkişafında beynəlxalq əməkdaşlığın intensivləşdirilməsi mexanizmlərini müəyyən etmək və qiymətləndirməkdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müzakirəmizdə bir sıra xarici ölkənin tanınmış yaradıcı alimləri, tədqiqatçıları və mütəxəssisləri ilə yanaşı, respublikamızın tanınmış alimləri və tədqiqatçılarının iştirak etməsi mövzunun aktuallığını bir qədər artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın və texnoloji inkişafın sürətlə baş verdiyi müasir dünyada dayanıqlı inkişafa nail olunma hər bir ölkə üçün başlıca prioritet olaraq çıxış etməkdədir. Yaşıl iqtisadiyyat və davamlı inkişaf arasındakı əlaqə isə olduqca sıx və dərindir. Yaşıl iqtisadiyyat ekoloji, iqtisadi və sosial mülahizələri bütün səviyyələrdə bir birilə inteqrasiya etməklə davamlı inkişafa nail olmaq üçün bir yol kimi çıxış edir. "Yaşıl iqtisadiyyat" anlayışı iqtisadi fəaliyyətləri necə qavradığımız və həyata keçirdiyimiz barəsində köklü dəyişiklikləri özündə ehtiva edir. Belə ki, yaşıl iqtisadiyyat insan rifahını və sosial ədaləti təmin edən və eyni zamanda ərtaf mühit risklərini kəskin azaldan iqtisadiyyat kimi müəyyən edilir. "Yaşıl iqtisadiyyat" ətraf mühitin uzunmüddətli korlanması hesabına qısamüddətli qazanclara üstünlük vermək əvəzinə, iqtisadi artımı ekoloji dayanıqlıqla uyğunlaşdırmağa çalışır desək yanılmarıq. Bu, iqtisadi rifah, sosial bərabərlik və ətraf mühitin qorunması arasında daxili əlaqəni təmin edən bir modeldir. Yaşıl iqtisadiyyatın mərkəzində dayanan ideya isə təbii ehtiyatlarımızın məhdud olmasının hamılıqla qəbul edilməsidir. Beləliklə, biz ənənəvi istehsal və istehlak modelindən tullantıları minimuma endirən və resurs səmərəliliyini maksimuma çatdıran daha davamlı yanaşmaya keçməliyik. Bu yanaşma, bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqini, enerji səmərəliliyinin təşviqini və iqtisadiyyatın bütün sektorlarında ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqini nəzərdə tutur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yaşıl iqtisadiyyat təkcə ətraf mühitə zərərlərin azaldılmasından ibarət deyil, həm də inklüziv və ədalətli inkişafı təşviq etməkdir. Yaşıl texnologiyalara və infrastruktura sərmayə qoymaqla biz milyonlarla yeni iş yeri yarada bilərik. Eyni zamanda iqlim dəyişikliyi, çirklənmə və biomüxtəlifliyin itirilməsi kimi

aktual ekoloji problemlər də öz həllini tapa bilər. Bu, xüsusilə ətraf mühitin deqradasiyasının daha çox müşahidə edildiyi, təmiz hava, su və torpağa çıxışı olmayan təcrid olunmuş icmalara fayda verə bilər.

Bundan əlavə, yaşıl iqtisadiyyat innovasiya və sahibkarlıq üçün əhəmiyyətli imkanlar yarada bilər. Belə ki, davamlılıq-dayanıqlılıq təcrübələrini və yaşıl sərmayələri stimullaşdırmaqla biznes sektorunun, xüsusilə də tədqiqatçıların ən aktual ekoloji problemlərimizə yeni həllər hazırlamaq üçün yaradıcı potensialını ortaya qoya bilərik. Bu, iqtisadi dəyər yaratmaqla yanaşı, həm də yaşıl planetimizin və onun sakinlərinin rifahına töhfə verən yeni sənaye sahələrinin, məhsul və xidmətlərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Yaşıl iqtisadiyyatın uğurla həyata keçirilməsi üçün yerli icmaların da aktiv iştirakını təmin etmək vacibdir. İcma səviyyəsində sosial proqramların, ekoloji təşəbbüslərin dəstəklənməsi və yerli resurslardan səmərəli istifadə yolları ilə insanlar ekoloji problemlərə qarşı daha həssas ola bilərlər. Məsələn, kənd təsərrüfatında davamlı metodların tətbiqi, yerli məhsulların istehsalı və istehlakı iqtisadiyyatı gücləndirmək və mənfi ekoloji təsirləri azaltmaqla yanaşı, sosial birliyi də artırmaqda faydalı ola bilər. Bütün bunlarla yanaşı, yaşıl iqtisadiyyata keçid heç də problemsiz deyil. Bu, güclü liderlik təşəbbüslərini, razılaşdırılmış birgə fəaliyyətləri və möhkəm beynəlxalq əməkdaşlıqları tələb edir. Hökumətlər, biznes qurumları, vətəndaş cəmiyyəti və akademik mühit şəxsi maraqları və maliyyə məhdudiyyətləri kimi maneələri aradan qaldırmaq üçün birlikdə işləməlidirlər. Biz yalnız birlikdə fəaliyyət göstərərək davamlılığı mükafatlandıran və ətraf mühitin pozulmasını tənqid edən əlverişli mühitlər yaratmalıyıq.

Ekoloji tarazlığın qorunması üçün ictimai şüurun artırılması da olduqca mühüm rol oynayır. İnsanların ekoloji problemlərin ciddiliyini dərk etməsi və bununla bağlı tədbirlər görməsi dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında əsas amillərdən biri hesab olunur. Bu sahədə səmərəli strategiyaların həyata keçirilməsi, cəmiyyətin hər bir fərdinin ekoloji məsələlərə daha ciddi yanaşmasına kömək edə bilər. Təhsil müəssisələrində ekoloji biliklərin artırılması xüsusilə gənc nəsilin ekoloji məsuliyyətini formalaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif yaş qruplarına uyğun ekoloji təhsil proqramlarının hazırlanması və tətbiqi, uşaqlardan başlayaraq, insanların ekoloji problemlər haqqında məlumatlılığının artırılmasına töhfə verəcəkdir. Ekoloji mövzuların müasir dərsliklərdə və təhsil proqramlarında yer almasını tələbələrin ekoloji davranışlarını və dəyərlərini gücləndirmək baxımından da vacib qiymətləndirmək olar. Həmçinin kütləvi media vasitəsilə aparılan maarifləndirmə kampaniyaları da ictimai şüurun artırılması üçün təsirli bir mexanizm kimi çıxış etməkdədir. Televiziya, radio, sosial media və digər platformalar vasitəsilə ekoloji problemlərlə bağlı məlumatların geniş auditoriyaya çatdırılması, insanların bu məsələlərə daha çox diqqət yetirmələrini təmin edir. Ekologiya mövzusunda təşkil edilən müzakirələr, seminarlar və konfranslar, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin ekoloji problemlərə yanaşma tərzini köklü şəkildə dəyişdirə bilər.

Hazırda dünyanın ən mötəbər qurumları, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkila-

tı və Dünya İqtisadi Forumu kimi beynəlxalq təşkilatlar yaşıl iqtisadiyyatla bağlı təşəbbüslərin təşviqi ilə mütəmadi olaraq fəal şəkildə məşğul olurlar. Məsələn Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Ətraf Mühit Proqramı (YUNEP)" müxtəlif proqramlar və təşəbbüslər, o cümlədən yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verən maraqlı tərəflər vasitəsilə davamlı inkişafı təşviq etməyi hədəfləyir. Bu proqram, ölkələri aşağı karbonlu və resurslardan səmərəli istifadə edən iqtisadiyyatlara keçid etmək üçün dəstəkləməkdədir.

Həmçinin BMT-nin on yeddi Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə ətraf mühitin davamlılığı ilə bağlı məqsədlər, o cümlədən: Məqsəd 7: "Əlverişli və Təmiz Enerji", Məqsəd 11: "Davamlı Şəhərlər və İcmalar", Məqsəd 12: "Məsuliyyətli İstehlak və İstehsal" bunlara misal çəkilə bilər.

BMT "İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası" vasitəsilə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və yaşıl inkişafı təşviq etmə məqsədi daşıyan "Paris Sazişi" kimi təşəbbüsləri dəstəkləmək üzrə beynəlxalq əməkdaşlığı asanlaşdırır.

Dünya İqtisadiyyat Forumunun "Yaşıl İnkişaf Fəaliyyəti Alyansı" da öz növbəsində yaşıl inkişafı sürətləndirən siyasətləri və investisiyaları təşviq etmək üçün biznes subyektlərini, hökumətləri və vətəndaş cəmiyyətini bir araya gətirir.

Qeyd edilən qlobal təşəbbüslərin fonunda heç də təsadüfi deyil ki, dayanıqlı inkişafın təmin olunması, xüsusilə ekoloji tarazlığın qorunması dövlətimizin də prioritetləri sırasında yer almaqdadır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik"dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində vacib əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq sənədə əsasən növbəti onillikdə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına dair müəyyən edilmiş beş Milli Prioritetdən biri də məhz "təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi"dir.

Eyni zamanda BMT və Azərbaycan Hökuməti arasında 2021-2025-ci illər üçün Dayanıqlı İnkişaf üzrə Əməkdaşlığa dair Çərçivə Sənədi imzalanmışdır. Bu Sənəddə nəzərdə tutulan 4 əsas prioritetdən biri də məhz "ətraf mühitin mühafizəsi və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə"dir. Bu istiqamətdə atılan olduqca mühüm və dünyamiqyaslı addımlardan biri də BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının – "COP29"-un 2024-cü ildə Azərbaycanda keçirilməsidir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, yaşıl iqtisadiyyat daha firavan, ədalətli və davamlı gələcək üçün cəlbedici bir model kimi çıxış etməkdədir. Yaşıl texnologiyaların gücündən istifadə etməklə, biz planetimizin ekoloji sərhədləri daxilində inkişaf edən davamlı iqtisadiyyatlar qurmaqla ətraf mühitə nəzarət və sosial ədalət prinsipləri fonunda iqtisadi tərəqqiyyə nail ola bilərik. Ekoloji tarazlığın qorunması yalnız gələcək nəsillərin rifahı üçün deyil, eyni zamanda indiki dövrdə də həyat keyfiyyətinin artırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə hər bir fərd, təşkilat və dövlət məsuliyyətini dərk edərək, ekoloji tarazlığın qorunması üçün birgə çalışmalıdır.

Səmədzadə Ziyad Əliabbas oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü,
Azərbaycan Respublikası
Milli Məclisinin deputatı,
Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqının sədri

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ENERGETİKA POTENSİALI, ONUN YAŞIL ENERJİ HESABINA ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycan XX əsrin birinci onilliyində elektrik enerjisi istehsalına görə çar Rusiyasında Moskva və Sankt-Peterburqdan sonra 3-cü yeri tuturdu. Bu dövrdə Azərbaycanda elektrik enerjisinin istehsalının həcmi Belarusiya, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Latviya, Litva, Estoniya və Türkmənistanda istehsal edilən elektrik enerjisinin ümumi həcmindən 1,8 dəfə çox idi. 1950-ci ildə Baltikyanı, Qırğızıstan, Tacikistan, Ermənistan, Türkmənistan respublikalarında cəmi 2,7 milyard kVt, Azərbaycanda isə 2,9 milyard kVt/saat təşkil etmişdi.

Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə xalq təsərrüfatının energetika bazasının möhkəmləndirilməsi inkişafı ilə bağlı xeyli işlər görüldü. Respublikada Əli Bayramlı DRES-i, Şimal DRES-i (Bakı), 1 və 2 nömrəli Sumqayıt İEM-ləri, Krasin adına DRES və digər müəssisələrin istifadəyə verilməsi respublika xalq təsərrüfatının inkişaf imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın enerji potensialını möhkəmləndirmək üçün irimiqyaslı tədbirlər həyata keçirildi, elektrik enerjisi istehsalı bir neçə dəfə artırıldı, ən ucqar kəndlərdə belə elektrikləşdirmə başa çatdırıldı. Amma elektrik enerjisi istehsalı 1960-cı ildəki 6,6 milyard kv/saatdan 1970-ci ildə 12,6 milyard kv/saata çatdırılsa da, bu, respublika iqtisadiyyatını surətli inkişaf etdirmək üçün kifayət etmirdi. Respublikada istehsal olunan elektrik enerjisinin 60%-dən çox hissəsi yanacaq və kimya sənayesi, qara və əlvan metallurgiya sahələrinin payına düşürdü.

Uzun illər dünya təcrübəsində real sektorun inkişafı ilə bağlı planlaşdırma, proqnozlaşdırma araşdırmalarında elektrik enerjisi ilə əmək məhsuldarlığı göstərici-lərindən geniş istifadə edilirdi.1913-1970-ci illərdə sənayedə əməyin enerji ilə silahlanması 24 dəfə, əmək məhsuldarlığı isə 17,3 dəfə artmışdı. Əməyin enerji ilə silahlanmasının 1 faiz artımı əmək məhsuldarlığının 1913-1928-ci illərdə 0,6 faiz, 1928-1960-cı illərdə 0,8 faiz, 1940-1960-cı illərdə 0,9 faiz, 1950-1967-ci illərdə 0,8 faiz yüksəlməsi ilə nəticələnmişdi. Ötən əsrin 70-80-cı illərində bu iki göstəricinin arasın-da qarşılıqlı əlaqənin təhlili demək olar ki, sənaye, kənd təsərrüfatında geniş yer al-mışdır. Təəssüf ki, bu gün elmi araşdırmalarda qeyd edilən göstəricilərdən, demək olar ki, diqqətdən kənarda qalmışdır ki, buna da haqq qazandırmaq olmaz.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlişindən sonra respublikanın enerji sisteminin sürətli inkişafını təmin etmək məqsədi ilə təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilmiş, irimiqyaslı layihələr reallaşdırılmışdı.

Respublikada 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda KV. saat elektrik enerji istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artmış, sənayedə və digər sahələrdə istehsal proseslərinin elektrikləşdirilməsi səviyyəsi yüksəlmişdi.

19 oktyabr 2000-ci ildə Bakının Xətai rayonunda 1 nömrəli Bakı İstilik-Elektrik Mərkəzinin (İEM) birinci növbəsinin istifadəyə verilməsi ilə bağlı keçirilən tədbirdə

çıxış edən Heydər Əliyev demişdi:“... Bu gün **mən bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, əgər o illər biz Sovetlər İttifaqının imkanlarından istifadə edib hazırda mövcud olan elektrik stansiyalarını, su elektrik stansiyalarını yaratmasaydıq, indi müstəqil Azərbaycan böyük enerji böhranı içində idi. O vaxt biz çox uzaqgörənlik etdik. Biz Sovetlər İttifaqının proqramına riayət etmədik. Yəni ümumittifaq enerji sistemi yaranmışdı, SSRİ-nin hər bir respublikasını təmin edirdi. Stansiyaların da əksəriyyəti şimalda – Rusiyada toplanmışdı. Əgər biz ona arxayın olsaydıq, təbiidir ki, SSRİ dağılandan sonra Azərbaycan müstəqil olandan sonra biz oradan elektrik enerjisini ala bilməzdik**”.

Son 20 il ərzində Azərbaycanın energetika potensialı əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənmiş, ölkəmizin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün güclü əsaslar yaradılmışdır.

İndi Azərbaycan həm də qonşu ölkələrə elektrik enerjisi ixrac edir. Eyni zamanda, erməni işğalından azad edilmiş, böyük enerji potensialına malik olan ərazilərdə intensiv quruculuq işləri aparır. Azərbaycan dövləti 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan tarixi qələbədən sonra digər sahələrdə olduğu kimi, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə, müasir enerji infrastrukturunun qurulması və regionun enerji potensialından səmərəli istifadə edilməsini qarşıdakı dövrün mühüm strateji vəzifələri kimi müəyyənləşdirmişdir. Qeyd edək ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərimiz hidroenerji ehtiyatları ilə olduqca zəngindir. Hesablamalara görə respublikamızın yerli su ehtiyatlarının 25 faizi, yəni ildə təqribən 2 milyard 560 milyon kub metri Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarının payına düşür.

Hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarinda yeni elektrik güc mərkəzlərinin ən müasir texnologiyalar tətbiq etməklə 110, 35 və 0,4 kV-luq şəbəkələrin yaradılması, elektrik xətlərinin çəkilməsi üzrə konkret tədbirlər həyata keçirilir.

Son illərdə qlobal enerji siyasətində əsas istiqamətlərdən biri yaşıl enerjiyə keçididir. Yaşıl enerjiyə keçid ən müasir texnologiyalar tətbiq edilməklə ənənəvi enerji resurslarının bərpa olunan enerji mənbələri ilə əvəz edilməsini, yəni yaşıl enerjini özündə ehtiva edir.

Hələ 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunan müşavirədə dövlət başçısı işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı qarşıya mühüm vəzifələr qoymuşdu. Bu məsələ “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də öz əksini tapmışdır.

İşğaldan azad olunan torpaqların enerji infrastrukturunun yaşıl enerji hesabına bərpası ilə əlaqədar görülən işlərin mühüm bir istiqaməti Qarabağda iti axan çayların üzərindəki dağıdılmış elektrik stansiyalarının bərpası və ya yenilərinin inşasıdır. Bu baxımdan 2021-ci il fevralın 14-də Laçın rayonunda istifadəyə verilən ilk su elektrik stansiyası Güləbird SES-ni qeyd etmək istərdik. Ümumiyyətlə, Laçın rayonu ərazisində vaxtilə inşa etdiyimiz 5 su elektrik stansiyasının bərpası təmin edilib. Kəlbəcər rayonunun ərazisində isə 12 su elektrik stansiyası yenidən qurulur. Regiondakı digər mühüm hidroenerji obyektləri “Xudafərin” və “Qız Qalası” su elektrik stansiyalarıdır. Bu iki hidroqovşaqların və su elektrik stansiyalarının tikintisi, istifadəsi Azərbaycanla İran arasında 2016-cı ildə imzalanmış sazişlə tənzimlənir. İranla əldə edilmiş razılaşmaya əsasən ümumi gücü 280 meqavat olan hər iki stansiya 716 milyon kVt/saat elektrik enerjisi istehsal ediləcək ki, onun da 356 milyon kVt/saatı Azərbaycanın payı-

na düşəcək. Onu da qeyd edək ki,1,6 milyard kubmetrdən çox su tutumuna malik bu hidroqovşaqlar və stansiyalar Azərbaycanda həcminə görə Mingəçevir, Şəmkir Su Elektrik Stansiyalarından sonra üçüncü yerdə gəlir.

Regionda külək enerjisi potensialından istifadə etmək imkanları böyükdür. Qarabağın dağlıq hissəsində 100 metr hündürlükdə küləyin orta illik sürətinin 7-8 m/s olduğu geniş ərazilər mövcuddur. **Bütünlükdə Qarabağ və ətraf regionlar hidro-enerji, günəş, külək, bioenerji və geotermal enerji kimi bərpa olunan enerji mənbələri ilə zəngindir və bu resurslardan səmərəli istifadə edilməsi qarşıda duran əsas məsələlərdəndir.** Bu məqsəd ilə, adıçəkilən sahələr üzrə dəqiq potensialın hesablanması üçün ölçü müşahidə stansiyalarının quraşdırılması, onların tikintisi üzrə texniki imkanların və iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi ilə bağlı işlər aparılır.

Heç şübhəsiz ki, Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan dövlətinin işğaldan azad olunmuş ərazilərin "Yaşıl enerji" zonasına çevrilməsi ilə bağlı qarşıya qoyduğu tələblərə uyğun olaraq bərpa olunan və alternativ enerji stansiyalarının tikintisi azad olunmuş ərazilərin enerji təminatına öz töhfəsini verəcək. **"Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə müasirlikdir, yenilikdir, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyadır. Bu bizim gələcəyə baxışımızdır",** - deyə vurğulayan ölkə rəhbəri bu sahənin yaradılması və inkişafı üzrə atılan addımlar bütövlükdə dövlətimiz üçün enerji təhlükəsizliyinin daha sabit və davamlı təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Onu da vurğulamaq istərdim ki, yaşıl enerjiyə keçid neft-qaz kompleksinin inkişafına diqqətin azalması kimi başa düşülməməlidir. Ulu tanrı Azərbaycana neft-qaz sərvətlərini verib və müstəqil dövlətimiz bu amildən səmərəli istifadə edərək özünün iqtisadi, siyasi müstəqilliyini möhkəmləndirmiş, respublikamızın taleyüklü problemlərinin həllinə nail olmuşdur. Neft amili hələ xeyli müddət Azərbaycanın tərəqqisinə onun iqtisadi gücünün artmasına xidmət edəcəkdir.

Yekun olaraq onu qeyd etmək istərdim ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin iqtisadi qüdrətinin artmasında müstəsna rol oynayan energetika kompleksi qarşıdakı dövrdə də davamlı inkişaf edəcək, ölkəmizin keyfiyyətli inkişafına öz layiqli töhfəsini verəcəkdir. İqtisadi alimlərimiz qloballaşan dünyada milli iqtisadiyyatlara təhdidlərin, liberallaşmanın doğurduğu fəsadların nəticələrini obyektiv qiymətləndirməli, "hər şeyi bazar həll edir" fikrini genişləndirməməli real sektorun surətli və keyfiyyətli inkişafına xidmət edən araşdırmalar aparmalıdırlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının işğal edilmiş ərazilərində "yaşıl enerji" zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 07 may 2021.
2. Z. Səmədzadə - Azərbaycan İqtisadiyyatı 100 ildə. Bakı, 2021. I cild fəsil V
3. Z. Səmədzadə - Qarabağ İqtisadiyyatı 100 ildə. Bakı, 2022. V cild fəsil XIV
4. Q.Əbdülsəlimzadə - Azərbaycan SSRİ-də Xalq təsərrüfatının elektrikləşdirilməsi tarixinə həsr edilmiş doktorluq disertasiyası. Bakı, 1969.

Ataşov Bəyalı Xanalı oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi,
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru

QLOBAL KONTEKSTDƏ YAŞIL İQTİSADİYYATIN VƏ YAŞIL ENERJİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Son onilliklərdə qlobal səviyyədə transformasiyalar dərinləşməkdədir. Sivilizasiyanı narahat edən qlobal problemlər artmaqda davam edir. Xüsusilə, dayanıqlı inkişafın təmin olunması, resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, qənaət rejimlərinin formalaşdırılması, alternativ enerji mənbələrinin yaradılması mühüm hədəflər kimi ortaya qoyulmuşdur. Aparıcı dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı çağırışlara adekvat olaraq tədbirlər görməkdədirlər. Qlobal istiləşmə, istilik effekti verən qazların atmosferə buraxılmasının azaldılması, ətraf mühiti çirkləndirən maddələrin həcminin minimuma endirilməsi tədbirləri daha çox diqqət çəkir. Bu istiqamətlərdə beynəlxalq, regional və ölkə proqramları reallaşdırılır. Bütün bunlar onu göstərir ki, yaxın və uzaq perspektivdə qlobal problemlər sırasında yaşıl iqtisadiyyatın təmin edilməsi və yaşıl enerji mənbələrinin genişləndirilməsi maksimum prioritetlik təşkil edəcəkdir.

Qeyd edək ki, 80-ci illərin sonlarında insanların resursdan istifadəsinin ətraf mühitə təsiri və ekologiya, yoxsulluq və iqtisadi dəyişikliklər arasındakı əlaqələrə dair fikirlərin köklü surətdə yenidən qiymətləndirilməsi baş verdi. Nəticədə ekoloji problemlərə və iqtisadi inkişafa yeni yanaşma - "rəqabətli məqsədlər" adlanan prinsipə, yəni ətraf mühitin və təbii ehtiyatların qorunmasına, iqtisadi artıma və ya insanların məmnunluğuna əsaslanan yanaşma – "dayanıqlı inkişaf" konsepsiyası ortaya çıxdı [1, s.424-425].

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası bir millətin rifahının təkcə onun iqtisadi sərvətindən deyil, habelə əlverişli mühitindən və yaşayış yerindən asılı olması ehtimalına əsaslanır. Ehtimal olunur ki, ekoloji risklərin qarşısı alınmayınca iqtisadi inkişafın mənası olmayacaq. Ətraf mühitə düzəlməz dərəcədə ziyan vurmaqla və ya mövcud təbii ehtiyatları tükəndirməklə biz gələcək nəsillərin həmin resurslara çıxışını məhdudlaşdırırıq və bununla da onların gələcəkdə öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarını təhlükə altına qoyuruq. Buna görə dayanıqlı inkişaf iqtisadiyyatla ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqə və onların nəsillərarası bərabərliyi təmin etmək baxımından necə idarə olunması ilə bağlıdır.

Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin aşkar ziddiyyətlərinə baxmayaraq, onlar uzunmüddətli perspektivdə daha faydalıdır. Məsələn, iqtisadi artım təbii ehtiyatların qorunması ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Bununla belə, müasir dövrdə təbii ehtiyatlardan məsuliyyətli istifadə gələcəkdə davamlı iqtisadi artım üçün resursların mövcud olmasını təmin etməyə kömək edəcəkdir. Dayanıqlı inkişaf ətraf mühit və inkişafa dair bir çox ədəbiyyatda rast gəlinən və müasir dünyada getdikcə daha genişlənən bir anlayışdır. Müvafiq olaraq, hazırda dayanıqlı inkişafın bir çox tərifləri mövcuddur. Əksər təriflər vurğulayır ki, dayanıqlılıq iqtisadi artım və onun ətraf mühitə, iqtisadiyyata və cəmiyyətə təsiri arasındakı əlaqəni tanıyan qərarlar tələb edir. Dayanıqlı inkişaf ətraf

mühitə daha az ziyan vurmaq və gələcək nəsillərin ehtiyaclarını nəzərə almaqla əlaqələndirilir və beynəlxalq səviyyədə və ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində siyasətlə stimullaşdırılmalıdır. Beləliklə, dayanıqlı inkişafın ekoloji ölçüsü eko-sistemləri, havanın keyfiyyətini və resursların bütövlüyünü və dayanıqlılığını necə qorumaq lazım olduğunu müəyyənləşdirir.

İqtisadiyyatda və cəmiyyətdə baş verən neqativ dəyişikliklərə tab gətirə bilən və onların nəticələrini tez bir zamanda aradan qaldıra bilən dayanıqlı inkişaf konsepsiyası bütün növ resurslardan səmərəli istifadə məsələlərini ön plana çıxarmışdır. Yeni inkişaf modelinin formalaşması zamanı dayanıqlı inkişaf paradiqmasının təkamülü yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Yaşıl iqtisadiyyat enerji və resurslara qənaət, atmosferdə karbon emissiyalarının azaldılması, ekoloji cəhətdən təmiz enerjidən istifadə etməklə nəqliyyat, alternativ enerji mənbələri, üzvi kənd təsərrüfatı, ekoloji təhlükəsizlik və inkişaf etmiş logistikaya əsaslanır. Ötən əsrin sonlarından etibarən texnoloji modelin innovativ forması və ekoloji cəhətdən dayanıqlı inkişafa nail olunmasının əsas amillərindən biri kimi "yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası" getdikcə daha çox inkişaf etdirilir. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf dərəcəsini regionlar və bütövlükdə ölkə üzrə yaşıl investisiyaların həcmini təhlil etməklə qiymətləndirmək olar. Çünki yaşıl investisiyaların səviyyəsi və strukturu bu sahədə əsas meyilləri və problemləri müəyyənləşdirməyə imkan verəcək [2, s.57].

Yaşıl iqtisadiyyatın sürətləndirilmiş inkişafına əsaslanan iqtisadi artımı təmin etmək üçün bir qrup prioritet fəaliyyət istiqamətlərinin nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

- Yaşıl iqtisadi inkişafa keçidə iqtisadi dəstək hesabına əhalinin fəallığının artırılması;
- Mövcud təbii ehtiyatlardan və imkanlardan davamlı və səmərəli istifadə edilməsi;
- Yaşıl inkişaf potensialının artırılması və insan kapitalının inkişafı üzrə tədbirlərin gücləndirilməsi;
- Yaşıl iqtisadiyyatın miqyasının genişləndirilməsi və inkişafı məqsədilə bu sahədə prioritet istiqamətlər üzrə fundamental və praktiki tədqiqatların aparılmasına hərtərəfli dəstək verilməsi;
- Real sektorda müəssisələrin müasir qənaətcil texnologiyalarla modernləşdirilməsi, tullantısız istehsalın təşkili, onların emalının və bərpa olunan enerji texnologiyalarından istifadənin təşviqi;
- Perspektivli innovativ inkişaflar və yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı layihələri üçün maddi dəstək və şərait vasitəsilə iqtisadi artımın daha da sabitləşməsinə nail olunması və s.

Hesab edirik ki, texnoloji yeniliklər mövcud iqtisadiyyatın strukturunda dəyişikliklərə səbəb olur, lakin dayanıqlı inkişafa səbəb olmur. Texnologiyalar iki meyara malik olmalıdır: təhlükəsizlik və ətraf mühitə uyğunluq. Bu meyarlar təmiz və ya yaşıl texnologiyalar adlandırılan texnoloji dəyişikliklərə və yeniliklərə uyğundur. Onlar ekoloji problemlərin həllinə yönəlib. Onların yaradılması, reallaşdırılması və kütləvi yayılması ilə əhəmiyyətli müsbət sosial-ekoloji və iqtisadi dəyişikliklərin kumulyativ təsiri baş verir [3, s.48-49].

Yaşıl texnologiya qlobal istiləşməni azaltmağa kömək edə bilər. Son 100 il ərzin-

də Yer səthinin temperaturu 0,4°C-dən 0,8 °C-ə qədər əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Hökumətlərarası İqlim Paneli 2100-cü ilə qədər temperatur sıçrayışının 1,4 ilə 5,8°C arasında olacağını proqnozlaşdırır. Temperaturun bu artımı istixana effektinin artması ilə birləşir. Bunun mənfi təsirlərindən bəziləri tüstü emissiyaları, ozon təbəqəsinin tükənməsi, okeanların turşulaşması və bitki artımındakı dəyişikliklərdir. Bununla belə, yaşıl texnologiyaların köməyi ilə iqlim dəyişikliyi azaldıla bilər, çünki onlar gələcək enerji istehsalının və karbon istehlakının artırılmasının yeni üsullarından faydalanırlar.

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın formalaşdırılması, xüsusilə bərpa olunan alternativ yaşıl enerji mənbələrinin potensialının obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi məsələləri hazırki şəraitdə kifayət qədər aktualdır. Ölkə Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də yaşıl iqtisadiyyatın formalaşdırılması və yaşıl enerji sahələrinin inkişaf etdirilməsi hədəfləri də yer almışdır [4].

Ölkənin bir sıra regionlarında, məsələn, Abşeron yarımadasının qərb zonasında, Xızıda və digər ərazilərdə alternativ enerji mənbələrinin potensialının formalaşdırılması və infrastrukturunun yaradılması, müvafiq istiqamətlər – külək və günəş enerjisi üzrə infrastrukturun yaradılması prosesləri artıq başlanmışdır. Xızıda külək enerjisi, Qaradağda isə günəş enerjisi istiqamətində yaradılan infrastruktur ölkəmizin enerji balansının daha da gücləndirilməsinə, alternativ enerji – yəni yaşıl enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsinə ciddi töhfə deməkdir.

Ən önəmli hadisələrdən biri isə məhz torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsindən sonra baş vermişdir. Cəbrayıl rayonunda Azərbaycanın neft strategiyasının reallaşdırılmasında əsas tərəfdaşı olan British Petrolium şirkətinin iştirakı ilə çox güclü potensiala malik günəş enerjisi istehsalı infrastrukturunun yaradılmasına başlanılmışdır. Burada istehsal ediləcək elektrik enerjisinin müəyyən hissəsi ölkədaxili tələbata yönəldilməklə yanaşı, digər əhəmiyyətli bir hissəsi Avropaya ixrac olunacaqdır. Təqdirəlayiq haldır ki, bu məqsədlə Qara dənizin dibindən müvafiq optik kabel çəkiləcəkdir və elektrik enerjisi Avropa Birliyi ölkələrinə, o cümlədən ilk növbədə Serbiyaya ixrac olunacaqdır.

Məhz bu faktlar əsasında qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın yaradılması və bərpa olunan alternativ yaşıl enerji mənbələrinin inkişafı istiqamətində önəmli addımlar atılmaqdadır. Çox mühüm hadisələrdən biri kimi hesab edirik ki, Azərbaycanda olan mövcud resurslardan və xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bol sularla zəngin olan çaylardan səmərəli istifadə etmək hesabına əvvəllər mövcud olan su-elektrik stansiyalarının bərpa edilməsi və ya yenilərinin tikilməsi, nəticədə yaşıl enerjinin alınması imkanlarının qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadə edilməsi tədbirlərinə başlanılmışdır.

Bütün bunlar Azərbaycanda bərpa olunan alternativ yaşıl enerji mənbələrinin genişləndirilməsinə və ümumi enerji istehsalı strukturunda yaşıl enerjinin payının ildən-ilə artacağına inam yaradır.

Bir məsələyə də diqqətinizi yönəltmək istərdim. Ölkə Prezidentinin 25 dekabr 2023-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycanda 2024-cü il “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” kimi elan olunmuşdur [5].

Eyni zamanda, ölkəmiz üçün tarixi bir hadisənin şahidi olacağıq. Belə ki, 2024-cü ilin noyabr ayında Bakıda MBT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının – 29-cu sessiyası – COP29 kimi dünya səviyyəsində

mötəbər bir qlobal tədbir keçiriləcəkdir [6]. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, ölkəmiz digər istiqamətlərdə olduğu kimi regionda və beynəlxalq səviyyədə nüfuzlu müstəqil dövlət kimi qəbul edilməkdədir. Yaxın illərdə Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın strukturunun formalaşdırılması və yaşıl enerji istehsalının artırılması ölkəmizin qlobal səviyyədə rəqabətinin daha da yüksəldilməsinə imkan verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Мантаева Э.И., Голденова В.С., Слободчикова И.В. «Зеленые» технологии как фактор устойчивого развития национальной экономики. Московский Ака-демический Экономический форум - МАЭФ-2021, с.423-431.
2. Козлов С.Н. «Зеленая» экономика как фактор устойчивого развития региона / С.Н. Козлов // Вестник НГИЭИ. – 2020. – № 4(107). – с. 55-65.
3. Барышева Г.А. Зеленые технологии: определение понятия, этапы становления и роль в устойчивом развитии экономики / Г.А. Барышева, М.С. Егорова // Теория и практика общественного развития. – 2019. – № 12(142). – с. 48-54.
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
5. COP29-un Azərbaycanda keçirilməsi qlobal problemlərin həllində strateji təşəbbüsdür: [Elektron resurs]/URL: https://report.az/cop29/ekspert-azerbaycanda-Cop29-un-kecirilmesi-qlobal-problemlerin-hellinde-strateji-tesebbusdur/
6. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 25 dekabr 2023-cü il.

Fikrətzadə Firdovsi Fikrət oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru

KƏND TƏSƏRRÜFATI SAHƏSİ ÜZRƏ YAŞIL İNKİŞAF MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı qeyri-neft sektorunun əsas sahəsi kimi formalaşaraq onun inkişafı milli iqtisadiyyatın sabit və sağlam fəaliyyəti üçün mühüm əsasdır. Son illərdə baş verən qlobal iqlim dəyişikliyinin ən çox təsir etdiyi sahə də kənd təsərrüfatıdır, çünki bu sahə təbii-iqlim şəraitindən asılıdır və məhsul istehsalı yerli iqlim şəraitinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Yaşıl kənd təsərrüfatının inkişafının mahiyyəti ətraf mühitə zərər vermədən kənd təsərrüfatı istehsalının artırılmasından keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, torpaqların becərilməsi və təbii ekoloji resursların istifadə səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, kənd təsərrüfatı ekoloji mühitinin mühüm problemlərinin fəal şəkildə həllinə qədər təşviq etməkdir.

Yaşıl kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın bu sahəsində davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrin tətbiqini nəzərdə tutur. Onun məqsədi kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin ətraf mühitə mənfi təsirlərini azaltmaq, biomüxtəlifliyi təşviq etmək, təbii ehtiyatları qorumaq və əkinçilik sistemlərinin uzunmüddətli həyat qabiliyyətini təmin etməkdir.

2050-ci ilə qədər gözlənilən 9 milyard insanın ehtiyaclarını ödəmək üçün ərzaq istehsalı hazırkı səviyyələrlə müqayisədə 70% - 100% artmalıdır [3].

Qlobal iqlim dəyişikliyinin dərinləşməsi iqtisadi inkişaf strategiyasına yenidən baxılmasını və yeni inkişaf yollarının müəyyən edilməsini şərtləndirir. Məhz bu baxımdan, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün, ilk növbədə, "yaşıl" iqtisadiyyat prinsiplərinin gözlənilməsi, ekoloji prioritetlərə və səmərəli irəliləyişlərə nail olmaq tələb olunur. Burada, təbii resursların qorunması və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə müəyyən edilən dövlət siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi, flora və faunanın qorunması, kənd təsərrüfatının ekoloji təhlükəsizliyinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi və qorunması, təchizatın, gəlirin və ekologiyanın təmin edilməsinin koordinasiyalı şəkildə birliyinə nail olmaq mütləqdir.

Azərbaycan dünya bazarında böyük ehtiyac duyulan neft və qaz kimi karbohidrogenlərlə zəngin bir ölkə olmaqla bu resursların hasilatını və ixracatını həyata keçirir. Məlumdur ki, energetika sahəsi iqtisadiyyatın önündə gedir. Bu baxımdan, Azərbaycanda Dövlət Statistika Komitəsinin son məlumatlarına görə, 2021-ci ildə atmosferə istilik effekti yaradan qazların atılmasında energetika sahəsinin xüsusi çəkisi 81.1% (53.4 milyon ton CO2 ekvivalentində), kənd təsərrüfatının payı 11.5% (7.6 milyon ton CO2 ekvivalentində) və sənayenin payı 5.0% (3.3 milyon ton CO2 ekvivalentində) təşkil edir [4]. İnkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə kənd təsərrüfatı Azərbaycanda 2-ci yerdə gəlir ki, bu da sənaye sahəsinin zəif inkişaf etməsi ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə aparılan tədqiqatların nəticəsinə görə, ətraf mühitin kənd təsərrüfatı ilə çirklənməsi heyvandarlıq və əkinçilik sahələri üzrə yetişdirmə və becərmə üsullarının səmərəsiz seçilməsi nəticəsində biosferə ziyan vurulur. Bu sahədə çirklənmənin əsas səbəbləri aşağıdakı üsullardan mütəmadi istifadə edilməsidir:

- məhsuldarlığı artırmaq və zərərvericiləri məhv etmək üçün kimyəvi maddələrdən istifadə olunması;
- asılı yanacaqdan istifadə etməklə istixanaların fəaliyyətləri;
- suvarma suyundan səmərəsiz və ənənəvi qaydada istifadə edilməsi;
- heyvandarlığın tullantılarının açıq şəkildə ətrafa atılması;
- ixtisaslaşmış texnikaların istifadə səviyyəsinin yüksək olması.

Təsərrüfat tullantılarının getdikcə artması ekosistemin pozulmasına və vəhşi təbiətə ciddi zərər verməkdədir. Mineral gübrələrin pestisidlərlə torpağa daxil olması nəticəsində havanın, suyun tərkibində dəyişiklik, torpağın münbitliyinin pisləşməsi baş verir. Eyni zamanda, onların torpaqda toplanması və ya çox miqdarda istifadəsi bu bitkiləri yeyən heyvanlara təsir göstərir, son illərdə dünyanı narahat edən müxtəlif mümkün epidemiya mənbəyinə çevrilir. Pestisidlərin, herbisidlərin və funqisidlərin istifadə səviyyəsinin yüksəlməsi və torpaqlarda toplanması qrunt sularının və torpaqlar yuyulduğu zaman yeraltı suların çirklənməsinə səbəb olur. Kənd təsərrüfatı texnikalarından, xüsusilə köhnə texnikalardan istifadə torpağı və havanı çirkləndirir.

Türkiyə və Azərbaycan alimlərinin birgə tədqiqatına görə Azərbaycanda "balıqçılıq və arıçılıq da daxil olmaqla, heyvandarlıq və bitkiçilik üzrə kənd təsərrüfatını zənginləşdirmək üçün müxtəlif topoqrafik və iqlim zonalarına malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycan qida məhsullarının xalis idxalçısı hesab olunur. Əsas problem torpaq sahələrinin parçalanması və təbii ehtiyatların deqradasiyasından qaynaqlanan

kənd təsərrüfatında aşağı məhsuldarlıqla bağlıdır. Bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin düzgün idarə edilməməsi torpaq eroziyasına, şoranlaşmaya, torpaqda üzvi maddələrin və torpaq münbitliyinin azalmasına, bataqlıqlaşmaya, deqredasiyaya və səhralaşmaya səbəb olmuşdur" [2, səh. 20].

Yaşıl kənd təsərrüfatının inkişafı ilə ekoloji mühitin mühafizəsi, ərzaq təhlükəsizliyi və fermerlərin gəlirlərinin artırılması arasında əlaqənin düzgün idarə edilməsi, ekoloji təmiz olan yüksək keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükünün artırılmasına, intensivliyin azaldılmasına şərait yaradan sistemlərin və mexanizmlərin innovasiyasını tələb edir. "Yaşıl" iqtisadiyyatın prinsiplərinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatının yaşıl inkişafı mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi aqrar sahənin, ekologiyanın və davamlı inkişafın müxtəlif aspektlərini əhatə edən mühüm vəzifədir. "Yaşıl" iqtisadiyyatın inkişafına xüsusi önəm verən Azərbaycan qlobal iqlim dəyişikliyi nəticəsində yaranmış problemlərin həlli üçün dünya dövlətlərinin toplandığı GOP29-a 2024-cü ildə ev sahibliyi edəcək. Eyni zamanda, ölkə prezidenti İlham Əliyevin 25 dekabr 2023-cü il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında 2024-cü il "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilmişdir [5]. Bundan başqa, 13 iyun 2008-ci ildə № 650-IIIQ sayı "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir [6]. Onu da qeyd edək ki, ölkə prezidenti İlham Əliyev 23 aprel 2024-cü ildə ADA Universitetində "COP29 və Azərbaycan üçün Yaşıl Baxış" mövzusunda keçirilən beynəlxalq forumda çıxışı zamanı qeyd etmişdir ki, "COP29-un keçirilməsi bizə həvalə edilməmişdən əvvəl biz ekoloji problemlərlə ciddi məşğul olurduq və iqlim dəyişikliyinin mənfi fəsadlarını azaltmağa çalışırdıq. Köhnə kanallarımızda təxminən 30 faiz su itkimiz var. Modernləşdirmə və yeni texnologiyalardan sonra su itkisi 5 faizdən artıq olmayacaq" [7].

Göründüyü kimi, Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərindən, Ulu Öndər Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdən ətraf mühitin mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirilməkdədir. Kənd təsərrüfatının təhlükəsiz inkişafı üçün istehsal texnologiyalarının yaşıl inkişaf prinsiplərinə uyğunlaşdırılması və yaşıl inkişaf mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Apardığımız təhlillərə uyğun olaraq, yaşıl inkişaf mexanizmini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- resurs ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi - burada su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi və müasir suvarma sistemlərinin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda suvarılan əkin sahələrinin 2020-ci ildə 5.0%-də (74.3 min ha), 2021-ci ildə 6.1%-də (91.5 min ha) və 2023-cü ildə 7.1%-də (104.2 min ha) müasir suvarma sistemləri tətbiq olunmuşdur. Azərbaycanda suvarma suyunun çatışmaması su ehtiyatlarına qənaət etməyi və müasir suvarma sistemlərinin tətbiqinin genişləndirilməsini şərtləndirir. Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə istehsal xərclərinin və istilik effekti yaradan qazların atmosferə atılan həcminin azalmasına imkan verir.

- üzvi əkinçilik sisteminin tətbiqinin genişlənməsi - burada mineral gübrələrdən və zəhərli kimyəvi maddələrdən istifadə səviyyəsinin azaldılması mühüm amillərdən biridir. Eyni zamanda, növbəli əkin sisteminin tətbiqi ekoloji təmiz məhsul istehsalına və torpaqların təbii münbitləşməsinə imkan verir.

- xətti iqtisadiyyatdan dairəvi iqtisadiyyata keçidin təmin edilməsi - burada tullantıların düzgün idarə edilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatında üzvi və sənaye tullantılarının təkrar emalı üçün sistemlərin inkişafı (məsələn, kompostlama) çirklənməni azaldır və torpağı əlavə qida mənbələri ilə təmin edir.

- kiçik və orta fermerlərə dövlət dəstəyinin genişləndirilməsi - burada maliyyə resurslarına çıxışı yaxşılaşdırmaqla, müxtəlif layihələr çərçivəsində fermerlərə təlimlər keçmək və məsləhətlər verməklə kiçik və orta fermerlərə ekoloji cəhətdən daha davamlı istehsal üsullarına keçmək təşviq edilir. Bu halda fermerlər daha səmərəli üsullarla yüksək keyfiyyətli və məhsuldalıqlı istehsala nail olurlar.

- innovativ texnologiyalardan istifadənin genişlənməsi - kənd təsərrüfatında məhsulun səpindən istehsala qədər vegetasiya dövründə monitorinqi üçün dronlar və ya dəqiq suvarma sistemləri kimi müasir texnologiyaların tətbiqi səmərəliliyin artırılmasına və ətraf mühitə mənfi təsirin azaldılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda resurslardan səmərəli istifadə üçün GPS və sensorlar kimi texnologiyalardan istifadə fermerlərə tullantıları və ətraf mühitə təsirləri azaldaraq, istifadəni daha səmərəli tətbiq etməyə imkan verir.

- fermerlərin və kənd əhalisinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və maarifləndirilməsi – burada fermerlərin və əhalinin yaşıl kənd təsərrüfatının faydaları, onun həyata keçirilməsi və dəstəklənməsinə dair maarifləndirməsi və məlumatlandırması kənd təsərrüfatının yaşıl inkişafı üçün mühüm sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, kənd təsərrüfatının yaşıl inkişafı - aşağı karbonlu iqtisadi sistemin inkişafı və ekoloji cəhətdən davamlı inkişafın həyata keçirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yəni kənd təsərrüfatında "Yaşıl" iqtisadiyyatın prinsiplərinə uyğun şəkildə daha səmərəli istehsal üsullarından istifadə etməklə kənd təsərrüfatı ekoloji mühitinin yaxşılaşdırılmasını, ölkəyə yaşıl kənd təsərrüfatı məhsullarının təqdim edilməsini təmin etmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyun 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. Uygun Aksoy, İsmet Boz, Həzi Eynalov, Yaqub Quliyev - Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı: Hazırkı durum və gələcək inkişaf potensialı. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı. Bakı, 2018, 106 s. https://azerbaijan.un.org/sites/default/files/2020-06/Book_organic_AZR_press.compressed.pdf
3. https://www.oecd.org/greengrowth/Rio+20%20brochure%20FINAL%20ENGLISH%20web%202.pdf
4. https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/
5. https://president.az/az/articles/view/62737
6. https://e-qanun.az/framework/15321
7. https://president.az/az/articles/view/65580

Tatiana Gutium,
D.Sc. (Econ.), Associate professor,
National Institute for Economic Research,
Academy of Economic Studies of Moldova,
Republic of Moldova, Chisinau,
Email: gutium.tatiana1@gmail.com

GREEN ENERGY AS A SOLUTION TO INCREASE ENERGY EFFICIENCY AND COMPETITIVENESS: CASE OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA

The potential for economic growth, increasing the competitiveness of the national economy, and the development of both industrial branches and industry as a whole depends on the efficiency of the energy sector. Therefore, it increases the relevance of the analysis of the situation in the energy sector, the evaluation of the efficiency of this sector in question, the economic justification of the change in tariffs for energy resources, and the analysis of the impact of the increase in tariffs on the competitiveness of goods and services, the competitiveness of the national economy, the key macroeconomic indicators.

The main reasons for low energy efficiency are the following: lack of knowledge, underestimation of advanced energy-saving tools, design and management methods [1], and changes in systemic connections between elements of the economic and energy structure [12]. An analysis of scientific works on this topic showed that researchers believe that low energy efficiency leads to a decrease in energy [9] and national security, the well-being of the population [5], a reduction in competitiveness both at the micro level [4] [7] [13] and at the macro level [6] [15], and to climate change [2].

The main proposals for increasing energy efficiency involve planning experiments [1], using the potential for improving the energy efficiency of SMEs [2], including energy efficiency in the corporate strategy [8], and energy-economic zoning of territories [14].

The volume of electricity generated by installations using renewable sources in 2022 was 196.3 million kWh, representing an increase of about 68.45% compared to 2021. From 2018 to 2022, there was an upward trend in wind energy use. The electricity production from this kind of renewable sources increased 6.5 times in 2022 compared to 2018 (Figure 1). The most significant increase in solar energy occurred in 2022 (3.9 times compared to 2021). “The central electricity supplier issued guarantees of origin for 47.7 million kWh of electricity produced from renewable sources [10].”

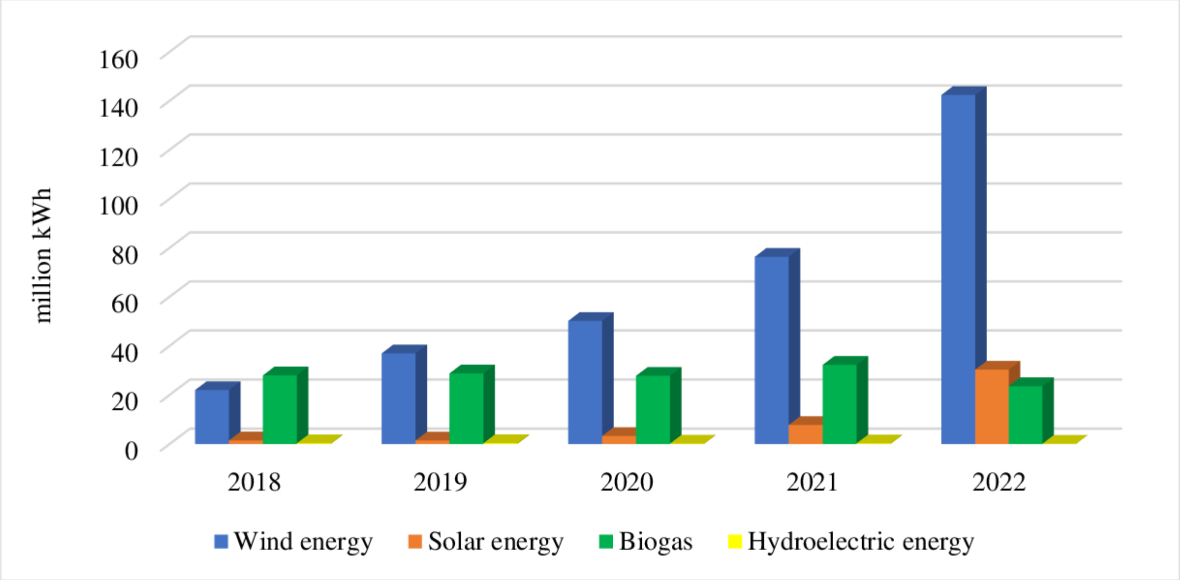

Source: Data from the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [11] and the National Energy Regulatory Agency [10].

Figure 1. Production of electricity from renewable energy sources, the Republic of Moldova

From 2018 to 2022, wind energy's share of the electricity produced from renewable energy sources increased significantly (42.52% in 2018, 72.52% in 2022) (Figure 2). The share of biogas in green energy has decreased in the last five years (54.12% in 2018 and 12.00% in 2022), but the share of solar energy in green energy has risen (2.82% in 2018 and 15.43% in 2022). Hydroelectric energy has never found its development in Moldova.

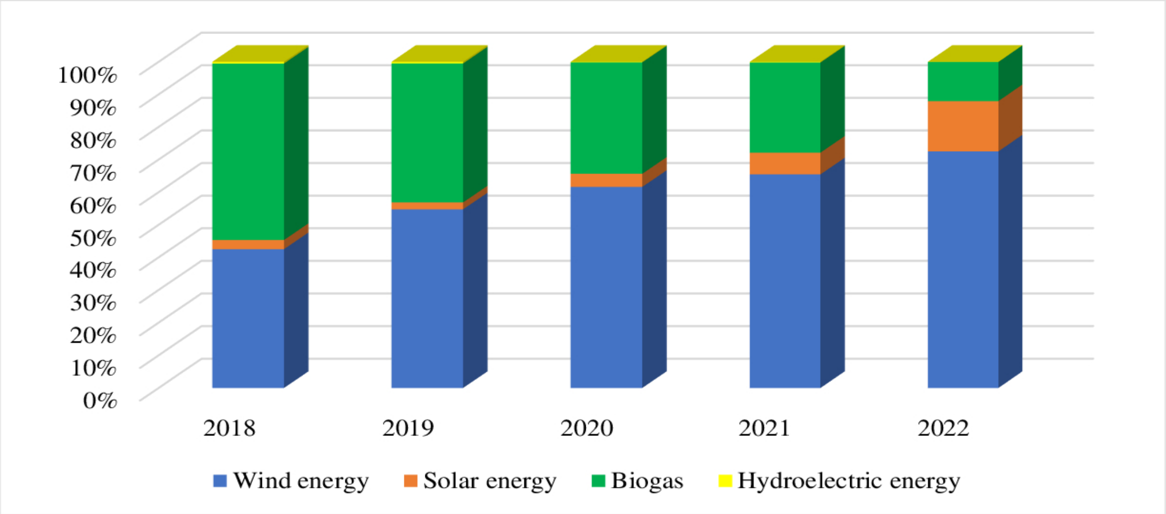

Source: Data from the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [11] and the National Energy Regulatory Agency [10].

Figure 2. Structure of production of electricity from renewable energy sources, the Republic of Moldova

In this study, the energy efficiency of electricity and natural gas was calculated. The results are presented in Table 1.

Table 1.

Energy efficiency in the Republic of Moldova

	2018	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Gross Domestic Product, bln. $	11.252	11.736	11.532	13.691	14.521
Gross Domestic Product per capita, $	4156	4405	4376	5274	5719
Average annual resident population, thousands of persons	2707	2664	2635	2596	2539
Electricity consumption, TJ	13905.72	13950.36	13918.32	14960.88	14581.8
Electrical energy intensity, kJ/$	1235.84	1188.68	1206.93	1092.75	1004.19
Specific electricity consumption, MJ/capita	5136.95	5236.62	5282.09	5763.05	5743.13
Natural gas consumption, TJ	39571.5	37577.2	38713.1	45313.9	31350.1
Natural gas intensity, kJ/$	3516.84	3201.87	3357.02	3309.76	2158.95
Specific natural gas consumption, MJ/capita	14618.21	14105.56	14691.88	17455.28	12347.42

Source: Data from the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [11] and the National Energy Regulatory Agency [10].

Although the population is decreasing, electricity and natural gas consumption increased considerably in 2021. At the same time, there was a considerable increase in the specific consumption of electricity and natural gas. The energy crisis at the end of 2021 and the year 2022 generated a significant decrease in the intensity of natural gas and the specific consumption of natural gas in 2022.

The Gross Domestic Product (GDP) registered an increasing trend in 2018-2022, except for the year of the COVID-19 pandemic. Since the rate of GDP growth is higher than the rate of consumption of energy resources, energy intensity decreases, so efficiency increases. However, the price of energy resources has the most significant impact on the evolution of energy intensity. The ratio between the average electricity supply price for final consumption (without VAT) and the average procurement price is too much (Figure 3) because the implementation of the III Energy Package led to an increase in the number of intermediaries and, as a result, the price of energy resources rises too. The increase in energy resource tariffs inevitably leads to a rise in the cost of the produced goods and a decrease in its competitiveness, both on foreign markets and on the domestic market.

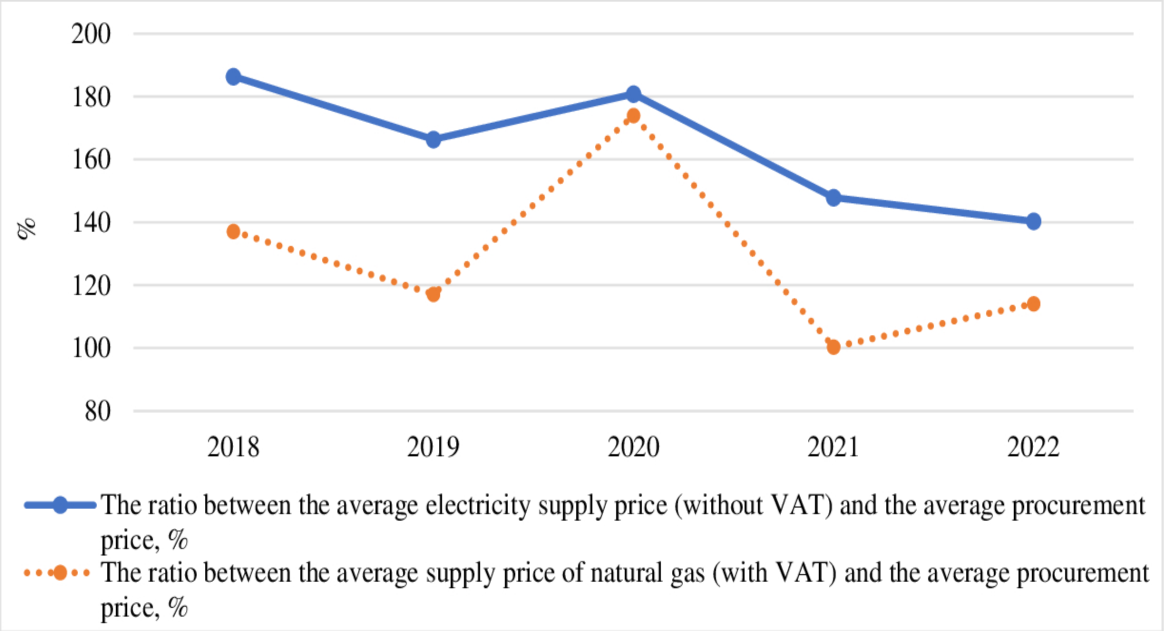

Source: Data from the National Energy Regulatory Agency [10].

Figure 3. The ratio between prices

All of the above demonstrates that increasing the share of green energy is a solution to improve the efficiency of the energy sector.

Conclusion

The Republic of Moldova, being a state without its own energy resources, must monitor the efficiency of used energy resources, develop and promote strategies for saving all kinds of energy resources, and develop green energy. Of course, green energy cannot replace total traditional energy. However, increasing the share of electricity produced from renewable resources is necessary.

The implementation of the III Energy Package, the energy crisis, and the refusal to procure energy resources directly from the producer for geopolitical and not economic reasons inevitably lead to an increase in the tariff for electricity and natural gas and, as a result, to inflation and a reduction in the competitiveness of domestic goods.

Another consequence of further promoting the III Energy Package is the modification of the export structure; it increases the share of goods whose manufacture does not require many energy resources and decreases the share of processed and high-value-added goods.

Acknowledgments

The study was developed within the framework of Subprogram 030101, “Strengthening the resilience, competitiveness, and sustainability of the economy of the Republic of Moldova in the context of the accession process to the European Union,” institutional funding.

References:

1. Costa, N., Fontes, P. Energy-Efficiency Assessment and Improvement-Experiments and Analysis Methods. Sustainability, 2020, 12(18), 7603.

2. Gennitsaris, S., Oliveira, M., Vris, G., Bofilios, A., Ntinou, T., Frutuoso, A., Queiroga, C., Giannatsis, J., Sofianopoulou, S., and Dedoussis, V. Energy Efficiency Management in Small and Medium-Sized Enterprises: Current Situation, Case Studies and Best Practices. Sustainability, 2023, 15(4), 3727.

3. Godjaeva, E.M. Ways of Further Development of the Non-Oil Sector of Azerbaijan. Competitivitatea și inovarea în economia cunoașterii (Competitiveness and Innovation in the Knowledge Economy). 2019, pp. 199-204.

4. Gutium, T. Competitivitatea bunurilor autohtone pe piața internă și piețele externe. Conferința științifică internațională Creșterea economică calitativă: aspecte teoretice și practice. Chișinău: ASEM, 2014, pp. 131-138.

5. Gutium, T. Criza energetică: cauzele și impactul asupra bunăstării populației. Securitatea energetică și linii electrice dirijate. Chișinău: CEP USM: Institutul de energetică, 2021, vol. 12, nr. 27, pp. 48-53.

6. Gutium, T. Evaluarea competitivității bunurilor autohtone pe piața externă. Tendințe contemporane ale dezvoltării științei: viziuni ale tinerilor cercetători. Materialele Conferinței științifice a doctoranzilor (cu participare internațională), ediția a VIII-a, 10 iunie 2019. Chișinău: Tipogr. „Biotehdesign”. 2019, vol. 1, pp. 195-201.

7. Gutium, T. Methodology for the calculation of new indicators for assessing the competitiveness of goods. Economy and sociology. 2020, no. 1, pp. 74-85.

8. König, W., Löbbe, S., Büttner, S., Schneider, C. Establishing Energy Efficiency—Drivers for Energy Efficiency in German Manufacturing Small- and Medium-Sized Enterprises. Energies, 2020, 13, 5144.

9. Peñasco, C., Anadón, L. Assessing the effectiveness of energy efficiency measures in the residential sector gas consumption through dynamic treatment effects: Evidence from England and Wales. Energy Economics, Volume 117, January 2023, 106435.

10. Raport privind activitatea Agenției Naționale pentru Reglementare în Energetică în anul 2022. ANRE, 2023. Available at: https://www.anre.md/raport-de-activitate-3-10

11. Statistical databank “Statbank”. National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova. Available at: https://statistica.gov.md/ pageview.php?l=en&idc=407&nod=1&

12. Акулова Я.Н. Система показателей оценки энергоэффективности как фактора экономического роста региональной экономики. Вестник ОГУ, 2014, №4, с. 33-38.

13. Гутюм, Т. Разработка алгоритма расчёта конкурентоспособности товаров на внутреннем рынке и его место в классификаторе методов оценки конкурентоспособности. Информация и инновации. 2019, т. 14, № 1, с. 59-66.

14. Лебедев Ю.А., Летягина Е.Н., Сидоренко Ю.А. К вопросу об оценке энергоэффективности регионов. Управление экономическими системами. 2012, №4, 110.

15. Перчинская, Н., Гутюм, Т. Причины снижения конкурентоспособности экономики Молдовы. Россия и новые государства Евразии. 2017, № I (XXXIV), с. 101-108.

Aurica Tomsa,
D.Sc. (Econ.), Associate professor,
Academy of Economic Studies of Moldova,
Republic of Moldova, Chisinau,
Email: aureliatomsa@yahoo.fr

GROWTH OF COMPETITIVENESS AND RENEWABLE ENERGY SOURCES

At present, the urgency of Moldovan policy is integration into the European Union. Neither Moldova nor the European Union possesses energy resources; they are importing countries. The pressing energy crisis has accelerated the development of green energy in the European Union. Although the share of electricity produced by renewable energy sources in the European Union is significantly higher than in Moldova, it is still insufficient to ensure a continuous production process. The European Union's economy, a significant player in the global market, still heavily relies on traditional energy sources. It is impractical to replace natural gas and gasoline everywhere. As a result of this critical situation, some large companies are forced to close their business in the European Union and move production to other countries, primarily to the United States. The energy crisis has significantly worsened the economic situation in Moldova, highlighting the urgent need to develop renewable energy sources.

In the specialized literature, much of the research on the growth of green energy is devoted to the study of competition in the market for renewable energy resources [1] [10], the impact of tariffs [3] [5] [7], and innovations [4]. Leibowicz analyzed growth and competition in the renewable energy market according to Cournot [9].

Most studies on the competitiveness of renewable energy resources are dedicated to renewable energy [8]. According to calculations made by Chinese scholars, the USA registered the highest competitiveness [13]. However, no work analyzes the impact of green energy development on the competitiveness of goods. That is why this study aims to investigate the competitiveness of goods in Moldova and research the impact of green energy on competitiveness.

When assessing competitiveness, it is necessary to distinguish the competitiveness of goods [2] [6] [14], enterprises [15] [16], regions or countries [17]. The calculation of the competitiveness of goods was carried out using the Lafay index (*LFI*).

$$LFI = \left[\frac{X_{ij}-M_{ij}}{X_{ij}+M_{ij}} - \frac{\sum_i(X_{ij}-M_{ij})}{\sum_i(X_{ij}+M_{ij})}\right] \times \frac{X_{ij}+M_{ij}}{\sum_i(X_{ij}+M_{ij})} \times 100\% \quad (1)$$

Where:

X_{ij} – the export of goods *i* from the country-of-origin *j*;

M_{ij} – the import of goods *i* from the country-of-origin *j*.

The analysis of Moldova's export structure in 2022 showed that the most significant share goes to vegetable products (24.65%) and not industrial products

(Figure 1). No renewable energy resources are used when harvesting vegetable products.

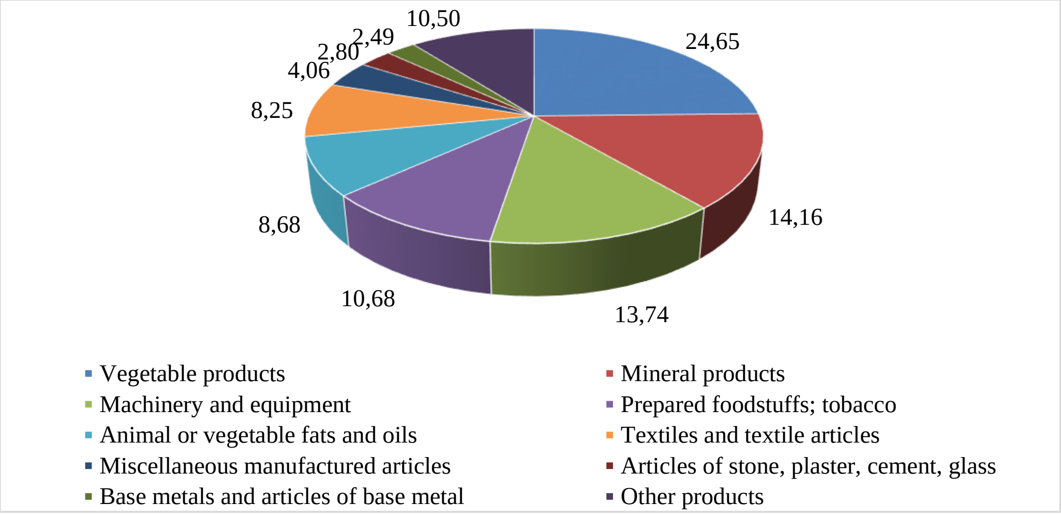

Source: Data from the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [12].

Figure 1. Moldova's export structure in 2022.

The third place in the export structure is the export of machines and equipment (13.74%), and the fourth place is the export of prepared foodstuffs (10.68%). Therefore, we can admit that green energy has an insignificant impact on exports.

Mineral products account for the largest share of imports (28.33%) (Figure 2). Thus, the Moldovan economy depends on energy resource imports.

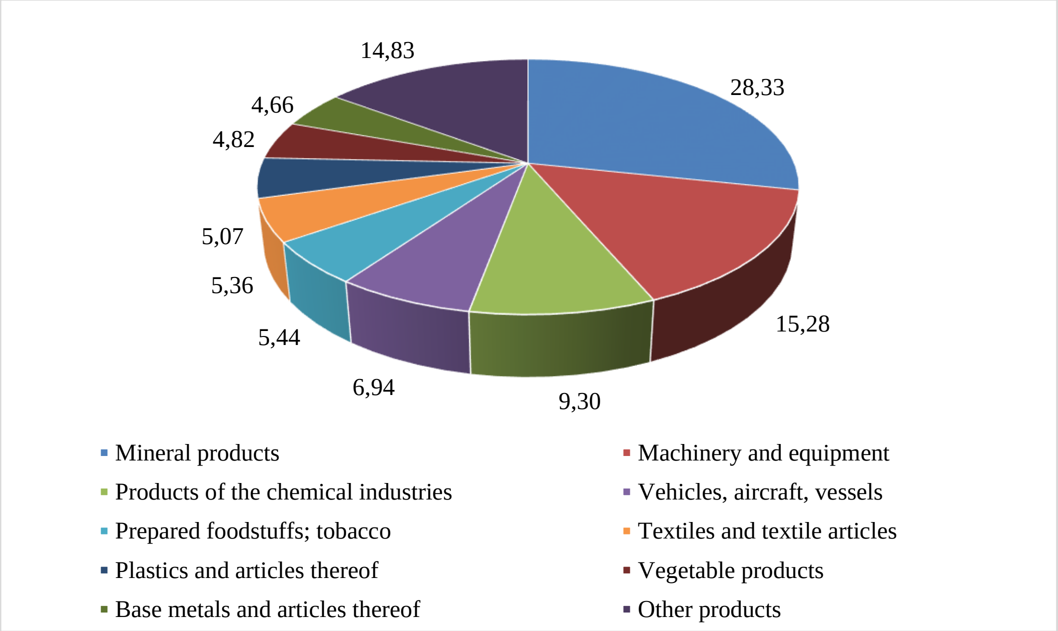

Source: Data from the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [12].

Figure 2. Moldova's import structure in 2022.

Let's analyze how much renewable energy resources cover the needs of the Moldovan economy. Table 1 shows the volume of electricity production from renewable energy sources.

Table 1.

Production of electricity from renewable energy sources in Moldova, million kWh

	2018	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Wind energy	21.968	36.915	50.138	76.310	142.373
Solar energy	1.457	1.437	3.275	7.764	30.297
Biogas	27.961	28.748	27.793	32.239	23.567
Hydroelectric energy	0.279	0.330	0.147	0.239	0.096

Source: Data from the National Energy Regulatory Agency [11].

The share of electricity produced from renewable energy sources (RES) in electricity consumption increased from 2018 to 2022 (Figure 3). In 2022, the volume of green energy increased 1.7 times, but its level remains small compared to the volume of electricity demand.

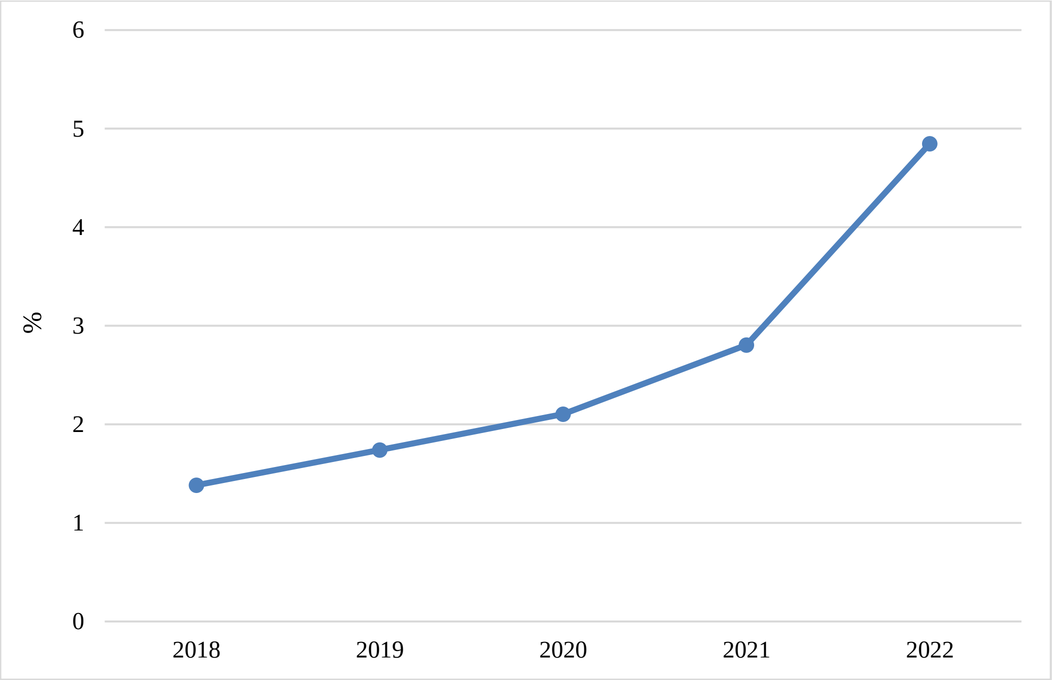

Source: The author estimates using data from the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [12].

Figure 3. Share of electricity produced from renewable energy sources in electricity consumption, %.

To determine whether green energy affects the competitiveness of goods, we compare the growth dynamics of the share of electricity produced from renewable energy sources (RES) in electricity consumption and the dynamics of the competitiveness of goods calculated using equation (1). The calculation results are shown in Table 2.

Table 2.

The Lafay Index of competitiveness of goods, %

	2018	2019	2020	2021	2022
Live animals; animal products	-0.35	-0.64	-0.78	-0.83	-0.95
Vegetable products	9.10	9.39	7.69	9.94	8.63
Animal or vegetable fats and oils	0.92	0.95	1.63	1.47	3.40
Prepared foodstuffs, tobacco	3.25	3.24	3.69	2.81	2.28
Mineral products	-7.10	-6.65	-4.44	-6.11	-6.16
Products of the chemical industries	-3.26	-3.25	-3.83	-3.26	-3.17
Plastics and articles thereof	-1.94	-1.86	-2.11	-2.06	-1.49
Raw hides and skins, leather, fur skins, and articles thereof	-0.16	-0.21	-0.20	-0.16	-0.13
Wood and articles of wood	-0.65	-0.64	-0.67	-0.65	-0.48
Pulp of wood or other fibrous cellulosic material	-0.52	-0.56	-0.54	-0.44	-0.42
Textiles and textile articles	2.71	2.10	2.02	1.57	1.26
Footwear, headgear, umbrellas	0.25	0.18	0.24	0.17	0.12
Articles of stone, plaster, cement, glass	-0.13	-0.18	-0.11	0.08	0.34
Natural or cultured pearls, precious stones, precious metals	-0.05	-0.07	-0.07	-0.13	-0.08
Base metals and articles of base metal	-2.41	-2.44	-2.04	-0.91	-0.94
Machinery and mechanical appliances; electrical equipment	1.36	1.89	0.74	-0.07	-0.67
Vehicles, aircraft, vessels	-2.45	-2.50	-2.50	-2.19	-1.99
Optical, photographic; clocks	-0.26	-0.15	-0.25	-0.43	-0.23
Miscellaneous manufactured articles	1.69	1.42	1.55	1.22	0.75
Works of art, antiques	-0.01	-0.01	-0.01	0.00	-0.07

Source: The author estimates using data from the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [12].

The Granger test did not yield results since, unfortunately, the growth of green energy did not lead to a decrease in electricity tariffs. Naturally, if the price had fallen, then the competitiveness of goods would have increased.

Conclusion

The primary competitive goods produced in Moldova are vegetable products, animal or vegetable fats and oils, prepared foodstuffs, and textile products. Thus, the plant-growing, food, and textile industries are competitive and not energy-intensive.

The third energy package prevents the reduction of electricity tariffs. Thus, although the volume of green energy is increasing, the price of electricity is not decreasing; it is increasing due to the emergence of a growing number of intermediary companies between the electricity producer and the final consumer.

Currently, energy prices in Moldova are higher than in Europe. If Moldova refused not only the comparatively cheaper Russian pipeline gas in favor of liquefied gas from Europe but also from the Third Energy Package, then the development of green energy would reduce energy tariffs and, as a result, increase the competitiveness of goods.

References:

1. Acemoglu, D., Kakhbod, A., Ozdaglar, A. Competition in Electricity Markets with Renewable Energy Sources. The Energy Journal, 2017, Vol. 38, Special Issue 1, pp. 137-155.
2. Duca, G., Stratan, A., & Gutium, T. Identifying Priority Export Products: Case of the Republic of Moldova. In International Conference on Management Science and Engineering Management, 2024, pp. 1538-1549. Singapore: Springer Nature Singapore.
3. Duca, G., Postolati, V., Tîrşu, M., Grodeţki, M., Stratan, A., Gutium, T. Un model nou de stabilire a tarifelor în Energetică, Economie şi servicii. Academos, 2017, nr. 2 (45), p. 36-42.
4. Gojayeva, E., & Huseynova, S. The role of science in accelerating innovative processes in the country. In Creşterea economică în condiţiile globalizării, 2021, pp. 273-275.
5. Gutium, T. Criza energetică: cauzele și impactul asupra bunăstării populației. Securitatea energetică și linii electrice dirijate. Chișinău: CEP USM: Institutul de energetică, 2021, vol. 12, nr. 27, pp. 48-53.
6. Gutium, T. Evaluarea competitivității bunurilor autohtone pe piața externă. Tendințe contemporane ale dezvoltării științei: viziuni ale tinerilor cercetători. Materialele Conferinței științifice a doctoranzilor (cu participare internațională), ediția a VIII-a, 10 iunie 2019. Chișinău: Tipogr. „Biotehdesign". 2019, vol. 1, pp. 195-201.
7. Gutium, T., Postolaty, V. Energy resource tariffs as a tool for comparing and influencing macroeconomic indicators and competitiveness. 2019 International Conference on Electromechanical and Energy Systems (SIELMEN), 2019, pp. 1-5.
8. Kuik, O., Branger, F., Quirion, Ph. Competitive advantage in the renewable energy industry: Evidence from a gravity model. Renewable Energy, 2019, 131, pp. 472-481.
9. Leibowicz, B. Growth and competition in renewable energy industries: Insights from an integrated assessment model with strategic firms. Energy Economics, 2015, vol. 52, part A, pp. 13-25.
10. Muzho, N., Renewable Energy for Competitive Growth: Challenges and Opportunities. Nauchni trudove, University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria, 2024, issue 2, pp. 107-118.
11. Raport privind activitatea Agenţiei Naţionale pentru Reglementare în Energetică în anul 2022. ANRE, 2023. Available at: https://www.anre.md/raport-de-activitate-3-10
12. Statistical databank "Statbank". National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova. Available at: https://statistica.gov.md/pageview.php?l= en&idc=407&nod =1&
13. Shuai, J., Zhao, Y., Wang, Y., Cheng, J. Renewable energy product competitiveness: Evidence from the United States, China and India. Energy, 2022, vol. 249, 123614.
14. Гутюм, Т. Разработка алгоритма расчёта конкурентоспособности товаров на внутреннем рынке и его место в классификаторе методов оценки конкурентоспособности. Информация и инновации. 2019, т. 14, № 1, с. 59-66.

15. Егоров, А. Конкуренция и конкурентоспособность предприятий в 2022-2023 годах. Российский Экономический Барометр, 2023, № 4, с. 3-15.

16. Ишимбаев, Р.Н., Инамов, Х.А., Мансуралиева, К.Р. Конкурентоспособность предприятий и конкурентоспособность товара в информационной экономике. Международная научно-практическая конференция «Зеленая экономика — экономика будущего: инновации, инвестиции и перспективы», 2024, pp. 984-987.

17. Перчинская, Н., Гутюм, Т. Причины снижения конкурентоспособности экономики Молдовы. Россия и новые государства Евразии. 2017, № I (XXXIV), с. 101-108.

Jamila Bayramalı Namazova,
D.Sc.(Econ.), Professor,
Deputy Head for Scientific Affairs
of Academy of Azerbaijan State Customs Committee,
E-mail: cemile.namazova@ascca.edu.az;
Husein Nazim Huseynzadeh,
Head of Students' Scientific Council,
Academy of Azerbaijan State Customs Committee,
E-mail: huseyn.huseyinzade@ascca.edu.az

ANALYSIS OF MATHEMATICAL MODELING IN A GREEN SUPPLY CHAIN MANAGEMENT

Introduction

Supply chain management has traditionally been viewed as a process where in raw materials are converted into final products, and then delivered to the end-consumer. This process involves extraction and exploitation of the natural resources. It is important to note however that we live in a decade where environmental sustainability has been an important issue to business practice (Kumar and Chandrakar, 2012). The manufacturing firm has increasingly faced the environmental protection issues that force firm to the environment in their market competition (Wu et al., 2011). It has become increasingly significant for organizations facing competitive, regulatory, and community pressures to balance economic and environmental performance. Nowadays, most organizations are starting to go green in their business as concern to environmental sustainability. This requires with green technical capabilities in electronic industry (Wu et al., 2011). They have realized the greater benefit of the green technology adoption in business operation, which also affected suppliers and customers. Environmental issues under legislation and directives from customer in developed countries become an important concern for manufacturers. As a result, Green Supply Chain Management (GSCM) emerges as a new systematic environmental approach in supply chain management. All of business activities related to green supply chain management (GSCM) have played as an important role to environmental management factors applied for the purpose of business manufacturer (Wu et al., 2011). GSCM is strongly consisted of inter-organizational environmental topics as

industrial eco-system, industrial ecology, product life cycle analysis, extend producer responsibility and product stewardship. GSCM's definition has ranged from green purchasing to integrated supply chains flowing from supplier, to manufacturer, to customers and reverse logistics, which is "closing the loop" as defined by supply chain management literature. The supply chain "system" includes Purchasing and In-bound Logistics (materials management), Production, Outbound Logistics (physical distribution & Marketing), and Reverse Logistics. Greening supply chains aims to balance marketing performance with environmental issues. To meet with challenges such as energy conservation and pollution abatement, enterprises have tried to green their supply chains, that is, to create networks of suppliers to purchase environmentally superior products or to build common approaches to waste reduction and operational efficiencies. Greening the supply chain is increasingly a concern for many business enterprises and a challenge for logistics management in the present century (Kumar and Chandrakar, 2012). Supply Chain Network Design (SCND) is one of the most important strategic decisions for researchers. A SCND problem involves the sum of facilities organized to gain and transfer raw materials to finished products, distribute these products and present the services after selling to fulfill the customer needs. This problem determines the number, location, capacity level and technology of the facilities to be considered. Because the tactical and operational activities are implemented after establishing the strategic decisions, the logistic network configuration will become a restriction for tactical and operational level decisions. SCND can be divided into two parts, namely forward logistic (FL) and reverse logistic (RL). The first case only addresses the forward network. The reverse logistic itself comprises problems that fully focus on the backward network, known as recovery network, and those that the backward network is integrated with the forward network, known as closed-loop network. In general, in the forward logistic, as a conventional logistic, after purchasing from suppliers, raw materials are converted to finished products in manufacturing plants, and then these products are transferred to customers via distribution centers to satisfy their demands. In the reverse logistic, the flow of returned products is processed from the customers back to the collection centers for repair, remanufacturing or disposal. Due to the fact that designing the forward and reverse logistics separately results in sub-optimal designs with respect to objectives of supply chain, the design of forward and reverse logistics should be integrated. This type of integration can be considered as either horizontal or vertical integration. The first type includes the integration of activities in the same planning level (tactical, operational or strategic). For instance, integrating the supplier selection with network design and integrating the design of forward and reverse supply chain are two examples of horizontal integration in the strategic level. The latter type encompasses the integration of decision-making processes across planning level. For instance, locations of the facilities at the strategic level and the quantities of shipment transferred between facilities at the tactical/operational level can be considered simultaneously. An important issue in SCND is the establishment of appropriate performance measures to determine efficiency and/or effectiveness of the current system in comparison with alternative systems. Traditionally, the focus of SCND problems is usually on a single objective, namely minimizing the cost or maximizing the profit.

The other measures considered in supply chain are as follows: maximization of the customer service level, minimization of the financial risk and maximization of the quality level. Many companies emphasize the customer responsiveness and quality. One measure to quantify the customer service level is fill rate that is the fraction or amount of customer demands satisfied within the promised delivery time (Ramezani et a. 2013).

Alumur et al. (2012), proposed a mixed integer linear programming model that maximizes reverse logistics network profit. Salema et al. (2010), proposed a multi-period and multi-product network model for the simultaneous design and planning of supply chains with reverse flows. Mutha and Pokarel (2009), developed a mathematical model for reverse logistics network of product returns. The model makes decision on location, number, capacity of storing, reprocessing, remanufacturing facilities and allocation of material flows between them considering all network costs. Melkote and Daskin (2001), represent a single-period locating-network designing model considering capacity constraints. In this model, each vertex is a demand center and only one facility, which has a limited capacity, is permitted to be assigned to each vertex. Pishvaee and Torabi (2010), propose a bi-objective mixed-integer linear programming model minimizing the total costs in a closed-loop logistics and maximizing the network responsiveness.

The Production and Transportation Problem

This paper examines the company in the field of forest products (in relation to the hardwood) is active. The company aims to reduce the total cost of the resource allocation. The company will supply and customer demand with minimal cost and reduce customer waiting time to get his product. In this paper, mixed integer programming to optimize the allocation and transfer of goods to customers on a weekly orders. Each week, customers place orders with the central sales office, which then allocates these orders to various mills to be produced in the subsequent week. Depending on the consumers in one area, the transportation allocation is different. As soon as the products are manufactured, they are shipped to the customers, where access to rail lines are in the same order as they are sent. Most orders are made firm by rail. In regions where there is no access to rail lines, orders and carried by trucks. These machines have different capacities depending on the orders, are used. Sometimes on the basis of orders and the access to transport products may be used both by train and truck.

The Solution Approach

The company wanted to allocate customer orders to the various mills to minimize the resulting overall costs of both production and transportation. Owing to the complexities involved with the production process and the various modes of transport, as well as the large number of orders the company receives each week, determining an optimal assignment of customer orders to mills is not a simple task. A suitable decision procedure must consider factors such as unit production costs (which may differ from mill to mill), mill capabilities (as each mill can produce only a certain set of products), production capacities, rail and truck transportation costs, vehicle capacities and availabilities. For solving the problem, to solve this problem, a number

of people came to the factory to be able to estimate these factors. The Information obtained from the research team provide mixed integer programming model. The unit production cost includes the cost of ingredients used in production such as wood, resin, wax, edge seal, stamp ink, etc. as well as fixed costs such as salaries, taxes, etc. The unit production capacity of a product in a mill is the production volume of the mill when only producing that specific product during a single shift. The transportation costs include the fuel costs as well as the loading and unloading costs at the mills, reload points, and customer sites.

Problem assumptions

1) The model is designed for a single period.

2) All of the returned products from demand markets are collected in collection centers.

3) Locations of demand markets are fixed.

4) Locations and capacities of plants and collection centers are known in advance.

Mathematical modeling

This problem can be formulated by integer linear programming. Sets, parameters, and decision variables are defined as follows:

Sets

i = set of potential manufacturing and remanufacturing plants locations (i=1,2,…,I)

j = set of products (j=1,2,….,J)

k = set of demand markets locations (k=1,2,…,K)

l = set of potential collection centers locations (1=1,2,. . ., L)

Parameters

A_j = production cost of product j

B_j = transportation cost of product j per km between plants and demand markets

C_j = transportation cost of product j per km between demand markets and collection centers

D_j = transportation cost of product j per km between collection centers and plants

O_j = transportation cost of product j per km between collection centers and disposal center

E_i = fixed cost for opening plant i

F_l= fixed cost for opening collection center l

G_j = cost saving of product j (because of product recovery)

H_j = disposal cost of product j

P_{ij} = capacity of plant i for product j

Q_{lj} = capacity of collection center l for product j

t_{ik} = the distance between location i and k generated based on the Euclidean method (t_{kl} and t_{li} are defined in the same).

t_l= is the distance between collection center l and disposal center

d_{kj} = demand of customer k for product j

r_{kj} = return of customer k for product j

$\propto_j$ = minimum disposal fraction of product j

Variables
X_{ikj}= quantity of product j produced by plant i for demand market k
Y_{klj} = quantity of returned product j from demand market k to collection centre l
S_{lij} = quantity of returned product j from collection centre l to plant i
T_{lj} = quantity of returned product j from collection center l to disposal center
Z_i = 1, if a plant is located and set up at potential site i, 0, otherwise
W_l= 1, if a collection centre is located and set up at potential site l, 0, otherwise
Objective Function

$$\text{Min} \quad Z_1 = \sum_i E_i Z_i + \sum_l F_l W_l + \sum_i \sum_k \sum_j (A_j + B_j\, t_{ik}) X_{ikj} + \sum_k \sum_l \sum_j C_j\, t_{kl}\, Y_{klj} + \sum_l \sum_i \sum_j (-G_j + D_j t_{li})\, S_{lij} + \sum_l \sum_j (H_j + O_j + t_l)\, T_{lj}$$

The purpose of design green supply chain network is to minimize the total cost. The first and second parts show the fixed costs of opening plants, collection centers and waste disposal. The third part represents the production and transportation costs of new products. The forth part is related to product recovery and transportation costs of returned products. Besides, the fifth part represents the total recovery and transportation costs of returned products from collection centers to plants. Besides, the sixth part calculates disposal and transportation costs.

Conclusion

This model has culminated in the concept of “Eco-efficiency,” which involves minimization of waste, conservation of scarce resources, and avoidance of persistent, toxic by-products. Experiences demonstrate that reducing pollution at the source and designing products and processes in ways that enhance environmental quality will generally result in higher productivity and reduced operating costs, and may also increase market share. Obviously, implementation of these strategies will require fundamental changes in core business processes such as product development, marketing and sales, manufacturing, supply chain management, and customer service. In each case, environmental accounting methods are useful for systematically identifying and assessing opportunities to increase shareholder value. In this paper, model designed for different factory, demand markets, distribution centers and productions. In this paper, we have tried to minimize the total cost of the chain so that the transportation cost and the storage cost of products are reduced and also the amount of distribution optimal, quantity of returned product reduced and amount of satisfaction customers are increased.

References:

1. Alumur, S. A., Nickel, S., Saldanha-da-Gama F. & Verter, V. (2012). Multi-period reverse logistics network design. European Journal of Operational Research, 220, 67-78.
2. Kumar, R. and Chandrakar R. (2012). Overview of Green Supply Chain Management: Operation and Environmental Impact at Different Stages of the Supply Chain, International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT) 1(3), 2249 – 8958.
3. Large, R.O. & Thomsen, C.G. (2011). Drivers of Green Supply Chain

Management Performance: Evidence from Germany. Journal of Purchasing and Supply Management. 17, 176-184

4. Mutha, A. and Pokharel, S. (2009). Strategic network design for reverse logistics and remanufacturing using new and old product modules. Computers & Industrial Engineering, 56, 334-346.

5. Pishvaee, M. S., and Torabi, S. A. (2010). A possibility programming approach for closed-loop supply chain network design under uncertainty. Fuzzy Sets and Systems, 161(20), 2668-2683.

6. Ramezani M., Bashiri M. and Tavakkoli-Moghaddam, R. (2013). A new multi-objective stochastic model for a forward/reverse logistic network design with responsiveness and quality level. Applied Mathematical Modelling, 37, 328-344.

7. Salema, M.I.G., Barbosa-Povoa, A.P. & Novais, A.Q. (2010). Simultaneous design and planning of supply chains with reverse flows: A generic modelling framework. European Journal of Operational Research, 203, 336-349.

8. Torres, B., Nones, S., Morques, S. and Evgenio, R. (2004). A Theoretical Approach for Green Supply Chain Management. Federal University DO RIO GRANDE, Industrial Engineering Program, Natal-Brazil.

9. Wu, K., Tseng, M. and Vy, T. (2011). Evaluation the drivers of green supply chain management practices in uncertainty. International Conference on Asia Pacific Business Innovation & Technology Management, 25, 384 – 397.

Paulina Rutecka,
BEng., Ph.D.,
University of Economics in Katowice, Poland,
E-mail:paulina.rutecka@uekat.pl

DO CUSTOMERS EXPECT AGRITOURISM FARMS TO IMPLEMENT SUSTAINABLE DEVELOPMENT ACTIVITIES?

Theoretical background

Sustainable development communication in the tourism industry aims to raise consumers' awareness of sustainable products and services availability, and increase company transparency on sustainability issues (Pato & Duque, 2021). It also demonstrates companies' commitment to social and environmental issues. The expected outcome is a change in consumers' behavior and the stimulation of sustainable products purchases. Despite growing awareness of sustainable development, communication in this area in tourism sector remains insufficient (Ghanem & Elgammal, 2017; Santos et al., 2019). For instance, a 2019 study showed that only 112 out of 1202 Portuguese hotels communicated their sustainable actions on their websites (Santos et al., 2019).

Various explanations have been proposed for the limited communication of sustainable development in tourism. Most often pointed out were: the multiplicity of

definitions complicating the understanding of the concept (Font & McCabe, 2017; Santos et al., 2019; Tölkes, 2018), low organizational awareness (Santos et al., 2019); lack of qualified management (Carlisle et al., 2021), the perceived conflict of concept with the nature of services (Font et al., 2018); low consumer awareness (Santos et al., 2019); difficulties in creating effective messages (Tölkes, 2018). There is also a risk associated with communicating about sustainable actions. Risk factors include: costs, social reception, accusations of dishonesty, and suspicions of greenwashing (Shelleman & Shields, 2014). There is also the problem of determining what actions are socially acceptable and do not raise suspicions of dishonesty, due to a lack of measurement tools. Sustainable development practices can be perceived by consumers as an attempt to lower quality or reduce costs by hotel facilities (Choudhary & Gokarn, 2013; Clark et al., 2021). This may particularly affect luxury hotels, where customers' expectations are high (Amatulli et al., 2021).

According to Booking Holdings research, 82% of tourists believe sustainable traveling is important, and 72% of travelers claim they are more likely to make a reservation in a facility that adheres to sustainable practices. Interest in sustainable travel forms increased by 58% in 2020 compared to 2019 (Booking Holdings, 2020). Additionally, research indicates that at least 30% of guests are willing to pay more for a stay in eco-friendly hotels, and nearly 40% of tourists consider sustainable development when choosing a destination (Clark et al., 2021; Fernández Robin et al., 2016). Particularly, younger individuals, between the ages of 18 to 44 and 25 to 40, declare a willingness to pay higher prices for eco-friendly products (Cembruch-Nowakowski, 2019; Clark et al., 2021; Demerdash, 2019; Fernández Robin et al., 2016). As many as 83% of brand-loyal customers would consider switching products if they found out that the company from which they purchased goods is not socially responsible (Melovic et al., 2018). In Chile, 81% of tourists would prefer more environmentally responsible tours, 34% would pay more for eco-friendly tourist facilities, and 73% are looking for "greener" vacations (Fernández Robin et al., 2016). It should be noted that Chile is not among the leading countries in achieving sustainable development goals.

These data emphasize the need for tourism companies to engage in sustainable development, allowing consumers to choose more eco-friendly travel options. However, differences in preferences between guests of different types of hotels (luxury, economic), purpose (business, leisure), and among consumers from different countries with varying levels of sustainable development culture and environmental awareness, indicate the complexity of the topic (Amatulli et al., 2021; Cembruch-Nowakowski, 2019; Verma & Chandra, 2018). Factors such as the age and gender of tourists also affect their attitudes and decisions related to sustainable development (Clark et al., 2021; Demerdash, 2019; Melovic et al., 2018).

In this study, the focus was on customers of agritourism enterprises. Agritourism is a form of tourism directly linked to agriculture and rural areas, where rural settlements are used as accommodation bases for tourists (Stefańczyk & Golnik, 2017). According to Polish law, agritourism can only be conducted in active farming

establishments, serving both as a form of income diversification in farming and an alternative economic activity in rural areas (Sznajder & Przezbórska, 2006). Most agritourism farms are size-limited due to legal regulations and statutes, thus rarely can they gather a large number of people in one place. The size limitation of these facilities, the potential for positive engagement in environmental and social issues, and income generation for owners (economic aspect), make agritourism one of the most promising forms of tourism in the pursuit of sustainability. However, it is important to note that it is not synonymous with sustainable tourism.

Methodology and results

The aim of this study was to verify whether consumers expect agritourism enterprises to engage in activities consistent with the concept of sustainable development, and what impact communication about specific actions undertaken would have on the decision to choose an agritourism farm. The following research question was posed: What actions or groups of sustainable development actions are important to customers when choosing an agritourism facility?

The study was quantitative, and the questionnaire consisted closed questions utilizing a 7-point Likert's scale. A total of 1347 surveys were qualified for the study, obtained from adult respondents residing in all regions of Poland. The questionnaire consisted of 59 questions, including 55 substantive questions and questions regarding the characteristics of the group. The questions were divided into 9 areas: Employment (decent work conditions, benefits for employees), Compliance with regulations (fire safety, occupational safety, quality control), Transparency (regulations, reviews), Promotion of the region (activities aimed at promoting the region), Architecture and infrastructure (adaptation to the needs of people with disabilities, use of sustainable materials, architectural harmony with the region's character), Water reservoirs (enabling access to water reservoirs, maintaining cleanliness), Local production (cooperation with local artisans and producers, use of own agricultural products), Community and ecology (engagement in local community development, use of environmentally safe means, recycling and water reduction, use of alternative energy sources, energy-efficient devices, waste reduction), Agriculture and education (cultivation, providing contact with animals, educational activities, health promotion).

Cluster analysis was conducted in this study, as a classification method suitable for analyzing consumer preferences (Jeżewska-Zychowicz et al., 2012; Maciejewski, 2018). By using this method of classifying observations, distinct groups within a given dataset are revealed. In this study, the observations are the sustainable practices communicated by agritourism companies, and the dataset comprises customer responses defining the level of impact of the communication of a given practice on their interest in the leisure offer. Initially, a hierarchical cluster analysis was performed to determine the number of potential k clusters (Steinley, 2006), using Ward's method. Subsequently, a k-means cluster analysis was conducted. Table 1 presents the final cluster centers for the k-means analysis, using grouped variables and dividing into three clusters. The final cluster centers were reached after 45 iterations. Questions were ranked in descending order according to the score achieved in cluster 1.

Table 1.

Cluster Analysis Results

	Cluster		
	1 (n= 449)	**2 (n = 541)**	**3 (n=357)**
Local production	6,57	5,22	3,63
Compliance with regulations	6,56	5,47	3,90
Water reservoirs	6,46	5,10	3,70
Promotion of the region	6,36	5,00	3,61
Community and ecology	6,35	4,93	3,48
Transparency	6,19	5,19	4,01
Employment	6,10	5,00	3,70
Architecture and infrastructure	6,10	4,59	3,53
Agriculture and education	6,09	4,72	3,53

It is visible that for respondents from the third cluster, actions related to sustainable development are of the least importance. This is also the smallest group (357 observations). The second group is the most numerous (541 observations), where average results were achieved. It can be assumed that for this group of respondents, the sustainable development actions undertaken by agritourism farms are rather indifferent and would not significantly influence their decision to choose agritourism for relaxation. The group for which communication about sustainable development practices matters most is the first cluster. The most important actions for this group are those related to Local Production and Compliance with Regulations. The least important are actions related to Architecture and Infrastructure, and Agriculture and Education.

In addition, a two-stage cluster analysis was performed, which allows for the simultaneous use of qualitative and quantitative variables. Qualitative variables were used for the analysis: age and gender. Detailed results of the analyzes are described in the author's dissertation (Rutecka, 2023).

Conclusion

Customers declare varying degrees of expectation for enterprises to implement actions within the scope of sustainable development. The least important to them is communication about actions undertaken in the area of Architecture and Infrastructure, while the most significant is in the area of Compliance with Regulations. Communication about different areas has varying significance for consumers in different age groups, with women showing more interest in these issues than men. Consumers particularly appreciate such actions by agritourism facilities as appropriate fire protection rules and those concerning nutrition. For the youngest respondents, the most important actions are within the areas of compliance with regulations, transparency, and water reservoirs. The indications of respondents aged 26 - 35 and 36 - 45 years are similar to each other. The most important areas for these groups are employment, local production, community and ecology, agriculture and education. For the oldest respondents, the most important actions are those for promoting the region and protecting culture.

References:

1. Amatulli, C., De Angelis, M., & Stoppani, A. (2021). The appeal of sustainability in luxury hospitality: An investigation on the role of perceived integrity. *Tourism Management*, *83*, 104228. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104228
2. Booking Holdings. (2020). *Sustainability Report 2020*. https://www.bookingholdings.com/wp-content/uploads/2021/03/BKNG-Sustainability-Report-2020-.pdf
3. Carlisle, S., Zaki, K., Ahmed, M., Dixey, L., & McLoughlin, E. (2021). The Imperative to Address Sustainability Skills Gaps in Tourism in Wales. *Sustainability*, *13*(3), 1161. https://doi.org/10.3390/su13031161
4. Cembruch-Nowakowski, M. (2019). Green Hotels – Exception or Norm? *Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*, *33*(3). https://doi.org/10.24917/20801653.333.11
5. Choudhary, A., & Gokarn, S. (2013). Green Marketing: A means for sustainable development. *International Refereed Research Journal*, *IV*(3).
6. Clark, M., Kang, B., & Calhoun, J. R. (2021). Green meets social media: young travelers' perceptions of hotel environmental sustainability. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*. https://doi.org/10.1108/JHTI-03-2021-0062
7. Demerdash, J. M. El. (2019). Millennials' Viewpoints about Sustainable Hotels' Practices in Egypt: Promoting Responsible Consumerism. *International Journal of Humanities and Social Sciences*, *13*(5), 634–641. https://doi.org/10.5281/zenodo.3298663
8. Fernández Robin, C., Cea Valencia, J., Jamett Muñoz, G., Santander Astorga, P., & Yáñez Martínez, D. (2016). Attitude and Behavior on Hotel Choice in Function of the Perception of Sustainable Practices. *Tourism & Management Studies*, *12*(1), 60–66. https://doi.org/10.18089/tms.2016.12106
9. Font, X., English, R., & Gkritzali, A. (2018). Mainstreaming sustainable tourism with user-centred design. *Journal of Sustainable Tourism*, *26*(10), 1651–1667. https://doi.org/10.1080/09669582.2018.1491981
10. Font, X., & McCabe, S. (2017). Sustainability and marketing in tourism: its contexts, paradoxes, approaches, challenges and potential. *Journal of Sustainable Tourism*, *25*(7), 869–883. https://doi.org/10.1080/09669582.2017.1301721
11. Ghanem, M., & Elgammal, I. (2017). Communicating sustainability through a destination's website: a checklist to inform, motivate, and engage stakeholders. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, *34*(6), 793–805. https://doi.org/10.1080/10548408.2016.1233928
12. Jeżewska-Zychowicz, M., Jeznach, M., & Kosicka-Gębska, M. (2012). Zainteresowanie konsumentów słodyczami funkcjonalnymi a ich preferencje. *Żywność Nauka Technologia Jakość*, *19*(3), 197–206.
13. Maciejewski, G. (2018). Zastosowanie analizy skupień w segmentacji użytkowników bankowości elektronicznej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego We Wrocławiu*, *525*, 58–67.
14. Melovic, B., Mitrovic, S., Rondovic, B., & Alpackaya, I. (2018). *Green (Ecological) Marketing in Terms of Sustainable Development and Building a Healthy Environment* (pp. 1265–1281). https://doi.org/10.1007/978-3-319-70987-1_135

15. Pato, M. L., & Duque, A. S. (2021). Sustainability Communication in Rural Tourism: Website Content Analysis, in Viseu Dão Lafões Region (Portugal). *Sustainability, 13*(16), 8849. https://doi.org/10.3390/su13168849

16. Rutecka, P. (2023). *Sustainable development of the Polish agritourism enterprises (Zrównoważony rozwój polskich przedsiębiorstw agroturystycznych)* [University of Economics in Katowice]. https://bip.ue.katowice.pl/fileadmin/ user_ upload/jednostki/komitety-naukowe/doktoraty/rutecka/Rozprawa-doktorska-Paulina-Rutecka.pdf

17. Santos, M. C., Veiga, C., Águas, P., & Santos, J. A. C. (2019). Sustainability communication in hospitality in peripheral tourist destinations. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes, 11*(6), 660–676. https://doi.org/10.1108/WHATT-08-2019-0049

18. Shelleman, J., & Shields, J. (2014). Integrating Sustainability into SME Strategy. *Journal of Small Business Strategy, 25*(2), 59.

19. Stefańczyk, J., & Golnik, B. (2017). Wyzwania agroturystyki w Polsce. In *Agroturystyka w teorii i praktyce* (pp. 13–24). Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.

20. Steinley, D. (2006). K-means clustering: A half-century synthesis. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology, 59*(1), 1–34. https://doi.org/10.1348/000711005X48266

21. Sznajder, M., & Przezbórska, L. (2006). *Agroturystyka*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.

22. Tölkes, C. (2018). Sustainability communication in tourism – A literature review. *Tourism Management Perspectives, 27*, 10–21. https://doi.org/10.1016/ j.tmp.2018.04.002

23. Verma, V. K., & Chandra, B. (2018). Sustainability and customers' hotel choice behaviour: a choice-based conjoint analysis approach. *Environment, Development and Sustainability, 20*(3), 1347–1363. https://doi.org/10.1007/s10668-017-9944-6.

Marta Targowicz,
Ph.D.,
University of Applied Sciences in Nysa, Poland,
E-mail:marta.targowicz@pans.nysa.pl

FINANCIAL ACCOUNTING AND ECOLOGY

Introduction

Nowadays humanity development is based on economic activity. International trade and globalization stimulate destruction of the environment that spans all the world. Therefore it is necessary to take up determined activities towards environmental protection. This action should be assisted by science, which should mark next steps supporting green economy's development and describe the guidelines of ecology activities.

The aim of the article is to identify the scope of ecological issues from the

accounting's point of view, including the attempt of answering the questions of the attitude of accountants for ecological performance reporting. Considerations taken here include financial accounting which is based on domestic and international law. Accounting can be defined in different way, but it is also a business language which allows a communication between different participants of economic life and should consider important aspects of contemporary challenges. It seems to be the accordance between accounting law and the law regarding environmental protection, but in practice these regulations are not coherent and deviate from the arbitrary expectations and solutions.

Accounting system and ecology

The crucial rule of accounting is a fair and true view. In practice, it means that an accounting law made to reveal all performances to meet different groups of users of information needs (table 1). Accounting is a part of economics, which describes in a specific way different processes which have placed inside the business - goods and services production, distribution and consumption and should also reflect the changes surrounding the business. In this way, accounting is a system of communication with society about past results and future plans regarding its operation.

Accounting based on value measurement helps to make decisions by stakeholders of financial information.

Concluding, the first task of accounting is to evidence and report changes in assets, capitals and results (financial accounting), next is to support business decisions (management accounting).

Table 1.

Accounting system as management tool and element of communication with society

ACCOUNTING SYSTEM	
Enterprises	**Society**
Tools to company management	Communication with society
Stakeholders (internal groups): Shareholders, owners, managers	Stakeholders (external groups): Investors, authorities, government, central and local agencies, suppliers, clients

Source: Own study.

In practice, accounting system is an inherent element of business activities' reporting. One of the basic aim of entities is a permanent development, which nowadays should include corporate social responsibility. Corporate social responsibility is a business model that helps a company be socially accountable to itself, its stakeholders, and the public.

A company might make plans to be more environmentally focused, however, it must back these plans through financial investments in programs, donations, or product research including research and development for new products and activities that encourage environmental initiatives.

Under International Accounting Standard no 1 Financial reporting, the business should disclosure all actions, also towards not only company itself but also public

(society). Nowadays, it a big expectation to reveal ecological activities and actions against an environment pollution in each kind of a business, especially in manufacturing companies.

Financial reporting of the entity should focus not only on financial results of its operations but also on benefits and costs of social responsibility actions. A company who reveals an actual social friendly strategy with all necessary actions, including also ecological activities has stronger market position and value because this is the actual expectation from almost all groups of users of information. It seems to be a standard accounting treatment to extract information about the ecological activities' costs and benefits. So the contemporary accounting should include the ecological accounting. This part of an accounting system should cover the ecological activities taken up by a company, its internal policy and future plans on environmental protection .

Green accounting conception

The idea of measuring the costs and effects of ecological activities is called 'green accounting' which includes information about benefits and costs of these discussed activities and should include a financial analysis including different ratios regarding environmental activities costs and effects. In this way, on the basis of the past and this evidence, will be possible to plan a deliberative ecological strategy for a business.

A distinction of the ecological accounting from the whole accounting system is not a goal in itself, but it answers the expectations from the enterprise environment nowadays.

The crucial aim of green accounting is to identify and report business ecological actions to evaluate legitimacy and efficiency of these activities and their impact on market value of the entity (draw 1).

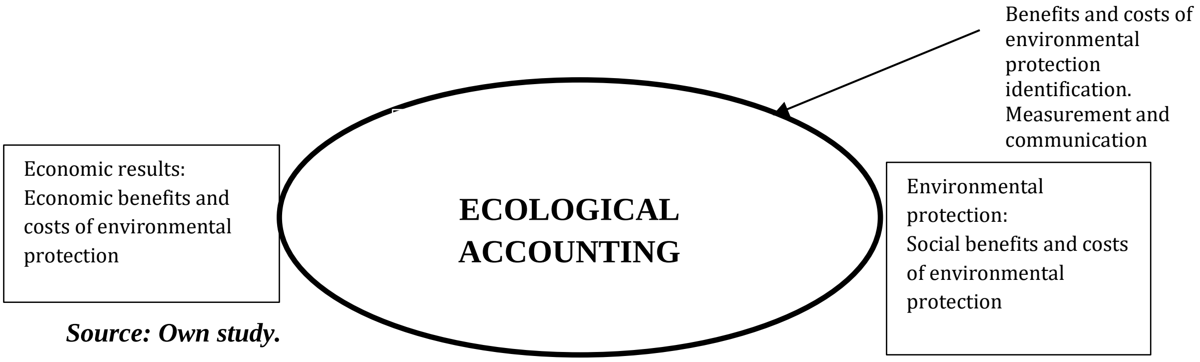

Source: Own study.

Draw 1. Conceptual framework of ecological accounting.

The next stage of green accounting is after the process of identification to measure and make an evidence of business transactions including also these which are regarding to environment protection. The methods of valuation of ecological activities and their costs and effects should not deviated from the general applied methods used in the accounting practice.

The main elements linking with measurement of this kind of activities are in particular:

- capital expenditure on new or upgrade products and technology which meet strict bio- friendly regulations;

- costs incurred in everyday operations including the effects of implementing the policy's entity on waste management, like waste disposal, danger waste, environmental fare, taxes;

- benefits (quantity and quality measures) of influencing on natural environmental resources by operations of entity -the descriptions and ratios.

Thus, for this extracted ecological activity would be possible an assessment of business operation towards to natural environment relations. The audit of books of accounts should include an opinion about not only general economic effectiveness but also regarding ecological actions. Financial reporting including effects of ecological activities could be the reliable basis for preparation of retrospective analysis which can be basis for the future plan about environment protection actions.

Designed in this way accounting system including environment activities can be for temporary management of business entity, it means a compromise between owners' expectations (ratios of return on equity, on assets and on sale) and corporate environment responsibility.

Accomplished review of financial reporting and the organizational structure of the company might state that business management is focused on economic effects. The actions towards natural environment, if any, are presented only in a described way in Additional Information, and if in quantitative data – then refer to capital expenditures on ecological investments, not including detailed explanation about economic relations referring effects—costs of ecological activities. Besides, many times there is no description about reasons of the financial penalties regarding e.g. emission of pollution in the annual financial report.

Table 2.

The aim and content of ecological accounting

Rational entity's management (optimal in perspective of business performance, social needs and ecology requirements)		
The scope of ecological accounting	**The elements of accounting system**	**The scope of traditional accounting**
Present and future ecological activities, actions towards environmental protection	Transactions	Present business transactions
Present and future costs and effects of ecological activities, modification of a corporate chart of accounts towards ecological information needs	Measurement and record	All present business transactions according to the accounting law
'Ecological' documentation	Documentation and stocktaking	Traditional documentation
Reporting focus on present and future ecological actions and ecology results (in figures) as an element of business reporting	Financial reporting	Traditional financial reporting
Auditing of books of accounts from the view of costs, effects, benefits of ecological activities	Auditing process	Traditional auditing of books of accounts
Quantity and quality ecological analysis	Retrospective analysis (ex post)	Traditional financial analysis
Quantity and quality ecological analysis	Prospective analysis (ex ante)	Traditional financial analysis

Source: Own study.

So far, the observations of the author, on the basis of the content of the financial statement lead to the following conclusions:

- environmental protection issues facing with profitability's measurement and management problems are not first- planned decisions for the business,
- the managers focus on economic effectiveness, with no other perspectives like social and ecological responsibility,
- there is lack of ecological costing as an integral part of cost reporting.

Discussion in accounting environment is not optimistic, because there is no friendly-attitude to possible changes in an accounting law in respect of an ecological activity.

First, the accountants can not see the relations between accounting and ecology issues. In many cases, they neglect the sense of extracting the evidence of environmental protection activities because the benefits do not exceed the cost of the design of the costing system. Many entities do not analyze the benefits of producing bio-friendly products or using energy saving technologies.

Some of the companies notice that only these with negative influence on natural environment should consider to implement some aspects of green accounting. If the changes of Possible changes in accounting law should be clear and placed in one regulation (not scattered in many regulations). In their opinion, ecological accounting should regard effects on the main issues regarding:

- waste management;
- water and air pollution;
- packaging management;
- energy economy, heat and power economy;
- soil erosion.

In opinion of many accountants, ecological accounting is unnecessary, because accounting law itself is enough complicated, besides ecology issues are not the matter for accountants but for central and local authorities. This is an obvious evidence for the need of implementing ecological education the aim of which is to raise consciousness in society, also among the bookkeepers.

Accounting based on a true and fair view should present all kinds of performance of each entity, also ecological issues. There are many law regulations towards business entity and natural environment but no accounting regulations towards ecological issues. There is lack of methods of performing and measuring of ecological activities in accounting system. In practice, the disclosures on ecological actions are not the same for every business unit because there are no strict coherent accounting regulations. It is necessary to make up the new accounting regulations referred to the accounting treatment of ecological actions. The content od "ecological" financial report should not be far from the present shape of financial statement but disclose all costs and effects on ecological activity of the enterprise. It should also be presented as a financial analysis including an ecological performance and a description of the environmental strategy including e. g. recycling policy, future steps towards eco-friends, new or upgrade products, packaging, technology and so on.

The problem of natural environmental protection in changeable terms of economic life cannot be neglected. So far, domestic and international ecology law

regulations are focused on technical aspects of a man's intervention in natural resources using. Subject law underlines the methods of preventing natural environment, but there is a lack of coherence between general (technical) and accounting regulations.

It is recommended that it should be a world-wide consultation about green accounting content in details. It is still weak ecological awareness of the accountants.

References:

1. Bartelmus P. Green Accounting, Routledge Revivals, USA, (2018).
2. Boyd J., Accounting: An economic Framework to Identify Priorities, Resources For The Futures, Washington 1998.
3. Christensen, H. B., Hail, L., & Leuz, C. (2021). Mandatory CSR and sustainability reporting: Economic analysis and literature review. Review of Accounting Studies, 26(3), 1176–1248. https://doi.org/10.1007/s11142-021-09609-5
4. Esen, E. (2013). The influence of corporate social responsibility (CSR) activities on building corporate reputation. International Business, Sustainability and Corporate Social Responsibility, 11, 133–150. https://doi.org/10.1108/S2051-503020130000011010 Friede, G., Busch, T., & Bassen, A. (2015).
5. Khan, M. A. (2022). ESG disclosure and firm performance: A bibliometric and meta-analysis. Research in International Business Finance, 61, 101668. https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2022.101668
6. Windsor D., The Future of Corporate Social Responsibility, International Journal of Organizational Analysis, 2001,vol. 9, no 3.

Fazil Shohlat Hajiyev,
D.Sc. (Econ.), Professor,
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
E-mail:fazilhaciyev@yahoo.com

ANALYSIS AND EVALUATION OF SUSTAINABLE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN

Successful industrialization in the Republic of Azerbaijan requires the strategic roadmap to strengthen the country's industrial potential, modernize its infrastructure, and create and develop industrial parks capable of producing competitive products that meet international standards. At present, the share of industry in the economy exceeds the national average by 30%. According to the United Nations Economic Commission for Europe, Azerbaijan ranks first in Europe for its industry share in GDP [Hajizada E.M.]. Accelerating this development A Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 6, 2016 approved a strategic roadmap for the development of heavy industry and mechanical engineering in Azerbaijan. It shows that the strategic roadmap for heavy industry and mechanical engineering, including short, medium and long-term periods, is a strategic review and action plan for 2020, a long-term vision for

the period until 2025, and a target for the post-2025 period.

The Strategic Roadmap for Industrial and Machine Building states that as a result of the socio-economic policy set out by National Leader Heydar Aliyev, the country's economy has grown rapidly over the past decade; diversification of the economy has diminished dependence on the oil factor and the share of the non-oil sector in economic growth. The global economic processes since 2008 have further deepened the need to improve the competitiveness of local businesses, reduce dependence on imports, and accelerate the dynamic development of the non-oil economy and the efficient use of human capital, the locomotive of an innovative economy. In this regard, as a result of a comprehensive analysis of the priority sectors of the national economy, including international consultants, consistent efforts have been made to apply a sectoral approach and to develop specific proposals for relevant areas.

At a meeting with President Ilham Aliyev on January 13, 2020, he stressed that “Azerbaijan should be the leader of the Fourth Industrial Revolution. Currently, the fourth industrial revolution allows Azerbaijan to change its role in the global revolutionary competition. This will allow us to fully utilize the existing potential of the country's economy and promote innovation” [17]. Thus, 9 enterprises with total investment of $ 1.1 billion were granted resident status at Sumgait Chemical Industrial Park. Of these, the Azertechnolayn plant, which produces steel and polyethylene pipes, mechanical and hydraulic equipment, was launched in 2013. More than half of the plant's output has already been exported. In addition, in 2017, enterprises will produce high-pressure hose and fittings, MST Engineering Services, construction products and additives, Swiss-based chemical company SIKA, a manufacturer of high quality synthetic and semi-synthetic lubricants. Alco Lubricant Company, Agrochemical Azerbaijan, which produces pesticides and agrochemicals, and 3 more polypropylene and high-density polyethylene in 2018, Baku Ferrous Metals and Ferroalloys Company, It produces glass boards based on Float technology [www.azstat.org].

Engine oil processing by 5 residents of Balakhany Industrial Park, PET scrap recycling, printing and printing products using waste paper, production of various products from recycled plastic materials, woodworking 5 an enterprise was established. Residents invested 22.4 million manat into these enterprises. Entrepreneurship has been created to attract new residents to Balakhany Industrial Park [www.azstat.org].

Five enterprises in the industrial zone with total investment of more than 49 million manat - Sun Rise Production, which produces cardboard glasses in the Neftchala Industrial Zone, Togrul-2008, a polyethylene tube manufacturer, Petroqeoaz, a manufacturer of rural disposable installations, Providence Doytch Limited, which manufactures modular school buildings, and Kahf companies producing fish feed, and Azeurocar manufacturing cars [www.azstat.org].

Work on the establishment of the Masalli Industrial Zone, established by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on June 13, 2016, is continuing. Entrepreneurs are very interested in the industrial zone. Thus, entrepreneurs have already submitted 33 projects totaling more than 30 million manat. These projects cover mainly furniture production, car repair, aluminum and plastic door windows, and various types of building materials. In addition, a private initiative industrial zone was established in Agstafa [Hajiyev F.Sh].

Resident of Garadagh Industrial Park - Baku Shipbuilding Plant operates in the construction, repair and maintenance of maritime and engineering activities of various purpose vessels that meet the most modern requirements. In 2016, the plant commissioned Ufug, Zafar and Turan passenger vessels with a capacity of 80 passengers each. To date, the company has built 50-ton towers. The plant also completed the construction of the 6th Generation Semiconductor Pantons and handed over to the customer. The largest current order for the plant is the design and construction of the Khankendi Submarine Building, worth $ 378 million for BP [Hajiyev F.Sh.].

Cooperation Process

In recent years, rapid growth in business and property revenues has been driven by the creation of a business environment and the strengthening of private property, which has led to improvements in the legislative framework, increased government care for various sectors of the economy, improved tax administration, and taxation. the introduction of a modern approach. Increasing incomes by a significant percentage increase in inflation has led to an increase in both final consumption and effective savings.

As a result of the dynamic development of the business environment, the country has created favorable conditions not only for local investors, but also for foreign investments. The procedures for starting a business have been substantially simplified, many tax breaks have been identified in the tax legislation, and measures have been implemented to promote entrepreneurship and exports. Private sector, SMEs are not just about improving the business environment and creating new jobs. The development of innovative entrepreneurship, in fact, contributes to sustainable socio-economic development in the country, which is a major radical reform. This reform is being successfully implemented in accordance with the decrees and orders of the President of the Republic of Azerbaijan.

In accordance with the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan "On Additional Measures for the Development of Entrepreneurship" dated March 3, 2014, further improvement of business and investment climate, including simplification of procedures, expansion of electronic services, prevention of groundless inspections and other directions. continued. The tasks defined in the Decree require extensive reforms in 8 areas of entrepreneurship [4].

Systematic measures are now being taken to develop the country's entrepreneurship and improve the business environment, and a more progressive regulatory framework is being developed, taking into account international best practices. As a result of reforms in the field of electronic registration of business entities, foreign trade transactions, registration of rights to immovable property, necessary changes were made in the legislation on building permits, improvement of corporate governance, protection of investors' interests and bankruptcy.

At the same time, the Law of the Republic of Azerbaijan “On regulation of inspections in the sphere of entrepreneurship and protection of the interests of entrepreneurs” approved by the relevant Decree of the President of the Republic of Azerbaijan contains many important provisions.

At present, the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, has

implemented a number of complex and consecutive measures in recent years in accordance with the strategic line "The future development of our country depends on the development of entrepreneurship", effective government support, tax incentives, subsidies and the efficient distribution of risks. Creating industrial and technology parks and zones, agricultural parks, business incubators, organizing educational events, business forums, exhibitions, etc. As a result of such measures entrepreneurship has become a leading force in the economy. The share of private sector in GDP exceeded 80% and 75% in employment. In recent years, President Ilham Aliyev's decrees and orders have improved the business licensing system, prioritizing local businesses in procurement, customs, export and investment promotion mechanisms, with a particular emphasis on business development.

All this allows expanding business activity in the country and, first of all, to increase the gross domestic product. In this regard, it is advisable to pay attention to the output of small businesses by types of economic activity in the country:

Table 1.

Share of production of small business by types of economic activity (in %)

№	Name of the fields	2018	2019	2020	2021	2022
1.	**Under the all fields of the economy-total**	8.6	9.6	10.6	10.5	10.7
1.1.	Agriculture, forest and fishing	1.5	1.8	4.3	4.8	5.1
1.2.	Industry	1.4	1.2	1.6	2.2	2.4
1.3.	Construction	17.8	12.6	16.0	5.0	5.0
1.4.	Repair of retail and wholesale trade machines and bicycles	57.5	53.1	49.8	46.9	47.1
1.5.	Transport and warehouse	13.4	15.1	16.0	18.8	18.9
1.6.	Living organization and social housing	28.2	49.4	49.9	50.3	50.8
1.7.	Information and communication	1.4	4.3	5.8	7.8	8.0
1.8.	Operations under immovable property	22.1	14.7	22.4	31.2	31.9
1.9.	Education	1.7	18.6	19.5	24.7	25.1
2.	**Rendering health and social services to people**	8.7	12.2	18.5	25.8	25.9
2.1.	Other fields	50	46.9	41.6	44.9	50.1

Source: Statistical indicators of small business in Azerbaijan (2022), Baku, p. 22

As can be seen from the table, since 2018 small businesses have been increasing their production volumes dynamically every year. This increase is mainly due to the following sectors: national economy, agriculture, forestry and fishing - 5.1%, industry - 2.4%, wholesale and retail repair of motor vehicles and motorcycles - 47.1%, transport and warehousing - 18.9%, property - 31.9%, education - 25.1%. 25.9% in service provision and 50.1% in other sectors, the construction sector has not changed in the last two years.

Generally, creating favorable conditions for expanding entrepreneurship in a transparent business and healthy competitive environment is one of the key areas of successful policy for Azerbaijan's dynamic and long-term development. This policy has led to a significant increase in the role of the private sector, including business, in the national economy, as well as in the development of the labor market and job creation in the creation of new jobs.

Conclusion of the Analysis

At the conference of the President of the Republic of Azerbaijan on the production and sale of agricultural products in connection with the State program of socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan for 2019-2023, one of the tasks is toreate agroparks in the regions. Work on the creation of 51 agroparks and large farms totaling 2.4 billion manat is underway and 45 investment projects totaling 759 million manat have been issued on 23 agro and 20 farms, all of which are the main areas of the agrarian sector. This will contribute to the development of cotton production.

In 1919, productivity was increased as a result of the use of advanced technology in cotton production, one of the most important areas of the agricultural sector. Productivity in cotton fields was 29.5 centners.

As it turns out, with the support of the state, it is possible to achieve any goal that is set when the work is properly organized. As President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev noted, "we have almost restored cotton production in Azerbaijan and will continue to develop only in the years to come" [17].

Cotton development will also give impetus to the development of the light industry, and one of the nine plants in the light industrial park set up in 2016 in Mingachevir is a spinning factory. Supply it with local production will help to increase revenue.

At present, extensive work is being done to revive traditional and export-oriented industries, with regular stimulus measures being taken. One of these areas is also barbarism. Taking into account the favorable conditions for barbarism in our country, the rich experience accumulated in the past, a number of measures are being taken to promote the employment. After a long break, some improvements were made in the production of cocoons. So, our ducks have delivered 22.6 tons of barrels, which is six times more than in 2018. In the production of baramas our miners earned about 204 million manat.

Speaking at the session dedicated to the results of socio-economic development of the Republic of Azerbaijan in 2019 and tasks for the future, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev said: "Azerbaijan produces about 5 manat per kilogram of barley delivered to processing facilities in China, with 4.5 million mulberries delivered from the People's Republic of China in 2016-2019 at the expense of state funding to strengthen the new cement production facility. According to the investment program of the year, 200 tons of drying cellars and 120 square meters of drying houses in Zardab, Fuzuli, Barda, Aghsu, Zagatala regions The construction of the wells is nearing completion".

The focus is on the development of inventiveness in traditional agricultural sectors. According to the UN Food and Agriculture Organization, Azerbaijan ranks fourth in the world in terms of hazelnut production. Our country produces about 35 mint nuts a year. In order to accelerate the development of hazelnuts, supply of hazelnut seeds and give it to producers, 700,000 manat was allocated by President Ilham Aliyev's order.

"The goal is to create an additional 40,000 hectares of hazelnuts in a few years starting in 2016, and this process is going to be of great interest to farmers," said the

head of state. Here, the state takes on a great role, as all necessary equipment, technical measures and fertilizers are purchased at the expense of the state.The state buys it and gives it to farmers for free.I would like to emphasize once again that the policy shows itself in this direction.We are also expanding the geography of hazelnuts and are currently working in 13 areas.

In general, in 2016, the country brought in the largest foreign exchange nuts: $ 105 million. At present, there is potential for growing nuts in 46 regions. According to calculations, it is possible to double the production and export of hazelnuts, and easily transfer the currency to 200 million.

Real steps are being taken to establish additional nut trees. In 2016, 16328.5 hectares of hazelnut trees were planted. Of these, 3158 ha belong to Zagatala, 2264.2 ha to Balaken, 2250.2 ha to Gusar, 2037 ha to Khachmaz, 1787.5 ha to Gakh and 1203 ha to Guba [www.azstat.org].

One of the perpective areas of the agrarian sector is the vineyard. As noted at a meeting of the Cabinet of Ministers, vineyards have developed over the last years at the expense of state support. New gardens are being planted and vineyards are expanding. In this regard, a "State Program on the development of viticulture in the Republic of Azerbaijan for 2012-2020" was adopted to develop viticulture and winemaking under the strategic roadmap. The creation of new vineyards, the expansion of cultivation of table and technical grape varieties, the creation of seed farms and production of basic and auxiliary materials for the vineyards, the provision of vineyard infrastructure, and the maintenance of the vineyard and implementation of activities such as capacity building and so on.In connection with this, in the gardens of 15 hectares of ampelographic collections in Ganja and Absheron, 6 indigenous American varieties are grown, as well as 310 varieties of grapes imported from Azerbaijan and the world. Loss of valuable local grape varieties is prevented. It has been estimated that the number of native grape varieties in the country is usually around 200 or 450, which is generally accepted. In addition, 16 tables and about 20 technical grape hybrids have been created, and new technologies of white and red, as well as Nectar tableware and dark wines have been developed. At the same time, significant resources are allocated by the state for the development of viticulture, the processing industry is preserved, and the number of refrigerators built to keep the grapes supplied is growing.

All of this necessitates the implementation of a number of new measures in the agricultural sector of Azerbaijan for the effective implementation of the strategic roadmap.

Conclusion

Large-scale reforms in the Republic of Azerbaijan in recent years have had a positive impact on sustainable socio-economic development of the country. As a result, the face of cities and villages of Azerbaijan has changed, and the lifestyle of people has changed. Wide-ranging state programs have been implemented, and socio-economic problems that have been addressed by the people have been addressed. Production and social infrastructure facilities were created, new jobs were created. Azerbaijan's integration into the world economy has accelerated. The Republic has strengthened its leadership positions in the Caucasus and increased its authority in the

world community.

Formation and stimulation of sustainable socio-economic development in the country on the basis of deep economic reforms will allow, first of all, to increase gross domestic product and improve the standard of living of the population:

- Improve the normative and legal acts on the regulation of sustainable socio-economic development in the country.
- Efficient use of investment for sustainable social and economic development.
- Accelerate the country's socio-economic development in line with the strategic roadmap objectives.
- Creation of innovative industrial potential for sustainable socio-economic development in the Republic.
- Creating conditions for the formation and development of innovative entrepreneurship in foreign countries.
- Focus on studying the experience of developed countries for sustainable socio-economic development in the regions.

In general, the radical economic reforms in the socio-economic sector under the implementation of the strategic roadmap contribute to the growth of gross domestic product and private sector development. This creates conditions for reducing dependence on imports and expanding non-oil exports.

References:

1. Order of President of the Azerbaijan Republic “On strategy roadmap on national economy and main sectors of the economy” dated 16.12.2016.
2. Order of President of the Azerbaijan Republic “On announce of 2014 year as Industry Year” dated 10.01.2014.
3. Order of President of the Azerbaijan Republic “On announce of Agriculture year in the Azerbaijan Republic” dated 12.01.2015
4. Order of President of the Azerbaijan Republic “On announce of Ownership Day in the Azerbaijan Republic” dated 21.04.2016
5. “Azerbaijan 2020: A glance to future” development conception. Baku. 2012, 41 p.
6. State program on development of vineyard in the Azerbaijan Republic during 2012-2020 years.
7. www.azstat.org-State Statistics Committee of the Azerbaijan Republic .Baku.2021. 21 p.
8. Little ownership in the Azerbaijan Republic. Statistic context (2018). Baku, “Science” 210 p.
9. Ibrahimov I.N (2010) Regulation issues of ownership activity. Textbook (in Azerbaijan language). Baku, “Science”, 248 p.
10. Samadzada Z.A. The main characteristics of economic development model of Azerbaijan in XXI century. Strategic analysis journal. Strategic research center, Vol. 5, 2012, p. 9-21.
11. Abbasov A.B. (1998) Ownership activity: organized types and development problems. Baku, “Azerbaijan State University of Economics” Press, 212 p.

12. Hajizada E.M (2018). World economy and Azerbaijan textbook (in the Azerbaijan language). Baku, “Science”, 918 p.
13. Hajiyev F.Sh. Analysis of innovated industry potential and audit evaluation. Azerbaijan taxes journal, 2016, No 1, p. 143-154
14. Hajiyev F.Sh. Role of taxes in stimulation of ownership activity in Azerbaijan Republic. Azerbaijan taxes journal, 2016, N4, p. 71-86
15. http://anfes.gov.az Website of national fund to ownership assistance
16. Kolos A.B. Organization of ownership activity. 2005, p.416
17. “Khalg” newspaper, dated 13.01.2021

Əliyev Əlövsət Qaraca oğlu,
iqtisad elmləri doktoru,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu,
E-mail: alovsat_qaraca@mail.ru;

Ağayeva Aytən,
doktorant,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
E-mail:a.c.aghayeva@gmail.com

YAŞIL YÖNÜMLÜ ALİ TƏHSİLİN İQTİSADİ ARTIMA VƏ DAYANIQLI İNKİŞAFA POTENSİAL TƏSİRLƏRİ

Giriş

Son illərdə daha dayanıqlı və ekoloji cəhətdən davamlı cəmiyyətə keçid zərurəti müasir dünyanın qabaqcıl ölkələrində ən aktual çağırışlarındandır. Bu məqsədlə mövcud yaşıl təcrübələrin təşviqində və təhsil sisteminin davamlı inkişafa töhfə verən platformanın hazırlanmasında universitetlərin roluna daha çox diqqət yetirilir. Ona görə də ölkə qarşısında elm-təhsil sisteminin üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsində yaşıl texnologiyaların tətbiqinə daha çox çalışılmalıdır.

Bu məqalədə yaşıl yönümlü ali təhsilin iqtisadi artıma və davamlı inkişafa təsiri araşdırılır. Bundan əlavə, ali təhsildə davamlılıqla məşğul olmağın daha bilikli və bacarıqlı işçi qüvvəsinə necə gətirib çıxara biləcəyinə eləcə də ali təhsildə davamlılığın digər sənaye və sektorlar üçün model kimi istifadəsi məsələlərinə də diqqət yetirilir.

Ali təhsil sisteminin yaşıllaşdırılmasının mahiyyəti və məzmunu

Universitetlərin yaşıllaşdırılması, başqa sözlə təbiəti universitet həyatının bir hissəsinə çevirərək enerji istifadəsi, tullantıların idarə edilməsi, nəqliyyat və qida sistemləri kimi davamlı təcrübələri təşviq edən siyasət və strategiyaların işlənib hazırlanması müasir dövrün tələblərindəndir.

Universitetlərin yaşıllaşdırılması haqqında “Yaşıllaşdırma universitetləri alət

dəsti" ində [1] tələbələrin və işçilərin universitetlərdə ekoloji davamlılığı təşviq etmək üçün istifadə edə biləcəyi alətlər və resurslar toplusu verilmişdir. Bu cür alətlər dəsti tez-tez tələbələrə, müəllimlərə və universitet işçilərinə ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri mənimsəməyə, davamlılıq haqqında məlumatlılığı artırmağa və ətraf mühitə təsirləri azaltmağa kömək etmək üçün məlumatları ehtiva edir.

Ümumi qayda olaraq, problemlərin həllinin davamlılığını təmin etmək üçün fənlərarası bilik və təcrübənin inteqrasiyasını nəzərə almaq vacibdir. Yaşıl təhsilə vahid yanaşmanı mənimsəməklə, ali təhsil müəssisələri ekoloji cəhətdən şüurlu liderlərin gələcək nəslinin formalaşmasında əsas rol oynaya bilər [2, s.798].

Yaşıl ali təhsilin əhəmiyyəti

Yaşıl universitetlərin əhəmiyyətini vurğulayan kritik məsələlərdən biri də iqlim dəyişikliyi problemi və onun ətraf mühitə olan təsirləridir. Məlumdur ki, yaşıl və davamlılıq ofisləri (GSOs) ali təhsil müəssisələrində getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar dayanıqlılıq səylərinə rəhbərlik etmək və bütün kampus icmasında davamlı təcrübələrin təşviqinə cavabdehdir. GSO-lar rəhbərlik və resurslar təmin etməklə, davamlılıq səylərini təşviq etməkdə mühüm rol oynayır [3, s.14].

Yaşıl universitetlər tələbələrə bərpa olunan enerji, yaşıl tikinti və ətraf mühitin idarə edilməsi kimi sahələrdə karyeraya hazırlaşmağa kömək etmək, eyni zamanda, onlara ekoloji problemlərə innovativ həllər təqdim etmək imkanı vermək üçün tənqidi düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək kimi müxtəlif üstünlüklərə malikdir.

İqtisadi artım və dayanıqlı inkişafda təhsilin rolu və vəzifələri

Yaşıl gələcək üçün yaşıl təhsilin potensialı insanlar və təbiət arasındakı münasibətlərin dəyişdirilməsində mühüm rola malikdir. Məlum olduğu kimi, son dövrlərdə insanların təbiətə təsiri bir çox problemlər yaratmışdır. Bu problemlərin həll edilməməsi insanların sağlamlığına və təbiətə ciddi təhlükə yaradır. Buna görə də yaşıl gələcək üçün insanın təbiətə təsirini azaltmaqla təhsilin bir çox aspektlərini dəyişdirmək vacibdir. Bu da öz növbəsində yaşıl gələcək üçün böyük potensial gətirir. Bu amilə əsaslanaraq ekoinnovasiya, ekoinvestisiya və yaşıl istiqrazlar davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaqda mühüm rol oynaya bilər. Bu sahədə Vyetnam müəyyən addımlar atmışdır. Belə ki, Vyetnam ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalar, məhsullar və xidmətlərin inkişafı vasitəsilə eko-innovasiyanın təşviqində mühüm irəliləyiş əldə edib [4, s.18].

Yaşıl təhsil vasitəsilə insanların təbiətə mənfi təsirini azaltmaq üçün təbiətin mühafizəsi ilə məşğul olan şirkətlərlə birlikdə təhsil yaratmaq lazımdır. Bu xidmətlərə yeni mühafizə ideyaları və yeni texnologiyalar kimi mövzular daxildir.

Yaşıl təhsil faktorunun tələbələrin davamlı gələcəyə hazırlanmasında rolu

Yaşıl təhsilin tələbələrə verdiyi faydalardan biri də yaşıl enerjidən istifadənin mənfi təsirlərini azaltmaq və ya əksinə, onları aradan qaldırmaq üçün məsləhətlər verməkdir. Bu dərslərlə tələbələr dünyanı xilas etmək mədəniyyətinə sahib olur. Ağıllı kampus həlləri enerji istehlakını azaltmağa, resurslardan istifadəni optimallaşdırmağa və universitetlərin ümumi ekoloji göstəricilərini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər [5, s.299].

Yaşıl ali təhsilin cəmiyyət üçün faydaları

Yaşıl təhsil insanların və icmaların sağlamlığına böyük təsir göstərməklə insanlar üçün böyük fayda verir.

Şəkil 1. Davamlı inkişafdan ətraf mühitin mühafizəsinə keçid.

Davamlı inkişafa təşviq: yaşıl ali təhsil, iqtisadi artımı inkişafla tarazlaşdıran harmoniya və firavanlıq yaratmağa kömək edən ekoloji və sosial problemləri həll etmək üçün tələbələri bilik, bacarıq və dəyərlərlə təchiz edir. Universitet səviyyəsində təhsilin yaşıllaşdırılması konsepsiyası ekoloji davamlılıq prinsiplərinin və təcrübələrinin təlimin sosial-iqtisadi və pedaqoji aspektlərinə inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Bura kampus əməliyyatlarında davamlı təcrübələrin təşviqi, davamlılıq mövzularının tədris proqramlarına daxil edilməsi və ətraf mühitin qorunması mədəniyyətinin təşviqi daxildir [6, s.4].

Ətraf mühitin mühafizəsinin təşviqi: bu amil insanları ətraf mühitin məsuliyyətli idarəçilərinə çevirmək potensialına malikdir. Bunun üçün ekoloji problemlər, təbii ehtiyatların qorunması və bərpa olunan enerjidən istifadə haqqında məlumatlılığı təşviq edir (Şəkil 1). Bunun üçün yaşıl kampusların yaradılması məqsədəuyğundur. Yaşıl kampus əməliyyatlarında davamlı təcrübələrin həyata keçirilməsi, davamlılıq üzrə təhsil və tədqiqatların təşviqi kampus ictimaiyyətinin davamlılıq təşəbbüslərinə cəlb edilməsi daxildir [7, s.131].

Tələbələri biznesin inkişafının sosial və ekoloji aspektlərini araşdırmağa həvəsləndirir. O, həmçinin cəmiyyətin bütün üzvlərinə fayda verən siyasət və təcrübələri təbliğ edir.

1. İş imkanları yaradır: yaşıl ali təhsil müxtəlif sahələrdə, o cümlədən davamlı kənd təsərrüfatı, bərpa olunan enerji, yaşıl tikinti və s. kimi sektorda iş yeri yaratmaq üçün lazım olan bilik və bacarıqlarla insanları təchiz edir.

2. Həyat keyfiyyətini artırır: davamlılığı təşviq etməklə, yaşıl təhsil fərdlərin və icmaların ümumi həyat keyfiyyətinə töhfə verir. O, sağlam və davamlı icmaların inkişafını dəstəkləyir, təmiz suya və havaya çıxışı vasitəsilə təbii mühitlə əlaqə hissini təşviq edir. Bərpa olunan enerji həyat keyfiyyətinin artırılmasına təsir edən ünsürlərdən biridir. Bərpa olunan enerji ölkələrinin ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Bununla belə, davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün, bərpa olunan enerjinin faydaları və onun ətraf mühitə təsiri haqqında kütlələr

arasında məlumatlılığın yaradılmasında təhsil həlledici rol oynamalıdır. Təhsil həm də fərdlər, müəssisələr və hökumətlər tərəfindən bərpa olunan enerji mənbələrinin mənimsənilməsini təşviq edə bilər ki, bu da daha təmiz və sağlam ətraf mühitə gətirib çıxarır” [8, s.603].

Yaşıl təhsil iqtisadi inkişafın açarı kimi

Davamlı inkişafa və ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş yaşıl təhsil iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır. O, insanları iqtisadi artıma mane olan ekoloji problemləri həll etmək üçün lazım olan bilik və bacarıqlarla təchiz edir. Təhsilin yaşıllaşdırılmasına nail olmaq üçün güclü dövlət siyasəti və dəstəyi, o cümlədən təhsil işçilərinin, tələbələrin və daha geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi vacibdir. Yaşıllaşdırma təhsilinin prioritet olmasını və effektiv şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün müxtəlif maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq çox vacibdir [9, s.3].

Yaşıl iqtisadiyyat yeni iqtisadi imkanlar və iş yerləri yaratmaq, ətraf mühitə təsirləri azaltmaq və sosial rifahı artırmaqla davamlı inkişafa töhfə verə bilər [10, s.1118].

Yaşıl təhsil həm də yeni iş yerləri yaratmaqla iqtisadiyyatı gücləndirməyə kömək edir. Buna görə də, bugünkü yaşıl biznesin ehtiyaclarından biri bərpa olunan enerji, tullantıların idarə olunması və davamlı kənd təsərrüfatı kimi sahələrdə xüsusi bilik və təcrübəyə malik mütəxəssislər tələb edir. Yaşıl təhsil fərdləri bu cür bacarıqlarla təchiz etməklə iqtisadi artıma töhfə verməyə hazırlayır.

Təhsilin yaşıllaşdırılmasının müxtəlif istiqamətləri

Bu məsələ aşağıdakı sxemdə öz əksini tapmışdır (Şəkil 2.)

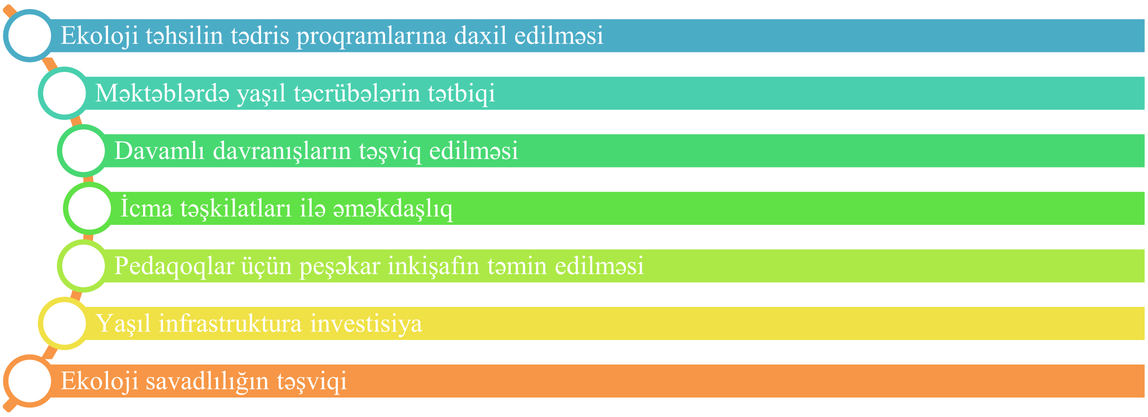

Şəkil 2. Təhsilin yaşıllaşdırılması istiqamətləri.

1. Ekoloji təhsilin tədris proqramlarına daxil edilməsi: buraya tələbələrə ətraf mühit problemləri, mühafizə və davamlılıq, eləcə də bağçılıq və ya açıq havada öyrənmə kimi birgə tədris fəaliyyətləri haqqında öyrətmək daxil ola bilər.

2. Məktəblərdə yaşıl təcrübələrin tətbiqi: buraya tullantıların azaldılması, enerji, suya qənaət və dayanıqlı nəqliyyatın təşviqi daxildir.

3. Davamlı davranışların təşviq edilməsi: məktəblər tələbələri təkrar emal və karbon izlərini azaltmaq kimi davamlı davranışları mənimsəməyə təşviq edə bilər.

4. İcma təşkilatları ilə əməkdaşlıq: məktəblər ətraf mühitin mühafizəsini təşviq etmək və tələbələri ictimai xidmət layihələrinə cəlb etmək üçün yerli təşkilatlarla əməkdaşlıq edə bilər.

5. Pedaqoqlar üçün peşəkar inkişafın təmin edilməsi: müəllimlər ekoloji təhsili öz tədrislərinə inteqrasiya etməyə və sinifdə yaşıl təcrübələri təbliğ etməyə kömək edən peşəkar inkişaf imkanlarından faydalana bilərlər.

6. Yaşıl infrastruktura investisiya: məktəblər ətraf mühitə təsirini azaltmaq və tələbələrə praktiki öyrənmə imkanları təmin etmək üçün günəş panelləri, yaşıl damlar və yağış suyu toplama sistemləri kimi yaşıl infrastruktura sərmayə qoya bilər.

7. Ekoloji savadlılığın təşviqi: məktəblər şagirdləri ekoloji problemlər haqqında düşünməyə və onların həlli üçün tədbirlər görməyə təşviq etməklə, ətraf mühit haqqında məlumatlılığı artıra bilər.

Ali təhsil fərdlərə lazımi bilik, bacarıq və münasibət təmin etməklə yaşıl iqtisadiyyatın qurulmasında həlledici rol oynayır. O, həmçinin tələbələri yaşıl işlərə hazırlamaqda və davamlılığı təşviq etməkdə fənlərarası və təcrübi öyrənmənin vacibliyini göstərir. Ali təhsil müəssisələri davamlılıq təhsilinə üstünlük verməli və onu öz kurikuluma və tədqiqat gündəliyinə inteqrasiya etməlidirlər [11, s.8].

Bundan əlavə, məktəbin nüfuzunun yüksəldilməsində yaşıl məktəbin böyük rolu vardır.

Ali təhsil sisteminin yaşıllaşmasının onun səmərəliliyinə təsiri

Ali təhsilin yaşıllaşdırılması ali təhsilin iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amillərdən bir element kimi də dəyərləndirilir.

Dayanıqlı inkişaf üçün davamlı inkişaf məqsədlərinə (DİM) nail olmaq və iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və sosial bərabərsizlik kimi qlobal çağırışların həlli üçün çox vacibdir [12, s.6].

Ali təhsilin iqtisadi səmərəliliyini artırmaq üçün universitetlər tərəfindən görülməli olan işlər aşağıdakılardır:

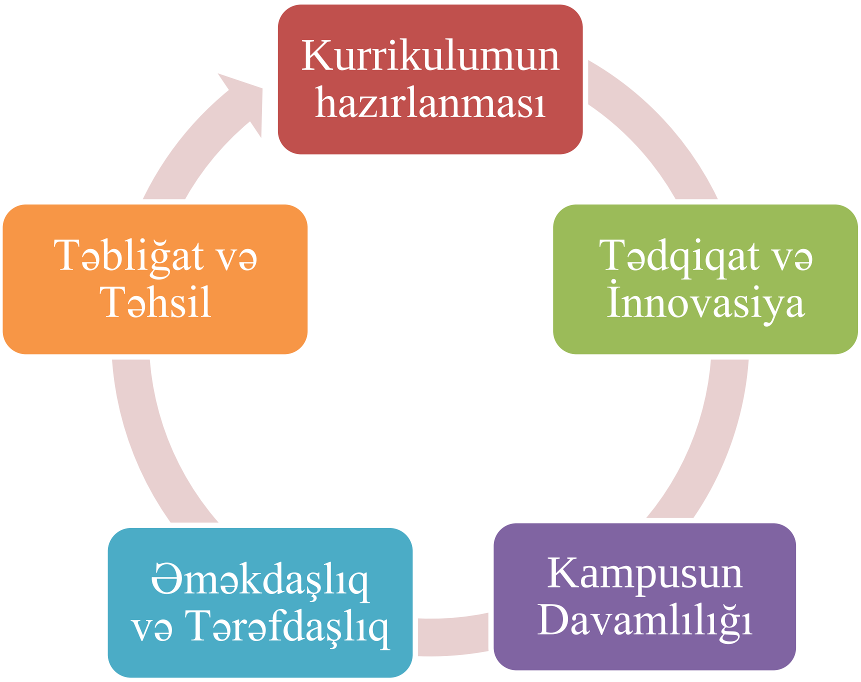

Şəkil 3. ATS-in iqtisadi səmərliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri.

Bu əsas elementləri ali təhsil üçün yaşıl planlara daxil etməklə institutlar davamlı inkişafın, əlverişli biznesin və rifahın təşviqində mühüm rol oynaya bilər.

Nəticə

Yaşıl ali təhsil iqtisadi artıma və davamlı inkişafa təsir etmək potensialına malikdir. Bu missiyaya əsaslanaraq universitetlər öz tədris proqramlarında davamlılıq və ekoloji maarifləndirmədə iştirak etməklə dünyamızın üzləşdiyi mürəkkəb problemləri həll etmək üçün lazım olan bacarıq və biliklərə malik məzunlar yetişdirə bilər. Bu məzunlar ekoloji problemlərin həlli üçün yeni yaşıl iş yerlərinin və innovasiyaların yaradılmasına gətirib çıxaran davamlılıq üçün vacib olan sənaye sahələrində işə gedə bilərlər. Bundan əlavə, yaşıl ali təhsil texnologiyaların və təcrübələrin inkişafına kömək edə, ətraf mühitə dəyən ziyanı azalda və davamlı resurslardan istifadəni təşviq edə bilər. Ümumiyyətlə, yaşıl ali təhsilə sərmayə qoymaq uğurlu və firavan gələcəyə doğru mühüm addımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Malay D., Zhonghua G., Deo P., Fengting L. - Greening Universities Toolkit v2.0 -Transforming Universities into green and sustainable campuses: a toolkit for implementers, 2014, pp.2-165.
2. Prithi R., Aithal P.S. - Green Education Concepts & Strategies in Higher Education Model. International Journal of Scientific Research and Modern Education (IJSRME), 2016,1(1), pp.793-802
3. Walter L. F., Markus W., Amanda L.S., Anselm G., Felix S. - The role of green and sustainability offices in fostering sustainability efforts at higher education institutions. Journal of cleaner production, 2019, pp.3-22
4. Minh P., Xuan H., Van S., Ngoc H., Hai Y., Truong C.G., Hoang Q., Van H. -The role of eco-innovation, eco-investing, and green bonds in achieving sustainable economic development: evidence from Vietnam. Economic Research, 2023, 36(2), pp.3-22
5. Pascal R., Henk P., Joris M. - Smart Green Campus: How IT can support sustainability in higher education. 10th European Conference on Management Leadership and Governance, 2014, pp.296-303
6. Svetlana A., Saule S., Zora D., Aigul M., Zhumadilova G. - Greening education at the university in the socio–economic and pedagogical areas of training. E3S Web of Conferences, 2021, pp.2-7
7. Anthony J. B. Green campus paradigms for sustainability attainment in higher education institutions – a comparative study. Journal of Science and Technology Policy Management, 2021, 12(1), pp. 117-148
8. Usman M. Contribution of renewable energy towards environmental quality: The role of education to achieve sustainable development goals in G11 countries. Elseiver, 2021, Volume 178, pp.600-607
9. Isakova J., Pchelnikov M .Greening of education in modern society. SHS Web of Conferences, 2019, 70, pp.2-4
10. Lavrinenko O., Ignatjeva S., Ohotina A., Rybalkin O., Lazdans D. The role of green economy in sustainable development (case study: the EU states). Entrepreneurship And Sustainability Issues, 2019, 6(3), pp.1113-1126.
11. Wenjuan G., Xiaohao D., Ran C., Weifang M. An Empirical Study of the Role of Higher Education in Building a Green Economy. Sustainable Development MDPI, 2019,11, pp.2-14
12. Peter G. Identifying Key Issues of Education for Sustainable Development. MDPI, 2020, pp. 2-18.

Abbasova Tamilla Cəlal qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail: tamilla_abbasova62@mail.ru;

Eyvazova Nailə Kamal qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail: eyvazova_71@mail.ru

DAVAMLI İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ SOSİAL-İQTİSADİ, EKOLOJİ VƏ QLOBAL PROBLEMLƏR

Son illərdə dünyanın əsas prioriteti sayılan davamlı inkişaf bu gün son nəticə kimi inklüziv cəmiyyətin qlobal prioriteti kimi qəbul edilmişdir. Çünki XXI əsrin əsas prioritet konsepsiyası sayılan inklüziv inkişaf müasir dövrdə cəmiyyətin bütün sahələri üçün faydalı və əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Ölkəmizin əldə etdiyi nailiyyətlərin beynəlxalq səviyyədə yüksək dəyərlərə malik olması onu göstərir ki, 2006-cı ildə Dünya Bankının "Doing Business" hesabatında 98-ci yerdə olan Azərbaycan aparılan uğurlu islahatlar nəticəsində həmin hesabatda 25-ci yerə gəlib çıxmış və ən islahatçı 10 ölkə sırasında yer tutmuşdur. Nəzərə alaq ki, Dünya İqtisadi Forumunun inklüziv inkişaf indeksində Azərbaycan inkişaf edən ölkələr arasında üçüncü yer tutmuşdur. Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının nailiyyətləri müvəffəqiyyətlə davam etməkdədir. Belə ki, Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyindəki məqsədlərə nail olunması sahəsində ölkəmizdə məqsədyönlü dövlət siyasəti həyata keçirilir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan BMT-nin 2016-2030-cu illər üçün Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən 8-ci məqsədin (layiqli əmək və iqtisadi inkişaf) icrası ilə bağlı region üzrə fokus ölkə seçilmişdir. Bu gün hər birimizə yaxşı məlumdur ki, ölkəmizdəki iqtisadi islahatlar dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin formalaşmasına xidmət edir. Dövlətin, cəmiyyətin və fərdlərin inkişafına xidmət edən milli prioritetlərin təsdiq olunması o deməkdir ki, iqtisadi islahatlar vətəndaşların sosial rifahını təmin etməli, həmçinin bu inkişafdan hər bir vətəndaş bəhrələnməlidir. Son illərdə respublikamızda iqtisadiyyatın sürətli inkişafı ilə yanaşı, əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılması, dövlət tərəfindən sosial öhdəliklərin tam yerinə yetirilməsi, ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin sayının artırılması, infrastrukturun daha da təkmilləşdirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması sayəsində işsizliyin minimuma endirilməsi onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizdə davamlı inkişaf prosesi uğurla davam etməkdədir. Dünya İqtisadi Forumunda Prezident İlham Əliyevin söylədiyi kimi "Azərbaycan dünyada sabitlik adasıdır, inkişaf məkanıdır. Ölkəmizdə ictimai-siyasi vəziyyət sabitdir, iqtisadiyyata böyük həcmdə investisiyalar qoyulur və iqtisadiyyatımızın şaxələnməsi istiqamətində çox önəmli addımlar atılır".

Davamlı inkişaf konsepsiyası üç sahəni birləşdirmək nəticəsində yaranmışdır:

1. İqtisadi sahə. Nəzərə alaq ki, "iqtisadi səmərəlilik" konsepsiyası tamamilə fərqli olaraq yeni baxışları nəzərdən keçirir. Təbii ki, təbiət qanunlarını nəzərə alan uzunmüddətli iqtisadi layihələr ekoloji nəticələri nəzərə alınmayan layihələrə nisbətən daha təsirli olur.

2. Ekoloji sahə. Ekologiya sahəsində davamlı inkişafın əsas məqsədi fiziki və ekoloji sistemlərin sabitliyidir. Ekoloji ehtiyacların nəzərə alınması ətraf mühitin dağılmasına və bütün bəşəriyyətin varlığının təhlükə altına alınmasına gətirib çıxara bilər.

3. Sosial sahə. Bu konsepsiya mədəni və sosial sabitliyin qorunmasına səbəb olan münaqişələrin sayının azaldılmasına yönəldilmiş ictimai problemlərin həllində mühüm rol oynaya bilər.

Davamlı inkişaf həyat şəraitinin nizamlanmasını həyata keçirən normativ konsepsiyadır, desək, yanılmarıq. Belə ki, bu nizamlama dörd prinsip əsasında həyata keçirilir: birincisi, davamlılıq prinsipi – davamlı inkişaf müasir dünyada yaşayan insanların təməl ehtiyaclarını və həyat standartlarını ödəməyə xidmət edir. İkincisi, davamlılıq prinsipi planetin bütün əhalisi üçün bərabər standartlar təmin edir. Üçüncü - davamlılıq prinsipidir. Bu prinsip təbiətdən ən ehtiyatlı istifadə yolu ilə resursları tükətmədən, biomüxtəlifliyi pozmadan təbiətin bərpa qabiliyyətinə müdaxilə etməməyi özündə ehtiva edir. Dördüncü, davamlılıq prinsipi gələcək nəsilləri öz tələbatlarını ödəmək imkanından məhrum etmədən indiki nəslin tələbatlarını ödəməyi nəzərdə tutur. Bütün bu prinsiplərin məcmusu davamlı inkişaf nəzəriyyəsinin mərkəzi xəttini təşkil edən "ətraf mühit – inkişaf" prinsiplərini özündə formalaşdırmağa imkan yaradır.

Davamlı inkişafın əsas məsələsi insanın tələb və təşəbbüslərinin təmin edilməsidir. Nəzərə almaq vacibdir ki, davamlı inkişaf bütün insanların ən mühüm tələbatlarının ödənilməsini və hamıya bərabər səviyyədə rifahlı həyat keçirməyə imkan yaradılmasını tələb edir.

Davamlı inkişaf konsepsiyası beş mühüm prinsipə əsaslanır:

1. Bəşəriyyət, həqiqətən, inkişafa davamlı və uzunmüddətli xarakter verməyə malikdir. Çünki o, gələcək nəsillərin öz tələbatlarını ödəmək imkanından məhrum etməməklə hal-hazırda yaşayan insanların tələbatına bərabər cavab verməyə hazır olmalıdır.

2. Təbii resursların istismarı sahəsindəki mövcud məhdudiyyətlər nisbidir. Onlar texniki və sosial təşkilatların müasir səviyyəsi, digər tərəfdən biosferin insan fəaliyyətinin nəticələrini aradan qaldırmaq bacarığı ilə əlaqədardır.

3. Bütün insanların elementar tələbatlarının ödənilməsi zəruridir. Hamıya daha rahat həyata dair öz ümidlərini gerçəkləşdirmək imkanı verilməlidir. Bunlarsız davamlı və uzunmüddətli inkişaf mümkün deyil. Ekoloji və digər fəlakətlərin meydana gəlməsinin əsas səbəbi bütün dünyada adi hala çevrilmiş yoxsulluqdur.

4. Böyük vasitələrə (nəğd pul və əmtəə) malik olanların həyat tərzinin planetin ekoloji imkanları, xüsusilə enerji istehlakına münasibətdə uzlaşdırılması zəruridir.

5. Əhalinin artım sürəti və ölçüsü yerin qlobal ekosisteminin dəyişkən istehsal potensialı ilə uzlaşdırılmalıdır.

Burada ən vacib məsələlərdən biri də davamlı inkişafın dinamik xarakterinin xüsusi vurğulanmasıdır. Belə ki, o, dəyişməz harmoniya halı deyil, resursların istismar miqyası, sərmayə qoyuluşunun istiqamətləri, texniki inkişafın orientasiyası və institusion dəyişikliklərin indiki və gələcək tələbatlarla uzlaşması prosesidir. Davamlı inkişaf konsepsiyasına mövcud yanaşma bir neçə onillik toplanmış inkişaf sahəsindəki tədqiqatlar təcrübəsinə əsaslanır. Davamlı inkişaf, eyni zamanda, tərəqqinin, inkişafın bütün parametrlərinin və prioritetlərinin harmonik şəkildə əlaqələndirilməsini də tələb edir.

Bu isə diqqətimizi həm də mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların inkişafına yönəldir. Çünki müasir dövrün çağırışları təkcə insanın davamlı inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə sosial-siyasi-iqtisadi idarəçilik fəlsəfəsinin dəyişilməsini deyil, həm də mədəni transformasiyanın baş verməsi zamanı mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların homojenləşməsinin qarşısının alınması, mədəni müxtəlifliliyinin və sivilizasiya identifikasiyalarının qorunmasını tələb edir. Hazırda qloballaşma dövründə dünyanın qloballaşmaya doğru tarixi təkamülündə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi, ticarət və texnologiyanın yayılma intensivliyi və planet əhalisinin ortaq mənəviyyat-psixologiya məkanında qərarlaşmasını şərtləndirən sivilizasiya prosesləri – qlobal prioritetlərin astanasına doğru inkişaf etməkdədir. 2030-cu ilə kimi dünya ölkələri tərəfindən davamlı inkişafla bağlı həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan məqsədlər diqqəti cəlb edir: I. Planetimizdə yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaq. II. Bütün dünyada aclığa və qida çatışmazlığına son qoymaq. III. İnsan sağlamlığını təmin etmək. IV. Cəmiyyətdə əhalinin inklüziv və bərabər keyfiyyətli təhsilinə nail olmaq. V. Gender bərabərliyinə nail olmaq. VI. İnsanların təmiz içməli suya əlyetərliyini təmin etmək və sanitariya vəziyyətini yaxşılaşdırmaq. VII. Planetin əhalisini davamlı enerji sistemi ilə təmin etmək. VIII. Davamlı iqtisadi artım, layiqli əmək və işsizliyi aradan qaldırmaq. IX. Davamlı sənaye, innovasiya və infrastrukturun təmin edilməsi. X. Ayrı-ayrı dünya ölkələri arasında getdikcə genişlənməkdə olan bərabərsizliyin azalması. XI. Yaşayış məskənlərinin davamlılığına nail olmaq. XII. Davamlı istehsal və məsuliyyətli istehlakı təmin etmək. XIII. İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə. XIV. Dəniz ekosisteminin mühafizəsi. XV. Davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün sülh və ədalətin təşviq edilməsi. XVI. Davamlı inkişafa keçməsi prosesində qarşıya qoyulan məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün tərəfdaşlığın genişləndirilməsi.

2030-cu ilədək Davamlı inkişafın məqsədlərini həyata keçirmək vacib bir qətnamədir və bu qətnamədə “Dünyanı dəyişmək”, “Davamlı inkişaf üzrə 2030 Gündəliyi” 2016-cı il yanvar ayından qüvvəyə minmişdir.

Qeyd edək ki, davamlı inkişaf başqa ölkələrin milli suverenliyini təhlükə qarşısında qoymur, həmçinin öz şəxsi ehtiyaclarını, habelə gələcək nəsillərin ehtiyaclarını da qarşılamağa hazırdır. Bura, eyni zamanda, aşağıdakı anlayışlarda daxildir:

- ehtiyaclar konsepsiyası;
- ən kasıb əhalinin dolanışıq tələbləri, xüsusən də, birinci ehtiyacları prioritet ödəmək mövzusu;
- məhdudiyyətlər konsepsiyası;
- cəmiyyətin təşkili və texnologiyanın vəziyyəti, ətraf mühitdəki mövcud və gələcək ehtiyacları ödəmək qabiliyyəti.

Davamlı inkişafın 60-dan çox tərifi dünya ədəbiyyatında müxtəlif səpkilərdə şərh olunmasına baxmayaraq, onun əsas mahiyyətini çağdaş nəsillərin tələblərini ödəməyə qadir olan və onların öz gələcək tələbatlarını ödəməsinə mane olmayan iqtisadi inkişaf və insan fəaliyyətinin idarə edilməsinin yeni forması təşkil edir. Bu tələblər isə yalnız təbii sərvətlərdən və enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, həmçinin ətraf mühitin qorunması, bunun üçün isə yeni texnologiyaların yaradılması və onların istehsalatda geniş tətbiq olunması zəminində həyata keçirilə bilər. Bunun üçün isə insan potensialının inkişafı, müvafiq bilik və bacarıqlara istinad olunması, hər bir şəxs üçün əlverişli sosial-iqtisadi mühitin yaradılması əsas şərtlər hesab olunur. Göründüyü

kimi, davamlı inkişafa yalnız insan inkişafının əsas atributlarının ödənilməsi zəminində nail oluna bilər və bu zaman həyatda, cəmiyyətdə mövcud olan bütün vasitələr: sosial-iqtisadi, ailə-məişət, ekoloji və s. yalnız bir amala – insanların həyat tərzinin yaxşılaşması, onların tələbatlarının ödənilməsi və gələcək nəsillərin maraqlarının nəzərə alınması, həmçinin onların payına düşən ehtiyacların toxunulmaması istiqamətində yönəldilməlidir. Bu inkişafda hər şey yalnız insan inkişafına təminat verməli və zəmin yaratmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasətini uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev ölkəmizin davamlı inkişafı üçün mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Belə ki, Azərbaycanda bütün zəruri amillər mövcuddur. Sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük təkamül yolunu inamla keçərək Azərbaycan sabit, təhlükəsiz və müasir həyat səviyyəsini təmin etmiş ölkə kimi dünyada tanınmışdır. Ölkənin beynəlxalq nüfuzu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, cəmiyyətdə dövlətçilik ənənələri güclənmiş, müasir sosial-iqtisadi infrastruktur quruculuğu həyata keçirilmişdir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında müəyyən olunmuş 5 milli prioritetin qorunması və reallaşdırılmasına xidmət etmək Azərbaycanda yaşayan hər bir şəxsin vətəndaşlıq vəzifəsidir. Bu beş milli prioritetlər, eyni zamanda, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Dünyamızın transformasiyası 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik"dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

- dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
- dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
- rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
- işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
- təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi.

Aparılan təhlillər sübut edir ki, müasir inkişaf prosesində davamlı inkişafa keçilməsi üçün, hər şeydən əvvəl, siyasi, sosial-iqtisadi, ekoloji, elmi-texnoloji, demoqrafik problemlərin həll edilməsinə hər zaman diqqət yetirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ələkbərov U. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Bakı: Təhsil, 2013.
2. Hüseynov S. Davamlı insan inkişafının strateji istiqamətləri. Bakı, Adiloğlu, 2003.
3. Mehdiyev R. İlham Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri. Azərtac. 16 aprel 2018.
4. Şükürov A. Təbiət və cəmiyyət: Fəlakətin astanasında. Bakı. Azərnəşr. 1992.
5. Устойчивое развитие: новые вызовы. Учебник для вызов (Под общей ред. В.И.Данилова, Н.А.Пискуловой). М., Изд-во Аспекты Пресс, 2015.
6. Azərbaycan Respublikasında İnsan inkişafı haqqında Hesabat. BMTİP. Bakı, 2002.
7. Şükürov A. Sosial ekologiya. Dərslik. Bakı. Şəfəq-İM. 1999.
8. "Azərbaycan" qəzeti. 21 fevral 2003-cü il.
9. "Xalq" qəzeti. 06 noyabr, 2010-cu il.

Aliona Balan,
Ph.D. (Econ.), Associate Professor,
National Institute for Economic Research,
Republic of Moldova, Chisinau,
E-mail: balan.a@ase.md

THE IMPACT OF RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION ON THE WELL-BEING OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA

Introduction

Renewable energy serves as a cornerstone for economic development, providing a pathway toward sustainable growth and improved living standards. Investments in renewable energy infrastructure not only create employment opportunities but also catalyze economic expansion, thereby elevating income levels and fostering economic stability (Nemet, 2006).

Moreover, the accessibility of renewable energy sources plays a pivotal role in promoting human development. Unlike conventional energy sources, renewable energy technologies, such as solar and wind power, often feature decentralized distribution networks, making energy more accessible to remote and underserved communities (International Renewable Energy Agency, 2019). Enhanced access to energy translates into increased economic productivity, improved healthcare services, and better educational opportunities, thereby contributing to holistic human development.

The environmental sustainability offered by renewable energy further bolsters its impact on human development. By generating fewer greenhouse gas emissions and reducing environmental pollution, renewable energy technologies contribute to cleaner air and water, thereby mitigating public health risks and enhancing overall well-being (United Nations Development Programme, 2020).

Moreover, the transition toward renewable energy enhances energy security, a critical component of human development. Diversification of energy sources reduces dependence on imported fossil fuels, ensuring a stable and reliable energy supply (International Energy Agency, 2020). This stability not only supports economic activities but also safeguards access to essential services, thereby bolstering societal resilience against energy crises or disruptions.

Finally, the pursuit of renewable energy fosters education and innovation, driving progress in human capital development. Investments in education and research and development within the renewable energy sector spur technological innovation and cultivate skilled labor (Jacobsson & Lauber, 2006). By nurturing a culture of innovation and knowledge-sharing, renewable energy initiatives contribute to higher levels of education and innovation, propelling societies toward greater heights of human development.

Renewable Energy Landscape in Moldova

Moldova's renewable energy sector has experienced notable growth in recent years, driven by governmental initiatives, international collaborations, and advancements in technology. Wind, solar, biomass, and hydropower are prominent renewable energy sources being developed in the country. The government has implemented various policies to incentivize renewable energy deployment, including feed-in tariffs and investment incentives. Despite progress, challenges such as limited infrastructure and financing constraints persist, hindering the sector's full potential (Grigore & Rusu, 2019).

Data

The Data covers the period between 1995 to 2021 inclusive. A brief description of the variables is provided in Table 1. Lack of data did not allow an extension of this analysis for an extended amount of time. All the variables except Total Solar Irradiance (TSI) were taken from the World Bank Open Source Data.

We consider the Human Development Index as a suitable measure for welfare in the Republic of Moldova. The HDI is calculated by combining the life expectancy index, the education index and the GINI index. With a mean HDI of 705.5926 and a range from 617 to 776 among the observed years, Moldova's HDI reflects the country's progress in key areas such as life expectancy, educational attainment, and standard of living.

A higher HDI value indicates a higher level of human development, signifying greater access to healthcare, education, and economic opportunities for the population. In Moldova, efforts to improve HDI have been central to governmental policies and development initiatives, aiming to uplift the standard of living and enhance the well-being of its citizens.

However, despite progress in certain aspects, Moldova faces challenges in achieving sustained improvements in HDI across all dimensions. Economic disparities, healthcare accessibility, and educational quality remain areas of concern, affecting the overall HDI score and highlighting the need for targeted interventions to address underlying structural issues.

Renewable Energy Consumption (% of total final energy consumption) emerges as a compelling focus of our analysis, demonstrating a noteworthy trend depicted in Figure 1: a substantial leap from 5% in 2009 to 20% in 2010. This remarkable surge prompts exploration into its underlying drivers, which could encompass a range of factors such as policy interventions, technological advancements, or shifts in governance. Notably, the observed increase coincides with Moldova's transition from a communist regime to a more liberal governance structure in 2009. Further investigation into these dynamics will be integral to our subsequent analysis.

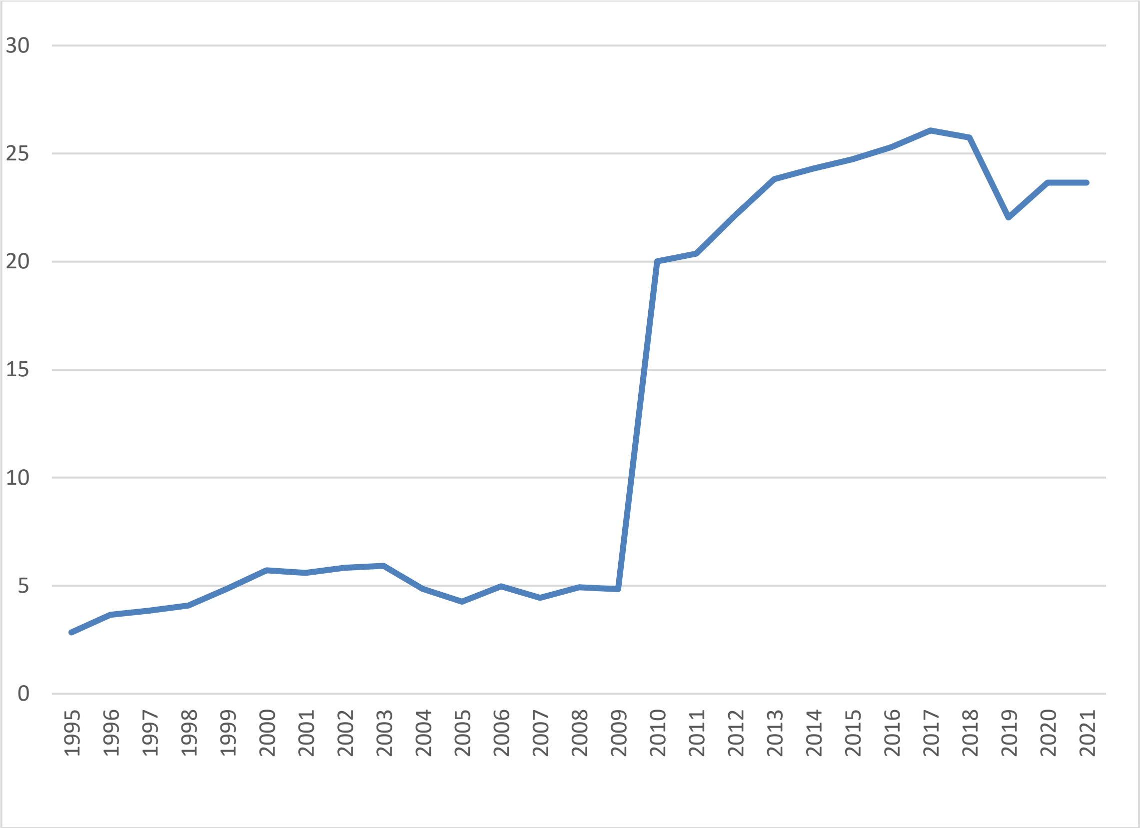

Source: The World Bank, https://data.worldbank.org/country/MD

Figure 1. Renewable Energy Consumption (% of total final energy consumption).

Total Solar Irradiance was taken from Copernicus' Climate Data Store, in particular using RMIB's (Royal Meteorological Institute of Belgium) data on TSI for the specific coordinates of Moldova.[1] The Total Solar Irradiance (TSI) is a measure of the total solar power received per unit area at the top of the Earth's atmosphere. In the context of the Republic of Moldova, TSI serves as a key indicator of solar energy availability and potential for solar power generation. With an average TSI of 1361.349 W/m² observed across the country, Moldova benefits from relatively consistent solar radiation levels throughout the year. This solar resource presents opportunities for leveraging solar energy technologies to meet energy demands, reduce greenhouse gas emissions, and enhance energy security.

TSI data provides valuable insights for policymakers, energy planners, and renewable energy developers in Moldova. By understanding the spatial and temporal variability of solar irradiance, stakeholders can optimize the deployment of solar energy systems, such as photovoltaic panels and concentrated solar power plants, to maximize energy production and economic benefits.

[1] Latitude: 47.4116° N to 48.4900° N, Longitude: 26.6100° E to 30.1356° E

Table 1.

Variable Description

Variable	HDI	Renewable energy consumption (% of total final energy consumption)	Total Solar Irradiance (1 Astronomical Unit)	Total greenhouse gas emissions (kt of CO2 equivalent)	Nitrous oxide emissions (thousand metric tons of CO2 equivalent)	Annual freshwater withdrawals, total (% of internal resources)
Obs	27	27	27	27	27	27
Mean	705.5926	13.05704	1361.349	12990.59	966.7258	65.60742
Std. Dev.	54.1126	9.616174	0.3889613	1551.056	173.7366	32.96014
Min	617	2.84	1360.896	11426.03	741.3358	51.66667
Max	776	26.07	1362.274	18557.85	1474.54	211.3333

Source: The World Bank, https://data.worldbank.org/country/MD, Copernicus DOI: 10.24381/cds.85a8f66e

Methodological Approach

To examine the impact of renewable energy consumption on welfare indicators in Moldova, we first use standard OLS regressing HDI on Renewable Energy Consumption, as shown in the main equation below:

$$y_t = X'\beta + \delta R_t + \varepsilon_t$$

Where y is the natural log Human Development Index, R is Renewable Energy Consumption and X are other various controls as presented in columns 2 and 3 in Table 2. The regressor of interest is δ as it shows the effect of Renewable energy consumption on the HDI.

Table 2 shows that, while renewable energy consumption appears to have a positive association with HDI in Model 1, this relationship becomes less clear when additional variables are included in the analysis. Other variables such as total GHG emissions, nitrous oxide emissions, and freshwater withdrawals do not show consistent or statistically significant relationships with HDI across the different models and the results are more or less economically insignificant.

Table 2.

OLS Results

	1	**2**	**3**
Renewable Energy	0.0067896***	0.0069638	0.0058522
Total Greenhouse Gas Emissions		-2.19e-06	1.13e-06
Nitrous Oxide Emissions		-0.0001044	-0.0000386
Annual Freshwater Withdrawals			-0.0007672
Constant	6.467488	6.594643	6.552693
Number of obs	27	27	27
Procedure	OLS	OLS	OLS
F-statistic	67.94	26.06	27.88
R-squared	0.6999	0.7727	0.8182
Root MSE	0.04359	0.03956	0.03617

Source: **: 5% sig. ***: 1% sig. P-values based on regression analysis. Elaborated by the author based on the data from: The World Bank, https://data.worldbank.org/country/MD, Copernicus DOI: 10.24381 /cds. 85a8f66e

We proceed with 2SLS regression. This econometric technique mitigates endogeneity issues, ensuring robust estimates of the relationship between renewable energy consumption and welfare outcomes. Endogeneity arises when independent variables are correlated with the error term in regression analysis, leading to biased and inconsistent parameter estimates. In the context of studying the impact of renewable energy consumption on welfare outcomes such as the Human Development Index (HDI), endogeneity may occur due to omitted variables, reverse causality, or measurement errors.

2SLS regression addresses endogeneity by using instrumental variables (IVs) to instrument for the endogenous variables. In our context, we use Total Solar Irradiance as an instrument for Renewable Energy Consumption, which is relevant. We assume that it is also an exogenous instrument and that it is not directly affecting HDI apart from its relationship with the main regressor. We do note that perhaps TSI does encompass all forms of renewable energy and solely focuses on solar power generation, but due to data limitations this was the best choice moving forward.

Results for this 2SLS are presented in Table 3. Column 3 shows that the coefficient for renewable energy consumption is 0.0161518. This suggests that a one percentage increase in renewable energy consumption of total energy consumption is associated with an approximate increase of 1.6% in HDI. In simpler terms, as the consumption of renewable energy increases, there is a corresponding positive impact on the HDI.

Table 3.

2SLS Results

	1	**2**	**3**
Renewable Energy	0.0208114***	0.0148306**	0.0161518**
Total Greenhouse Gas Emissions	-	0.0000524	0.0000513
Nitrous Oxide Emissions	-	-0.0005753	-0.0006536
Annual Freshwater Withdrawals	-	-	0.0007105
Constant	6.284405	6.238264	6.263893
Procedure	IV	IV	IV
Number of obs	27	27	27
R-squared	-	0.1739	0.0052
Root MSE	0.13881	0.0696	0.07638

Source: **: 5% sig. ***: 1% sig. P-values based on regression analysis. Elaborated by the author based on the data from: The World Bank, https://data.worldbank.org/country/MD, Copernicus DOI: 10.24381/cds.85a8f66e

Conclusion

In conclusion, the analysis highlights the significant impact of renewable energy consumption on human development, as evidenced by the positive relationship observed between renewable energy consumption and indicators of human development. Through robust econometric techniques such as instrumenting renewable energy consumption trough total solar irradiance, we have demonstrated that increased adoption of renewable energy positively influences human development indices in the Republic of Moldova.

In light of these findings, policymakers, stakeholders, and communities are encouraged to prioritize and accelerate the adoption of renewable energy solutions. By harnessing the economic, social, and environmental benefits of renewable energy, countries can advance their sustainable development agendas and achieve tangible improvements in human well-being and quality of life.

References:

1. Dewitte, S. and Nevens, S., (2021): Earth's radiation budget from 1979 to present derived from satellite observations. Copernicus Climate Change Service (C3S) Climate Data Store (CDS). DOI: 10.24381/cds.85a8f66e
2. Grigore, L., & Rusu, V. (2019). Renewable Energy Sources in the Republic of Moldova: Current Status and Perspectives. Energies, 12(22), 4378.
3. International Renewable Energy Agency. (2019). Renewable Energy Statistics 2019. Abu Dhabi, United Arab Emirates: International Renewable Energy Agency.
4. International Energy Agency. (2020). World Energy Outlook 2020. Paris: International Energy Agency.
5. Jacobsson, S., & Lauber, V. (2006). The politics and policy of energy system transformation-explaining the German diffusion of renewable energy technology. Energy Policy, 34(3), 256-276.
6. Nemet, G. F. (2006). Beyond the learning curve: Factors influencing cost reductions in photovoltaics. Energy Policy, 34(17), 3218-3232.
7. United Nations Development Programme. (2020). Human Development Report 2020: The Next Frontier: Human Development and the Anthropocene. New York, NY: United Nations Development Programme.
8. World Bank "World Development Indicators", https://data.worldbank.org/country/MD

Əliyev Əlövsət Qaraca oğlu,
iqtisad elmləri doktoru,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu,
E-mail:alovsat_qaraca@mail.ru

Abasova Südabə Eybalı qızı,
baş elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu,
E-mail: abasova.sudaba@gmail.com

RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYALAR KONTEKSTİNDƏ İQTİSADİ İNKİŞAFA İQLİM DƏYİŞİKLİYİ PROBLEMLƏRİNİN TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Giriş

İqlim dəyişikliyi müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri kimi tanınır və onun geniş təsirləri bütün dünyada hiss olunur. Qlobal temperaturun yüksəlməsi, ekstremal hava hadisələri və ətraf mühitin deqradasiyası təkcə dünya ilə məhdudlaşmır, həm də iqtisadi inkişafa dərin təsir göstərir. Bu kontekstdə rəqəmsal transformasiyaların iqlim dəyişikliyinin azaldılmasında və uyğunlaşmasında rolu getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal texnologiyalar iqtisadiyyatı yenidən formalaşdırmağa davam etdikcə, onlar həm də iqlim dəyişikliyinin yaratdığı problemlərin həlli üçün yeni imkanlar təqdim edir. Təbii resursların monitorinqi və idarə edilməsi üçün uzaqdan zondlama texnologiyalarından tutmuş enerji səmərəliliyinin optimallaşdırılması üçün smart şəbəkələrə qədər rəqəmsal innovasiyalar davamlılığın yaradılmasında və istixana qazı emissiyalarının azaldılmasında mühüm rol oynayır. *BMT-nin 2030-Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən* (https://unstats.un.org/sdgs/report/2020/) olan İqlim dəyişikliyi və onun təsirlərinə qarşı mübarizə aparmaq iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindəndir. Ekstremal hava hadisələrinin tezliyindəki dəyişikliklər ümumi iqlim dəyişikliyinin baş verməsinə gətirir. Demək olar ki, qeyri-sabit hava şəraiti dünyanın bir sıra ölkələrində hiss olun-maqda və problemlər yaratmaqdadır.
(https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change).

İqlim dəyişikliyi hazırda bir çox ölkələr tərəfindən əsrin ən mühüm qlobal çağırışlarından biri kimi qəbul edilir. Qlobal iqlim dəyişikliyi dünya qarşısında duran böyük problemlərdən biridir (https://ict.az/az/news/6953/). Azərbaycan da bu problemlərlə mübarizə istiqamətində öz töhfəsini verməkdədir. Bununla bağlı qlobal çağırışlara uyğun olaraq ölkədə yaşıl enerji, yaşıl texnologiya, yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl təfəkkür sürətlə inkişaf edir, yəni hər şey yaşıllaşır. Yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli Azərbaycanın enerji siyasətinin prioritetidir. Azərbaycan elektrik enerjisi istehsalının ümumi həcmində bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 2030-cu ilə qədər 30 faizə çatdırılmasını hədəfləyir. Ona görə də hesab etmək olar ki, BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası (COP29) ölkənin milli, regional və qlobal səviyyədə ətraf

mühitin qorunmasına, iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınmasına yeni imkanlar yaradır. Bu istiqamətdə həm ölkə daxilində, həm də Azərbaycan ilə digər ölkələrin iqlim dəyişmələrinə qarşı qlobal mübarizəsində beynəlxalq həmrəyliyinin gücləndirilməsi məqsədilə ölkədə 2024-cü il "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilmişdir (https://president.az/az/articles/view/62737).

Ölkədə "yaşil iqtisadi artım"a nail olmaq istiqamətində qlobal iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alaraq ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilir. Dünya ictimaiyyəti üçün ən vacib məsələlərdən biri olan qlobal iqlim dəyişikliyinin aktual problemləri müntəzəm olaraq araşdırılır. Ona görə də hesab edirik ki, bu kimi problemlərin təsirinin azaldılmasında və həllində müasir İKT vasitələri və rəqəmsallaşma prosesləri ciddi rol oynaya bilər [1, s.2].

Problemin qoyuluşu

Qlobal və regional ekoloji və iqlim dəyişikliyi probleminin aktuallığı antropogen amillərin artan təsiri, o cümlədən atmosferdə karbon qazı və digər istixana qazlarının konsentrasiyasının davamlı artması ilə əsaslandırılır. Bu isə qlobal istiləşməyə səbəb olur, texnogen və sosial sferalarda fəlakətlərin baş vermə riskini artırır [4].

İqlim dəyişikliyinin əsas səbəbi Yerdəki dinamik proseslər, günəş radiasiyasının intensivliyinin dəyişməsi və s. kimi xarici təsirlərlə yanaşı insan fəaliyyətidir. Bu dəyişmələr təbii yolla, məsələn, günəş dövrünün dəyişməsi nəticəsində baş verir və mövcud iqlimin dəyişməsi qlobal istiləşmə kimi ifadə olunur. İqlimşünasların təxminən 97%-i təsdiqlənmiş dəlillərə əsaslanaraq, iqlim dəyişikliyinin baş vermə səbəbinin insan fəaliyyəti üzündən olduğu qənaətinə gəliblər (https://whatweknow.aaas.org/get-the-facts/).

İqlim dəyişikliyi problemlərini yaradan istixana qazı emissiyaları atmosferdə karbon və metan qazlarının artması nəticəsində əmələ gəlir. Belə ki, ilk növbədə kömür, neft, qaz kimi qalıq (fosil) yanacaqların yandırılması, nəqliyyat vasitələrində benzindən, binanı qızdırmaq üçün kömürdən istifadə edilməsi, meşə yanğınları, torpağın və meşələrin təmizlənməsi, meşələrin qırılması, meşənin və ya ağacların torpaqdan çıxarılması və sonradan qeyri-meşə istifadəsinə çevrilməsi zamanı karbon qazı, zibil poliqonlarında isə metan qazı emissiyaları yaranır. Beləliklə enerji, sənaye, nəqliyyat, binalar, kənd təsərrüfatı və torpaqdan istifadə emissiyaların əsas mənbələrindəndir. Bütün bunlar bir daha təsdiqləyir ki, iqlim dəyişikliyi problemlərinin təsiri məsələlərinin öyrənilməsinə və kompleks təhlilinə ehtiyac çoxdur. Təbii ki, həmin problemlərin həllində yüksək texnologiyaların tətbiqi qaçılmazdır [3]. Həmin problemləri aşkarlamaq və önləyici tədbirlərlə onların mənfi təsirlərinin azaldılmasına çalışılmalıdır.

İqlim dəyişikliyi nəticəsində cəmiyyətin üzləşdiyi problemlər

Dünyada milyonlarla insan ciddi geosiyasi münaqişələr və gərginliklərlə, daha da ağırlaşan enerji, qida, su və digər yaşayış vasitələri sahələrində eyni vaxtda baş verən böhranların təsiri ilə üzləşir. Bütün dağıdıcı daşqınlar, güclü zəlzələlər, görünməmiş istilik dalğaları, şiddətli quraqlıqlar, nəhəng fırtınalar baş verməkdə olan fövqəladə iqlim şəraitinin tamamilə aşkar əlamətləridir.

19-cu əsrdən bəri insan fəaliyyəti, əsasən qalıq yanacaqların (kömür, neft və qaz) yandırılması, kənd təsərrüfatı, meşələrin qırılması və yanğınları nəticəsində atmosferə getdikcə daha çox istixana qazları buraxılmışdır. Bu proseslər istixana effektini artıra-

raq qlobal istiləşməyə səbəb olmuşdur. Tədqiqatlara görə, artıq enerji Yer kürəsinin müxtəlif hissələri: 91%-i okeanlar, 5%-i quru, 3%-i isə buzlar tərəfindən udulur. Əlavə istiliyin yalnız 1%-i atmosfer tərəfindən udulur. Bu istiləşmə isə iqlimin bir çox aspektlərində dəyişikliklərə səbəb olur. Hazırki dövrdə istixana qazlarının konsentrasiyası son 2 milyon ilin ən yüksək səviyyəsinə, metan və azot oksid konsentrasiyaları isə ən azı 800.000 ildə ən yüksək həddə çatmış və emissiyaların artması getdikcə davam edir. Deməmk olar ki, Yerin atmosfer qatında üç əsas istixana qazının - karbon dioksid (CO_2), metan (CH_4) və azotoksidinin (NO) atmosferdəki konsentrasiyası 2021-ci ildə rekord həddə çatmışdır. (https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/ outreach /IPCC_AR6_WGI). Bu barədə BMT-nin Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatının (ÜMT) informasiya bülletenində də müvafiq məlumat verilmişdir.

20-ci əsrin ortalarında bəşəriyyət Yer planetində ekoloji böhranın yaranması və sürətli inkişafı ilə üz-üzə qalmışdır. Bu tipli ekoloji problemlər qlobal iqlim dəyişikliyinə, ozon təbəqəsinin azalmasına, meşələrin qırılmasına və səhralaşmaya səbəb olmuşdur. Təbii mühitdə antropogen təsirlərin artmasına, pozulmamış və ya bir qədər pozulmuş ekosistemləri olan ərazilərin getdikcə daha da azalmasına gətirib çıxarmışdır. 21-ci əsrdə qlobal iqlim modellərindən istifadə etməklə aparılan hesablamalara görə CO_2 konsentrasiyası iki dəfə artarsa, havanın orta temperaturu 1,5-5,8° C arta bilər [4].

İqlim dəyişikliyinə ən çox səbəb olan emissiyalar dünyanın hər yerində baş verir və hər kəsə təsir edir. Bəzi ölkələr isə digərlərindən daha çox emissiya yaratmaqda davam edir. Ən az emissiya yaradan 100 ölkə ümumi tullantıların 3 faizini, ən çox emissiyaya malik 10 ölkə isə 68 faizini təşkil edir (şəkil 1). Demək olar ki, bu cür çirklənmənin böyük hissəsi yalnız Çinlə ABŞ-ın payına düşür. Belə ki, 1) Çin bütün qlobal emissiyaların təxminən 30%-ini; 2) ABŞ isə 14%-ini əhatə edir.
(https://climatetrade.com/ which-countries-are-the-worlds-biggest-carbon-polluters/).

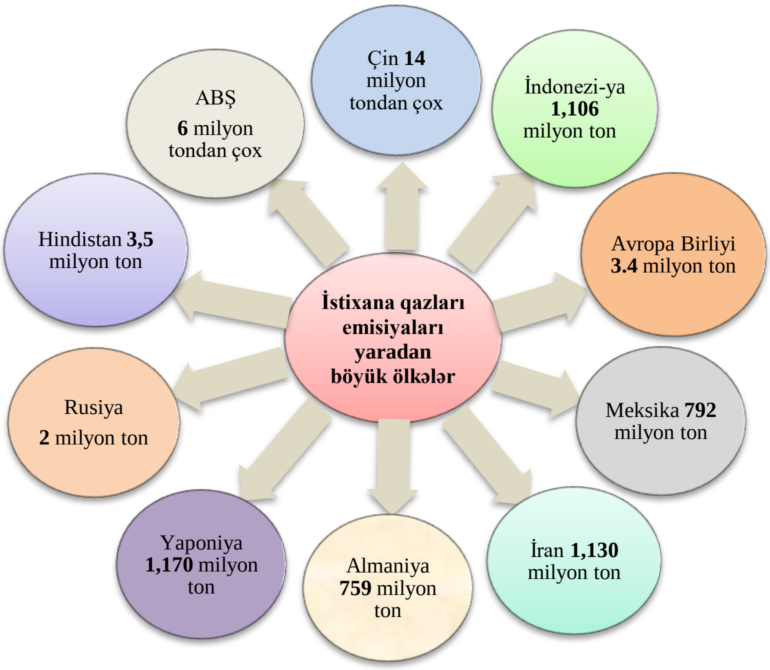

Şəkil 1. Ən çox emisiyalar yaradan ölkələr.

İnsanın ətraf mühitə təsiri nəticəsində yaranan antropogen dəyişikliklər istixana qazları emissiyalarını, sənayedən əvvəlki dövrdən, daha yüksək səviyyəyə qaldırmışdır. Son 800.000 ildə görünməmiş karbon qazı, metan və azot oksidinin atmosferdəki konsentrasiyasının digər antropogen amillərlə birlikdə təsiri bütün iqlim sistemində aşkar edilmiş və çox güman ki, 20-ci əsrin ortalarından bəri müşahidə olunan istiləşmənin əsas səbəbi olmuşdur (https://climate.mit.edu/sites/default/files/2022-01/TILclimate). Son illərdə Şərqi Afrikada baş verən və daim təkrarlanan quraqlıq Somali, Keniya, Uqanda, Cibuti, Efiopiya, Cənubi Sudan və Sudanda 50 milyondan çox vətəndaşı qida çatışmamazı təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdur (https://reliefweb.int/report/ethiopia/eastern-africa-over-insecurity-2022). 2020-ci ildə Avstraliyada ilin ən rekord istisi müşahidə olundu. Mövsümün ortasında dəhşətli meşə yanğınları 10 milyon hektardan çox ərazinin yanmasına, onlarla adamın ölümünə, əksər icmaların yerlə-yeksan olmasına, minlərlə ailənin evlərinin məhv olmasına, milyarddan çox yerli heyvanın ölməsinə, bəzi növlərin və ekosistemlərin heç vaxt bərpa oluna bilməməyinə səbəb olmuşdur.

Son illərdə ölümcül daşqınlar və torpaq sürüşmələri Hindistan, Nepal və Banqladeşdə 12 milyon insanı evlərini tərk etmək məcburiyyətində qoymuşdur. Bəzi yerlərdə daşqın təxminən 30 ilin ən güclüsü olmuş, Banqladeşin üçdə bir hissəsi su altında qalmışdır (https://www.oxfam.org/en/5-natural-disasters-beg-climate-action). Hesablamalara görə, 2030-cu ilə qədər Dünya Okeanının səviyyəsində ən çox ehtimal olunan artımın 14-24 sm olacağı, dəniz səviyyəsinin XXI əsrdə ötən əsrlə müqayisədə 5-10 dəfə sürətlə qalxacağı və maksimum 60 sm, minimum isə 5 sm olacağı gözlənilir, bu da təxminən 800 milyon insanın həyat və sağlamlığının pozulması və məhvi ilə nəticələnə bilər [4].

İqlim dəyişikliyi təsirlərinin azaldılması məqsədi

İqlim dəyişikliyi və onun dağıdıcı təsirləri ilə mübarizə aparmaq, həmin sahədə təcili tədbirlərin görülməsi, buna görə də insanların həyatını və dolanışıq vasitələrini xilas etmək ən vacib şərtlərdən biridir. Dayanıqlı İnkişaf üzrə 17 Məqsəd, BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası və Paris Sazişi məhz bu istiqamətdə strateji hədəfləri təyin edir. 1995-ci ildə Berlində keçirilmiş (Conference of the Parties, Tərəflərin Konfransı (COP)) "COP-1"dən başlamış, 2023-cü il "COP-28" (BƏƏ, Dubay), və 2024 cü ilin noyabr ayında Bakıda keçiriləcək "COP-29"a qədər müxtəlif ölkələrdə baş tutan İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası ilə bağlı Tərəflərin Konfransları (şəkil 2) və s. kimi qlobal çağırışların və iqlim dəyişikliyi problemlərinin həllində çox böyük rol oynayır və gələcək üçün ən yaxşı planın açarıdır (https://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Climate_Change_Conference).

Sıra №	COP-lar	Keçirilmə tarixi	Keçirildiyi Ölkə
1	COP-1	1995-ci il	Almaniya Berlin
2	COP-2	1996-cı iı	İsveçrə, Cenevrə
3	COP-3	1997-ci il	Yaponiya, Kioto
4	COP- 4	1998-ci il	Argentina, Buenos Ayres
5	COP-5	1999-cu iı	Almaniya, Bonn
6	COP-6	2000-ci il	Hollandiya Haaqa
7	COP-6	2001-ci il	Almaniya, Bonn
8	COP-7	2001-ci il	Mərakeş Mərakeş
9	COP-8	2002-ci il	Hindistan Yeni Dehli
10	COP-9	2003-cü il	İtaliya Milan
11	Cop-10	2004-cü il	Argentina, Buenos Ayres
12	COP-11	2005-ci il	Kanada Monreal Kvebek
13	COP-12	2006-cı il	Keniya Nayrobi
14	COP-13	2007-ci il	İndoneziya Bali Nusa Dua

Sıra №	COP-lar	Keçirilmə tarixi	Keçirildiyi Ölkə
15	Cop-14	2008-ci il	Polşa Poznan
16	COP-15	2009-cu il	Danimarka Kopenhagen
17	COP-16	2010-cu il	Meksika Cancun
18	COP-17	2011-ci il	Cənubi Afrika Durban
19	COP-18	2012-ci il	Qatar Doha
20	COP-19	2013-cü il	Polşa Varşava
21	COP-20	2014-cü il	Peru Lima
22	COP-21	2015-ci il	Fransa Paris
23	COP-22	2016-cı il	Mərakeş Mərakeş
24	COP-23	2017-ci il	Almaniya, Bonn
25	Cop-24	2018-ci il	Polşa Katoviç
26	COP-25	2019-cu il	İspaniya Madrid
27	COP-26	2021-ci il	Böyük Britaniya Qlasqo
28	COP-27	2022-ci il	Misir Şarm El Şeyx
29	COP-28	2023-cü il	BƏƏ Dübay
30	**COP-29**	**2024-cü il**	**Azərbaycan Bakı**

Şəkil 2. COP-1-dən COP-29-a qədər keçirilən konfransların tarixi və yeri.

COP-27 sammitində olan əsas çağırışlardan ən vacibi Paris Sazişində göstərildiyi kimi, planetin qlobal orta temperaturunu 2100-cü ilə qədər sənayedən əvvəlki səviyyədən 2^0 dərəcə selsidən çox keçməsinin qarşısını almaq və istiləşməni $1,5^0$ dərəcə daxilində saxlamaq üçün tədbirlər görməkdir (hazırda orta temperatur 1850-1900-cu illərdəki illik orta göstəricidən 0,75 dərəcə yüksəkdir). Tədbirlər nəticəsində qlobal istixana qazı emissiyaları 2025-ci ilə qədər pik nöqtəsinə çataraq, 2030-cu ilə qədər 45% azalmalı və 2050-ci ilə qədər xalis sıfıra enməlidir. Bu isə daha tez-tez baş verən şiddətli quraqlıqlar, güclü istilik dalğaları və yağışlar da daxil olmaqla, iqlim dəyişikliyinin ən pis təsirlərindən qaçmaq üçün çox vacibdir. (https://www.un.org/en/ climatechange/ net-zero-coalition).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan 1995-ci ildə BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına qoşulmuşdur. Konvensiyanın Kioto protokolunu (qlobal istiləşmənin qarşısını almaq, atmosferdə istixana qazı emissiyalarını azaltmaq üçün bağlanmış beynəlxalq müqavilə) 2000-ci ildə, Paris Sazişini isə 2016-ci ildə ratifikasiya etmişdir.

2021-ci ildə Qlazqo şəhərində keçirilən COP26 konfransında Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə "xalis sıfır emissiya" zonası yaratmaq arzusunu ifadə etdiyini və BMT bu məqsədlərə çatmaqda kömək göstərmək üçün Azərbaycanla işləmək niyyətində olduğunu bildirmişdir (https://minenergy.gov.az/en/beynelxalq-teskilatlarla-elaqeler/bmt-nin-iqlim-deyisikliyi-uzre-cercive-konvensiyasi-kioto-protokolu). Hər bir ölkə müəyyən edilmiş vasitələrlə emissiyaları azaltmaq və iqlim təsirlərinə uyğunlaşmaq üçün iqlim fəaliyyət planlarını həyata keçirmək məcburiyyətində olmalıdırlar. Bütün bunlara baxmayaraq, mövcud milli öhdəliklər də 1,5°C hədəfinə çatmaq üçün kifayət dərəcədə deyildir.

Hazırda qlobal çağırışlarla yanaşı, Yaxın Şərq və Afrikada quraqlıq, Ukrayna müharibəsinin daha da ağırlaşdırdığı ərzaq böhranı, miqrasiya, iqlim dəyişikliyinin fəsadları olduqca aktual problemlərdir. Bu problemlərin həllində beynəlxalq miqyasda əməkdaşlığın daha da inkişafına ehtiyac vardır. Bərpa olunan enerji istehsalı sahəsində böyük layihələrə investisiyaların qoyulması, təmiz su mənbələrinin mühafizəsi, yoxsul ölkələrə yardımların göstərilməsi məsələləri hamını narahat edən ümumbəşəri problemlərdir. Quraqlıq, təbii fəlakətlər, habelə qlobal enerji və ərzaq qiymətlərinin qalxması dayanıqlı inkişaf proqramında nəzərdə tutulan hədəflərə çatmaqda ciddi maneələr yaradır. Demək olar ki, ciddi enerji böhranı və inflyasiya ilə qarşılaşan inkişaf etmiş ölkələrin Afrika dövlətlərinə yardımları da xeyli azalmışdır.

İqlim dəyişikliyi və onun təsirlərinə qarşı mübarizədə əsas məqsəd iqlim dəyişikliyi təsirlərinin azaldılması və davamlılığının təmin edilməsi üçün qarşıya qoyulan zəruri planların həyata keçirilməsidir. Belə ki, iqlim böhranının qarşısını almaq üçün bütün dünyada hər kəs, mümkün olan hər şeyi etməlidir. Bu mənada milli hökumətlər üç kritik sahəyə diqqət yetirməlidirlər. 1.Paris Sazişinin icrasına transformasiya xarakterli keçid və danışıqların konkret fəaliyyətə keçməsi; 2.Təsirlərin azaldılması, uyğunlaşma, maliyyənin gücləndirilməsi, itki və zərərlərin azaldılmasında irəliləyişin möhkəmləndirilməsi; 3.BMT-nin iqlim dəyişikliyi prosesi boyunca şəffaflıq və cavabdehlik prinsiplərinin həyata keçirilməsinin gücləndirilməsi. İqlim böhranının qarşısını almaq üçün həll yollarının axtarılmasında etimad yaratmaq, layihələri genişləndirmək, inkişaf etməkdə olan ölkələrə daha çox vəsait yönəltmək və s. kimi fəaliyyət sahələrini genişləndirmək zəruridir.

İqlim dəyişikliyi problemlərinin həllində İKT-nin tətbiqinin konseptual istiqamətləri

İKT müxtəlif innovativ həllər və yanaşmalar vasitəsilə iqlim dəyişikliyi problemlərinin həllində mühüm rol oynayır. İKT-nin, yaşıl texnologiyaların iqlim dəyişikliyinin azaldılması və uyğunlaşma strategiyalarına inteqrasiyası istixana qazları emissiyalarının azaldılmasına və qlobal istiləşmənin təsirlərinə davamlılığın artırılmasına yönəlmiş təşəbbüslərin səmərəliliyini, effektivliyini və miqyasını artırmaq potensialına malikdir [1, s.2]. İqlim dəyişikliyinin həllində İKT-nin tətbiqi ətraf mühitə təsirləri azaltmaq, dayanıqlığı artırmaq və dəyişən iqlimə uyğunlaşmanı asanlaşdırmaq üçün innovativ həllər təklif edən bir sahədir. İKT, İnternet xidmətləri, telekommunikasiyalar və müxtəlif rəqəmsal platformalar da daxil olmaqla geniş spektrli texnologiyaları əhatə edir ki, bunların hamısı iqlim dəyişikliyinin müxtəlif aspektlərini həll etmək üçün istifadə edilə bilər. İKT-nin iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə sahəsində tətbiqinin effektiv təsiri məsələlərinə aid etmək olar: 1) Məlumatların toplanması və monitorinqi. 2) İqlimi modelləşdirmə və proqnozlaşdırma. 3) Ağıllı infrastruktur. 4) Resursların idarə edilməsi. 5) İctimai iştirak və davranış dəyişikliyi. 6) Davamlılığın və uyğunluğun artırılması. 7) İqlim dəyişikliyinin həllində çağırışlar və s.

İqlim dəyişikliyi təhlükəsi problemlərinin həllində yüksək texnologiyaların, o cümlədən İKT, süni intellekt, İoT, rəqəmsal əkiz və s. kimi rəqəmsal texnologiyaların böyük əhəmiyyətinin olduğu müəyyən edilmişdir. Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının (BTİ) Meksikada 2010-cu ildə keçirdiyi Səlahiyyətli Konfransında "İqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin mühafizəsində telekommunikasiya/informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının rolu" Qətnaməsini qəbul etmişdir (https://mognovse.ru/rjo-assambleya-radiosvyazi-ar-12-jeneva). Həmin sənəddə iqlim dəyişiklikləri ilə əlaqədar problemlərin həlli üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım göstərilməsində İKT-dən istifadənin zəruriliyi qeyd edilmişdir.

İKT emissiyaları azaltmaq üçün istifadə olunur və ölkələrə iqlim dəyişikliyi təsirlərinə uyğunlaşmağa kömək edir. BTİ ilə əməkdaşlıq edən GeSI - (*Global e-Sustainability Initiative (GeSI) - Qlobal Elektron Davamlılıq Təşəbbüsü)* dünyanın hər yerində iri İKT şirkətləri və təşkilatları ilə üzvləri ilə əməkdaşlıq edərək İKT vasitəsilə inteqrasiya olunmuş sosial və ekoloji davamlılığa nail olmağa çalışır. Onun tərəfindən həyata keçirilmiş SMART 2020 tədqiqatlarının nəticələri açıq şəkildə göstərdi ki, İKT-dən daha effektiv istifadə CO_2-də çox böyük azalmanı təmin edə bilər.

İKT-nin iqlim dəyişikliyinə təsir edə bilən əsas konseptual tətbiq istiqamətləri: 1)daha effektiv avadanlıq və şəbəkələr tətbiq etməklə İKT sektorunun özündə emissiyaların azaldılması; 2)digər sahələrdə enerji səmərəliliyinin təmin edilməsi və fiziki obyektlərin elektron obyektlərlə əvəz edilməsi; 3)İKT əsaslı hava və ətraf mühitin monitorinqi sistemlərinin tətbiqi vasitəsilə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqlim dəyişikliyinin mənfi təsirlərinə uyğunlaşmanı təmin etmək və s. [7].

Rəqəmsal əkiz texnologiyaları iqlim dəyişikliyinin problemlərinin həllində mühüm rol oynaya bilər. Bu texnologiya fiziki sistemlərin və ya mühitlərin rəqəmsal surətlərini yaratmaqla, real vaxt rejimində enerji sistemlərinin, infrastrukturun və ekosistemlərin monitorinqini, analitikasını və simulyasiyasını həyata keçirmə imkanına malikdir. Bu isə iqlim dəyişikliyi təsirlərinin azaldılmasında əsas rola malik olan resursların idarə edilməsini təmin edə bilər. Rəqəmsal əkiz və simulyasiya texnologiyası

iqlim dəyişikliyi ssenarilərini simulyasiya etməklə, Urban Heat Island effektinə (*Şəhər istilik adası və ya UHI, onu əhatə edən kənd yerlərindən daha isti olan bir metropol ərazisidir*) meylli əraziləri və yüksək riskli əhalini müəyyən etməklə, təbiəti şəhərlərə yaxınlaşdırmaqla şəhər iqliminin davamlılığını təmin etməyə imkan yaradır. Rəqəmsal əkizlər şəhərin hava keyfiyyətini, su ehtiyatlarını və enerji istifadəsini izləmək, bu haqda ətraflı məlumat əldə etməklə şəhərlərə səmərəsiz əraziləri müəyyən etməyə və onların karbon izlərini azaltmağa, yüksək enerji istifadəsi sahələrini müəyyən etməyə və onu azaltmaq üçün strategiyalar hazırlamağa imkan verir. Buraya günəş və ya külək enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi və ya mövcud enerji mənbələrinin səmərəliliyinin artırılması da daxil ola bilər. Rəqəmsal əkizlər həmçinin daşqınlar, qasırğalar və istilik dalğaları kimi ekstremal hava hadisələrinin təsirlərini izləmək və proqnozlaşdırmaq üçün də istifadə edilə bilər. Dünyadakı şəhərlər iqlim dəyişikliyinin təsirləri ilə mübarizə aparmağa davam etdikcə, rəqəmsal əkiz texnologiyaları onların uzunmüddətli davamlılığını təmin etmək üçün daha vacib və səmərəli vasitə ola bilər.

İqlim dəyişikliyi şəhərlərə və təbii sistemlərə ziyan vuran, 500 milyard dollardan çox qlobal iqtisadi itkilərə səbəb olan əsas təhlükədir. Bu məsələlər qismən süni intellekt tərəfindən həll edilə bilər. Süni intellekt iqlim dəyişikliyi ilə bağlı dəqiq proqnozlara əsaslanaraq operativ təkliflər vermək üçün İnternet resurslarından istifadə edir. İqlim dəyişikliyinin mənfi təsirlərinin azaldılmasında son tədqiqatları və süni intellektin tətbiqlərini nəzərdən keçirməklə enerji səmərəliliyi, karbon sekvestrasiyası (*ağacların və digər bitki örtüyünün atmosferdən karbon qazını (CO_2) tutması və saxlaması prosesi*) və saxlanması, hava və bərpa olunan enerji proqnozu, şəbəkənin idarə edilməsi, bina dizaynı, nəqliyyat, dəqiq kənd təsərrüfatı, sənaye prosesləri və s. kimi proseslər diqqət mərkəzində saxlanılır.

Süni intellektdən istifadə etmək atmosferə atılan karbonun azaldılmasına, karbon əsaslı iqtisadiyyatdan xalis sıfır karbon iqtisadiyyatına keçidlə bağlı bütün fəaliyyət zəncirinin təmin olunmasında, həmçinin karbonun tutulması və saxlanmasına tətbiq edilməsi iqlim məqsədlərinin və davamlı inkişafın yüksəlişinə imkan yaradır [5, 6, 8, 9]. Beləliklə, süni intellektdən istifadə etməklə, karbon neytrallığına nail olmağı sürətləndirərək, istixana qazları emissiyalarını və iqlim dəyişikliyinin təsirlərini azaltmaq və yüngülləşdirmək mümkündür (şəkil 3).

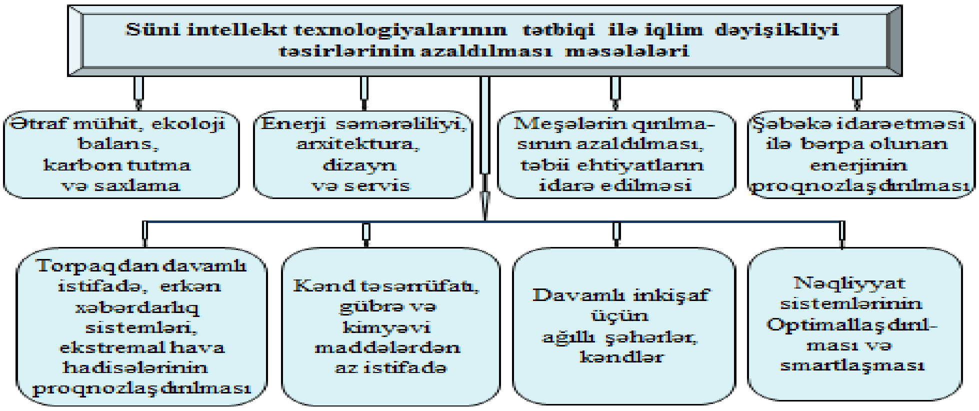

Şəkil 3. Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə iqlim dəyişikliyi təsirlərinin azaldılması.

Süni intellektin iqlim dəyişikliyinə başqa bir tətbiqi kosmosda orbitə çıxan peyklərin müşahidələr aparmaq və Yerdəki dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün necə istifadə edilməsidir. Peyklər meşə yanğınlarını izləməyə və ətraf mühitdə mövcud olan karbon qazının potensial mənbələrini müəyyən etməyə kömək edir. Bununla belə, orbitdəki peyklərin sayı artdıqca, kosmosun məlumat toplayan bütün peykləri təhlükəsiz şəkildə saxlaya və saxlamasına əmin olmaq vacibdir. Alimlər artıq süni intellektdən bir çox faydalı məsələlərdə istifadə edirlər. Süni intellekt modelləri tədqiqatçılara sudakı çirkləndiriciləri müəyyən etməklə və onları təmizləməyin ən yaxşı yollarını tapmaqla suyun təkrar emalı və təkrar istifadəsi yollarını tapmaqda kömək edə bilər.

Bir sıra şirkətlər süni intellektlə idarə olunan robotlarla təkrar emal olunanları müəyyən etmək və bərpa etmək üçün süni intellekt alətləri hazırlayıblar.

Nəticə

İqlim dəyişikliyinin, iqtisadi inkişafın və rəqəmsal transformasiyaların qarşılıqlı asılılığını dərk edərək, biz indiki və gələcək nəsillər üçün daha davamlı, əhatəli və firavan dünya qurmaq istiqamətində birgə işləmək olar. İKT iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə güclü alətlər təklif edir. Monitorinq, təsirin azaldılması, uyğunlaşma və ictimaiyyətin cəlb edilməsi üçün yeni həllər təqdim edir. Bu texnologiyaların potensialından istifadə etməklə daha davamlı və möhkəm gələcəyə doğru irəliləmək olar.

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə İKT, rəqəmsal əkiz texnologiyaları və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqini sürətləndirməklə, insanlar dəyişən iqlim təsirlərinin azaldılmasına, uyğunlaşmasına və davamlılığının təmin edilməsinə nail olmaqla əlavə imkanlar əldə edəcəklər. Bu texnologiyalar həmçinin iqlim dəyişikliyi ilə bağlı dəqiq proqnozlara əsaslanaraq operativ təkliflər vermək üçün ən son tədqiqatları və tətbiqlərini nəzərdən keçirməklə iqlim dəyişikliyinin mənfi təsirlərinin azaldılmasında, uyğunlaşma və dayanıqlığının təmin olunmasında mühüm yer tutmaqdadırlar. İqlim dəyişikliyinin iqtisadi inkişafa təsiri, xüsusilə rəqəmsal transformasiyalar kontekstində həm əhəmiyyətli problemlər, həm də imkanlar təqdim edir. Ekoloji davamlılığı rəqəmsal innovasiya ilə inteqrasiya etmək üçün birgə səylər tələb olunur. Bu mürəkkəb qarşılıqlı asılılığın qəbul edilməsi iqlim dəyişikliyi qarşısında dayanıqlı, əhatəli və davamlı qlobal iqtisadiyyatın qurulması çox vacibdir.

İqtisadi inkişaf və rəqəmsal transformasiyaların kəsişən məsələləri dayanıqlı və inklüziv gələcəyin formalaşdırılması üçün çağırışlar və imkanlar təqdim edir. İqlim dəyişikliyinin iqtisadiyyata təsiri getdikcə daha aydın görünür. Bununla belə, rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası iqlim dəyişikliyinin təsirlərini azatmaq və onlara uyğunlaşmaq, innovasiyalara təkan vermək, səmərəliliyi və davamlılığı artırmaq üçün perspektivli həllər təklif edir. İqlim fəaliyyəti üçün rəqəmsal həllərin tətbiqində inklüzivliyə üstünlük vermək vacibdir. Rəqəmsal transformasiyaların faydalarının bütün cəmiyyətə, xüsusən də iqlim dəyişikliyindən ən çox təsirlənənlərə çatmasının təmin edilməsi davamlı və daha dayanıqlı qlobal iqtisadiyyatın qurulması üçün çox vacibdir. Hökumətlər, bizneslər, vətəndaş cəmiyyəti və texnologiya ekspertləri arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə yaşıl iş yerlərinin yaradılması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün yeni imkanlar yaratmaq və aşağı karbonlu gələcəyə keçidi sürətləndirmək üçün İKT-nin gücündən istifadə etmək olar. Rəqəmsal transformasiyaların potensialını iqlim fəaliyyəti üçün katalizator kimi qəbul etməklə qlobal miqyasda müsbət dəyişikliyə təkan verərək ekoloji davamlılıq və iqtisadi rifahın bir-biri ilə əlaqəli problemlərini həll etməyə imkan yaradıla bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliquliyev R.M., Əliyev Ə.Q. Yaşıl iqtisadiyyatın formalaşmasında İKT-nin rolu, problemləri və perspektivləri. İnformasiya Cəmiyyəti Problemləri jurnalı, 2017, №2, səh.64-73.
2. Aliyev A.G. Applied problems and directions of decision of green technolodies in sustainable development of information economics. European Journal of Sustainable Development, 2019, 8,1, pp.264-280.
3. Бондаренко Л.В. и другие. Глобальное изменение климата и его последствия. Вестник Российского ЭУ имени Г.В. Плеханова, 2018, №2(98), с.84-93.
4. Michael G. et al. A Synthesis of the science on forests and carbon for U.S. Forests. Ecological Society of America, 2010, no.13, pp.3-17.
5. Abdullayev S., Abasova S. İqlim dəyişikliyi problemlərinin həllində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi perspektivləri. "Süni intellekt və onun tətbiq sahələri" mövzusunda Respublika elmi konfransı. SDU, 07-08 dekabr 2023, səh.207-211.
6. Сурайкин К.И. Экономика изменения климата. Международный журнал прикладных наук и технологий, 2021, №2(2), стр.151-155.
7. Jinqi Su et al. The spatial spillover effect of ICT development level on regional CO2 emissions. Scientific reports, Article number: 7690, 2023, https://doi.org/10.1038/s41598-023-34573-2.
8. Lin Chen, Zhonghao Chen et al. Artificial intelligence-based solutions for climate change: A review. Environmental Chemistry Letters, 2023, 21, pp.2525–2557.
9. Zafar S., Ammara S. Variations in climate change views across Europe: An empirical analysis. Journal of Cleaner Production, 2024, (442), pp.141-157.

Əkbərov Taleh Balağa oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: akberovtaleh@yahoo.com

İNNOVATİV SAHİBKARLIĞIN DAVAMLI İNKİŞAF MODELİ

Giriş

Hazırda Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyin davamlı olaraq təmin edilməsi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və qeyri-neft ixracının artırılması istiqamətində tədbirlər uğurla davam etdirilir.

Ölkədə "kölgə iqtisadiyyatı"nın azaldılması, şəffaflığın və bərabərliyin təmin edilməsi fonunda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, əlverişli biznes və investisiya mühitinin yaradılması, ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olunması hazırkı inkişaf mərhələsində həyata keçirilən iqtisadi siyasətin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birinə çevrilmişdir. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsi kimi Azərbaycanda sahibkarlar təbəqəsi formalaşmış, özəl sektorun respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında rolu artmaqda davam etmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sahibkarlıqla bağlı iqtisadi konsepsiyasında Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemin təşəkkülü üçün özəl bölmənin və sahibkarlığın əhəmiyyəti yüksək səviyyədə dəyərləndirilmiş, milli sahibkarlığın dövlət tərəfindən qorunması, stimullaşdırılması və yönəldilməsi üzrə iqtisadi siyasətin reallaşdırma mexanizmləri və xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır [1, s. 186].

Sahibkarlığın inkişafı problemlərinin bir-biri ilə əlaqədar olması, onların həllinin müəyyən bir sistemin daxilində reallaşmasını zəruri edir. Belə ki, müəyyən bir istiqamətdə sahibkarların problemlərinin həllinə nail olmaqla ölkədə işgüzar fəaliyyətin əlverişli mühitini təmin etmək mümkün deyil. Dünya iqtisadi təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlığın zəruri iqtisadi mühitinin formalaşmasına yönəldilmiş tədbirlərin xüsusi sistem çərçivəsində reallaşması məqsədəuyğundur. Bu qarşıya qoyulmuş strateji məqsədə çatmağı təmin edir. Bu baxımdan, ölkəmizdəki vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olar. Belə ki, sahibkarlığın inkişafı üzrə qəbul edilmiş Dövlət Proqramları bu sahənin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin sistemliliyini təmin etmiş, bu tədbirləri vahid strategiyanın həyata keçirilməsinə yönəltmişdir. Sahibkarlığın dövlət müdafiəsinin bu və ya digər variantının seçilməsi ölkənin inkişaf səviyyəsi, hazırkı sosial-iqtisadi şərait, inkişafın müasir mərhələsində qarşıya qoyulmuş vəzifələr və digər amillərin təsiri ilə şərtlənir. Bu amillərin təsiri nəzərə alınaraq, ölkəmizdə sahibkarlığın müdafiəsi və inkişafının dövlət sistemi daxilində əlaqələndirilmiş, Azərbaycan modeli yaradılmışdır.

İqtisadi ədəbiyyatda haqlı olaraq göstərilir ki, dövlətin iqtisadi siyasətində azad sahibkarlığa dəstək verilməsi təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial və ekoloji amillərdən irəli gəlir. Hesab edilir ki, azad sahibkarlıq cəmiyyətə və ətraf mühitə fayda verməlidir. Bu faydanın qiymətləndirilməsi üçün isə kəmiyyət və keyfiyyət meyarları müəyyən edilməlidir [2, s.17].

Ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafının təmin edilməsi bu məqsədlə dövlətlə sahibkarlar arasında tərəfdaşlığın institusional təşkilini zərurətə çevirmişdir. Sahibkarlar artıq mövcud problemlərinin həllində iştirak edir. Bu baxımdan yaradılmış mexanizmlər (Sahibkarlar Şurası, İnvestisiyaların Təşviqi və Məsləhət Fondu və s.) dövlət-sahibkar münasibətlərinin sivil müstəvidə inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Sahibkarlar Şurasının yaradılması və onun dövlət, ictimai təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi Azərbaycan cəmiyyətinin və dövlətinin mühüm addımı kimi qiymətləndirilməlidir.

Nəinki ölkəmizdə dövlət-sahibkar tərəfdaşlığı institutlarından statusuna görə analoqu olmayan, hətta MDB miqyasında mövcud bu tip strukturlardan müəyyən dərəcədə fərqlənən Sahibkarlar Şurası ölkə prezidentinin iqtisadi islahatlar kursunun həyata keçirilməsində onun etibarlı dayağına çevriləcəyinə əminlik yaradır.

Heydər Əliyevin sahibkarlığın inkişafı modelinin mühüm səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri - həmin model çərçivəsində davamlı inkişaf üçün əsaslı zəminin formalaşmasıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsi, regionların inkişafının sürətləndirilməsi ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının hazırkı mərhələsinin prioritet vəzifələrindəndir. Ölkə Prezidentinin ötən müddət ərzində imzaladığı mühüm sənədlər, məhz bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənmişdir. “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haq-

qında" və Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramları ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsi sahəsində kompleks vəzifələr müəyyən etmiş və onlar uğurla həyata keçirilməkdədir.

2004-2023-cü illər regionlarda infrastruktur təminatının artırılması, maliyyə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial sahələrin inkişafı məşğulluq probleminin həllində əhəmiyyətli dönüş və son nəticədə əhalinin rifah halının yüksəldilməsi ilə xarakterizə edilə bilər. Həyata keçirilən Dövlət Proqramları çərçivəsində müəyyənləşdirilmiş makroiqtisadi sabitliyin və davamlı inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı siyasət tədbirləri uğurla həyata keçirilmiş, bu da iqtisadi regionlar səviyyəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əlverişli mühit formalaşdırmışdır.

Birmənalı olaraq qeyd olunmalıdır ki, Dövlət Proqramlarında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası nəticəsində bu uğurun əldə edilməsində özəl sektor əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu isə həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət nəticəsində biznes mühitin əlverişliliyinin artırılması ilə şərtlənmişdir. Ötən illər ərzində sahibkarlığın inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin aparıcı xəttini təşkil etmişdir. Qəbul edilmiş mühüm strateji sənədlərdə müəyyən edilmiş istiqamətlərin reallaşdırılması məqsədilə ölkədə sahibkarlığın inkişafı və müdafiəsinin formalaşmış dövlət sistemi çərçivəsində tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ötən müddət ərzində sahibkarlığın hüquqi bazasının sistem halına gətirilməsini təmin edən qanunlar və bir sıra digər mühüm normativ sənədlər qəbul edilmişdir. Vergi siyasətinin kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyinin digər istiqamətləri ilə əlaqələndirilməsinə dair tədbirlər həyata keçirilmiş, sahibkarların vergi yükü azaldılmış, sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi təkmilləşdirilmişdir. Sahibkarlıq subyektlərinin dövlət qeydiyyatı mexanizmi təkmilləşdirilmiş, "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Lisenziyaların verilməsi mexanizmi təkmilləşdirilmiş, fəaliyyət növlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi üçün tələb olunan sənədlərin sayı minimuma endirilmiş, xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumunun məbləğləri azaldılmış, lisenziyaların müddəti artırılmış, verilən lisenziyaların vahid dövlət reyestrinin aparılması təmin edilmişdir.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin müəyyən edilməsi meyarları təkmilləşdirilmişdir. Bu dəyişikliklər kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin müəyyən edilməsi meyarlarını dəqiqləşdirərək sahibkarlıq sektoruna dövlət köməyinin ünvanlılığını daha da artıracaqdır.

Sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sisteminin mühüm istiqamətini təşkil edir. Ötən illər bu sahədə görülmüş işlər, yaradılmış mexanizmlər nəticəsində əhəmiyyətli dönüş əldə edilmişdir. Sahibkarlarla yaradılmış operativ əlaqə vasitələri istər onların informasiya təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsində, istərsə də mövcud problemlərin həllində əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı sahəsində, xüsusilə də qeyri-neft sektorunda və regionlarda böyük potensial imkanlar vardır. Ona görə də hesab edirik ki, sahibkarlığın inkişafında stimullaşdırıcı amillərdən istifadənin təkmilləşdirilməsi siyasəti davam etdirilməlidir.

Bundan başqa, ölkənin ixrac potensialının səmərəli reallaşdırılması məqsədilə

özəl sektorun ixrac qabiliyyətli sahələr üzrə məhsul istehsalı, onun dünya bazarlarına çatdırılması və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, milli istehsalçıların xarici bazarlarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsi, maraqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi kimi istiqamətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlarla yanaşı, dövlətin qarşısında duran ən mühüm tədbirlər sırasına ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaratmaqla bu sahədə sahibkarlığın dəstəklənməsi; istehsal sahibkarlığının dəstəklənməsi üzrə dünya praktikasında müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən təşkilati modellərin, o cümlədən sənaye parkları, biznes-inkubatorlar və s. yaradılması işlərinin davam etdirilməsi; Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması məqsədilə ərazilərin və müvafiq sahələrin müəyyən edilməsi və bu təsisatların işinin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq qurulması və s. daxildir [3, s.56].

Nəticə

Sahibkarlığın inkişafı davamlı inkişaf strategiyasının məqsədlərinin reallaşması baxımından həyata keçirilən dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil edəcəkdir ki, bu siyasət iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusilə prioritet inkişaf sahələrində işgüzar fəaliyyət üçün normativ-hüquqi, təşkilati və maliyyə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi, sosial-iqtisadi siyasətin müstəqil sistemli siyasəti olaraq, ölkə iqtisadiyyatının potensialının səmərəli reallaşdırılması baxımından struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə, bu bölmənin inkişafının çeşidli mexanizmlərinin yaradılmasına istiqamətlənməlidir.

Fikrimizcə, göstərilən öncül məqsədlər müəyyən edilmiş prinsiplər əsasında aşağıdakı siyasət tədbirləri ilə həyata keçirilməlidir:

- Sahibkarlığın inkişafının normativ-hüquqi bazası mütəmadi aparılmalı olan təhlil əsasında təkmilləşdirilməli, bu siyasət dövlətin təsərrüfat funksiyalarının məhdudlaşdırılması, tənzimləmənin isə səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilməlidir;
- Sahibkarlığın, xüsusilə regional sahibkarlığın maliyyə təminatı gücləndirilməli, bu istiqamətdə məqsədli dövlət maliyyələşməsi ilə yanaşı, alternativ maliyyə mənbələrinin daha da aktivləşdirilməsi üzrə zəruri mühit yaradılmalı, bu fəaliyyət stimullaşdırılmalı, start kapitalının formalaşması imkanları genişləndirilməlidir;
- Öncül sahələrdə sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş təşkilati tədbirlərin əhatə dairəsi genişləndirilməli, müxtəlif istiqamətdə davamlı və sistemli xidmətlər göstərən təsisatlar yaradılmalıdır;
- Ölkənin ixrac potensialının səmərəli reallaşdırılması məqsədilə ixrac qabiliyyətli sahələr üzrə məhsul istehsalı, onun dünya bazarlarına çatdırılması və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi tədbirləri ilə dəstəkləyəcək İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun səmərəli fəaliyyəti təmin edilməlidir;
- İstehsal sahibkarlığının dəstəklənməsi üzrə dünya praktikasında müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən təşkilati modelləri (sənaye şəhərcikləri, biznes-inkubatorlar və s.) yaradılmalıdır;
- Sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə mövcud və yaradılacaq təsisatlar arasında ümumi məqsədin reallaşdırılması baxımından səmərəli əməkdaşlıq təmin edilməlidir ki, bu da son nəticədə sahibkarlığın təşkilati təminatını sistem şəklində formalaşdıracaqdır;

- İnnovasiya potensialının reallaşması üzrə sistemli tədbirlər həyata keçirilməli, bu istiqamətin reallaşmasına ölkənin elmi, kadr potensialı cəlb edilməlidir;

- Əhalinin daha geniş sosial təbəqələrinin, o cümlədən gənclərin, qadınların, əlillərin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər gücləndirilməlidir və s.

Göstərilən istiqamətlər üzrə tədbirlərinin icrası gedişinin müəyyən ediləcək göstəricilər sistemi üzrə müntəzəm olaraq monitorinqi həyata keçirilməlidir ki, bu da göstərilən istiqamətlərdə həyata keçiriləcək islahatların gedişini nəzarətdə saxlamağa imkan verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının Heydər Əliyev strategiyası: Monoqrafiya. – Bakı: “Şərq-Qərb” 2019, 328 s.

2. Seyfullayev İ.Z. Sahibkarlığın tənzimlənməsinin iqtisadi-psixoloji məsələləri //Azərbaycanın vergi xəbərləri. 8/2011.

3. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. “Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri”. Bakı, 2013, 107s.

Əliyev Əli İmaş oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail: fyi.s@mail.ru;

Quliyev Zakir Qəşəm oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: zakirquliyev@inbox.ru

DAYANIQLI İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ “YAŞIL İQTİSADİYYATIN” İNKİŞAFININ STATİSTİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

“Bizim siyasətimiz uzunmüddətli siyasətdir. Biz ölkəmizin gələcəyi, uzunmüddətli, dayanıqlı inkişafı haqqında düşünürük”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

Son dövrlərdə BMT-nin konseptual sənədləri arasında əhəmiyyətlilik dərəcəsinə görə “2030-cu ilə qədər dayanıqlı inkişaf sahəsində gündəlik” adlı sənəddə öz əksini tapmış 2016-2030 - cu illər üzrə BMT-nin dayanıqlı inkişaf məqsədlərini xüsusi olaraq ayırmaq olar. Bu sənəd nəinki dayanıqlı inkişafın ideologiyasını əks etdirir, həm so-

sial, iqtisadi və ekoloji prioritetləri optimal uzlaşdırır, həm də onlara nail olmanın vasitə və planını özündə əks etdirir.

Bəllidir ki, resurslardan maksimum səmərəli istifadə edilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi yolu ilə gələcək nəsillərin ehtiyat mənbələrini tükətmədən bugünkü nəslin ehtiyacının ödənilməsi beynəlxalq ictimaiyyətin diqqət mərkəzində dayanan əsas ümumbəşəri məqsəddir. BMT-nin Baş Assambleyasının 2015-ci il 25 sentyabr tarixli A/RES/70/1 nömrəli qətnaməsi ilə növbəti 15 il müddətinə insan inkişafı üçün son dərəcə əhəmiyyətli imkanların yaradılmasına, planetimizi qorumaqla qlobal inkişafın dayanıqlığının təmin edilməsinə təkan verəcək 17 məqsəd və 169 hədəfdən ibarət sənədin qəbul edilməsi məhz qeyd edilən problemlərin aradan qaldırılması zərurətindən irəli gəlmişdir [5, s.6]. Bu gündəlikdən irəli gələn vəzifələr dayanıqlı inkişaf üzrə yeni milli strategiyaların, proqramların və fəaliyyət planlarının hazırlanmasını, yüksək keyfiyyətli, aktual, etibarlı və daha müfəssəl məlumatların toplanmasını, milli şərait və prioritetlərə uyğun olaraq vətəndaş cəmiyyəti, dövlət və özəl sektor, habelə digər maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi ilə dayanıqlı inkişaf sahəsində əldə olunacaq tərəqqinin izlənməsinə (monitorinqinə) imkan verən sistemli və müntəzəm statistik qiymətləndirməni zəruri edir.

Tədqiqatın məqsədi "yaşıl iqtisadiyyatın" əsas ekoloji göstəriciləri əsasında iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafa nail olma səviyyəsini qiymətləndirməkdir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün yaşıl iqtisadiyyat zəruridir. Belə ki, onun səmərəli fəaliyyəti sosial-iqtisadi problemləri, ekoloji baxımdan zərərlilik (ziyanlılıq) problemlərini həll etməyə, həmçinin təbii resursların tükənməsi risklərini azaltmağa kömək edir.

İqtisadi fəaliyyət, o cümlədən təbii resursların hasilatı və istehlakı, zərərli maddələrin atmosferə (havaya) tullanması, su ehtiyatlarının çirklənməsi və tükənməsi və s. ətraf mühitin vəziyyətinə həmişə təsir edir. Eyni zamanda ekologiya da milli iqtisadiyyatın vəziyyətinə təsir edir. Belə ki, təbii resurslardan səmərəsiz istifadə edilməsi, ətraf mühitini çirkləndirilməsi mənfi xarici səmərə ilə mübarizə xərclərinin artmasına gətirib çıxarır ki, bu da yaşıl iqtisadiyyatın sosial-ekoloji yönümlü göstəricilər sisteminin formalaşdırılmasını və onların mütəmadi təhlilini zəruri edir.

2030-cu ilə qədər Azərbaycanda dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin ən aktual sosial-ekoloji yönümlü göstəricilərinə (komponentlərinə) aid etmək olar:

- su resurslarının mövcudluğunu və ondan səmərəli istifadəni, hamı üçün sanitariyanın təmin edilməsi. Bunun üçün iki mühüm göstərici - su kəməri ilə təmin edilən mənzil fondunun xüsusi çəkisi (şəhər və kənd), kanalizasiya ilə təmin edilən mənzil fondunun xüsusi çəkisi (şəhər və kənd);
- hamının ucuz, etibarlı, dayanıqlı və müasir enerji mənbələrinə əlçatanlığının təmin edilməsi. Bu sosial - ekoloji yönümlü komponent enerji resursları balansında bərpa olunan enerji mənbələrinin xüsusi çəkisi və ÜDM-un enerji tutumluğu göstəriciləri ilə xarakterizə olunur;
- yaşayış məntəqələrinin və şəhərlərin ekoloji təhlükəsizliyinin, dayanıqlığının, dözümlüyünün və şəffaflığının təmin edilməsi. Bura köhnə və qəzalı mənzil fondunun

xüsusi çəkisi, şəhər yaşayış məntəqələrindən tullantıların daşınması, şəhər yaşayış məntəqələri ərazilərində zərərli maddələrin (PM2 və PM10: ing.particulate matter, daxil olmaqla) toplanmasının orta illik səviyyəsi, xüsusi çirklənmiş şəhərlərdə yaşayan əhalinin xüsusi çəkisi kimi göstəricilər daxil edilir;

- istehsalın və istehlakın səmərəli modellərinə keçilməsinin təmin edilməsi: bu komponentə yaradılan istehsal və istehlak tullantıları, o cümlədən təhlükəli tullantılar, istehsal və istehlakın zərərli tullantılarından istifadə edilməsi və zərərsizləşdirilməsi, istehsal və istehlak tullantılarından istifadə edilməsi və zərərsizləşdirilməsi kimi göstəricilər aid edilir.

-nəhayət, dayanıqlı inkişafın sosial - ekoloji yönümlü digər göstəriciləri iqlim dəyişiklikləri və onun nəticələri ilə mübarizə üzrə təcili tədbirlərin qəbul edilməsi qrupunda birləşdirilir. Bu qrupa qəza və təbii fəlakətlərin vaxtında qarşısının alınması, ekoloji təhlükəsizlik proqramları, parnik qazlarının tullantıları, iqlim dəyişikliklərinin mənfi nəticələrinə uyğunlaşma və iqlim dəyişikliklərinə müqavimət, həmçinin parnik qazı tullantılarının azaldılması potensialının inkişafı planının (strategiyasının) tətbiqi aid edilir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı inkişafın məqsədlərinə uyğunlaşmaq və ölkə təcrübəsində sosial-ekoloji yönümlü göstəricilərin işlənib hazırlanması və statistik qiymətləndirilməsi istiqamətində miqyaslı işlər həyata keçirilir. Bu istiqamətdə hər kəs üçün açıq olan məlumatlar dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq və yaşıl iqtisadiyyat problemlərinin həll edilməsində ölkəmizin yüksək potensiala malik olduğunu deməyə əsas verir. Bunu 2024-cü ilin 11-24 noyabr tarixində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi Konfransının (COP29) Azərbaycanda keçirilməsi bir daha subut edir [6]. Belə ki, rəsmi statistikanın məlumatlarına görə, 2010-cu ildə ölkədə su kəməri ilə abadlaşdırılmış yaşayış sahəsinin xüsusi çəkisi 64,3%, kanalizasiya ilə 51,6%, mərkəzi istilik sistemi ilə 20,4%, qazla 78,4% təşkil etmişdir.2022-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 89,5%, 88,3%, 22,8% və 96,0% səviyyəsinə yüksəlmişdir [4, s. 25].

Bu qeyd edilənlərlə yanaşı, həll edilməsi kompleks və sistemli yanaşmanı tələb edən bir sıra aktual problemlər qalmaqdadır. İlk növbədə, bu dayanıqlı inkişafın məqsədlərindən olan təmiz və uçuz enerji ilə təmin edilməsidir. Baxmayaraq ki, Azərbaycanın enerji balansında bərpa olunan enerji mənbələrinin xüsusi çəkisi sürətlə artır, enerjinin karbohidrogen (istilik) mənbələri əsas olaraq qalır. Belə ki, əgər 2010-cu ildə ölkədə istehsal edilmiş 18,7 mlrd. kilovatt-saat elektrik enerjisinin 15,3 mlrd. kilovatt-saatı (81,8%) istilik elektrik stansiyaları, 3,4 mlrd. kilovatt-saatı (18,2%) su, külək və günəş elektrik stansiyaları tərəfindən istehsal edilmişdir. 2022-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 29,0 mlrd. kilovatt-saat, o cümlədən 27,3 mlrd. kilovatt-saat (94,1%), 1,7 mlrd. kilovatt-saat (5,9%) olmuşdur (4, s. 40). Müqayisədən göründüyü kimi, 12 il ərzində elektrik enerji istehsalında, yəni ölkənin enerji balansında bərpa olunan enerji mənbəyinin payı aşağı düşmüşdür.

Təhlil edilən dövrdə diqqət çəkən meyillərdən biri də ÜDM vahidinə düşən enerji, elektrik enerji tutumunun və energetika müəssisələri tərəfindən atmosferə (havaya

atılan çirkləndirici maddələrin həcminin artmasıdır. Belə ki, əgər 2010-cu ildə ÜDM vahidiinə düşən ümumi daxili enerji istehlakı (kq neft ekvivalenti/1000 manat) 260 kq təşkil edirdisə, 2021-ci ildə bu 316,1 kq, 2022-ci ildə isə 320,9 kq olmuşdur, yəni artmaqda davam etmişdir.

ÜDM vahidinə düşən ümumi daxili elektrik enerjisinin istehlakı (kvt.saat/1000 manat) 2010-cu ildə 379,5 kvt.saat, 2021-ci ildə 474,5 kvt.saat, 2022-ci ildə isə 450,4 kvt.saat təşkil etmişdir. Araşdırılan dövrdə energetika müəssisələri tərəfindən atmosferə (havaya atılan çirkləndirici maddələrin həcmi 2010-cu illə müqayisədə azalmış, son illərin müqayisəsində isə artmşdır [4, s. 42].

Beləliklə, araşdırmaya əsaslanaraq o nəticəyə gəlmək olar ki, yaşıl iqtisadiyyatın formalaşdırıması yolunda əsas vəzifə əhaliyə mənfi ekoloji təsirləri azaltmaqdır. Resurstutumluluq (təbii kapital xərclərinin istehsal edilmiş məhsulun həcminə nisbəti) makroiqtisadi siyasətin ekoloji iqtisadi səmərəliliyinin əsas göstəricisi və dayanıqlı iqtisadi inkişafın mühüm kriteriyasıdır. ÜDM vahidinə düşən enerji və elektrik enerji tutumu göstəricilərinin dinamikada qiymətləndirilməsi olduqca vacibdir. Müasir mərhələdə aktual olan problemlərdən biri də ölkənin enerji balansında bərpa olunan enerji mənbələrinin payının aşağı olmasıdır. Qeyd edilən göstəricilər ekoloji dayanıqlığın, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafının və ölkə iqtisadiyyatının texnoloji modernləşdirilməsinin qiymətləndirilməsində və beynəlxalq müqayisəliliyin həyata keçirilməsində önəmli əhəmiyyət daşıyır. Fikrimizcə, növbəti mərhələdə ölkəmizdə dayanıqlı inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi miqyasının və sürətinin artırılması, iqtisadiyyat sahələrinin bu istiqamətdə inkişafının stimullaşdırılması, bu sahədə beynəlxalq dəstəyin qazanılması və mövcud təcrübənin öyrənilməsi, uzunmüddətli perspektivdə ekoloji iqtisadiyyata investisiya iqtisadi və ekoloji uduşlar (win-win policy) arasındakı balansa riayət etmək şərti ilə ölkənin təbii kapitalından səmərəli istifadəni təmin etməyə, eyni zamanda ekoloji təhlükələrlə bağlı riskləri azaltmağa imkan verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 6 oktyabr, 2016-ci il.

2.Каминов А.А., Ануфриев В.П. Методологические подходы к исследованию зеленой экономики// Экономика: вчера, сегодня, завтра. 2022. Том 6. № 9А. стр. 74-82.

3. Марьин Е. В. «Зеленая» экономика как базис для государства и общества //Актуальные вопросы современной экономики.- 2023.- №6.- стр.86-89.

4. Azərbaycanda ətraf mühit - ADSK, Bakı, 2023, 139 s.

5. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri, ADSK, Bakı, 2023, 289 s.

6. https://sia.az//

Əlizadə Şəmşad Nəbi oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: shamshad.alizada@atmu.edu.az

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN SIĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN BAŞLICA PROBLEMLƏRİ VƏ ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Giriş

Müasir dövrdə bütün müəssisələr fəaliyyət sferasına uyğun olaraq müxtəlif problemlərlə üzləşir. Təbii ki, heç bir müəssisə fəaliyyət dövrü ərzində stabillik içərisində olmur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir sıra problemlərlə qarşılaşan təsərrüfat subyektlərindən biri də sığorta şirkətləridir.

Azərbaycanın sığorta şirkətlərində də son dövrlər müxtəlif səbəblərdən müəyyən problemlər meydana gəlir. Belə ki, sığorta ehtiyatlarının effektiv formalaşdırılmaması, investisiyaların düzgün istiqamətlənməməsi, sığorta haqlarının alınmasında və sığorta ödənişlərinin edilməsində baş verən gecikmələr başlıca problemlər kimi qeyd oluna bilər. Sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti dövrü ərzində ortaya çıxan problemləri tez bir zamanda müəyyən etmək, onları hər zaman diqqət mərkəzində saxlamaq və vaxtında aradan qaldırmaq lazımdır. Çünki bu problemlər sığorta şirkətlərinin uğurlu fəaliyyətinə, o cümlədən inkişafına son dərəcə mənfi təsir göstərə bilər. Məhz bu səbəbdən sığorta şirkətlərində ortaya çıxan problemlərin aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlər görmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın sığorta şirkətlərinin başlıca problemləri

Məlum olduğu kimi sığorta sektorunun inkişafının əsası gözlənilməz hadisələrin baş verməsi zamanı zərər çəkənlərə sığorta ödənişinin verilməsi vasitəsi ilə təkrar istehsal prosesinin davamlılığının təmin edilməsini əhatə edir [3, s.16]. Azərbaycanda sığorta fəaliyyətinin inkişafını təhlil edərkən məlum olur ki, müasir dövrdə Azərbaycanın sığorta şirkətləri bir sıra problemlərlə üzləşir. Bu problemlərin bəziləri obyektiv səbəblərdən, bəziləri isə subyektiv səbəblərdən meydana gəlir. Azərbaycanda sığorta fəaliyyətinin inkişafını dayandıran başlıca problemlərdən biri bu sahədə inhisar meyillərinin mövcud olmasıdır.

Sığorta bazarında inhisar meyillərinin mövcudluğu sığorta xidmətləri çeşidinin, eləcə də keyfiyyətinin artımına, sağlam rəqabətə və yeni sığorta şirkətlərinin yaranmasına mane olur. Bu problem isə Azərbaycanda sığorta bazarının və eləcə də sığorta sisteminin inkişafının tam olaraq təmin olunmaması ilə nəticələnir.

Azərbaycanın sığorta sektorunda mövcud olan problemlərdən biri insanların sığorta haqqında məlumatlılıq səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta haqqında məlumatlılıq səviyyəsinin aşağı olması insanların sığortaya olan inamına mənfi təsir edir. Sığorta müqaviləsini imzalayan sığortalılar bəzən müqavilənin şərtləri ilə tanış olmadan, sığorta müqaviləsi üzrə hüquq və vəzifələrini tam şəkildə bilmirlər. Qeyd edək ki, sığorta müqaviləsində sığorta hadisəsi zamanı sığortalıya ödənişin verilməsi və ödənişdən imtina halları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sığorta haqqında məlumatsızlıq nəticə etibarilə ciddi problemlərin yaranmasına səbəb olur. Belə ki, sığorta hadisəsi baş verdiyi təqdirdə sığortaçı tərəfindən sığortalıya ödəniş edil-

məməsi və ya gözlənilən məbləğdən az ödəniş edilməsi halları onlarda sığortaya olan inamı tamamilə sarsıdır [4, s.33].

Belə hallarda insanlarla sığorta şirkətləri arasında mübahisə yarana bilər ki, bu mübahisələrin meydana gəlməsi sığorta şirkətlərinin imicinin formalaşmasına mənfi təsir göstərə bilər. İnsanların sığorta haqqında məlumatsız olmasında yalnız onların istəklərinin az olması deyil, eyni zamanda sığortaçıların məlumatlandırma kampaniyalarını effektiv aparmaması da rol oynayır [1, s.9].

Azərbaycanda sığorta sahəsində hökm sürən əsas problemlərdən biri sığorta fəaliyyətinin ancaq paytaxtda inkişaf etməsi, regionların bu inkişafdan tamamilə geri qalmasıdır. Regionlarda əhalinin gəlir səviyyəsinin aşağı olması, işsizlik probleminin mövcudluğu, sığorta şirkətləri tərəfindən əhaliyə sığortaya aid lazımi məlumatların verilməməsi kimi faktorlar respublikanın regionlarında sığorta fəaliyyətinin inkişafının qarşısını alır [2, s.232].

Müasir dövrdə sığorta şirkətlərinin qarşılaşdığı başlıca problemlərindən biri sığorta sahəsində ixtisaslı mütəxəssislərin çatışmazlığıdır. Son zamanlar sığorta sektorunda yüksəlmə dinamikasının olmasına rəğmən, sığorta bazarında hələ də mütəxəssis çatışmazlığı hökm sürür. Sığorta sahəsində ixtisaslı kadrların az olması sığorta xidmətlərindən istifadə etmək istəyən insanların məlumatlılıq səviyyəsinə də mənfi təsir edir. Bu problem isə Azərbaycanda sığorta bazarının inkişafının qarşısını kəsir.

Qeyd olunan problemlər sığorta şirkətlərinin inkişafına ciddi təsir göstərir. Qeyd olunduğu kimi, bu problemlər həm obyektiv və həm də subyektiv səbəblərdən yarana bilər. Bu baxımdan sığorta şirkətləri ortaya çıxan problemləri vaxtında aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlər görməlidir.

Azərbaycanın sığorta şirkətlərində yaranan problemlərin aradan qaldırılması yolları

Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta fəaliyyətinin inkişafına təsir göstərən problemlər aradan qaldırılmalı və sığorta şirkətlərinin uğurlu inkişafı təmin olunmalıdır. Əvvəla onu qeyd edək ki, Azərbaycanın sığorta bazarında ortaya çıxan problemlərin aradan qaldırılması üçün sığorta sahəsində normativ-hüquqi və maliyyə-iqtisadi bazanın yaradılması çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Hal-hazırda Azərbaycanın sığorta şirkətləri ortaya çıxan problemlərin aradan qaldırılması üçün görəcəyi əhəmiyyətli tədbirlərdən biri ödəmə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsidir. Qeyd edək ki, son zamanlar qəzaların və bədbəxt hadisələrin gün-gündən artması sığorta şirkətlərini böyük öhdəliklərlə qarşı-qarşıya qoyur. Bəzən böyük zərərli sığorta hadisələrinin baş verməsi sığorta şirkətlərinin işini çətinləşdirir və bir çox hallarda sığorta şirkətləri bu zərərlərin əvəzini ödəmə gücündə olmurlar [5]. Bu səbəbdən sığortaçıların ödəmə qabiliyyətinin gücləndirilməsi çox önəmli faktordur.

Azərbaycanın sığorta şirkətləri sığorta sahəsində savadı, bacarığı və təcrübəsi olan insanları müxtəlif vəzifələrə işə götürərək işlə təmin etməlidir. Sığorta sahəsində çalışan, lakin təcrübəsi az olan insanlara bu sahədə xüsusi treninqlər keçirilməli, şirkət hesabına kurslara göndərilməli və onların gələcəkdə ixtisaslı kadra çevrilməsinə şərait yaradılmalıdır.

Qeyd olunduğu kimi, sığorta şirkətlərinin qarşılaşdığı problemlərdən biri insanların sığorta sahəsində məlumatlılıq səviyyəsinin az olmasıdır. Bu baxımdan sığorta şirkətləri istər Bakıda, istərsə də respublikanın müxtəlif regionlarında əhalini sığortaya

dair məlumatlarla geniş şəkildə maarifləndirməlidir. Bu yolla əhalidə sığortaya olan maraq və inam formalaşa bilər.

Sığorta bazarında yaranmış və sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən problemlərin azaldılması üçün ən mühüm faktorlardan biri dövlət dəstəyidir. Belə ki, dövlət Azərbaycanda sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinə, sığorta bazarının inkişafına və sığorta sisteminin mövcud vəziyyətinə nəzarət etməli ortaya çıxan problemlərin aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirməlidir. Odur ki, dövlət tərəfindən sığorta şirkətlərinə verilən dəstək onların inkişafının sürətlənməsi, sığorta bazarında ortaya çıxan problemlərin həll edilməsi və eləcə də sığorta bazarının təkmilləşdirilməsi baxımından böyük zərurət doğurur.

Nəticə

Azərbaycanın sığorta bazarını təhlili edən zaman hələ də hökm sürən bir sıra problemlərin sığorta şirkətlərinin inkişafına mane olduğunu müşahidə etmək olar. Yəni sığorta şirkətləri öz uğurlu inkişafı üçün nə qədər çalışsalar da ümumilikdə sığorta sistemində mövcud olan bəzi problemlərə görə buna nail ola bilmirlər. Bu problemlərdən biri sığorta fəaliyyətinin ancaq paytaxtda inkişaf etməsindən ibarətdir. Regionlarda sığorta fəaliyyətinin mövcud vəziyyətini müşahidə edən zaman insanların çox az hissəsinin sığorta xidmətlərindən istifadə etdiyini qeyd edə bilərik. Regionlarda əhalinin gəlir səviyyəsinin aşağı olması, işsizlik meyillərinin müşahidə olunması, sığorta şirkətləri tərəfindən əhaliyə sığortaya aid lazımi məlumatların verilməməsi kimi amillər bunun əsas səbəblərindən hesab olunur. Regionlarda yaşayan aztəminatlı insanların sığorta xidmətlərindən istifadəsinin təmin edilməsi üçün, sığorta şirkətləri güzəştli sığorta xidmətlərini təklif edə bilər.

Sığorta şirkətlərinin qarşılaşdığı problemlərdən biri sığorta sahəsində ixtisaslı kadrların və mütəxəssislərin çatışmazlığıdır. Qeyd edək ki, sığorta şirkətlərində ixtisaslı kadrların çatışmazlığı bir çox hallarda sığorta tariflərinin, sığorta haqlarının və sığorta risklərinin düzgün hesablanmamasna səbəb olur. Digər tərəfdən bu sahədə ixtisaslı kadrların az olması sığorta xidmətlərindən istifadə etmək istəyən insanların məlumatlılıq səviyyəsinə də mənfi təsir edir. Bunları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, sığorta şirkətləri yüksək savada və peşəkar təcrübəyə malik mühasibləri, marketoloqları, aktualları və menecerləri işə cəlb etməli, onları daim stimullaşdırmalı və onların inkişafı üçün lazımı tədbirləri görməlidir.

Müasir dövrdə bir çox sığorta şirkətləri sığorta hadisəsi zamanı yaranmış zərərləri kompensasiya edə bilmir. Məlum olur ki, sığorta şirkətlərinin ödəmə qabiliyyətində ciddi problemlər var. Sığorta və təkrarsığorta ödənişlərində gecikmələr bunun əyani sübutudur. Bu səbəbdən sığorta şirkətləri ödəmə qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ciddi tədbirlər görməli, sığorta ehtiyatlarını effektiv formalaşdırmalı və likvidliyi daim yüksəltməlidir. Bundan əlavə sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə insanlara göstərilən sığorta xidmətləri keyfiyyətinin yüksəldilməsi bütün sığorta şirkətləri tərəfindən təmin olunmalıdır.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq sığorta şirkətlərinin qarşılaşdığı problemləri təklif olunan yollarla aradan qaldırmaq və sığorta fəaliyyətinin inkişafını təmin etmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyeva, L.Z. Azərbaycanda sığorta sistemi: iqtisadi və sosial proseslərə multiplikator təsir kimi / L.Z.Əliyeva. – Bakı: Qanun nəşriyyatı, - 2011. - 108 s.
2. Əlizadə, Ş.N. Azərbaycan iqtisadiyyatında sığorta sisteminin yeri: problemlər və perspektivlər // - Bakı: Dövlət idarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə jurnalı, - 2015. № 2, (50), s. 231-236.
3. Xudiyev, N.N. Sığorta / N.N. Xudiyev. – Bakı: Azərnəşr, - 2003. - 450 s.
4. Alizade S.N. The Modern Situation of Insurance System in Azerbaijan // New York: Journal of Microeconomics and Macroeconomics, - 2015. Vol 3, № 2, - p. 30-34.
5. http://www.investopedia.com/terms/r/reinsurance.asp

Fərhadi Püstə Oruc qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti;

Hümbətova Fidan Babək qızı,
gənc tədqiqatçı,
Bakı Biznes Universiteti

DÜNYADA "YAŞIL ENERJİ"YƏ KEÇİD: AZƏRBAYCAN COP -29: GÖRÜLƏN İŞLƏR VƏ PLANLAR

Yaşıl enerji iqlim dəyişikliyini azaltmaq, ətraf mühiti yaxşılaşdırmaq və daha davamlı gələcəyə doğru hərəkət etmək üçün lazımdır. "Yaşıl enerji" istehsalı ekoloji fəsadlar yaradan karbon emissiyasının minimuma endirilməsi, ekoloji çirklənmənin qarşısının alınması və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. "Yaşıl enerji" və yaxud "yaşıl iqtisadiyyat" konsepsiyası 1991-ci ildə britaniyalı iqtisadçı Maykl Ceykobs tərəfindən irəli sürülüb və onun "Yaşıl iqtisadiyyat: ətraf mühit, davamlı inkişaf və gələcəyin siyasəti" adlı kitabında şərh edilib. "Yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafı, onun tərkib hissəsi kimi "yaşıl enerji"dən istifadə olunması ekoloji riskləri və çatışmazlıqları azaldan vasitələrdən biri kimi aktuallaşdı.

Son illərdə qlobal enerji siyasətində əsas istiqamətlərdən biri enerji keçididir. Tədqiq edilən məlumatlara görə, enerji keçidi ən müasir texnologiyalar tətbiq edilməklə ənənəvi enerji resurslarının bərpa olunan enerji mənbələri ilə əvəz edilməsini özündə ehtiva edir. Bərpa olunan enerji texnologiyaları sürətli inkişafı və dünya ölkələrinin qarşıya qoyduqları iqlim hədəfləri "yaşıl enerji" keçidini sürətləndirməkdədir. COVID-19 böhranının mənfi təsirlərinə baxmayaraq, 2020-ci ildə dünya miqyasında ümumi gücü 260 QVt-dan çox olan bərpa olunan enerji stansiyaları istismara verilib ki, bu, 2019-cu ildəki rekordu təxminən 50 % üstələyir.

Beynəlxalq Bərpa olunan Enerji Agentliyinin (IRENA) müvafiq hesabatından görünür ki, ötən il istismara verilmiş yeni elektrik enerjisi qoyuluş güclərinin 80 %-dən çoxunu bərpa olunan enerji təşkil edib, bunun 91 %-i isə günəş və külək enerjisinin payına düşüb. Ümumilikdə ötən ilin sonunda dünyada bərpa olunan enerjinin qoyuluş gücü 2799 QVt təşkil edib, bu isə ümumi qlobal qoyuluş güclərinin üçdə biri

deməkdir. Günəş və külək enerjisinin sürətli inkişafına baxmayaraq, hidroenerji hələ də 1211 QVt qoyuluş gücü ilə ən böyük paya sahibdir.
2020-ci ildə günəş və külək enerjisi üzrə müvafiq olaraq 127 QVt və 111 QVt qoyuluş gücündə yeni enerji qurğuları quraşdırılıb. Bərpa olunan enerji mənbələri hesabına istehsal olunan enerji ümumi istehsalın 29 %-ni təşkil edir.

Dünya İqtisadi Forumunun müvafiq hesabatında qeyd edilir ki, əgər 10 il öncə günəş və külək enerjisi karbohidrogen əsaslı elektrik enerjisi istehsalı ilə müqayisədə iqtisadi cəhətdən rəqabətədavamlı deyildisə və qlobal olaraq cəmi 70 QVt gücündə günəş, 238 QVt gücündə külək elektrik stansiyaları quraşdırılmışdısa, 2020-ci ildə bu göstərici müvafiq olaraq 714 QVt və 733 QVt olub.

Dünyada ekoloji cəhətdən təmiz "yaşıl enerji"yə keçid sürətləndirən bir çox faktor var ki, bunlardan biri texnologiyanın inkişaf etməsi və qiymətinin ucuzlaşmasıdır. 2010 və 2019-cu illər arasında sənaye miqyaslı günəş elektrik stansiyalarında bir kilovat-saat elektrik enerjisinin qiyməti 82 %, külək elektrik stansiyalarında istehsal olunan enerjinin qiyməti isə 29 % ucuzlaşıb. Qiymətin aşağı düşməsinə kömək edən bir digər faktor isə dünyada bərpa olunan enerji hərraclarının geniş vüsət almasıdır ki, bu mexanizm "yaşıl enerji"dən istifadənin özəl investisiyalar hesabına inkişafına gətirib çıxarır. Ümumilikdə enerji keçidinə qlobal sərmayə 2011-ci ildə illik 300 mlrd. ABŞ dollarından az olduğu halda, 2020-ci ildə təxminən 500 mlrd ABŞ dollara yüksəlib. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin müvafiq hesabatına əsasən bərpa olunan enerji mənbələri üzrə investisiyalar 2021-ci ildə böyüməyə davam edəcək.

Bir çox beynəlxalq təşkilatlara görə bərpa olunan enerjidən istifadənin genişləndirilməsi enerji keçidinin vacib sütunlarındandır və sürətlə inkişaf etdirilməlidir. Bərpa olunan enerjinin enerji balansında daha yüksək payı iqtisadiyyatın şaxələndirilməsindən başqa, digər çoxsaylı faydalar gətirə bilir. Dünyada ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi Paris Sazişi çərçivəsində qəbul edilmiş öhdəliklərin icrasına da töhfəsini verir. Eyni zamanda, Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin məlumatına əsasən ötən il bu sektorda dünyada 11,5 milyondan çox adam iş tapıb.

Azərbaycan da bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin inkişaf etdirilməsi üzrə geniş potensiala malik olan ölkələrdəndir. Hazırda bərpa olunan enerji mənbələri üzrə potensialımız 27 000 MVt həcmində qiymətləndirilir. Külək enerjisi potensialı 3 000 MVt, günəş enerjisi potensialı 23 000 MVt, bioenerji potensialı 380 MVt, dağ çayları üzrə potensial isə 520 MVt həcmindədir. Respublikamızın müxtəlif bölgələrində ümumi gücü 66 MVt təşkil edən külək, 40 MVt olan günəş, 38 MVt bioenerji elektrik stansiyaları, həmçinin 32 MVt gücündə kiçik su elektrik stansiyaları istismar olunur. 2020-ci ildə respublikada ümumi elektrik enerjisi istehsalı 25,8 mlrd kVt/st olub ki, bunun 1,3 mlrd kVt/st-ı böyük su elektrik stansiyaları da daxil olmaqla bərpa olunan enerji mənbələrinin payına düşüb.

Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən prioritet vəzifə olaraq irəli sürüldüyü və 2030-cu ilədək elektrik enerjisinin qoyuluş gücündə payının 30 %-ə çatdırılmasının (hazırda 17 % təşkil edir) hədəf kimi müəyyənləşdirildiyi nəzərə alınmaqla bu istiqamətdə bir çox işlər görülür. Bu sahədə ilk normativ sənəd kimi "Elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında" Qanun layihəsi

hazırlanıb (31 may 2021-ci il tarixli). Qanunda sahənin inkişafına özəl, o cümlədən xarici investisiyaların cəlbi istiqamətində mexanizmlər nəzərdə tutulub ki, bunlardan biri bərpa olunan enerji hərraclarının təşkilidir. Bu istiqamətdə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının dəstəyi ilə "Azərbaycanda bərpa olunan enerji hərraclarının keçirilməsinə dəstək" layihəsi həyata keçirilir. Layihə çərçivəsində hərrac qaydaları işlənilib hazırlanır.

Bununla yanaşı, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının "ACWA Power" və Birləşmiş Ərəb Əmirliyinin "Masdar" şirkəti ilə qoyuluş gücləri müvafiq olaraq 240 MVt olan külək elektrik stansiyası və 230 MVt gücündə günəş elektrik stansiyasnın tikintisi ilə bağlı pilot layihələrin həyata keçirilməsinə başlanılıb. Şirkətlərlə bu istiqamətdə "İnvestisiya müqaviləsi", "Enerji alqı-satqı müqaviləsi" və "Ötürücü şəbəkəyə qoşulma müqaviləsi" imzalanıb. Bu 470 meqavatlıq stansiyaların təxminən 500 mln ABŞ dolları məbləğində tam xarici investisiya hesabına tikilməsi planlaşdırılır.

BP şirkəti ilə isə Zəngilan/Cəbrayıl zonasında 240 MVt gücündə günəş elektrik stansiyasının tikintisi layihəsinin qiymətləndirilməsi və həyata keçirilməsi fəaliyyəti üzrə əməkdaşlığa dair İcra Müqaviləsi imzalanıb. Eyni zamanda, Asiya İnkişaf Bankının dəstəyi ilə "Üzən günəş panellərinin inkişafına dair biliklərin mübadiləsi və texniki yardım dəstəyi" layihəsi həyata keçirilməkdədir. Bu layihə çərçivəsində Azərbaycanda ilk dəfə Böyükşor gölü üzərində 100 kVt gücündə pilot üzən fotovoltaik sistemin quraşdırılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli müvafiq Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"dən biri kimi "Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi"nin müəyyənləşdirildiyini nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, qarşıdakı dövrdə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə diqqət daha da artırılacaq. Prioritetin "yaşıl enerji məkanı" adlı alt məqsədinə uyğun olaraq eyni zamanda elektromobillərdən istifadə və enerji səmərəliliyi də diqqət mərkəzində saxlanılacaq.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə aparılan quruculuq işlərində məhz "yaşıl enerji" layihələrinə üstünlük verilir. Həmin ərazilərdə 4 000 MVt-dan artıq günəş, 500 MVt-dək külək enerjisi potensialı mövcuddur. Eyni zamanda, Qarabağ Azərbaycanda yerli su ehtiyatlarının formalaşdığı əsas rayonlardan biridir. Azərbaycanın yerli su ehtiyatlarının 25 %-i bu ərazidə formalaşır. Regionun Tərtərçay, Həkəri kimi əsas və digər kiçik çayları kifayət qədər əhəmiyyətli enerji potensialına malikdir.

Regiondakı digər mühüm enerji obyektləri "Xudafərin" və "Qız Qalası" hidroqovşaqlarıdır. Qoyuluş gücü 200 MVt olan "Xudafərin" və 80 MVt gücündə "Qız Qalası" su elektrik stansiyalarının inşasının 2-2,5 il ərzində yekunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə "Yaşıl Enerji Zonası" Konsepsiyası və Baş Planının hazırlanması məqsədilə Yaponiyanın bu sahədə ixtisaslaşmış TEPSCO şirkəti ilə müqavilə imzalanıb. Hazırda bu istiqamətdə işlər ölkəmizdə davam etdirilir. Asanlıqla doldurulan bu enerji mənbələri təkcə ətraf mühit üçün faydalı deyil, həm də iş yerlərinin yaradılmasına gətirib çıxarır və inkişaflar davam etdikcə iqtisadi cəhətdən sərfəli görünür. Fakt budur ki, qalıq yanacaqlar keçmişdə qalmalıdır, çünki onlar bizim enerji ehtiyaclarımızı davamlı həll etmir. Müxtəlif yaşıl enerji həllərini inkişaf etdirməklə biz hamımızın yaşadığımız dünyaya zərər vermədən enerji təminatımız üçün tamamilə davamlı gələcək yarada bilərik.

Musayev Eldar Mərdan oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti;

Əliyev Əli İmaş oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Bakı Biznes Universiteti

MƏTNLİ MƏLUMATLARIN VƏ WEB RESURSLARIN TƏHLİLİNDƏ DATA MINING TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

İri həcmli məlumatlar bazasından maraqlı informasiyanın, yaxud şablonların (patternlərin) hasil edilməsi (çıxardılması) məlumatların intellektual təhlili (data mining) adlanır. Mətnlərin intellektual təhlili böyük həcmli mətnli məlumatlar bazasından qeyri-trivial şablonların (patternlərin) və faydalı informasiyanın hasil edilməsi prosesidir. Mətnlərin (Text Mining), Web resursların (Web Mining) təhlili proqnozlaşdırma və qərar qəbul edilməsi prosesi üçün mühüm məlumatların axtarışının müxtəlif strategiyaları və mexanizmləri (alqoritmləri) mövcuddur [5]. Mətnlərin və Web resursların intelektual təhlili prosedurlarının düzgün və dəqiq seçilməsi məlumatlarla işlərin sürətinin artırılmasına, məlumatların səmərəli işlənilməsinə, gizli qanunauyğnluqların aşkar edilməsinə və idarəetmə qərarının qəbul edilməsi prosesində istifadə edilə bilən yeni biliklərin əldə edilməsinə imkan verir.

Mətnlərin intellektual təhlili mətnli məlumatlar arasındakı əlaqələrin, şablonların (patternlərin) və qaydaların təhlili yolu ilə informasiyanın sintez edilməsi prosedurudur. Qeyd etdiyimiz kimi informasiyanın həcmi eksponensial templə artır. Bu gün bütün institutlar, kompaniyalar, müxtəlif təşkilatlar, kommersiya müəssisələri və s. öz informasiyalarını elektron formada saxlayır. İnternetdə və rəqəmsal kitabxanada, məlumatlar bazası anbarında saxlanılan məlumatların böyük kolleksiyası (dəsti), veb – saytlar, sosial şəbəkələr və elektron poçtlar və s. kimi digər mətnli məlumatlar əlçatandır. Belə böyük həcmli məlumatlardan biliklərin hasil edilməsi üçün uyğun şablonların və meyllərin müəyyən edilməsi mürəkkəb məsələdir. Mətnlərin intelektual təhlili mətnli məlumatlar bazası anbarından dəyərli (qiymətli) mətnli informasiya hasil etmək üçün məlumatların intellektual təhlilinin bir hissəsidir. Mətnlərin intellektual təhlili məlumatların bərpasına, məlumatların intellektual təhlilinə, süni intellektə, maşınlı öyrənməyə, kompüter linqvistikasına əsaslanan çox profilli (çoxplanlı, çoxtərəfli) sahədir.

Mətnlərin intellektual təhlili prosesini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

- müxtəlif mənbələrdən, müxtəlif təşkilatların əlçatan sənədlərindən, məsələn, adi mətn, veb-səhifələr, PDF (Portable Document Format) qeydləri və s. strukturlaşdırılmamış informasiyanı toplamaq;
- məlumatların ilkin işlənilməsi və təmizlənməsi vəzifələri məlumatlardakı uyğunsuzluğu aşkar etmək və aradan qaldırmaq üçün yerinə yetirilir;
- məlumatlar dəstinin yoxlanılması və sonrakı təmizlənməsi üçün işlənilmə (emal edilmə) və nəzarət vəzifələri həll edilir;
- informasiyanın idarəedilməsi sistemində həyata keçirilən şablonların (pattern, model, nümunə) təhlili;

- yuxarıda qeyd edilən mərhələlərin işlənilməsinin informasiyası meyllərin təhlili, səmərəli və əlverişli qərar qəbul edilməsi prosesinin mühüm və tətbiq edilə bilən (kara gələn, işlədilə bilən) məlumatlarını hasil etmək üçün istifadə edilir.

Mətnlərin intellektual təhlili prosedurlarına aiddir:

- mətnin ümumiləşdirilməsi: onun bütün məzmunun əks etdirən natamam (qismən, çüzi) məzmununun avtomatik hasil edilməsi (çıxarılması) ;

- mətni kateqoriyalaşdırmaq (təsnifatlaşdırma, qruplara ayırmaq): istifadəçilər tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş kateqoriyalar arasından mətnə kateqoriyalar verilməsi;

- mətnin klasterləşdirilməsi: mühüm mənasından asılı olaraq, mətnləri bir neçə klasterlərlə seqmentləşdirilməsi.

Ümumiyyətlə, mətnlərin təhlili metodlarını iki kateqoriyaya - linqvistik metodlar (təbii dilin işlənilməsi) və statistik metodlar (rast gəlinən sözlərin tezliyi) - bölmək olar. Bir halda ki, mətnli məlumatların intellektual təhlilinin əsası mətnli məlumatlar yaxud mətnlərdir, təhlil metodlarında da linqvistik metodlara (linqvistik metod - dilin dərk edilməsi, dil haqqında biliklər əldə edilməsi vasitəsidir, üsuludur) üstünlük təşkil edir. Mətnlərin təhlili metodlarından istifadə edərək təhlil edilən məlumatlar strukturlaşdırılmamış və yarıstrukturlaşdırılmış məlumatlar kateqoriyasına düşür (daxildir). Linqvistik dilin təhlili, məsələn, konkret semantik xarakteristikalara uyğun məlumatların təsnifatlaşdırması belə, yarı strukturlaşdırımış məlumatları (klasterləşdirmə) strukturlaşdırılması üçün mühüm başlanğıc nöqtəni təmin edir.

Təbii dilin işlənilməsi metodlarına morfoloji, sintaktik semantik təhlili aid etmək olar. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq mətn təhlilinin metodlarını aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- informasiyanın hasil edilməsi (çıxarılması): sənədlərdən məna ifadə edən sözlərin hasil edilməsi prosesidir;

- informasiya axtarışı: verilmiş sözlər dəstinə və mətnli sənədlərə uyğun olaraq şablonlarla bağlı uyğun gələnlərin hasil edilməsi prosesidir;

- təbii dilin işlənilməsi: strukturlaşdırılmamış mətnli informasiyanın avtomatik işlənilməsi və təhlili;

- klasterləşdirmə: oxşar xarakteristikalarına uyğun olaraq mətnləri qruplaşdıran öyrənmənin nəzarət edilməyən prosesidir;

- mətnin ümumiləşdirilməsi: mətnin məzmunu əks etdirən hissələrinin avtomatik hasil edilməsi (çıxarılması).

Mətnlərin intellektual təhlili (Text Mining) mövcud mətnli məlumatlarda əvvəllər məlum olmayan əlaqələrin və korrelyasiyanın alqoritmələşdirilmiş aşkar edilməsidir. Artıq formalaşdırılmış metodologiyaya uyğun olaraq Text Mining-in əsas elementlərinə aid etmək olar:

- ümumiləşdirmə (summarization) anlayışları;
- fenomenlərin, əlamətlərin hasil edilməsi (feature extraction);
- klasterləşdirmə (clustering);
- təsnifatlaşdırma (classification);
- sorğuları cavablandırmaq (question answering);
- mövzuların indeksləşdirilməsi (thematic indexing);
- açar sözlərin axtarışı (keyword searching). Həmçinin bəzi hallarda elementlər

dəstini taksonomiyaların (taxonomies), sözlüklərin, lüğətlərin yaradılması və dəstəklənməsi vasitələri ilə tamamlanır.

Müasir dövrdə bir çox aparıcı proqram təminatı istehsalçıları öz məhsullarını Text mining sahələrinə təklif edirlər. Bir qayda olaraq, bu mətnli məlumatların təhlilinin müxtəlif riyazi və linqvistik alqoritmlərinin həyata keçirilməsinin miqyaslaşdırılmış sistemləridir. Onların inkişaf etmiş qrafik interfeysləri, məlumatların vizuallaşdırılması və onlarla manipulyasiya etmək imkanları vardır, müxtəlif məlumat mənbələrinə daxil olmağa imkan verir, istifadəçi-server arxitekturasında fəaliyyət göstərir [7].

Data Miningin mahiyyətinin izahından göründüyü kimi, o, yalnız "strukturlaşdırılmamış mətnli məlumatlar" anlayışı ilə fərqlənir. Belə məlumatlar dedikdə, strukturundan hansısa məhdudiyyətlər olmayan məntiqi birləşdirilmiş mətnlər kimi çıxış edən məlumatlar dəsti başa düşülür. Belə sənədələrə aid edilir: Veb-səhifələr, elektron port, normativ sənədlər və s. Ümumi halda belə sənədlər çoxdur və mürəkkəbdir, özünə yalnız mətni deyil, qrafik informasiyanı da daxil edir. Genişləndirilmiş nişanlar (markalanma) dilindən XML (eXtensible Markup Language), ümumiləşdirilmiş nişanların (markalanma) standart dilindən SGML (Standard Generalised Markup Language) və mətnlərin strukturunun formalaşdırılmasına görə digər oxşar uzlaşmalarda istifadə edilən sənədlər yarıstrukturlaşdırılmış sənədlər adlandırmaq qəbul edilmişdir. Onlar da Text Mining metodları ilə işlənilə bilər.

Mətnli sənədlərin təhlili prosesini bir neçə ardıcıl addımlar - informasiyanın axtarışı, sənədlərin ilkin işlənilməsi, informasiyanın hasil edilməsi, Text Mining metodlarının tətbiqi və nəticələrin interpretasiyası (izahı) - kimi təsvir etmək olar. Text Mining mətnlərin semantik təhlilinin, informasiyanın axtarışının və idarəedilməsinin həyata keçirilməsinin yeni metodlarını əhatə edir. Text Mining anlayışının sinonimi KDT-dır (Knowledge Discovering in Text-mətndə biliyin axtarışı yaxud aşkar edilməsi). Qaydaya salınma hansısa informasiya strukturunun təhlilini nəzərdə tutan data mining - in texnologiyalarında fərqli olaraq Text Mining texnologiyaları böyük və olduqca böyük strukturlaşdırılmamış informasiya kütlələrini (dəstini) təhlil edir. Bu vəzifələri reallaşdıran proqramlar bir qədər insana xas təbii dillərə və təhlil edilən mətnin semantikasının anlanılmasına (başa düşülməsinə) əsaslanmalıdır. Bəzi Text Mining sistemlərinin əsaslandığı metodlardan biri necə deyərlər, sətirdə alt sətirlərin axtarışıdır [4, s.484].

Məlumatların təhlili ilə mətnlərin təhlili arasındakı başlıca (əsas) fərq işlənilən (emal edilən) məlumatların tipidir. Deməli, məlumatların klassik intellektual təhlili üçün məlumat mənbələri strukturlaşdırılmış məlumatlardır. Strukturlaşdırılmış məlumatlar reiyasion məlumatlar bazasının anlayışlarına uyğun olaraq, əsasən normal formada olur. Əksinə, mətnlərin intellektual təhlili kontekstində mətnli sənədlər adətən təhlilin strukturlaşdırılmamış əsası kimi başa düşülür. Digər fərq ondan ibarətdir ki, həm məlumatların və həm də mətnlərin təhlili istifadə edilən təhlil (analitika) metodlarına uyğundur [8]. Onlardan heç biri yeganə (vahid) texnologiya deyildir, lakin bunun əvəzinə mövcud olan məlumatları dəyərli (qiymətli) ideya və biliyə çevirmək üçün geniş funksiyalar spektrindən (dairəsindən) istifadə edilir. Mətnlərin intellektual təhlili problemlərinin həll edilməsi üçün çoxsaylı metodlar işlənib hazırlanmışdır. İnformasiyanın axtarışına uyğun olaraq əsasən dörd metoddan istifadə edilir (Sxem 1).

Sxem 1.

Mətnlərin intellektual təhlili metodları

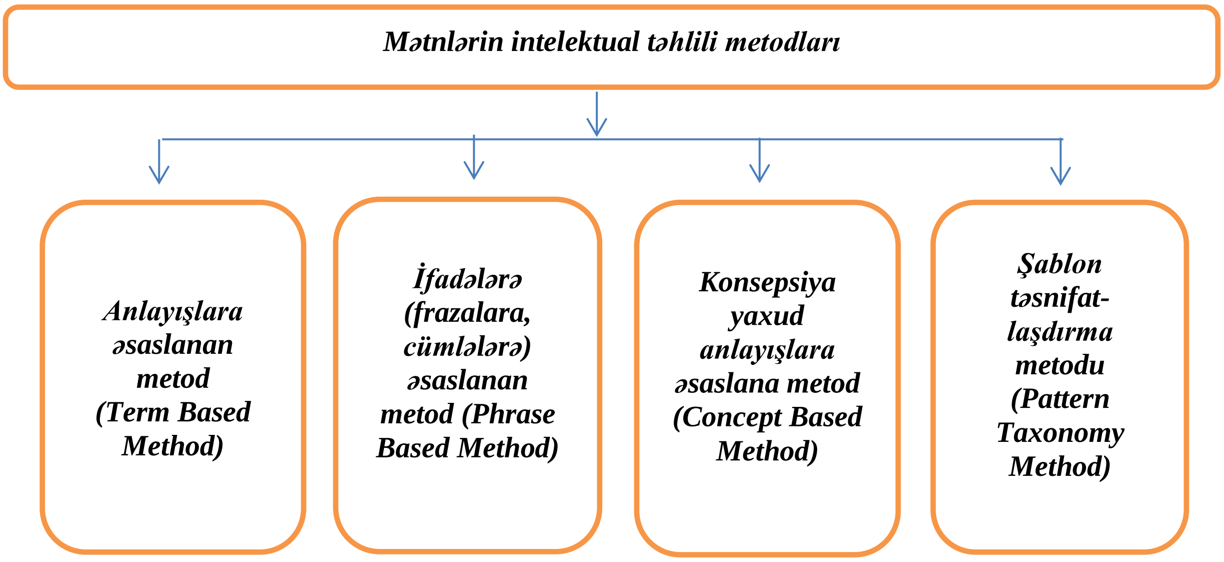

Mətn təhlilinin nəticələri aktuallıq, yenilik və maraq daxil olmaqla bir sıra keyfiyyət kriteriyaları baxımından qiymətləndirilir. Mətn təhlilinin tipik vəzifələrinə - kateqoriyalaşdırma, klasterləşdirmə, mahiyyyətlərin (mənaların) hasil edilməsi, taksanomiyaların (təsnifatların) işlənib hazırlanması, sənədlərin ümumiləşdirilməsi, mahiyyətlər (məzmunlar) arasındakı əlaqələrin modelləşdirilməsi, tematik (mövzu) indeksləşdirmə, açar sözlərin axtarılması, sözlərin tezliklərinin bölgüsünün öyrənilməsi, annotasiya vermə - qısa xülasələşdirmə və s. aid edilir.

Müasir dövrdə qlobal internet şəbəkəsi ümumi əlçatan informasiya mənbələrindən ən zənginidir. O, böyük sayda sənədlərdən, məlumatlardan, mediafayllardan və s. ibarətdir. Lakin internet istifadəçiləri onlara lazım olan informasiyanı axtararkən və təhlil edərkən problemlərlə qarşılaşırlar. Web informasiya ilə işlənilməsi problemlərinə əhəmiyyətli (mənalı) informasiyanın axtarışı, faydalı biliklərin hasil edilməsi, axtarış sistemlərinin öyrənilməsi və s. aid edilir. Bu problemləri aradan aradan qaldırmaq üçün Web Miningdən istifadə edilir [6, s.221]. Web Mining - Web sənədlərindən və servislərindən informasiyanı hasil etmək və tədqiq etmək üçün Data Mining metodlarının istifadə etdiyi texnologiyadır. Web Miningin tətbiqi mərhələlərinə resursların axtarışı, informasiyanı hasil etmək, ümumiləşdirmə və təhlil aid edilir. Web Mining sahəsində təhlilin istiqamətləri ayırd edilir: Web kontentlərin hasil edilməsi (Web Content Mining), Web strukturunların hasil edilməsi (Web Structure Mining) və Web resurslardan istifadənin tədqiqi (Web Usage Mining).

Web kontentlərin hasil edilməsi (klasterləşdirmə, təsnifatlaşdırma) özünə sənədlər, məlumatlar, məzmun və s. kimi Web resurslardan faydalı informasiyanın hasil edilməsi metodlarını daxil edir. Web kontentlərin hasil edilməsi əldə edilən informasiyanın relevantlığını yüksəltməyə imkan verir və sənədlərin indeksləşdirilməsi üçün istifadə edilir. Bundan başqa, o, informasiya sorğularına imkanları genişləndirərək onun strukturlaşdırılmasını təmin edir.

Web strukturları hasil edərkən (təsnifatlaşdırma, assosasiya) Web səhifələr ara-

sındakı qarşılıqlı əlaqələri əks etdirən modellər qurulur [11]. Model hiperistinadların topologiyasına (fasiləsiz hadisə) əsaslanır. Belə model Web səhifələrin kateqoriyalaşdırılmasında istifadə dilə bilər, həmçinin Web saytlar arasındakı oxşarlıq və əlaqələr haqqındakı informasiyanın hasil edilməsində faydalı ola bilər.

Web resurslardan istifadənin tədqiqi (təsnifatlaşdırma, klasterləşdirmə, assosasiya) gedişində istifadəçilərin davranışı və istifadəçilərin sayta baş vurma dövrü prosesində hasil edilən informasiyalar təhlil edilir.

Beləliklə, mətnli məlumatların və Web resursların intellektual təhlili təbii dilin işlənilməsinin, maşınla öyrənmənin və süni intellektin mühüm istiqamətlərdən biridir və məqsədi mətnli sənədlər kolleksiyasından və internet məlumatlarından informasiya və yeni biliklər əldə etməkdir. Araşdırma göstərir ki, mətnlərin intellektual təhlilinin üstünlüklərinə informasiyanın hasil edilməsi (çıxarılması) müasir texnologiyalardan istifadə etməklə yekun sənədlər dəstindən müxtəlif mahiyyətlərin (mənaların) adlarını və onlar arasındakı əlaqələri asanlıqla tapmaq, böyük həcmdə strukturlaşdırılmamış informasiyanın idarə etmək və s. aid etmək olar. Eyni zamanda mətnlərin intellektual təhlili prosesində çoxsaylı problemlər ortaya çıxır. Bunlara qəbul edilən qərarların səmərəliliyini və nəticəliliyini, bir çox alqoritmlərin və metodların çoxdilli mətnləri dəstəkləməməsini, strukturlaşdırılmamış məlumatları birbaşa təhlil edə bilən proqramların yaradılması çətinliyini, sənədin mətnində sinonimlərdən, çoxmənalı sözlərdən, antonimlərdən istifadə edilməsi bu və ya digər oxşar şəraitlərdə mətnlərin intellektual təhlili vasitələrindən istifadəyə problemlər yaratmasını, onların təsnifatlaşdırılması çətinliyini və s. aid etmək olar. Müasir dövrdə ən zəngin informasiya və bilik mənbələrini özündə əks etdirən internet resurslarının təhlili sahəsindəki problemlərə mühüm informasiyanın axtarışını, çoxlu sayda mənbələr arasında həqiqətən vacib olan informasiyanın xüsusi çəkisinin az olmasını, bütün Web resursların indeksləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədar olaraq çağırışların təkrarlığının aşağı olmasını, informasiyanın fərdiləşdirilməsini, istehlakçıların yaxud fərdi istifadəçilərin öyrənilməsini və s. aid etmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Карпов М.А. Использование методов интеллектуального анализа данных в веб-приложениях. Поволжский Государственный Университет Телекоммуникаций и Информатики. Том: 1, №10, 2017, стр. 418-423

2. Фомин В.В. Система интеллектуальной обработки данных // Известия Российского Государственного Педагогического Университета им. А.И. Герцена. 2013, №1 (154). стр. 41-48.

3. Thakur K., Kumar V. Application of Text Mining Techniques on Scholarly Research Articles: Methods and Tools, New Review of Academic Librarianship, Volume 28, 2022 , p. 279-302

4.Akshaya U., Prasanna K. Text Mining and Text Analytics of Research Articles -Palarch’s Journal Of Archaeology Of Egypt/Egyptology 17(6). p. 483-489

5. Марти Херст. Что Такое Интеллектуальный Анализ Текста? – Режим доступа: http://people.ischool.berkeley.edu/~hearst/text-mining.html

6. Raghavendra T.S., Mohan K.G. Web Mining and Minimization Framework

Design on Sentimental Analysis for Social Tweets Using Machine Learning, Procedia Computer Science, Volume 152, 2019, p. 230-235
7.https://www.linguamatics.com/guides/what-text-mining-healthcare-nlp-and-llms
8.https://www.researchgate.net/publication/346805661_A_Powerful_Techniques_and_Applications_of_Web_Mining
9. https://cyberleninka.ru/article/n/o-zadachah-primeneniya-web-mining
10. https://basegroup.ru/community/articles/web-usage-mining-part1
11. https://habr.com/ru/articles/99918/

Məhərrəmov Ramiz Bulut oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
İqtisadiyyat Nazirliyi yanında
Dövlət Vergi Xidmətinin Tədris Mərkəzi,
E-mail:ramiz.bmaharramov@taxes.gov.az;

Məmmədzadə Nigar Ramiz qızı, doktorant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail: nigu88@rambler.ru

VERGİ BORCLARI ÜZRƏ MÖHLƏT HÜQUQUNUN VERİLMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Vergi nəzəriyyələrində vergi öhdəliyi elə münasibətlər sisteminə aid edilmişdir ki, ona əsasən vergi ödəyicisi verginin hesablanması və ödənilməsi üzrə qanunla müəyyən edilmiş bütün tələbləri yerinə yetirməsi, səlahiyyətli orqanlar qismində dövlətin isə vergi ödəyicisindən bu öhdəliyin yerinə yetirilməsini tələb etmək hüququnun yaranmasıdır. Beləliklə, vergi ödəyiciləri iqtisadi münasibətlər sistemində iştirak etməklə vergi öhdəliyinin icrasını vaxtında və dolğun icra etmək kimi vəzifəyə malikdirlər.

2022-ci ildə Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklərə əsasən, tənzimlənən münasibətlərdən biri vergi borclarının (öhdəlik əsasında yaranmış) yığılmasının səmərəliyinin artırılması məqsədilə vergi borclarının alınmasına möhlət verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. Belə ki, vergi ödəyicisi tərəfindən yalnız mövsümi xarakterli malların (işlərin, xidmətlərin) təqdim edilməsinin həyata keçirilməsi, dövlət sifarişinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar sifarişçinin borclu olması müvafiq arayışla təsdiq edildikdə və təhlükə potensiallı obyektlərdə baş verən qəzalarla əlaqədar vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə möhlət verilən hallara aid edilmişdir. Vergi borcunun ödənilməsinə möhlət verilməsi ən azı vergi orqanında 3 il müddətində vergi ödəyicisi kimi uçotda olan şəxslərə aid edilmiş və vergi borcu vergi ödəyicisi tərəfindən məhkəmə və ya inzibati qaydada mübahisələndirildiyi halda vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətinin uzadılmasından imtina edilmişdir.

Vergi borcunun ödənilməsinə möhlət verilməsi ilə əlaqədar vergi ödəyicisi tərəfindən təqdim edilməli olan sənədlərin (o cümlədən vergi borcuna veriləcək təminatlardan asılı olaraq sənədlərin) siyahısı dəqiqləşdirilmiş, vergi borcunun ödənilməsinə möhlətin 6 aydan çox olmayan müddətə (o cümlədən cari vergilər üzrə təqvim ili

ərzində 6 aydan çox olmayan müddətə) verilməsinə və ya vergi orqanı ilə vergi ödəyicisi arasında razılaşdırılmış qaydada mərhələli şəkildə aylıq ödənişlər formasında yerinə yetirilməsinə 1 ildən çox olmayan müddətə möhlət verilmişdir.

Vergi ödəyicisi tərəfindən möhlət verilmiş borcun 75 faizi ödənildiyi halda vergi ödəyicisinin müraciəti əsasında yuxarıda qeyd edilmiş müddətlərin yuxarı vergi orqanının qərarı ilə müvafiq olaraq 1 ildən və 2 ildən çox olmayan müddətə artırılması həyata keçirilmişdir. Vergi orqanının qərarı ilə vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətinin uzadıldığı dövr ərzində həmin borca faizlər hesablanmır. Bundan başqa, vergi orqanının qərarı əsasında vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsinin uzadıldığı müddətin vergi borcunun tələb edilməsi Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş 5 illik müddətə daxil edilməmişdir.

Qeyd edək ki, 1 yanvar 2023-cü il tarixə dövlət büdcəsinə vergi borcları 2 milyard 356,7 milyon manat məbləğində (2021-ci ilin sonuna 1 milyard 896,6 milyon manat) qiymətləndirilmişdir və 2022-ci il ərzində artım 24,2% təşkil etmişdir. Tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları 223,7 milyon manat, cərimələr 626,5 milyon manat təşkil etmişdir. Bütövlükdə, həmin dövrə 92,5 min vergi ödəyicisinin vergi borcu yaranmışdır.

Vergi borclarının yığılmasının səmərəliyinin artırılması məqsədilə vergi borclarının alınmasına möhlət verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi gələcək dövr üçün də prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Belə ki, vergi ödəyicilərinin yaranmış borclarını birdəfəyə ödəmək imkanı olmadıqda yaranmış vergi borcuna möhlət verilməsi hüququndan istifadə edə bilməsi Vergi Məcəlləsi ilə təsbit edilsə də, bunun işlək mexanizmi mövcud olmadığından bu alətdən istifadə imkanları məhdudlaşmışdır.

Borcların kreditləşdirilməsi və onun müəyyən edilmiş qrafik üzrə ödənilməsi imkanları vergi ödəyicisinə biznes fəaliyyətinin fasiləsizliyinə dəstək olmaqla yanaşı, borcların idarə edilməsi və daxilolmaların proqnozlaşdırılmasına imkan yaratmış olur. Bunun üçün, vergi borcların ödənilməsi üzrə möhlət verilməsinin qaydasının normativ bazasının hazırlanması zəruridir. Bu isə öz növbəsində, vergi ödəyicilərinə vergi borclarının sistemli ödənilməsi imkanlarını yaratmış olacaqdır.

Bundan başqa, vergi ödəyicilərinin ödəmə qabiliyyətinin olub-olmamasını müəyyən edən mexanizmin hazırlanması, möhlətlə bağlı tələblərin daha da təkmilləşdirilməsi də zəruri istiqamətlərdəndir. Bunun üçün Vergi Məcəlləsinə bir sıra dəyişikliklərin edilməsi nəzərdə tutulur:

- vergi ödəyicisinin vergi borcunu birdəfəyə ödədiyi təqdirdə iflasa uğramaq təhlükəsinin olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətdə qaydasının hazırlanması;
- vergi ödəyicisinin vergi orqanında uçotda olmasını tələb edilən müddətin 3 ildən 2 ilə endirilməsi;
- vergi ödəyicisi tərəfindən son 1 il ərzində müddəti uzadılmış vergi öhdəliyi vaxtında yerinə yetirilmədikdə vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətinin təkrarən uzadılmaması;
- vergi ödəyicisi tərəfindən müddətin uzadılması üçün vergi borcunun 10 faizinin ödənilməsi, bu ödəniş yerinə yetirilmədikdə isə borca möhlət verilməməsi;
- sahibkarlıq subyektlərinin kateqoriyasından asılı olmayaraq vergi borcunun

məbləği 500 – 300.000 manat arasında olarsa müraciətə təsdiqedici sənədlərin əlavə edilməsi və 300.000 manatdan artıq olduqda isə bank zəmanəti, girov və ya zaminlik müqaviləsi tələb edilməsi, yaxud əmlakın siyahıya alınmasına razılığın alınması;

- möhlət müddəti ərzində möhlət verilmiş borca münasibətdə borcun alınması ilə bağlı tədbirlərin dayandırılması.

Göründüyü kimi, vergi öhdəliklərinin icrası mexanizminin (vergi borclarının alınması) təkmilləşdirilməsi sahibkarlıq subyektlərinin kateqoriyasından asılı olmayaraq bütün vergi ödəyicilərinə şamil edilir ki, bu da onların iflasa uğramaq təhlükəsini azaldır.

Qarayev İmran Əliyar oğlu,
iqtisad elmləri namizədi,
İqtisadiyyat Nazirliyi yanında
Dövlət Vergi Xidmətinin Tədris Mərkəzi,
E-mail: imrangarayev@taxes.gov.az

VERGİ QANUNVERİCİLİYİNƏ EDİLMİŞ DƏYİŞİKLİKLƏRİN İQTİSADİ MAHİYYƏTİ

Ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində vergi siyasətinin iqtisadiyyatın real sektoruna uyğunlaşdırılması, dövlət büdcəsinə çatası vergilərin və digər icbari ödənişlərin tam və vaxtında yığılması, hüquqi və fiziki şəxslərin iqtisadiyyatın inkişafında rolunun artırılması vergi qanunvericiliyində mütəmadi olaraq dəyişikliklərin edilməsini zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə 2022-ci ildə edilmiş son dəyişikliklər nəticəsində:

- vergitutma bazası genişləndirilmiş;
- vergi nəzarəti mexanizmi təkmilləşdirilmiş və vergidən yayınma hallarına qarşı mübarizə genişləndirilmiş;
- ofşor zonalarla aparılan əməliyyatlar üzrə vergi nəzarəti gücləndirilmiş və vergitutma bazası genişləndirilmiş;
- sosial xarakterli güzəştlər vasitəsilə əhalinin maliyyə (vergi) yükü azaldılmış;
- sahibkarlıq subyektlərinin və bank-maliyyə sektorunun vergi yükü azaldılmış və sahibkarlıq fəaliyyəti təşviq edilmiş;
- vergi borclarının yığılmasının səmərəliyinin artırılması məqsədilə vergi borclarının alınmasına möhlət verilməsi mexanizmi təkmilləşdirilmiş;
- uçot siyasəti təkmilləşdirilmiş;
- bəzi hallar üzrə vergitutma mexanizmi təkmilləşdirilmişdir.

Bunlarla yanaşı, “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 3 dekabr 2021-ci il tarixli Qanunu ilə “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilərək nağdsız qaydada həyata keçirilən hesablaşmaların siyahısına ixtisaslaşdırılmış qaydada bir sıra ödənişlər əlavə edilmişdir.

Qeyd edək ki, vergi qanunvericiliyində edilmiş əsalı dəyişikliklər nəticəsində

2023-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin xəttilə dövlət büdcəsinə 12 milyard 810,7 milyon manat vergi daxil olmuşdur. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə vergi daxilolmaları həcmi 22,6% və ya 2,3 milyard manat artmışdır. Qeyri-neft-qaz sektorundan daxilolmalar 7,4 milyard manat olmuş, 2022-ci ilin eyni dövrünə nisbətən bu sektordan vergi daxilolmaları həcmi 19,3% və ya 1,2 milyard manat artmışdır.

Cari ilin büdcə-vergi siyasəti çərçivəsində hazırlanmış Vergi Məcəlləsinə dəyişiklik layihəsinə sahibkarlıq subyektlərinin vergi yükünün azaldılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviq edilməsi, sosial xarakterli güzəştlər vasitəsilə əhalinin vergi yükünün azaldılması, vergi nəzarəti mexanizminin təkmilləşdirilməsi və vergitutma bazasının genişləndirilməsi və vergi inzibatçılığı tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə dəyişiklikləri əhatə edən bir sıra müddəalar daxil edilmişdir.

Dəyişikliklər əsasən maliyyə, səhiyyə, kənd təsərrüfatı, turizm, nəqliyyat sektorlarını və digər sektorları əhatə edir. Bu dəyişikliklərin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Sahibkarlıq subyektlərinin vergi yükünün azaldılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviq edilməsi;
2. Sosial xarakterli güzəştlər vasitəsilə əhalinin vergi yükünün azaldılması;
3. Vergi nəzarəti mexanizminin təkmilləşdirilməsi və vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
4. Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi.

Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklərin əsas məqsədi biznesin yükünün optimallaşdırılması, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti üzrə vergi güzəştlərinin hədəfli tətbiqi, kölgə iqtisadiyyatının əhatə dairəsinin daraldılması, vergi orqanlarının risk əsaslı nəzarət sisteminin qurulması, mikro sahibkarlıq subyektindən kiçik sahibkarlıq subyektinə keçidin stimullaşdırılması, sosial dəstək mexanizmləri vasitəsilə əhalinin maliyyə-vergi yükünün azaldılmasından ibarətdir.

Həsənov İsmayıl Cəfər oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: i_hasanov_65@mail.ru

YAŞIL İQTİSADİYYAT ŞƏRAİTİNDƏ TİKİNTİDƏ TEXNİKİ TƏNZİMLƏMƏ VƏ STANDARTLAŞDIRMA SİSTEMİNİN İNKİŞAFI

Yüksək keyfiyyətli tikinti məhsullarının istehsalı və satışı tikinti təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında əsas amildir. Bununla yanaşı texniki tənzimləmə sisteminin və standartların tələblərinə uyğunluq tikinti məhsullarının yüksək səviyyədə keyfiyyətinə nail olmaq üçün əsas şərtdir. Tikinti məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında innovativ fəaliyyətin aktivləşdirilməsi vasitəsi kimi texniki tənzimləmə sisteminin tətbiqi bir sıra inkişaf istiqamətlərində öz əksini tapmışdır. Yaşıl iqtisadiyyat şəraitində bu proses aktuallığını bir az da genişləndirir. Tikintidə "yaşıl" texnologiya və ya təmiz texnologiya bir və ya daha çox ekoloji elmlərin (yaşıl kimya), ətraf

mühitin monitorinqi, təbii mühitin və ehtiyatların monitorinqi, modelləşdirilməsi və qorunması, insanın mənfi təsirlərinin qarşısını almaq üçün müxtəlif vasitələrin tətbiqidir. Bu cür təmiz texnologiyalar tibbdən ağır sənaye sahələrinə qədər bir çox fəaliyyət sahələrində populyarlıq qazanır. Bu texnologiyaların populyarlığının artmasına təsir edən və onlara məqsədyönlü inkişaf verən amil "yaşıl" standartların hazırlanmasıdır. Tikintidə "yaşıl" standart-müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilmiş "yaşıl" texnologiyalar, təhlükəsiz və ekoloji cəhətdən təmiz məhsullar üçün tələbləri müəyyən edən normativ sənəddir. Həm istehsalçılar, həm də ictimaiyyət arasında bu istiqamətin populyarlığının artması sayəsində müxtəlif ekoloji elmlər və onların istiqamətləri inkişaf etməyə başlayır: ətraf mühitin qlobal ekoloji problemlərini araşdıran dünya ekologiyası; tədqiqat predmeti təsərrüfat fəaliyyətinin təbiətə antropogen təsirlərinin öyrənilməsi olan istehsal ekologiyası; ətraf mühitin çirklənməsi ilə əlaqədar insan sağlamlığı və həyatı üçün təhlükələri nəzərə alan insan ekologiyası və digərləri.

Tikintidə yaşıl iqtisadiyyatla əlaqəli müəyyən bir texnologiya üçün uyğunluq təyin edərkən, aşağıdakı əsas parametrləri özündə cəmləşdirən bu texnologiyanın bəzi xüsusiyyətlərini vermək lazımdır:

- enerji səmərəliliyi (enerji qənaəti);
- təhlükəsizlik;
- rahatlıq;
- tullantısız (təkrar emal, resurs qənaəti).

Tikintidə yaşıl standartlaşdırmanın əsas məqsədi yaşıl texnologiyaları məhsul və ya xidmət yaratmaq zəncirinə daxil etməkdir. "Yaşıl" standartların əsasını tələblər, normalar, normativ sənədlər və müvafiq icazə verilən maksimum dəyərlər şəklində müxtəlif qiymətləndirmələr təşkil edir. "Yaşıl standartlar" marjinal radiasiya normaları hədlərinin, emissiya normaları hədlərinin, tullantı normaları hədlərinin və icazə verilən maksimum konsentrasiyaların normalarının məcmusu olmalı və texnologiya və texnologiyalara vahid ekoloji təhlükəsizlik tələblərinə uyğunluğunu təmin etməlidir. Bu standartların tətbiqi dünyanın bir çox ölkələrinin ekologiyasının çirklənmə səviyyəsini azaltmağa kömək edəcək ki, bu da öz növbəsində bəşəriyyətin canlılığına müsbət təsir göstərəcəkdir.

"Yaşıl standartlar" enerji və ehtiyatların qorunması, tullantısız istehsalat, məhsul təhlükəsizliyi, ekoloji təhlükəsizliyi və təbii tarazlığı təmin edən ətraf mühitin keyfiyyəti və rahatlıq normaları üçün müxtəlif normativ sənədlərə öz tələblərini müəyyənləşdirir. Hazırki vəziyyətdə "yaşıl" standartlaşdırmanın bu funksiyası daha zəif inkişaf etmiş hesab olunur, çünki üstünlük təşkil edən texniki qaydalar, standartlar istehlakçının ekoloji cəhətdən təmiz məhsul və ya xidmətlə təmin edilməsinə yönəlmiş ekoloji norma və tələbləri əhatə etmir.

Həmçinin, bu cür standartlar yalnız "yaşıl" texnologiyaları deyil, həm də təşkilat və cəmiyyətdə proses idarəetməsi sistemlərinin işlənilməsini və fəaliyyət göstərməsini idarə edir. "Yaşıl" standartlaşdırma problemlərinin həllində ən vacib müddəalardan birini resurs və enerji səmərəliliyi (enerji qənaəti), həmçinin müasir və innovativ materialların və resurs qənaət texnologiyalarının tətbiqi, energetikanın mərkəzsizləşdirilməsi, "enerji cəhətdən səmərəli ev" və "enerji cəhətdən səmərəli şəhər" qənaətli enerji

sistemlərinin yaradılması məsələləri tutur. "Yaşıl" standartlaşdırmanın əsas bölməsi minimum miqdarda tullantı istehsal edən və ya tullantısız olan resurslara qənaət edən texnologiyaların yaradılması və istifadəsini stimullaşdırmağa yönəlmiş standartların hazırlanması və tətbiqidir. Tullantıların atılması və emalı texnologiyaları və təkrar xammaldan ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların alınması mühüm yer tutur.

Tikintidə texnologiyaların və istehsalın "yaşıl" texnologiyaların standartlarına uyğunluğunun qiymətləndirilməsində əsas məsələlər arasında təhlükəsizlik məsələləri var. Eyni zamanda, ətraf mühitin ekoloji təmizliyinin hərtərəfli təhlükəsizliyini nəzərə almaq lazımdır. Ölkəmizdə "yaşıl" texnologiyalarının mövcud səviyyəsini yüksək kimi xarakterizə etmək çətindir, çünki müxtəlif sahələrdə "yaşıl" texnologiyalar qeyri-bərabər inkişaf etmişdir. Bunun səbəbi müxtəlif amillərdir, məsələn: Azərbaycanın tarixi inkişafının xüsusiyyətləri, ölkədəki iqtisadi və siyasi vəziyyət, keçən əsrin 90-cı illərində və XXI əsrin əvvəllərində baş verən böhranlar, habelə məhsul və xidmətlərin istehsalçıları və istehlakçıları tərəfindən məlumatlılıq səviyyəsinin aşağı olması. Bir çox sənaye, istehsal və xidmət sahələrində "yaşıl" texnologiyaların inkişaf səviyyəsinə görə Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli geri qalır. Lakin ölkəmizin "yaşıl" innovasiya və texnologiyaların bütün sferalarında qeyri-qənaətbəxş mövqelərə sahib olmasına baxmayaraq, bu sahədə tədqiqat, layihə və inkişafa özəl investisiya nümunələri artıq mövcuddur.

Xüsusilə, ölkəmiz üçün zəif inkişaf etmiş ümumi innovativ və sahibkarlıq mədəniyyəti, bərpa olunan mənbələrə və resurslara qənaət edən enerjiyə tələbatın aşağı səviyyədə olması xarakterikdir. Mövcud vəziyyətlə yanaşı, ekoloji problemlərin həlli zərurəti bizi "yaşıl" texnologiyalar sahəsinə diqqəti və nəzarəti gücləndirməyə məcbur edir. Bunun sayəsində müxtəlif şirkətlərin təbiətdən istifadəsini kökündən dəyişdirmək, tükənənlər də daxil olmaqla təbii ehtiyat mənbələrini qorumaq, bahalı xammal xərclərini minimuma endirmək, ətraf mühitin bərpasına, karbon qazının azaldılmasına və fəaliyyətin səmərəliliyinin və nəticə yönümlülüyünün artırılmasına nail olmaq mümkündür.

Statistikaya görə, hər il dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarına ÜDM-in 4-6% - i həcmində istehsalın zərərli fəaliyyətindən ziyan vurulur. Buna görə də, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların və "yaşıl" standartların istifadəsinin üstünlükləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Təşkilatların inkişafı üçün zəmin yaradır, resursların səmərəliliyinin artmasına kömək edir.
2. İstehsalda və ya emalda təkrar istifadə edilə bilən məhsulların istehsalı.
3. Çirklənmənin azaldılması.
4. Enerji istehsalının innovativ metodlarının tətbiqi.
5. Yeni növ mal və xidmətlərin tətbiqi ilə iqtisadiyyatın artımı.

Bunlar istehsalçıya və ya bütövlükdə cəmiyyətə yalnız uzunmüddətli perspektivdə deyil, həm də tətbiq olunduqdan dərhal sonra fayda gətirirlər. Əslində, onlar resurslara və enerjiyə qənaət edirlər, təbiətə və içindəki mürəkkəb tarazlığa "mehribandırlar", eyni zamanda hazırda insan həyatı və sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradan bir çox ekoloji problemlərin həllinin açarıdırlar və 10-20 il yaxud daha çox müddətdən

sonra bizə necə təsir edəcəklərini təxmin etmək çətindir. Bununla birlikdə, son illərdə istehsal sahələri və təşkilatların hədəflərində dəyişiklik müşahidə olunur, "yaşıl" texnologiyalar sahəsində innovativ iqtisadiyyat ideyalarının həyata keçirilməsi üçün texnoloji fəaliyyətlər getdikcə daha çox aparılır, yeni proqramlar, normativ sənədlər və qanunvericilik aktları hazırlanır. Bu cür texnologiyalara və standartlara diqqət yetirərək tikinti təşkilatları yalnız enerji və resurslara qənaət edən siyasət tətbiq edə bilməyəcək, həm də öz gələcəklərinə, bölgələrindəki və bütövlükdə planetdəki gələcək ekoloji vəziyyətə diqqət yetirə biləcəklər.

Müasir şəhərlərin əksəriyyəti üçün dəqiq şəkildə planlaşdırılmamış şəhər məkanları, keyfiyyətsiz yaşayış binaları və tikililəri, eləcə də aşağı keyfiyyətli işıqlandırma və havalandırma, baha başa gələn istismar və yüksək enerji istehlakı, inkişaf etməmiş memarlıq formaları, zəif işlənilmiş nəqliyyat infrastrukturu, çirklənmiş çaylar, nəhəng qeyri-mütəşəkkil zibilxanalar, bioloji müxtəlifliyin azalması, karbohidrogen yanacağının yandırılması problemi aktual olaraq qalmaqdadır. Belə bir yanaşma ölkə ərazisinin və iqtisadiyyatının davamlı, ahəngdar inkişafına zəmanət verə bilməz, çünki insanlar üçün belə bir mühitdə yaşamaq rahat deyildir.

Təhlükəsizliyin təmin edilməsi və insan həyatı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, tikinti fəaliyyətinin ətraf mühitə mənfi təsirinin məhdudlaşdırılması və bütün növ təbii ehtiyatların qorunması və səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi tikintidə yaşıl standartlardan istifadə etməklə əldə edilə bilər.

Yaşıl tikinti standartları inşaat obyektlərinin yerləşdiyi ərazinin davamlı inkişafını təmin etmək üçün təsirli bir vasitə kimi başa düşülə bilər. Yaşıl tikinti, yaşıl binalar - bu enerji və maddi ehtiyatların istehlak səviyyəsini azaltmaq məqsədi daşıyan binaların tikintisi və istismarı təcrübəsidir: inşaat sahəsinin seçimindən başlayaraq dizayn, tikinti, istismar və təmiri əhatə etməklə.

"Yaşıl bina" təcrübəsi klassik tikinti dizaynını qənaət, faydalılıq, davamlılıq və rahatlıq anlayışları ilə genişləndirir və tamamlayır. Yaşıl tikinti standartlarının hazırlanması və tətbiqi biznesin, innovativ texnologiyaların və iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırır, cəmiyyətin həyat keyfiyyətini və ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırır. Onlar ağıllı iqtisadiyyatın bir vasitəsidir - bütün mərhələlərdə pul saxlayır və dünya hərəkatına inteqrasiyanı təşviq edir, xarici investisiyalara çıxışın və dünya səviyyəsində tanınmanın açarı kimi qəbul edilir.

"Yaşıl standartlar" Avropa İttifaqı, Şimali Amerika, Avstraliya, Asiya ölkələri tərəfindən geniş istifadə olunur, eyni zamanda Orta Şərq və Latın Amerikasında tətbiq olunmağa başlamışdır. Hətta Afrikada rəsmi olaraq tanınan bir neçə "yaşıl" bina tikilmişdir, baxmayaraq ki, Afrika ölkələrinin hələ ki, öz standartları yoxdur. "Yaşıl binalar"ın üstünlükləri sırasına binanın investisiya cəlbediciliyinin artırılması və əlavə marketinq imkanları, əməliyyat xərclərinin aşağı salınması, tullantıların azaldılması, enerji və su istehlakının azaldılması, icarədarla üçün daha rahat və təhlükəsiz mühit, karbon emissiyalarının azaldılması, ətraf mühitə qayğı və binanın mülkiyyətçisinin yüksək sosial məsuliyyətinin nümayişi daxildir.

Hal-hazırda istifadə olunan "yaşıl" binaların standartları sırasında "BREEAM", "LEED", "Green Globes"standartlarını ayırmaq olar. Bütün bu standartlar torpaq,

enerji, su və tikinti materiallarından istifadə qaydalarına əsaslanır. Sertifikatlı binalar ətraf mühitin minimal çirklənməsini təmin edir, bu cür binaların istismarı peşəkar ekoloji idarəetmə ilə müşayiət olunur.

"BREEAM" (BRE Environmental Assessment Method – tərcüməsi: ətraf mühitin qiymətləndirilməsi metodu) standartı 1990-cı ildə İngiltərədə yaradılıb, müxtəlif növ: ofis, yaşayış, sənaye, ticarət, ictimai binalar üçün tətbiq olunur. "BREEAM" qiymətləndirmə sisteminin üstünlükləri bunlardır: qiymətləndirmə sistemi müxtəlif növ binalara tətbiq olunur, meyarlar Böyük Britaniya qanunvericiliyinə və müvafiq olaraq Britaniya dəyərlərinə, o cümlədən tikintinin yüksək keyfiyyətinə və istismar mərhələsində elan edilmiş layihələrə uyğunluğu, müəyyən obyektlərə fərdi yanaşma, fərdi qiymətləndirmə proqramlarının mümkünlüyü, xarici normalara uyğunlaşmanın aydın sxeminin olması. "BREEAM" qiymətləndirmə sisteminin çatışmazlıqları çox sərt tələblər, tədris materiallarının zəif vizual təqdimatı, razılaşmaların alınmasının yüksək qiyməti, İngiltərənin tikinti və mühəndislik standartlarına və yanaşmalarına bağlılıq, başqa sözlə, bu standartın əsas kimi seçilməsi halında ümumi layihələndirmə ideyalarının qismən idxalı həmişə zəruridir.

"Green Globes" standartı 2004-cü ildə ABŞ-da yaradılıb, layihə menecmenti, torpaq sahəsinin ekoloji vəziyyəti, su və elektrik enerjisindən qənaətli istifadə, binanın atmosferin çirklənməsinə təsiri, tikinti materiallarının keyfiyyəti, istehsal olunan bərk tullantıların miqdarı, çirkab suların çirklənmə səviyyəsi, daxili mikroiqlimin keyfiyyətini əhatə edir.

"LEED" standartı (enerjiyə qənaət və təbiəti mühafizənin layihələndirilməsində liderlik) 1998-ci ildə ABŞ-da yaradılıb və yeni tikinti layihələri, qlobal renovasiya layihələri, binaların daxili yenidən qurulması, kommersiya interyerlərinin yaradılması üzrə layihələr üçün tətbiq olunur. "LEED" – yaşıl binalar üçün reytinqli sertifikatlaşdırma sistemidir (green building). LEED sistemi Amerika yaşıl binalar Şurası (United States Green Building Council) tərəfindən tikinti sənayesinin bu cür binaların dizaynına, tikintisinə və istismarına keçidini həyata keçirmək üçün enerjiyə qənaət edən, ekoloji cəhətdən təmiz və davamlı bina layihələrinin ölçülməsi standartı kimi hazırlanmışdır. LEED müəyyən bir ölkədə müəyyən edilmiş normativ sənədlərin tələblərini əvəz etmir, yalnız müasir dövrün tələblərinə cavab verən daha inkişaf etmiş keyfiyyət qiymətləndirmə meyarlarını tamamlayır. Qiymətləndirmə kateqoriyalarına bunlar daxildir:

- layihələrin ekoloji dayanıqlığının təmin edilməsi;
- sudan səmərəli istifadə;
- energetika və enerji ehtiyatlarından istifadənin atmosferə təsiri;
- materiallar və resurslar;
- bina daxilində əlverişli atmosfer şəraiti yaratmaq;
- layihələndirmədə yeniliklərin tətbiqi.

Bədəlov Əlixan Mehman oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Lənkəran Dövlət Universiteti,
E-mail: alixan.badalov@mail.ru;

Şahbazova Lalə Əbdülrəhim qızı,
dissertant,
Lənkəran Dövlət Universiteti,
E-mail: shahbazova1995@gmail.com

AZƏRBAYCANIN KOMMERSİYA BANKLARINDA KREDİT PORTFELİNİN DİVERSİFİKASİYASI TƏDBİRLƏRİ VƏ STRATEGİYASI

Kommersiya banklarının kredit portfelinin diversifikasiyası bankların riskləri yaymaq və potensial ziyanları azaltmaq məqsədi ilə aparılır. Kredit portfelinin diversifikasiyası bankların mövcud kreditlərini və kredit verəcəkləri sahələri dəyişdirən bir strategiya olaraq qiymətləndirilir.

Azərbaycanın maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən banklar qanunvericilik tələblərinə uyğun olaraq kredit portfelini diversifikasiya etməlidirlər. Qanunvericilik tələblərinə uyğun olaraq kredit portfelinin diversifikasiyası bankaların stabil və sağlam bir maliyyə mövqeyi qorumağa kömək edər.

Azərbaycanın kredit portfelinin diversifikasiya tədbirləri ölkənin kommersiya banklarının kredit portfelinin risklərini minimuma enməsinə və fəaliyyətlərini sürətləndirməsinə kömək edir. Müasir dövrdə kommersiya bankları öz müştərilərinin və ümumi iqtisadiyyatın dəyişən şəraitinə uyğun olaraq portfel strategiyalarını yeniləmələri və təkmilləşdirmələri vacibdir.

Azərbaycanın kredit portfelinin diversfikasiyası zamanı banklar fərqli sektorlara kredit verərək portfeli çeşidləndirə bilərlər. Bu kənd təsərrüfatı, sənaye, xidmətlər və digər sahələr kimi fərqli sektorlərdə riskləri minimuma endilməsini təmin edir. Həmçinin Azərbaycanın kredit portfelinin diversfikasiyası zamanı banklar fərqli müştəri qruplarına kredit verərək portfeli çeşidləndirə bilərlər. Bu zaman kiçik və orta ölçülü bizneslər, böyük şirkətlər və fərdi müştərilər arasında kredit vermək riski aradan qalxa bilər.

Azərbaycanın kredit portfelinin diversifikasiyası zamanı kredit portfelində fərqli müddətlərdə olan kreditlərin olması da vacibdir. Qısa, orta və uzun müddətli kreditlərin kombinasiyası bankın likvidlik riskini azaldır.

Azərbaycanın kredit portfelinin diversifikasiyası zamanı fərqli növ təminatlarla dəstəklənmiş kreditlərin olması da diversifikasiyanı artırır. Mülkiyyət ipotekləri, təminat məktubları və səhmlər kimi müxtəlif təminatlarla dəstəklənmiş kreditlər bankın riskini diversifikasiyaslaşdırır.

Kommersiya bankaları fərqli coğrafi regionlarda kredit verməklə riskləri yaymaqla diversifikasiya edə bilərlər. Bu regional iqtisadi dalğalanmalara qarşı mühafizəyə kömək edə bilər.

Azərbaycanın kredit portfelinin diversifikasiyası zamanı banklar kredit portfelində fərqli valyutalarda kreditlər verməklə valyuta risklərini yönləndirə bilərlər. USD, EUR, AZN kimi müxtəlif valyutalarda kredit verərək, valyuta məzənnəsi dəyişik-

liklərinin yaradacağı riskləri minimuma endirə bilərlər. Bankların kredit portfelinin strukturu müxtəlif bankların iş strateji və prioritetlərinə, iqtisadiyyatın və maliyyə sektorunun müvafiq vəziyyətinə və digər bir çox məhdudiyyətlərə bağlı olaraq dəyişir. Ölkəmizdə bankların kredit portfelinin strukturu bəzən məhdudiyyətlər, tərəfdaşların və müştərilərin iqtisadi və maliyyə vəziyyətinə və s. kimi bir çox xüsusiyyətlərə bağlı olur.

Ölkəmizdə 2019-2024-ci illər üzrə bankların kredit portfelinin strukturunda biznes kreditləri, istehlak kreditləri və ipoteka kreditlərinin vəziyyəti aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

2019-2024-ci illər üzrə Azərbaycanda bankların kredit portfelinin strukturu

Portfelin bölgüsü	31.12.2019	31.12.2020	31.12.2021	31.12.2022	31.12.2023	31.01.2024
Kredit portfeli,	14 900,9	14 157,0	16 659,1	19 594,4	23183,0	23566,4
o cümlədən						
- biznes kreditləri	9 031,6	8 478,3	9 740,0	10 855,1	12616,8	12912,9
- istehlak kreditləri	4 075,3	3 661,2	4 518,4	5 754,1	6937,0	7008,0
- ipoteka kreditləri	1 794,0	2 017,5	2 400,7	2 985,2	3629,2	3645,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.

Cədvəldə göstərilən kredit portfelinin bölgüsü prudensial metodologiyaya uyğun olaraq verilmişdir. Burada fiziki şəxs sahibkarlara verilmiş kreditlər təyinata uyğun olaraq biznes kreditləri kimi tənsifləşdirilir. Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, bankların cəmi biznes kreditləri portfeli 2024-cü ilin yanvar ayında 2023-cü ilin dekabr ayı ilə müqayisədə 296,1 milyon manat artaraq 12 milyard 912,9 milyon manata çatıb. 2024-cü ilin yanvarında istehlak kreditləri portfeli isə 71 milyon manat artaraq 7 milyard 8 milyon manata, ipoteka kreditləri portfeli isə 16,3 milyon manat artaraq 3 milyard 645,5 milyon manata yüksəlib. 2024-cü ilin yanvarında bankların cəmi kredit portfeli 383,4 milyon manat artaraq 23 milyard 566,4 milyon manata çatıb. Əhalinin banklara borcu olan istehlak və ipoteka kreditlərinin cəmi 10 milyard 653,5 milyon manata yüksəlib.

Azərbaycanın kredit portfelinin diversifikasiyası zamanı bankalar kredit portfelində olan kreditlərin risk səviyyələrini qiymətləndirməklə və düzgün izləməklə diversifikasiya tədbirlərini daha effektiv edə bilərlər. Böyük riskli kreditlərə daha çox diqqət yetirməklə və uyğun risk idarəetmə strategiyaları tətbiq edərək, portfeldəki riski azaltmaq mümkündür.

Kommersiya bankları kredit portfellərini şaxələndirmək üçün innovativ maliyyə alətlərinə investisiya edə bilərlər. Bu, məsələn, kredit törəmələri kimi mürəkkəb maliyyə alətləri vasitəsilə riskləri daha effektiv idarə etməyə imkan verə bilər.

Texnologiyanın inkişafı ilə banklar rəqəmsal kredit platformaları kimi yeni texnoloji alətlər vasitəsilə kredit portfellərini şaxələndirə bilərlər. Bu potensial müştəri bazasını genişləndirmək və müxtəlif risk profillərinə malik müştərilərə çıxışı artırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Kommersiya bankları risklərin idarə edilməsi üzrə effektiv strategiyalar hazırlamaqla öz kredit portfellərini diversifikasiya edə bilərlər. Stress testləri, risk təhlili modelləri və portfel sığortası kimi alətlər riskləri əvvəlcədən müəyyən edərək və idarə etməklə bankların maliyyə sağlamlığını yaxşılaşdıra bilər.

Kommersiya bankları sektordan kənar digər maliyyə institutları və ya şirkətlərlə əməkdaşlıq edərək öz kredit portfellərini şaxələndirə bilərlər. Bu, müxtəlif bazarlara və müştəri seqmentlərinə çıxışı artıra və yeni iş imkanları yarada bilər.

Bu amillərin kombinasiyası Azərbaycanda kommersiya banklarına riskləri idarə etməyə və kredit portfellərini səmərəli şəkildə diversifikasiya etməklə uzunmüddətli davamlı artımı dəstəkləməyə kömək edə bilər. Bu diversifikasiya strategiyalarının müntəzəm nəzərdən keçirilməsi və yenilənməsi dəyişən bazar şəraitinə uyğunlaşmaq üçün başlıca məsələlərdən hesab edilir.

Azərbaycanın kommersiya banklarında kredit portfelinin diversfikasiyası strategiyası bankaların ümumilikdə kredit riskini azaldaraq sabit bir kredit portfeli idarə etmələrinə kömək edə bilər. Lakin hər bir strategiyanın özünəməxsus üstünlükləri və çətinliklərini nəzərə alaraq bankaların öz risk dərəcələrinə və bazar şəraitinə görə strateyalarını təyin etmələri məqsədəuyğun olardı.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan banklarının kredit portfeli hədsiz dərəcədə böyükdür, ölkə banklarının kredit portfelinin vəziyyəti, ölkədəki iqtisadi mühitə, maliyyə sektorunun imkanlarına, xarici və daxili iqtisadi proseslərə və digər bir çox amillərlə bağlı olaraq dəyişir. Ölkə banklarının mövcud resursları ucuz kredit siyasətini həyata keçirməyə imkan verir və Azərbaycanın kommersiya banklarında kredit portfelinin diversifikasiyası stratejiyası bankların ümumilikdə kredit riskini azaldaraq sabit bir kredit portfeli idarə etmələrinə kömək edə bilər. Lakin hər bir strategiyanın özünəməxsus üstünlükləri və çətinliklərini nəzərə alaraq bankların öz risk dərəcələrinə və bazar şəraitinə görə strateyalarını təyin etmələri məqsədəuyğun olardı.

Bayramov Qəhrəman Saleh oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail: qehreman.bayramli@bk.ru;

Əliyeva Nərgiz Əmiraslan qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail:qarabagli.111@mail.ru

TURİZM DESTİNASİYASI REGİONAL İNFRASTRUKTUR SİSTEMİN DAVAMLI İNKİŞAF AMİLİ KİMİ

Turizm dünyanın ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir və bu onu həm ÜDM-in yaradılması, həm də yeni biznes imkanlarının yaradılması yolu ilə bir çox ölkələrin və regionların iqtisadi inkişafında mühüm amilə çevirir. Bununla belə, turizm həm də yüksək rəqabətə davamlı sahədir, onun effektiv idarə olunması bütövlükdə regionun rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün mühüm alətdir.

Turizm - sosial xidmətlər (yüz milyonlarla insanı işlə təmin edən), habelə inkişaf etmiş səyahət və ekskursiyalar sistemi, müxtəlif istirahət formaları daxil olmaqla, hərtərəfli turizm məhsulunun formalaşdığı və həyata keçirildiyi sahələrarası komplek-sdir. Bundan əlavə, turizm kommunikativ mədəniyyətin formalaşması və inkişafı üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir.

Turizm sistemi vətəndaşların (turistlərin) daimi yaşayış yerindən təyinat yerinə (istirahət yerinə) rahat gediş-gəlişini, bu təyinat məntəqəsində qalmasını və geri qaytarılmasını təmin edən logistik sxem və ya sistem kimi müəyyən edilə bilər [2].

Turizm sistemi siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ekoloji kimi müxtəlif aspektlərdən təhlil edilə bilər. Onların hər biri müxtəlif aspektləri vurğulayır və təklif olunan turizm məhsulunun mürəkkəbliyini və xüsusən də qeyri-müəyyənliyini anlamağa kömək edə bilər.

İqtisadi nöqteyi-nəzərdən turizm, bir tərəfdən, ciddi iqtisadi artıma və nəqliyyat infrastrukturuna, restoran və mehmanxana sənayesinə sərmayə qoyuluşuna töhfə verir. Digər tərəfdən, turizm təbii sərvətlərə və mövcud infrastruktura ciddi mənfi təzyiq göstərir ki, bu da onların sürətlə tükənməsinə və deqradasiyasına, habelə yerli əhali (aborigenlər) ilə turistlər arasında bu resurslardan istifadə üçün qeyri-sağlam rəqabətə səbəb ola bilər.

Sosial qarşılıqlı əlaqə nöqteyi-nəzərindən turizm əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm amildir, lakin çox vaxt iqtisadi bərabərsizliyə və gəlirlərin kiçik bir qrup insanın əlində cəmləşməsinə gətirib çıxarır ki, bu da bölgədəki sosial vəziyyətin pisləşməsinə səbəb ola bilər.

Mədəniyyət baxımından turizm daha çox qloballaşma amilidir və buna görə də bir tərəfdən mədəni irsin qorunub saxlanmasına kömək edir, müxtəlif xalqlar və millətlər arasında qarşılıqlı anlaşma və tolerantlığın inkişafına kömək edir, digər tərəfdən isə turizmin inkişafına, mədəni dissonansa və yerli adət-ənənələrin pozulmasına təkan verə bilər.

Ekoloji nöqteyi-nəzərdən turizm sənayesi təbii ətraf mühitə, o cümlədən havanın və suyun çirklənməsi, artan tullantılar və təbii ehtiyatların tükənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bununla belə, turizm sektorunda davamlı inkişaf prinsiplərindən istifadə bu prosesləri xeyli ləngidə bilər.

Yuxarıda qeyd olunanlar bizə aydın nəticə çıxarmağa imkan verir ki, turizmin effektiv idarə edilməsi müxtəlif maraqlı tərəflər, o cümlədən dövlət qurumları, turizm sənayesi operatorları və yerli ictimaiyyət arasında əməkdaşlıq və koordinasiya tələb edir.

Turizm və rekreasiya sisteminin tərkibini müəyyən edərkən, onun əsas elementləri arasında aşağıdakıları ayırmaq adətdir: turist tələbi, turist təklifi, turizm infrastrukturu, dövlət orqanları və qəbul edən icma.

Turizm sistemi daxilində əlaqələrin məzmunu insanların adi mühitdən kənara köçərkən istehlak etdikləri müxtəlif maddi və qeyri-maddi nemətlər, habelə turist səfərlərinin təşkili ilə əlaqədar yaranan, dəyişən və dayandırılan sosial münasibətlərdir.

Turizm sisteminin elementləri arasında əlaqə mürəkkəb, dinamikdir və həm turizm sənayesinin, həm də turizm destinasiyasının davamlı inkişafına nail olmaq üçün müxtəlif maraqlı tərəflərin maraqları arasında balansın saxlanmasını tələb edir. Ən ümumi formada turizm sisteminin strukturunu əyani şəkildə diaqram şəklində göstərmək olar.

Turizm destinasiyası bu sistemin əsas tərkib hissəsidir, çünki o, turist resursları, ərazinin turizm və ümumi infrastrukturu, əmək potensialı və müəyyən ərazidə yerləşən və informasiya-kommunikasiya strukturlarına malik dövlət orqanları kimi funksional əlaqəli elementlərdən ibarətdir. Bununla belə, yerli və xarici ədəbiyyatda "turizm destinasiyası" anlayışı haqqında ümumi anlayış yoxdur. Bu, vahid beynəlxalq terminologiyanın və onun iqtisadi sistemdə funksiyalarının, elementlərinin və məqsədinin əsaslandırılmasına müxtəlif yanaşmaların olmaması ilə bağlıdır. Bundan əlavə, turizm destinasiyası mürəkkəb və çoxşaxəli anlayışdır, diqqətli və hərtərəfli öyrənilməsi və səmərəli idarə olunmasını tələb edir.

Bununla əlaqədar olaraq, turizm destinasiyasının mahiyyətini və məzmununu dərk etmək üçün fərqli elmi yanaşmaları vurğulamaq lazımdır.

Müəlliflərin hər biri bu konsepsiyanın müxtəlif aspektlərinə diqqət yetirərək, turizm destinasiyasının tərifinə öz nöqteyi-nəzərini təqdim edir. Ümumiyyətlə, "destinasiya" anlayışının müəyyənləşdirilməsinə dörd yanaşma ayırmaq olar: fiziki, sosial-mədəni, iqtisadi və idarəetmə.

Ümumdünya Turizm Təşkilatına (UNWTO) [1] görə, destinasiya ziyarətçinin ən azı bir gecələmə ilə vaxt keçirdiyi fiziki məkandır. Buraya səyahətin bir günü ərzində xidmətlər, attraksionlar və turizm resursları kimi turizm məhsulları daxildir. Bu destinasiyanın idarə olunma üsulunu müəyyən edən fiziki və inzibati sərhədləri, bazarda rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən obrazlar və qavrayışlar var.

Bu yanaşmaların hər biri turizm destinasiyasının müəyyən aspektlərinə və xüsusiyyətlərinə diqqət yetirir, yəni:

1. Fiziki yanaşma onun coğrafi, iqlim və təbii xüsusiyyətlərinə yönəldilir. Bu yanaşmada destinasiya turistlərin təbii attraksionlardan, landşaftlardan, çimərliklərdən və digər fiziki obyektlərdən həzz almağa gəldiyi coğrafi yer kimi baxılır;

2. Sosial-mədəni yanaşma bir yerə səfərin mədəni və sosial aspektlərinə əsaslanır. Bu, təyinat yerinə turistlərin yerli mədəniyyət, adət-ənənələr, dil və adətlərlə tanış ola biləcəyi, habelə yerli mətbəxdən, incəsənətdən, memarlıqdan və tarixi görməli yerlərdən həzz ala biləcəyi bir yer kimi baxmağı nəzərdə tutur, insanın yaratdığı hər şey bura daxildir;

3. İqtisadi yanaşma regionun mənfəətini və rifahını yaratmaq üçün destinasiyanın potensialına yönəldilmişdir. Burada təyinat turistləri və investisiyaları cəlb edən, yerli iqtisadiyyatın inkişafına və iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verən sahibkarlıq subyekti kimi baxılır;

4. İdarəetmə yanaşması turizm infrastrukturunun idarə edilməsinə və inkişafına yönəldilmişdir. Bu yanaşma çərçivəsində təyinat marketinq, planlaşdırma, tənzimləmə və yerli icmalarla əməkdaşlıq kimi sahələr daxil olmaqla, inteqrasiya olunmuş yanaşma tələb edən idarəetmə obyekti kimi qəbul edilir.

"Turizm destinasiyasının strukturu" anlayışını belə formalaşdırmaq olar: ziyarətçilər üçün turizm xidmətləri və şəraiti təmin edən təşkilati və fiziki mühitdir. Buraya müxtəlif komponentlər daxildir, bunlar arasında aşağıdakıları ayırd etmək olar:

1. Yerləşdirmə – mehmanxanalar, kurortlar, mehmanxanalar, motellər, hostellər, düşərgələr və digər alternativ yerləşdirmə formaları kimi müxtəlif yerləşdirmə növləri daxildir. Onlar turistləri səyahət zamanı qalacaq yerlə təmin edir, lazımi səviyyədə rahatlıq və rahatlığı təmin edir;

2. Nəqliyyat – yerdə və turistlərin müxtəlif maraq dairələri arasında müxtəlif nəqliyyat vasitələri. Avtobuslar, taksilər, metrolar, qatarlar, kirayə maşınlar və digər nəqliyyat növləri daxildir. Müxtəlif nəqliyyat variantlarının mövcudluğu turistlərə turistik məkan daxilində hərəkət etməyə və onun görməli yerlərini kəşf etməyə imkan verir;

3. Qida – turistlərə bütün qalma müddətində müxtəlif kulinariya seçimlərinə çıxışı təmin edən iaşə müəssisələrinin məcmusudur. Restoranlar, kafelər, barlar, fast food və digər müəssisələr daxildir. Təklif olunan yeməklərin və mətbəxlərin müxtəlifliyi turistlərə yerli mətbəxi, maliyyə imkanlarını və pəhriz məhdudiyyətlərini araşdırma ehtiyacı da daxil olmaqla turistlərin müxtəlif ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir;

4. Əyləncə – turistlərə istirahət zamanı müxtəlif əyləncələr və fəaliyyətlər təqdim edir;

5. Təbii və mədəni attraksionlar – turistləri cəlb edən bütün yerli təbii və mədəni attraksionlar. Bunlar milli parklar, tarixi binalar, muzeylər, çimərliklər, xizək kurortları, memarlıq abidələri və s. Attraksionların müxtəlifliyi müxtəlif maraq və üstünlüklərə malik turistləri cəlb etməyə imkan verir;

6. İnformasiya xidmətləri – turistlərə yerli mədəniyyət, görməli yerlər, xidmətlər və tədbirlər haqqında lazımi məlumatların verilməsi. Turist məlumat mərkəzləri, xəritələr, mobil qurğular üçün proqramlar və digər informasiya resursları daxildir. İnformasiya xidmətləri turistlərə istirahətdən maksimum yararlanmağa imkan verir;

7. Texniki xidmət xidmətləri - otaqların təmizlənməsi, restoran xidməti, camaşırxana xidmətləri və turistlərin rahat qalmasını təmin edən digər xidmətlər kimi müxtəlif xidmətlər daxildir. Xidmətlərin keyfiyyəti turistlərin məmnunluğuna və ümumiyyətlə, turizm destinasiyasının reputasiyasına birbaşa təsir göstərir;

8. Turizm destinasiyasının idarə edilməsi və inkişafı - yerli hakimiyyət orqanları, turizmin inkişafı üzrə təşkilatlar, turizm assosiasiyaları və digər maraqlı tərəflər daxildir. Bu komponentin məqsədi regionda turizmin davamlı inkişafını təmin etmək, mədəni və təbii irsin qorunması, iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi artımın sürətləndirilməsidir.

Destinasiyanın turizm sistemindəki rolunu nəzərə alaraq xatırlamaq lazımdır ki, onun yaradılması və səmərəli idarə edilməsi regional turizm sisteminin rəqabət qabiliyyətini və dayanıqlığını təmin etmək üçün mühüm vasitədir.

Rəqabət üstünlüyü bir bölgənin və ya ziyarət yerinin mümkün rəqiblərindən fərqli olaraq turistlərə xüsusi dəyər vermək qabiliyyətinə aiddir [4]. Buna nadir təbii və texnogen attraksionların olması, yüksək keyfiyyətli xidmətin göstərilməsi, satılan malların aşağı qiymətləri və effektiv marketinq kimi bir sıra amillərdən istifadə etməklə nail olmaq olar. Turist destinasiyasının bütün rəqabət üstünlüklərinin cəmi onun rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsini təşkil edir. Turist destinasiyaları rəqabət üstünlüklərini bir neçə yolla qururlar.

Bunun bir yolu, başqa yerlərdə mövcud olmayan unikal attraksionların və ya təcrübələrin inkişaf etdirilməsi və təşviq edilməsinə diqqət yetirməkdir. Məsələn, vəhşi təbiəti və ya təbii gözəlliyi ilə tanınan bir bölgə bu xüsusiyyətləri vurğulayan ekoturizmi inkişaf etdirə bilər və bu ərazinin təbii xüsusiyyətlərinə əsaslanan təcrübələrlə maraqlanan turistləri cəlb edə bilər. Eyni şəkildə, zəngin mədəni irsə malik bir bölgə yerli adət-ənənələri və adətləri nümayiş etdirən, digər mədəniyyətləri öyrənməyə

maraq göstərən turistləri cəlb edən mədəni turizm fəaliyyətlərini inkişaf etdirə bilər.

Rəqabət üstünlüyü yaratmağın başqa bir yolu turistlərin ehtiyac və gözləntilərinə cavab verən unikal olmasa da, yüksək keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsinə diqqət yetirməkdir. Yüksək keyfiyyətli xidmət göstərməklə, təyinat yeri rəqiblərindən fərqlənir və daimi ziyarətçiləri cəlb edir. Bu yanaşmanın tipik nümunəsi çimərlik turizmidir.

Qiymətləndirmə həm də rəqabət üstünlüyünün yaradılmasında mühüm amildir. Mal və xidmətləri üçün rəqabətqabiliyyətli qiymətlər təklif edə bilən bir bölgə pul üçün optimal dəyər axtaran turistləri cəlb edir.

Effektiv marketinq hədəf bazarların müəyyən edilməsini, cəlbedici mesajların və brendinqin hazırlanmasını və potensial auditoriyaya çatmaq üçün digər marketinq vasitələrindən istifadə etməyi əhatə edir. Bu yanaşma bir çox "köhnə" Avropa ölkələri tərəfindən reallıqda real rəqabət üstünlükləri olmayan təyinat yerlərinin "əfsanəvi" imicini formalaşdırarkən ən çox istifadə olunur.

Rəqabətli turizm destinasiyasının yaradılması regionlar üçün çətin ola bilər, çünki onların uğuruna təsir edə biləcək bir sıra amillər var. Ciddi problemlərdən biri birbaşa rəqiblərin rəqabətidir. Turizm bazarında rəqabət aparan çoxlu sayda destinasiya ilə regionlar üçün unikal turist təklifi yaratmaq və təqdim etmək olduqca çətindir.

Digər problem turizm infrastrukturu və xidmətlərinə çox əhəmiyyətli investisiyalara ehtiyacdır. Rəqabətli turizm destinasiyasının inkişafı hava limanları, yollar və ictimai nəqliyyat, yaşayış və yemək xidmətləri, habelə tədbirlər və turistik yerlər kimi infrastruktura əhəmiyyətli investisiyalar tələb edir. Bu, regionun məhdud resurslarına görə ciddi problem ola bilər. Bu problemi ancaq investorlarla uzunmüddətli tərəfdaşlıq əlaqələri qurmaqla, eləcə də turizm sənayesinə ciddi dövlət dəstəyi ilə həll etmək olar.

Üçüncü problem turistlərin ehtiyacları ilə yerli icmanın ehtiyaclarını tarazlaşdırmaq zərurətidir. Turizm bir bölgəyə əhəmiyyətli iqtisadi faydalar gətirə bilsə də, istər-istəməz sosial və ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Bu cür təsirlərin nəticələrinə misal olaraq həddindən artıq əhali artımı, ətraf mühitin deqradasiyası və mədəniyyətin əmtəələşməsi daxildir. Məhz buna görə də turizmin inkişafının mənfi nəticələrini minimuma endirməyə yönəlmiş "davamlı turizm" adlandırılan strategiyaların işlənib hazırlanması vacibdir.

Bu problemlərin həlli üçün turizm destinasiyalarının rəqabət qabiliyyətini artıra bilən bir sıra strategiyalardan istifadə olunur. Strategiyalardan biri mədəni turizm, ekoturizm, hadisə turizmi və ya qastronomik turizm kimi dar niş bazarlara diqqət yetirməkdir. Müəyyən bir bazar seqmentinə diqqət yetirməklə, bir bölgə unikal turizm təklifi yaratmaqla rəqibləri arasında fərqlənə bilər.

Başqa bir strategiya digər regionlar və ya turizm şirkətləri ilə tərəfdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirməkdir. Birgə işləyərək, regionlar resursları birləşdirir, təcrübə mübadiləsi aparır və sinergetik effektdən istifadə edərək hərtərəfli turizm təklifi yaradır. Məsələn, məşhur "Qızıl Üzük".

Davamlı inkişaf rəqabətqabiliyyətli turizm destinasiyalarının inkişafında da vacibdir. Davamlı turizm təcrübələrindən istifadə etməklə, regionlar turizm sənayesinin mənfi təsirlərini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər, eyni zamanda onun iqtisadi və sosial faydalarını maksimum dərəcədə artıra bilər. Bura daxildir: bərpa olunan enerji və tullantıların azaldılması təşəbbüslərinə sərmayə qoymaq, turistlər arasında məsuliyyətli turizm davranışını təşviq etmək və yerli icmaları turizmin planlaşdırılması və qərar qəbuluna cəlb etmək.

Yuxarıda müzakirə edilən strategiyalara əlavə olaraq, bir neçə başqa yanaşma qeyd edilməlidir ki, regionlar ayrı-ayrılıqda və ya kombinasiyada öz turizm sənayesinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün istifadə edə bilərlər:

1. Unikal mədəni və ya təbii irsə diqqət yetirin – Zəngin mədəni və ya təbii irsə malik regionlar bu aktivlərdən onları rəqiblərindən fərqləndirən unikal turizm təklifi yaratmaq üçün istifadə edə bilər.

2. İxtisaslaşdırılmış turizm infrastrukturunun inkişafı. Məsələn, bir bölgə velosiped turistlərini cəlb etmək üçün velosiped yollarına və icarə xidmətlərinə sərmayə qoya bilər və ya qış idmanı həvəskarlarını cəlb etmək üçün dünya səviyyəli xizək kurortu tikə bilər.

3. Texnologiyaya və innovasiyaya sərmayə qoymaq. Məsələn, bir bölgə potensial ziyarətçilərə öz cazibələrini nümayiş etdirmək üçün virtual reallıq texnologiyasından istifadə edə və ya yerli hadisələr və fəaliyyətlər haqqında real vaxt məlumatı verən mobil proqram hazırlaya bilər.

4. Səylərin qonaqpərvərlik sənayesində müştərilərə xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilməsi. Belə bir strategiya mütləq fərdiləşdirilmiş və diqqətli xidmət göstərmək üçün turizm sənayesi işçilərinin həm ilkin, həm də dövri (təkmilləşdirmə formasında) təlimlərini və ya qonaqları qarşılamaq və onlarla ünsiyyət qurmaq üçün xüsusi proqramların yaradılmasını əhatə etməlidir. Bu yanaşma təbii və ya tarixən formalaşmış hər hansı cəlbedici rəqabət üstünlüklərinə malik olmayan istiqamətlər üçün aktualdır [3].

5. Digər sahələrlə əməkdaşlığın inkişafı - daha müxtəlif və cəlbedici turist təklifi yaratmaq məqsədilə turizm sənayesi ilə incəsənət, təhsil və ya idman kimi əlaqəli sənayelər arasında əməkdaşlığın regional səviyyədə təşkilini nəzərdə tutur. Məsələn, bir bölgə beynəlxalq tələbələr üçün mədəni mübadilə proqramları təklif etmək üçün yerli universitetlə əməkdaşlıq edə bilər və ya yerli mədəniyyəti qeyd edən festival yaratmaq üçün yerli incəsənət təşkilatı ilə əməkdaşlıq edə bilər.

Nəticə

Sonda bir daha vurğulamaq lazımdır ki, turizm məkanları kompleks turizm sisteminin mühüm elementidir. Onların səmərəli təşkili və idarə olunması rəqabətqabiliyyətli regional turizm bazarının yaradılması üçün təsirli vasitə ola bilər. Unikal attraksionları diqqətlə inkişaf etdirmək, yüksək keyfiyyətli xidmətlər göstərmək, rəqabətqabiliyyətli qiymətlər təklif etmək və ərazi üstünlüklərini effektiv şəkildə təşviq etməklə regionlar turizm bazarının daha böyük hissəsini cəlb edə və yerli icma üçün iqtisadi və sosial faydalar yarada bilər.

Bununla belə, rəqabətqabiliyyətli turizm destinasiyasının yaradılması son dərəcə mürəkkəb məsələdir və həm turizm bazarının müxtəlif operatorları, həm də kommersiya və qeyri-kommersiya strukturları (hakimiyyət orqanları, icmalar və s.) arasında ən diqqətli planlaşdırma, böyük həcmdə investisiya və hərtərəfli əməkdaşlıq tələb edir. Regionlar turistlərin ehtiyaclarını yerli cəmiyyətin ehtiyacları ilə balanslaşdırmalı və mənfi təsirləri minimuma endirən və iqtisadi və sosial faydaları maksimuma çatdıran davamlı turizm təcrübələrini inkişaf etdirməlidir. Strateji yanaşma ilə və unikal aktivlərindən istifadə etməklə, regionlar dünyanın hər yerindən ziyarətçiləri cəlb edən cəlbedici və rəqabətqabiliyyətli turizm istiqamətləri yarada bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Brief Descriptions: Sites Inscribed in the World Heritage List. World Heritage Center UNESCO. Paris, 2003.
2. Гори Л.К. Характеристика современной системы туризма и ее элементов // Сервис +. 2010. № 4.
3. Ивашкин М.В., Кузнецова Н.С. Оценка рынка туристских услуг в Дальневосточном федеральном округе // Вестник Хабаровского государственного университета экономики и права. 2018. № 3.
4. Морозов М.А., Львова Т.В. Дестинация как инструмент формирования конкурентных преимуществ туристского региона // Современная конкуренция. 2012.

Şahverdiyeva Roza Orduxan qızı,
texnika üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu,
E-mail: shahverdiyevar@gmail.com;

Abdullayev Səyyar Həbib oğlu,
elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

FƏALİYYƏT SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ YAŞIL RƏQƏMSAL EKOSİSTEMİN FORMALAŞDIRILMASINA KONSEPTUAL YANAŞMA

Giriş

Yeni nəsil kimi xarakterizə olunan müasir dövrün iqtisadiyyatı bir çox ölkələrdə yeni tipli rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi nəticəsində iqtisadi artımı və inkişafı təmin edir. Müasir dünyanın texniki-texnoloji və iqtisadi mənzərəsində baş verən dəyişikliklərin dinamikası yeni nəsil rəqəmsal iqtisadiyyatın yaranmasının və formalaşmasının zəruriliyini göstərir. Hazırda rəqəmsal innovativ texnologiyaların bütün sahələrdə tətbiq olunması prosesləri daha da sürətlənmişdir. Dünya dövlətləri rəqəmsallaşdırılmanın və innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi istiqamətində yeni təşəbbüslər irəli sürürlər. Məhsul istehsalının və müəssisənin fəaliyyətinin rəqəmsallaşdırılması elektron innovasiyanın əsas trendlərindən biri hesab olunur. Süni intellekt, əşyaların interneti (IoT), bulud, 5G və s. kimi rəqəmsal texnologiyaların tətbiq sahələri müntəzəm olaraq genişləndirilməkdədir.

Yeni nəsil iqtisadiyyatı quruculuğu aspektində Süni intellekt, Big Data, İoT, Bulud və digər rəqəmsal texnologiyaları müəssisənin idarə olunmasının və qərar qəbuletmə proseslərinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq imkanına malikdir.

Rəqəmsal transformasiyalar şəraitində müəssisələr müvafiq əməliyyatları sadələşdirmək, qərarların qəbulunu optimallaşdırmaq və rəqabət üstünlükləri əldə etmək

üçün getdikcə daha mürəkkəb texnoloji həllərdən istifadə edirlər [1-3]. Belə texnoloji həllərdən, platformalardan biri də qeyd edilən rəqəmsal texnologiyalardan innovativ proseslərin müxtəlif səviyyələrində tətbiq edilən kompleks yaşıl rəqəmsal ekosistem yanaşmasıdır. Müasir dövrdə fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsində yaşıl rəqəmsal ekosistemin formalaşdırılması, yaşıl və yeni nəsil rəqəmsal innovativ texnologiyaların tətbiqi olduqca aktual məsələlərdəndir. Bu isə Milli və regional səviyyədə yaşıl rəqəmsal ekosistemin formalaşmasının bəzi aktual problemlərinin tədqiqini zəruri etmişdir. Göstərilən məsələlər bir çox dövlət proqramlarında öz əksini tapmışdır. (https:// president.az/az/articles/view/62737;https://president.az/az/articles/view/50474; https://e-qanun.az/framework/48367; https://president.az/az/articles/view/51299).

Sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasında innovasiya amillərinə ölkə iqtisadiyyatının qlobal dəyər zəncirinə səmərəli inteqrasiya, innovasiyalar, habelə dövlət–özəl tərəfdaşlığı ilə bu sahədə resurs və xidmət təminatının gücləndirilməsi, Milli iqtisadiyyatda innovasiyaların sürətlə mənimsənilməsi üçün zəruri ekosistemin formalaşdırılması, ölkənin yaşıl enerji məkanına çevrilməsi və ətraf mühitin sağlamlaşması proseslərinin sürətlənməsi və s. aiddir (https://president.az/az/articles/view/56725). Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş Milli prioritetindən biri təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi kimi müəyyən edilmişdir. Təbii ki, hal-hazırkı dövrdə bu istiqamətlərdə xeyli işlər aparılır. Qeyd edilən Milli Prioritetlər bir-birini tamamlamaq və inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də BMT-nin dünya transformasiyasının (https:// sdgs.un.org/2030agenda) 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsindəki gündəliyindən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın yaşıllaşdırılmasında rəqəmsallaşmanın, rəqəmsal transformasiyaların çox böyük potensial imkanları vardır. Bu nöqteyi nəzərdən fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsində yaşıl rəqəmsal ekosistemin formalaşdırılması aktual məsələlərdən biridir. Ekosistemlər mikro, makro, mezo, regional, milli, beynəlxalq idarəetmə səviyyələrdə, həmçinin elm, təhsil, səhiyyə, iqtisadiyyat və s. kimi müxtəlif sektorlarda da fəaliyyət göstərirlər. Müəssisənin ekosistemi də müxtəlif istiqamətli ola bilər. Bu baxımdan da təqdim olunan məqalədə yaşıl rəqəmsal ekosistemin mikrosəviyyədə, başqa sözlə müəssisələr səviyyəsində öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilmişdir.

Problemin qoyuluşu

Artıq cəmiyyət və müxtəlif strukturlar rəqəmsal transformasiyalar və Sənaye 4.0 platformasında fəaliyyətlərinin effektivliyi üçün klasterlər, ekosistemlər kimi müxtəlif strukturlar formalaşdırmaqla öz məqsədlərinə çatmağa çalışırlar. Səmərəliliyin artırılması ekosistem yanaşması yeni paradiqma dəyişikliyindən xəbər verir və təkcə biznes, ətraf mühit və cəmiyyətin ekosistemləri daxilində deyil, həm də bütün ekosistemlər daxilində səmərəliliyin necə müəyyənləşdirildiyini, ölçüldüyünü və yüksəldilməsini yenidən nəzərdən keçirməyə sövq edir.

Yaşıl rəqəmsal ekosistem yanaşmasının həyata keçirilməsi ekosistemlərin mürəkkəbliklərini nəzərə alan möhkəm strukturlar və metodologiyaları tələb edir. Diqqətin ayrı-ayrı elementlərə deyil, münasibətlərə və nümunələrə yönəldiyi sistem düşüncəsini tələb edir. Data analitikası və rəqəmsal texnologiyalar bu kontekstdə həlledici rol oynayır, ekosistemləri strukturlaşdırmaq, qarşılıqlı əlaqəni izləmək və potensial müdaxilələrin nəticələrini proqnozlaşdırmaq üçün alətlər təklif edir. Eynilə, bütün ekosistem

üzvlərinin müxtəlif dəyərlərinin, ehtiyaclarının və biliklərinin qərar qəbul etmə proseslərində əks olunması üçün maraqlı tərəflərin cəlb edilməsini və iştirak proseslərini təmin edir.

Müəssisələrin fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsində yaşıl rəqəmsal ekosistemin formalaşdırılması məqsədilə yaşıl texnologiyaların tətbiqi genişləndirilməlidir. Bu problemlərin həllində "Avropa İttifaqı Ətraf Mühit Naminə" proqramı Şərq Tərəfdaşlığı ölkəsində yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı (https://www.eu4environment.org/az/), sənaye innovasiya müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəli idarə olunması üçün "Avropa İttifaqının Yeni Rəqəmsal Vahid Bazar Strategiyası" (https://eufordigital.eu/discover-eu/eu-digital-single-market/), Avropa Birliyi Komissiyasının qəbul etdiyi "Gələcəyin müəssisəsi" Konsepsiyasında və s. kimi bu sahədə mövcud olan Konsepsiyalarda verilən bir çox tövsiyələr də nəzərə alınmalıdır.

Bu kimi göstərilən tələblər kompleks şəkildə yaşıl rəqəmsal ekosistem infrastrukturunun formalaşmasında hökmən nəzərə alınmalıdır. Bu səbəbdən də yaşıl rəqəmsal ekosistemin formalaşdırılması mexanizmlərinin işlənilməsi bir çox alim və mütəxəssislərin elmi əsərlərində tədqiq olunmuşdur [4, 5].

Yaşıl rəqəmsal ekosistem yanaşması, onun strukturu və elementləri.

Ekosistemin qarşılıqlı fəaliyyət göstərən təşkilatlar və şəxslər çoxluğu tərəfindən dəstəklənən iqtisadi birlik kimi qəbul edilməsini ilk dəfə təklif edən J.Mur həm də iqtisadiyyatda ekosistem yanaşmasının müəllifi hesab olunur (Moore, 1993). *Ekosistem* qarşılıqlı maraqlara və faydalara əsaslanan əməkdaşlıq üçün əlverişli mühit yaradır və onun iştirakçıları bu əməkdaşlıqdan əlavə üstünlüklər əldə edirlər. Bu zaman ətraf mühit onun iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən ekosistemin elementi kimi mühüm rol oynayır. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, əgər həm ətraf mühit, həm də ekosistemin iştirakçıları yaşıl rəqəmsal texnologiyalara, yaşıl komponentlərə, sirkulyar iqtisadiyyat elementlərinə, alternativ enerji mənbələrindən və maddi resurslardan qə-naətli istifadəyə üstünlük versələr, belə ekosistemi *yaşıl rəqəmsal ekosistem* hesab etmək olar. Yaşıl ekosistem daxilindəki qarşılıqlı əlaqələr iştirakçılara daha böyük nəticələr əldə etməyə imkan verir. Beləliklə, yaşıl ekosistem iqtisadiyyatın müəyyən sektorunda müəssisələrin yaratdığı və istifadə etdiyi yaşıl istehsal, xidmət və idarəetmə texnologiyalarının məcmusudur [6]. Yaşıl ekosistemə iqtisadi agentlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu bir quruluşda yaşıl texnologiyalar fonunda əməkdaşlıq mexanizmi kimi də baxmaq olar.

Rəqəmsallaşma şəraitində innovasiya ekosistemlərinin formalaşmasına təsir edən faktorlara 1)Mobil İnternet, 2)Sənaye İnterneti, 3)Süni intellekt, 4)Əşyaların İnterneti, 5)Bulud texnologiyaları, 6)Böyük verilənlər, 7)İnformasiya təhlükəsizliyi, 8)Paylanma iqtisadiyyatı (pay iqtisadiyyatı), 9)Rəqəmsal platformalar, 10)Blokçeyn texnologiyası və s. *aidddir*.

Rəqəmsal iqtisadiyyat ekosistemi informasiya texnologiyaları əsasında idarəetmənin keyfiyyətcə yeni üsul və mexanizmlərini, eləcə də mülki və ticarət dövriyyəsi iştirakçılarının elektron qarşılıqlı əlaqəsini, vahid rəqəmsal mühitini təmin edən, bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı təsir göstərən ekoloji elementlər sistemindən ibarətdir. Rəqəmsal ekosistemin struktur elementlərinə aid etmək olar: 1)biznes, 2)istehlakçı, 3)istedad və innovasiya, 4)rəqəmsal platformaların və kommunikasiyaların ekosistemləri və s.

Ekosistem yanaşmasının mahiyyəti səmərəliliyin çoxölçülü kontekstə xas olduğunu başa düşməkdir. O, uyğunlaşma və davamlılıq aspektlərini əhatə etmək üçün məhsuldarlıq və ya resurs optimallaşdırılmasından kənara çıxır. Səmərəliliyin artırılması üçün ekosistem yanaşmasının qəbulu təfəkkürün rəqabətdən əməkdaşlığa, qısamüddətli qazanclardan uzunmüddətli davamlılığa və sırf insan mərkəzli baxışdan daha geniş ekoloji və sosial təsirləri nəzərə alan baxışa keçidi tələb edir.

Ekosistemlərdə rəqəmsal innovativ texnologiyanın işlənilməsi və tətbiqini şərtləndirən əsas amillərdən biri effektli fəaliyyəti həyata keçirən strukturlar arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasıdır. Əməkdaşlıq qarşılıqlı təsirlərdən sinergik effektə gətirib çıxarar ki, bu da rəqabət üstünlüklərini artırır. Bununla belə, rəqəmsal innovativ inkişafla bağlı Milli iqtisadiyyatın inkişafına dair çoxlu sayda dövlət proqramlarının olmasına baxmayaraq, innovativ proseslərin təşkilində və srukturların fəaliyyətində səmərəli qarşılıqlı əlaqənin qurulmasında problemlər hələ də çoxdur [7]. Əlaqələrin və iştirakçıların sayını artırmaqla müxtəlif növ innovativ subyektlər daxilində firmalararası qarşılıqlı əlaqələrin səmərəliliyi yüksəlir ki, bu da innovativ fəaliyyət üçün potensialın toplanmasına gətirib çıxarır. Texnoloji yeniliklər və rəqəmsallaşmanın artan tendensiyası iqtisadiyyat üçün yeni inkişaf trayektoriyalarını müəyyənləşdirir.

Yaşıl rəqəmsal ekosistem yanaşması göstərir ki, ekosistemin komponentləri olan müəssisə və təşkilatlar, texnologiyalar, təbii ehtiyatlar və ya cəmiyyət ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərmirlər. Onlar qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıqların ümumi səmərəliliyi əngəlləyə və ya artıra biləcəyi mürəkkəb, dinamik şəbəkənin bir hissəsidir. Belə sistemləri bütöv şəkildə araşdıraraq, daha davamlı, dayanıqlı və son nəticədə səmərəli nəticələrə gətirib çıxaran, eyni zamanda ayrı-ayrı qurumların strategiyalarının nəzərdən qaçıra biləcəyi sinerji və təsir nöqtələrini müəyyən etmək mümkündür.

Müəssisənin yaşıl rəqəmsal ekosisteminin idarə edilməsinin strateji, fəaliyyət, maliyyə, müvafiq insan resursları, tənzimləmə və uyğunluq və s. kimi bəzi problemlərini göstərmək olar.

Müəssisənin yaşıl rəqəmsal ekosisteminin formalaşdırılması aspektləri

Müəssisə üçün yaşıl rəqəmsal ekosistemin yaradılması mövcud təcrübələrin nəticələrinin qəbul edilməsi ilə yanaşı iqtisadi subyektlərin qarşılıqlı təsərrüfat fəaliyyətinin effektliyinin yüksəldilməsinin müxtəlif aspektləri üzrə iqtisadi-ekoloji tədbirlərin icrasını və təşviqini nəzərdə tutur. Qarşılıqlı fəaliyyətdə olan müəssisələrin birliyi daxilində, eləcə də bir sənaye müəssisəsi daxilində yaşıl rəqəmsal ekosistemin formalaşdırılması üçün əsas addımlara bunları aid etmək olar (şəkil 1).

Göründüyü kimi ilk növbədə müəssisənin ətraf mühitə cari təsirinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir. İnkişaf səviyyəsini müqayisə etmək, ölçmək və təkmilləşdirmək üçün real hədəflər üzrə meyarlar hazırlanmalıdır. Ətraf mühitə cavabdeh təchizatçılardan təbii məhsul və yaşıl xidmətlər əldə edilməlidir. Davamlı inkişafa və etik standartlara malik təchizatçılara üstünlük verilməlidir. Azaltma, təkrar istifadə və təkrar emal yanaşmasını qəbul etməklə tullantıların əmələ gəlməsini minimuma endirmək lazımdır. Ekoloji cəhətdən təmiz materiallardan və enerjiyə qənaət edən arxitekturadan istifadə edərək obyektlərin təmiri, yenidən layihələndirilməsi və tikintisi həyata keçirilməlidir. Bərpa olunan enerji mənbələri axtarılmalı və təmiz enerji alternativlərinə sərmayə qoyuluşu həyata keçirilməlidir. Prosesdə iştirak edən

işçilər, müştərilər, təchizatçılar, idarəçilər, ictimaiyyət nümayəndələri davamlı inkişaf təşəbbüslərinə cəlb edilməlidirlər. Onlar problemin həllinə kompleks yanaşma təmin etməlidirlər.

Davamlılıq və ekoloji məsuliyyətə üstünlük vermək üçün müəssisənin yüksək rəhbərliyi öhdəlik götürməli, strateji və taktiki idarəetmə sistemi formalaşdırmalıdır. Davamlı yaşıl inkişaf haqqında məlumatlılığı artırmaq üçün müntəzəm yaşıl təlim proqramları keçirilir. İşçilər yaşıl ideyalar verməyə və yaşıl təşəbbüslərdə fəal iştirak etməyə təşviq edilir, onların fəaliyyəti stimullaşdırılır. Davamlılığı təşviq edən elmi-texnoloji rəqəmsal innovativ texnologiyalardan istifadə edilməlidir [3, 4, 5, 8].

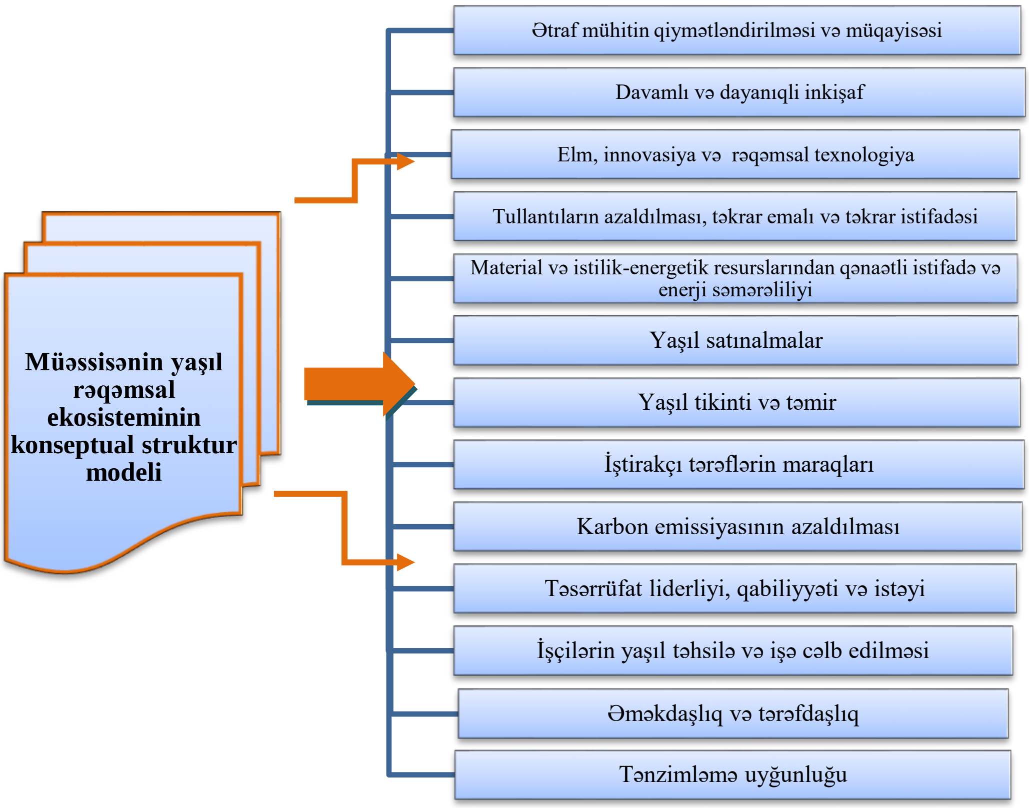

Şəkil 1. Müəssisənin yaşıl rəqəmsal ekosisteminin konseptual struktur modeli.

Məhsul və proseslərdə ekoloji cəhətdən təmiz alternativlərin tapılması üçün elmi tədqiqatlara və innovativ inkişafa investisiya qoyuluşları həyata keçirilməlidir. Dəyişən şəraitə əsaslanaraq yaşıl inkişaf strategiyaları mütəmadi olaraq nəzərdən keçirilərək, yenilənməli və yaşıl rəqəmsal ekosistem üçün davamlı olaraq təkmilləşdirmə işləri həyata keçirilməlidir. Qeyd olunan bu və ya digər aspektləri sistematik şəkildə həll etməklə, müəssisələr ətraf mühitə fayda verməklə onun əhəmiyyətini, saflığını artıran təsərrüfat xərclərini azaldan və ətraf mühitə qarşı yaşıl düşüncəli insanları cəlb edən yaşıl rəqəmsal ekosistemini inkişaf etdirə bilərlər.

Nəticə

Müasir mürəkkəb, sürətlə dəyişən iqtisadiyyat və biznes mühitində fəaliyyət səmərəliliyini artırmaq istəyən müəssisələr üçün yaşıl rəqəmsal ekosistemin formalaşması üçün onun kompleks idarəetmə strukturunun işlənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb

edir. Yaşıl rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə, dayanıqlılığa və çevikliyə diqqət yetirməklə müəssisələr yeni dəyər yarada və davamlı rəqabət üstünlüyü əldə edə bilərlər.

Yaşıl rəqəmsal ekosistemin formalaşması xüsusiyyətlərindən biri olan əməkdaşlıq şəbəkələrinin yaradılması innovativ ekosistemin mərkəzində bilik mübadiləsinə, resursların birləşdirilməsinə və problemlərin birgə həllinə imkan verir. Bu tip şəbəkələr informasiya və ideyaların fasiləsiz axınını asanlaşdırır, innovasiyaları sürətləndirir və fəaliyyət sektorları arasında səmərəliliyin yüksəldilməsinə təkan verir. İnnovativ mühit açıq innovasiya şəraitində inkişaf edir. Bu açıqlıq innovasiyaları sürətləndirir, təşkilatlara bazar dəyişikliklərinə və imkanlarına daha tez uyğunlaşmağa və reaksiya verməyə kömək edir və əməliyyat səmərəliliyini artırır. Süni intellekt, IoT və blokçeyn kimi texnologiyaların ekosistem daxilində inteqrasiyası proseslərin, tapşırıqların avtomatlaşdırılmasında, Datalara əsaslanan təhlillərin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu isə səmərəliliyi artırmaqla yeni biznes modellərinə yol açır.

Yaşıl rəqəmsal ekosistemlərdə məlumatların məxfiliyinin, təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə yanaşı dəstəkləyici və adaptiv tənzimləyici strukturlara da ehtiyac vardır. Fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsində yaşıl rəqəmsal ekosistemin formalaşdırılmasına konseptual yanaşma prinsipcə müxtəlif sahələr üzrə səmərəliliyin artırılması üçün transformativ strategiyadır. Təqdim olunan yaşıl rəqəmsal ekosistem yanaşmasının əsasını təşkil edən prinsiplər təkcə iqtisadi rifaha deyil, həm də ekoloji davamlılığa və sosial rifaha nail olmağa yeni imkanlar yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Muyan G. et al. Natsional'naya strategiya razvitiya iskusstvennogo intellekta naobshchemirovom fone tsifrovoy ekonomiki. Iskusstvennyye obshchestva, 2022, T.17, Vypusk 2. DOI: 10.18254/S207751800020634-6.
2. Aliyev A.G. A conceptual approach to the formation of an intelligent digital innovation economy. Informatica Economica journal, 2023, vol. 27, no.2, pp.5-14.
3. Ларионов В.Г., Шереметьева Е.Н. и другие. Инновационные экосистемы в цифровой экономике. Вестник АГТУ, 2020, №1, с.49–56.
4. Fan X.Y., Shan X.S. et al. Toward green innovation ecosystems: Past research on green innovation and future opportunities from an ecosystem perspective. Industrial Management & Data Systems, 2022, 122(9), pp.2012-2044.
5. Reiter A. et al. Managing multi-tiered innovation ecosystems. Research Policy 2024, (53), 104905. https://doi.org/10.1016/j.respol.2023.104905.
6. Головина А.Н., Потанин В.В. Развитие теоретических основ формирования экосистем промышленных предприятий. Общество: Политика, экономика, право, 2021, №12(101), с.52-56.
7. Попов Е.В., Симонова В.Л. и другие. Факторная модель развития инновационных экосистем. Инновации, 2019, №10 (252), с.88-100.
8. Əliyev Ə.Q., Şahverdiyeva R.O. İnnovasiya fəaliyyətinin təşkili problemləri və həlli mexanizmləri. Monoqrafiya. Bakı, “İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, 2023, 532 səh.

Albina Chingiz Hashimova,
lecturer,
Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport,
E-mail: albina-hesimova@mail.ru

GREEN ECONOMY IN THE TERRITORIES LIBERATED FROM OCCUPATION AND UNIFORM GREEN STRATEGY OF THE COUNTRY

The revival of Azerbaijani lands freed from occupation as a result of the glorious victory of the Azerbaijani army in the Patriotic War will constitute one of the main national spending priorities of the country in the medium term. The reconstruction and recovery works, which are already rapidly ongoing, including these and similar measures in the direction of the reintegration of the country's economy, will be continued on a larger scale.

The work to be done in the liberated territories will be carried out on the basis of a single concept of the Strategic Action Plan. Reconstruction works are being carried out in the intended area thanks to the application of the most advanced innovations based on the concept of modern urban planning. At the same time, taking into account the availability of alternative energy sources in the freed areas, it is of great importance to turn it into a green energy zone. Taking into account the international experience, the cities and villages of the region will be rebuilt on the basis of the "smart-city" ("smart city"), "smart-village" ("smart village") concept, which, in turn, will be one of the main service areas of the economy in that region. will create conditions for organizing and developing almost all types of tourism at the most modern level (Medium-term Budget Framework (2022-2025)). In order to achieve the mentioned goals, in addition to the funds allocated from the state budget, as well as increasing the role of local companies, as well as attracting foreign investors to these works, will also make a positive contribution. Various steps are taken in the direction of attracting foreign investments in the work carried out in the territories freed from occupation, and the prospects and opportunities of these territories for foreign investors are also brought to special attention. Carrying out reconstruction and restoration works based on a single concept will lead to the expansion of the country's economic potential. The redevelopment of these areas will have positive effects on the country's economy, which will result in economic growth. Considering the multifaceted nature of the reconstruction process of Karabakh, we will see that this process will also create new opportunities for the development of many sectors of the country's economy.

According to the decree signed by President Ilham Aliyev dated May 3, 2021 "On measures related to the creation of a "green energy" zone in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan" 2021 in the direction of the involvement of a specialized international consulting company for the development of a relevant concept for the creation of a green energy zone in these territories decided to allocate funds in the amount of 1 million 391 thousand 40 US dollars to the Ministry of Energy from the Reserve Fund of the President provided from the state budget.

If we take into account the great potential of Karabakh for renewable energy production, we can see that the solar radiation falling on one square meter of horizontal surface is 1600-1700 kilowatts per year, and the total solar energy potential is 3000-4000 megawatts. It will also be possible to produce wind energy in the area, as there are large areas in the mountainous part of this region where the average annual wind speed is 7-8 meters per second at a height of 100 meters, as well as the border areas of Kalbajar and Lachin regions with Armenia, which reach 10 meters. In addition, the presence of thermal water resources in Kalbajar and Shusha reveals the possibility of using thermal sources for energy purposes.

According to the Global Wind Report 2022 prepared by the Global Wind Energy Council (GWEC), Azerbaijan ranks second in the world in terms of wind energy potential. The report states that Azerbaijan's wind energy potential is about 157 gigawatts, and by 2030, the government plans to increase the share of renewable energy in total electricity investments to 30%. In 2060, as part of the green hydrogen policy, the coastal zone will become a region with zero emissions. In addition to Azerbaijan, the list includes Australia, Sri Lanka and Turkey. Australia's wind energy potential is estimated at 4963 gigawatts, Sri Lanka's potential is 92 gigawatts, and Turkey's potential is 70 gigawatts.

All these sources allow to implement new energy projects in the liberated territories. The planned large-scale works in this direction are carried out in sequence.

Ministry of Energy of Azerbaijan and Japan in order to develop a relevant concept related to the creation of a green energy zone to realize the energy supply of the region based on the effective use of renewable energy potential such as wind, solar, hydro, geothermal and bioenergy in the liberated territories, energy efficiency technologies, modern energy management approaches signed an agreement with "Tepsco" company. Within the framework of the project, energy demand and energy supply scenarios will be covered depending on economic development and population settlement in the mentioned areas, integration of renewable energy into the grid, energy efficiency, transportation, urban planning, waste management, smart grids, green financing and other issues will be considered. Tepsco, which has international experience in the field of green energy, offered green solutions within the framework of smart city projects in Japan, Vietnam, Malaysia, Indonesia, Brazil and Thailand.

The President of the Republic of Azerbaijan signed a relevant decree for the establishment of the Agdam Industrial Park in the Agdam region within the framework of large-scale construction and restoration works carried out to ensure the rapid integration of the territories freed from occupation into the national economy, sustainable development, including the achievement of decent living conditions. Aghdam Industrial Park will be established and developed as an area that will be used for the production, processing, recycling and sale of competitive products in the industrial field, as well as for the provision of services, helping the efficient activity and development of entrepreneurs through the application of modern technologies.

Although the participation of enterprises in the transition to a decentralized economy in Azerbaijan is voluntary, it is of particular importance to encourage all

sectors to this transition. Of course, the performance of each business will vary, but these sectors and the majority of businesses that choose to participate will continually improve their greening levels. With the emergence of green competitors, the opportunities and benefits for businesses that have no interest in any aspect of greening will diminish in the long run. If every green opponent appears, the new one will be preferred. Green activities for sustainable development will be supported and developed. The role of governments as well as societies, including environmental groups and universities, will help clarify and implement the green vision (or some version of it).

- Since the green economy is a new field, this field requires new policies, new initiatives, new personnel, new technologies, etc. is required. The green transition, which is widespread in European countries in particular, has become a hot topic all over the world. Countries are using a variety of tools to accelerate this transition to sustainable development.

- We can consider several proposals related to the transition to a green economy in our country, some of which may have positive results in the short term, and others in the long term. These proposals can be analyzed as follows:

- Adoption of a single Green strategy in the country. The conducted research showed that one of the main reasons why the green transition in our country does not go quickly is the lack of a Green strategy plan of Azerbaijan. The existence of this plan will also play a leading role in achieving sustainable development of our country. No matter how successful the individual green transitions of individual businesses are, it is important to develop a strategy and act accordingly. Goals for the strategic plan should be defined, great opportunities should be created for studying and applying international experience. This strategy will also be identical to the strategic road map. The following issues must be reflected in the green plan:

- Conducting green education and training personnel in this field;
- Defining the roles of the university, public and private sectors and their joint activities;
- Taking steps by the state by making special changes in the legislation in order to increase the interest of the private sector in the green transition;
- Proper use of renewable energy sources;
- Use of green transport (land and sea transport);
- Environmental Protection;
- Creation of green jobs, etc.

It should also be taken into account that our country is new in this transition, and the application of tested world practices in a form adapted to the country's conditions will be more successful than the development and implementation of new proposals.

- **Raising awareness.** Although green economy is a term that everyone has heard, the level of awareness about what it is and what it promises is quite low. There is a serious need to raise awareness about the green transition, not only in our country, but also in many SOEs. The main work here falls on the responsibility of educational institutions. Thus, teaching subjects that include green economy and sustainable

development in universities and even in schools will contribute to the increase of literacy in this field. At the same time, personnel in this field will be trained and will directly support the government in implementing the green transition in the country.

- Proper use of renewable energy sources. The dependence of our country on the oil sector for many years creates various obstacles in the development of the non-oil sector. The fact that we have abundant renewable energy resources is one of the main advantages that we can use in the green transition. Thus, efficient use of solar, wind and geothermal energy sources promises us a number of achievements in this transition. If the purchase of energy from these sources requires some funds, the benefits are undeniable. The received energy can be used in lighting systems and insulation systems of buildings in the country. Also, the sale of surplus energy will be reflected in the development of Azerbaijan's export potential.

- Transition to green transport in the country. As we know, green buses (CNG-powered buses), which are a type of green transportation, are currently used in our country only in the capital, Baku. This covers only a part of the capital. As a result of dense population in the city of Baku, the use of vehicles increases and the volume of harmful gases released into the environment increases. In many countries around the world, the use of bicycles is encouraged in order to provide transport mobility in big cities. Considering the increase in the length of the bicycle road network in the Baku City Master Plan, promoting the use of bicycles will ensure the transition to green transportation and increase the production potential of the "ISMA BIKES" bicycle factory. Over time, the implementation of this transition throughout the country will lead to the full use of green transport.

- Promotion of green investments. One of the main problems and difficulties in the transition to a green economy is financing. We can observe that there are few parties interested in investing in this field in our country. For this, the future benefits of the green transition should be shown to the parties who may be interested in the green transition, and steps should be taken to motivate them in this work. Both public and private sector can participate here as stakeholders. At the same time, due to the initiatives of international organizations regarding the green transition, the issues of attracting foreign investment to the country should also be taken into account.

- Regeneration of waste. It is impossible to have no waste in industrialized countries. But today, the transition to a zero-waste industry means stepping into the green transition. The main task of industrial parks is to reprocess waste with the use of modern technologies and reduce the amount of toxic fumes released into the environment using special filters. Recycling means new production, new exports, new jobs and environmental protection.

Industrial symbiosis is often manifested in eco-industrial parks. The concept of industrial symbiosis is mainly based on voluntary cooperation of different sectors. Here, complementary enterprises can combine and adapt their respective production chains, each increasing the viability and profitability of the others. Therefore, industrial symbioses consider resource scarcity and environmental protection as crucial factors in the development of sustainable industry and profit.

There are different policies of countries to achieve sustainable development by transitioning to a green economy. Each country implements this transition according to its own resources and civil society. The green economy, which focuses on social, economic and environmental issues and tries to obtain positive results by analyzing them, is a policy that should have been abandoned years ago, but has now become the responsibility of countries as a global problem. As well as national economies, society has a big role in solving this problem. In order to achieve the green transition goals, it is necessary to adapt and meet the requirements of the changing world. The green transition, which promises a better life for societies open to innovation and superior thinking, will also ensure the sustainable development of our country.

References:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı: Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər
2. Ağdam Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 28 may tarixli Fərmanı.
3. “Azərbaycan” qəzeti, 2021, “Qarabağ bölgəsi “yaşıl enerji” zonası kimi dünya üçün bir nümunə olacaq”, https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabag-bolgesi-yasil-enerji-zonasi-kimi-dunya-ucun-bir-numune-olacaq-1621716007
4. “Azərbaycan” qəzeti, 2021, “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur yaşıl enerji zonası olacaq”,https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabag-ve-serqi-zengezur- yasil-enerji-zonasi-olacaq-1633466251
5. Ağdam Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 28 may tarixli Fərmanı.
6. Rəhmanov F., Süleymanov E. Azərbaycan İqtisadiyyatı: Makroiqtisadi Analiz 2021-https://Www.Researchgate.Net/Profile/FarhadRahmanov/Publication/365185158_Azrbaycan_Iqtisadiyyati_Makroiqtisadi_Analiz/Links/636931ec431b1f53007a87a9/Azrbaycan-Iqtisadiyyati-Makroiqtisadi-Analiz.Pdf
7. Gasimli V., Huseyn R. Green Economy: Perception and reality, 2022, Volume 3, Issue 6, page 5-14, Azerbaijan Cooperation University - http://www. kooperasiya - journal.az/wp-content/uploads/2022/09/3-66-2022.pdf
8. Gasimli V., Huseyn R., Huseynov R., Həsənov R., Cəfərov C., & Bayramova A. (2022). Green Economics. Baku, Azprint, 280 p.
9. Quliyev M., “Müstəqillik illərində Azərbaycanda sənaye inkişafı: yerli üstünlüklərdən klasterləşməyə”, 2021, https://525.az/news/176246-musteqillik- illerinde-azerbaycanda-senaye-inkisafi-yerli-ustunluklerden-klasterlesmeye
10. Direct benefits of Green economy, 2020, https://www.emg-csr.com/direct-benefits-green-economy-arab-world-beyond/
11. Green SMEs: Catalyst for Green Economy, 2021.
12. Maran R.M. and Nedelea A.M., 2017, “Green economy: challenges and opportunities”, ECOFORUM, Volume: 6, Issue:3(13)
13. https://president.az/
14. https://www.tamizshahar.az/az

Rahib Aydin Imamguluyev,
Ph.D. (Techn.),
Baku Business University,
E-mail: rahib.imamguluyev@gmail.com

NAVIGATING SHADES OF GREEN: FUZZY LOGIC PERSPECTIVES ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE ECONOMY

Introduction

In an era where sustainability is paramount, the challenge of integrating economic development with environmental stewardship has become increasingly complex. Traditional methods of assessing and implementing sustainable practices often fall short, constrained by rigid, binary frameworks that struggle to capture the intricate realities of real-world scenarios. This article, "Navigating Shades of Green: Fuzzy Logic Perspectives on Sustainable Development in the Economy," proposes a novel approach to this challenge by leveraging the principles of fuzzy logic [1].

Fuzzy logic, unlike conventional binary logic, accommodates the inherent ambiguity and complexity of sustainable development [2]. It provides a more flexible and inclusive framework that can better reflect the gradations and uncertainties involved in balancing economic and environmental goals. By doing so, fuzzy logic offers a sophisticated tool for businesses and policymakers striving to achieve sustainable growth without compromising ecological integrity [3].

This study delves into how fuzzy logic can be applied to various sustainability metrics, offering a nuanced perspective that traditional methods often overlook [4]. Through this lens, the article elucidates the potential of fuzzy logic to transform economic planning and environmental policy, making a compelling case for its broader adoption. The key findings of the analysis underscore the benefits of this approach, advocating for a shift towards more adaptable and holistic strategies in the pursuit of sustainable development [5].

Problem Statement

The quest for sustainable development presents a formidable challenge in reconciling economic growth with environmental preservation. Traditional approaches to sustainability often rely on binary decision-making frameworks that inadequately capture the complexities and nuances of real-world scenarios. These conventional methods struggle to address the multifaceted nature of sustainability metrics, leading to incomplete or ineffective strategies for achieving balanced development. The limitations of binary logic in this context necessitate a more sophisticated and flexible approach [6].

Fuzzy logic, with its ability to handle ambiguity and complexity, offers a promising alternative [7]. However, its application in the realm of sustainable economic development remains underexplored. There is a critical need to investigate how fuzzy logic can be effectively utilized to navigate the "shades of green"—the varying degrees of sustainability that exist between the extremes of economic growth and environmental degradation. This study aims to fill this gap by examining the potential of fuzzy logic to provide a more nuanced and comprehensive framework for sustainable development, thereby enhancing the decision-making capabilities of businesses and policymakers.

Justification For Fuzzy Logic Approach

The complexity and inherent ambiguity of sustainable development necessitate a departure from traditional binary logic approaches, which often prove inadequate in addressing the multifaceted nature of economic and environmental interactions. Fuzzy logic, characterized by its capacity to handle imprecision and uncertainty, offers a compelling alternative. Here are key reasons justifying the use of fuzzy logic in sustainable development:

Handling Ambiguity: Sustainable development encompasses a broad spectrum of activities and outcomes, often with no clear-cut distinctions between what is considered "sustainable" and "unsustainable." Fuzzy logic excels in managing such ambiguities, providing a more realistic representation of the gradual transitions and overlaps inherent in sustainability issues [8].

Comprehensive Evaluation: Traditional methods typically rely on binary assessments, which can oversimplify complex scenarios. Fuzzy logic allows for the integration of diverse sustainability metrics, accommodating a range of values and degrees of membership. This facilitates a more nuanced and holistic evaluation of sustainability efforts [9].

Flexibility in Decision-Making: Fuzzy logic offers flexibility in modeling and decision-making processes. It enables policymakers and businesses to incorporate various criteria and weigh them according to their relevance and impact. This adaptability is crucial for developing tailored strategies that reflect the unique circumstances and priorities of different stakeholders [10].

Enhanced Predictive Capabilities: The predictive power of fuzzy logic can improve the anticipation of outcomes and potential trade-offs in sustainability initiatives. By accounting for the interplay between economic growth and environmental impact in a more refined manner, fuzzy logic can help identify optimal paths for sustainable development.

Practical Application: The real-world applicability of fuzzy logic has been demonstrated in various fields, including engineering, environmental science, and economics. Its successful use in these areas highlights its potential to effectively address the complex challenges of sustainable development, making it a valuable tool for policymakers and practitioners.

Strategic Planning and Policy Formulation: Employing fuzzy logic in strategic planning and policy formulation allows for more informed and balanced decisions. It supports the development of policies that can better accommodate the dynamic and interconnected nature of economic and environmental systems, promoting long-term sustainability.

By embracing fuzzy logic, this study aims to provide a robust framework for navigating the intricate landscape of sustainable development, ultimately facilitating more effective and resilient economic and environmental strategies.

Conclusion

This article, "Navigating Shades of Green: Fuzzy Logic Perspectives on Sustainable Development in the Economy," has demonstrated the significant potential of fuzzy logic as a framework for addressing the complex and nuanced challenges of sustainable development. Traditional binary approaches often fall short in capturing

the intricate realities of balancing economic growth with environmental stewardship. Our study highlights how fuzzy logic accommodates the inherent ambiguity and complexity in sustainability metrics, providing a more flexible and comprehensive strategy.

Key findings of the analysis illustrate the advantages of fuzzy logic in handling the multifaceted nature of sustainability. It offers a more realistic representation of gradual transitions and overlaps, facilitates holistic evaluations by integrating diverse metrics, and enhances decision-making flexibility. Moreover, fuzzy logic's predictive capabilities allow for better anticipation of outcomes and trade-offs, aiding in the identification of optimal paths for sustainable development.

The practical applicability of fuzzy logic, demonstrated in various fields, underscores its value as a tool for policymakers and practitioners. By incorporating fuzzy logic into strategic planning and policy formulation, stakeholders can make more informed and balanced decisions, promoting long-term sustainability.

In conclusion, this study advocates for the broader adoption of fuzzy logic in economic planning and environmental policy. Embracing this approach can lead to more effective and resilient strategies for achieving sustainable development, ultimately supporting a more balanced and integrated approach to economic growth and environmental preservation.

References:

1. Aliev R.A., B.Fazlollahi, Aliev R.R.: Soft Computing and its Applications in Business and Economics, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg(2004).

2. Shubham Sharma, Ahmed J. Obaid, Mathematical modelling, analysis and design of fuzzy logic controller for the control of ventilation systems using MATLAB fuzzy logic toolbox, June 2020, Journal of Interdisciplinary Mathematics 23(1):1-7, DOI: 10.1080/09720502.2020.1727611.

3. Rahib Imamguluyev. (2023). Optimizing Room Maintenance Factor Evaluation Using Fuzzy Logic Model. Journal of Multiple-Valued Logic and Soft Computing, 41.3-5, p. 319-337.

4. Zadeh, Lotfi A.,: Fuzzy Logic, Neural Networks, and Soft Computing, Communications of the ACM(37), 77-84(1994).

5. Imamguluyev, R., Umarova, N. (2022). Application of Fuzzy Logic Apparatus to Solve the Problem of Spatial Selection in Architectural-Design Projects. In: Lecture Notes in Networks and Systems, vol 307. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-85626-7_98

6. Lotfi A Zadeh, Rafik Aliev, Fuzzy Logic Theory and Applications: Part I and Part II, https://doi.org/10.1142/10936 | December 2018, Pages: 612.

7. Ramdan, A. M., Pramiarsih, E. E., Herdhiana, R., Zahara, R., & Lisnawati, C. (2022). Challenges and opportunities for utilizing MSME digital marketing applications in tourism areas. International Journal of Business, Economics & Management, 5(3), 131-142. https://doi.org/10.21744/ijbem.v5n3.1912.

8. Imamguluyev, R., Suleymanov, A. (2022). Prospects for the Development of Transport Logistics and a Fuzzy Logic Model of the Strategic Goals of the Logistics

System of Azerbaijan. In: Kahraman, C., Tolga, A.C., Cevik Onar, S., Cebi, S., Oztaysi, B., Sari, I.U. (eds) Intelligent and Fuzzy Systems. INFUS 2022. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 505. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-09176-6_11

9. Imamguluyev, R., Aliyeva, A. (2023). Analysis of Intelligent Interfaces Based on Fuzzy Logic in Human-Computer Interaction. In: Lecture Notes in Networks and Systems, vol 610. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-25252-5_94

10. Rahib Imamguluyev, Tunzala Imanova, Parvana Hasanova, Arzu Mammadova, Sevda Hajizada, Unlocking Energy Efficiency: Harnessing Fuzzy Logic Control for Lighting Systems, Procedia Computer Science, Volume 230, 2023, Pages 574-583, ISSN 1877-0509, https://doi.org/10.1016/j.procs.2023.12.113.

Həsənova Pərvanə Malik qızı, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: hasanova_parvana@mail.ru

AĞILLI HESABLAMALAR VƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK

Ağıllı hesablama və kibertəhlükəsizlik günümüzün ən vacib məsələlərindən biridir. Ağıllı hesablama, məlumat işləmədə və sənaye sahələrində istifadə olunan hər cür avtomatlaşdırılmış, adaptiv sistemləri ifadə edir. Bu sistemlər, müəyyən nəzəriyyə və praktik tətbiqlərdən istifadə edərək problemləri həll etmək və yenilikləri təşkil etmək üçün məlumatlardan istifadə edirlər. Kibertəhlükəsizlik isə bu məlumat sistemlərinin, xüsusilə internetdəki, hədəfli olaraq yaradıcıları tərəfindən istifadə olunmasına əleyhinə tədbirləri ifadə edir. Bu təhlükələr məlumat oğurluğu, məlumat manipulyasiyası, xarici girişlər və digər qeyri-şəffaf və ya qanunsuz əməliyyatlardan ibarət ola bilər. Bu iki sahə bir-biri ilə bağlıdır çünki ağıllı hesablama sistemləri çoxsaylı məlumatları işləyir və məlumatlara dəyər verir. Bu məlumatlar isə potensial kibertəhlükələrə hədəf olaraq görülə bilər. Beləliklə, ağıllı hesablama sistemlərini qorumaq və müdafiə etmək, onların fəal işləməsinə və məlumatları sızdırmamaq üçün vacibdir. Bu məsələlərin həlli üçün təcrübəli mütəxəssislər və texnologiya şirkətləri tərəfindən yeni təhlükələrə qarşı müdafiə üsulları və texnologiyaları inkişaf etdirilir. Bunlar şifrləmə, sərhədləndirmə, fəaliyyət monitorinqi və müdafiə tədbirləri kimi müxtəlif strategiyaları əhatə edir.

Ağıllı mühasibat bugünkü rəqəmsal dünyada əsas anlayışdır. Bu sahə ilə bağlı daha ətraflı məlumat:

Süni intellekt (AI): Süni intellektin məqsədi insanabənzər intellekt və qabiliyyətləri kompüter sistemlərinə gətirməkdir. Bura öyrənmə, problem həll etmə, qavrama, qərar vermə kimi proseslər daxildir.

Machine Learning (ML): Maşın öyrənməsi kompüter sistemlərinin alt sahəsidir ki, bu da onlara məlumatlardan öyrənmək və öz-özünə təkmilləşdirmək qabiliyyətini

əldə etməyə imkan verir. Bura təcrübədən öyrənmək, model tikmək və proqnoz vermək daxildir.

Big Data Analytics: Big data analytics böyük məlumat dəstlərini təhlil edərək mənalı məlumat çıxarmağı hədəfləyir. Bura məlumat mədənləri, pattern tanıma və proqressiv analiz kimi üsullar daxildir.

Cloud Computing: Cloud computing internet vasitəsilə paylaşılan hesablama resurslarına daxil olmaq deməkdir. Bura anbar, işlənmə gücü və tətbiq xidmətləri kimi resurslar daxildir.

Kibertəhlükəsizlik:

1. Təhlükəsizlik strategiyaları: İncivility informasiya sistemlərinin qorunması üçün müxtəlif strategiyaları ehtiva edir. Bunlara firewalls, Intrusion Detection Systems (IDS), Intrusion Prevention Systems (IPS) və təhlükəsizlik proqram təminatı kimi texnologiyalar daxildir.

2. Data Məxfilik: Məxfilik azadlığı həssas məlumatların icazəsiz girişdən qorunmasını təmin edir. Buraya şifrələmə, girişə nəzarət və məlumatların saxlanılması kimi tədbirlər daxildir.

3. Təlim və xəbərdarlıq: Bacarıqsızlıq-istifadəçilərə və işçilərə potensial təhlükələr barədə maarifləndirmək deməkdir. Bura sosial mühəndislik hücumlarından ehtiyat etmək, təhlükəsiz parollarından istifadə etmək və e-poçt fırıldaqlıqları barədə məlumat daxil etmək mümkündür.

4. Yeni Təhlükələr və tendensiyalar: Bacarıqsızlıq daim dəyişən təhlükə mənzərəsi ilə ayaqlaşmalı olur. Bura fidyə proqramı, Süni intellektin güclü hücumları və əşyaların interneti (IoT) qurğularının təhlükəsizlik riskləri kimi yeni tendensiyalar daxildir.

Baş verən hadisələrlə ayaqlaşmaq və müvafiq təhlükəsizlik tədbirləri görmək rəqəmsal dünyada təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün olduqca vacibdir.

Süni intellekt və maşın öyrənilməsinin (AIML) mahiyyəti yuxarıda qeyd olunan ehtiyacın ödənilməsi üçün bir yol təklif edir. Healthcare AIML-in kömək edə biləcəyi ilk domendir. Xəstələri izləməkdən, xəstəxana çarpayıları, oksigen və digər tibbi resursları tapmaqdan, xəstəlikləri diaqnozlamaqdan başlayaraq yeni dərmanlar və xəstəlik üçün vaksinləri icad etmək üçün AIML kömək edə bilər. Nadir resursları, genetik alqoritmləri, neyron şəbəkələri və generasiya şəbəkələri, qərar ağacı və klişinq kimi digər maşın öyrənmə metodları olmadan tez və effektiv idarə etmək çətindir. Qeyd etmək olar ki, AIML sağlamlıq informatikasından böyük məlumatların idarə edilməsi zamanı da istifadə oluna bilər.

Digər mühüm domen təlim və təhsildir. Bir çox onlayn platformalardan istifadə edərək, təhsil qeyri-ənənəvi şəkildə davam etdirilə bilər. Lakin o, şagirdlərin müxtəlif səviyyələrini fərqləndirə bilmir və buna görə də özəlləşdirməyə ehtiyac var. İşdən-evdən gələn ssenarilərdə və insanlara nəzarətdə də buna bənzər çətinliklər meydana çıxır. Production, satışlar, marketing, planlaşdırma, dizayn, hərbi və müdafiə, ecommerce, egovernance və s. kimi domenlər, təhlükəsizlik və inteqrasiyanı artırmaq üçün AIML

üsullarının dəstəklənməsini tələb edir.

Domenlər daxilindəki problemlər və ehtiyaclar buradakı çətinliklər və tələblər ilə müzakirə olunur. AIML üsulları vasitəsilə mümkün həllər qısa planlar əsasında müzakirə olunur. Hər bir domendə mümkün tədqiqat tətbiqləri dərin öyrənmə, generativ neyron şəbəkələri, hibrid neuro-fuzzy sistemləri və s. kimi üsullardan istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiləşdirilmiş məntiq olmadıqda, AIML əsaslı sistem məlumatlarından tez və daha keyfiyyətli həllər təqdim etmək üçün istifadə oluna bilər.

Kiberhücumlar, əsasən, ən son texnologiyaların və yeniliklərin böyük inkişafı səbəbindən günbəgün artır. Gündəlik həyatda müxtəlif növ kiberhücumlar inkişaf edir. 2021-2022-ci illər arasında baş vermiş bəzi trend kiberhücumlara Ransomware hücumları, Əşyaların İnterneti (IoT) hücumları, Bulud hücumları, Fişinq hücumları, Malwares, kiber soyğunçuluq və daha bir çox hücumlar daxildir. Hücum edən və ya kiber cinayətkarların məqsədi istifadəçinin xəbəri olmadan istifadəçinin şəxsi etibarlarını qeyri-qanuni yolla oğurlamaqdır. Müxtəlif formalarda kiberhücumlar vasitəsilə hücum edən şəxslər tərəfindən, qarşısıalınmaz qeyri-qanuni intruzivlərin aşkar edilməsi üçün ayıq-sayıq intruziv aşkarlama sistemi ilə həll edilir. Intrusion Detection System (IDS) mexanizmi vasitəsilə müxtəlif hücumların işlənməsi metodları, qanunsuz intruzivləri aşkar etməyi və qorumağı bacarır. İmza əsaslı, anomaliya əsaslı və protokola əsaslanan metodlar kimi möhkəm intruziya aşkarlama üsulları mövcuddur. Müvafiq intruziyanın aşkarlanması və qarşısının alınması sistemi (IDPS) metodu, bir təşkilata daxil edilməklə kiberhücumların effektiv şəkildə aşkarlanmasına və azaldılmasına kömək edəcəkdir. IDPS-bütün dünyada kiber təhlükəsizlik mütəxəssisləri və şəbəkə administratorları tərəfindən şəbəkəyə qoşulmuş cihazları qorumaq üçün möhkəm mexanizmdir. Bununla belə, IDPS-mexanizmi kiber intruzivlərin öhdəsindən gəlmək üçün “stout” çertyoj təqdim edir. Buna bənzər şəkildə, süni intellekt (AI) əsaslı hücum aşkarlama metodları maşın öyrənmə (ML) və dərin öyrənmə (DL) alqoritmləri vasitəsilə hücumlar aşkar etmək üçün istifadəçi avtomatlaşdırma modelini təmin edir.

Kibertəhlükəsizlik üzrə müxtəlif strategiyalar araşdırılır ki, bu strategiyalar son 20 il ərzində uğursuz olub. Bulud hesablamanın onlar üçün oyun dəyişdirici olduğunu anlamaq üçün vəzifəli şəxslər, təhlükəsizlik və itaətkarlıq mütəxəssislərinə çox yaxşı anlayış verdi.

Təşkilatların kibertəhlükəsizlik strategiyasının effektivliyinin, uğurlu kibertəhlükəsizlik strategiyasının tərkib hissələrinin, kibertəhlükəsizlik investisiya yol xəritələrinin və effektivliyinin səmərəli şəkildə ölçülməsi üçün bəzi nümunələr göstərildi.

Uzaq iş ilə əlaqəli kibertəhlükəsizlik riskləri

Covid-19-a görə əksər təşkilatlar işçilərini çox tez bir zamanda uzaq işə yönəltməli olurdular. Bir çox sorğular göstərir ki, pandemiyadan sonra işçilərin böyük hissəsi fəaliyyətlərinə distant şəkildə davam edəcək.

Təbii ki, evdən işləmək yeni kibertəhlükəsizlik risklərini təqdim edir. Hal- hazırda kibertəhlükəsizlik sahəsində ən çox danışılan trendlərdən biridir. Ev ofislərində

müdafiə səviyyəsi mərkəzi ofislərə nisbətən xeyli aşağıdır. Burada firewalls, router və giriş idarə edilməsi kimi təhlükəsizlik tədbirləri IT təhlükəsizlik qrupları tərəfindən həyata keçirilir. İş axınını pozmamaq üçün tələsməli olan ənənəvi təhlükəsizlik sorğuları, kibercinayətkarlarla mübarizədə irəliləmək üçün aşkarladığı yeni taktikalar istifadə etdikləri kimi uğurlu olmaya bilər.

Bir çox işçilər, öz şəxsi cihazlarını ikifaktorlu identifikasiya üçün istifadə edirlər. Onların üzərində Microsoft Teams və Zoom-dan istifadə oluna bilər. Şəxsi və peşəkar həyat arasındakı xətlərin bulanıqlaşması həssas məlumatların yanlış əllərə düşmə riskini artırır. Buna görə də təşkilatların paylanmış işçi qüvvəsindən irəli gələn təhlükəsizlik çətinliklərinə diqqət yönəltməsi, əsas kibertəhlükəsizlik trendidir. Bu, yeni zəifliklərin müəyyən edilməsi və ya azaldılması, sistemlərin təkmilləşdirilməsi, təhlükəsizlik nəzarətinin həyata keçirilməsi, eləcə də düzgün nəzarət və sənədləşmənin təmin edilməsi deməkdir.

Əşyaların İnterneti (IoT).

Əşyaların İnterneti (IoT) genişlədikcə kibercinayətkarlıq üçün daha çox imkanlar yaranır. Internet of Things-internetə qoşulan kompüter, telefon və serverlərdən başqa fiziki cihazları təsvir etmək üçün istifadə olunan termindir. Məlumatları toplayıb paylaşa bilir. IoT cihazlarına misal olaraq, Smart Clothing Technology, ağıllı soyuducular, Smartwatch və Amazon Echo və Google Home kimi səsli köməkçilər göstərmək olar. 2026-ci ilə qədər bütün dünyada 64 milyard IoT cihazının işə düşəcəyi təxmin edilir. Bütün dünyada şahidi olduğumuz uzaq işlərin tendensiyası bu artımın daha da sürətlənməsinə səbəb olur.

Cihazların sayının artması kiberhücum səthinin dinamikasına və ölçüsünə səbəb olur. IoT cihazlarının əksəriyyəti Notebook və Smartphone-larla müqayisədə daha az işləmə və saxlama qabiliyyətinə malikdir. Bu o deməkdir ki, firewalls, antivirus proqramları və digər təhlükəsizlik tətbiqlərində istifadə çətinləşir. Nəticədə, IoT hücumları, diqqət edilməli olan kiberhücum tendensiyaları arasındadır.

Fidyənin artması.

Fidyə yeni təhlükə deyil. Onlar təxminən iyirmi ildir ki, ətrafdadırlar, lakin onların yaratdığı təhlükə daim artmaqdadır. Hesablamalara görə, bu gün 120-dən çox fidyə ailəsi var. Hazırda xakerlər zərərli kodu gizlətməkdə çox yaxşıdırlar. Ransomware xakerlərə görə, pul qazanmaq üçün, nisbətən asan bir yoldur və bu da qismən onların artmasının arxasında duran amillərdən biridir. Digər bir fakt isə, "Covid-19" pandemiyasıdır. Bir çox təşkilatların sürətlə rəqəmsallaşdırılması və uzaq işlərin sayının artması, fidyə üçün yeni hədəflər yaratmışdır. Nəticədə, həm hücumların həcmi, həm də istəklərin həcmi artdı.

Talan hücumlarında cinayətkarlar şirkətin məlumatlarını oğurlayır və şifrələyirlər ki, şirkət ona daxil ola bilməsin. Sonra onlar fidyə ödənilməsə, şəxsi məlumatları buraxmaqla hədələyərək təşkilatı şantaj edirlər. Bu işlə məşğul olan məlumatların həssaslığını və fidyə ödəməyin iqtisadi yükünü nəzərə alsaq, bu kiber təhlükənin yaratdığı potensial təhlükə çox böyükdür.

Ağayev Bikəs Sayıl oğlu,
texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu,
E-mail: bikies418@gmail.com;

Paşayeva Məleykə Mobil qızı,
doktorant,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu,
E-mail: ibishova96@mail.ru

İNFORMASİYA CƏMİYYƏTİ ŞƏRAİTİNDƏ ELEKTRON TULLANTILARIN DAVAMLI VƏ SƏMƏRƏLİ İDARƏ EDİLMƏSİ STRATEGİYALARININ İŞLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Giriş

Hazırda informasiya cəmiyyəti və yaşıl iqtisadiyyat şəraitində dünyanın bütün ölkələrində böyük həcmdə tullantılar toplanıb və yeni tullantıların yaranma intensivliyi ildən-ilə artır. Təkrar emal metodologiyasının olmaması kimi amillər də müxtəlif ölkələrdə tullantıların çoxluğuna səbəb olur. Əhalinin həyat fəaliyyəti nəticəsində, məişət şəraitində, eləcə də yaşayış yerlərində yaranan, fiziki və mənəvi aşınma nəticəsində öz ilkin istehlak xüsusiyyətlərini itirmiş məmulat və materiallar isə məişət tullantıları kimi təsnifatlaşdırılır [6]. Məişət tullantılarının əsas hissəsini təşkil edən bərk məişət tullantıları (BMT) məişətdə, adətən, "zibil" termini ilə (zibil tullantıları) adlandırılır və ümumi tullantıların orta hesabla beş faizini təşkil edir. Göründüyü kimi, hazır ki dövrdə e-tullantılar probleminin perspektiv həlli müvafiq strategiyalarının işlənməsini tələb edir.

Tullantılar problemi. Tullantılar problemi ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatların təsnifatına görə, elektron cihaz, qurğu və avadanlıqlarla o cümlədən kompüterlərlə bərabər elektrik (elektrotexniki) avadanlıqlarından yaranan tullantılar elektron tullantılar (e-tullantılar) adlanır. Bu termin beynəlxalq terminologiyada qısaca olaraq "e-waste" və ya WEEE (Waste Electrical and Electronic Equipment) kimi göstərilir. Elektron tullantılar ətraf mühitə və insan sağlamlığına mənfi təsir göstərdiyinə görə dünyada getdikcə daha çox aktual problemə çevrilir. Ona görə də elektron tullantılarla bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi bəşəriyyət qarşısında duran ciddi və qlobal problemlərdən biri hesab edilir [9]. Bu problemin həlli əsasən iki məqsəd daşıyır: e-tullantıların ətraf mühitə və insan sağlamlığına ziyanlı təsirini azaltmaq və alternativ xammal-enerji mənbəyi kimi istifadə etmək.

Bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, həmin iki məqsədə yalnız dövlət qanunvericiliyi və bazar tənzimləmə mexanizmlərindən birgə və səmərəli istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Halbuki son illərədək ikinci məqsədin bazar mexanizmlərinin təsiri ilə avtomatik həll ediləcəyi güman edilirdi [1] .

Elektron tullantıların idarə edilməsi strategiyalarının işlənilməsi. Tədqiqat işində əsas diqqət davamlı e-tullantıların idarə edilməsi strategiyalarının optimallaşdırılmasına yönəlmişdir. Məlum olmuşdur ki, maraqlı tərəflərin iştirakı, siyasətin uyğun-

laşdırılması, məlumatların idarə edilməsi və innovativ texnologiyanın mənimsənilməsi e-tullantıların idarə edilməsi strategiyalarının uğurla həyata keçirilməsində mühüm komponentlər kimi göstərilə bilər [8]. Nəticələrin təhlili və müzakirəsi nəticəsində aydın olur ki, e-tullantıların idarə edilməsinə ağıllı texnologiyalarla idarə edilmə yanaşması daha məqsədə uyğun hesab edilir. Bundan əlavə, bu tədqiqat işində dövlət idarəçiliyi sahəsində elektron tullantıların idarə olunması üzrə mövcud işlərə töhfə verilir və elektron tullantıların idarə edilməsi təcrübələrini təkmilləşdirmək istəyən praktiklər və tədqiqatçılar üçün dəyərli fikirlər təmin edir [5].

E-tullantılarla bağlı təhlükəsiz və resurs yaradıcı münasibətlərin tənzimlənməsi standartlaşdırma, pasportlaşdırma, sertifikatlaşdırma, informasiya və texniki təminat mərhələlərini həyata keçirməyə imkan verən infrastrukturun — istehsalat (sənaye) sahəsinin yaradılmasını zəruri edir [7]. Əlbəttə, e-tullantıların kompleks emalı prosesinin təşkili mürəkkəb və böyük kapital qoyuluşu tələb edən bir problemdir və bu xüsusilə e-tullantılara aiddir. İlkin olaraq e-tullantıların düzgün ayrılması və vaxtında toplanması bərpası üçün ağıllı və sensor əsaslı infrastrukturun yaradılması, ağıllı texnologiyalar əşyaların İnterneti vasitəsilə e-tullantıların idarə edilməsi və əlaqəli tullantıların idarə olunması təcrübələrinin nəzərdən keçirilməsi ideyalarını irəli sürmək olar.

Ağıllı tullantıların idarə edilməsi. Ağıllı tullantıların idarə edilməsi dedikdə daha səmərəli tullantı sənayesi yaratmaq üçün texnologiya və məlumatlardan istifadə etmək deməkdir. IoT (Əşyaların İnterneti) texnologiyasına əsaslanan ağıllı tullantıların idarə edilməsi resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmaq, cari xərcləri azaltmaq və tullantı xidmətlərinin davamlılığını artırmaq məqsədi daşıyır və tullantıların toplanması, utilizasiyası və təkrar emalının optimallaşdırılması üçün texnologiya və məlumatların istifadəsi nəzərdə tutulur. Bu yanaşma e-tullantıların idarə edilməsini daha səmərəli, qənaətcil və ekoloji cəhətdən səmərəli etmək məqsədi daşıyır. Ağıllı texnologiyalar vasitəsilə tullantıların idarə edilməsini optimallaşdırmaq üçün bəzi əsas komponentlər və strategiyalar mövcuddur [2].

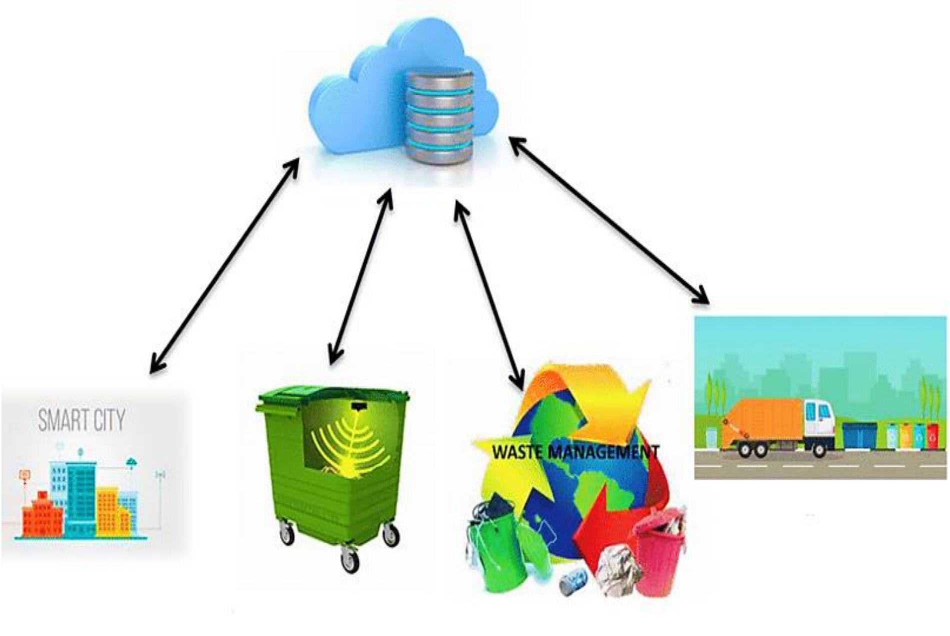

Şəkil 1. IoT ilə işləyən Ağıllı Tullantıların İdarə Olunması Sistemi.

IOT sensorlarından istifadə. IoT əsaslı ağıllı e-tullantıların idarə edilməsi texnologiyası və ətraf mühitin davamlılığını birləşdirən inkişaf etməkdə olan bir sahədir. Bu sistem elektron tullantıların toplanması, çeşidlənməsi və utilizasiyasına nəzarət etmək və idarə etmək üçün IoT cihazlarından və sensorlarından istifadə edir. Bu sistemdəki IoT cihazları adətən müəyyən bir ərazidə elektron tullantıların miqdarını aşkarlaya və izləyə bilən sensorlarla birləşdirilir. Bu sensorlar elektron tullantılar haqqında real vaxt məlumatı təmin edə bilər, sonra isə toplama və utilizasiya proseslərini optimallaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Doldurma səviyyələrini real vaxt rejimində izləmək üçün tullantı qutularına sensorlar quraşdırıb bu sensorlar məlumatları mərkəzi idarəetmə sisteminə ötürə bilər. Bu isə tullantı toplayan yük maşınları üçün dinamik marşrut planlamasına imkan yarada bilər. Real vaxt məlumatları əsasında toplama marşrutlarının optimallaşdırılması yanacaq sərfiyyatına eyni zamanda emissiyaları azaldır [10]. Elektron tullantılar əksər hallarda bizim üçün aktiv resurs mənbəyidir. Çünki təkrar emal oluna bildiyi üçün ondan səmərəli şəkildə istifadə etmək çox yaxşı olardı. Elektron tullantıları digər tullantılardan ayırd etmək üçün IOT sensorlardan istifadə etməklə metal və plastik komponentlərin ayrılmasına, plastik tullantıların bioyanacaqa çevrilməsi üçün pirolizdən istifadəyə, əlavə məhsul kimi bio-kömürün əmələ gəlməsinə və təkrar istifadəyə töhfə vermək olar [3].

Tarixi məlumatları təhlil etmək və gələcək tullantıların əmələ gəlməsi nümunələrini proqnozlaşdırmaq üçün məlumat (Data Analitikası) analitikasından istifadə etmək olar. Nasazlığı minimuma endirmək və səmərəliliyi artırmaq üçün tullantıların toplanması üçün avtomobillərə proqnozlaşdırıcı texniki vasitələr quraşdırmaq mümkündür.

RFID Texnologiyalarından istifadə. Əmələ gələn tullantıların növünü və miqdarını izləmək üçün tullantı qutularına Radiotezlik İdentifikasiyası (RFID) etiketlərinin tətbiq edilməsi ilə təkrar emal qutularını müəyyən etmək və tullantıların düzgün çeşidlənməsini təşviq etmək mümkündür [4].

Ağıllı qutulardan istifadə. Bu qutular tullantıları avtomatik çeşidləyə və yığa bilən sensorlarla təchiz olunmuşdur ki, bu da öz növbəsində müxtəlif növ təkrar emal edilə bilən tullantıların ayrıca bölmələrini seçə bilər.

Mobil tətbiqetmələrdən istifadə. Sakinlər üçün tullantıların toplanması ilə bağlı problemləri bildirmək, toplu götürmələri planlaşdırmaq və ya təkrar emal tədbirləri ilə bağlı bildirişlər almaq üçün mobil proqramlar mövcuddur ki, bu tətbiqlər həmçinin düzgün tullantıların atılması və təkrar emalı təcrübələri haqqında bizi əlavə informasiyalarla təmin edə bilər.

Blockchain Texnologiyalarından istifadə. Tullantıların idarə edilməsi ilə bağlı əməliyyatların şəffaf və saxtakarlığa qarşı dayanıqlılığını artırmaq üçün blokçeyndən istifadə edilir. Bu, tullantıların idarə olunması prosesində hesabatlılığı artıra və təkrar emalın stimullaşdırılmasına kömək edə bilər [11].

Naviqasiya və izləmə idarəetmə sistemlərindən istifadə. Tullantıların toplanması üçün nəqliyyat vasitələrinin marşrutlarını izləmək və optimallaşdırmaq üçün GPS və izləmə idarəetmə sistemlərinin tətbiq edilməsi əsasən ümumi səmərəliliyi artırmaq üçün yanacaq sərfiyyatına, avtomobilin texniki xidmət ehtiyaclarına və sürücü davranışına nəzarət edir.

Avtomatlaşdırılmış çeşidləmə vasitələrindən istifadə. Müxtəlif növ tullantıları ayırmaq üçün robottexnika və süni intellektdən istifadə edən avtomatlaşdırılmış çeşidləmə qurğularının tətbiq olunması təkrar emal dərəcələrini artıra və əl ilə çeşidləmə proseslərinin yükünü azalda bilər.

Sosial Media vasitəsi ilə maarifləndirmə. Sosial media və digər kommunikasiya kanallarının istifadə etməklə maarifləndirmə kampaniyaları vasitəsilə əhalini elektron tullantılar məlumatlandırmaq mümkündür.

Təkrar emal sənayesi ilə əməkdaşlıq. Toplanmış təkrar emal olunan məhsulların səmərəli şəkildə emal edildiyi və təkrar istifadə olunduğu qapalı sistem yaratmaq üçün təkrar emal sənayeləri ilə tərəfdaşlıq qurmaq və bu texnologiyaları və strategiyaları inteqrasiya etməklə, ağıllı tullantıların idarə edilməsi sistemləri tullantıların toplanmasının səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artıra, təkrar emalı təşviq edə və ümumi ekoloji dayanıqlığa töhfə verə bilər [5]. Bundan əlavə, bu sistemlər tərəfindən yaradılan məlumatlar əsaslandırılmış siyasət qərarlarının qəbulu və tullantıların idarə edilməsi proseslərinin davamlı olaraq optimallaşdırılması üçün əlverişli ola bilər.

Nəticə

Tullantıların idarə edilməsini optimallaşdırmaq üçün verilən bu tərkib elementlərini hərtərəfli strategiyaya inteqrasiya etməklə hökumətlər, bizneslər və bəzi təşkilatlar yaşıl ətraf mühiti və ictimai sağlamlığı qoruyan davamlı e-tullantılar idarə edilməsi sistemi yaratmaq üçün birlikdə işləyə bilərlər. Çünki elektron tullantıların davamlı idarə olunması strategiyalarının effektiv inkişafı elektron tullantılarla bağlı yaşıl ətraf mühit və sağlamlıq təhlükələrinin həllində çox vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ələkbərov R., Ağayev B. Elektron tullantılardan yaşıl İKT-yə doğru. Respublika.-2013.-22 dekabr.-Səh-5
2. https://evreka.co/blog/what-is-smart-waste-management/
3. Mithila Farjana, Abu Bakar Fahad, Syed Eftasum Alam and Md. Motaharul Islam - An IOT- and Cloud-Based E-Waste Management System for Resource Reclamation with a Data-Driven Decision-Making Process, Journal: IoT, 2023, Volume: 4, Number: 11.
4. Paşayeva M., Əliyeva K. Elektron tullantıların yüksək texnologiyalar platformasında idarə edilməsi və təkrar emalı haqqında. Azərbaycan Universiteti, VI Respublika elmi konfransı, 10 mart 2023-cü il, səh. 212-214.
5. Ağayev B.S. Tullantıların idarə edilməsinə aid Dövlət Kadastrının proqram təminatı haqqında / B.S. Ağayev, T.S. Əliyev // Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. “İnşaatda informasiya texnologiyaları və sistemlərinin tətbiqi imkanları və perspektivləri”. Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. - Bakı, 2018. - S. 162-166.
6. Azərbaycan Respublikasında İnformasiya Cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı 2 aprel 2014-cü il. https://president.az/az/articles/view/11312
7. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, 02 fevral 2021. https://president.az/az/articles/view/50474
8. Azərbaycan Respublikasının 2022─2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Stra-

tegiyası. Bakı, 22 iyul 2022, 83 səhifə. https://president.az/az/articles/view/56725.
9. Jain M. et al. Review on E-waste management and its impact on the environment and society. Waste Management Bulletin, 2023 (1), pp.34–44.
10. Aliyev A.G. Applied problems and directions of decision of green technologies in sustainable development of information economics. European Journal of Sustainable Development, 2019, 8,1, pp.264-280.
11. Gheorghe M. Blockchain technology support for collaborative systems. Informatica Economică, 2020, Vol.24, no.2, pp.15-26.

Abbasova Vüsalə Mirsəməd qızı,
aparıcı elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADİ İNKİŞAFIN TƏMİN OLUNMASI ŞƏRTLƏRİ

Son dövrlərdə iqtisadi inkişafın dayanıqlı olması amillərindən biri kimi rəqabətqabiliyyətili iqtisadi inkişafın göstərici olaraq seçilməsini obyektiv hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. İqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi daxili bazarlarda rəqabət mühitini daha da kəskin hal alması ilə xarakterizə edir ki, bu da milli iqtisadiyyatlar qarşısında bu göstəricinin prioritet kimi seçilməsini əsaslandırır. Nəzərə almaq lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişaf olduqca mürəkkəb bir proses və mexanizmə əsaslanmaqla baş tutan bir prosesdir. Yəni bu hala sadəcə hədəf iqtisadi göstərici kimi deyil, onu şərtləndirən proses və münasibətlərin məcmusu kimi yanaşmaq lazımdır. İstər mikro səviyyədə, istərsə də makroiqtisadi səviyyədə rəqabətqabiliyyətliliyin təmin olunması, onun müəyyən göstəricilərlə xarakterizə edilməsi ciddi araşdırma obyekti kimi qarşımıza çıxır. Lakin bunlara baxmayaraq, söyləyə bilərik ki, rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişaf dedikdə, bir sıra standart yanaşmalar vardır ki onları da ümumiləşdirərək qeyd etmək olar.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsi sahibkarlığı, yeniliyi və resurslardan səmərəli istifadəni stimullaşdıran əlverişli iqtisadi və institusional mühitin yaradılmasını tələb edir. Bu məqsədə çatmaq üçün əsas şərtlər bunlardır:

1.Makroiqtisadi sabitlik:
- aşağı inflyasiya və sabit məzənnə;
- sağlam dövlət maliyyəsi və milli valyutanın davamlılığı;
- şəffaf və gözlənilməz pul siyasəti;

2. Bazarın açıqlığı və liberallaşdırılması:
- beynəlxalq ticarət və investisiya üçün açıqlıq;
- aşağı idxal tarifləri və lazımsız inzibati maneələrin olmaması;
- iqtisadiyyatın davamlı və şəffaf tənzimlənməsi;

3. İnfrastruktur inkişafı:
- yüksək keyfiyyətli nəqliyyat, enerji və kommunal infrastruktur;
- müasir texnologiyalara və informasiya resurslarına çıxış;

4. İnsan kapitalı və təhsili:
- işçi qüvvəsinin yüksək səviyyədə təhsili və ixtisası;
- daimi peşə təhsili və ixtisasartırma sistemi;
- elmi tədqiqat və yeniliyə dəstək;
5. İnnovasiya və texnoloji inkişaf:
- iqtisadiyyatda innovasiyaların dəstəklənməsi və stimullaşdırılması;
- yüksək texnoloji sahələrin və infrastrukturun inkişafı;
6. Effektiv dövlət idarəetməsi:
- dövlət qurumlarının şəffaflığı və səmərəliliyi;
- etibarlı hüquq və mülkiyyətin qorunması sistemi;
- korrupsiya və inzibati maneələrin olmaması;
7. Sosial infrastruktur:
- səhiyyə və sosial müdafiə yüksək səviyyədədir;
- inkişaf etmiş sosial dəstək və təhlükəsizlik sistemi;
8. Sahibkarlıq mədəniyyəti:
- dövlət tərəfindən sahibkarlığa və yeniliyə dəstək;
- cəmiyyətin sahibkarlığa və yeniliyə müsbət münasibəti;
9. Davamlı inkişaf:
- ekoloji davamlılıq və təbii ehtiyatlardan məsuliyyətli istifadə;
- Ətraf mühitə zərər vermədən iqtisadi böyümənin təmin edilməsi;
10. Beynəlxalq əməkdaşlıq və inteqrasiya:
- beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda və sazişlərdə fəal iştirak;
- digər ölkələrlə qarşılıqlı faydalı iqtisadi münasibətlərin qurulması;

Bu şərtlərə riayət edilməsi və həyata keçirilməsi investisiya cəlb etməklə, yeniliyi stimullaşdırmaqla və davamlı sosial-iqtisadi böyüməni təmin etməklə rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişaf üçün şərait yaradacaqdır.

Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün milli iqtisadiyyatın qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur ki, həm sahəvi, həm də makroiqtisadi göstəricilər baxımından onları aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik.

Birincisi, ölkənin makroiqtisadi sabitliyini gücləndirməliyik. Bunun üçün inflyasiyanın aşağı səviyyədə saxlanılması, milli valyutanın sabitləşdirilməsi və şəffaf pul siyasətinin hazırlanması üzərində işi davam etdirmək olduqca vacibdir. Hesab edirik ki, 2015-ci ildən başlayaraq Mərkəzi Bankın bu istiqamətdə atmış olduğu addımları bu aspektdə xüsusi ilə vurğulaya bilərik.

İkincisi, daxili bazarın açıqlığı və liberallaşdırılması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və ixrac-idxal əməliyyatlarının inkişafı üçün açardır. Bu baxımdan tarif və tarif olmayan maneələri azaltmağa davam etmək və iş prosedurlarını asanlaşdırmaq vacibdir. Bu istiqamətdə gömrük siyasətinə yenidən baxılmasına ehtiyac vardır. Çünki, daxili bazarın qorunması və işgüzar fəallığın artırılması istiqamətində gömrük siyasətinin rolunu əsas müəyyənedici rol kimi qiymətləndirə bilmirik.

Üçüncü cəhət infrastrukturun inkişafıdır. Nəqliyyat, enerji və kommunal infrastrukturun inkişafı iqtisadiyyatın bütün sahələrinin böyüməsi üçün əsas olacaqdır. Buna görə mövcud infrastrukturun modernləşdirilməsinə və yeni obyektlərin yaradılmasına daha çox diqqətin artırılması prioritet sayılır. Bu aspektdə xüsusi ilə vurğulaya bilərik ki, son illərdə dövlətin iqtisadi siyasətinin və iqtisadi tədbirlərinin əsas qayə-

sindən biri də ölkədə münbit infrastruktur şəbəkəsinin yaradılmasıdır. Bu istiqamətdə görülən işləri müsbət qiymətləndiririk. Xüsusən də işğaldan azad olunmuş ərazilərdə infrastruktur layihələrinin reallaşması fonunda digər layihələrin də həyata keçirilməsi ondan xəbər verir ki, dövlətin bu sahə əsas prioritetlərindən hesab olunur. Təkcə hər il dövlət büdcəsindən 2020-ci ildən başlayaraq 2,5-3 mlrd. manatdan artıq vəsait infrastruktur layihələrinin icrasına xərclənir. İşğaldan azad olmuş ərazilərdə isə infrastruktur layihələrinin reallaşmasına 2022-ci ildə 2,6 milyard manat, 2023-cü ildə isə 2,3 milyard manat vəsait xərclənmişdir. Göründüyü kimi, infrastruktur layihələri üzrə xərcləri bütövlükdə investisiya xərcləri kimi də qiymətləndirə bilərik.

Dördüncü, insan kapitalına qoyulan investisiyalardır. İşçi qüvvəsinin təhsili və ixtisası rəqabət qabiliyyətinin əsas amilləridir. Bu səbəbdən peşə təhsili və ixtisasartırma sistemini inkişaf etdirmək, elmi araşdırma və yeniliyi dəstəkləmək lazımdır.

Beşinci cəhət əlverişli bir iş mühitinin yaradılmasıdır. Bunun üçün dövlət idarəçiliyini yaxşılaşdırmalı, daha şəffaf və səmərəli etməli və iş üçün inzibati maneələri azaltmalıdır.

Altıncı sosial infrastrukturla bağlıdır. Səhiyyə, sosial müdafiə və təhlükəsizlik sabit bir cəmiyyətin təməlidir. Buna görə də bu sahələrin yaxşılaşdırılmasına diqqət yetirmək vacibdir.

Yeddinci cəhət sahibkarlıq və innovasiya mədəniyyətinin inkişafıdır. Sahibkarlığın dəstəklənməsi və stimullaşdırılması, eləcə də cəmiyyətin innovasiyalara müsbət münasibəti iqtisadiyyatın böyüməsinə kömək edəcəkdir.

Antiinhisar tədbirlər

Dövlətin antitrest tədbirləri bazar subyektlərinin inhisar davranışının qarşısının alınmasına və qarşısını almağa yönəlmiş hüquqi, iqtisadi və inzibati tədbirlər məcmusudur ki, bu da rəqabətin pozulmasına və istehlakçı seçiminin məhdudlaşdırılmasına səbəb ola bilər. Müasir dövrdə Antiinhisar siyasəti iqtisadiyyatın qloballaşması, texnologiyaların inkişafı və bazar strukturlarının yeni formalarının yaranması səbəbindən xüsusi aktuallıq qazanır. Antiinhisar tədbirləri ilə başa düşülməli olan əsas cəhətlər və münasibətlərə aşağıdakıları aid edə bilərik:

Rəqabətdə istehlakçı müdafiəsi: antitrest siyasətinin əsas məqsədi bütün bazar iştirakçıları üçün bərabər şərait yaratmaq və istehlakçıların maraqlarını şirkətlərin vicdansız hərəkətlərindən qorumaqdır.

Rəqabət və istehlakçı müdafiəsi antiinhisar siyasətinin əsas elementləridir, çünki onlar bazar iqtisadiyyatının səmərəliliyinə, istehlakçıların rifahına və ölkənin innovasiya potensialına birbaşa təsir göstərir.

Bazar iştirakçıları üçün bərabər şəraitin təmin edilməsinin müsbət cəhətləri əsasən rəqabət mühiti şirkətləri yenilik etməyə, qiymətləri aşağı salmağa, mal və xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa sövq edir. Bu, resursların səmərəli bölüşdürülməsini təşviq edir və iqtisadi böyüməni stimullaşdırır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bazar iştirakçılarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və monitorinqində müəyyən çətinliklər yarana bilər. Həmçinin bəzi şirkətlər rəqabət təhrifinə səbəb olan antiinhisar qanunlarından yan keçməyin yollarını da axtarmağa başlayırlar. İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi hakim mövqedən sui-istifadə, qiymət dempinqi və digər rəqabət əleyhinə təcrübələrin qarşısının alınması istehlakçılar üçün seçimin qorun-

masına kömək edir və bazarın inhisara alınmasının qarşısını alır. Bununla paralel olaraq qeyd etmək lazımdır ki, şirkətlərin hansı hərəkətlərinin qeyri-etik olduğunu müəyyən etmək həmişə asan olmur. Yanlış və ya çox sərt tədbirlər biznesin yeniliyinə və inkişafına zərər də verə bilər ki, bunu mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Rəqabət şəraitində istehlakçıların hüquqlarının qorunması üzrə müqayisəli qiymətləndirmə edərkən ilk olaraq bunu tənzimləmənin miqyasına görə etmək daha düzgün olar. Tənzimləmə, ümumiyyətlə, daha sərt nəzarəti və dövlətin iqtisadiyyata birbaşa müdaxiləsini əhatə edir. Antiinhisar siyasəti rəqabətədavamlı davranışla mübarizə üçün hüquqi çərçivə və tədbirlər vasitəsilə rəqabətli bazar yaratmağa çalışır. Tənzimləmə rəqabətin və yeniliyin artmasına səbəb ola bilər, eyni zamanda hakim mövqedən sui-istifadə və istehlakçı maraqlarının pozulması riskini artıra bilər. Antiinhisar siyasəti, mümkün mənfi nəticələrin qarşısını alaraq tənzimləmə üçün bir çərçivə təmin edir.

Rəqabət və istehlakçı hüquqlarının müdafiəsi, bazarın səmərəli işləməsini və istehlakçı müdafiəsini təmin edən antiinhisar siyasətinin vacib hissələridir. Tənzimləmə və monitorinqdəki çətinliklərə baxmayaraq, düzgün təşkil edilmiş antiinhisar siyasəti sabit iqtisadi böyüməyə, yeniliyə və cəmiyyətin rifahına kömək edir.

Mustafayev Asif Mirlazım oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
aparıcı elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu
E-mail: asif5252@rambler.ru

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ KORPORATİV İDARƏETMƏNİN RƏQABƏT MÜHİTİNƏ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏ METODLARI

İqtisadi qloballaşmanın genişlənməsi hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatı qarşısında yeni vəzifələr qoymaqla davamlı inkişafı zəruri etmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi qloballaşma özünün müsbət tərəfləri ilə yanaşı mənfi təzahür formaları ilə də xarakterizə olunur. Xüsusən də, iqtisadi inkişaf üçün yeni tələblər qoymaqla bazar rəqabətini daha da "mürəkkəb" hala gətirir. Bu baxımdan hər bir ölkə rəqabət probleminin həllinə özünün iqtisadi potensialı prizmasından yanaşmaqla onun həllini reallaşdırmaq istəyir. Belə bir məqsədin reallaşması şübhəsiz ki, ilk olaraq, daxili bazarın rəqabət mühitinin nə dərəcədə təmin edilməsindən bilavasitə asılıdır. Çünki qloballaşma daxili bazar və dünya bazarı arasında mövcud olan sərhədləri götürməkdədir.

Rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsinə həm mikro səviyyədə, həm də makro səviyyədə yanaşılaraq həllinə çalışılır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, rəqabət mühitinin iştirakçıları, onların hansı mülkiyyət mənsubiyyətində olması, hansı idarəetmə metodlarını tətbiq etməsi olduqca aktuallıq kəsb edir. Hesab edirik ki, son illərdə öz effektiv nəticələrini dünya ölkələrinin təcrübəsində verən korporativ idarəetmənin üstünlüklərini tətbiq etmək Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün müsbət nəticələr verə bilər.

Korporativ idarəetmə (Corporate Governance) biznes subyektlərinin fəaliyyətinin

səmərəli idarə olunmasını və səhmdarlar, işçilər, kreditorlar, müştərilər, təchizatçılar və bütövlükdə cəmiyyət kimi bütün maraqlı tərəflərin (dövlət də daxil olmaqla) maraqlarının qorumasını təmin edən qaydalar, təcrübələr və proseslər sistemidir. Ümumiyyətlə, korporativ idarəetmə şirkətin uzunmüddətli dayanıqlığını, səmərəliliyini və bütün maraqlı tərəfləri qarşısında məsuliyyətini təmin edən bir sistem yaratmağı hədəfləyir. Korporativ idarəetmənin əsasən də rəqabət mühitinə təsirini qeyd edərkən vurğulamaq lazımdır ki, bi proses ölkələrin digər iqtisadi inkişaf potensialı və imkanlarından (siyasi-iqtisadi-sosial) asılı olaraq müxtəlif dərəcəli effektlərlə şərtlənə bilər. Ümumi halda götürdükdə isə korporativ idarəetmənin rəqabət mühitinə təsirini aşağıdakı metod və vasitələrdən istifadə etməklə müəyyən etmək olar:

1. Korporativ idarəetmə strukturunun təhlili: korporativ mədəniyyət, qərar qəbuletmə siyasəti, idarə heyətinin rolu və təsiri, idarəetmə nəzarəti və nəzarət mexanizmləri və s. daxil olmaqla şirkətin idarəetmə strukturunun öyrənilməsi deməkdir. Bütün maraqlı tərəflərin maraqlarını təmin etmək və ziddiyyətlərin qarşısını almaq üçün rəhbərliyə nəzarət və nəzarət mexanizmləri yaradılır [2, s.193-194]. Bunlara hesabat sistemləri, audit, daxili nəzarət mexanizmləri və korporativ davranış tənzimləmə mexanizmləri daxil edilir. Effektiv korporativ idarəetmə strukturu şirkətin şəffaflığını, məsuliyyətini və davamlılığını artırmağa kömək edir ki, bu da nəticədə onun uğurlu inkişafına və məqsədlərinə çatmasına gətirib çıxardır.

2. Müqayisəli təhlil: şirkətin fəaliyyət göstəricilərinin və nəticələrinin rəqiblərlə müqayisəsi, habelə idarəetmə sistemlərinin müqayisəsi deməkdir. Ümumi mənada korporativ idarəetmə kontekstində müqayisəli təhlil şirkətin fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin rəqiblərin oxşar göstəriciləri ilə sistematik müqayisəsinin aparılması üzrə qurulur. Müqayisəli təhlil idarəetmə səmərəliliyini artırmaq üçün ən yaxşı təcrübələri müəyyənləşdirməyə və tətbiq etməyə kömək etməklə yanaşı, həm də şirkətin yeni şərtlərə uyğunlaşmasına və daha məlumatlı strateji qərarlar qəbul etməsinə imkan verən iqtisadi inkişaf meyillərini və dəyişikliklərini müəyyənləşdirməyə də kömək edir [3. 17].

3.Bazar payı və rəqabət qabiliyyətinin öyrənilməsi: şirkətin bazar payındakı dəyişikliklərin təhlili, rəqabət qabiliyyətinin dinamikası, strategiya və idarəetmədə dəyişikliklərə əsaslanaraq təsirlərinin proqnozlaşdırılması deməkdir. Bazar payı və rəqabət qabiliyyətinin öyrənilməsi həmçinin şirkətin tutduğu bazar payının təhlili və bazarda digər iştirakçılara nisbətən rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi prosesidir. Strategiya və idarəetmə dəyişikliklərinin bazar payı və rəqabət qabiliyyətinə təsirini proqnozlaşdırmaq şirkətə hərəkətlərinin nəticələrini nisbətən müəyyən etməyə və daha məlumatlı strateji qərarlar qəbul edilməsinə imkan verir [3.19]. Bu hal biznes proseslərini optimallaşdırmaq və şirkətin davamlı inkişafını təmin etmək üçün vacibdir. Bazar payı dinamikasını və rəqabət qabiliyyətini anlamaq şirkətə rəqabət üstünlüklərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, müştərilərini saxlamaq və cəlb etmək üçün istifadəsini maksimum dərəcədə artırmağa imkan verir.

4.Maliyyə göstəricilərinin qiymətləndirilməsi: şirkətin gəlirlilik, aktiv dövriyyəsi, investisiya gəliri və s. kimi maliyyə göstəricilərinin öyrənilməsi və rəqiblərin oxşar göstəriciləri ilə müqayisəsi deməkdir. Maliyyə göstəricilərinin qiymətləndirilməsi şir-

kətin maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətini öyrənmək üçün müxtəlif maliyyə parametrlərinin təhlili prosesidir. Bir şirkətin maliyyə göstəricilərini qiymətləndirərkən onun fəaliyyət xüsusiyyətlərini, iqtisadi davranış standartlarını və iş məqsədlərini nəzərə almaq lazımdır. Maliyyə göstəricilərinin rəqiblərin oxşar göstəriciləri ilə müqayisəsi şirkətin maliyyə bazarındakı rəqabət üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını müəyyən etməyə imkan verir ki, bu proses də eyni zamanda bir şirkətin maliyyə fəaliyyətinə təsir edən əsas cəhətləri müəyyənləşdirməyə və maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün strategiyalar hazırlamağa kömək edir. Bəllidir ki, maliyyə qiymətləndirməsi investorlar, kreditorlar və şirkətin idarəetmə işçiləri üçün məlumatlı maliyyə qərarları vermək və gələcək inkişaf strategiyalarını planlaşdırmaq üçün vacib bir vasitədir.

5.İnnovasiya fəaliyyətinin təhlili: şirkətin korporativ idarəetmə kontekstində innovativ fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və rəqiblərlə müqayisə deməkdir. Şirkətin innovativ fəaliyyətinin təhlili onun inkişaf strategiyasının bir hissəsi kimi innovasiyaları inkişaf etdirmək və tətbiq etmək qabiliyyətinin öyrənilməsi prosesidir. Korporativ idarəetmə kontekstində bu, şirkətin innovativ fəaliyyətinin məqsədlərinə, missiyasına və strategiyasına nə qədər uyğun olduğunu qiymətləndirmək deməkdir [4, s.33-34]. Qərarların qəbulu, risklərin idarə edilməsi və keyfiyyətə nəzarət kimi müəyyən edilmiş korporativ idarəetmə prosesləri və təcrübələri çərçivəsində innovasiyaların necə tətbiq olunduğunu müəyyən etmək vacibdir.

6. Nüfuz və marka araşdırması: şirkətin bazarda davranışının qiymətləndirilməsi korporativ idarəetmə və biznes etikası baxımından rəqiblərlə müqayisəsi deməkdir. Nüfuz və marka araşdırması, şirkətin imicini, nüfuzunu istehlakçılar, investorlar və digər maraqlı tərəflər arasında etibar dərəcəsini əhatə edən bazar qavrayışının hərtərəfli təhlilidir. Korporativ idarəetmə kontekstində bir şirkətin fəaliyyətində etik prinsiplərə nə qədər əməl etdiyi və idarəetmə strategiyasının nüfuzunu nə qədər uğurla qoruduğu və gücləndirdiyi qiymətləndirilir. Reputasiya və brendin rəqiblərlə müqayisəsi şirkətin rəqabət üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını müəyyən etməyə, həmçinin korporativ idarəetmə və biznes etikası baxımından fəaliyyətini yaxşılaşdıra biləcəyi sahələri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

7. Kadr siyasətinin və işçi məmnuniyyətinin təhlili: korporativ idarəetmə kontekstində kadr siyasətinin, motivasiya sisteminin və işçi məmnuniyyətinin öyrənilməsi, rəqiblərlə müqayisəsi deməkdir. Kadr siyasətinin və işçilərin məmnunluq səviyyəsinin təhlili kadr idarəçiliyinin səmərəliliyini başa düşmək və əlverişli iş mühiti yaratmaq üçün vacibdir. Buraya motivasiya sisteminin, L&D proqramlarının və performans qiymətləndirmə metodlarının öyrənilməsi daxildir. Rəqiblərlə müqayisə kadr siyasətinin güclü və zəif tərəflərini şirkətin işçilərindən bazardakı digər oyunçulara nisbətən məmnunluq səviyyəsini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Korporativ idarəetmə baxımından bu cəhətlərin təhlili şirkətə kadr proseslərini optimallaşdırmağa, işçilərin sədaqətini və səmərəliliyini artırmağa imkan verir.

8. Korporativ idarəetmədə dəyişikliklərə bazar reaksiyasının tədqiqi: investorların, analitiklərin, müştərilərin və digər bazar iştirakçılarının korporativ idarəetmə strategiyası və təcrübələrindəki dəyişikliklərə reaksiyasının monitorinqi deməkdir. Korporativ idarəetmədə dəyişikliklərə bazar reaksiyasının araşdırılması şirkət qərar-

larının maraqlı tərəflərə necə təsir etdiyini anlamaq üçün vacib bir vasitədir [1, s.256]. Bura investorların, analitiklərin, müştərilərin və digər bazar iştirakçılarının idarəetmə strategiyası və təcrübələrindəki hər hansı bir dəyişikliyə reaksiyasının monitorinqi daxildir. Bazar reaksiyası səhm qiymətlərindəki dəyişikliklər, ticarət həcmi, analitik hesabatlar, müştəri rəyləri və digər göstəricilərdə özünü göstərir.

9. Ekonometrik metodlardan istifadə: müxtəlif korporativ idarəetmə amillərinin şirkətin maliyyə nəticələrinə və rəqabət qabiliyyətinə təsirini qiymətləndirmək üçün ekonometrik modellərin tətbiqi deməkdir. Korporativ idarəetmənin təhlilində ekonometrik metodların istifadəsi müxtəlif amillərin şirkətin maliyyə nəticələrinə və rəqabət qabiliyyətinə təsirini qiymətləndirməyə imkan verən qrafik modellərin qurulmasını əhatə edir. Aydın məsələdir ki, qrafik modellər dəyişənlər arasındakı mürəkkəb əlaqələri vizuallaşdırmağa imkan verən bir vasitədir. Bunlara idarəetmə quruluşu, qərarvermə siyasəti, işçilərin motivasiya sistemləri və digərləri kimi müxtəlif korporativ idarəetmə amilləri daxildir. Qrafik model bir çox dəyişəni və onların əlaqələrini nəzərə almağa imkan verir ki, bu da təhlili daha əhatəli və dəqiq edir. Qrafik model qurma prosesi reqressiya təhlili, zaman seriyası və panel tipli məlumatların təhlili kimi müxtəlif statistik metodlardan istifadə edir. Bu metodlar hər bir amilin şirkətin maliyyə nəticələrinə və rəqabət qabiliyyətinə təsir dərəcəsini, aralarındakı mümkün qarşılıqlı təsirləri nəzərə alaraq qiymətləndirməyə imkan verir [1, s.275-276]. Qrafik model dəyişənlər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini və şirkətin uğurunu müəyyən edən əsas amilləri müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər.

10. Məlumat toplama və rəy: korporativ idarəetmənin rəqabət mühitinə təsirini qiymətləndirmək üçün şirkətin fəaliyyəti, ətrafı və bazar reaksiyaları, habelə maraqlı tərəflərdən (investorlar, müştərilər, işçilər və s.) rəylərin müntəzəm toplanması deməkdir. Məlumatların toplanması və rəy korporativ idarəetmənin rəqabət mühitinə təsirinin qiymətləndirilməsində əsas prosesi təmsil edir. Bir şirkətin fəaliyyəti haqqında məlumatların müntəzəm toplanması maliyyə göstəriciləri, istehsal ölçüləri, bazar meyilləri və fəaliyyətinin digər aspektləri haqqında məlumatları əhatə edir. Bu proses şirkətə mühitində hansı dəyişikliklərin baş verdiyini və rəqabət qabiliyyətinə necə təsir göstərə biləcəyini anlamağa kömək edir. Məlumat toplamağın vacib bir elementi, idarəetmə strategiyası və təcrübələrindəki dəyişikliklər də daxil olmaqla şirkətin hərəkətlərinə bazar reaksiyasının qiymətləndirilməsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bob Tricker. "Corporate Governance: Principles, Policies, and Practices" - 2015. P.640.

2. Fred R. David, Forest R. David. "Strategic Management: Concepts and Cases" - 2020. P.800.

3.Swafford J. "Financial Management and Corporate Governance from the Feminist Ethics of Care Perspective." 2015. P.20

4.Cunat V., Mireia G., Maria G. "Market Reactions to Changes in Corporate Governance Provisions: Evidence from a Quasi-Natural Experiment." 2012. P.40

Qədirova İlahiyə Arif qızı,
müəllim,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası,
E-mail: ilahiyemusayeva@gmail.com

TƏBİİ FƏLAKƏTLƏRİN PROQNOZLAŞDIRILMASINDA BIG DATADAN İSTİFADƏ

Hər il minlərlə insan təbii fəlakətlər nəticəsində həyatını itirir, yüz minlərlə insan isə insanlar tərəfindən törədilən qlobal istiləşmənin təsiri səbəbindən qaçqın vəziyyətinə düşür. 10000-dən çox iqlimşünasın 97%-i insan tərəfindən törədilən iqlim dəyişikliyinin planetdə təbii fəlakətlərin gücünü və tezliyini kəskin şəkildə artırdığı ilə razılaşır.

Belə fəlakətlərə zəlzələlər, qasırğalar, vulkan püskürmələri, siklon fırtınaları, daşqınlar, meşə yanğınları və s. daxildir.

2005-ci ilin avqust ayında ABŞ-da Katrina qasırğası baş vermişdi. Qasırğa 1800-dən çox insan ölümü, minlərlə evsiz, 800000 evin dağılması və ya zədələnməsi ilə nəticələnmişdi. Bu ABŞ tarixində 3-cü ən ölümcül qasırğa idi. Zərərlərin ümumi dəyəri 125 milyard dolları ötmüşdü. Vurduğu zərərə görə ABŞ tarixinin ən bahalı qasırğası hesab edilir.

Bu hadisələrin gözlənilməzliyini nəzərə alaraq, onların zərərinin həcmini dəqiq proqnozlaşdıra bilmərik. Bununla belə, sürətli texnoloji tərəqqi və qabaqcıl texnologiyalar əvvəlcədən xəbərdarlıq vermək üçün böyük potensiala malikdir. Bu xəbərdarlıqlar insanların həyatını xilas etməyə və dəyəcək zərəri minumuma endirməyə kömək edir.

Texnologiyanın fəlakətləri proqnozlaşdırmaq kimi tarixi var. Keçmiş proqnozlar əsasən küləyin sürəti, yağışın intensivliyi, qasırğanın mərkəzi təzyiqi və yağıntı kimi hava amillərindən istifadə etməklə xətti reqressiya təhlilinə əsaslanırdı. Lakin fəlakətləri proqnozlaşdırmaq üçün bu hava faktorları ilə reqressiya modellərindən istifadə etmək çətin oldu, çünki onlar fəlakətin miqyasını dəqiqliklə proqnozlaşdıra bilmirdilər. Buna 1-ci kateqoriya fırtına kimi proqnozlaşdırılan 2016-cı il Mathew qasırğasını nümunə göstərə bilərik. Lakin verilən proqnoz düz çıxmadı. Növbəti gün onun intensivliyi 5-ci kateqoriyalı super fırtınaya qədər artdı. Hazırda inkişaf edən texnologiya fəlakətlərin proqnozlarının dəqiqliyini artırır və burda da big data texnologiyaları ön plandadır.

Təbii fəlakətlərin proqnozlaşdırılmasında böyük verilənlərdən necə istifadə etmək olar?

Əsas məqsəd böyük miqdarda məlumatlara sahib olmaq deyil. Əsas məsələ datanın necə təmizləndiyi, qruplaşdırıldığı, analiz edildiyi və qərar qəbul etmək üçün təqdim edildiyidir. Datalar mövcud olduqdan sonra maşın öyrənməsi və süni intellekt alqoritmləri datanı analiz edir.

Süni intellekt alqoritmi modelləşdirmə və ssenari müqayisəsi üçün çoxlu məlu-

mat tələb edir. Keçmişdə baş vermiş fəlakətlər süni intellekt alqoritmlərinin cari sensor məlumatları ilə müqayisə etmək üçün istifadə edə biləcəyi böyük həcmdə məlumatla təmin etmişdir.

Keçmişdə təbii fəlakətlərin tarixi ilə bağlı məlumatlar AI (Artificial Intelligence) sistemlərinə müəyyən bir fəlakətdən əvvəl hansı hadisələrin baş verdiyini öyrənməyə kömək edə bilər. Süni intellekt sistemləri fəlakətdən əvvəl xarakterik olan hava nüanslarını öyrənmək üçün məlumatlardan istifadə edir. Bu hadisələr və xüsusiyyətlər müəyyən edildikdən sonra, düzgünlüyünü yoxlamaq üçün digər AI alqoritmlərini öyrətmək üçün istifadə olunur. AI alqoritmləri gələcəkdə yeni parametr məlumatları ilə zənginləşdikdə bu xüsusiyyətləri dəqiqliklə xatırlamalıdırlar. Daha çox məlumat əldə olunduqca, alqoritm öz dəqiqliyini təkmilləşdirməyə və öyrənməyə davam edir.

Süni intellekt, insanlar və ya ənənəvi xəbərdarlıq sistemləri tərəfindən asanlıqla aşkar edilməyəcək əlaqələri tapmaq üçün çox böyük və mürəkkəb məlumatları çeşidləməkdə mahirdir. Təbii fəlakətin baş verəcəyi konkret ərazidə nə baş verəcəyini bilmək evakuasiya planlarının vaxtında hazırlanmasına və sığınacaq kimi yerlərin təyin edilməsinə kömək edir. Bundan əlavə, səlahiyyətlilər fəlakətin olmadığı ancaq fəlakətə ən yaxın xilasetmə resurslarının saxlanacağı yeri müəyyən edə bilərlər.

İstənilən yerdə mövcud daşqın və daşqın vəziyyətini təxmin etmək üçün K-orta klasterləşdirmə alqoritmi (K-mean clustering algorithm), daşqını proqnozlaşdırmaq üçün isə Holt-Winter-in daşqın proqnozlaşdırma yanaşmasından istifadə edilir. Bu arxitektura Hindistan hökuməti tərəfindən toplanan məlumatlar üzərində sınaqdan keçirilmiş və nəticələr yaxşı olmuşdur.

Daşqın, sel kimi təbii fəlakətlərə aid toplanan məlumatlar simsiz sensorlara sahib müxtəlif IoT cihazlarının köməyi ilə əldə olunur. IoT sistemləri Big Data şəbəkəsində saxlanılan əhəmiyyətli miqdarda strukturlaşdırılmamış verilənlər(data) yaradır.

Təbii fəlakətləri proqnozlaşdırmaq üçün böyük məlumatlardan istifadə edən təşkilatlar

IBM-in Watson-u, IBM tərəfindən hazırlanmış və dünya üzrə 200000-dən çox meteoroloji stansiyası olan Weather Company ilə bağlı suallara cavab verə bilən süni intellekt sistemidir. Maşın öyrənməsindəki ən son yeniliklərlə yaradılan Watson, əvvəlki məlumatlardan öyrənir və ənənəvi sensorların hər hansı bir şeyi aşkar etməsindən çox əvvəl yaxınlaşmaqda olan təbii fəlakətin əlamətlərini müəyyən etmək üçün mövcud datalarla müqayisələr edə bilir.

Google Hindistanda daşqın, sel fəlakətlərini proqnozlaşdırmaq üçün Hindistanın Mərkəzi Su Komissiyası ilə əməkdaşlıq edərək süni intellekt və Big Datadan istifadə edir. Google-da mühəndislik üzrə vitse-prezidenti olan Yossi Matias proqnozların maşın öyrənməsindən, yağış qeydlərindən və daşqın simulyasiyalarından asılı olduğunu qeyd edir. Proqnozlaşdırma modelləri tarixi hadisələrdən, çay səviyyəsindən, ərazinin relyefindən və hündürlüyündən məlumatları götürərək, təkcə daşqının nə vaxt və harada baş verə biləcəyini deyil, həm də daşqınların şiddətini proqnozlaşdırır. Google daha çox insanın həyatını xilas etmək üçün modelləri digər ölkələrdə də genişləndirməyi planlaşdırır.

Hindistandan başqa Google, Google Public Alerts vasitəsilə böyük analizlərə

əsaslanan hava haqqında xəbərdarlıq verir. Bu xəbərdarlıqlar Google-un müxtəlif məhsulları (Google Axtarış, Google Xəritə, Google İndi) vasitəsi ilə yayınlanır. Xəbərdarlıqlar Google axtarışı etdikdə və ya Google Xəritəsi ilə qaçılmaz təhlükə yarada biləcək yerə getdiyiniz zaman görünür. Onlar dünyadakı insanlara böhrana hazır olmağa və nə edəcəyini bilməyə kömək edir.

Baş ofisi Nyu Meksiko ştatının Santa Fe şəhərində yerləşən Descartes Labs şirkəti əlavə iş kimi daşqınları və qasırğaları proqnozlaşdırmaq üçün NASA və ESA peyk görüntülərinin böyük məlumat dəstlərindən istifadə etməklə data emalı alqoritmləri qurur. Peyklər hər beş dəqiqədən bir bütün planetin şəkillərini çəkirlər ki, bu da emal etmək üçün ağır hesablama gücü tələb edən böyük həcmdə məlumatdır. Şəkillər qasırğanın gözünü aşkarlaya bilən və onun daşqın yolunu izləyə bilən dərin öyrənmə alqoritmlərindən istifadə etməklə işlənir. Dekart daha yaxşı proqnozlar üçün küləyin sürətini, qasırğanın ölçüsünü və ərazinin hündürlüyünü müəyyən edəcək funksiyaları da əlavə etməklə alqoritmlərin imkanlarını artırmağı planlaşdırır.

Descartes Labs, həmçinin, meşə yanğınlarını proqnozlaşdırmaq üçün böyük məlumatlardan istifadə edən başqa bir layihə üzərində işləyir. Onlar @wildfiresignal adlı Twitter botu hazırlayıblar ki, bu bot GOES -16-dan (Geostationary Operational Environmental Satellite 16) gələn görüntüləri hər altı saatdan bir tüstü üçün skan edir və yanğının baş verməsi halında onun optik şəkillərini tweet edir.

IBM-in törəmə şirkəti olan Weather Company, elektrik enerjisinin kəsilməsini proqnozlaşdırmaq və qasırğalar zamanı fəlakətlərə müdaxilə mexanizmini işə salmaq üçün IBM-in PAIRS Geoscope böyük məlumat platformasından istifadə edir. O, peyklərdən, kommunal şəbəkə modellərindən və elektrik kəsilməsinin tarixçəsindən məlumat toplayır.

LITMUS isə zəlzələ baş verdikdən sonra sürüşmələri aşkar edən sistemdir. O, USGS seysmik şəbəkəsi, NASA TRMM yağışları, Instagram, Twitter və YouTube daxil olmaqla bir çox mənbələrdəki real vaxt məlumatlarını birləşdirir. Sosial media məlumatlarını filtirləyərək və bu tapıntıları fiziki sensor məlumatları ilə birləşdirərək LITMUS sürüşmələri dəqiqliklə aşkarlaya bilir.

Zəlzələləri aşkar etmək üçün seysmik şəbəkə olan Quake-Catcher Network (QCN), zəlzələlər haqqında məlumat əldə etmək üçün könüllülərin paylanmış hesablama resurslarından istifadə edir. Bütün qoşulmuş kompüterlərdən və ənənəvi seysmik sensorlardan alınan məlumat mənbələri kiçik zəlzələləri aşkar etməyə kömək edə bilər.

Smart Ocean BC, qabaqcıl simli okean rəsədxanalarının dəniz sensorlarından və böyük məlumat analitikasından istifadə edir. O, dalğaları, axınları və suyun keyfiyyətini izləyir və sunamiləri, fırna dalğalarını, dənizdə zəlzələləri və sualtı sürüşmələri proqnozlaşdırmaq üçün məlumatların təhlilini tətbiq edir.

Təbii fəlakətlərin proqnozlaşdırılması üçün böyük verilənlərdən istifadədə çətinliklər

Böyük miqdarda məlumat AI üçün problem yarada bilər. Süni intellektə effektiv şəkildə öyrətmək üçün ona çoxlu məlumat lazımdır. Bəzi peyklər qısa fasilələrlə Yerin şəkillərini çəkir. Buna görə də, məlumatların miqdarı suni intellektin emal etməsi üçün

çox ola bilər, xüsusən də şəkillərin emalı. Çünki şəkillərin emalı düz mətndən daha zəhmətlidir. Sosial sensorlara gəldikdə, İnternet Canlı Statistikasına görə, adi bir gündə saniyədə tvitlərin sayı 8000 civarındadır. Gərgin bir gündə bu rəqəm saniyədə 143 199 tvitə yüksəlir. Həmçinin hamı bu sahədə dəqiq məlumatları dərc etmir və ya tvit etmir ki, bu da süni intellekt alqoritmlərinin məlumatlara əsaslanaraq düzgün nəticə çıxarmasını çətinləşdirir.

Bəzi təbii fəlakətlərin nəticələrini proqnozlaşdırmaq çətin ola bilər. Məsələn, süni intellekt qasırğanın hara düşəcəyini təxmin edə bilir, lakin yerə endikdən sonra onun gücünü proqnozlaşdırmaq çətin ola bilər. Qasırğa azala və ya güclənə bilər.

Nəticə

Təbii fəlakətlərin dağıdıcı təsirini azaltmaq üçün böhran zamanlarında operativ məlumatın vaxtında əldə edilməsi çox vacibdir. Böyük məlumatlar təkcə fəlakətləri proqnozlaşdırmaq üçün faydalı deyil, həm də yardım səylərinə kömək edə bilər. Su basmış ərazilərin dəqiq müəyyən edilməsində, evakuasiya marşrutlarının xəritələşdirilməsində və xilasetmə strategiyalarının formalaşdırılmasında onun rolu ola bilər. Fəlakətdən sonra sağ qalanlar yardım istəmək və ya ətrafdakı dağıntıları qeyd etmək üçün sosial mediaya müraciət edirlər. Onlar elektrik kəsilməsi, yolların bağlanması, məkan etiketləri və vaxt möhürləri kimi məlumatları paylaşırlar. Xilasedicilər sosial medianı gəzə və məlumatları təhlil edə, sonra səlahiyyətliləri təsirlənmiş ərazilər barədə xəbərdar edə bilərlər.

Texnologiya hər gün irəliləməyə davam edir. Bütün dünyada paylanmış smartfonlar, avtonom avtomobillər, noutbuklar və IoT cihazlarından ibarət sensor şəbəkələri var. Bu qurğular real vaxtda anlaşılmaz həcmdə məlumat yaradır eləcə də peyklərdən və dronlardan alınan görüntü məlumatları böyük verilənlər(Big Data) yaratmağa kömək edir. Böyük verilənlərin təbii fəlakətləri proqnozlaşdırmaq imkanları sayəsində biz böhranlara hazırlaşa, insanları evakuasiya edə və insanların həyatını xilas edəcək və insanların əzabını azaldacaq tədbirlər həyata keçirə bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. C. Clifton "Encyclopædia Britannica: Definition of Data Mining".
2. C. Leondes "Expert systems: the technology of knowledge management and decision making for the 21st century".
3. E. Frank, M. Hall. "Data Mining: Practical Machine Learning Tools and Techniques"
4. U. Fayyad; G. Piatetsky-Shapiro; P. Smyth (1996). "From Data Mining to Knowledge Discovery in Databases".
5. Wu X., Zhu X., Wu G., Ding W. Data Mining with Big Data // Journal IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering, 2014, vol.26, no.1, pp. 107 http://www.tutorialspoint.com – "Data Mining systems".

Sultanova Rasimə, elmi işçi,
Milli Aviasiya Akademiyası,
E-mail: rasima-sultanova@bk.ru

AZƏRBAYCANIN TƏBİİ EHTİYATLARINDAN VƏ BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Azərbaycan Respublikası – həm uğurlu daxili siyasəti, həm də Azərbaycanın qiymətli sərvətlər və faydalı qazıntılarla zəngin olması sayəsində gözlənilməz iqtisadi inkişaf nəticələrinə nail olmuş dövlətdir. Azərbaycan Respublikası SSRİ-dən müstəqillik əldə etdikdən sonra uğurlu sosial siyasət aparır. Bazar iqtisadiyyatına keçid yeganə variant idi və Azərbaycan buna nail oldu. Azərbaycanda böyük neft və qaz yataqları mövcuddur ki, bu da Azərbaycanın neft-qaz, neft-kimya və neft emalı sənayesinin inkişafına kömək edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına həm də Azərbaycanın lazımi resursları ixrac etmək üçün yeni imkan əldə etməsi şərait yaradır. 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf prosesini sürətləndirən "Əsrin müqaviləsi" imzalandı.

Bərpa olunan enerji mənbələrinin və neft və qaz kimi ənənəvi resursların xüsusiyyətlərini uğurla öyrənmək üçün, ilk növbədə, enerji resurslarının nə olduğunu və hansı növ enerji resurslarının mövcud olduğunu başa düşmək lazımdır. Enerji resursları – Azərbaycanın məişət və sənaye inkişafı üçün mövcud olan bütün növ enerji mənbələridir. Enerji bərpa olunan və bərpa olunmayan, eləcə də nüvə enerjisinə bölünür. Mənşə növünə görə enerji resursları bərpa olunan yanacağa və bərpa olunmayan yanacağa, təbii proses enerjisinə və nüvə enerjisinə bölünür. Bəşəriyyət nüvə, istilik, kimyəvi və mexaniki enerji növlərini istismar edir. Bu resursların əsas məqsədi – elektrik enerjisinin yaradılması və qızdırılan sənayenin inkişafıdır.

Azərbaycan Respublikasının ənənəvi enerji mənbələrinə qaz, neft və elektrik enerjisi daxildir. Azərbaycanın bu üç sənaye sahəsi birlikdə Azərbaycanın Yanacaq-energetika kompleksini yaradır. Azərbaycanda nəhəng neft və qaz mənbələri var, Azərbaycan ərazisində neft sənayesi ötən əsrin 50-60-cı illərində inkişaf etməyə başlayıb.

Bərpa olunan enerji, həmçinin "zelen" – adlanır, günəş enerjisi kimi tükənməz enerjidir. Bərpa olunan enerjinin nə üçün istifadə olunduğunun ən mühüm prinsipi onun daim baş verən təbii proseslərdən əldə edilməsidir. Bərpa olunan enerji təbii ehtiyatlardan əldə edilir, məsələn: günəş işığı, su axınları və külək, bərpa olunan və təbii proseslərlə doldurulur.

Azərbaycan Respublikasının elektrik enerjisi sənayesi

1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" imzalananda Azərbaycanda təsdiqlənmiş neft ehtiyatları 511 milyon ton təşkil edirdi. Azərbaycan 2022-ci ildə 32,6 milyon ton neft və 46,7 milyard kubmetr qaz hasil edib. Azərbaycanın Dövlət Neft Şirkəti Azəri-Çıraq-Günəşli blokunda neft ehtiyatlarının 2 milyard tona bərabər olduğunu, bunun yalnız 1,2 milyardının çıxarıla biləcəyini təsdiqləyib. Azərbaycan özünü müstəqil şəkildə enerji ilə təmin etməyə qadirdir. Azərbaycanın istilik elektrik stansiyaları enerjinin 90%-ni təbii qazın yandırılması yolu ilə istehsal edir. 6%-i su elektrik stansiyaları və alternativ enerji mənbələri tərəfindən istehsal olunur. "azerenergik" və

“Azerişıq” ASC Azərbaycanda əsas elektrik enerjisi istehsalçılarıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyətini anlamaq və Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üzrə yeni strategiya hazırlamaq məqsədilə 2016-cı il dekabrın 6-da Azərbaycan iqtisadiyyatının və iqtisadiyyatın əsas sahələrinin inkişaf strategiyasını göstərən milli iqtisadiyyat üzrə strateji yol xəritələri təsdiq edilib.

Azərbaycan ərazisində bərpa olunan enerji — Azərbaycanda istismar olunan tükənməz enerji mənbələridir. Azərbaycanda ən mühüm bərpa olunan enerji mənbələri – hidroenergetika, külək enerjisi və günəş enerjisidir.

Hidroenergetika

Azərbaycanda 10 irili-xırdalı su elektrik stansiyası var. Onlardan ən böyüyü bunlardır: Mingəçevir su elektrik stansiyası, Şəmkir su elektrik stansiyası, Yenikənd su elektrik stansiyası, Varvarinskaya su elektrik stansiyası.

1954-cü ildə tikilmiş Mingəçevir Dövlət Elektrik Stansiyasında 2016-cı ildə birinci və üçüncü hidroaqreqatlar təkmilləşdirilib. Birinci və üçüncü hidravlik aqreqatların artırılmasından sonra hidravlik aqreqatların hər biri 71,5 MVt təşkil edib. Mingəçevir SES – Azərbaycanın ən böyük su elektrik stansiyasıdır, yenidənqurmadan sonra onun gücü 424,6 MVt təşkil edir. Varvarinskaya su elektrik stansiyası da yenidən quruldu. Varvarinskaya su elektrik stansiyasının gücü 18 MVt-dır. Lerikdə 16,5 MVt gücündə elektrik stansiyası tikilib. Quraşdırılmış gücü 500 MVt olan “Yashma” kombinə edilmiş dövrəli elektrik stansiyasının tikintisi planlaşdırılır. Naxçıvanda yeni elektrik stansiyalarından istifadə olunmağa başlayandan sonra Naxçıvanı enerji ilə təmin etmək problemi həll olundu. Naxçıvan getdikcə yaxşılaşır, Naxçıvanda müxtəlif sosial proqramlar, şəhərin infrastrukturunun inkişafı üçün layihələr həyata keçirilir. Naxçıvanda alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin istehsalı üzrə layihələr həyata keçirilir.

Külək enerjisi

Azərbaycanda uzunmüddətli planlar mövcud coğrafi şəraitə görə əlverişli ola biləcək enerji təchizatı üçün küləkdən istifadəni nəzərdə tutur. Abşeron yarımadası, Xəzər sahili və onun şimal zonasındakı adalar, Naxçıvan MSSR-də Şərur, Culfa buna uyğundur. 1999-cu ildə Yaponiyanın "Tomen" şirkəti Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Enerji Tikinti İnstitutu ilə birlikdə Abşeronda 30 və 40 metr hündürlükdə minlərlə hündürlük müəyyən etmiş və küləyin orta illik sürətinin 7,9-8,1 m/s-ə çatdığını müəyyən etmişdir. Nəticədə Qobustan rayonunda ümumi gücü 30 MVt olan külək elektrik stansiyasının tikintisi üçün texniki-iqtisadi təklif tərtib edilib. 2020-ci ildə külək elektrik stansiyasının gücü 66 MVt olub.

Qobustan Alternativ Enerji Sınaq Sahəsindəki hibrid elektrik stansiyası ölkənin ən külək elektrik stansiyasıdır. 2022-ci il yanvarın 13-də Abşeron rayonunda Sitalçay və Pirakeşkulda Xızı-Abşeron külək elektrik stansiyasının tikintisinə başlanılıb. Elektrik stansiyasının gücü 240 MVt olacaq. Elektrik stansiyasının ildə 1 milyard kilovatsaata qədər elektrik enerjisi istehsal edəcəyi gözlənilir. Bu obyektin istifadəyə verilməsi 220 milyon kubmetr təbii qaza qənaət edəcəkdir. Bu, atmosferə 400 min ton karbon qazının buraxılmasının qarşısını almaq deməkdir.

Günəş enerjisi

Günəş enerjisi də dünyanın ən çiçəklənən enerji mənbələrindən biridir və onun istifadəsi günəşli ərazilərdə ən perspektivli görünür. Azərbaycanın təbii iqlim şəraiti günəş enerjisindən istifadə etməklə elektrik və istilik enerjisi istehsalının artırılması üçün geniş perspektivlər yaradır. Azərbaycanda il ərzində günəş saatının müddəti 2400-3200 saat təşkil edir ki, bu da Azərbaycan ərazisinə düşən günəş işığının miqdarının digər ölkələrdəki analoji göstəriciləri üstələməsi deməkdir. Bu, günəş enerjisindən istifadəyə investisiyaların cəlb edilməsinin səmərəliliyinin amillərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Günəş enerjisinin inkişafı Azərbaycanın bir sıra regionlarında enerji çətinliklərini qismən həll edə bilər. 2020-ci ildə günəş enerjisi gücü 40 MVt olub.

Azərbaycan Respublikasında biokütlə istehsalı mənbələrinin aşağıdakı növləri mövcuddur: yanan sənaye tullantıları, meşə təsərrüfatı və ağac emalı sektorunun tullantıları, kənd təsərrüfatı bitkiləri və üzvi qarışıq tullantılar, məişət və şəhər tullantıları, neft məhsulları ilə çirklənmiş ərazilərdə tullantılar. Araşdırmalara görə, iqtisadiyyatın bütün sahələrində yaranan tullantıların əsas hissəsi biokütlə məhsullarından ibarətdir. Belə biokütlədən elektrik enerjisi istehsalında istifadə olunan qaz, maye və bərk biokütlə istehsal oluna bilər. Azərbaycanda hər il 2 milyon tondan çox bərk məişət və sənaye tullantıları zərərsizləşdirilməsi üçün poliqonlara atılır. Bərk məişət və sənaye tullantılarının emalı qismən Bakıda və ölkənin iri sənaye şəhərlərində evlərin qızdırılması probleminin həllinə kömək edə bilər. 2020-ci ildə bioenerji gücü 45 MVt olacaq.

Bir çox ölkələrdə geotermal mənbələrdən sənaye, kənd təsərrüfatı, məişət və kommunal sektorlar və tibbdə geniş istifadə olunur. Azərbaycan ərazisində çoxlu termal sular var. Onlar Böyük və Kiçik Qafqaz dağları, Abşeron yarımadası, Talış dağları, Kür çayı hövzəsi və Xəzər-Quba bölgəsi kimi geniş ərazilərdə yerləşirlər. Bu ərazilərdə termal suların istifadəsi ev təsərrüfatlarında və digər sahələrdə istehlak edilən istilik enerjisi ehtiyaclarının bir hissəsini ödəyə bilər.

İstifadəyə verildiyi gündən 2021-ci ilin sonunadək Bakı Bərk Məişət Tullantılarının Emalı Zavodunun elektrik stansiyası 1 milyon 586 min meqavat/saat elektrik enerjisi istehsal edib.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ackerman, F. (2017) Worst-Case Economics: Climate and Finance-də Ekstremal Hadisələr (New York: Anthem Press).

2. Ahola, M., və başqaları (2021) Baltik dənizində "Climate Change: 2021 Fact Sheet," Baltic Sea Environment Proceedings (BSEP) №. 180 (Helsinki: Helsinki Komissiyası).

3. Acevedo, S., M. Mrkaic, N. Novta, E. Puqaçeva və P. Topalova (2018) "The Effects of Weather Shocks on Economic Activity: Impact Channels nədir?" IMF İş Kağızı №. 18/144 (Vaşinqton, DC: Beynəlxalq Pul Fondu).

4. Batten, S., R. Sowerbutts və M. Tanaka (2016) "Let's Talk About the Weather: The Impact of Climate Change on Central Banks," Bank of England Staff Working Paper No. 603 (London: Bank of England).

5. Benzie, M. və başqaları (2021) "Cross-Border Climate Change Impacts: Avropa İttifaqı üçün icazələr," Regional Ətraf Mühit Dəyişikliyi, Cild. 19, səh. 763–776.

6. Black, S. və başqaları (2021) "Not on Track to Net-Zero: The Urgent Need for Greater Ambition və Policy Action to Achieve the Paris Agreements Goals," IMF Staff Climate Note No. 21/5 (Vaşinqton, DC: Beynəlxalq Pul Fondu).

7. Burke, M. və V. Tanutama (2019) "Climatic Constraints on Aggregate Economic Output," NBER Working Paper No. 25779 (Cambridge, MA: Milli İqtisadi Tədqiqatlar Bürosu).

8. Caldecott, B. (2018) Stranded Assets and the Environment: Risk, Resilience and Opportunity, (London: Routledge).

9.Campiglio, E. və başqaları (2018) Mərkəzi Banklar və Maliyyə Tənzimləyiciləri üçün "Climate Change Challenges," Nature Climate Change, Vol. 8, səh. 462–468.

10. Carter, T. və başqaları (2021) İqlim Dəyişikliyinin Çarpaz Sərhəd Təsirləri üçün "A Konsept Çərçivəsi," Qlobal Ətraf Mühit Dəyişikliyi, Cild. 69, səh. 102307.

11. Cevik, S. (2022) "Waiting for Godot? Kiçik Ada Dövlətlərində İqlim Dəyişikliyi Uyğunlaşması və Mitinq Case," Ətraf Mühit İqtisadiyyatı və Siyasəti Jurnalı, DOI: 10.1080/21606544.2022.2049372.

12. Cevik, S. və J. Jalles (2021) "An Apocalypse Foretold: Climate Shocks and Sovereign Defaults," Open Economies Review, Vol. 3, səh. 89–108.

13. Cevik, S. və J. Jalles (2022) "This Changes Everything: Climate Shocks and Sovereign Bonds," Energy Economics, Vol. 107, səh. 105856.

14. Feng, A., H. Li, və A. Prasad (2021) "We Are All in the Same Boat: Climate Riskli Beynəlxalq Ticarət və Təchizat Zəncirinin Çarpaz Border Spillovers," IMF İş Kağızı №. 21/13 (Vaşinqton, DC: Beynəlxalq Pul Fondu).

15. Gallup, J., J. Sachs, and A. Mellinger (1999) "Geography and Economic Development," International Regional Science Review, Vol. 22, səh. 179–232.

Qubadzadə Xədicə Xəqani qızı,
müəllim,
Bakı Biznes Universiteti

AZƏRBAYCANDA "YAŞIL İQTİSADİYYAT"IN İNKİŞAFI

Son illər Azərbaycanda "yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafı istiqamətində bir sıra təşəbbüslər uğurla reallaşdırılmışdır. Hazırda da dayanıqlı inkişafın mühüm bir komponenti olaraq "yaşıl iqtisadiyyat"ın formalaşdırılması istiqamətində siyasət həyata keçirilir və görülən işlərin qarşıdakı müddətdə daha da sürətlənəcəyi qaçınılmazdır. Məhz "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" adlı sənəddə də ölkəmizdə "yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafı mühüm məsələ kimi önə çəkilir. Milli Prioritetlərdə

növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının beş milli prioritet üzrə reallaşdırılması hədəflənir:

1. Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi.

Qeyd edilən Milli Prioritetlər, eyni zamanda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik"dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz ki, "yaşıl iqtisadiyyat" baxımından beşinci prioritet – təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi – mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu prioritet çərçivəsində qlobal iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alaraq ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilməsi, təmiz enerji mənbələrindən istifadə, tullantıların təkrar emalı, çirklənmiş ərazilərin bərpası və təşviq edilməsi məsələləri əksini tapmışdır. Sözügedən prioritet daxilində iki məqsədin – yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit və "yaşıl enerji" məkanı – effektiv reallaşdırılmasına nail olunmaq hədəflənir.

"Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nda qeyd edilir ki, ekoloji təmiz və iqtisadi cəhətdən səmərəli bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə genişləndirilməklə "yaşıl enerji zonası" konsepsiyası tətbiq ediləcək. Elektrik enerjisi istehsalının qoyuluş gücündə bərpa olunan enerji mənbələrinin payı 2021-ci ildəki 17,3 faizdən 2026-cı ildə 24 faizə çatdırılacaqdır.

Bu baxımdan respublikada bərpa olunan enerji istehsalına diqqətin artırılması, 2022-ci ilin ilk 3 ayı ərzində Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının "ACWA Power " şirkəti tərəfindən Azərbaycanda 240 MVt gücündə "Xızı-Abşeron" Külək Elektrik Stansiyasının, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin "Masdar" şirkəti tərəfindən Azərbaycanda 230 MVt gücündə Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyasının təməlinin qoyulması xüsusi qeyd olunmalıdır. Azərbaycanda bərpa olunan enerji istehsalının artırılmasının "yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafına böyük töhfəsinin olacağı şübhəsizdir. Təkcə "Masdar" şirkəti tərəfindən tikiləcək günəş elektrik stansiyası, təxminən, ildə 500 milyon kVt saat elektrik enerjisinin istehsalına, 110 milyon kub metr təbii qaza qənaət edilməsinə, 200 min ton karbon emissiyasının azaldılmasına yol açacaqdır . 2030-cu ilə qədər nəzərdə tutulan 1500 MVt gücündə BOEM layihələrinin istifadəyə verilməsi isə əlavə olaraq ildə 1,5 milyon tondan çox emissiyaların atmosferə atılmasının qarşısını alacaqdır .

Doğrudur, "yaşıl iqtisadiyyat"ın formalaşması üçün təkcə bərpa olunan enerji istehsalının artırılması və ya ancaq bu sahəyə fokuslaşmaq yetərli deyil. "Yaşıl iqtisadiyyat"ın tələblərinə görə bütün sektorlar – energetika, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s. aşağı karbonlu olmalı, istixana qazlarının emissiyasının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutmalı, bərpa olunan enerji növlərinin inkişafına və ekosistemin qorunmasına xidmət etməlidir.

Əmirxanov Sabir Abuzər oğlu,
professor,
Bakı Biznes Universiteti

MÜASİR DÖVR VƏ SOSİAL İŞÇİ MƏDƏNİYYƏTİ

Tarixi inkişaf prosesinin sistemi olan mədəniyyət maddi və mənəvi formada olmaqla, iki mühüm mərhələli fəaliyyət yaradıcılığının – həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyət nümunələrinin mövcudluğunun təsdiqidir. Bu proseslər kompleksi elmi, bədii - yaradıcı fəaliyyətin məhsulu olmaqla, müxtəlif tarixi dövrlərin hadisələrinin təcəssümü və gələcək nəsillərə ötürülməsi texnologiyasıdır. Məhz bu texnolojilik ayrı-ayrı tarixi dövrlərin zehni baxımdan fərqlənən insanlarının elitar mədəni fəaliyyətinin gücü nəticəsində özünü göstərmişdir. Qeyd edək ki, maddi mədəniyyət insanın maddi-istehsal fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrini əhatə edir ki, buraya əmək vasitələri, gündəlik yaşayış, məişət geyim, nəqliyyat vasitələri və sairəni aid etmək olar. Mənəvi mədəniyyətə isə mənəvi nümunələr aiddir ki, buraya şüurun bütün sahələri- elm, mənəviyyat, maarif, tərbiyə, hüquq, fəlsəfə, incəsənət, ədəbiyyat, folklor, din və s.aiddir. Həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyətin fəaliyyətinin mərkəzində yaradıcı, qoruyucu, təkmilləşdirici, ötürücü, inteqrasiya etdirici insan dayanır. Müxtəlif tarixi dövrlərdəki yaradıcı insan- elitar güc öz fəaliyyətini qiymətləndirməyi bacarmış və bu günə qədər belə qiymətli dəyərləri çatdırmışdır. Lakin XXI əsr gəncliyi qədim milli mədəniyyətimizin dərindən tədqiqi, dəyərləndirilməsi, digər dünya xalqları mədəniyyətləri sırasındakı zənginliyini bir daha bəyan etməsi və s. prosesləri yerinə yetirməli, qədim və zəngin mədəniyyətimizi uğurla inteqrasiya etməli, tənəzzülünə imkan verməməli və gələcək nəsillərə ötürməli, əhatəliliyi ilə yaşatmalıdır. Sual olunur, mövcud olan və perspektivinə güvəndiyimiz gənclik belə çətin və mürəkkəb prosesin öhdəsindən nə səviyyədə gələ biləcək? Əlbəttə, bütün bu proseslərdə digər zümrələrlə yanaşı, yaradıcı və zəngin milli mədəniyyətimizdən, həmçinin dünya mədəniyyətindən zövq alan, zənginləşən, zənginləşdirmək qabiliyyətinə, bacarığına malik olan sosial işçilərin də əməyinə zərurət vardır. Məhz belə sosial işçilərin milli və dünya mədəniyyəti ilə zənginlik dərəcəsi, sahə üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərə malik olma səviyyələri, həyata keçirəcəyi sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni və sair fəaliyyətləri məzmununda müasir dövrümüzə, mühitə, şəraitə, fərqli təfəkkürlü, dünyagörüşlü insanlarla məqsədyönlü işlər həyata keçirilər. Təbiidir ki, sosial işçi mədəniyyəti fərdilik xüsusiyyətinə malikdir. Yəni hər bir sosial işçinin özünəmüvafiq yanaşma, fəaliyyət göstərmə, araşdırma, qiymətləndirmə mədəniyyəti mövcuddur. Belə mövcudluq elmi bilik, bacarıq, vərdişlərin dərinliyi ilə düz mütənasiblik təşkil edir. Yəni dərin elmi biliklərə və dünyagörüşə, adət-ənənə tarixinə aid vərdişlərə malik sosial işçilər bir o qədər zəngin və məzmunlu sosial işçi mədəniyyətinə malikdirlər.

Müasir dövrdə sosial işçi mədəniyyətinə malik olmaq üçün mütəxəssislər müvafiq funksiyalara malik olmalıdırlar:

- ətraf mühitə, baş verən hadisələrə uyğunlaşaraq sosial işçi mədəniyyətli mühitə müvafiq fəaliyyətdə olmaq;
- dərketmə, münasibət göstərmək, qiymətləndirmə, vərdişlərinə malik olmaq;
- kommunikativlik, yaratmaq bacarıqlarına yiyələnmək;
- requlyativliyə şərait yaratmaq;

- qrup inteqrasiyası mühiti formalaşdırmaq;
- sosiallaşmanı qiymətləndirmək.

Ətraf mühitə, aləmə, baş verən hadisələrə uyğunlaşma prosesində iki istiqamətlilik mövcuddur: birincisi, təbii şəraitə, mühitə uyğunlaşma, ikincisi, sosial şəraitə uyğunlaşma,

Təbii şəraitə uyğunlaşmada tarixilik özünü göstərir. Hər bir tarixi dövrün özünəməxsus çətinlikləri olduğuna görə, həmin tarixi dövrlərə müvafiq sosial işçi mədəniyyəti və ya xüsusiyyəti olmalıdır.

Sosial şəraitə uyğunlaşmada sosial işçi mədəniyyətinin əhəmiyyəti mühümdür. Belə ki, sosial mühitin öyrənilməsi mərhələsində özünüinkişafın da təsiri danılmazdır. Yəni, öyrənmə, qiymətləndirmə ilə yanaşı, özünüinkişafa da yer verilməsi, paralellik şəraitə uyğunlaşmanı daha da sürətləndirir. Bu proses ölkəyə, xalqa, dövlətə, cəmiyyətə müvafiq şəkildə nizamlanır.

Bütün fəaliyyətlərin mərkəzində dərketmə dayanır. Dərketmənin gücü isə bilik bazası və formalaşma dərəcəsindən asılıdır. Bu da öz növbəsində, idraki proseslərdə aktiv və ya passivlikdən asılıdır. Əgər yaxşı dərketmə baş verirsə, münasibət göstərmə səviyyəsi, dərəcəsi, sürəti və keyfiyyəti də buna uyğun olacaqdır. Dərketmə zəifdirsə, münasibət bildirmə, fəaliyyət də müvafiq şəkildə zəif olacaqdır. Buna görə də fərdi formalaşdırmanın əhəmiyyəti vacibdir ki, bu da cəmiyyətdəki baş verən hadisələrdən, inkişafdan asılıdr. Hər dövrün isə texnolojiliyi mövcuddur. "Bu gün hər bir millət yeni, mükəmməl texnika və texnologiyanın yaradılmasında həm iştirak etməli, həm də başqa millətlərin yaratdıqlarından faydalanmağı bacarmalıdır" (1, s.90).

Dərketmə prosesi bir sıra psixoloji, zehni fövqəltəbii məsələlərlə də bağlıdır, yəni inanma, sübutetmə, dəqiqləşdirmə, dəyərləndirmə, qiymətləndirmə, psixi gücə münasibət, yaradıcılıq xəyallarının reallığa çevrilməsi və sair bu kimi hallar fəaliyyətə həvəsi artırır, təkan yaradır. "...bir çox şeyləri bilmirik: məsələn, ekstrasenslərin müəmmalı xüsusiyyətlərini,...telepatiya hadisəsinin izah edilə bilməməsi, telekinez (məsafə çərçivəsində fikirlərin ötürülməsi), gələcəyi görə bilmək və digər insan potensialının açılmamış sirləri hələ bizlər üçün maraq doğurur" (2, s.32). Bütün bu proseslər uzun tarixi dövrlər ərzində müəmmalı qalan, açılmayan, insan şüurunun dərketmə ilə bağlı tədqiqatını tələb edən məsələlər sırasındadır. "Bütün bunlar bir neçə illər məkanımızda dilə gətirilməyən problemlər olmuşdur. İnsanın özündə möcüzə gizlətmədiyi həmişə təlqin olmuşdur. Lakin əslində insan öz sirli daxili aləmi ilə maraq dairəsindədir. Əgər elə olmasaydı, insan əsərlərilə dünya sivilzasiyasına möhtəşəm sənət nümunələri bəxş etməzdi" (2, s.32).

Müasir dövr informasiya bolluğu ilə əhatə olunmuşdur. Belə bolluğun yaranmasında isə vacib amil gündən-günə yeniləşən, təkmilləşdirilən informasiya kommunikasiya texnologiyalarından aktiv istifadədir. Hazırda belə texniki vasitələrin sürətli istehsalında sanki ayrı-ayrı dünya ölkələri biri-biri ilə yarışırlar. Belə olan halda, ən müasir texnoloji fəaliyyətdə aktiv iştirak etmək kiçikdən böyüyə qədər hər kəsin qarşısında təxirəsalınmaz vəzifəyə çevrilmişdir. Lakin yadda saxlamalıyıq ki, həm informasiya kommunikasiya sistemlərinin gündən-günə təkmilləşdirən də, informasiyanı yaradan və ötürən də insandır. Beləliklə, bütün yaradıcı fəaliyyətlərin mənbəyində insan amili dayanır. Buna görə də insan zəkasından maksimum istifadə sürətli fəaliyyət, inkişaf, tərəqqi axınında vacib və daim dəyərləndirilməli prosesə çevrilmişdir.

İnformativlik tarixi varisliyin və sosial inkişafın, təcrübənin mütəmadi ötürülməsinə xidmət edir (2, s.32). "Məhz mədəniyyətin köməkliyi ilə sosial təcrübə bir nəsildən digərinə ötürülür" (2, s.32). İnformasiyanın məkan və zaman baxımından ötürülməsi imkanları həm də sosial işçi mədəniyyətinin zənginliyindən də asılıdır. Sosial işçilər əldə etdikləri məlumatları daha da dəqiqləşdirərək lazımi istiqamətlərə ötürürlər. Təbiidir ki, bütün bu prosesləri elmi-yaradıcı müstəvidə həyata keçirmək üçün sosial işçilər özlərini inkişaf etdirmək mexanizimlərindən bacarıqla istifadə etməlidirlər.

Kommunikativlik informativliklə qarşılıqlı əlaqədədir. İnsanlar özlərinin bütün fəaliyyət istiqamətlərini sözdən istifadə etməklə yerinə yetirirlər. Dilin özü sosial işçi mədəniyyətinin formalaşmasında vacib, mühüm vasitədir və məhz dildən istifadə edilərək ünsiyyət qurulur. Qeyd edək ki, hər bir sosial işçi özünəməxsus təfəkkür bacarıqlarından istifadə etməklə məntiqi fəaliyyətindən yararlanaraq nitqini təkmil şəklə salır. Sosial işçinin məntiqi fəallığının aktivliyi məhz onun formalaşdığı mühitin aktivliyi ilə ölçülür. Yəni aktiv sosial mühit fəal və aktiv mütəxəssis, sosial işçi yetişdirir. Sosial işçi mədəniyyətinin tərkibinə novatorluq da fəallıq gətirir. "Novatorlar bu sahəyə keyfiyyət dəyişikliyi gətirən, onu təkmilləşdirənlərdir" (3, s.153).

Sosial işçilərdə requlyativlik (və ya normativ) prosesində də normalara, qaydalara əməl edilməsi, eyni zamanda cəmiyyətin bütün insan qruplarına, həm də fərdlərə sistemli yanaşmaqın vacibdir. Qeyd edək ki, həmçinin sosial işçi mədəniyyətinin bu proseslərdə əhəmiyyəti böyükdür. İnsanların və qrupların davranış mədəniyyətlərinin formalaşdırılmasında, norma və prinsiplər çərçivəsində fəaliyyətlərinin nizamlanmasının qanunauyğun hal almasında sosial işçi mədəniyyətindən istifadədə əxlaq və hüquq kimi normativ sistemlərin tətbiqi əhəmiyyətini göstərir.

Sosial işçilər öz vəzifələrini yerinə yetirərkən qiymətləndirmədən də istifadə edirlər. Bu prosesdə öyrənmə, araşdırma, dəyərləndirmə, qiymətləndirmə əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələlərin həllində sosial işçilər ən müasir metodların tətbiqindən yararlanırlar.

Müasir dövrdə fəaliyyətin bütün istiqamətləri üzrə inteqrasiya prosesləri qaçılmazdır. Məhz sosial işçi mədəniyyətindən istifadənin inteqrasiya proseslərində əvəzsiz rolu vardır. Lakin bu proseslərdə milli adət-ənənələrin, mənəvi dəyərlərin tənəzzülünə qəti yol verilməməlidir.

Sosial işin səmərəli həyata keçirilməsində sosiallaşmanın (humanistləşmənin) dəyərləndirilməsində sosial işçi mədəniyyətinin xüsusi yeri və çəkisi vardır. Beləliklə, cəmiyyətin aparıcı tərkib hissəsi sayılan sosial işçilər öz bacarıq və təcrübələrini tətbiq edərək insanın fərdə məxsus bilik, norma və dəyərlərlə zənginləşdirilərək sosiallaşmalarının keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə nail olurlar. "İctimai inkişafda ideal vəziyyət kollektiv və şəxslər, fərdlər arasında mütənasibliyin mövcudluğu ilə izah olunur" (2, s.35).

Beləliklə, sosial işçi mədəniyyəti və peşəkarlığı ilə bütün fəaliyyət prosesində qarşılıqlı əlaqədə vəhdət halında bu və ya digər səviyyədə öz peşə mədəniyyətini göstərməli və aşağıdakı başlıca tələblər məzmununda mövcudluğunu əks etdirməlidir:

1. Sosial işçi güclü, zəngin daxili mədəniyyətə malik olmalı və belə mədəniyyət istiqamətli fəaliyyətin daha da məqsədyönlülüyü və keyfiyyətliliyinə təkan verməlidir. Daxili mədəni zənginlik artdıqca sosial işçinin özünün mənəvi təmizliyinin ətraf mühitdə göstərdiyi "mənəvi aura" nın səmərəliliyi də müvafiq olaraq mərhələli şəkildə artacaqdır.

2. Sosial işçi mədəniyyəti zənginləşdikcə onun daxili "mən"i səmərəli fəaliyyət mexanizminin təyinində çətinliklə qarşılaşmayacaq. Daxili "mən"lə zahir arasında qarşılıqlı əlaqə "xətti"ndə məntiqi "uyğunlaşma" kommunikativliyi sosial-mədəni xarakterə malik olacaq. Bu keçidin mütəmadiliyi, elmiliyi, işgüzarlıq xüsusiyyəti səviyyəsinin artımı daxili "mən"lə zahiri mikro və makromühitlər arasındakı kommunikativliyin aktivliyindən asılıdır. Bu proses də, öz növbəsində, zahiri mühitlərdə baş verən hadisələrlə, daha da doğrusu, həmin dəyişikliklərin elmi, bədii-yaradıcı, iqtisadi gücü və sairə ilə sıx bağlıdır. Fərdin- "mən"in əhatə olunduğu ailə, tərbiyə, təhsil, elmi, yaradıcı, kollektiv və sair mühitlərdə baş verən dəyişikliklər (müsbət və ya mənfi) müvafiq olaraq ona öz təsirini göstərir. Beləliklə, daxili "mən"lə zahiri mühitdə baş verən dəyişikliklər arasındakı əlaqəlilik ziddiyyətlilik müstəvisinə çevrilir. Bunun nəticəsində mühitin fərdi formalaşdırması qanunauyğunluğu yaranır ki, bu qanunauyğunluq müəyyən yaş dövrünə qədər mütləqilliyi özündə saxlayır.

3. Sosial işçi dərketməsinin onun daxili mədəniyyətinin inkişafı ilə düz mütənasibliyi qanunauyğunluğu ümumi fəaliyyətin nizamlanmasında öz təsirini göstərir ki, bu təsirin səmərəliliyinin qorunması mühit amillərindən də asılıdır. Lakin bu prosesdə idraki fəaliyyət, qərar qəbuletmə, seçim və mühit hadisələrini düzgün qimətləndirmə fərdin –sosial işçinin zehni fəaliyyətindən asılıdır. Bu prosesdə fərdin daxili bacarıq mədəniyyəti ilə zahiri mühit arasında yaranan ziddiyyətlər daxili və zahiri olmaqla iki yerə ayrılır. Bu ziddiyyətlikdə düz mütənasiblik və tərs mütənasibilik ola bilər. Yəni fərd- sosial işçi mühitdə baş verən hadisələrdən bəhrələnir, zənginləşir (əgər belə mühit hadisələri fərdin tələbatlarını ödəyirsə), mərhələlərlə formalaşır, inkişaf edir. Eyni zamanda əlavə fərdi fəaliyyət gücündən də istifadə etməklə həm sırf öz peşəkarlığını, həm də bu peşəkarlığını tətbiq etmə mədəniyyətini zənginləşdirir. Nəticədə, əldə etdiyi sosial işçi peşəkarlığı mədəniyyəti vasitəsilə, sonrakı mərhələlərdə öz fərdi zehni nəzəri və əməli bacarıqları sayəsində əhatə olunduğu mühitdə müsbət dəyişikliklər yaratmağa nail olur (təbii ki, hamı yox, yalnız bir qisim insanlar-sosial işçilər-sürətli və güclü zehni inkişafa malik olanlar-elit sosial işçilər). Beləliklə, ümumiyyətlə, sosial işçi ilə mühit arasında düz mütənasiblik öz müsbət nəticələrini sonrakı mərhələlərdə göstərir.

Qeyd edək ki, əks halda-sosial işçi fəaliyyəti mədəniyyəti ilə mühit hadisələri arasındakı uyğunsuzluq ziddiyyətliliyə səbəb olur, lakin belə ziddiyətlilik aradan qaldırılmasa, getdikcə dərinləşəcəkdir. Çalışılmalıdır ki, belə dərinləşmə baş verməsin və ziddiyyətlilik inkişafa yönəldilsin.

4. Məlumdur ki, müasir şəraitdə fəaliyyətlərin daha da inkişafı onların beynəlmiləlləşməsilə sıx əlaqədardır. Yəni inkişaf inteqrasiyasız mümkün deyildir. Lakin nəzərdə saxlanılmalıdır ki, inteqrasiya prosesi zamanı milli mənəvi dəyərlərə xələl gəlməsin. Milli inkişaf, tərəqqi inteqrasiyanın köməyi ilə öz inkişaf zənginliyin beynəlxalq inkişaf tərkibində işıqlandıra bilsin və dünyada baş verən sürətlənməyə müsbət dəyərini verə bilsin. Təbii ki, bu proseslərdə beynəlxalq aləmdə baş verən inkişafdan da bəhrələnmək mütləq xarakter alır.

Beləliklə, inkişaf insan fəaliyyətindən, fərdin bilik, bacarıq, vərdiş və səriştəsindən asılıdır. Əvvəlcə fərd zehni zənginliyə malik olur, sonra isə bu zənginliyin gücünə müvafiq ətraf mühitə - cəmiyyətə, dünyaya, sivilizasiya ötürərək, inkişaf etdirir, bu inkişafı sürətləndirərək tərəqqiyə aparır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Hüseynov İ., Əmirxanov S. İctimaiyyətlə əlaqələr. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2017, 480 səh.
2. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. M.Manafova, N.Əfəndiyeva və S.Şahhüseynovanın ümumi redaktəsilə. Bakı, Sabah nəşriyyatı, 2010, 876 səh.
3. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2017, 224 səh.

Abbasov Namiq Ələkbər oğlu,
kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
Ümumi işlər üzrə direktor müavini,
E-mail: namiq_abbasov_70@mail.ru

SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFIN KULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ

Giriş

Mədəniyyət yalnız ənənə ilə mövcud ola bilməz, o daima dəyişmiş tarixi şəraitdə sosiuma daxil olan yeni nəsillərin səyləri ilə dəstəklənir. Sosial-tarixi şəraitin bu xüsusiyyəti yeni nəslin nümayəndələrini keçmişin mədəni nailiyyətlərinin yaradıcı şəkildə yenidən işləmələrinə təhrik edir. Varislik və yenilikçilik cəmiyyətin mədəni həyatının əsaslarına daxildir. Cəmiyyətin mədəni həyatının əsaslarını isə mədəniyyətin informativ funksiyası vasitəsilə müasir insan təmin edə bilər.

Müasirliyi sivilizasiya ilə eyniləşdirsək görürük ki, sivilizasiya mədəniyyəti özünə tabe etdirməyə meyil edir. Nəticədə, mədəniyyətin dəyərləri unudulur, onun «ruhu» itirilir. Bu böhranın ən ümumi səbəblərindən biri kimi bəşər həyatının həddindən artıq texnikiləşdirilməsini, sivilizasiya "mədəniyyət-sivilizasiya" sistemində əvvəlki mərhələlərində gözlənilən optimumun pozulmasını göstərmək olar. Deməli, biz bu gün mədəniyyətin yuxarıda qeyd etdiyimiz üçlüyünün sintezinə, beləliklə də, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına xidmət etməliyik. Bu kimi sintez kortəbii baş verə bilməz. Axı insanı bu gün, əsasən, təhsil formalaşdırır. Deməli, məhz təhsil müvafiq şəkildə yenidən qurulmalıdır. Söhbət həm orta, həm də ali məktəb təhsilinin humanitarlaşdırılmasından gedir [2].

İnsanın daxili (mənəvi) dünyasına istiqamətlənmə mədəniyyətin əsas əlamətlərindən biridir. Sivilizasiya isə əksinə, həmişə insanı əhatə edən xarici aləmə istiqamətlənmişdir. Sivilizasiyanı ambisiyalı şəxsiyyətin onu əhatə edən tamı (təbiəti, cəmiyyəti, yer üzünü) öz privat (xüsusi, şəxsi) maraqlarına tabe etməyə yönəlmiş eqosentrik fəaliyyəti yaradır. Təbiətə münasibətdə bu, özünü tarixən təbiətin tam miqyaslı fəth edilməsini qarşıya qoymuş maarifçilik proqramının irəli sürülməsində, cəmiyyətə (bütövlükdə sosial gerçəkliyə) münasibətdə isə müstəmləkəçilik sisteminin meydana çıxmasında göstərdi. Beləliklə, əgər mədəniyyət insanda mənəvi başlanğıcın inkişaf göstəricisidirsə, sivilizasiya privat maraqların mərkəzləşmiş ifadəsi kimi insan subyektivliyinin - «eqo»nun inkişaf göstəricisidir. Mədəniyyətlə müasirliyin (sivilizasiya) ara-

sında qarşıdurmanın xarakteri və nəticəsi metafizik və praktik dünyaduyumlarının, digər tərəfdən isə dinamizm və ənənəçiliyin nisbəti ilə şərtlənir. Bu, həqiqətən də qlobal bir problemdir. Qlobal problemlər arasında bu, ən mühüm problemlərdən biridir, çünki mədəni dəyərlərin unudulması şəxsiyyətin deqradasiyasına gətirib çıxarır.

Ümumiyyətlə, özündə ənənə və müasirliyi birləşdirən mədəniyyət anlayışı klassik tərifinə görə: bəşəriyyətin tarix boyu əldə etdiyi maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusu kimi gələcək nəsillərə yaradıcı şəkildə ötürülməsi prosesi kimi təsvir edilir. Bu prosesdən kənara çıxmalar strateji baxımdan uğursuzluqlara gətirə bilər. Kulturologiya tarixində sınaqdan keçirilmiş uyğun nümunələr tapmaq olar. Əgər müasir cəmiyyət sirf bilik iqtisadiyyatı üzərində qurulmuşdursa, onda təbii ki, mənəvi məsələlərdə geriləmə olacaq. Hansı ki, bu problem vaxtilə Avropada tüğyan etdiyi vaxt Ostvald Şpinqler "Avropanın süqutu" Patrik Byukenenin "Qərbin ölümü" əsərlərini yazdılar. Birtərəfli iqtisadi inkişaf belə cəmiyyətlərdə tənhalaşma, aqresiya, nihilizm, ruhsuzluq, şəxsiyyətin özgələşməsi, rəhmsizliyin güclənməsi, insana qeyri-insani münasibət kimi mənfi fəsadlara gətirib çıxarır. Ona görə də mədəni insan formulasının cəmiyyət üzvləri arasında tətbiqi məsələləri əsas prioritet olmalıdır. Bu mühüm vəzifə kulturologiyanın predmeti sayıldığı üçün daha çox onun üzərinə düşür. Ona görə də bu sahədə kulturoloji tədqiqatlara ehtiyac duyulur. Digər tərəfdən ənənəçilik də oxşar fəsadlara gətirib çıxara bilər. Cəmiyyəti mental ənənəçi buxovlarda saxlamaq daha böyük itkilərə səbəb olur.

Bu gün inkişafda olan ölkələr azad və suveren dövlət quraraq mədəni-iqtisadi islahatlar aparmaqla öz milli-əxlaqi dəyərlərinə, tarixinə söykənərək, daha demokratik ölkələrin təcrübələrindən istifadə etməlidirlər.

Demokratik mədəniyyət siyasəti xətti tutan və müasir dünya mədəniyyətinə inteqrasiya olunan ölkələr və xalqlar milli mədəniyyətində böyük bir dəyişiklik etmədən, yəni mühafizə edilməsi zəruri olan milli identikliliyi təşkil edən xarakterik keyfiyyətlərini budamadan, milli-mənəvi dəyərlərinə xələl gətirmədən, təcrübəyə və elmin mütərəqqi nailiyyətlərinə söykənərək, forma dəyişikliklərini şüurlu surətdə aparmaq məcburiyyətində olduqlarını dərk etməlidirlər.

İnsan idrakının subyekt kimi deyil, obyekt kimi tədqiqi həmişə olduğu kimi bu gün - yəni müasir sosio-mədəni dinamikada – daha vacib və aktualdır. Əks halda robotlaşma, ruhsuzlaşma, milli kimliyin itirilməsi, mənəviyyatsızlaşma və s. bəşəriyyət üçün əsl faciəyə çevriləcəkdir. Professor F. İsmayılov yazır: "İqtisadiyyatdakı və həyatdakı hiss olunan tərəqqi insanı qətiyyən xoşbəxt etməmişdir. Məlum olan cəhət budur ki, insan haqqındakı elmlərin inkişafınıləngidən amillər insanın dərkinə yönələn təfəkkür enerjisindən daha güclüdür. Ona görə də insan özündən daha çox obyektləri, təbiəti dərk etmişdir. Belə bir kəlam da var İnsan məhv olursa, hər cür tərəqqi irticadır. İnsanın maddi tələblərinin ödənilməsindən daha çox, onun mənəvi tələblərinin ödənilməsinə diqqət yetirilməlidir" [8, s.157]. Hörmətli professorun fikirlərinin davamı kimi burada əsasən kütləvi mədəniyyətin geniş yayılmasını göstərmək olar. Kütləvi mədəniyyət artıq mədəni imperializmə çevrilməkdədir. Son dövrlərin elmi-texniki bilikləri və kütlə mədəniyyəti ancaq fayda, maddi marağa əsaslanır. Cəmiyyətdə özünü məhvetmə tendensiyası özünüyaşatma instinktinə qalib gəlmək üzrədir. Bunu hamı hiss edir və buna görə də narahatlıq və təlaş hər birimizin nəsibinə çevrilmişdir. Lakin kulturologiya və insan haqqındakı elmlər sahəsindəki mütəxəssislər, hətta təbiətşünaslar

müasir insanın acı taleyindən narahat olduqlarını biruzə verirlər. Bu da təsadüfi deyildir, çünki müasir insan əslində müasirliyin insanıdır, lakin onun haqqındakı təsəvvür isə keçmişin məhsulundan başqa bir şey deyildir. Müasirlik təkcə texnika və iqtisadiyyat göstəriciləri ilə müəyyən edilə bilməz. Müasir insanın formalaşmasında bəşəriyyətin tarix boyunca əldə etdiyi mənəvi təkamül yolu müasir informasiya cəmiyyətindən daha çox rol oynamışdır [8]. Orta əsr Şərq mənbələri bütövlükdə insan amilindən kənarda deyil. Kamil insan konsepsiyası böyük fikir axınlarına səbəb olmuşdur. Hürufizm, sufizm, irfan, təsəvvüf ideyaları insanlıq üçün qiymətli bir xəzinə kimi daima öz dəyərini saxlamaqdadır.

Məşhur psixoloq K.Q. Yunq "Müasir insanın ruhi problemləri" məqaləsində yazırdı ki, müasir insan "tamamilə yeni fenomendir" o, nə isə "orta insan" deyil, dünyanın zirvəsində və ya onun kənarında dayanan adamdır. Bu insanın mühüm əlaməti – şüurludur, bu isə o deməkdir ki, keçmişdəki bütün nəsillərə nisbətən müasir insan bişüurdan daha çox azad olub şüurun təsiri altında fəaliyyət göstərən insandır; o, şüurun sahibidir. Lakin şüura sahiblik, şüurluluq onu xoşbəxt etməmişdir. Qeyri-şüuridən uzaqlaşmaqla müasir insan tarixdən, ənənələrdən və təbiətdən uzaqlaşmışdır ki, bu da onun faciəsinin kökündə dayanan amillərdən biridir. Tarixin paradoksudur ki, insanı əsasən bişüur, instinktlər idarə etdiyi halda, rasional əsr onları yaxına buraxmır, bu da əvəzsiz qalmır. İnsanlarda bir birinə qarşı antipatiya hissləri baş alıb gedir, aqressivlik, kütləvi terrora maraq artır. Insanlar arasında qarşılıqlı məhəbbət qarşılıqlı nifrətlə əvəz olunur. İnsana nifrət psixologiyası o qədər dərinləşmişdir ki, bu da insanın insandan qaçmasına – asketizmə həddən artıq meylin artmasına səbəb olmuşdur [8].

Müasir insan dəyişkəndir, çevikdir, dinamikdir. Xarakteri yeni xüsusiyyətlərlə zəngindir. Şəxsiyyəti də zəmanəyə və dövrə uyğun olaraq mürəkkəb psixoloji çalarlara malikdir. Çünki hər dövr özünün insan tipini yaradır və onun şəxsiyyətini formalaşdırır. Bu cəhətdən müasir insanın xarakteri daha çox diqqəti çəkir. Müasir insanı hansı xüsusiyyətlər səciyyələndirir? Kimdir müasir insan? Ədəbi publisistik müşahidələrin qənaətləri necədir? O, müstəqil, zirək, ağıllı, özünə güvənən bir insandır. O, yeni münasibətlər formalaşdıran çox mürəkkəb iqtisadi-siyasi-psixoloji mühitdə ideoloji ehkam və miflərdən azad olur, yeni qanunlarla yaşamağa başlayır, xəyalpərəstlik və romantiklikdən uzaqlaşır. Əsrin sınağından çıxan dəyərləri özündə təcəssüm etdirir. [1].

E. From yazırdı ki, müasir insan – yeni fenomendir. Bu fenomenin xarakterik əlaməti ondadır ki o, öz təfəkkürünü ancaq obyektə doğru yönəltmiş və bununla da obyekt üzərində ağalığını dərk etməklə, "özü özünü itirmişdir. Qəribəlik də buradadır ki, göyün-yerin sirrini açmağa qabil olan insan "insan nədir" sualı qarşısında aciz qalmışdır [8].

Əbu Turxan haqlı olaraq: Müasir insan elmin qanadlarında elə uzaqlara uçmuşdur ki, özündən ayrı düşmüşdür – söyləyirdi.

Beləliklə, sadalanan fikirlərə əsasən demək olar ki, maddi zənginlik və rifahda ən irəli nöqtəyə gələn cəmiyyətlər, böyük bir mənəvi aclıq, mənəvi tənəzzül içində olmaqdadır. Çünki maddi zövq insanı bir nöqtəyə qədər xoşbəxt edir. "Mən kiməm?", "Həyatımın məqsədi nədir?" kimi təməl suallar insanın qarşısına hər yerdə çıxmaqdadır. Bu suala təminedici bir cavab verə bilmədiyimizdə həyatımızın mənası ortadan qalxır. İstiqaməti, mənəvi həzzi, nəşəsi, həyəcanı olmayan bir həyat yaşamağa başlayırıq. Ona görə də diqqət mənəvi mədəniyyətə yönəldilməli və bu sahələr üzrə ixti-

saslara diqqət və qayğı artırılmalıdır.

Mədəniyyət nəzəriyyəçilərindən Lesli Alvin Uayt və Avraham Maslounun kulturoloji yanaşmaları maraq doğurur. Lesli Alvin Uayt mədəniyyəti bütöv, mütəşəkkil və inteqrativ sistem kimi nəzərdən keçirərək, bir-birinə qeyri-bərabər təsir gücü ilə əlaqədar olan üç altsistemə ayırır: texnoloji, sosioloji və ideoloji. Texnoloji (ilkin, əsas, baza) insanın ətraf aləmə uyğunlaşması ilə şərtlənir. Bura əmək alətləri, yaşayış vasitələri, tikililəri üçün materiallar, mühafizə və hücum vasitələri və s. daxildir. İdeoloji – ideya, bilik və etiqadlar daxildir. Sosial – kollektiv davranış tipləri daxildir [2].

Uayta görə, həyati tələbatların ödənilməsindən ibarət olan mədəniyyət funksiyası – texnoloji yolla kifayət qədər enerji əldə edib, insanın maraqlarına uyğun istifadə etməkdir. Bununla yanaşı, L.A. Uayat mədəni insan formulasını təklif edir: Bilik, bacarıq, mütəşəkkillik, mənəviyyat və yaradıcı fəaliyyət. Nəticə olaraq müasir insanın mədəni insan formulası çərçivəsində mümkünlüyü ideyası məqbul sayılır. "Mədəniyyət və insan" haqda humanist konsepsiyanın müəllifi Avraham Maslou mədəniyyəti insan tələbatı prizmasından təhlil edir. Lesli Uaytın əsas ideyalarını tamamlayıb inkişaf etdirən Avraham Maslou mədəniyyətin kamillik meyarı kimi, onun insan tələbatını ödəməsi və insan potensialının təsdiqi üçün əlverişli şərait yaratması qabiliyyətini müəyyən edir. Maslou öz konsepsiyasını mədəniyyətin müxtəlif sosial institutlarını anlamaq üçün açar olan universal həyat fəlsəfəsi kimi təqdim etmişdir. Alim, tələbatın beş səviyyəsini nəzərdə tutur:

1. Fizioloji tələblər;
2. Sülh, təhlükəsizlik və özünümühafizəyə olan tələbat;
3. Məhəbbət və birliyə olan tələbat;
4. Özünütəsdiq və etirafa olan tələbat;
5. Özünüaktuallaşdırmaq və yaradıcılıq vasitəsi ilə təkmilləşdirmə tələbatı.

Maslounun işlədiyi "ideal cəmiyyət" modeli insan şüurunun və sosial mədəniyyət institutlarının humanistcəsinə dəyişdirilməsi ilə insanların özünütəsdiqi, təhlükəsizliyi, qabiliyyətlərin maksimal inkişafı və uyğunluğu prinsipləri üzərində qurulmuşdur [2]. Hər iki alimin nəzəri mülahizələri ilkin ehtiyacların təmin edilməsi ilə başlayır, mənəvi təkmilləşmə ilə yekunlaşır. Beləliklə, müasir insan maddi və mənəvi öhdəliklərini təmin edən insandır. Kulturologiyanın əsas funksiyalarından olan aksioloji (aksios – yunanca dəyər deməkdir) funksiya adından göründüyü kimi dəyər mahiyyətini daşıyır. Cəmiyyətin bağları hesab edilən dəyərlər kompleksini bu baxımdan yaddan çıxarmamaq lazımdır. İnsan üçün əsas atributlardan sayılan dəyərlər kateqoriyası müasirliyə qurban verilə bilməz. Milli və ümumbəşəri dəyərlər – mədəni universalilər nəzərə alınmadan həqiqi inkişafdan bəhs etməyə dəyməz. Bu baxımdan cəmiyyəti təşkil edən və ayaqda saxlayan dəyərlər toplusunun tərkibinə daxil olan digər komponentlər: əxlaq, ədəb, vicdan, ədalət, ləyaqət, mərhəmət kimi keyfiyyətlərin müasir sosiomədəni dinamik məkanda işləkliliyi, arzuolunma səviyyəsi və tətbiqi məsələləri, eyni zamanda sosiomədəni dinamika ilə uzlaşması məsələləri araşdırılmalıdır. Ümumilikdə nəzəri fikirlərin yekunu kimi mədəni insan formulası üzərində dayanmaq olar. Bilik, bacarıq, mütəşəkkillik və yaradıcı fəaliyyət kimi keyfiyyətlər mədəni insanı formalaşdırdığı kimi, müasir insana da şamil edilə bilər. Müasir insan həm də mədəni insandır.

Nəticə

Beləliklə, məhz mədəni və müasir insan - insan kapitalını formalaşdıra bilər. Modernləşən ölkələrin, Azərbaycan daxil olmaqla mərkəzi problemi insan kapitalının formalaşması prosesini sürətləndirməkdir.

Bu gün insan kapitalını formalaşdırmaq, mədəniyyətin insan inkişafı amili kimi dərk edilməsini gücləndirmək çağırışları mədəniyyətdə müasir insan problemi üzərində düşünməyi zəruri edir. Müasir sosio-mədəni dinamikada müasir insan, mədəni insan, insan kapitalı kimi anlayışlara elmi-nəzəri aydınlıq gətirilir. İnsan maddi və mənəvininin məcmusu kimi özündə statik (millilik) olanla dinamik (müasirlik) olanı birləşdirən mürəkkəb orqanizm olmaqla cəmiyyət təşkil edən sosio-mədəni sistemlərin əsas elementdir. Akademik R. Mehdiyev yazır: "İnsanın bir fərd olaraq mənəvi intellektual inkişafı ilə ictimai tərəqqi arasında ciddi qarşılıqlı əlaqə məqamları vardır. Belə ki, ayrı-ayrı insanların ümumi inkişaf səviyyəsi aşağı olduqda cəmiyyətin təkmilləşməsi çox çətin olur. Digər tərəfdən, ictimai təşkilatlanmanın səviyyəsi, dövlət idarəçiliyinin optimallığı da öz növbəsində fərdlərin öz şəxsi həyatlarını düzgün qurmaları və mənəvi intellektual inkişafının təmin olunması üçün mühüm şərtdir" [7, s. 3]. Digər yazısında hörmətli akademik: "Modernləşmə yollarında dövlətin qarşısında üç vəzifə durur. Müasir cəmiyyət, müasir infrastruktur, müasir insanın yaradılması" fikirlərini irəli sürür. Belə fikirləri Avestada da tapmaq mümkündür: Dünya nizamı – sosial nizam – fərdin həyatının tənzimlənməsi (Yasna 42) [5, s. 13-14].

Cəmiyyətin insana təsiri nə qədər güclüdürsə, insanın da cəmiyyətin formalaşmasındakı rolu o qədər təsirlidir. Cəmiyyətin simasının əsas göstəricisi olan şəxsiyyətdən, onun kamilliyindən, həyat səviyyəsindən və məramından çox şey asılıdır. Fərdin həyat səviyyəsi və həqiqətə sədaqət mayası cəmiyyətin simasını müəyyənləşdirir. Ayrıca insanın mənəvi həyatının nizamsız olması dünya nizamına və sosial nizama mənfi təsir göstərə bilər, çünki tamın (bütövün) hissələri əbədi qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı təsirdədir. Bu elementlərin birini nizamlı inkişafının pozulması tamın balanslı inkişafını poza bilər" [3].

Modernləşmə ilə (dinamika) toplumsal dil də dəyişir. İqtisadi mexanizmin vintinə çevrilmiş insan artıq nəvaziş və mərhəmətə yönəli ortaq dil olan ədəb kimi dəyəri önəmsəmir. Bu da toplumun zəifləməsi və ünsiyyətin korlanmasına gətirib çıxarır.

Bu gün müasir insan sosio-mədəni sistemlərin inkişaf dinamikasında ənənə və dinamizm qarşıdurmasındadır. "Dünyanın gələcək taleyi məhz müasirliklə xalqların milli-mədəni identikliyi, universal məqsəd kimi inkişafla mədəni dəyərlər seçimi arasında körpü salmaq bacarığından asılı olacaqdır" [4, s. 82].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasov N.Ə. Mədəni insan. ADMİU-nun mətbəəsi. Bakı, 2020. 208 səh.
2. Abbasov N.Ə. Kərimli V.Q. Kulturologiya . Dərslik. Elmi dərəcə alanlar üçün. Bakı, "Bilgi", 2021, 280 səh.
3. Aristotel. "Siyasət. Böyük etika". Bakı XXI Yeni Nəşrlər Evi. 2006, 432 səh.
4. Aslanov E. Modernləşmə nəzəriyyəsinə postmodern paradiqmadan baxış. AMEA insan haqları institutu. Məqalələr toplusu. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2013

5. Əzimova R. “İnsanlıq XXI əsrin elmidir” (sintezin məna təşkil edən konstantalarının axtarışında), bakı, “Təknur” – 2012, 156 səh.
6. Hannah Arendt. Men in Dark Times. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972
7. Xəlilov S.S. mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2007 – 520 səh.
8. İsmayılov F.Q. Klassik psixoanalizin əsasları. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası” NPB, Bakı 2003, 348 səh.
9. Sosial kulturologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. M.C.Manafovanın redaktəsi ilə. Bakı – 2010, 260 səh.
10. Məmmədov F.T. kulturologiya və insan inkişafı. Bakı, “OL” NPTK, 2019 – 344 səh.
11. Tarix fəlsəfəsi: retpospektiv və perspektiv. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018. 704 səh.
12. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/157385
13. https://www.google.com/search? Dücane Gündioğlu

Hüseynov İlqar Həsrət oğlu,
kulturologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

AZƏRBAYCANIN DİNAMİK İNKİŞAFINDA HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN YERİ

Müasir sosial-mədəni vəziyyət, təhsilin hüquqi və tənzimləyici sahəsinin dinamikası, innovativ təhsil sistemlərində hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi probleminin həlli üçün fəal elmi axtarışlar hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi prinsiplərinin öyrənilməsinin aktuallığını müəyyən etmişdir. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün ümumi terminə - vətənpərvərlik tərbiyəsinə müraciət etmək lazımdır. Vətənpərvərlik tərbiyəsinə humanitar yanaşması pedaqoji fəaliyyətin təşkilati və məzmun xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Təşkilati aspektdə pedaqoji prosesin bütün subyektlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsi innovativ fəaliyyətinin strateji məqsədi kimi çıxış edir. “Vətənpərvərlik tərbiyəsi ilkin olaraq ailədən, məktəbəqədər tədris müəssisələrindən başlanır, məktəbdə isə fomalaşıb, inkişaf edir” (1, səh.6).

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin spesifikliyi, effektivliyi və səmərəliliyi əsasən təşkilati aspektlə müəyyən edilir. Hərbi- vətənpərvərlik tərbiyəsi həmişə vahid ideoloji prinsip kimi başa düşülüb. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi anlayışı Vətənə, öz mədəniyyətinə, doğma torpağa, öz ölkəsinə məhəbbət tərbiyə etmək məqsədi daşıyır. Vətənpərvərlik hər zaman mühüm əhəmiyyət kəsb edən fundamental anlayışdır. Cəmiyyətin inkişafının təməlində məhz vətənpərvərlik faktoru dayanır.

Vətənpərvər nəsil yetişdirmək üçün, ilk növbədə, uşaqlara nümunə olmaq lazımdır. Gənc nəsil vətənpərvər tədbirlərə cəlb edilməlidir. Mühüm bir faktoru da unutmaq olmaz ki, vətənpərvərlik tərbiyəsi ailədən başlamalıdır. Bu istiqamətdə ciddi işlər görmək lazımdır, o cümlədən maraqlı uşaq tədbirləri, konsertləri keçirilməli,

uşaqlara vətənpərvərlik ruhu aşılanmalıdır.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi dövlət orqanlarının, ictimai birliklərin və təşkilatların gənclərdə yüksək vətənpərvərlik şüurunun, Vətənə ülvi sədaqət hissinin, vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə hazırlığın və ən yüksək sədaqət hissinin inkişafı üçün çoxşaxəli, sistemli, məqsədyönlü və əlaqələndirilmiş fəaliyyətidir. “Vətənpərvərlik insanda fədakarlıq, qəhrəmanlıq və məğlubedilməzlık hissi yaradır, apardığı mübarizədə onda inam hissini gücləndirir” (5, səh.6).

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin məqsədi gənclərdə ən mühüm mənəvi-əxlaqi və sosial dəyərlər kimi vətəndaşlıq və vətənpərvərlik hisslərinin inkişaf etdirilməsi, onlarda peşə əhəmiyyətli keyfiyyətlərin, bacarıqların və onların cəmiyyətin müxtəlif sahələrində fəal təzahür etməyə hazırlığın formalaşdırılması, xüsusilə hərbi və onunla bağlı digər prosesdə dövlət qulluğunun növləri, sülh və müharibə dövründə konstitusiya və hərbi vəzifəyə sədaqət, yüksək məsuliyyət və nizam-intizam yaratmaqdır. Ölkəmizdə aparılan “hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas məqsədi müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının, o cümlədən məktəblilərin vətəndaşlıq borcunu dərk etməsindən onlara istənilən vaxt vətənimizin, xalqımızın müdafiəsinə hazır olmaq səylərini aşılamaqdan ibarətdir” (6, səh. 102).

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmununda bu amilləri nəzərə alaraq bir-biri ilə sıx bağlı olan iki əsas komponenti ayırd etmək olar. Bunlardan birincisi daha geniş sosial-pedaqoji oriyentasiya ilə səciyyələnir, əsas sosial, tarixi, əxlaqi, siyasi, hərbi və digər problemlərə dair müsbət dünyagörüşü və mövqelər, ən mühüm mənəvi-əxlaqi və fəaliyyət keyfiyyətləri kimi elementlərə əsaslanır. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin digər komponenti daha böyük spesifik və fəaliyyətyönümlü oriyentasiya ilə səciyyələnir. Bu məzmunun praktiki həyata keçirilməsi hər bir gəncin Vətənə xidmətdə öz rolunu və yerini dərindən dərk etməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müəllimlərin, valideynlərin, cəmiyyətin zəhmətkeşliyi Vətənin taleyində iştirakını sona qədər dərk edən ideal şəxsiyyətin formalaşmasına səbəb olmalıdır. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi yüksək əxlaqi dəyərlərin inkişafını nəzərdə tutur. Orduda vətənpərvərlik hissinin yüksək olması vacibdir. Güclü ordunun güclü ideoloji bazası olmalıdır. Ordunun əsasını təkcə müasir silahlar deyil, həm də güclü ruh və əyilməz şücaət və hüdudsuz vətənpərvərlik təşkil edir. Bunlar real şəkildə həyata keçirilməli olan dəyərlərdir. Məhz buna görə də Azərbaycan silahlı qüvvələri ordunun və orduya getmək niyyətində olan gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün əlindən gələni edir. Hər il bu məqsədlə gənc nəsil üçün vətənpərvərlik mövzusunda tədbirlər, toplantılar, oyunlar, maarifləndirici tədbirlər, layihə və proqramlar həyata keçirilir. Vətənpərvərlik vətənə konkret bağlılıqda ifadə olunur. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin məqsədləri, məzmunu və metodları ilə bağlı əlavə müzakirələrin aparılması zəruridir. “Vətənpərvərlik emosiya və hisslərlə bağlı olduğundan bu hisslərin tərbiyəsi hər bir dövlət və cəmiyyət üçün vacib məsələyə çevrilir” (2, səh.15).

Respublikamızın iqtisadi dirçəlişi hər bir insanın vətəndaş inkişafı olmadan baş verə bilməz. Vətəndaş-vətənpərvərlik tərbiyəsi sadəcə qanuna tabe olan vətəndaşı deyil, vətəndaşlıq borcunu şüurlu və fəal şəkildə yerinə yetirən insanı formalaşdırır. Bu, Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağına və gerbinə, qəhrəmanlıq və tarixi keçmişinə, xalqının mədəniyyətinə, ana dilinə məhəbbətə, doğma təbiətin gözəlliyinə hörmət aşılamaqdan ibarətdir. Vətənpərvərlik və vətəndaşlıq insanın sosial və mənəvi in-

kişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun dünyagörüşünün, doğma ölkəsinə, başqa xalqlara münasibətinin tərkib elementləri kimi çıxış edirlər. Müasir dövrdə dinamik formada dəyişən dünyanın əsas fiquru sistemli qlobal təfəkkürə, elmi dünyagörüşünün əsaslarına malik, milli mənsubiyyətə malik şəxsiyyətdir.

Əsl vətənpərvərlik təbiətcə humanistdir, bu fenomen başqa xalqlara və ölkələrə, onların milli adət və ənənələrinə, muxtariyyət və müstəqilliyinə hörməti özündə ehtiva edir və millətlərarası münasibətlərlə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Bu münasibətlər formalaşarsa, fərdin mənəvi inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir və müxtəlif xalqlar və ölkələr arasında mehribanlıq, dostluq əlaqələrinin qorunub saxlanmasına, hər bir insanın şüurunda ümumbəşəri dəyərlərin böyük əhəmiyyətinin dərk edilməsinə töhfə verir. "Vərənpərvərlik anlayışı millətçi zəmində etniklər arasında qarşıdurma yaradan anlayış yox, xalqın, dövlətin milli maraqlarının müdafiəsi yönündə birləşməsini təmin edən sistemdir" (4, səh.15.).

Vətənpərvərlik tərbiyəsi və millətlərarası ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması tələbələrin Vətənin rifahı naminə fəal yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb edilməsi, vətənin tarixinə, mədəni irsinə, adət və ənənələrinə qayğıkeş münasibətin aşılanması prosesində həyata keçirilir. Vətənpərvərlik və beynəlmiləlçilik tərbiyəsində humanitar və təbiət elmləri böyük rol oynayır. İlk növbədə, bunlar təlim prosesində və tədris prosesinin məzmununun seçimində əldə olunan nailiyyətlərdir. Doğma torpağın təbiətini, onun tarixi keçmişini öyrənmək Vətənə məhəbbət hissini gücləndirir və inkişaf etdirir.

Vətənpərvərlik və vətəndaşlıq "ümumbəşəri dəyərlər" anlayışı ilə sıx bağlıdır. Ümumiyyətlə, vətənpərvərlik xalqına, qonşusuna, özünə, tarixi keçmişinə, dilinə, mədəniyyətinə məhəbbət və hörmət kimi müəyyən edilə bilər. Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin sosial prinsipləri könüllülük, təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq əsasında qurulur. Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində həm dövlət, həm də ictimai prinsiplərin mövcud olması və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin, demək olar ki, bütün kompleksi üçün son tərbiyə məqsədinə nail olmaq yalnız tarixi nümunə göstərmək, tarixi analogiya çəkmək, tarixi təcrübəni öyrənmək və təhlil etməklə mümkün olur. Bu tarixi amillər mühüm xüsusiyyət kimi gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi prinsipinə çevirir.

Bu gün hər birimiz əsl vətənpərvər olmalı, gənclərimizi bu ruhda tərbiyə etməliyik. Hərbi vətənpərvərlik ruhunda gənclərin yetişdirilməsi sahəsində işlərin genişləndirilməsi müasir dövrdə olduqca aktualdır. Bundan başqa, gənclərin vətəndaşlıq statusunun gücləndirilməsi məqsədi ilə media məkanında hərbi-vətənpərvərlik mərasimlərinin intensivləşdirilməsi məsələsi olduqca zəruridir.

44 günlük Vətən müharibəsi əyani şəkildə göstərdi ki, ölkəmizdə hərbi vətənpərlik tərbiyəsinin düzgün aparılmışdır. "Xalqımızın işğal altında olan torpaqlarımızı düşmən tapdağından azad etmək uğrunda 27 sentyabr tarixində başlatdığı İkinci Qarabağ – Vətən Müharibəsi 10 noyabr tarixində Azərbaycanın qələbəsi, düşmənin kapitulyasiyası ilə sona çatdı" (3, səh.47).

Vətən Müharibəsi veteranları, müharibə əlilləri, arxa cəbhə fəalları, gənclərimiz ümumiyyətlə, bütün xalqımız Zəfər gününü layiqincə qeyd edirlər. Zəfər bayramının xüsusi əhəmiyyəti var. 8 noyabr Azərbaycan Respublikasının tarixi bayramı adlandırmağa layiqdir. Azərbaycan ordusu öz keyfiyyətinə görə dünyada vahid müdafiə vəziyyətini təmin edən və strateji məqsədlər daşıyan ən nümunəvi müasir ordu hesab

edilir. Ona görə də xalqımız öz müdafiə qüvvələri, Vətəni müdafiə edən əsgərləri ilə fəxr edir. "44 günlük müharibə Azərbaycan xalqının nə qədər vətənpərvər, böyük xalq olduğunu, milli birliyini, həmrəyliyini bütün dünyaya sübut etdi" (7, səh.12).

Zəfər günü bütün xalqımız üçün əlamətdar bir gündür. Xalqımızın sülh naminə apardığı haqq mübarizəsində əsgərlərimiz şəhid oldu, hərbiçilərimizin fədakarlığı nəticəsində erməni faşizmi darmadağın edildi. Bu il böyük qələbəmizin dördüncü ildönümü tamam olur. Vətən müharibəsi iştirakçılarına, veteranlarına, əlillərə dövlət tərəfindən xüsusi qayğı göstərilir. Yerli hakimiyyət orqanları da ildən-ilə onlara daha çox qayğı göstərirlər. Bu istiqamətdə məqsədyönlü işlər davam etdiriləcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev F. Müasir mərhələdə vətənpərvərlk tərbiyəsi: metodik vəsait. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2012, 156 s.
2. Gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi. Olaylar.- 2015.- 11 mart.- S.15.
3. Milli qürur, qələbə və zəfər bayramı. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, F. Köçərli ad. Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı, 2021.- 53 s.
4. Vətənpərvərlik nədir? Olaylar.- 2015.- 27 may.- S.15.
5. "Vətənpərvərlik tərbiyəsi ümummilli xilas yolumuzdur" vətənpərvərlik mövzusunda hazırlanmış metodik vəsait / red. və bur. məs. Ş.Qəmbərova; tərt. ed. R. Məmmədli, S. Əhmədova. F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı. – 2016. – 60 s.
6. Yusifov A. Məktəblərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə dair. Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2014/2, səh.101-103.
7. 8 Noyabr - Zəfər Günü: metodik vəsait / tərt. ed. A.Məmmədova; ixtisas red. K.M.Tahirov; red. L.Əhmədova.- Bakı, 2021.- 55 s.

Məmmədov Namiq Zahid oğlu, dosent,
"Akademik rəngkarlıq və kompozisiya" kafedrasının müdiri,
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası;

Axundova Nigar Rəşid qızı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: nigar-akhundova@yandex.ru

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARINDA ERMƏNİ VANDALİZMİNƏ MƏRUZ QALMIŞ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİN BƏRPASINA DAİR

Qədim tarixi ilə zəngin olan Qarabağ və Sərgi Zəngəzur nəfis memarlıq abidələri ilə Azərbaycan xalqının mədəni irsini təşkil edir. 270 illik tarixə malik olan və Azərbaycan xalqı üçün yüksək mədəni-mənəvi dəyər kəsb edən Şuşaya xüsusi ehtiramın təzahürü kimi bütün türk dünyasının birlik və həmrəyliyinin yeni rəmzinə çevrilməklə, türk xalqları arasında əməkdaşlıq perspektivlərinin daha da genişləndirilməsi işinə öz töhfəsini verir.

Hələ 1977-ci ildə xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə "Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında" qərar qəbul edilmişdi. Həmin qərar nəticəsində Şuşada abidələrin qorunması, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirələrinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdı [11].

Azərbaycana qarşı başladığı hərbi təcavüz nəticəsində Ermənistan Respublikası 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhərini işğal etmiş və şəhərdə xalqımızın tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi siyasətini həyata keçirmişdir.

Ordumuzun qətiyyətli mübarizəsi ilə tarixi ədalət bərpa edilmiş və 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad olunmuşdu. Şəhərə, onun tarixi-mədəni irsinə və təbiətinə vurulmuş zərərin təxirə salınmadan inventarizasiyası aparılmış, bərpa işlərinə başlanılmışdır. Bərpa-quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyi və səmərəliliyi təmin etmək üçün Şuşada dövlət idarəetməsinə də böyük diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ilk xüsusi nümayəndəsi məhz Şuşa rayonuna təyin edilmişdi.

Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun şəhərlərinin əsas tarixi abidələri arasında memarlıq ilə seçilən qədim məscidlər, saraylar, məbədlər, türbələr xüsusi yer tutur. Onlardan Şuşada Yuxarı Gövhər ağa və Aşağı Gövhər ağa məscidləri, Xan qızı Natəvanın sarayı, Vaqif türbəsi və s., Ağoğlan məbədi Laçın-Minkənd yolunda, Qubadlıda Dəmirçilər kəndindəki məqbərələr, Laçında Cıcımlı məqbərəsi, Zəngilanda Məmmədbəyli türbəsi və burada yerləşən memarlıq abidələri öz görkəmi ilə fərqlənir. Şuşada Yuxarı Gövhər ağa və Aşağı Gövhər ağa məscidləri XIX əsrdə İbrahimxəlil xanın qızı Gövhər ağanın sifarişi ilə Qarabağda əksər məscidlərin memarı olmuş Kərbəlayi Səfi xan Qarabaği tərəfindən tikilmişdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Şuşaya göstərdiyi diqqət və qayğı daha da artmış və geniş quruculuq işləri vüsət almışdı. Belə ki, görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin məzarı üstündə 1980-1981-ci illərdə abidə, məqbərə tikilmiş və 1982-ci il yanvarın 14-də yağan güclü qarın altında Heydər Əliyev Şuşada şairin məqbərəsini böyük təntənə ilə açmışdı.

XX əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərinin əvvəllərində SSRİ rəhbərliyinin ermənilərə himayədarlığı sayəsində hadisələr getdikcə daha da mürəkkəbləşdi və Ermənistan Respublikası Azərbaycan ərazilərinə hərbi qüvvə göndərərək açıq təcavüzə başladı.

Azərbaycan mədəniyyət tarixində Şərqi Zəngəzurun – Cəbrayil, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında tarix və memarlıq abidələri mühüm rol oynayır. Onlardan: 1)**Ağoğlan məbədi** Laçın-Minkənd yolunda yerləşir. Aqoğlan məbədi V-VI əsrlərə aid olan Alban monastırıdır. 1992-ci ildə Laçın rayonunun işğalından sonra ermənilər Ağoğlan monastırının memarlıq quruluşunu və interyerini qanunsuz olaraq dəyişdirmiş, abidənin divarlarındakı bir neçə daş kitabəni, habelə Alban dövrünə aid çoxlu sayda ornament və rəmzləri tamamilə silmişlər, onların bir çoxunun forması tanınmaz dərəcədə dəyişdirmişlər. 2006-cı ildə ermənilər təkrar təmir bəhanəsi ilə abidənin divarlarının müxtəlif yerlərində Erməni Qriqorian Kilsəsinə aid olduğunu göstərən lövhələr vurmuşlar. 2020-ci il dekabrın 1-də Laçın rayonu işğaldan azad edildikdən sonra Azərbaycanın Alban-Udi xristian icmasının nümayəndələri Ağoğlan məbədini ziyarət etmişlər [10]. 2) Qubadlı rayonunun **Dəmirçilər kəndindəki məqbərələr** iki qüllə formasındadır. Bu məqbərələrin hər ikisi XIII-XIV əsrlərə aid abidələr hesab olunur.

3) Qubadlı rayonunun Dondarlı kəndində 1732-ci ildə Nadir şah tərəfindən tikilmiş **Dondarlı məscidi** var. Şirvandan Zəngəzura gələn Nadir şah burada namaz

qılmışdır. 4) **Hacı Bədəl körpüsünü** XIX əsrdə Ağaçay çayı üzərində Dəmirçilər kəndinin sakini Hacı Bədəl tikdirmişdir. Bu tarixi abidə Qubadlı rayonu işğal olunana qədər öz ilkin formasında qalmışdır. 5) **Lələzər körpüsü** Qubadlı rayonunda yerləşir. Maraqlı arxitekturaya malik olan körpü 1867-ci ildə tikilib. İşğal zamanı körpü ciddi zədələnməsə də, divar lövhəsindəki tikilmə tarixini göstərən yazılar ermənilər tərəfindən silinib. 6) **Həmzə Sultan sarayı** Hüslü Laçınski kəndində yerləşir. 1761-ci ildə tikildiyi güman edilir. İşğal zamanı ermənilər Həmzə Sultan sarayını təmir etdirərək turistlər üçün qonaq evi kimi istifadə etmişlər. 7) Laçın rayonunun Cıcımlı kəndi yaxınlığındakı qəbiristanlığın ərazisində iki **Cıcımlı məqbərəsi** yan-yana ucalır. Tədqiqatçılar Cıcımlı məqbərəsinin XII-XIII əsrlərdə tikildiyini güman edirlər. Abidənin XIII əsrin sonlarında tikilib. 8) Zəngilan rayonunun Məmmədbəyli kəndində yerləşən **Məmmədbəyli türbəsi** yerləşir. Bu kitabədə Qurani-Kərimdən dörd sətir ayə var. İki sətir məqbərənin hicri 704-cü ildə (1305) Məhəmməd əl-Hacının oğlu Yəhyanın şərəfinə tikildiyini göstərilir. Ermənilərin işğalı zamanı günbəzin yuxarı hissəsi dağıdılıb. Məmmədbəyli məqbərəsinin yerləşdiyi ərazi 20 oktyabr 2020-ci il tarixində işğaldan azad edilib. 9) **Sarı Aşıqın Memorial Muzeyi** Laçın rayonunda yerləşir. Məşhur Sarı Aşıqın məzarı Xəkəri çayının sağ sahilində, sol sahilində isə çox sevdiyi **Yaxşı xanımının məzarı** yerləşir. 10) **Şərifan məqbərəsi** Zəngilan rayonunun Şərifan kəndində yerləşir. 1974-cü ildə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bu ərazidə "Şəhri Şərifan" və ya "Şəhri Xəlifan" kimi tanınan orta əsr şəhərinin xarabalıqları aşkar edilmişdir [10]. 20 oktyabr 2020-ci ildə Şərifan kəndi işğaldan azad edilib. 11) Rayon mərkəzində yerləşən **Zəngilan məscidinin** tikintisi XVII-XVIII əsrlərə aiddir. Məscidin Səfəvilər dövründə tikildiyi güman edilir. Erməni vandalları bu məscidi dağıtmışlar.

20 oktyabr 2020-ci ildə Zəngilan işğaldan azad edildikdən sonra bu məscidin xarabalıqları aşkar edilmişdir. Heydər Əliyev Fondunun təşkil etdiyi, xarici və yerli ekspertlərdən ibarət komissiya mövcud məscid binası ilə bağlı qiymətləndirmə aparmışdır. Hazırda Heydər Əliyev Fondu tərəfindən bərpa işləri aparılır.

2021-ci il aprelin 26-da Prezident İlham Əliyev ailə üzvləri ilə birlikdə Zəngilana səfəri zamanı məscidin bərpasının ilk daşını qoyub. [10]

Bununla yanaşı, işğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 850-dən çox yaşayış binası və 300-dək mədəniyyət və tarixi abidə var idi. Bunların içərisində son tunc və ilk dəmir dövrü abidəsi sayılan Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri, daş dövrü abidəsi olan Şuşa mağara düşərgəsi, XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı və kitabxanası, İbrahim xanın bürcü və qəsri, Xan sarayı və Karvansaray, M.P.Vaqifin mədrəsəsi və türbəsi, Yuxarı məscid mədrəsəsi, Hacıqulların malikanəsi, ikimərtəbəli Karvansaray, Mehmandarovların malikanə kompleksi, Gövhər ağa, Xoca Mərcanlı, Hacı Abbas, Mərdinli, Saatlı, Köçərli məscidləri, Xurşidbanu Natəvanın evi və bulağı, Ə.B. Haqverdiyevin, Q.B.Zakirin, M.M.Nəvvabın, S.S.Axundovun, N.B.Vəzirovun, Y.V.Çəmənzəminlinin evləri, Mamay bəyin evi, məscidi və bulağı, Behbudovların, Fərəməzovların, Zöhrabbəyovun, Bəhmən Mirzənin evləri, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri, Xan Şuşinskinin, tarzən Sadıqcanın evləri, Realnı məktəbinin binası, Qız məktəbi, Şirin su hamamı, Meydan bulağı, İsa bulağı və s. tarixi mədəniyyət nümunəsi erməni işğalçıları tərəfindən talan edilmiş, dağıdılmış və məhv edilmişdi.

Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Şuşada Vaqif Poeziya Günləri, Xarı Bülbül (3) festivallarının keçirilməsi, 2023-cü il mayın 2-də 10 kəndin təməli qoyulmuşdu (ŞƏRQ qapası, qəzet - 15 May 2023), məscidlərin acılısı, Mehmandarovların evi (2021-2023-cü illərdə bərpa edilib və ev muzeyi kimi fəaliyyət göstərir), Milli Xalça

Muzeyinin Şuşa filialı açıldı (10 may 2023-cü il) və s. tədbirlər buna əyani misaldır. "İşğalçılar tarixi abidələri dağıdaraq faktiki olaraq "mədəni soyqırımı" həyata keçiriblər" Prezident İlham Əliyev demişdir. [6]

Memarlıq və şəhərsalma sənətinin 270 illik tarixə malik parlaq incisi olan və Azərbaycan xalqı üçün yüksək mədəni-mənəvi dəyər kəsb edən Şuşaya xüsusi ehtiramın təzahürü kimi bu qərar bütün türk dünyasının birlik və həmrəyliyinin yeni rəmzinə çevrilməklə, türk xalqları arasında əməkdaşlıq perspektivlərinin daha da genişlən dirilməsi işinə öz töhfəsini verəcəkdir. Burada bu tarixi memarlıq abidələrin adlarını qeyd etmək lazımdır:

Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu-Şuşa Şuşa qalası-Laçın, Cicimli Qarabağ xan sarayı, Qara böyük xanım sarayı, Hacı Quluların mülkü, Xan qızı Natəvanın sarayı, Əsəd bəyin evi, Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Aşağı Gövhər ağa məscidi, İki mərtəbəli karvansaray, Mehmandarovların evi, İbrahimxəlil xan sarayı, İsa bulağı, Üzeyir Hacıbəyovun evi, Xanlıq Muxtar karvansarayı, Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlunun karvansarayı, Zülfüqar Hacıbəyovun evi, Saatlı məscidi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin evi, Qazançı kilsəsi, Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin evi, Yuxarı məscid mədrəsəsi, Səfərov qardaşlarının karvansarayı, Sadıqcanın evi, Uğurlu bəyin evi, Şirin su hamamı, Seyid Şuşinskinin evi, Vaqif türbəsi, Qasım bəy Zakirin evi, Behbudovların evi, Firudin bəy Şuşinskinin evi, Firudin bəy Köçərlinin evi, Mir Möhsün Nəvvabın evi, Bülbülün evi, Hüseyn bəy Köçərlinin evi, Keçəçi oğlu Məhəmmədin evi, Karvansaray axırı, Gəray Əsədovun evi, Süleyman Sani Axundovun evi, Cabbar Qaryağdıoğlunun evi, Realniy məktəbin binası, Aslan Qaraşovun evi, Çuxur məhlə məscidi, Mərdinli məscidi, Culfalar məscidi, Bəhmən Mirzənin evi, Turşsu bulağı, Köçərli məscidi, Mamayı məscidi, Zöhrabbəyovların malikanəsi, Quyuluq məscidi, Xoca Mərcanlı bulağı, Molla Pənah Vaqifin büstü, Üzeyir Hacıbəyovun heykəli, Mir Möhsün Nəvvabın qəbirüstü abidəsi, Bülbülün ev-muzeyi, Üzeyir Hacıbəyovun ev-muzeyi, Mir Möhsün Nəvvabın ev-muzeyi, Xurşidbanu Natəvanın ev-muzeyi, Şuşa Dövlət Rəsm Qalereyası.

"44 günlük Vətən müharibəsində şanlı Azərbaycan Ordusu Qarabağımızı, o cümlədən Şuşanı düşmən işğalından azad edib. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, zəfərimizin günüdür!" - bu sözləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev xalqa müraciətində demişdir.

Azərbaycan Respublikasının işğal edilmiş ərazilərində olan dünya əhəmiyyətli 100. 000-dən artıq mədəniyyət nümunəsi dağıdılmış və qəsb edilmiş, 500-ə yaxın tarixi və 100-dən çox arxeoloji abidənin 22 muzeyin əksəriyyəti tamamilə və ya qismən dağıdılmışdır. [4]

Vətən müharibəsində əldə edilən Zəfər nəticəsində Şuşada həyat yenidən dirçəlməyə başladı. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, dilbər guşəmiz Şuşada bərpa işləri uğurla aparılır. Vaqif Poeziya Günləri və "Xarıbülbül" festivalı bərpa olundu. 2021-ci il mayın 12-13-də Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Qarabağın tacı olan Şuşa iyirmi doqquz ildən sonra yenidən "Xarıbülbül" musiqi festivalına evsahibliyi etdi.

Azərbaycan Prezidenti bəyan edib ki, Şuşa Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət paytaxtı kimi dünyanın ən gözəl şəhərlərinin birinə çevriləcəkdir: "Əslində, həmişə belə olub. Sadəcə olaraq, mənfur düşmən bütün tarixi abidələrimizi dağıdıb. Amma biz bərpa edəcəyik. Onların əsl simasını qaytaracağıq. Azərbaycan xalqı Şuşada bundan sonra əbədi yaşayacaqdır".

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Aslanova F.A. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni vandalizmi (1991-2010-cu illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının avtorefaratı, Bakı, 2014, s.20

2. Nigar A. "Qarabağ müharibəsi zamanı (XX əsrin 90-cı illəri – XXI əsrin əvvəlləri) Azərbaycan xalqının maddi-mədəni dəyərlərinə qarşı erməni vandalizmi" Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnstitutunun materialları. "XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarının soyqırımı" V Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Xüsusi buraxılış, № 70, 71, 72 / 2018, s.175

3. Türksoylu xalqların musiqi mədəniyyətinin Tədqiqi problemləri. XXII Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Bakı 2023, s.206-209

4. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Arayışı, Aslanova F.A., Bakı 2009

5. Şuşa şəhəri: Azərbaycan mədəniyyəti Qafqaza və Dünyaya. AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu. Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı 1 noyabr, 2023, səh. 49

6. Prezident İlham Əliyev xalqa müraciət edib //https://president.az/ articles/ 4171309 oktyabr 2020

7. https://moscow-baku.ru/news/culture/11_pamyatnikov_shushi_do_i_posle_okkupatsii/

8. Şuşada "Xarıbülbül" festivalı başlayır. https://qafqazinfo.az/news/detail/ susa-da-xaribulbul-festivali-baslayir-video-399798

9. Inter aztv.com 14 aprel 2021

10. https://files.preslib.az/projects/zangazur/ru/a8.pdf

11. Şuşanın mədəniyyəti. https://shusha.gov.az/az/pages/4

12. В XIX веке в Шуше изготавливались самые качественные в Карабахе ковры и паласы ВИДЕО. https://azertag.az/ru/xeber/v_xix_veke_v_shushe_izgotavlivalis_samye_kachestvennye_v_karabahe_kovry_i_palasy_video-2456090

13. Спустя 31 год восстановлена деятельность Шушинского филиала Азербайджанского национального музея ковра. https://azertag.az/ru/xeber/spustya_31_god_vosstanovlena_deyatelnost_shushinskogo_filiala_azerbaidzhanskogo_nacionalnogo_muzeya_kovra_video-2610227

14. Вступительная речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на встрече с группой жителей Шушинского и Лачинского районов – Президентский дворец, 6 мая 1996 года. https://lib.aliyev-heritage.org/ru/ 5741106.html

Kamandari-Məmmədova Aygün Allahşükür qızı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: aygunkamandari@gmail.com

DÜNYA AZƏRBAYCANLILARIN BEŞİNCİ ZƏFƏR QURULTAYI

Azərbaycan həqiqətlərinin, Dağlıq Qarabağla bağlı haqlı mövqeyinin dünyaya çatdırılmasında təbii ki, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın rolu danılmazdır. Bu yolda onların "Azərbaycançılıq" ideologiyasına və həmrəylik prinsipinə əsaslanması böyük

önəm daşıyır. XX əsrin sonlarında Heydər Əliyevin müəllifi olduğu "Azərbaycançılıq" ideologiyasının diaspor üçün cəlbedici olan əsas xüsusiyyəti onun daxili rəngarəngliyi ilə bərabər, konseptual bütövlüyü, milli özünüdərkə imkan verən tamlığı, müəyyənliyidir. Məhz bu ideologiya dünyanın bir çox ölkələrinə səpələnmiş azərbaycanlılar arasında milli birliyin yaradılmasına geniş imkanlar yaratmış oldu. Öz milli-mənəvi dəyərlərini saxlamaqla, Qərbə inteqrasiya etməyə istiqamətləndirilən bu konsepsiya Dünya azərbaycanlılarının vahid ideya ətrafında birləşməsinin təməlini qoydu. Ulu Öndərimiz azərbaycançılığı hər bir azərbaycanlının milli şüuruna hakim olan ideya kimi təqdim edirdi: "Biz azərbaycançılığı-Azərbaycan dilini, Azərbaycan mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq".

Azərbaycanın dövlətçiliyinin (müstəqilliyinin) XX əsrin əvvəlləri və sonlarında baş verən bərpalarında diasporumuzun və siyasi mühacirlərimizin böyük əməyi və xidmətləri olmuşdur. Bütün bu məsələlərlə yanaşı Heydər Əliyevin diaspor və lobbi qurumlarının qarşısına qoyduğu vəzifələrdən biri də Azərbaycanın xaricdə təbliği və bu işə xaricdə yaşayan azərbaycanlıların yaxından cəlb edilməsi idi. Lakin təəssüf ki, SSRİ dağılana qədər xaricdə yaşayan həmvətənlərimizi eyni amal yolunda birləşdirə biləcək bir ideoloji zəmin yox idi. O, əsasını qoyduğu "Azərbaycançılıq" ideologiyasının yalnız Azərbaycanda deyil, həmçinin ölkəmizdən kənarda yaşayan həmvətənlərimizin də həyat fəlsəfəsinə çevirmək üçün əlindən gələni edirdi. İdeologiya kimi azərbaycançılıq müstəqil Azərbaycanın fəlsəfi-sosial doktrinasının sosiomədəni və etnik-geosiyasi cəhətlərini özündə birləşdirmişdir. Digər ideoloji meyillərdən fərqli olaraq, azərbaycançılıq hər bir azərbaycanlının milli özünüdərkinə, milli müəyyənliyinə, özünü digər toplumlardan fərqləndirməsinə geniş imkan vermiş olurdu. Uzun müddət vətəndən ayrı düşmüş və fərqli mədəni mühitə adaptasiya olmuş soydaşlarımızın vahid milli zəmində təşkilatlanması üçün bu, çox mühüm amil idi.

Diaspor quruculuğu Azərbaycanda müstəqilliyin ilk illərindən aktuallıq kəsb etməyə başlasa da, bu taleyüklü vəzifənin yerinə yetirilməsinə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət göstərilməsi məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra mümkün oldu. Hələ 1991-ci ildə Ümummilli Liderin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi 31 dekabr - Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Gününün təsis olunması barədə qərar qəbul etmiş və bu tarixi günün bütün ölkə ərazisində bayram kimi qeyd olunması ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında vəsatət qaldırmışdı. Ermənistanın təcavüzü və torpaqlarımızın işğalı dövrünə təsadüf edən 1990-cı illərdə Heydər Əliyev beynəlxalq ictimaiyyətin ölkəmizin problemlərinə biganəliyi fonunda soydaşlarımızın dünyadakı səsimiz ola biləcəyi gerçəyini təbliğ edərək, bu istiqamətdə atılan addımları dövlət siyasəti xəttinə çevirdi. Onun dövlət başçısı kimi bütün xarici səfər proqramlarına mütləq həmin ölkədə yaşayan Azərbaycan icması ilə görüşlər daxil edilirdi. Həmyerlilərimizlə ayrıca xoş ab-hava, isti münasibətlərə köklənmiş bütün görüşlərində onları yaşadıqları ölkəyə inteqrasiya ilə yanaşı, tarixi vətənlərini də unutmamağa, onun dərdinə biganə qalmamağa, azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında birləşməyə çağırırdı. Məhz həmin illərdən başlayan azərbaycanlıların təşkilatlanması 2001-ci il noyabrın 9-10-da müstəqil Azərbaycanın, eləcə də bütün dünya azərbaycanlılarının həyatında tarixi hadisə kimi yaddaqalan Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi ilə davam etdi.

Ümummilli Liderin dillər əzbərinə çevrilən "Mən fəxr edirəm ki, azərbaycan-

lıyam!" sözləri ilə də tarixə düşən bu qurultayda Heydər Əliyev Azərbaycan diasporunun güclənməsi üçün istiqamətlər müəyyənləşdirdi və tövsiyələrini verdi. Qarşıda duran vəzifə və prioritetlər nəzərə alınaraq elə həmin qurultayda diasporla çalışan dövlət qurumunun - Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması qərara alındı, 5 iyul 2002-ci ildə isə Ulu Öndər Heydər Əliyevin müvafiq fərmanı ilə komitə yaradıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 19 noyabr 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əsasında Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. İstər Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Gününün təsis edilməsi, istərsə də Dünya Azərbaycanlılarının qurultaylarının keçirilməsi harada yaşamalarından asılı olmayaraq, azərbaycanlıların öz tarixi vətənləri ilə əlaqələrinin qırılmamasına, onların milli və mədəni identikliklərinin qorunub saxlanılmasına, dilimizin, mənəvi dəyərlərimizin gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edib. Heydər Əliyev harada yaşamasından, məskunlaşmasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlını Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası kimi görür, onları öz milli, mədəni mənsubiyyətləri ilə qürur duymağa çağırırdı.

Ulu Öndərin əsasını qoyduğu diaspor siyasəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilir. Məhz bu siyasətin nəticəsi olaraq cənab İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Dünya Azərbaycanlılarının artıq dördüncü, ümumilikdə isə beşinci qurultayı keçirilmişdir.

Qurultayların keçirilmə səbəbləri isə ölkədən kənarda yaşayan həmvətənlilərin Azərbaycan naminə təşkilatlanma prosesini mütəşəkkil təşkil etmək idisə, digər tərəfdən onların qürbətdə ən çox yaşanan çətinlikləri, rastlaşdıqları problemləri araşdırıb həlli yollarını tapmaqdan ibarət idi. Dünya Azərbaycanlılarının Qurultayı xaricdə yaşayan azərbaycanlıların müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi, dünya azərbaycanlıları arasında birliyin və həmrəyliyin təmin olunması, habelə Azərbaycan icmaları, cəmiyyət və birliklərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi və əlaqələndirilməsi ilə bağlı məsələlərin müzakirə edildiyi ən yüksək səviyyəli tədbir hesab edilir. Dünya Azərbaycanlılarının qurultayları bu prosesdə önəmli rol oynayıb. Dünya Azərbaycanlıları Prezident İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək, Azərbaycanın haqlı mübarizəsinin ayrılmaz bir parçasına çevriliblər. Vətən müharibəsi dövründə diaspor təşkilatlarının dünyanın 30-dan çox ölkəsində 200-dək aksiya keçirmələri, bu aksiyalarda ümumilikdə 25 mindən çox soydaşımızın və dost xalqların nümayəndələrinin iştirakı, həmçinin 50-dən çox ölkədə fəaliyyət göstərən 300-ə yaxın diaspor təşkilatının müxtəlif ölkələrin dövlət və hökümət rəhbərlərinə, parlament üzvlərinə, beynəlxalq təşkilatlara bəyanatlar, müraciətlər göndərməsi də Azərbaycançılıq ideyasının bütün azərbaycanlıların vahid məfkurəsini çevrildiyini, həmvətənlərimizin bir amal uğrunda birləşməyi bacardıqlarını sübuta yetirir.

Dünya Azərbaycanlılarının tarixinə nəzər yetirsək, ilk Qurultay məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2001-ci ildə, II qurultay Prezident İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən 2006-cı ildə, III qurultay 2011-ci ildə, IV qurultay 2016-cı il, V qurultay isə 2022-ci ilin aprelində keçirilib. Bununla da Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayı son illər yüksək təşkilatlanma və birlik nümayiş etdirən, beynəlxalq ictimaiyyətin Azərbaycan həqiqətləri ilə bağlı məlumatlandırılmasında xüsusi rol oynayan diasporumuzun Qarabağın azad olunmasından sonra ilk böyük görüş olmuşdur.

Yaratdığımız yeni reallıq dövründə 44-günlük Vətən müharibəsindən sonra dünya azərbaycanlılarının üzərinə daha məsuliyyətli vəzifələr düşür. Dünyanın harasında yaşamağından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlının yeganə vətəni, etibar edə biləcəyi məkan Azərbaycandır. Ona görə də əvvəlki qurultaylarda diaspor fəaliyyətimiz əsasən torpaqlarımızda erməni işğalına son qoydurmaq istiqamətində olmuşdusa, V qurultayda isə dünya azərbaycanlılarının qarşısında müasir çağırışlara uyğun yeni vəzifələr qoyulacaq. Düşünürük ki, bu vəzifələr informasiya müharibəsində mübarizəmizi daha da genişləndirmək, ermənilərin bizə qarşı törətdikləri soyqırımları və vəhşiliklərini dünyaya daha geniş şəkildə çatdırmaq istiqamətində olacaq. Hesab edirik ki, bu məsələləri məhz Şuşada müzakirə etməyimiz dünyaya səs salacaq.

Aprelin 2022-ci ilin aprel ayının 22-dən 23-dək davam edən Zəfər qurultayında 65 ölkədən 400 nəfərə yaxın diaspor nümayəndəsi iştirak edib. Əvvəlcə Bakı şəhərində Fəxri Xiyabanı, I və II Şəhidlər Xiyabanını ziyarət edən qurultay iştirakçıları , daha sonra Şuşa şəhərinə yola düşüblər. Qurultay Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qüdrətli ordumuzun düşmən işğalından azad etdiyi, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərində keçirilib. Qurultay iştirakçıları əvvəlcə Bakı şəhərində Fəxri Xiyabanı, I və II Şəhidlər Xiyabanını ziyarət etdikdən sonra, Şuşa şəhərinə yola düşüblər.

Tədbirdə 65 ölkədən 400 nəfərə yaxın diaspor nümayəndəsi iştirak edib. Qurultayın rəsmi açılış mərasimindən sonra Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinə dair hesabat verilməsi, “Post-müharibə dövründə Azərbaycan diasporunun qarşısında duran vəzifələr”, “Qarabağın bərpası və yenidən qurulmasına Azərbaycan diasporunun töhfələri” mövzuları müzakirə olunub. Qeyd edək ki, Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayı son illər yüksək təşkilatlanma və birlik nümayiş etdirən, beynəlxalq ictimaiyyətin Azərbaycan həqiqətləri ilə bağlı məlumatlandırılmasında xüsusi rol oynayan Azərbaycan diasporunun Qarabağın azad olunmasından sonra ilk böyük görüşü idi. Bu mötəbər tədbirin Şuşada keçirilməsinin tarixi əhəmiyyəti və rəmzi mənası vardır. Qarabağın mədəniyyət ocağı, incisi hesab edilən Şuşada təşkil edilən Zəfər Qurultayı diaspor təşkilatlarının fəaliyyətində yeni cığır, yol xəritəsi açmışdır. Bütün bunlar dünya azərbaycanlılarından həqiqətlərin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında hər zaman aktiv olmağı tələb edir. Prezident İlham Əliyev qurultayda dünya azərbaycanlılarının bundan sonra görməli olduqları işlərə aydınlıq gətirdi. Həm Azərbaycan hökuməti, həm səfirliklər, diaspor təşkilatları, bütün fəallar yeni reallıqları dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıdırlar. Tarix heç zaman unudulmamalıdır. Çünki istənilən münaqişənin siyasi və digər yollarla həll edilməsi üçün bu, çox vacibdir. Belə ki, Müzəffər Azərbaycan Ordusunun qələbəsi, xalqımızın öz haqq işi uğrunda sonadək mübarizə aparmaq əzmi, Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin cəsarəti və qətiyyəti hər bir azərbaycanlının başını bayrağımız qədər yüksəklərə ucaldıb. İndi bütün dünya azərbaycanlıları qalib xalqın nümayəndələri kimi öz vətənləri ilə qürur duyur, bu yolda tarixi vətənlərinin haqq işinə dəstək verənlər isə Zəfərimizin və milli birliyimizin sevincini yaşayırlar. Şübhə etmirik ki, Zəfər Qurultayından sonra diaspor təşkilatlarımızın sıraları daha da genişlənəcək və azərbaycanlılar dünyanın hər yerində öz vətənlərini böyük qürur və fəxarət hissi ilə təmsil edəcəklər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Arzumanlı V. Azərbaycan Diasporu: reallıqlar, qayğılar, problemlər. Bakı, Qartal, 2001, s 800.
2. Arzumanlı V., Ağayev İ. Dünya azərbaycanlıları Konqresi. Dünən, bu gün, sabah. Bakı, 2007, s 188.
3. Azərbaycan Diasporu: böyük yolun başlanğıcı //Azərbaycan Respublikasının Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsi Bakı, Çaşoğlu, 2006., s 208.
4. Azərbaycan Diasporu Ensiklopedik məlumatlar toplusu. Bakı, “SƏS - 2012” MMC, 2012., s 654.
5. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı/red. Ramiz Mehdiyev. Bakı, Azərbaycan Nəşriyyatı, 2002, s 351.
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar /H.Əliyev İyirmi üçüncü kitab: noyabr, 1999-dekabr/bur.məsul R.Ə.Mehdiyev- Bakı: Azərnəşr, 2008-480 s.
7. Əliyev H.Ə. Dünya azərbaycanlıların həmrəylik günü münasibətilə müraciəti // «Rabitə dünyası» qəzeti 07 may, 2008-ci il. Bakı: 26 dekabr, 2000-ci il.
8. Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayı ilə bağlı sənədlər. preslib.az
9. "Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayı (ZƏFƏR QURULTAYI)"
10. https://files.preslib.az "Qurultaylar" https://www.azerbaijans.com.

Həsənova Şəlalə Şakir qızı,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: shelale.hasanova@gmail.com

SOSİAL-İQTİSADİ İNSAN HÜQUQLARI VƏ ONLARIN TƏMİNATI

İnsanın, onun hüquq və azadlıqlarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə ən yüksək dəyər kimi təsnif edilməsi dövlətimizin onları beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən tanınmış prinsip və normalarına uyğun olaraq tanımaq, hörmət etmək, qorumaq və təmin etmək öhdəliyinə vasitəçilik etmişdir.

Konstitusiyada və beynəlxalq hüquqi aktlarda təsbit olunmuş sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqları hər bir insanın malik olduğu, insan üçün vacib və layiqli həyat səviyyəsini, onun azad inkişafını təmin edən, habelə ona imkan verən hüquq və azadlıqların məcmusudur.

Etiraf etmək lazımdır ki, vətəndaşların sosial-iqtisadi hüquqlarının ümumən sosial-iqtisadi insan hüquqları ilə əlaqəsi vasitəsilə təminatların həyata keçirilməsi məhsuldardır. Müəlliflər etiraf edirlər ki, sosial-iqtisadi hüquqların dərk edilməsinin aspektlərinin çoxluğunun təhlili “sosial-iqtisadi insan hüquqları” və “vətəndaşların sosial-iqtisadi hüquqları” anlayışlarını əlaqələndirməklə onların keyfiyyətini və həyata keçirilməsinin prosedur xüsusiyyətlərini görməyə imkan verir.

Sosial-iqtisadi hüquqların insanın və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları kimi

tanınması, ikinci nəslin hüquq və azadlıqları kimi vahid sistemə daxil olması kifayət qədər uzun tarixi proses tələb etmişdir [5, s.160].

İnsanın vətəndaşın konstitusion sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqlarının qorunması, müdafiəsi problemi mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Yalnız kompleks, sistemli yanaşma bu problemin mahiyyətinə nüfuz etməyə və onun hərtərəfli öyrənilməsini təmin etməyə imkan verir. Mövcud fundamental qanun demokratik prinsiplər üzərində qurulmuş Azərbaycanın dövlətçiliyinin qanuni əsasını yaratdı. O, dövlətin əsas dəyərlərini müəyyənləşdirdi və onların qorunması qaydasını müəyyən etdi. İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının ali qanunu olan 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə ən yüksək dəyər kimi tanınır və buna görə də dövlət tərəfindən xüsusi ilə qorunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbulu qanun yaradıcılığı, qanunvericiliyin konstitusiya prinsiplərinə uyğunlaşdırılması sahəsində intensiv iş tələb etmişdir. Bu istiqamətdə xeyli işlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Cinayət Məcəlləsi, Cinayət Prosessual Məcəlləsi, Ailə Məcəlləsi, Torpaq Məcəlləsi, İnzibati Xətalar Məcəlləsi, "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi haqqında", "Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili haqqında" və s. qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan öz qanunvericiliyində müvafiq dəyişikliklər etməklə artıq bir sıra şərtləri və tövsiyələri yerinə yetirmişdir. Digər tövsiyələr də mərhələli şəkildə - sosial-iqtisadi, siyasi, dövlət-hüquqi şəraiti yetişdikcə həyata keçiriləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların konstitusion sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqlarının təminatının müdafiəsinin təşkilati-hüquqi vasitələri də yaranmışdır. Vətəndaşların konstitusiya hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı şikayətlərini qəbul edən və onlara baxan Konstitusiya Məhkəməsi belə müdafiənin səmərəli vasitəsinə çevrilmişdir.

10 dekabr 1948-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) tərəfindən qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi vətəndaş və siyasi hüquqlarla yanaşı, sosial təminat hüququ, əmək hüququ kimi iqtisadi və sosial hüquqlar da əhatə edirdi. Bundan əlavə, 16 dekabr 1966-cı ildə BMT xüsusilə iqtisadi və sosial hüquqları əhatə edən İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı qəbul etdi. Paktın əvvəlində deyilirdi ki, "... azad insan idealı yalnız hər bir insanın iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardan, habelə mülki və siyasi hüquqlardan istifadə etdiyi şəraitin yaradılması ilə həyata keçirilə bilər" və hər bir iştirakçı dövlət, tədricən Konvensiya tərəfindən verilən hüquqları təmin etməlidir.

Bildirilmişdir ki, dövlət, ən yüksək səviyyədə mövcud olan resurslardan və bütün lazımi vasitələrdən istifadə etməklə, Konvensiyanın "iqtisadi və sosial hüquqların mövcud resurslara uyğun olaraq mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi haqqında" diskursunu təmin etmək üçün addımlar atmağa borcludur.

Müəyyən bir dövlətin əhalisinin həyat səviyyəsi sosial və iqtisadi insan hüquqlarının spesifikasından asılıdır. Beynəlxalq hüquqi aktlar insan hüquqlarının bütün nəsillərinin hüquqi öhdəliyini müəyyən edir. Yəni, dövlət tərəfindən tanınan bütün hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr qarşıya qoyulmur və başqalarının zərərinə izah olunmur, çünki onlar birlikdə şəxsin hüquqi statusunu təşkil edir. Sosial hüquqların mahiyyəti bəzi təriflərdə öz əksini tapmışdır. Bu təriflərin ortaq cəhətləri onların müəllif-

lərinin qeyd etdiyi əlamətlərlə, Konstitusiyaya uyğunluğu şəxsin dövlətdən sosial təminat almasının mümkünlüyü, müəyyən iqtisadi azadlıqlar və maddi nemətlərdir.

İnsanın vətəndaşın sosial və iqtisadi hüquqlarının dəqiq müəyyən edilməsi zəruri və vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 3-cü fəslində beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən tanınmış prinsip və normalarına uyğun olaraq insan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları elan edildi.

A.Lukaşevanın tərifi sosial-iqtisadi hüquqların mahiyyətini ən dolğun şəkildə aydınlaşdırır. Müəllif onların normativliyini, yaşayış şəraitinin müvəqqəti xarakterini, sosial təminat və əsas məqsədin insanın qorxu və ehtiyacdan azad olmasını qeyd etmişdir [6, s.140].

Konstitusiyada təsbit olunmuş sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqlara aşağıdakılar daxildir:

a) mülkiyyət hüququ;
b) əqli mülkiyyət hüququ;
c) nikah hüququ;
d) əmək hüququ;
e) tətil hüququ;
f) istirahət hüququ;
g) sosial təminat hüququ;
h) sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;
i) sağlamlığın qorunması hüququ;
j) təhsil hüququ;
k) mənzil hüququ;
l) yaradıcılıq azadlığı;
m) azad sahibkarlıq hüququ.

Sahibkarlıq fəaliyyəti azadlığının Konstitusiya ilə təsbiti cəmiyyət iqtisadiyyatının əsaslı şəkildə yeni əsasda yenidən qurulmasının hüquqi əsası və obyektiv zəruri şərtidir. Bu azadlığın əhatə dairəsi Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində müəyyən edilmişdir. Bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı üçün qanuni, sivil şəraitin təmin edilməsi məqsədilə Konstitusiyada inhisarlaşmaya və haqsız rəqabətə yönəlmiş təsərrüfat fəaliyyətinə qadağa qoyulur (mad.15).

Sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqlar sistemində ən mühüm yeri xüsusi mülkiyyət hüququ tutur (mad.29). Onun Konstitusiya ilə möhkəmlənməsi ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçidində həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi.

Konstitusiya bazar iqtisadiyyatı ilə bağlı əmək dünyasında insan hüquqlarını daha aydın şəkildə ifadə edir. Əsas diqqət əmək azadlığının, onun lazımi şəraitinin və insanın öz əməyi üzərində sərbəst sərəncam vermək hüququnun təmin edilməsinə yönəlib. Dövlət, məcburi əməyi qadağan edir (mad.35). Təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququnu, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan və qanunla müəyyən edilmiş minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququnu təmin edir (mad.35).

Tətil hüququ da daxil olmaqla, qanunla müəyyən edilmiş həll yollarından istifadə edərək fərdi və kollektiv əmək mübahisələri hüququnu tanıyır (mad.36). İstirahət hüququ əmək hüquqları ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Onun təmin edilməsinə bu hüququn həyata keçirilməsi üçün lazımi şərait yaratmağa çağırılan subyektlərin geniş

dairəsi daxildir (mad.37).

Cəmiyyətin sosial inkişafı daha çox onun ilkin vahidinin - ailənin statusundan, analığın və uşağın qorunmasından asılıdır. Konstitusiyanın 34-cü maddəsində onların dövlətin himayəsində olması ilə bağlı ümumi qayda təsbit edilmişdir.

Mənzil hüququ Konstitusiya ilə heç kimin yaşadığı mənzildən qanunsuz məhrum edilə bilməyəcəyi, dövlət tərəfindən yaşayış binalarının və evlərin tikintisinə rəvac vermək, insanların mənzil hüququnu gerçəkləşdirmək üçün xüsusi tədbirlər görmək müddəaları ilə təminat altına alınmışdır (mad.43).

Sağlamlığın qorunması hüququ (mad.41) nəzərdə tutur ki, dövlət müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür. Hər kəsin əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq, onun vəziyyəti haqqında etibarlı məlumat almaq və ətraf mühitin pozulması nəticəsində sağlamlığına və ya əmlakına dəymiş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır (mad.39). Əlverişli ətraf mühit hüququnun dövlət təminatı, ilk növbədə, onun keyfiyyətinə dair standartlar sisteminin qanunvericiliklə müəyyən edilməsindən, fəaliyyəti ətraf mühitə təsir göstərən bütün subyektlər tərəfindən onlara riayət edilməsinə nəzarət edilməsindən ibarətdir.

V.N.Safonov sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar qrupuna onların tam siyahısının daim dəyişməsinə baxmayaraq, dörd əsas növün daxil edilməsini təklif edir. Birincisi, ədalətli və əlverişli şəraitdə işləmək hüququ, o cümlədən işçi təşkilatlarının yaradılması və işçilərin mənafeləri uğrunda kollektiv mübarizə vasitələrinin yaradılması kimi əməyin mühafizəsi hüququ. İkincisi, həm minimum yaşayış şəraiti hüququ, həm sosial sığorta sistemlərində iştirak etmək hüququ, həm də fiziki və mənəvi sağlamlıq hüququ kimi formalaşan sosial təminat hüququ (sosial müdafiə). Üçüncüsü, təhsil almaq və mədəni nailiyyətlərdən istifadə etmək hüququ. Dördüncüsü, xüsusi mülkiyyət hüququ [7].

Sosial və iqtisadi hüquqların bir-biri ilə sıx bağlı olması, bir-birindən asılı olması, məzmun və icra formalarına görə oxşar olması danılmazdır. Onların əlaqəsi aşağıdakılarla ifadə olunur:

1) bu hüquqlar “insanların maddi (iqtisadi və sosial sferası) mənafelərinə və ehtiyaclarına vasitəçilik edir;

2) vətəndaşların cəmiyyətin iqtisadi sistemində və sosial strukturunda iştirakının şərtlərini formalaşdırır;

3) əmək, əmlak, qida, geyim, mənzil və təhlükəsiz mühit kimi zəruri komponentlərə sahib olmaq üçün töhfə verir;

4) digər insan hüquqlarının (mülki, siyasi, mədəni) həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır;

5) cəmiyyətin iqtisadi sistemində və sosial həyatında bərabərlik və ədalət prinsiplərinin bərqərar olmasını təmin edir;

6) demokratiyanın əvəzsiz şərti və ən mühüm məqsəd və institutlarından biridir;

7) həm fərdi, həm də kollektiv formada həyata keçirilir.

Əgər iqtisadi hüquqlar fərdi azadlığın iqtisadi sahədə təzahür formasıdırsa və daha çox insan təbiətindən qaynaqlanırsa, sosial hüquqlar sosial sülhün və harmoniyanın qorunmasında maraqlı olan cəmiyyətin təbiətindən irəli gəlir.

Sosial-iqtisadi hüquqlar dedikdə, öz tələbat və mənafelərini təmin etmək üçün maddi və mənəvi nemətlərdən istifadə etmək üçün beynəlxalq hüquqi aktlar və milli qanunvericiliklə təminat verilən imkanlar başa düşülməlidir. Sosial-iqtisadi hüquqlar

sabit, balanslaşdırılmış sistemi təmsil etməlidir ki, onun daxilində ədalət, bərabərlik, azadlıq, təhlükəsizlik kimi hamı tərəfindən qəbul edilmiş dəyərləri tarazlaşdırmaq və dövlətlə vətəndaş arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək mümkündür.

Dövlət vətəndaşların harada yaşamasından asılı olmayaraq bütün mədəni nailiyyətlərin əlçatan olmasına təminat verir. Bu, dövlət və ictimai fondlarda yerləşən yerli və dünya mədəniyyəti dəyərlərinin ümumi mövcudluğu, mədəniyyət maarif müəssisələrinin bütün ölkə üzrə inkişafı və vahid yayılması, televiziyanın, radionun, kitab nəşrinin, dövri nəşrlərin inkişafı ilə təmin edilir.

Bütün insan hüquqları universaldır, əvəzedilməzdir, bir-biri ilə bağlıdır və bir-birindən asılıdır. Hər bir insan təkcə mülki və siyasi deyil, həm də sosial-iqtisadi və digər hüquqlardan istifadə etməlidir. Məlum olduğu kimi, qorxu və ehtiyacdan asılı olmayaraq azad fərd idealı o zaman əldə edilə bilər ki, dövlət elə siyasi və sosial-iqtisadi şərait yaratsın ki, hər kəs bütün hüquqlarından istifadə edə bilsin.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. - Bakı, “Qanun”, - 2022, - 96.
2. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966) General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December.
3. Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (2008) General Assembly resolution A/RES/63/117 of 10 December.
4. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (2005) ‘Economic, social and cultural rights: handbook for national human rights institutions. Professional Training Series No. 12. New York: United Nations URL: http://www.ohchr.org/Documents/Publications/training12en.pdf
5. Бондарь Н.С. Права человека и Конституция России: трудный путь к свободе, - Ростов н/Д., - 1996, - 177. с
6. Лукашева Е. А. Общая теория прав человека /1996, 159. с.
7. Сафонов В.Н. Становление и развитие социально-экономических прав граждан в США, - Москва, - 2007.

Sultanova İlhamə Həmid qızı,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail:ilhama.sultanova@mail.ru

EKOLOJİ MƏDƏNİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA TAKSONOMİYALARIN ROLU

Ekoloji problemlərin kəskinləşdiyi müasir dövrümüzdə gənc nəsildə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması aktual məsələdir. Azərbaycan Respublikası Preziden-tinin Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi də bu baxımdan ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına öz töhfəsini verəcək. Ekoloji mədəniyyət - ümumbəşəri insan mədəniyyətinin bir hissəsi,

ictimai münasibətlər sistemi, insan və təbiət arasındakı əlaqəyə dair sosial, fərdi əxlaqi-etik normalar, baxışlar, münasibət və dəyərlər, insan cəmiyyəti ilə təbii mühitin birlikdə yaşamasının harmoniyası, insan cəmiyyətinin ekoloji problemlərə münasibəti ilə həyata keçirilən insanla təbiətin ayrılmaz bir birləşmə mexanizmidir. Bu mədəniyyətə yiyələnmiş insan ekoloji problemlərə biganə qalmır və ona görə də ətraf mühitin mühafizəsi uğrunda fəal mübarizə aparmağı özünün vətəndaşlıq borcu hesab edir.

Ekoloji mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün fəaliyyətlər "ekoloji təhsil" adlanır. 6 yanvar - Dünya Ekoloji Təhsil Günüdür. Dünya Ekoloji Təhsil Gününün qeyd edilməsində əsas məqsəd ətraf mühit problemlərinə, onların həllinə ictimai diqqəti yönəltmək və gələcəkdə baş verə biləcək fəsadların qarşısını almaqda ekoloji təhsilin və ekoloji maarifləndirmənin vacibliyini vurğulamaqdır. Təbiətin mühafizə edilməsi ekoloji tarazlığın pozulması fonunda dünyanı düşündürən ən aktual məsələlərdəndir. Dünyada ekoloji təhsil hərəkatının ayrıca diqqət mərkəzində olması da məhz bu amillərlə bağlıdır. Ekoloji təhsilin tarixinə diqqət edək. Müasir ekoloji təhsil hərəkatı 1972-ci ilin iyununda İsveçin paytaxtı Stokholmda keçirilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "İnsanın ətraf mühiti" adlanan konfransında beynəlxalq status alıb. Konfransın 21-ci plenar iclasında Stokholm Sazişi qəbul edilib. Sazişdə ətraf mühitə və davamlı inkişafa dair 26 prinsip yer alıb. Prinsiplərdən biri "Ətraf mühit üzrə təhsil vacibdir" adlanır.

Ekoloji təhsilin hədəfi ekoloji mədəniyyətin formalaşmasıdır. Bu cür fəaliyyətlər ekoloji biliklərin yayılmasından, eləcə də ətraf mühitə hörmət və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin təşviqindən ibarətdir. Ekoloji təhsilin əsas məqsədi ekologiya və ətraf mühitin idarə edilməsi sahəsində biliklərin, bacarıqların, son nəticədə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması və artırılması, habelə ekoloji prinsiplər əsasında fəaliyyətin təşkili və aparılmasında müəyyən səriştələrin inkişaf etdirilməsidir. Bu fəaliyyətlər aşağıdakılardır:

- **ictimai-siyasi fəaliyyətdə** - ətraf mühitin mühafizəsi və mühafizəsi sahəsində vətəndaşın funksiyalarının yerinə yetirilməsi, ekologiya sahəsində vətəndaşın konstitusiya hüquq və vəzifələrinin həyata keçirilməsidir;
- **sosial sahədə** - insanın ekoloji yönümlü peşəkar istək və imkanlarının təhlili;
- **istehsal sektorunda** - ən yaxşı mövcud texnologiyalar sahəsində oriyentasiya və s.;
- **təhsil və idrak fəaliyyətində** - müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatlarla işləmək, onu təhlil etmək, tənqidi şəkildə dərk etmək bacarığı, ömür boyu öyrənmə;
- **praktik fəaliyyətdə** - real təbii şəraitdə varlığın və birgəyaşayışın oriyentasiyası və praktiki bacarıqları

Ekoloji təhsilin məqsədi ətraf mühitə yönəlmiş təfəkkürlü, öz həyat fəaliyyətini ətraf mühit üçün nəticələrini nəzərə alaraq həyata keçirən şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Belə bir şəxsiyyət inkişaf etmiş ekoloji şüur, ekoloji yönümlü davranış və təbiətə qarşı humanist fəaliyyəti ilə fərqlənir. Ekoloji tərbiyənin formalaşdırılması, doğma diyarın ekoloji problemlərinə, yerin ekoloji vəziyyətinin öyrənilməsinə, elmi eksperimentlərə fəal, vicdanlı münasibətin yaranmasına kömək edir. Ekoloji problemlərə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatlarda ekoloji mədəniyyətin müxtəlif tərifləri var:-bütün sosial və təbii dəyərlər toplusunun qorunması, bərpası və inkişafı prosesi (A.F. Lixodisvski); təbiətdəki insan fəaliyyəti, ona əməli münasibət (N.G. Vasiliev); insan və təbiət arasındakı münasibətlər sisteminin tənzimlənməsi üsulu (N.N. Kiselev).

B.T.Lixaçovun tərifinə görə, ekoloji mədəniyyətin mahiyyəti "ekoloji cəhətdən

inkişaf etmiş şüurun, emosional və psixi vəziyyətlərin və elmi əsaslandırılmış iradi utilitar praktik fəaliyyətin üzvi birliyi kimi qəbul edilə bilər" V.K.Nəzərov ekoloji mədəniyyəti insanın ətraf mühitə yüksək həyat keyfiyyətini təmin edən, təkamül edən şüur, təfəkkür, davranış nümunələri vasitəsilə reallaşan, nəsildən-nəslə transformasiya olunan və insanın təhtəlşüurunda təsbit edilən təsirləri sistemi kimi şərh edir. İ.V.Tsvetkovanın belə tərifi var: "Ekoloji mədəniyyət biliyin, texnologiyanın və təcrübənin inkişafı, artması və onların bir nəsildən digərinə əxlaqi imperativlər şəklində ötürülməsi ilə bağlı prosesdir. Eyni zamanda ekoloji mədəniyyət həm də insanın ətraf mühitlə münasibətlərdə harmoniyaya nail olmaq bacarığında ifadə olunan təhsilin nəticəsidir. (7)

İ.D. Zverev tərəfindən təqdim edilən ekoloji mədəniyyət anlayışının mahiyyətinin şərhi aşağıdakı keyfiyyət xüsusiyyətlərinə malikdir:

1) insanın sosial-təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin müsbət elmi və praktik təcrübəsinin zənginləşdirilməsi;

2) şəxsiyyətin və cəmiyyətin təbiətə, maddi, sosial və mənəvi dəyərlərə məsuliyyətli münasibətinin formalaşması;

3) insanın mövcudluğunun şərti kimi həyatın bütün formalarının prioritetinin dərk edilməsi və təsdiqi;

4) "təbiət - insan" sisteminin optimallaşdırılması şəraitində insanın, onun meyillərinin və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, sağlamlığının hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi (6).

Beləliklə, ekoloji mədəniyyətin mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün nəzərdə tutulan yanaşmaların müxtəlifliyinə baxmayaraq, əksər tədqiqatçılar ona bir sıra üst-üstə düşən kateqoriyaları daxil edirlər: ekoloji bilik, təcrübə, təbiətdəki davranış və ətraf mühitə münasibət. Ekoloji mədəniyyətin məzmununun strukturu bir-biri ilə əlaqəli olan və birlik təşkil edən müxtəlif səviyyələrin məcmusudur. Buraya daxildir: ekoloji biliklər; fəaliyyətin ekoloji standartları; ekoloji davranış qaydaları; insanın təbiətlə harmoniyası; ekoloji dəyərlər və s.

Ekoloji təhsil ekoloji şüurun və təbiətə uyğun davranışın vəhdətidir. Ekoloji şüurun formalaşmasına ekoloji bilik və inanclar təsir edir. Bu prosesin psixoloji tərəfinə aşağıdakılar daxildir:

a) ekoloji ideyaların formalaşması;

b) ekoloji şüurun, əxlaqi və estetik hisslərin inkişafı;

c)fərdin uyğun (təbiətə uyğun) ehtiyaclarının, motivlərinin və münasibətlərinin formalaşması;

d) ekoloji fəaliyyətə ehtiyac haqqında inamın formalaşması;

e) təbiətdə davranış bacarıq və vərdişlərinin inkişafı;

f) şagirdlərin xarakterində təbiətə istehlakçı münasibətinin aradan qaldırılması;

g) sabit iradə tərbiyəsi;

h) ekoloji fəaliyyət üçün mühüm məqsədlərin formalaşdırılması.

Aşağıdakı vəzifələr vəhdətdə həll olunduğu üçün ekoloji təhsilin məqsədinə nail olunur:

- dövrümüzün ekoloji problemləri və onların həlli yolları haqqında biliklər sisteminin formalaşdırılması;

- ətraf mühitə uyğun davranış və fəaliyyət, sağlam həyat tərzi motivlərinin, ehtiyaclarının və vərdişlərinin formalaşdırılması;

- öz ərazisinin ətraf mühitini öyrənmək, qiymətləndirmək və yaxşılaşdırmaq üçün intellektual və praktik bacarıqlar sisteminin inkişafı;

- ətraf mühiti aktiv şəkildə qorumaq istəyinin inkişafı:

1.intellektual (ekoloji vəziyyətləri təhlil etmək bacarığı),

2.emosional (ümumbəşəri dəyər kimi təbiətə münasibət),

3.mənəvi (iradə və əzm, məsuliyyət).

Ümumiyyətlə, təhsilin məqsədləri ümumbəşəri ideallardan, milli ənənələrdən və konkret şəraitdə təhsil sistemi üçün cəmiyyətin sosial sifarişindən irəli gəlir. Məqsədlər müəyyən bir nəticəyə nail olmağın mərhələlərini və vasitələrini - ekoloji mədəniyyətin formalaşmasını müəyyən etməyə imkan verir.

Ekoloji təhsil həm sosial, həm də şəxsi inkişaf məqsədlərini nəzərə alır. Sosial məqsədlər cəmiyyətin inkişafını təmin etmək üçün ağlabatan istəyi ilə müəyyən edilir, şəxsi məqsədlər isə fərdi qabiliyyətləri, təhsilə, özünütəhsil və peşəkar işə olan ehtiyacları nəzərə alır.

Ekoloji təhsilin əsas məqsədi bəşər və təbiət arasında qarşılıqlı əlaqənin praktiki və mənəvi təcrübəsini inkişaf etdirmək yolu ilə şəxsiyyətin və cəmiyyətin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır. Bu məqsəd ətraf mühitlə harmoniyada yaşaya bilən fərdlərin yetişdirilməsi idealına uyğundur. Ekoloji mədəniyyət fərdin və bütövlükdə cəmiyyətin yaşaması və sosial tərəqqisini təmin etmək üçün praktiki və mənəvi təcrübəni özündə birləşdirir. Bu məqsədə çatmaqda əsas rolu fərdin ekoloji şüurunun inkişafı oynayır, yəni təbii qanunauyğunluqların mahiyyətini "təbiət-cəmiyyət" sistemindəki ziddiyyətlərin və münaqişələrin səbəblərini dərk etməkdən ibarətdir.

Ekoloji təhsilin məqsədləri təhsil, inkişaf mədəniyyətə bölünür.

Ekoloji təhsilin təhsil məqsədləri təhsilalanları ekoloji bilik, bacarıq və bacarıqlar sistemini mənimsəməyə yönəltməkdir. Ekoloji təhsilin təhsil məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir:

- təbiətin obyektiv bütövlüyünü və dəyərini, insanın dəyərini, onun həyat və sağlamlığını əks etdirən dəyər münasibətlərinin və istiqamətlərinin formalaşması;

- təhsilalanların təbiəti idrak, emosional və estetik qavrayışının inkişafına kömək etmək;

- təhsilalanlarda təbiəti qorumaq üçün məsuliyyət hissini formalaşdırmaq;

- təbiət və cəmiyyət haqqında biliklərin inteqrasiyasına əsaslanan elmi, qlobal yönümlü dünyagörüşünün formalaşması.

Ekoloji təhsilin inkişaf məqsədləri təhsil alanların intellektual inkişafına, onlarda ekoloji təfəkkür tərzinin formalaşmasına, ekoloji təhsildə və təbiətlə ünsiyyətdə qabiliyyət və ehtiyacların inkişafına, təhsil və tədqiqat fəaliyyətinə marağın inkişafına kömək edir. Ekoloji təhsil insana təbiətin müxtəlifliyini və dəyərlərini dərk etməyə və onun mühafizəsində iştirak etmək yolunu seçməyə imkan verən ekoloji norma və qaydaları mənimsəməklə şagirdin şəxsi və sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərini möhkəmləndirir və zənginləşdirir.

Ekoloji təhsilin son məqsədi ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasıdır. Eyni zamanda, ekoloji təhsil cəmiyyətin və fərdin daha da firavan yaşamasının əsası, hər bir vətəndaşın tərbiyəsinin elementi kimi çıxış edir.Bu aspektdə aparılan tədqiqat işləri də

bunu təsdiq edir. İ.D. Zverev, A.N. Zaxlebny, İ.T. Suravegina, L.P. Simonov hesab edir ki, ekoloji təhsilin məqsədi fərdin və cəmiyyətin *ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır.* (5)

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, ekoloji təhsil taksonomiyaya əsaslanır. Təhsil məqsədlərinin şəbəkəsi pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda taksonomiya adlanır. Psixopedaqogikada təlim məqsədlərinin taksonomiyası tədqiqat obyekti kimi müxtəlif alimlər tərəfindən araşdırılmış, koqnitiv proseslərin, intellektin strukturunu əks etdirən konseptual modellər yaradılmışdır. Azərbaycan psixopedaqogikasında prof. Ə.Əlizadə tərəfindən üç tərkibli taksonomiya konsepsiyası işlənilmişdir. Bu taksonomiya konsepsiyasının iki variantı var. I variant 1998-ci ildə yaradılıb və həmin dövrün elmi-nəzəri nailiyyətlərini əks etdirir. I variantda taksonlar müasir təhsil nəzəriyyəsinin konseptual ölçüləri ilə "Təhsil-İnkişaf-Tərbiyə" trilogiyası kontekstində təhlil olunmuşdur. Azərbaycan takonomiyasının I variantında tərbiyə əsas anlam kimi təqdim edilir. II variantda triologiyanın nominasiyaları belədir: "Öyrənmə-İnkşaf-Mədəniyyət" bu triologoyada "öyrənmə" "təhsil"in mahiyyətcə ekvivalenti kimi açıqlanır. Bu taksonomiya nəinki özünün öyrənmə və inkişaf konsepsiyası ilə, həm də dünya taksonomiya təcrübəsində mahiyyətcə yeni olan mədəniyyət konsepsiyası ilə seçilir. Belə ki, taksonomiyanın II variantında tərbiyə məsələləri mədəniyyət paradiqmaları ilə açılır. "Mədəniyyət" konsepsiyası istər Azərbaycan psixologiyasında, istərsə də Azərbaycan pedaqogikasında problemin yeni transformasiyasıdır. Mədəniyyətin tipoloji təsviri çoxcəhətlidir. Fuad Məmmədov Mədəniyyət monoqrafiyasında "Kontekstural mədəniyyət"in parametlərinə xüsusi diqqət yetiririr. Davranış mədəniyyəti təfəkkür mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, hisslər mədəniyyəti və s. kontekstual mədəniyyətin atributları belədir. 2008-ci ildə prof. Əbdül Əlizadə ilə həmmüəllif olduğumuz "Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işiqlı yolu" adlı kitabda mədəniyyətin aşağıdakı atributları fərqləndirilir: 1. Hisslər mədəniyyəti; 2. Ünsiyyət mədəniyyət; 3. Əxlaqi mədəniyyət 4. İradi mədəniyyət; 5. Mənlik şüuru mədəniyyəiti; 6. Milli-mənəvi mədəniyyət; 7. Ümumbəşəri mədəniyyət (4). Bu atributlar təməl atributlardır. Onların mənimsənilməsi, daha dəqiq desək, əxz olunması təhsilalanların fundamental ölçülərlə coxcəhətli mədəniyyət aləminə daxil olmalarının, bu mədəniyyət meyarları ilə yaşamalarının başlıca şərtinə çevriləcək. Bu təlimin qarşısında duran əsas məqsədlərdəndir. E.Y.Noqteyeva "Davamlı inkişaf maraqlarında ekoloji mədəniyyətin taksonomiyası" adlı tədqiqat işində göstərir ki, ekoloji mədəniyyət taksonomiyasında məntiqi kateqoriyaların iyerarxik sırasına "mənəvi mədəniyyət", "təfəkkür mədəniyyəti", "davranış mədəniyyəti", "hisslər mədəniyyəti" kateqoriyaları daxildir. (8) Ekoloji mədəniyyətin formalaşması həm milli-mənəvi mədəniyyətin tərkibinə daxildir. həm də ümumbəşəri qlobal problem olduğu üçün ümumbəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Belə ki, ekoloji təhsil zamanı qeyd etdiyimiz kimi, təhsilalanlar ekoloji biliklərə yiyiələnir, bilikərin praktika tətbiqi onlarda müvafiq bacarıqlar formalaşdırır. Sonunda da ekoloji mədəniyyətə malik şəxsiyyət formalaşır.

Ümumiyyətlə, vurğulamaq lazımdır ki, planetimizin ekologiyası ilə bağlı hər kəs məsuliyyət hiss etməli, hər kəsdə ekoloji bilik, ekoloji mədəniyyət, vətənpərvərlik və gələcək nəsillər qarşısında cavabdehlik hissi olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.H. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu.Bakı, 2008,səh.172.
2. Ə.Ə. Əlizadə, İ.H. Sultanova, Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı,2008.
3. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: ideyalar, prinsiplər, problemlər. Psixo-pedaqoji araşdırmalar. Bakı: Adiloğlu, 2001, 162
4. Sultanova İ.H. Əbdül Əlizadənin üç tərkibli taksonomiya konsepsiyası, Şamaxı: 2021,səh.90
5. Захлебный А.Я., Дзятковская Е.Я. Экологическая компетенцияновый планируемый результат экологического образования // Экологическое образование: до школы, в школе, вне школы. 2007. № 3. С. 3-8.
6. Зверев Н.Д. Экология в школьном образовании. – М.: «Академия», 2003. – 78.
7. Лихачев Б.Т. *Экология* личности / Педагогика. – 1993. – № 2. – С. 19–21.
8. Ногтева· Е.Ю. 2010.*Таксономия экологической культуры* в *интересах устойчивого развития.*https://cyberleninka.ru /article/n/ taksonomiya ekolo-gicheskoy
9. Савватеева О.А., Авдошкина Е.В., Горячева Я.А., Храпунова Е.М. Экологическое воспитание и деятельность младших школьников // Международный журнал экспериментального образования. – 2019. – № 6. – С. 32-36;
10. Affective learning: A taxonomy for teaching social work values Journal of Social Work Values and Ethics, Vol. 7, No. 2, Fall 2010. http://www. socialworker.com/jswve
11. Berry J.W. (2019). *Acculturation: A personal journey across cultures.* Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108589666
12. Vu Minh Tam (2006), “Ecological culture - humanities and the system of nature - human - society”, Journal of Social Sciences, Vol. 6, pp.33-37.

Керимова-Коджаева Тамилла Сабир гызы,
доктор философии по истории,
ведущий научный сотрудник
Института Истории и Этнологии Национальной
Академии наук Азербайджана,
E-mail: tomakerimova50@gmail.com

100 ЛЕТ НАЗАД В БАКУ ПРОШЕЛ ПЕРВЫЙ ВСЕАЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ КРАЕВЕДЧЕСКИЙ СЪЕЗД

Развитие массового краеведческого движения в 20-30 годы ХХ столетия – ярчайшая страница отечественной истории. Не случайно этот период называют «золотым десятилетием в развитии краеведения: именно тогда последнее приобрело статус «массового научно-культурного движения». В этот период в стране развернулось мощное краеведческое движение, самыми активными участни-

ками которого были многочисленные представители старой интеллигенции и молодые научные кадры. В осуществлении целенаправленной и плановой научно-исследовательской работы большое значение имели организуемые на основе постановлений правительства различные конференции и съезды, инициатором проведения которых являлась историко-этнографическая секция Общества обследования и изучения Азербайджана.

Большой толчок в деле изучения исторического прошлого Азербайджана дал Первый Всеазербайджанский Краеведческий съезд, проходивший 21-24 сентября 1924 г. в столице Азербайджана, в городе Баку в здании тюркского театра «Сатир-Агит». В его работе приняли участие не только активисты общества из центра, но и с мест. На съезде большую работу провели педагоги, учёные из Общества обследования и изучения Азербайджана, Азербайджанского Государственного Университета, представители Академии наук СССР. Так, в его работе приняли участие Председатель ЦИК СССР Н.Нариманов, учёный секретарь Академии наук СССР академик С.Ф.Ольденбург, группа видных учёных Всесоюзной Ассоциации востоковедения и Бюро краеведения РСФСР, во главе с проф. А.Н.Самойловичем, деятели науки и культуры Республики, представители уездных отделений Общества, делегации краеведов Грузии, Дагестана и северокавказских автономных республик [6, с. 109].

Съезд открыл председатель ЦИК Азербайджанской ССР С.А.Агамалиоглы. Почётными председателями съезда были избраны С.Агамалиоглы, Г.Мусабеков, М.Кулиев и С.Ф.Ольденбург. В президиум съезда были избраны: Г.Джабиев, проф. В.И. Смирнов-Логинов, А.Ахвердов, А.Р.Зифельдт, Д.Рафибеков, А.Д.Пепинов. Академик А.Н. Самойлович, представлявший Всесоюзную ассоциацию востоковедения и бюро Краеведения РСФСР, был избран почетным председателем Общества [9, с.11-14]. После оглашения программы съезда с приветствиями выступил М.К. Касумов, указавший на то, что «до сих пор на Востоке не было подобно нашему Азербайджанскому Обществу обследования и изучения Азербайджана» [2, ф. 1, оп. 1, д. 121, кор. 5, л. 37]. Выступали также Наркомпрос Азербайджана М.Кулиев, от ЦК АКП М.Шахбазов, наркомпросы Грузии – проф. Ахвледиани, Дагестана – Малачи-хан, Нахчыванской республики – Гасан-заде, доцент Университета – проф. Гуляев, от Северно-Кавказского научного общества – Вильямс [6, с.109]. Съезд работал 4 дня, заслушал более 30 докладов на пленуме и в секциях. Решения съезда явились значительным толчком в разработке ряда важных вопросов в области истории и краеведения республики. К съезду готовились в столице и за ее пределами.

На Первом Всеазербайджанском краеведческом съезде доклады и выступления были посвящены достижениям азербайджанских краеведов, популяризации результатов исследований, созданию краеведческих музеев, поиску и изучению археологических и других объектов. Подчеркивалась необходимость создания массовых краеведческих организаций, издания инструктивно-методической литературы и специального журнала. Конференция приняла резолюцию по организационным вопросам, докладам научных учреждений, определила перспективы краеведческой работы в республике, наметила методы координации краеведческой работы в Азербайджане и способы пропаганды краеведческих

знаний среди населения. На съезде главным образом были представлены высшие школы, музеи, исследовательские станции, архивы и другие учреждения, заинтересованные в развитии краеведения; присутствовали и отдельные краеведы-специалисты.

На съезде выступил научный секретарь Азербайджанского археологического комитета и член историко-этнографической секции Общества В.М.Сысоев с докладом: «Памятники древности в Азербайджанской ССР». Съезд принял резолюцию о развертывании работы в области археологии в масштабах всей республики, организации все новых экспедиций для местонахождения памятников старины, их изучения, описания и тщательного учёта и регистрации [9, с. 11-14]. С большим докладом «О музейном деле в Азербайджанской ССР» на съезде выступил директор Азгосмузея Д.Шарифов. Одной из важных мер съезд признал поиск и возвращение исторических и культурных памятников, естественноисторических коллекций, ранее вывезенных из Азербайджана и хранящихся в российских учреждениях, а также установление тесной связи Азгосмузея с научными и краеведческими организациями. Для этой цели рекомендовалось просить Наркомпрос командировать музейных работников для отбора предметов искусства Востока и быта из Государственного Музейного фонда РСФСР с последующей передачей Азгосмузею. Съезд счел необходимым организовать специальные экспедиции в целях выяснения местонахождений памятников искусства и культуры, принять меры к их изучению, производству съемок, описанию и собранию образцов народного творчества [9, с. 5-6, 11, 14]. Во многих городах республики были созданы краеведческие музеи, сыгравшие большую роль в развитии археологии в республике.

Краеведческий съезд признал «...необходимым, чтобы вся краеведческая работа в республике носила научный характер и производилась новейшими, наиболее совершенными методами и приборами. Признать желательным, чтобы за этим следило и оказывало возможное содействие Общество обследования и изучения Азербайджана. На обязанности этого Общества лежит также учет и собирание всей бывшей и производящейся на территории Азербайджана краеведческой работы, а также и краеведов, издание работ, бюллетеней и т.п.» [9, с. 4]. Съезд призвал также краеведческие организации не ограничиваться собирательской работой, описаниями и наблюдениями природных явлений, а обратить внимание на изучение районов согласно программе, которая охватывала не только природно-географические условия, экономику, хозяйство и историю, но и быт населения.

На пленарных и секционных заседаниях были заслушаны доклады: «Отчёт о деятельности историко-этнографической секции Общества обследования и изучения Азербайджана» (А.Ахвердов), «Методы организации краеведческой работы» (проф. И.В.Фигуровский), «Памятники древности и об организации археологических исследований в Азербайджанской ССР» (Т.Шахбази и В.М.Сысоев), «Значение истории древнего Востока в истории Азербайджана» (проф. Е.И.Байбаков), «О монетных кладах Азербайджана» (доц. Е.А.Пахомов), «Художественные памятники Азербайджана» (проф. В.М.Зуммер), «Музейное дело в Азербайджане» (Д.М.Шарифов), «Об архивных фондах» (А.Субханвердиханов)

и другие [2, ф. 1, оп. 1, д. 121, кор. 5, лл. 3-6; 9, с.1-14].

Первый Краеведческий съезд принял резолюцию, согласно которой все древние азербайджанские рукописи и печатные издания необходимо было собрать в одном центре, что значительно приостановило отток национального достояния. Это позволило собрать и сохранить уникальные рукописи, частично их издать. Краеведческий съезд поручил Президиуму Общества «... создать научную библиотеку с отделом рукописных и старопечатных изданий, организовать школу для подготовки кадров по азербайджановедению, учреждение издательства по выпуску научных книг и литературы» [9, с.11]. В конце 1925 г. на средства Общества были приобретены несколько книг и рукописей. Среди последних особенно ценилась рукопись, принадлежащая перу Бахмана Мирзы, принца Каджара, под названием «Шукюр-наме», на персидском языке [3, ф. 389, оп. 1, д. 72, л. 4]. Она представляет собой историографию Кавказа в период от правления Чингиз-хана до времени Ага Мухаммед-хана. Среди книг, приобретенных библиотекой Общества в 1926 г., имелись и другие рукописи, среди них – «Журнал вояжа генерала А.П.Ермолова во время посольства в Персию в 1817 г.». Приобретенная Обществом рукопись была напечатана в Москве в «Чтениях», в «Императорском обозрении истории и древностей Российских при Московском Университете» в 1866-1867 гг. В полной же версии настоящая рукопись нигде не была опубликована. Эта рукопись была найдена среди книг, принадлежащих библиотеке Бахмана Мирзы, принца Каджара [5, ф. 389, оп. 1, д. 72, л. 2]. Уже к 1929 г. в числе личных коллекций деятелей культуры и науки XIX века – М.Ф.Ахундова, Г.Гаибова, Бахмана Мирзы, Мир Мовсун Навваба и других, были приобретены и собраны новые рукописи. Все древние рукописи и старопечатные книги, собранные библиотекой Общества, ныне составляют основу уникального Института рукописей им. М.Физули Национальной Академии наук Азербайджана. В библиотеке Общества были представлены все книги и журналы, выходившие в то время в СССР на всех языках, имеющих письменность, а также многие книги, журналы и газеты на иностранных языках. Необходимо отметить, что библиотека Общества обследования и изучения Азербайджана явилась базой, на основе которой впоследствии была организована фундаментальная научная библиотека Национальной Академии наук Азербайджана.

На съезде была создана тюркологическая подсекция, впоследствии превратившаяся в секцию, изучающую историю, этнографию, фольклор и т.д. тюркских народов. На заседаниях тюркологической секции I Краеведческого съезда, после оживленных прений по докладу Н.Нариманова, была вынесена резолюция о необходимости созыва Тюркологического съезда, в целях обсуждения ряда научных и практических вопросов тюркской культуры [3, ф.389, оп. 1, д. 37, л. 4-5; 8, с. 118]. В статье Б.Чобанзаде «Тюркологический съезд», напечатанной в резолюциях Первого Всеазербайджанского Краеведческого съезда, также была высказана идея о необходимости созыва тюркологического съезда [13, с. 101].

В составе Общества обследования и изучения Азербайджана действовало и Фотографическое бюро, которое выполняло много информационных, познавательных, научных и художественных функций. Краеведческий съезд признал необходимым при исследованиях, экскурсиях и собирании краеведческого мате-

риала в целом широко применять фотографию. Для этого необходимо было, чтобы как Центральный Совет Общества, так и уездные его отделения имели научно и технически оснащенные фотографические кабинеты. Фотографированию были обучены десятки молодых краеведов, исследующих самые отдаленные уголки республики [8, с. 115].

Резолюции Краеведческого съезда, «Положение об Азгосмузее», а также новое положение об Азербайджанском Археологическом Комитете, были предназначены для решения многих важных вопросов, поставленных перед историко-этнографической секцией Общества, и в частности археологической комиссией, играли большую направляющую и организующую роль в их развитии. Исследования осуществлялись с учетом раскопок прошлых лет и были направлены на доисследование ранее открытых памятников. Раскопки проводились азербайджанскими археологами совместно с учеными из центральных институтов Москвы и Ленинграда. Результаты этих археологических работ издавались в совместных трудах.

Вся деятельность краеведов строилась в соответствии с директивами центральных органов, которые рассылались в местные организации, печатались в журналах «Краеведение» (1924-1929), «Известия ЦБК» (1925-1929), «Советское краеведение (1930-1931) и др.

Первый Всеазербайджанский Краеведческий съезд способствовал подъему краеведческого движения по всему Азербайджану, наметил основные направления, сформировал руководящие органы. Именно тогда были образованы почти все краеведческие организации и музеи в республике. После Краеведческого съезда процесс создания краеведческих организаций в Азербайджане заметно оживился. В этот период можно отметить музейный бум в Азербайджане. Почти во всех районах республики были организованы районные краеведческие музеи, которые провели значительную работу по комплексному изучению своего края. Так, в резолюции съезда указывалось, что каждая краеведческая организация должна организовывать музеи, отражающие особенности природы, хозяйства и комплексное описание природы и хозяйства территорий сельсоветов, районов. Эти описания должны были стать единым коллективным произведением всей краеведческой сети, т. е. они должны составить краеведческое описание Азербайджана. Съезд окончательно утвердил организационные формы краеведения. Еще в 1924 г. в Гяндже были открыты отделение Общества и музей, ставшие центрами краеведческой работы в самом городе и ближайших районах. Эти два научных учреждения были созданы по инициативе группы преподавателей и студентов Гянджинской педагогической семинарии: Д.Рафибекова, С.Сеидова, И.Джафарзаде, Ф.Меликова, А.Кулибекова и др. Музей состоял из двух отделов – краеведческого и сельскохозяйственного – и уже в первые годы насчитывал более 500 экспонатов. Для экспозиции было выделено помещение бывшей русской церкви [2, ф. 1, оп. 18, д. 1136, св. 30, л. 2-3].

Ввиду отсутствия музея, члены Губинского отделения Общества хранили предметы музейного значения, различные раритеты в медресе и мечетях Джума

и Сакины-ханум. Большую роль в организации краеведческого музея в Губе сыграл Ахмед Эфенди Челебизаде – религиозный деятель – хатиб мечети Джума. Губинский краеведческий музей, организованный в имении А.Бакихановых, считался одним из самых богатых и по-своему уникальных музеев республики, где было представлено большое количество старинных предметов, имеющих музейную ценность, а именно: арабская, фарсидская, турецкая и русская литература, древние рукописи, ковры, фотографии и прочие экспонаты.

Краеведческий музей в Ханларе (Елененндорф) был создан в 1928 г. силами местных энтузиастов-краеведов. Инициатором, сплотившим краеведческий актив, был учитель Я.И. Гуммель. Заинтересовавшись расположенными близ Ханлара курганами, он организовал силами школьного кружка их раскопки. Курганы оказались весьма интересными в научном отношении, что и определило создание и характер музея. Ханларский сельсовет предоставил музею бывший церковный дом, а местные организации ассигновали средства на расходы, связанные с научно-исследовательской работой. 7 апреля 1929 г. в Ханларе было организовано отделение Общества, председателем которого также стал Я.И.Гуммель. Вскоре музей перешел в ведение краеведческого общества [4, с. 3]. В музее было собрано все, что касалось материальной и духовной культуры переселенцев. Так, в начале 1930 г. Ханларским отделением был организован сводный общественный и церковный архив немецких колоний в Азербайджане [3, ф. 389, оп.1, д.70, л. 14]. В середине 20-х годов по инициативе Общества и его региональных отделений были открыты краеведческие музеи также и в других городах – Нухе, Лянкяране, Шамахе, Сальяне.

Однако к концу 20-х годов тоталитарные настроения усилились и «государство» стало видеть заговорщиков в любой группе людей, которые могли самостоятельно объединиться и организоваться. Началом разгрома стало «Дело краеведов» последовавшее за «Академическим». В вину ставили то, что среди краеведов слишком много представителей духовенства, мещанства, дворянства и их детей, а их деятельность в основном противоречит интересам пролетарского общества и государства. Краеведческую работу решили направить в иное русло, сделав его основой районны краеведчески ячеек, открываемые по разнарядкам, которые должны были заниматься «полезными для общества» изысканиями. На остальных началось давление на всех уровнях. Многие музеи, посвящённые истории и быту, особенно размещавшиеся в усадьбах, мечетях и церквях были закрыты, а их коллекции изъяты. Одновременно началось интенсивное разрушение памятников старины – прежде всего снос и кардинальная перестройка мечетей, церквей, дворцов и т. п.

Местные краеведческие издания были закрыты. Аналогичная ситуация была и в других республиках СССР. III Всероссийская конференция по краеведению (декабрь 1927 г.) проходила в условиях нарастания политического давления на любую общественную деятельность, начались репрессии против краеведения, которое стало слишком самостоятельным и независимым. IV Всероссийская конференция (март 1931 г.) фактически объявила краеведение «лженаукой».

В соответствии с постановлением X пленума Центрального бюро краеведения (январь 1931 г.) из научного оборота были изъяты почти все «политически вредные издания». Это решение повлекло уничтожению обширного пласта источников. Постоянные изменения в государственной политике, которая пыталась подчинить краеведческое движение идеологии, приводили к многочисленным реорганизациям. Это мешало научной работе, отвлекало на лишние организационные действия.

Окончательный удар по краеведению был нанесён в 1937 году. 10 июня вышло постановление СНК РСФСР «О реорганизации краеведческой работы в центре и на местах», по которому ликвидировались все существовавшие краеведческие организации. Все краеведческие организации должны были быть ликвидированы в течение двух месяцев [10]. К 1937 г. все организации прекратили свое существование [11]. В соответствии с этим решением началась реорганизация всей краеведческой системы и в Азербайджанской ССР. Так, 9 октября 1929 г. постановлением АзЦИКа «Общество обследования и изучения Азербайджана» было реорганизовано в Азербайджанский государственный научно-исследовательский институт, на котором был утвержден его устав [12, с.1-32]. Общество на правах отделения вошло в состав Института, и вскоре становится центром краеведческого движения в республике.

В 1929–1931 гг. краеведческое движение было разгромлено. Краеведческие общества были ликвидированы и заменены бюрократическими бюро краеведения, а ведущие краеведы по печально известной статье 58-10 УК РСФСР («антисоветская агитация и пропаганда») были репрессированы и сосланы в отдаленные регионы страны. Аресты краеведов сопровождались арестами и их архивов, которые затем, как правило, исчезали в недрах карательных органов. Таким образом, разгром краеведческого движения явился серьезным ударом по отечественной науке и культуре и, в частности, по источниковой базе отечественной истории.

По сути единственной доступной формой краеведения теперь стали музеи, которые должны были вести пропагандистскую работу, а освещаемые ими темы были строго регламентированы. В ноябре 1930 – феврале 1931 в этих городах прошли массовые аресты краеведов, научных работников, преподавателей, а иногда и совсем случайных людей. Всех краеведов стали подозревать в антисоветской деятельности. Началась общественная компания. Краеведов обвинили в полном отрыве от жизни и социалистических преобразований, в злостной ориентации на прошлое и идеализации его. А менее чем через год, в апреле 1938 г., Наркомпрос РСФСР, создавший и курировавший более полутора десятилетий краеведческую сеть, по указке свыше в письме «О постановке и организации краеведческой работы» заявил, что «для краеведческой работы нет никакой необходимости создавать специальные и особые организации». Так было практически полностью уничтожено краеведческое движение вместе со многими участниками [10].Так драматически закончилась жизнь организованного краеведческого движения, бывшего в 1920–1930-е гг. заметным явлением в общественной жизни СССР. История взаимоотношения отечественного краеведения с

государством, его органами, крупнейшими общественно-политическими организациями имеет не только значительный историографический, но и чисто практический интерес, особенно для развития краеведения в XX веке[7].

Подводя итог вышесказанному, следует отметить, что значение краеведческого движения и обществ в жизни Азербайджана велико. Благодаря их усилиям были сохранены многие памятники культуры и архитектуры, до сих пор работают музеи, библиотеки, архивы, созданы научные учреждения, воспитаны кадры национальной интеллигенции. Интерес к родному краю, к его истории, природным богатствам, разбуженный краеведческим движением, сыграл положительную роль в развитии азербайджановедения, самосознания населения, вовлек большинство из них в мощное движение по созданию нового общества, помог многим отвлечься от суровой действительности жизни.

Список использованной литературы:

1. Архив Бакинского Государственного Университета.
2. Архив Центра Научного Наследия Президиума НАНА.
3. Государственный Архив Азербайджанской Республики (ГААР).
4. Гуммель, Я.И. Краеведческий музей Ханларского района. Баку, 1939.
5. Записки Алексея Петровича Ермолова с приложениями. Изд. А.П.Ермолова, ч. II, 1816-1827. М., 1868. – ГААР, ф. 389, оп. 1, д. 72, л. 2.
6. Зифельдт, А.Р. Деятельность «Общества обследования и изучения Азербайджана» за два года. 2 ноября 1923 г. – 8 ноября 1925 г.: Доклад, читанный на торжественном заседании по случаю 2-летия общества, состоявшегося 8 ноября 1925 г. - Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. – Баку: – 1925. №1.
7. Козлов, В.Ф. «О государствленное» краеведение: история и уроки (По страницам журнала «Советское краеведение». 1930–1936). https://cyberleninka.ru/article/n/ogosudarstvlennoe-kraevedenie-istoriya-i-uroki-po-stranitsam-zhurnala-sovetskoe-kraevedenie-1930-1936-1/viewer
8. Народное образование в Советском Азербайджане (1920-1927 гг.). – Баку: Издание НКП АССР, – 1928.
9. Резолюции I Всеазербайджанского Краеведческого съезда в Баку, 21-24 сентября 1924 г. (на тюркском и русском языках). Издание Общества обследования и изучения Азербайджана. Баку, 1924, с. 11-14.
10. Репрессированное краеведение. https://starcheolog.livejournal.com/408991. html
11. Смирнова, М.А. Деятельность научных краеведческих обществ на Европейском Севере России в 1920-1930-е годы. – https://cyberleninka.ru/article/n/deyatelnost-nauchnyh-kraevedcheskih-obschestv-na-eropeyskom-severe-rossii-v-1920-1930-e-gody/viewer
12. Собрание узаконенной и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР. Баку, 1929.
13. Чобан-заде, Б. Тюркологический съезд. – Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, 1925, № 1.

Чеховская Оксана Евгеньевна,
кандидат исторических наук,
доцент кафедры «Гуманитарные дисциплины»
Московского Политехнического Университета,
Россия, Москва,
E-mail: o.e.chehovskaya@mospolytech.ru

УСТОЙЧИВЫЙ ТУРИЗМ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО И КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ ТЕРРИТОРИЙ (НА ПРИМЕРЕ РОССИЙСКИХ РЕГИОНОВ)

В 2015 году на Саммите по устойчивому развитию, организованному ООН, правительствами стран мира (193 страны) была принята повестка дня в области устойчивого развития государств и регионов на период до 2030 года. Были определены 17 основных целей устойчивого развития (ЦУР) и 169 связанных с ними задач, в числе которых: ликвидация крайней нищеты, борьба с неравенством и несправедливостью, а также решение проблемы изменения климата.

Россия активно участвовала в формировании повестки ООН в области устойчивого развития. ЦУР нашли отражения в государственной политике Российской Федерации в сфере социально-экономического развития страны и в последующих документах стратегического планирования, в частности в положениях Указа Президента РФ от 19 апреля 2017 г. № 176 «О Стратегии экологической безопасности Российской Федерации на период до 2025 года» [7], Указа Президента РФ от 7 мая 2018 года № 204 «О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года» (Майский указ 2018) [8], Указа Президента РФ от 21 июля 2020 г. № 474 «О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года» [9], а также Указа Президента РФ от 2 июля 2021 г. №400 «О стратегии национальной безопасности Российской Федерации» [10].

В современных условиях (прекращение международного сотрудничества с Россией рядам западных стран) Россией были пересмотрены подходы к реализации ЦУР с учётом своих приоритетов. Согласно документам стратегического планирования и Посланию Президента РФ Федеральному Собранию от 21 февраля 2023 года [11], отдельные ЦУР, принятые ООН, не имеют первоочередного значения для развития России. При этом список дополнен новыми, принципиально важными целями: поддержка семьи, патриотизм и любовь к Родине, развитие культуры, внутренняя устойчивость, национальная безопасность.

По мнению экспертного туристического и экономического сообщества, туризм располагает потенциалом для внесения прямого или косвенного вклада в достижение всех вышеназванных целей.

За последние 10 лет туризм превратился в один из самых больших и наиболее быстрорастущих секторов экономики в мире. Более того, согласно докладу «Зеленая экономика 2011», туризм - один из самых многообещающих двигателей роста для мировой экономики в будущем. С соответствующими инвести-

циями он может продолжить устойчиво расти в ближайшие десятилетия, способствуя необходимому экономическому росту, занятости и развитию [5].

Российский туристический рынок последние годы демонстрирует особенный рост. В связи с внешними ограничениями (труднодоступностью виз, отсутствие прямого авиасообщения с рядом западных стран) произошло перераспределение выездного турпотока внутрь страны, в регионы. Показатели внутреннего туризма в России в 2023 году выросли по сравнению с 2022 годом практически во всех макрорегионах страны. Так, согласно данным «Сбер Аналитики», только за девять месяцев 2023 года популярность путешествий в целом по России увеличилась на 25% по сравнению с тем же периодом 2022 года. Россияне совершили 153 млн поездок по стране [2].

По словам Станислава Карташова, вице-президента Сбербанка, цифры подтверждают, что «в последние годы наступил ренессанс внутреннего туризма. Россияне едут во все уголки страны: от европейского Калининграда до богатой на чудеса природы Камчатки. Географические и климатические особенности, наличие гор и морей, гастрономия и многое другое делает каждый регион страны привлекательным для туристов» [2]. И в ближайшие годы данные показатели не должны снижаться, так как эксперты Ассоциации туроператоров России (АТОР) по итогам 2023 года отмечают тренд на долгосрочный рост внутреннего туризма [3].

Безусловно, туризм имеет огромное экономическое значение для развития регионов, так как способствует созданию рабочих мест, обеспечивает стимул к торговле небольших, средних и микропредприятий, увеличивает их доходы, стимулирует развитие и создание новой общественной инфраструктуры, сохраняет и финансирует сохранение природного и культурного наследия. Однако, если говорить о массовом туризме или, как его называют в зарубежной научной литературе и СМИ, «сверхтуризме» (overtourism), то эффект от большого турпотока может быть, скорее, негативный, чем положительный: чрезмерная нагрузка на местное население, повышение цен, сверхэксплуатация, столкновение культур, истощение природных ресурсов, нехватка воды, загрязнение, потеря биоразнообразия и др. [1].

Благосклонно влиять на развитие территорий и минимизировать риски негативного воздействия может только «устойчивый туризм» (sustainable tourism), т.е. туризм, в основе которого лежит максимально бережное отношение к принимающей территории, сообществу и его культуре (уважение к местным традициям, обычаям, устоям), содействие местной экономике (рост благосостояния местных жителей и поддержка локального производства) и минимизация негативного воздействия туризма на окружающую среду (рациональное использование естественных ресурсов и забота о природе).

Устойчивый туризм тесно связан с такими формами туризма, как ответственный туризм, альтернативный туризм и экотуризм, однако не сводится ни к одной из них. Многие ошибочно понимают под устойчивым туризмом исключительно бережное отношение к природе и экологии, однако, важно помнить, что к важнейшим целям устойчивого туризма также относится сохранение культурного наследия и поддержка принимающих местных сообществ.

Иными словами, устойчивый туризм – это туризм, стимулирующий экономическое и социальное развитие, сохраняя при этом природную и культурную среду дестинации.

Сегодня практически все ведущие мировые туристические проекты демонстрируют положительные изменения, которые могут быть достигнуты через устойчивые методы туризма, делая туризм образцовым сектором для зеленой экономики [6].

Мощный импульс к развитию устойчивого туризма во всём мире дала пандемия. По словам главы Национального туристического офиса Германии (Германия занимает пятую строчку рейтинга SDG-Index («цели устойчивого развития») среди 166 стран) Петры Хедорфер, «пандемия изменила многие модели поведения и бизнес-модели, которые ранее считались незыблемыми» [12]. В частности, в России в первый же год пандемии федеральные и региональные органы власти начали активно внедрять принципы устойчивого развития в туриндустрии. В сентябре 2020 года был образован Комитета по развитию устойчивого туризма (Вита Саар), в июне 2023 года был создан Научно-образовательный консорциум в сфере устойчивого развития туризма, в который вошли ведущие вузы страны, осуществляющие подготовку кадров для туризма и индустрии гостеприимства, крупнейшие отраслевые объединения туриндустрии. Ранее в 2022 году в стране был запущен масштабный проект внедрения механизмов устойчивого развития туризма в регионах России. В проект уже включены 15 пилотных субъектов РФ.

Результаты второго ежегодного Рэнкинга устойчивости развития туризма и индустрии гостеприимства в субъектах РФ [1] говорят о положительной динамике внедрения принципов устойчивого развития в туризме в российских регионах в 2023 году. Рэнкинг представляет собой мнение о факторах, влияющих на долгосрочную устойчивость и успешность в четырех ключевых аспектах: IE – инфраструктурно-экономический аспект, SC – социально-культурный аспект, EC – эколого-климатический аспект, IG – институционально-управленческий аспект. Средний уровень интегрального индекса, рассчитанный для 85 регионов Российской Федерации, составляет 0,473, что выше, чем в прошлом году, когда аналогичная величина находилась на уровне 0,435 [4].

Согласно исследованию, лучшими практиками в сфере устойчивого развития туризма и индустрии гостеприимства в 2023 году можно назвать опыт 8 регионов (годом ранее таких регионов было всего 5): Санкт-Петербург, Краснодарский край, Татарстан, Москва, Тюменская, Свердловская, Калининградская и Мурманская области [4].

По наличию успешных практик в области устойчивого развития туризма также выделяются Республика Хакасия, Новосибирская область, Камчатский край, Рязанская область. В частности, в Хакасии активно развиваются проекты в сфере туризма, а в процессе поддержки турбизнеса учитывается их экологи-

[1] Исследование подготовлено Национальным Рейтинговым Агентством и ESG-лабораторией МГУ при поддержке Комитета Государственной Думы по туризму и развитию туристической инфраструктуры, Русского географического общества, Научно-образовательного консорциума «Устойчивый туризм», Комитета устойчивого туризма Делового центра экономического развития СНГ, Общенационального союза индустрии гостеприимства (ОСИГ).

ческая ответственность, ориентированность на сотрудничество с локальными поставщиками, что способствует развитию благоприятных взаимоотношений внутри местного бизнес-сообщества, а также снижению негативного воздействия на окружающую среду в процессе транспортировки товаров. В Новосибирской области к мониторингу внедрения принципов устойчивого развития активно привлекаются местные сообщества и некоммерческие организации. В Камчатском крае создан единственный в стране онлайн-портал, посвященный принципам устойчивого туризма и содержащий рекомендации для туристов по ответственному посещению региона. В Рязанской области проводится активная разработка новых туристских маршрутов культурно-просветительской и экологической направленности; реализуются проекты, направленные на создание и развитие доступной туристской среды для лиц с ограниченными возможностями здоровья [4].

Таким образом, в настоящее время динамичное развитие современной туристической инфраструктуры на основании принципов устойчивого развития затрагивает большинство субъектов Российской Федерации. Это наглядно раскрывает мультипликативный потенциал туризма и влияет на социально-экономическое и культурное развитие российских регионов.

Список использованной литературы:

1. Alexandrova A.Y., Aigina, E.V., Kaverzin, I.L., & Sheresheva, M.Y. Management of overtourism problems in small historical towns. Case of Suzdal, Russia // Journal of Environmental Management & Tourism. – 2019. – Vol. 10. – № 8 (40). – P.1852-1862; Milano C., Cheer J. M., Novelli M. (ed.). Overtourism: Excesses, discontents and measures in travel and tourism. – CABI, 2019.

2. За год турпоток по России вырос на четверть. URL: https://sberanalytics.ru/articles/78 (Дата обращения: 09.04.2024)

3. В 2024 году туроператоры организуют по России 44-46 млн поездок или 50% всех путешествий по стране. URL: https://www.atorus.ru/node/55516 (Дата обращения: 10.04.2024)

4. Рэнкинг устойчивости туризма в 2023 году. URL: https://www.econ. msu.ru/sys/raw.php?o=104038&p=attachment&ysclid=lv17xd4eqh994826690 (Дата обращения: 15.04.2024)

5. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication.
URL: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/126GER_synthesis_en.pdf. (Дата обращения: 10.04.2024)

6. Sustainable Tourism for Development Guidebook. URL: https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284415496. (Дата обращения: 10.04.2024)

7. Указ Президента РФ от 19 апреля 2017 г. № 176 «О Стратегии экологической безопасности Российской Федерации на период до 2025 года». URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/41879 (Дата обращения: 08.04.2024)

8. Указ Президента РФ от 7 мая 2018 года № 204 «О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024

года». URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/43027 (Дата обращения: 08.04.2024)
9. Указ Президента РФ от 21 июля 2020 г. № 474 «О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года». URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/45726 (Дата обращения: 08.04.2024)
10. Указ Президента РФ от 2 июля 2021 г. №400 «О стратегии национальной безопасности Российской Федерации». URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046 (Дата обращения: 08.04.2024)
11. Послание Президента РФ Федеральному Собранию от 21 февраля 2023 года. URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/49010 (Дата обращения: 10.04.2024)
12. Эксперт: туризм после пандемии станет более экологичным и ответственным. URL: https://www.interfax-russia.ru/tourism/news/ekspert-turizm-posle-pandemii-stanet-bolee-ekologichnym-i-otvetstvennym (Дата обращения: 15.04.2024)

Kəngərlinskaya Gülşən Fuad qızı,
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutu,
E-mail:gulshan27@mail.ru

QARABAĞ ƏRAZİSİNDƏ AZƏRBAYCANIN MADDİ-MƏDƏNİ İRSİNİN QORUNUB SAXLANMASI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Otuz ildən artıq işğal altında qalmış torpaqlarımızın geri qaytarılması bu torpaqlarda yaradılmış maddi-mədəniyyət abidələrimizin, tarixi irsimizin yerinin müəyyənləşdirilməsi, bərpası və qorunmasını ümdə vəzifələrdən birinə çevirir. İşğal altında qalmış torpaqlarda erməni təcavüzkarlarının həyata keçirdiyi qeyri-humanist siyasət təkcə iqtisadiyyata dəymiş ziyanla ölçülmür, bu siyasət həmçinin Azərbaycan xalqının tarixi irsinə, mədəniyyətinə qarşı yönəlmiş təcavüzdür. Bu təcavüz eyni zamanda, xalqımızın maddi-mədəniyyət abidələrinin dağıdılması və mənimsənilməsi, tarixin kobud şəkildə saxtalaşdırılaraq dünya ictimaiyyətinə çatdırılması cəhdlərindən ibarətdir. Həm Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində, həm də soydaşlarımızın etnik təmizləmə nəticəsində tərk etdikləri Qərbi Azərbaycan ərazisində maddi-mədəniyyət abidələrinin taleyinin araşdırılması, talanan mədəni irsimizin siyahısının müəyyənləşdirilməsi və onların qorunma istiqamətində vahid bir platformanın hazırlanması bir neçə səbəbdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ilk növbədə, Ermənistanın əsassız ərazi iddialarının qarşısının alınması üçün əhəmiyyətlidir. İkincisi, Ermənistanın maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı qeyri-humanist rəftarının ifşası onun siyasi müstəvidə yeritdiyi siyasətinin mahiyyətini dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün önəmlidir. Nəhayət, maddi-mədəniyyət abidələrimizin taleyinin müəyyənlşdilirməsi və təhlili zəngin mədəni irsimizin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından zəruridir.

Qarabağ münaqişəsinin başlandığı keçən əsrin sonlarında bölgənin tarixinin və maddi-mədəniyyət abidələrinin saxtalaşdırılması ilə bağlı ilk elmi fikir söyləyən tanınmış alimlərdən biri İqrar Əliyev olmuşdur [1]. Qarabağın maddi-mədəniyyət abidələrinin tarixini araşdıran və erməni saxtalaşdırmalarına qarşı əsaslı dəlillər ortaya qoyan tədqiqatçı Q.Hacıyev əsərlərində mədəni irsimizin mənşəyinə xüsusi diqqət yetirmişdi [8].

Azərbaycan arxeoloqu T.Dostiyevin "Qarabağın orta əsr arxeoloji abidələri və ermənilərin mədəni soyqırımı siyasəti" adlı məqaləsində işğal altında qalmış torpaqlarda erməni separatçıları tərəfindən ən çox mənimsənilən və dəyişdirilən mədəni irs nümunələri təhlil edilir. Tədqiqatçı F.İsmayılovun "İşğal altındakı Azərbaycan ərazilərində Xristian və İslam dini abidələrinin qəddarlıqla məhv edilməsi" adlı məqaləsində erməni təcavüzünə məruz qalmış dini abidələrin dağıdılması və mənimsənilməsi faktları araşdırılır [14, s.18-25].

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində münaqişə başlamamışdan öncə yüzlərlə beynəlxalq və dövlət əhəmiyyətli maddi-mədəniyyət abidələri mövcud idi. Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə onlarla muzey, yüzlərlə kitabxana və incəsənət qalereyaları məhv edilmişdir. [10, s.97]. Dağıdılan ən böyük mədəniyyət abidəsi Kəlbəcər ərazisində yerləşmiş Tarix və Düyarşünaslıq muzeyi idi. Muzeyin zəngin eksponatları, bölgənin təbii və mineral sərvətlərindən ibarət kolleksiyalar, orta əsrlərə aid sikkələr dağıdılmış və ya mənimsənilmişdir [2, s.5]. Tarixi eramızdan əvvəllərə gedib çıxan müxtəlif əkinçilik abidələrinin qorunduğu Ağdam Çörək muzeyi erməni təcavüzü nəticəsində məhv edilmiş unikal muzeylərdən biridir. Minlərlə qiymətli tarixi eksponatlar Qubadlı və Zəngilan Tarix və Diyarşünaslıq muzeylərinin talan edilməsi Azərbaycan xalqını tarixi və mədəni irsindən məhrum etmək məqsədi daşıyır. Şuşa xalça muzeyindən 300 ildən çox tarixə malik xalçaların qanunsuz şəkildə əldə edilməsi və Ermənistanda sərgilərdə nümayiş etdirilməsi, hətta xarici ölkələrdə satışa çıxarılması faktları qonşu dövlətin Azərbaycan xalqının mədəni irsinə qarşı törətdiyi ağır cinayətlərdən hesab edilməlidir. Maraqlıdır ki, mədəniyyət təcavüzkarları Şuşa xalçalarının talan edilməsi faktına maddi-mədəniyyət abidələrini özününküləşdirməklə qanuni don geydirməyə çalışmış, hətta bu haqda sənədli "sübutlar" da hazırlamışdılar. 2021-ci ilin may ayında Ermənistanın Civilnet platformasından "Şuşa xalçaları: Xəzinə Yerevandadır" adlı məlumat paylaşılması Azərbaycan mədəniyyətinin mənimsənilməsi cəhdlərini sübut edir [18].

2020-ci ildə 44 günlük müharibədən sonra işğal edilmiş əraziləri geri qaytarmaq məcburiyyətində qalan erməni təcavüzkarlar Azərbaycanın maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı xüsusi qəddarlıq nümayiş etdiriblər. Kəlbəcər bölgəsində yerləşən Xudavəng monastırında mövcud olan tarixi abidələr tamamilə talan edilib. Monastırın divarlarındakı freskalar sökülərək aparılıb. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün və Qarabağda separatçı əhval-ruhiyyənin tarixi köklərə malik olduğunu nəzərə alsaq maddi-mədəniyyət abidələrinin torpaq iddiaları ilə bilavasitə əlaqəsi olduğunu görə bilərik.

1991-1994-cü illərdə aparılan hərbi döyüşlər nəticəsində xalqımızın mədəni irsinin böyük hissəsi dağıdılmış, bir hissəsi isə mənimsənilmişdir. Xocavənd, Ağdam, Şuşa və Xankəndidə aparılan qazıntılarda İspaniya, Böyük Britaniya, İrlandiya və Niderlanddan olan ekspertlər iştirak ediblər. 2001-2009-cu illərdə Azıx mağarasında bir sıra beynəlxalq ekspedisiyalar tədqiqatlar aparıb [6].

Ermənistanın Azərbaycana qarşı mədəni irsin soyqırımı siyasəti təkcə mədəniyyət abidələrinin dağıdılması və talan edilməsi ilə məhdudlaşmır. Azərbaycana qarşı torpaq iddialarına malik Ermənistanda bu iddiaları əsaslandıran əsas tarixi nəzəriyyə türk xalqların Qafqaz ərazisinə orta əsrlərin son dövründə gəlməsi və bu ərazilərin aborigen əhalisi olmaması fikrinə söykənir. Bu fikri sübuta yetirmək üçün Ermənistan

siyasətçiləri və alimləri Azərbaycan xalqının keçmişini total şəkildə saxtalaşdırmağa cəhd edir, alban tarixinə və mədəniyyətinə aid hər bir şeyi özününküləşdirməyə can atırlar. Bu siyasət ilk növbədə erkən orta əsr mədəniyyəti üçün xarakterik olan dini abidələrin, kilsələrin, dua evlərinin, türbələrin, ibadətgahların ya dağıdılması, ya da erməniləşdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Tarixi ən çox saxtalaşdırılanlar isə Qafqazın aborigen sakinləri sayılan albanlardır. Ermənilərin mənimsəməyə çalışdıqları ən qədim tarixi abidələrdən biri Tərtər bölgəsində Suqovuşan və Təpəkənd arasındakı ərazidə V əsrdə inşa edilmiş Müqəddəs Yelisey tarix-memarlıq kompleksidir. Qafqaz Albaniyasının Arşakilər sülaləsindən olan nümayəndəsi III Mömün Vaçaqan tərəfindən inşa edilmiş bu tarixi abidə ilkin olaraq Zərdüştlük məbədi kimi istifadə olunmuş, sonralar isə xristian kilsəsinə çevrilmişdir [11, s.26]. Tarixi saxtalaşdırılan qədim alban kiləsələrindən biri də Kəlbəcərin Kolatağ kəndində yerləşən, Böyük Arran və ya Müqəddəs Yaqub Monastırı adlandırılan kilsədir. Kilsə təqribən VII-VIII əsrlərdə inşa edilmiş, XIII əsrin əvvəllərində isə Xaçın hökmdarı Vaxtanqın xanımı, Alban hökmdarı Həsən Cəlalın anası Xorişə xatun tərəfindən bərpa etdirilmişdir [16, s.40]. 2022-ci ildə Yerevanda nəşr edilmiş “Arsaxın təhlükə altında olan erməni irsi” adlı kitabda albanlara məxsus by tarixi abidə erməni kilsəsi kimi təqdim edilir [13, s.6]. Kəlbəcərin Vəngil kəndində, Xaçınçayın sol sahilində yerləşən Gəncəsər tarixi-memarlıq abidəsi alban tarixinin saxtalaşdırılmasının digər parlaq nümunəsidir. XIII əsrin möhtəşəm tarixi abidələrindən sayılan bu monastrın inşası Alban hökmdarı Həsən Cəlalianın oğlu Atabəy tərəfindən həyata keçirilmişdir [17, s.41]. Bir neçə əsr müstəqilliyini qorumağa müyəssər olmuş Alban Havari kilsəsi XVIII əsrin əvvəllərində erməni Qriqoryan kilsəsinin təzyiqlərinə tab getirməyərək ondan asılılığı qəbul etməyə məcbur olmuşdur [15]. Ermənistan tarixçiləri və dini institut rəhbərləri bu hadisələrdən Alban xalqının maddi-mədəni irsini mənimsəmək və tarixini saxtalaşdırmaq, albanları isə erməniləşdirmək üçün istifadə edirlər. Gəncəsər tarixi abidə kompleksi müasir dövrümüzdə iki dəfə, 2000-2002 və 2011-ci illərdə bərpaolunma işlərinə məruz qalmış və abidənin dam və üz örtüyü müasir inşaat materialları ilə əvəz edilmişdir. Ermənistan alimləri abidənin tarixini saxtalaşdıraraq onu alban köklərindən qopararaq erməni mədəniyyət nümunəsi kimi təqdim edirlər.

Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən mənimsəmə siyasətinə məruz qalan digər maddi-mədəniyyət abidələri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövrünə aid türbələrdir. Laçın, Xocalı, Ağdam, Cəbrayıl bölgələrində yerləşən XIV-XV əsrlərə aid çoxlu sayda türbələr Ermənistan irsi kimi təqdim edilir. Şuşada yerləşən Mamay məscidinin ətrafındakı İslam dininə məxsus xatirə lövhəsi xristian nişanələrlə əvəzlənib [2, s.16].

Ermənistanın Azərbaycan mədəni irsinə qarşı təcavüzünün digər forması azərbaycanlılara məxsus mədəniyyət abidələrinin farslaşdırılması siyasətidir. Buna Şuşa şəhərində yerləşən Yuxarı Gövhərağa məscidi nümunə ola bilər. Məscid Azərbaycan deyil, İran mədəni irsinin nümunəsi kimi təqdim olunur. Bu fikri beynəlxalq aləmdə möhkəmlətmək üçün erməni təcavüzkarlar məscidin bərpa işlərinə İranın memarlıq şirkətini cəlb ediblər. Halbuki Yuxarı Gövhərağa məscidinin XIX əsrin sonunda Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Gövhərağanın tapşırığı ilə memar Kərbəlayi Səfixan Sultanhüseyn oğlu Qarabaği tərəfindən inşa edildiyi məlumdur [5].

Azərbaycanım mədəniyyət irsinin dağıdılması, mənimsənilməsi və erməniləş-

dirilməsi siyasətinin bir qolunu respublikamızın ərazisində yerləşən maddi-mədəniyyət abidələrinin əksəriyyətinin guya erməni memarları tərəfindən inşa edilməsi konsepsiyası təşkil edir. 2010-cu ildə Ermənistanda erməni və ingilis dilində işıq üzü görmüş "Arsaxın erməni arxitekturasının müsəlman abidələri" adlı kitabçada Qarabağ ərazisində inşa edilmiş əksər memarlıq abidələrinin erməni memarları tərəfindən inşa edilməsi və erməni memarlıq üslubunun ciddi təsirinə məruz qalması kimi absurd fikirlər yer alıb [12].

Hazırkı Ermənistan Respublikası vaxtilə türk-azərbaycanlıların sıx məskunlaşdığı tarixi ərazidir.

Nəticə

Mədəniyyət insanları ümumi dəyərlər, baxışlar, adət-ənənələr vasitəsilə birləşdirir. Birgə yaradılmış mədəniyyət müxtəlif etnik qrupları bir-birinə yaxınlaşdıran, onlar arasında sülhü və əmin-amanlığı təmin edən, qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirən amillərdəndir. Ziddiyyətli dövrümüzdə olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən dinc yanaşı yaşamaq xalqların bir-birinin tarixinə, dininə, mənəvi dəyərləri və mədəniyyətinə hörmətlə yanaşmanı labüd edir. Qonşu olan xalqların qarşı tərəfin mədəniyyətinə, mənəvi dəyərlərinə diqqət və hörmətlə yanaşması olduqca önəmlidir. Lakin siyasi qüvvələrin revanşizm hisslərini əsassız qızışdırması, tarixi saxtalaşdıraraq qonşu xalqlara qarşı əsassız torpaq iddiaları irəli sürməsi və bu iddiaları əsaslandırmaq üçün davamlı olaraq tarixi saxtalaşdırması olduqca təhlükəli tendensiyadır və beynəlxalq hüquq normalarına ziddir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1954-cü ildə "Silahlı münaqişələr zamanı mədəni dəyərlərin qorunması" ilə bağlı qəbul edilmiş Haaqa Konvensiyası, 1992-ci ildə qəbul edilmiş "Arxeoloji irsin qorunması" ilə bağlı Avropa Konvensiyası və "Dünya mədəni və təbii irsinin qorunması"nı tənzimləyən YUNESKO Konvensiyası münaqişə zonalarında olan tarixi və maddi-mədəniyyət abidələrinin taleyini nizamlayır və ölkələr qarşısında mədəni irsə hörmətlə yanaşılması ilə bağlı ciddi öhdəliklər qoyur. Təəssüf ki, bu sənədlər Ermənistan hökumətinin Azərbaycanın tarixi və mədəni irsinə qarşı təcavüzünün qarşısını ala bilməmişdir.

Ermənistanın artıq bir əsrdən də çox zaman çərçivəsində Azərbaycana qarşı yürütdüyü düşmən siyasəti xalqımızın tarixini, mədəni irsini mənimsəmək, dağıtmaq və saxtalaşdırmaq vasitəsilə həyata keçirilir. Düşünürük ki, Azərbaycan mədəniyyətinə qarşı bu təcavüzün qarşısının alınması ilk növbədə erməni tədqiqatçılarının saxtakarlıqlarının ifşa edilməsi, dağıdılmış mədəniyyət abidələri haqqında beynəlxalq ictimaiyyətin maarifləndirilməsi vasitəsilə mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Алиев И. Лжеистория – очередная попытка оправдать агрессию. Баку, Нурлан, 2003.

2. Ermənistanın Azərbaycana məxsus mədəni və tarixi irsi mənimsəməsi. Bakı: Beynəlxalq münasibətlərin təhlili mərkəzi, 2021.

3. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: Tarix, Faktlar. Hadisələr. Bakı, Elm, 1989.

4 .Əliyev İ., Məmmədzadə K. Qarabağın alban abidələri. Bakı, Azərnəşr, 1997.

5. Фатуллаев, Ш. С. Памятники Шуши. Баку, Элм, 1970.

6. Fernandez-Jalvo, Y. et al. Quaternary deposits at the lesser Caucasus. The

Armenian corridor. Geological Society of America, July 24, 2003.
7. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti (Azərbaycan, ingilis, fransız dillərində). Bakı, Təhsil, 2011.
8. Hacıyev Q Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətidir // AMEA Folklor İnstitutu beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2006.
9. Hacıyev Q. Qarabağ bölgəsində alban mədəniyyəti izləri və onların tarixi xüsusiyyətləri//"Qarabağ dünən, bu gün və sabah". QAT. 10-cu elmi-əməli konfransının materialları. Bakı, 2011.
10. İsmayılov K., Balayev A. Azərbaycanın tarixi-mədəniyyət abidələrinə qarşı erməni terroru. Bakı, Maarif, 2020.
11. Каганкатваци, Мовсес. История страны Алуанк (в 3-х книгах) / Перевод с древнеармянского Ш. В. Смбатяна. Ереван: Институт древних рукописей им. Маштоца — Матенадаран, 1984.
12. Karapetyan S. Muslim monuments of Armenian architecture of Artsakh. Yerevan, 2010.
13. Kortoshian R. The Endangered Christian Armenian Heritage. Yerevan, Research on Armenian Architecture Foundation, 2022.
14. Qafqazda mədəni-dini irsin qorunması. Beynəlxalq Elmi Konfransın Tezislər Toplusu. Bakı, 2015.
15. Гусеинов Р. "К истории арменизации и упразднения албанской церкви Гандзасара". IRS. 86 (№ 2), 2017.
16. Мамедова, Г. Зодчество Кавказской Албании, Баку: Чашыоглу, 2004
17. Мамедова, Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку: Азернешр, 2005.
18. Shushi Carpets. A Treasure in Yerevan. https://www.youtube.com/watch?v=-TRK0hVe1iQ.– müraciət tarixi 17.10.23.

Yusifova Kəmalə Xəlil qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
E-mail: yusifovakemale38@gmail.com

İNKLÜZİV TƏHSİLİN SOSİAL MÜHİTİ

Müasir cəmiyyətin əsas prinsipi - hüquq və azadlıqların bərabərliyi inklüziv proseslər vasitəsilə üzə çıxır. İnsan cəmiyyət daxilindəki fərqlərə hörmət və sosial dəyər kimi tanınmasında özünü göstərir.

Azərbaycan Respublikasında müasir dövlət təhsil siyasətinin prioriteti bütün kateqoriyalı vətəndaşlar üçün təhsilin əlçatanlığını və keyfiyyətini artırmaq, psixofiziki vəziyyətindən, inkişaf xüsusiyyətlərindən və digər fərqlərindən asılı olmayaraq, tələbələrin uğurlu sosiallaşmasını təmin etməkdir. Bu gün Azərbaycanda inklüziv təhsil təcrübələrinin yaradılmasında maraqlı təcrübə formalaşıb. Lakin buna baxmayaraq inklüziv təhsilin inkişafı ilə bağlı strateji vəzifələr həll olunmamış qalır.

İnklüziv təhsil qeyri-inklüziv cəmiyyətdə inkişaf edə bilməz. Bu, insanın öyrən-

mə və inkişaf ehtiyaclarını ödəməyə kömək edir. Lakin geniş sosial kontekst olmadan öz-özünə əlilliyi olan şəxslərin həyat keyfiyyətini ardıcıl olaraq yaxşılaşdırmır. Beləliklə, bir çox alimlər nəzəri və eksperimental olaraq sübut edir ki, əlilliyi olan gənclər öyrənməyə güclü diqqət yetirirlər və öyrənmənin cəlbediciliyini sosial eyniləşdirmə imkanı ilə əlaqələndirirlər.

İnklüzivlik cəmiyyətin bütün üzvlərini sosial həyata, gündəlik təcrübələrə daxil etməyə, hər cür maneələri aradan qaldırmağa yönəlmiş bir proses kimi qəbul edilir. Məhz fərqliliklərdə inklüzivlik aradan qaldırılmalı olan çətinliyi deyil, cəmiyyətin inkişafı üçün resurs görməyə çağırır. Bundan əlavə, inklüziv cəmiyyət fərqləri silmək əvəzinə müxtəlifliyi dəstəkləməyə çalışır (1, s. 126).

Beləliklə, inklüzivlik cəmiyyətə faydalı olmaq üçün əlilliyi olan şəxslərin, o cümlədən uşaqların "normal" olması fikrinin rədd edilməsinə gətirib çıxarır. Bu, insanın dəyərlərini və cəmiyyət üçün fərdiliyini anlamaqda bizi ənənəvi olaraq müəyyən edilmiş sosial sərhədlərdən (və məhdudiyyətlərdən) kənara çıxmağa təşviq edir. İnklüziv təhsilin davamlı inkişafı üçün sosial sərmayə tələb olunur.

İnklüzivlik sosial həyat üçün yeni paradiqma, sosial institutların, sosial proseslərin və sosial təcrübələrin ciddi transformasiyasını tələb edən sosial struktur müəyyən edir ki, bu da hər bir şəxs üçün digər mühüm insanlar və bütövlükdə cəmiyyətlə birlikdə maksimum birlik hissinə nail olmağı nəzərdə tutur. Cəmiyyət əlilliyi olan uşağı inklüziv şəraitdə təhsilə hazırlamaqla yox, ictimai şüurda adi paradiqmanın dəyişdirilməsi ilə məşğul olmalıdır. Bu zaman əlilliyi olan uşağı deyil, əksinə təhsil prosesini, kurikulumları, proqramları, tədris və tərbiyə prosesini uyğunlaşdırır.

İnklüzivlik sosial quruluşa yeni yanaşmanı nəzərdə tutur və buna görə də sosial institutların transformasiyasını tələb edir. Onu süni şəkildə yetişdirmək, əkmək və ya daha mütərəqqi bir fenomen kimi təqdim etmək olmaz. Onun inkişafı yalnız sosial institutların sosial qurulması yolu ilə davam edə bilər ki, bu da cəmiyyətin həyatının bütün sahələrinin istisnasız olaraq bütün şəxslərin təkcə bioloji deyil, həm də sosial və psixoloji ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilməsini nəzərdə tutur. Cəmiyyətdə inklüzivliyin inkişafı cəmiyyət, dostluq, sevgi, tanınma istiqamətində faydasızlıq, tənhalıq, yadlaşma hissini aradan qaldırmağa yönəlmiş bu cür sosial təcrübələrə məcburi dəstək göstərməlidir.

Buradan aydın olur ki, əlçatan mühitin yaradılması və inklüzivliyin sosial risklərinin aradan qaldırılması inklüziv proseslərin inkişafının yalnız başlanğıcıdır ki, onların davamlı inkişafı həm kütləvi şüur səviyyəsində, həm də ictimai şüurda maneələrin aradan qaldırılmasını tələb edir. Daxilolma mexanizmləri sosial xarakter daşıyır (2).

Bununla belə, inklüziv təhsilin öyrənilməsinə yerli elmi yanaşmalarda, ilk növbədə, onun texnoloji tərəfinə diqqət yetirilir:

- müəllimlərin inklüziv təhsil mühitində işləməyə hazırlığı;
- müəllimlərin xüsusi biliklərə malik olması;
- sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların tədrisi vasitələrinin olması.

Təcrübəli müəllimlərin fikrincə, inklüziv təhsilin prioritetinin əlilliyi olan şagirdlərlə korreksiya işi olması fikri üstünlük təşkil edir. İnklüziv təhsil sahəsində xarici tədqiqatların təhlili göstərir ki, onun fenomenoloji xüsusiyyətləri kimi diqqət sosial aspektlərə yönəldilir. Bunlar iştirak və qəbuldur.

Beləliklə, sosial mənada inklüziv təhsil aşağıdakı kimi təzahür edir:

- iştirak inklüzivliyin hərəkətverici qüvvəsidir;

- inklüziv təhsil qeyri-bərabər iştirakın aradan qaldırılması məqsədi daşıyır;

- inklüziv cəmiyyət fərdlərə inklüziv imkanlar verən açıq cəmiyyətdir; inklüziv təhsil daxil edilmiş cəmiyyətə aparan yoldur;

- inklüziv təhsilin sosial missiyası uşaqlara komandada işləməyi, ünsiyyət qurmağı, başqaları ilə birlikdə inkişaf etməyi, birliyə can atmağı, müxtəlifliyə dəyər verməyi öyrətməsi ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, inklüziv təhsil cəmiyyətin davamlı inkişafını təmin edən gənc nəsildə demokratik dəyərlərin formalaşdırılmasında ən mühüm sosial institut rolunu oynayır . Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar olaraq, təhsilin inklüziv potensialının qiymətləndirilməsi meyarlarının hazırlanması aktuallaşır.

Bu gün inklüziv təhsil sistemi innovativ bir fenomendir. Azərbaycanda inklüzyonun tətbiqi, yayılması texniki-iqtisadi göstəricilərin və ölkənin qlobal mövqeyinin nəzərə alınmasını tələb edən uzunmüddətli və mərhələli bir prosesdir. Onun təhsil praktikasında uğurlu tətbiqini təmin etmək üçün zəruri olan aprobasiya və sınaq mərhələlərindən keçməlidir.

Uğurlu inklüzivlik üçün xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqlara təhsil resurslarına çıxış, fərdi dəsdək, tədris materialları və metodlarının uyğunlaşdırılması təmin edilməlidir. Bu tədbirlərə təkcə ümumi təhsil proqramlarında iştirak deyil, həm də təlim prosesində tələbələrin fərdi dəstəyi də daxil edilməlidir. Bundan əlavə, o, təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının, o cümlədən müəllimlərin, valideynlərin və digər maraqlı tərəflərin iştirakını əhatə etməlidir.

Nəhayət, Azərbaycanda inklüziv təhsil sisteminin tətbiqi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, fərdi ehtiyac və qabiliyyətlərindən asılı olmayaraq bütün uşaqlar üçün imkanların genişlənməsinə səbəb olmalıdır. İnklüziv təhsil sistemi ədalət, bərabərlik, hörmət və tolerantlıq prinsiplərinə əsaslanmalıdır. İslah (xüsusi) təhsil kütləvi təhsilə paralel, ayrıca sistem kimi fəaliyyətini davam etdirməli, ixtisaslaşdırılmış təhsil müəssisələri ləğv edilməməlidir. Psixoloji, tibbi-pedaqoji komissiyadan keçərkən və sonradan təhsil müəssisələrinə yerləşdirərkən uşağın real imkanlarını daha diqqətlə qiymətləndirmək lazımdır.

Xüsusi (korreksiya) təhsil müəssisələrində müxtəlif formalarda əqli geriliyi olan uşaqlar (əqli qüsurlu) təhsil almalıdırlar.

“Erkən müdaxilə” mərhələsində inklüziv yanaşma zəruridir; tibb işçilərinin və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin (müəllimlərin) erkən yaşda (həssas dövr) aktiv işləməsi gələcəkdə nəticələri minimuma endirəcək, qüsuru kompensasiya edəcək və düzəldəcəkdir.

İnklüziv təhsil sisteminin tətbiqi ilə məşğul olan təhsil müəssisələrinin kadr təminatı bu sistemin səmərəliliyinə nail olunmasında əsas rol oynayır. Bu baxımdan, bütün uşaqların keyfiyyətli təhsilini təmin etmək üçün zəruri olan xüsusi təhsil sahəsində kadrların ixtisaslarının artırılması və onların biliklərinin genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün təhsil müəssisələrində mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin inkişafına diqqət yetir-mək, əxlaqi xarakter formalaşdırmaq, səbir, mərhəmət, alicənablıq tərbiyə etmək lazımdır.

Əlilliyi olan şəxslərin peşə və təhsil potensialının əmək bazarında reallaşdırılması dövlətin əlillərə münasibətdə həyata keçirdiyi inklüziv təhsil siyasətinin səmərəlili-

yinin meyarı kimi qəbul edilməlidir. Müasir nöqteyi-nəzərdən inklüziv təhsilin mənşəyi xüsusi təhsildə deyil, ixtisaslaşdırılmış təhsildədir ki, bu da təhsil müəssisəsinə problemin həllində fərdi və ya məqsədyönlü yanaşmaya diqqət yetirməyə imkan verəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əhmədov H. Azərbaycan təhsilinin inkişafı strategiyası. Bakı, 2010. səh. 126.
2. http://www.anl.az/down/meqale/elmi_eser_bqu/2019/04/806289(meqale).pdf

Əsgərov Rəşad Hüseynağa oğlu,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
aparıcı elmi işçi,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
E-mail: asgarov_rashad@mail.ru

AZƏRBAYCANDA İNKLÜZİV TƏHSİL: PROBLEMLƏR VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Azərbaycan XX əsrin sonlarında müstəqilliyini yenidən əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də genişmaştablı islahatlar həyata keçirilməyə başlandı. Xüsusilə də Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində təhsil sahəsində mühüm dəyişikliklər olunmağa başladı. Əvvəlcə sovet təhsil sistemindən ümumavropa təhsil sistemi olan Baloniya təhsil sisteminə keçid üçün müxtəlif qanunvericilik aktları və yeni təhsil qanununun yaradılması prosesinə start verildi. Beləliklə, sovet təhsil sistemindən tədrici imtina və yeni sistemə keçid mərhələsində yeni yanaşma və metodların tətbiqi təhsilin həm forma, həm də məzmununda böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu siyasətin layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində isə proses daha sürətli vüsət almış, təhsillə bağlı Azərbaycan cəmiyyətinin qarşılaşdığı digər problemlərin həlli istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında qanunvericiliyə əsasən 9-cu sinfə qədər bütün uşaqlar üçün təhsil icbaridir. Amma müəyyən qədər sağlamlığında qüsurlar olan və ya məhdud sağlamlığa malik olan şəxslər təhsil prosesində müəyyən qədər çətinliklərlə üzləşirlər. Bu problemlərdən birincisi sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin inklüziv təhsilə cəlb olunmasıdır. Xüsusilə də məhdud sağlamlığa malik olan uşaqlar sağlam uşaqlarla bir sinifdə təhsil alarkən onlar vaxt və biliyin mənimsənilməsi baxımından müəllimlərin zamanını daha çox alırlar. Bu baxımdan bəzən valideynlər bu məsələdə güzəştə getməkdən daha çox uşaqlarının təhsil aldığı siniflərdə sağlam uşaqların oxumasını tələb edirlər. Əks halda onlar uşaqların siniflərini dəyişməklə problemi həll etməyə çalışırlar. Halbuki sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar sağlamlarla bir sinifdə inklüziv təhsilə cəlb olunarkən onlar özlərini ruhi və psixi baxımdan rahat hiss edirlər. Elə bu səbəbdən də müstəqilliyimizin ilk illərində orta ümumtəhsil müəssisələrində məhdud sağlamlıq imkanlarına malik olan uşaqlar üçün yaradılmış interaktiv

siniflər tədricən inklüziv siniflərə inteqrasiya olundu. Bunun müsbət nəticələri ilə yanaşı, mənfi xüsusiyyətlərinin olması da gözlənilən idi. Belə ki, inklüziv siniflərdə təhsil alan uşaqlar sağlam uşaqlar tərəfindən müəyyən hallarda bəzən bulinqə məruz qalır və ya müxtəlif jarqon ifadələrlə adlandırılırlar. Bu hal isə inklüziv təhsil prosesinin ümumi mahiyyətinə müəyyən qədər problemlər yarada bilər.

İkinci bir problem isə bizim orta təhsil müəssisələrimizin inklüziv təhsilə maddi texniki təminat baxımından hazır ola bilməməsidir. Özəl təhsil müəssisələri istisna olmaqla orta təhsil müəssisələrimizin əksəriyyətində tampus, lift və siniflərin geniş olmaması səbəbində sağlamlıq imkanı məhdud şəxslərin hərəkət etməsində və sinifdən sinifə getməsi prosesində müəyyən çətinliklər yaranır.

Üçüncü bir məsələ isə inklüziv təhsil prosesinə cəlb olmuş gənclərin təhsildən sonrakı mərhələdə peşə seçimi ilə bağlıdır. Statistik göstəricilərə əsasən sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin əksəriyyəti peşə təhsili və orta ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil almağa üstünlük verir. Onların arasında barmaqla sayılacaq sayda ali təhsil müəssisələrinə qəbul olunanlarla rastlaşırıq. Nümunə üçün deyə bilərik ki, Bakı Dövlət Universitetinin 2000 tələbəsi olan "Sosial elmlər və psixologiya" fakültəsində cəmi 2 nəfər sağlamlıq imkanı məhdud şəxs təhsil alır. Bu hal sağlamlıq imkanı məhdud olan şəxslərin və ya inklüziv təhsilə cəlb olunmuş gənclərin daha çox yüngül və yardımçı peşələrə meyilli olmasının göstəricisidir.

Dördüncü məsələ isə sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin məşğulluğu problemidir. Aydındır ki, sahibkarlıq subyektləri xidmət və istehsal müəssisələrindəki fəaliyyətləri nəticəsində daha çox gəlir əldə etməyi düşünür. Odur ki, onlar məhdud sağlamlığa malik olan məzunları işə götürməkdə maraqlı olmurlar. Əmək qanunvericiliyinə görə, bütün müəssisələrdə işçilərin sayından asılı olaraq 3 faizə qədər məhdud sağlamlıq imkanına malik işçilər işə götürməlidirlər. Amma əksər dövlət müəssisələrində bu kvota yerinə yetirilmədiyi halda, özəl müəssisələrdə də bu kvotanın həyata keçirilməsi qeyri-mümkün olur. Dövlət bəzən sahibkarları bu məsələyə təşviq etmək məqsədi ilə məhdud sağlamlığa malik olan şəxsləri işə götürən müəssisələrdə işçilərin əmək haqqının 50 faizi miqdarında yardım və kompensasiya ödəyəcəyi ilə bağlı siyasət həyata keçirsə də, əfsuslar ki, bu sahədə də biz problemin həlli istiqamətində mühüm dəyişikliklərə nail ola bilməmişik.

Növbəti sonuncu problem isə, fikrimizcə, inklüziv təhsil prosesini başa vuraraq müəyyən ixtisasa yiyələnmiş sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin müstəqil həyata qatıldıqdan sonrakı adaptasiya prosesidir ki, burada da onlar həm şəxsi həyatlarının qurulmasında, həm də işlədiyi müəssisə və təşkilatlardakı insanlarla əlaqələrinin davamlı və sabit inkişaf etdirilməsində müəyyən problemlərlə qarşılaşırlar. Bu hal isə sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin həyatında müəyyən izlər qoymuş olur.

Beləliklə, inklüziv təhsil prosesinə cəlb olunmuş gənclərin həyatında yaranan müəyyən pozitiv dəyişikliklər, bir tərəfdən, onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına, digər tərəfdən isə, müəyyən peşələrə yiyələnərək öz həyatlarını qura bilməsinə töhfə vermiş olur. Onların fəaliyyətlərində rast gəlinən müəyyən çatışmazlıqların aradan qaldırılması istiqamətində isə dünya ölkələrinin müxtəlif innovativ metodlarının tətbiqi sayəsində inanırıq ki, problemin aradan qaldırılması istiqamətində bu, mühüm nailiyyətlərin əldə olunmasına səbəb olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Mahmudov M. Baloniya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı, Elm və təhsil, 2010.
2. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı, Çaşıoğlu, 2009.
3. Xəlilov Səlahəddin. Təhsil, təlim, tərbiyə. "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 2005.
4. Mahmudov M. Dünyada və Azərbaycanda təhsil sistemi. Bakı, AzTU-nun nəşri, 2005.

Cəfərova Məhsəti Sabir qızı,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: ceferovamehseti@mail.ru

AİLƏ MÜHİTİNDƏ YARANAN ÇƏTİNLİKLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, ailə özünəməxsus fəaliyyətə və inkişaf qanunauyğunluqlarına malik qrup olmaqla, ən qədim və əhəmiyyətli sosial institutdur (1, səh. 211). Qeyd edək ki, ailə bütün tarixi dövrlərdə şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətləri mənbəyi olmuş, həmişə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Araşdırmamız nöqteyi-nəzərdən vurğulamaq lazımdır ki, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə və müxtəlif siyasi, iqtisadi, təsərrüfatçılıq mühitlərində, həm də milli kontekstlərdə ailələr müvafiq olaraq çətin durumlara düşmüşlər. Hazırkı dövrdə də bir sıra ailələr mühit, vəziyyət və fəaliyyət sferalarına görə çətin məqamlarla üzləşirlər. Bu baxımdan biz bəzi hallarda inkişaf etmiş ölkələr nümunəsində ABŞ-da mövcud ailə problemlərinə nəzər yetirəcəyik. Dünyada urbanizasiya, hərtərəfli inkişaf və inteqrasiya, əhalinin intensiv miqrasiyası, iqtisadi çətinliklər, ailədaxili münaqişələr və sair proseslər ailə problemlərini yaradır. Bu sırada, həmçinin qadınların ərdən iqtisadi asılılığı, dini, əxlaqi qadağalar, alkoqolizm, narkomaniya da ailə boşanmalarını artıqmaqdadır. Əlbəttə, bu prosesdə xarici və ailədaxili amillər mövcuddur. Xarici mühitdən ailəyə təsir müxtəlif xarakterlidir. Bəzən bu amillərin aradan qaldırılmasında qarşısıalınmaz çətinliklər özünü göstərir. Daxili amillərə gəldikdə isə qeyd edək ki, ər-arvad, valideyn-övlad, ailədaxili çəkişmələr və s. belə ziddiyyətlər aradan qaldırıla bilər.

Ailənin icmalı

Ailə qan, nikah, övladlığagötürmə və ya qarşılıqlı öhdəlik əsasında qohum olan və bir-birinə qayğı göstərən iki və ya daha çox adamdan ibarət qrupdur. Bu şəkildə müəyyən edilən ailə universaldır. Ailənin bəzi forması bizim bildiyimiz hər bir cəmiyyətdə mövcud olmuşdur.

Tarixdə əvvəlki cəmiyyətlərin bir çoxunda nüvə ailələri olsa da, antropoloqlar tərəfindən araşdırılan bir neçə cəmiyyətdə belə ailələr olmamışdır. Bu cəmiyyətlərdə ata uşağı olandan sonra qadınla yaşamır və onları ya nizamsız görür, ya da heç gör-

mür. Atanın və nüvə ailəsinin olmamasına baxmayaraq, bu tip ailə quruluşu belə cəmiyyətlərdə yaxşı işləmişdir. Xüsusilə uşaqlara qayğı göstərilir və öz cəmiyyətlərinin məhsuldar üzvləri kimi böyüyürlər.

Ailələrə, qadın və uşaqlara qarşı zorakılıq, həmçinin məişət sahəsində həyata keçirilən zorakılıq halları beynəlxalq aləmdə çox ciddi pozuntular hesab edilməklə, aradan qaldırılması vacib sayılan məsələlərdir (3, səh. 123).

Əslində, nüvə ailələri əksər cəmiyyətlərdə norma olaraq qalsa da, praktikada onlar tarixi, nadir bir şeydir: təxminən bir əsr əvvələ qədər bir çox həyat yoldaşları öldü və bir çox körpələr nikahdan kənar doğuldular. Məsələn, orta əsrlər Avropasında insanlar xəstəlik, qidalanma və digər problemlərdən erkən ölürdülər. Erkən ölümün nəticələrindən biri o idi ki, bir çox uşaq valideynlərindən ən azı biri yaşaya bilər və beləliklə, mahiyyətcə tək valideynli ailələrdə və ya ögey ailələrdə böyüyürdü.

Amerika müstəmləkəsi dövründə müxtəlif ailə tipləri çoxaldı və nüvə ailəsi heç də yeganə növ deyildi. Köçəri yerli Amerika qruplarının nisbətən kiçik nüvə ailələri, köçəri olmayan qrupların isə daha böyük ailələri var idi. Afrikalı, amerikalı qullar arasında nüvə ailələri əldə etmək çətin olduğundan qullar geniş ailələr inkişaf etdirmək, yetimləri övladlığa götürmək, qan və ya nikah əlaqəsi olmayan digər insanları qəbul etməklə uyğunlaşdılar. Orta ömür uzunluğu cəmi 45 il olduğu üçün müstəmləkə uşaqlarının bir çox avropalı valideynləri öldülər.

Valideynlərindən ən azı birindən çox yaşamış uşaqların üçdə biri və ya yarısı ögey ailələrdə və ya yalnız sağ qalan valideynləri ilə yaşayırdı. Analar torpaqda işləmək və başqa işlərlə o qədər məşğul idilər ki, onlar uşaq baxımına nisbətən az vaxt ayırırdılar, bunun əvəzinə böyük uşaqlara və ya qulluqçulara həvalə olunurdu.

ABŞ tarixində çox irəliləyərək İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra 1940-cı illərdə Amerika ailələrində mühüm dəyişiklik baş verdi. Kişilər Avropada və Yaponiyada hərbi xidmət keçdikdən sonra evə qayıtdıqda kitab, jurnal və qəzetləri mütaliə etməklə qadınları uşaq dünyaya gətirməyə və uşaq sahibi olmağa təşviq edirdilər. İnsanlar daha gənc yaşlarda evləndilər və doğum nisbəti yüksəldi, nəticədə indi məşhur körpə bumu nəsli yarandı . Bu arada boşanmaların sayı azalıb. Avtomobil və digər fabrik işləri çoxaldıqca milli iqtisadiyyat inkişaf etdi və bir çox ailə ilk dəfə öz evlərinə sahib olmaq arzusunda idi. Şəhərətrafı qəsəbələr yarandı və çoxlu ailələr həmin yerlərə köçdü.

Bununla belə, 1950-ci illərdə amerikalı uşaqların 60 faizindən az hissəsi ailə başçısı-evdar ailələrində yaşayırdı. Üstəlik, çoxları yoxsulluq içində yaşayırdılar, çünki o zaman yoxsulluq səviyyəsi indiki səviyyədən demək olar ki, iki dəfə yüksək idi. Yeniyetmələrin hamiləlik nisbətləri indiki ilə müqayisədə, təxminən, iki dəfə yüksək idi.

1960-1970-ci illərdə qadınlar işçi qüvvəsinə daxil olmağa başladılar. Onlar bunu ailələrinin gəlirlərini artırmaq və daha çox özünü təmin etmək üçün ediblər. 1960-cı ildə bu rəqəm 19 faizdən az idisə, 6 yaşından kiçik uşağı olan evli qadınların 60 faizindən çoxu işçi qüvvəsi idi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrlərdə SSRİ daxilində də ailələrdə problemlər yaşanmaqda idi. Bir çox ailələrdə ailə başçılarının həlak olması ailənin iqtisadi durumuna, eyni zamanda, sosial-mənəvi vəziyyətə öz mənfi təsirini göstərirdi. Bu proses digər müttəfiq respublikalarla bərabər, Azərbaycana da mənfi təsir göstərmişdir. 1950-1970-ci illərdə Azərbaycan ailələri dinc quruculuq fəaliyyətinə qoşularaq

həm də elm, təhsil sahəsində də çətinlikləri dəf edirdi. Ölkədə, demək olar ki, boşanma halları sıfıra enmişdi. Radio, televiziya, teatr, kino yaradıcılığı, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafına diqqətin artırılması-bu sahələrə ailələrdə maraq dairəsini getdikcə çoxaldırdı. Sovet dönəmində bütün bunlardan, əsasən, tədqiqat vasitələri kimi istifadə edilirdi ki, bunda məqsəd inkişafı, quruculuğu artırmaq, xalqı əməyə cəlb etmək, ölkənin iqtisadi, mədəni səviyyəsini yüksəltmək idi. Bütün bu proseslərdə qadın əməyindən daha çox istifadə prosesi ailə münasibətlərinin daha da münbitləşməsinə, yaxşılaşmasına kömək edirdi. Həmin dövrdə "bir nəfər hamı üçün, hamı bir nəfər üçün" devizi məşhur idi. Bu dövrlərdə Azərbaycanda da dövlət tərəfindən ailələrə qayğı artırılırdı, uşaq artımına xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşılırdı. Beləliklə, ölkəmizdə ailədaxili sabitlik qorunurdu və ailə münaqişələri yox dərəcəsində idi. Bu da ailənin sosial funksiyalarının normal inkişafına zəmin yaradırdı.

Ailənin sosial funksiyaları

Funksional perspektiv sosial institutların sosial sabitliyinin qorunmasına və başqa şəkildə cəmiyyətin işləməsinə kömək etmək üçün bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirdiyini vurğulayır. Beləliklə, ailənin funksional anlayışı onun sosial institut kimi cəmiyyətin mümkün olmasına kömək etdiyi yolları vurğulayır. Beləliklə, ailə bir sıra vacib funksiyaları yerinə yetirir(4, səh. 181).

Birincisi, ailə uşaqların sosiallaşması üçün əsas vahiddir. Heç bir cəmiyyət öz gənclərinin adekvat sosiallaşması olmadan mümkün deyil. Əksər cəmiyyətlərdə ailə sosiallaşmanın baş verdiyi əsas vahiddir. Valideynlər, bacı-qardaşlar və ailə nüvə deyil, genişdirsə, digər qohumların hamısı uşaqların doğulduğu andan sosiallaşmasına kömək edir.

İkincisi, ailə ideal olaraq öz üzvləri üçün *əməli və emosional dəstəyin* əsas mənbəyidir. O onlara yemək, paltar, sığınacaq və digər zəruri əşyaları təmin edir, həmçinin onlara sevgi, rahatlıq və emosional sıxıntı zamanı kömək edir, digər növ dəstək verir.

Üçüncüsü, ailə *cinsi fəaliyyətin və cinsi çoxalmanın tənzimlənməsinə* kömək edir. Bütün cəmiyyətlərdə insanın kiminlə və nə qədər tez-tez cinsi əlaqədə olmasını tənzimləyən normalar var. Ailə bu normaları öyrədən əsas vahid və cinsi çoxalmanın baş verdiyi əsas vahiddir. Bunun bir səbəbi körpələrin doğulduğu zaman adekvat emosional və praktiki qayğıya sahib olmasını təmin etməkdir.

Dördüncüsü, ailə öz üzvlərinə *sosial kimlik* verir: uşaqlar valideynlərinin sosial təbəqəsində, irq və etnik mənsubiyyətində, dinində və s. Bəzi uşaqlar valideynlərindən aldıqları sosial kimliyə görə həyatı boyu üstünlüklərə malikdir, digərləri isə bir çox maneələrlə üzləşirlər, çünki onların doğulduğu sosial təbəqə və ya irq-etnik mənsubiyyət sosial iyerarxiyanın ən aşağısındadır.

Ailənin funksiyalarını müzakirə etməklə yanaşı, ailənin funksional perspektivi belə hesab edir ki, adi ailə strukturunda,proseslərində qəfil və ya genişmiqyaslı dəyişikliklər ailənin, beləliklə də, cəmiyyətin sabitliyinə təhlükə yaradır. Məsələn, 1950-ci illərdə sosiologiya və evlilik ailə dərsliklərinin əksəriyyətində ailənin iqtisadi və uşaq tərbiyəsi ehtiyaclarını ödədiyinə görə ailəni təmin edən kişi-qadın evdar ailəsinin uşaqlar üçün ən yaxşı quruluş olduğunu iddia edirdi. Onlar xəbərdarlıq ediblər ki, bu tənzimləmədə istənilən dəyişiklik uşaqlara və bununla da, sosial institut kimi ailəyə və hətta cəmiyyətin özünə zərər verəcək.

Gələcəkdə ailələr

Bəlkə də, ən mühüm sosial institutumuz olan ailə, demək olar ki, hər kəsdə güclü ehtiraslar oyadır. Sosioloji nəzəriyyə və tədqiqatlar digər sosial elmlərin tədqiqatları ilə yanaşı, cəmiyyətimizin müzakirə olunan müxtəlif ailə problemlərini necə həll etməli olduğuna dair mühüm təsirlərə malikdir.

Dünyada yoxsulluq içində yaşayan çoxlu uşaq və ailələr mövcuddur. Onların yaşadıqları ev təsərrüfatlarına, əsasən, qadınlar başçılıq edirlər və belə ailələrin əksəriyyəti boşanma nəticəsində yaranır. Bütün bunların qarşısının alınması üçün dövlət maliyyə dəstəyinin artırılması, uşağa qulluq üçün subsidiyalar, peşə təhsili və işçi qüvvəsinə qayıtmaq və ya maaşlarını artırmaq istəyən qadınlar üçün məktəb təhsili üçün maliyyə yardımı, erkən uşaqlıq ziyarəti və müdaxilə proqramları, yoxsul qadınlara və onların uşaqlarına qidalanma və tibbi xidmət göstərən proqramların artırılması daxildi (2, səh.97).

Hazırda Azərbaycanda digər sahələrlə yanaşı, ailə siyasəti də dövlətimizin sosial və humanitar siyasətinin vacib istiqamətlərindəndir. Bu siyasətin mahiyyəti dövlət və cəmiyyətin həyatında ailənin rolunun daha da dəyərləndirilməsi, bu sahədə həlli vacib məsələlərin tez bir zamanda yerinə yetirilməsi ilə ölçülür. Qeyd edək ki, Azərbaycan ailəsi qədim tarixi köklərə, adət və ənənələrə söykənir, ailə nüvəsində qadın əsas amildir. "Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir" (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 17-ci maddənin *I hissəsi) müddəası iki* əsas məsələni dəqiq təyin edir:

- ailə cəmiyyətin əsas özəyidir;
- ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir (5, səh. 153).

Sağlam, uzunömürlü və xoşbəxt Azərbaycan ailəsində insan şəxsiyyət kimi formalaşır, uşaqlar sağlam doğulur və tərbiyə olunurlar, psixoloji, fizioloji rahatlıq əldə edirlər, onların birgəyaşayışa olan tələbatları təmin edilir.

Hazırda Azərbaycan ailəsi özünün spesifik və xarakterik cəhətləri ilə dünya xalqlarına nümunədir. Belə ki, ölkəmizdə ailələrdə valideynlərə, yaşlılara hörmət və ehtiram bəslənilir, ailədə böyük-kiçik yeri gözlənilir, uşaqlara qayğılı münasibət mövcuddur, yaşlı valideynlərin qayğısı övladları tərəfindən həmişə diqqətdədir. Azərbaycanda 1 milyon 931 min 700-dən artıq ailə vardır və hər bir ailənin inkişafına, həssas qruplardan olan ailələrin problemlərinin vaxtında həllinə xüsusi qayğı və diqqətlə yanaşılır.

Dünyada ailə dəyərlərinin itirilməsi kimi bir təhlükənin olduğu hazırkı şəraitdə Şərq və Qərb milli dəyərlərini özündə birləşdirən Azərbaycan ailə modelinin daha da möhkəmləndirilməsi və təbliği dövlət siyasətinin vacib istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir (5, səh. 154).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Qolenkova Z.T., Akulia M.M., Kuznetsov V.N. Ümumi sosiologiya. Dərs vəsaiti. ADPU-nun mətbəsi, Bakı, 2014, 492 s.
2. Sosiologiya. Dərslik. Bakı, "Təknur" MMC-nin mətbəəsi. 2005, 295 s.
3. İsmayılova E.S. Fərdlər, qruplar və ailələrlə sosial iş. Dərs vəsaiti. Bakı, "Füyuzat" nəşriyyatı, 2022, 268 s.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Dərslik. Bakı, "Qapp-Poliqraf" korporasiyası, 2003, 356 s.
5. Rəcəbli Hadı. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, MBM, 2012, 408 s.

Eyvazova Tutu Ramiz qızı,
sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: tutu.eyvazova@mail.ru

MƏŞĞULLUQ MƏSƏLƏSİNİN TƏHLİLİ SOSİAL İŞ KONTEKSTİNDƏ

Dövlətin sosial sahədə apardığı siyasət müxtəlif sferaları, xüsusilə də məşğulluğun təmin olunması sahəsini əhatə edir. Tarixi dövrlərə nəzər saldıqda görmək olar ki, Dövlət siyasətinin bu sahədəki uğurları ilk növbədə sosial təhlükəsizlik sahəsindəki uğurları şərtləndirir. Dünya arenasında sosial təhlükəsizliyin təmini məsələsində qabaqcıl sıralarda dayanan dövlətlərin paralelinə çatmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələr hansı tədbirləri görməlidir kimi suallara "The Politics of Democratic Consolidation" [5] kitabında belə bir cavab irəli sürülür ki, *demokratik konsolidasiyanın nəzəri tətbiqindən daha çox istifadə olunmalıdır*. Deməli, sosial təhlükəsizliyin təmin olunmasının mühüm sahəsi olan məşğulluğun təminində də demokratik ideyalara meyllənmək inkişafa yol açan istiqamətdir.

"Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"na əsasən isə məşğulluq vətəndaşa yaşam üçün kömək sahəsidir. Məşğulluq dövlətin hüquqi, iqtisadi və təşkilati siyasətinin əsası olaraq, vətəndaşın əmək sahəsində, eləcə də işsizlərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət təminatını müəyyən edir. "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun"da deyilir: "*Məşğulluq – Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, ölkə ərazisində yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan və bir qayda olaraq onlara qazanc* (*gəlir*) *gətirən hər hansı bir fəaliyyətidir*" [1].

"Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu"nu təhlil edərkən belə nəticə çıxara bilirik ki, məşğulluğun təmini dövlətin iqtisadi durumundan asılı olmaqla yanaşı, həmin dövlətin ərazisində mövcud olan sülh şəraitindən, ölkədə əhalinin yerləşmə sıxlığından və yerləşmə coğrafiyasından asılıdır. Əlbəttə ki, məşğulluq həm də, dövlətin iqlim şəraitindən və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı kimi məsələlərdən də asılıdır. Dövlət düzgün, müasir daxili və xarici siyasət formalaşdırarsa, digər sosial siyasətin tətbiq olunduğu arenalar kimi məşğulluq sahəsində də müvəffəqiyyət qazana bilər. İnsanın məşğulluq növü və ya əmək qabiliyyətinə uyğun gələn işlə təmin olunması onun yaşadığı müddətdə həyat şəraitinə olan tələbatını ödəyə bilməsi üçün çox vacibdir. Onu da qeyd edək ki, insanın işlə təmin olunması, onun yaşam boyunca öz həyat şəraitini yaxşılaşdırması üçün vacibdir. Sosial sahənin əsas qolunu əmək şəraiti və məşğulluq təşkil edir. Əmək şəraiti və məşğulluq sosial sahədə dövlət siyasətinin uğurla reallaşdığı müstəvidir.

Hər bir vətəndaş əmək qabiliyyətinə uyğun sərbəst şəkildə seçdiyi məşğulluq növü ilə təmin edilməsində dövlətinin köməyindən istifadə edir. Dövlətin apardığı sosial siyasətin mərkəzində məşğulluqla bağlı olan tədbirlər dayanır. Əminliklə deyə bilərik ki, məşğulluğu təmin olunmuş əhalinin sosial vəziyyəti də qənaətbəxş olacaqdır. Bu təminatın əsas məzmunu "Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" nun 6-cı maddəsinə əsasən məşğulluq sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri ilə müəyyən olunur [1]. Adı çəkilən dövlət siyasətinin başlıca istiqamətlərinin təhlilin-

dən irəli gələn bəzi xüsusi məqamları qeyd edək:

– bu Qanun çərçivəsində bütün vətəndaşların öz əmək fəaliyyətini və məşğulluq sahəsini sərbəst seçməkdə hüquqi cəhətdən imkanlarının bərabərliyi tanınır. Bu imkanlar bütün faktorlara, o cümlədən vətəndaşların dini, irqi, milli, cinsi, ictimai, siyasi mənsubiyyətinə, sosial mənşəyinə və ailə vəziyyətinə qarşı şəffafdır;

– qeyd olunan Qanuna görə vətəndaşların əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı təşəbbüslərinin müdafiə edilməsi və onların bu fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə onlara dəstəyin göstərilməsi nəzərdə tutulur;

– Qanun eyni zamanda vətəndaşların öz əmək qabiliyyətlərinə uyğun fəaliyyət və məşğulluq növünü seçərkən iradələrini ifadə etmələri üçün sərbəst şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur;

– məşğulluq idarələrində işsiz kimi qeydiyyatdan keçmiş və işə düzəlməklə bağlı çətinliyi olan vətəndaşların sosial müdafiəsinin və məşğulluğunun təminatına yardımçı ola biləcək tədbirlərin həyata keçirilməsi Qanunun nəzərdə tutduğu önəmli məsələlərdən hesab olunur.

Həmin Qanununun yenə 6-cı maddəsinə əsasən Azərbaycanda dövlətin məşğulluq siyasəti onun digər sahələrdə yürütdüyü siyasət ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilir. Bu maddədə təsbit edildiyi kimi, məşğulluq sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini təşkil edən məsələlər [56] barədə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Məşğulluq fəaliyyəti növlərinin dövlətin sosial-iqtisadi sahədə yürütdüyü siyasətə uyğun şəkildə həyata keçirilməsi;

2. İşədüzəlmə problemi və sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan vətəndaşlara əlavə iş yerləri açan işəgötürənlərin stimullaşdırılması;

3. Nəticə etibarilə məşğulluğun təminatına xidmət edəcək tədbirlərin işlənib hazırlanması və reallaşdırılması;

4. Ölkə vətəndaşlarının xarici ölkələrdə, həmçinin Azərbaycan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkəmizdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmasına münbit şəraitin yaradılması;

5. Bütün bu və ya digər tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı əmək fəaliyyəti ilə bağlı beynəlxalq hüquq normalarına əməl olunması.

Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətində isə yuxarıda sadaladıqlarımızla yanaşı, məşğul əhali qrupuna həm də Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və dövlət tərəfindən dəstəklənən başqa silahlı birləşmələrdə xidmət edənlər də aiddir. Demokratik dövlət olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları da məşğul şəxslərdir. Deməli, qazancı (gəliri) olan əhali qrupu elə məşğul əhali qrupudur.

İqtisadiyyat prizmasında isə məşğulluq elə münasibətlər toplusudur ki, burada başlıca meyar əhalinin əmək fəaliyyətində iştirakıdır. Burada məşğulluğu olan əhalinin əmək fəaliyyətində iştirak səviyyəsi, işçilərə olan tələbatın ictimai mənada təmin olunma ölçüsü, məvacibi ödənilən əmək fəaliyyəti, məşğulluq yerləri və gəlirin əldə olunmasına yönələn fərdi tələblər əsas münasibətləri şərtləndirir. Qeyd etdiklərimizə

əsaslanaraq deyə bilərik ki, məşğulluq əmək bazarının əsas xüsusiyyəti kimi çıxış edir.

Əmək fəaliyyətinə cəlb olunma formasına görə məşğul əhalini üç qrupa bölə bilərik: 1) muzdla işləyənlər; 2) işəgötürənlər və 3) özləri məşğul olanlar. Beynəlxalq təsnifata görə isə əhalinin məşğul hissəsinin altı qrupu vardır: muzdla işləyənlər; işəgötürənlər; öz hesabına işləyənlər; istehsal kooperativlərinin üzvləri; ailənin yardım göstərilən üzvləri; statusuna görə təsnif olunmayanlar.

Bu təhlilə əsaslanaraq deyə bilirik ki, məşğulluğun müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Deməli, məşğul şəxslərin qruplara ayrılmasında və təsnifatında vahid bir prinsip yoxdur. Fikrimizcə, bu məsələ elmi baxımdan əhalinin məşğul qruplarının dəqiqləşdirilməməsindən irəli gəlir. Belə deyə bilərik ki, tədqiqat sahəsində daha başqa təsnifatlar da mövcud ola bilər.

Məşğul əhalinin sosial rifahı məsələsi isə daim aktual məsələ olmuşdur. Əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması prosedurasının ilk addımı məhz əhali kütlələrinin məşğulluğunun təmin olunmasıdır. Məşğul şəxs ailə sahibi olduqda isə bu məsuliyyət daha da artmış olur. Keçmiş Sovetlər zamanı əhalinin məşğulluğunun təmin olunması dövlətin başlıca öhdəliyi olaraq qəbul edilmiş məsələ idi. Lakin bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı olaraq ölkəmizdə şəxsin məşğulluğunun təmini məsələsi bir növ həmin şəxsin qabiliyyəti və məsuliyyəti ilə bağlı bir hala çevrilmişdir. Şübhəsiz burada dövlətin bazara müdaxiləsi və mövcud iş yerlərinin saxlanılması və daha çox vakant iş yerlərinin təşkili məsələsi məşğulluq siyasətinin obyekti rolunu oynamaqdadır. Burada məşğul və ya işə ehtiyacı olan şəxs (qeyri-məşğul şəxs) mövcud müstəvidə diqqətlə öyrənilməlidir.

Azərbaycan qanunvericiliyi çərçivəsində əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində üç prinsip əsas götürülür.

Əhali məşğulluğunun təmin edilməsinin *başlıca prinsipi* dövlətin əsas qanunu olan ölkə Konstitusiyasının vətəndaşlar üçün müəyyən etdiyi hüquqlardır. Bu hüquqlar vətəndaşların öz əmək qabiliyyətlərinə uyğun məşğulluq və əmək fəaliyyəti növünü sərbəst olaraq seçməsi imkanlarını tənzimləyir. Təbii ki, burada Konstitusiyamıza əsasən məcburi əməyin qadağan edilməsini qeyd etməliyik.

Dövlətin vətəndaşına Konstitusiya vasitəsilə verdiyi bu hüquqlardan tam istifadə edə bilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması əhali məşğulluğunun təmin edilməsinin *ikinci prinsipinə* aid edilir. Bu məsələ isə öz növbəsində dövlətin digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu" nda müvafiq maddə vardır. Bu prinsipə görə bütün vətəndaşların əmək fəaliyyətinin və məşğulluq növünün seçilməsində sərbəst iradə nümayiş etdirilməsinə şərait yaradılır.

Əhali məşğulluğunun təmin edilməsinin *üçüncü prinsipinin* əsas məzmununu məşğulluq probleminin kompleks yanaşma ilə həlli təşkil edir. Belə olan tərzdə məşğulluğun mərkəzləşmiş üsulu dövlət tərəfindən inkar edilir. Məşğulluq tədricən həyata keçirilir. Bu prinsipdə əsas yük qanunlara, müvafiq sahədəki proqramlara düşür. Qısası, məşğul əhali özü məşğulluğun əsas istiqamətlərini, onun dəyişməsini müəyyənləşdir, məşğul şəxslərin keyfiyyəti yüksəldilir, onun daxili və beynəlxalq bazardakı rəqabət gücü artırılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahsı:

1. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu” / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 iyul 2001-ci il 170 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

2. Hüseynzadə D. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluq problemi və onun həlli yolları (2003-2008-ci illər) / Bakı: Tarix və onun problemləri, Nəzəri, elmi, metodik jurnal, –2014. №4, –s. 216-222.

3. Эйвазова Т.Р. Национальная безопасность независимого Азербайджанского государства: сущность и обеспечение // –Казань: Обмен знаниями в образовательном процессе. Сборник научных трудов, –за март 2021. –с.93-97.

4. Петров С.В. Социальные опосности и защита от них Учебное пособие / С.В. Петров, –Москва: КнаРус, –2017. –272с

5. The Politics of Democratic Consolidation. Edited by R.Gunther P. Nikiforos Diomandouros and Hans –Jurgen Puhle / Washington: Johns Hopkins University Press, –1995. –576p.

Məmmədova Aynur Akif qızı, müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
E-mail: mmedova82@mail.ru

ULU ÖNDƏRİN FƏALİYYƏTİNDƏ MÜSTƏQİL DÖVLƏTÇİLİK İDEYALARI

Giriş

Böyük strateq Heydər Əliyev hələ Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə ölkənin inkişafı istiqamətində gördüyü işlərlə, qəbul etdiyi cəsarətli qərarlarla, həyata keçirdiyi tikinti-quruculuq tədbirləri, habelə bir neçə onillikdən sonra müstəqillik əldə edəcək respublikamızın gələcəyinə hesablanmış digər məqsədyönlü addımları ilə özünün Ümummilli Lider obrazını yaratmış, tarix isə böyük öndərin bu statusunu bütün mərhələlərdə qorumuşdur. 60-cı illərədək Azərbaycan aqrar ölkəsi kimi tanınırdı. Onun əsas sənaye mənbəyi neft idi. Lakin məhz Heydər Əliyev hakimiyyətinin ilk illərindən qəti addımlar atmaqla respublikaya olan bu münasibəti dəyişməyə nail oldu. Belə ki, qısa müddət ərzində həm yüngül, həm də ağır sənaye inkişaf etdi, bir sıra zavod və fabriklər istifadəyə verildi. Yaradılmış yeni iş yerləri əsasında insanların rifah halı daha da yaxşılaşdı.

Heydər Əliyev o illərdə respublikanı nəhəng tikinti meydançasına çevirmək, iri-miqyaslı obyektlərin, strateji əhəmiyyətli sənaye müəssisələrinin inşasına xüsusi əhəmiyyət verməklə yanaşı, bir sıra yeni təhsil ocaqları, o cümlədən Cəmşid Naxçıvanski

adına hərbi məktəbi yaratmışdı. Bu hadisə azərbaycanlıların döyüş ruhunun inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Ordu quruculuğunda bu məktəbin rolu böyükdür. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra hərbi liseyin məzunları ordumuzun yaranmasında, vətənimizin ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda mübarizədə həmişə ön cəbhədə olmuşlar. Qarabağ döyüşlərində vuruşan Azərbaycan zabitlərinin 70%-dən çoxu hərbi liseyin yetirmələridir.

İndi dünya analitiklərinin böyük önəm verdiyi milli mədəniyyətin yayılması siyasətini Heydər Əliyev hələ sovet dövründə özünəməxsus tərzdə həyata keçirirdi. Çünki Ulu Öndər Azərbaycanı dünyada məhz milli dəyərləri, tarixi, mədəniyyət özəlliyi ilə tanıdırdı. Məhz onun təşəbbüsü ilə ölkənin tanınmış musiqiçiləri, şairləri, yazıçıları, müğənniləri, bəstəkarları, artistləri dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində çıxış edirdilər. Əlbəttə ki, burada siyasi məqam da var idi, o da Azərbaycanı tanıtmaq idi.

Təbiətcə musiqinin vurğunu olan, incə və həssas musiqi duyumuna, zövqünə malik olan, Azərbaycan və dünya mədəniyyətinin bədii nümunələrini həvəslə dinləyən, dövlət rəhbərliyində də, şəxsi həyatında da, ailəsində də musiqidən ayrılmayan, musiqi və musiqiçilər haqqında peşəkar musiqi tənqidçisi kimi çox dəyərli rəy və fikirlər söyləyən, musiqişünaslığın elmi fikir və ideyalar dairəsini zənginləşdirən, daim musiqiçilərlə dostluq edən Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətini musiqi mədəniyyətindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hətta o Zərifə xanımın müşayiəti ilə mahnılar ifa edərək bundan çox böyük zövq alırdı. O, musiqiyə dərindən bağlı bir şəxsiyyət kimi bu sənətə, onun yaradıcılarına, problemlərinə daim böyük diqqət yetirmiş, sənət adamlarına hörmət və ehtiramla yanaşmışdır.

Musiqimizə, mədəniyyətimizə verdiyi yüksək qiymət və qayğı özünü, o cümlədən Heydər Əliyevin mədəniyyət işçilərinə münasibətində də göstərirdi. Prezidentin teatr tamaşasının premyerasında iştirakı və yaxud da teatrın truppasını qəbul etməsi, onlara yaradıcılıq uğurları arzulaması, neçə-neçə bəstəkarın, rəssamın, respublikada görkəmli muğam ustalarının yaradıcılıq gecələrinin, yubileylərinin keçirilməsi ilə bağlı sərəncamları mədəniyyətimizin həyatında önəmli rol oynamışdır.

Heydər Əliyev sevməklə yanaşı, həm də onu musiqini insanlara sevdirirdi. Bu onun böyük maarifləndirmə missiyasından irəli gəlirdi. Heydər Əliyev yaşlı nəslin yaradıcılığına da çox böyük qayğı göstərmiş, gənc nəslin yaradıcılıq imkanlarının genişlənməsinə hərtərəfli yardım etmişdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövrü Azərbaycan tarixinə siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni yüksəliş dövrü kimi daxil olaraq xalqın milli mənlik şüurunun, müstəqillik ideallarının oyanışına güclü təkan vermişdir. Ulu Öndər hələ o dövrlərdən milli inkişafın yeganə yolunu xalqın yüksək təhsil almasında, maariflənməsində görmüş, respublikada elmin inkişafı üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir. O, yaxşı bilirdi ki, cəmiyyətin tərəqqisinə, elmin, mədəniyyətin inkişafına təsir göstərən ən qüdrətli vasitələrdən biri də təhsildir.

Heydər Əliyev şəxsiyyətinin böyüklüyü məhz onda idi ki, o, bütün fəaliyyəti bo-

yu bu sahələrə diqqət və qayğısını əsirgəməmiş, cəmiyyətdə yüksək bilikli, intellektual və elitar təbəqənin formalaşmasına çalışmışdır. Təsadüfi deyildir ki, 1969-1982-ci illər həm də Azərbaycan elminin, təhsilinin intibah dövrü kimi xatırlanır. Heydər Əliyev öz fəaliyyəti və siyasi təcrübəsində hər zaman elmi fikrin ən yeni, mütərəqqi nailiyyətlərindən faydalanmış, cəmiyyətin, xalqın inkişaf zəminini elmdə, maariflənmədə görmüşdür. Ulu Öndərin ötən əsrin 70-80-ci illərində gənclərin respublikada və onun hüdudlarından kənarda yüksək səviyyədə təhsil almasına, ixtisaslı kadr kimi yetişməsinə hər cür şərait yaradırdı.

Məlum olduğu kimi müasir dövrdə qadınların kişilərlə bərabər hüquqa malik olması, yüksək dövlət vəzifələrində çalışması, lider olması, təhsil alması olduqca vacibdir. Hələ, 1974-cü ildə "Azərbaycan qadını" jurnalının 50 illik yubiley təntənəsində Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdi: "Biz çalışmalıyıq ki, ali məktəblərdə və texnikumlarda daha çox qadın təhsil alsın, elmi fəaliyyətlə məşğul olsun. Xüsusən, kənddə qadınlar və uşaqlar arasında bədən tərbiyəsi və idmanın daha da inkişaf etdirilməsi problemlərinə biz diqqətimizi xeyli artırmalıyıq".

Heydər Əliyev Azərbaycanla, onun tarixi və bu günü ilə bağlı biliklərin tədrisinə böyük önəm verir və bunu vətənpərvərlik tərbiyəsinin ən mühüm amili hesab edirdi. Bununla əlaqədar Heydər Əliyev belə demişdir:"... Müstəqil Azərbaycanın hər bir gənci məktəbdə milli təhsil alaraq, öz xalqının, millətinin qədim zamanlardan indiyə qədər olan tarixini gərək yaxşı bilsin. Əgər bunu bilməsə o, həqiqi vətəndaş ola bilməz. Əgər bunu bilməsə o, millətini qiymətləndirə bilməz. Əgər bunu bilməsə o, millətinə olan münasibəti ilə istənilən səviyyədə fəxr edə bilməz" [1,54]. Ulu Öndərin bu gün də yaşamaqda olan ideya-siyasi varlığına öz münasibətimizi təkcə iftixar hissi keçirməklə deyil, həm də bu ideya dünyasını öyrənmək, tədqiq etmək və həyata keçirməklə ifadə etməliyik. Əsas məsələ bu ideyalara sahib çıxan yeni nəslin yetişdirilməsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir". I. Bakı, "Şərq-Qərb", 2013, 632 s.
2. "Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir". II. Bakı, "Şərq-Qərb", 2013, 752 s.
3. Heydər Əliyev. İki cilddə. I cild. (Müstəqillik illərinə qədərki dövr) - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. – Bakı: Turxan NPB, 2013, 500 səh.
4. Heydər Əliyev. İki cilddə. II cild. (Müstəqillik illəri dövrü) - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı: Turxan NPB, 2013, 704 səh.

Bayramov Azad,
D.Sc. (Math.), Associate Professor,
Azerbaijan State Pedagogical University,
E-mail: azadbay@gmail.com;

Aslanov Hamidulla,
D.Sc. (Phys./Math.), Professor,
Institute of Mathematics and Mechanics of NAS of Azerbaijan,
E-mail: aslanov.50@mail.ru;

Mamed Bayramoglu,
D.Sc. (Math.), Professor,
Institute of Mathematics and Mechanics of NAS of Azerbaijan,
E-mail: mamed.bayramoglu@yahoo.com

ON ASYMPTOTIC OF SPECTRUM A DIFFERENTIAL OPERATOR WITH OPERATOR COEFFICIENTS WHICH HAS SINGULARIRTY

Let H be a separable Hilbert space. In separable Hilbert space $L_2(0,\infty;H)$ we consider the operator L defined by the differential expression

$$l(y) = -\big(p(x)\,y'(x)\big)' + \left[A - Q(x) + \frac{\beta}{x^2}\right] y(x)$$

with the boundary condition

$$y(0) = 0.$$

Here β is a positive integer, A is a nonnegative self-adjoint operator from $D(A)$ to H such that $(A-I)^{-1}$ is a compact operator. It is supposed that the following conditions are satisfied:

1) For every $x \in [0,\infty)$, $Q(x)$ is a positive self-adjoint operator from H to H and $\|Q(x)\| < const.$

2) For $a > 0$, $Q(x)$ is a decreasing operator function in $[a,\infty)$ and $\|[A + cI - Q(x)]^{-1}\|$ is continuous function for a constant $c > 0$.

3) $\lim\limits_{x\to\infty} \|Q(x)\| = 0.$

4) There are constants c_1 and c_2 such that $0 < c_1 \le p(x) \le c_2$.

5) $p(x)$ is continuous, nondecreasing function and it has bounded derivative on $[0,\infty)$.

Subject to condition 1)-5), it is proved that operator L is bounded from below and negative part of the spectrum is discrete. It is obvious that for every $x \in [0,\infty)$,the operator $A - Q(x)$ has purely-discrete spectrum. Let $\gamma_1 \le \gamma_2 \le \cdots$ and $\beta_1(x) \ge \beta_2(x) \ge \cdots$ be the eigenvalues of the operators A and $Q(x) - A$, respectively (each eigenvalue is written according to its multiplicity). Furthermre, let k be the multiplicity of zero eigenvalues of the operator A:

$$\gamma_1 = \gamma_2 = \cdots \gamma_k = 0,\ \ k \geq 1, \gamma_k > 0.$$

For $\varepsilon > 0$, let $N(\varepsilon)$ denote the number of the eigenvalues of the the operator L which are smaller than $-\varepsilon$. We find an asymptotic formula for $N(\varepsilon)$.

Assume that, the function $\beta_1(x)$ satisfies the following condition:

a) For any $t > 0$

$\lim_{x\to\infty} \beta_1(x)x^{k-t} = \lim_{x\to\infty} (\beta_1(x)x^{k+t})^{-1} = 0$ for every, where k is a constant which belong to the interval $(0,2)$.

Now we can give the following main theorem without proof.

Theorem. If the conditions 1)-5) and a) are satisfied, then the asymptotic formula

$$N(\varepsilon) = \frac{1 + O(\varepsilon^{t_0})}{\pi} \sum_{j=1}^{k} \int_{\beta_j(x)\geq\varepsilon} \sqrt{\frac{\beta_j(x) - \varepsilon}{p(x)}}\, dx$$

holds for $\varepsilon \to +0$ where t_0 is fixed positive number.

Note that, the asymptotic formulas for negative eigenvalues of different differrential operators have been investigated in the papers of , B. Ya. Skachek[5], M.G. Gasymov, V.V. Zhikov B.M. Levitan [3], F.G.Maksudov, M.Bairamoglu, A.A. Adigezalov [4], A.A. Adigezalov, Ö, Bakşi, A.M. Bayramov[1], H.A. Aslanov, N.A.Gadirli [2] and others.

References:

1. Adigezalov A.A., Bakşi Ö., A.M. Bayramov A.M. : The asymptotic behavior of the negative part of the spectrum of Sturm-Liouville operator with the operator coefficient which has singularirty. International Journal of Differential Equations and Applications,vol.6, n.3,p.315-329,(2002).

2. Aslanov H.A., Gadirli N.A. On asymptotic distribution of negative eigen values of second order equation with operator coefficients on a semi-axis. Transactions of NAS of Azerbaijan, Issue Mathematics, 37 (1), 44–52 (2017).

3. Gasymov M.G., Zhikov, V.V., Levitan, B.M.: Discreteness and finiteness conditions of the negative spectrum of Shordinger's operator equation. Matemzametki, 2 (5), 531–538 (1967).

4. Maksudov F.G., Bairamoglu M., Adigezalov A.A.: On asymptotic of spectrum and trace of high order differential operator with operator coefficients. Doğa-Tr.J. of Mathematics 17, 113-128(1993).

5. Skachek, B.Ya.: Asymptotics of the negative part of the spectrum of one-dimensional differential operators , 96–109 (1963).

Soltan Ali Aliyev,
D.Sc.(Phys./Math.), Professor,
Institute of Control Systems of the Ministry
of Science and Education of Azerbaijan Republic;

Sahib Ali Aliyev,
Ph.D. (Phys./Math.), Associate professor,
Nakhchivan State University

CONVERGENCE OF SEQUENCE OF BELLMAN-HARRIS PROCESSES TO CONTINUOUS STATE SPACE BRANCHING PROCESS

Let $\eta(t),\ t \geq 0$ be the number of particles of Bellman-Harris branching process at the moment of time t ⥂⥂⥂ $(\eta(0) = 1)$.

Distribution function of the lifetime of one particle l we denote $G(t) = P\{l \leq t\}$. At the end of life the particle moves to k newborns of the particles $(k = 0,1,2,\dots)$ with probability p_k respectively. The number of particles in 0,1,2,…th generation of the process $\eta(t)$ is denoted by $\xi_0, \xi_1, \dots$. It is known [1] that the variants $\xi_0, \xi_1, \dots$ from the Galton-Watson branching process with the generating function

$$F(s) = \sum_{k=0}^{\infty} P_k s^k = [S^{\xi} | \xi_0 = 1], |s| \leq 1.$$

Let $F(t;s)$ be the generating function of the number of particle in the Bellman-Harris branching process at the moment of time *t*.

$$F(t;s) = \sum_{k=0}^{\infty} P\{\eta(t) = k\} S^{\eta} = M[S^{\eta(t)} | \eta(0) = 1].$$

Now we consider the sequence of Bellman –Harris process $\eta^{(m)}(t), m = 1,2,\dots, t \geq 0$ with generating function

$$F^{(m)}(t;s) = M[S^{\eta(m)}(t) | \eta^{(m)}(0) = 1]$$

and with lifetime of one particle l_m.

Denote

$$G_m(t) P\{l_m \leq t\},\ a_m = \int_0^{\infty} t dG_m(t) < \infty,\ A_m = \left.\frac{dF^{(m)}}{ds}\right|_{s=1}, ⥂⥂\ \lim_{m\to\infty} a_m = a,$$

and suppose that $A_m \to 1$ as $m \to \infty$ and there exists a finite limit $b^{(m)}_{(\tau t/a)} / b^{(m)}_{(t/a)}$ as $n = [t/a], t \to \infty, m \to \infty, n(1 - A_m) \to 0$, where $b_t^{(m)} \to \infty$ are positive constants.

On this conditions the theorem about convergence of sequence of the Bellman-Harris normalized processes

$$\mu_t^{(m)}(\tau) = \frac{\eta^{(m)}(\tau t)}{B_m}, ⥂⥂\ \mu_t^{(m)}(0) = \frac{[x B_m(t)]}{B_m(t)},\quad B_m(t) = b^{(m)}_{[t/a]}$$

to the critical continuous state space branching process is proved.

References:

1. Sevastyanov B.A. Branching processes, Nauke, Moscow (1971).

Səbzəliyev Mahir Mirzəxan oğlu,
riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Bakı Biznes Universiteti

PARABOLİK TƏNLİYƏ CIRLAŞAN KVAZİXƏTTİ ELLİPTİK TƏNLİK ÜÇÜN ƏYRİXƏTLİ TRAPESİYADA QOYULMUŞ SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİNİN ASİMPTOTİKASI

Sinqulyar həyəcanlanmış qeyri-xətti diferensial tənliklərə həsr olunmuş işlərin sayı xətti-diferensial tənliklərin tədqiqinə aid işlərdən xeyli azdır. Sinqulyar həyəcanlanmış qeyri-xətti diferensial tənliklər həsr olunmuş işlərin, demək olar ki, hamısında ya sərhəddi hamar olan oblastlarda, ya da düzbucaqlı oblastlarda qoyulmuş sərhəd məsələlərinə baxılmışdır ([1] – [4]). Bu işdə parabolik tənliyə cırlaşan sinqulyar həyəcanlanmış ikitərtibli kvazixətti elliptik tənlik üçün əyrixətli trapesiyada qoyulmuş sərhəd məsələsinin həllinin tam asimptotikası qurulur.

Fərz edək ki, $x = \phi_1(y)$, $x = \phi_2(y)$ funksiyaları $[a, b]$ parçasında təyin olunmuş və aşağıdakı şərtləri ödəyən kifayət qədər hamar funksiyalardır:

a) $y \in [a, b]$ olduqda $\phi_1(y) < \phi_2(y)$olur ;

b) $y \in [a, b]$ olduqda $\phi_1(y) < y$ və $\phi_2(y) > y$ olur;

c) $\phi_1(a) = a$, $\phi_2(b) = b$;

d) $y \in [a, b]$ olduqda $\phi_1'(y) < 1$, $\phi_2'(y) < 1$ olur.

Bu şərtləri ödəyən funksiyalara misal olaraq $\phi_1(y) = y - (y - a)^3$, $\phi_2(y) = (b - a)^3 + y$ funksiyalarını göstərmək olar.

Aşağıdakı işarələri qəbul edək:

$\Gamma_1 = \{(x, y) | x = \phi_1(y), a \le y \le b\}$, $\Gamma_2 = \{(x, y) | \phi_1(y) \le x \le \phi_2(y), y = b\}$,

$\Gamma_3 = \{(x, y) | x = \phi_2(y), a \le y \le b\}$, $\Gamma_4 = \{(x, y) | \phi_1(y) \le x \le \phi_2(y), y = a\}$.

$\Omega = \{(x, y) | \phi_1(y) \le x \le \phi_2(y), a \le y \le b\}$ oblastında aşağıdakı sərhəd məsələsinə baxılır.

$$L_\varepsilon u = -\varepsilon^p \left[\frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)^p + \frac{\partial}{\partial y}\left(\frac{\partial u}{\partial y}\right)^p\right] - \varepsilon \Delta U + \frac{\partial u}{\partial x} - \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + au - f(x, y) = 0, \qquad (1)$$

$$u|_\Gamma = 0, \qquad (2)$$

burada $\varepsilon > 0$ - kiçik parametr, $p = 2k + 1$, k - ixtiyarı natural ədəd, $a > 0$- ədəd, $f(x, y)$ - verilmiş funksiyadır, Γilə $\Gamma_1 \cup \Gamma_2 \cup \Gamma_3 \cup \Gamma_4$ işarə edilmişdir.

Məqsəd (1), (2) sərhəd məsələsinin həllinin kiçik parametrə nəzərən asimptotikasının qurulmasıdır. Asimptotikanı qurmaq üçün iterasiya prosesləri aparılır.

Birinci iterasiya prosesində (1) tənliyin təqribi həlli

$$W = W_0 + \varepsilon W_1 + \ldots + \varepsilon^n W_n \qquad (3)$$

şəklində axtarılır, $W_i; i = 0,1,\ldots,n$ funksiyaları elə şəkildə təyin ediləcək ki,

$$L_\varepsilon W = 0(\varepsilon^{n+1}) \qquad (4)$$

şərti ödənilsin.

W -nin (3) –dəki ifadəsini (4)-də yazıb, qeyri-xətti hədləri ε -nun dərəcələrinə görə ayırıb, ε -nun eyni dərəcəli qüvvətlərini müqayisə etdikdə (3) –ün sağ tərəfinə daxil olan $W_i$funksiyalarını təyin etmək üçün aşağıdakı rekkurent tənliklər alınır:

$$\frac{\partial W_i}{\partial x} - \frac{\partial^2 W_i}{\partial y^2} + aW_i = f_1(x,y);\ i = 0,1,\ldots,n\,. \qquad (5)$$

Burada $i = 0$ olduqda $f_0(x,y) = f(x,y)$, $i = 1,2,\ldots,2k$ olduqda $f_i(x,y) = \Delta W_{i-1}$,

$i = 2k+1, 2k+2,\ldots,n$ olduqda $f_i(x,y) = \Delta W_{i-1} + g_i(W_0, W_1, \ldots, W_{i-1})$ götürülür. $g_i(W_0, W_1,\ldots, W_{i-1})$ funksiyaları $W_0, W_1,\ldots, W_{i-1}$ funksiyalarından və onların birinci, ikinci tərtib törəmələrindən polinimial şəkildə asılı olan məlum funksiyalardır. Məsələn,

g_{2k+1} funksiyası $g_{2k+1} = \frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial W_0}{\partial x}\right)^{2k+1} + \frac{\partial}{\partial y}\left(\frac{\partial W_0}{\partial y}\right)^{2k+1}$ düsturu ilə təyin edilir.

Parabolik (5) diferensial tənlikləri həll edilərkən

$$W_i|_{\Gamma_1} = 0, W_i|_{\Gamma_2} = W_i|_{\Gamma_4} = 0;\ i = 0,1,\ldots,n \qquad (6)$$

sərhəd şərtlərindən istifadə olunur. (5) və (6)-dan alınır ki, birinci iterasiya prosesində qurulan W funksiyası $W\ |_{\Gamma_1} = 0, W|_{\Gamma_2} = W\ |_{\Gamma_4} = 0$ sərhəd şərtlərini ödəyəcəkdir. Lakin W funksiyası $\Gamma_3$üzərindəki bircins sərhəd şərtini ödəməyə bilər.

Γ_3 üzərində itən sərhəd şərtinin ödənilməsini təmin etmək üçün ikinci iterasiya prosesi aparaaraq $\Gamma_3$yaxınlığında sərhəd zolaq tipli elə V funksiyası qurulmalıdır ki,

$$L_{\varepsilon,1}(W + V) - L_{\varepsilon,1}W = 0(\varepsilon^{n+1}) \qquad (7)$$

olmaqla $W + V$ cəmi

$$(W + V)|_{\Gamma_3} = 0 \qquad (8)$$

sərhəd şərtini ödəsin. Burada $L_{\varepsilon,1}$ ilə $L_\varepsilon$operatorunun $\Gamma_3$yaxınlığındakı yeni ayrılışlı işarə olunmuşdur. L_ε operatorunun Γ_3 yaxınlığında yeni ayrılışını yazmaq üçün $\phi_2(y) - x = \varepsilon\varphi$, $y = y_1$ düsturları üzrə yeni (φ, y_1) koordinatlarına keçilir. $\Gamma_3$yaxınlığındakı Vsərhəd zolağ tipli funksiya aşağıdakı şəkildə axtarılır:

$$V = V_0(\varphi, y_1) + \varepsilon V_1(\varphi, y_1) + \ldots + \varepsilon^{n+1} V_{n+1}(\varphi, y_1) \qquad (9)$$

(7) – (9) - a əsasən $V_j; j = 0,1,\ldots,n+1$ funksiyaları aşağıdakı sərhəd məsələlərindən təyin edilir:

$$\delta_1^2(y_1)\frac{\partial}{\partial\varphi}\left(\frac{\partial V_0}{\partial\varphi}\right)^{2k+1}+\delta_2^2(y_1)\frac{\partial^2 V_0}{\partial\varphi^2}+\delta_3^2(y_1)\frac{\partial\ \ V_0}{\partial\varphi}=0, \qquad (10)$$

$$V_0|_{\varphi=0}=\Psi_0(y_1), \quad \lim_{\varphi\to+\infty} V_0=0;\ y_1\in[a,b] \qquad (11)$$

$$\frac{\partial}{\partial\varphi}\left\{\left[(2k+1)\delta_1^2(y_1)\left(\frac{\partial V_0}{\partial\varphi}\right)^{2k}+\delta_2^2(y_1)\right]\frac{\partial V_j}{\partial\varphi}\right\}+\delta_3^2(y_1)\frac{\partial V_j}{\partial\varphi}=H_j(\varphi,y_1) \qquad (12)$$

$$V_j\Big|_{\varphi=0}=\Psi_j(y_1),\ \lim_{\varphi\to+\infty} V_j=0;\ j=1,2,\dots,n+1;\ y_1\in[a,b] \qquad (13)$$

Burada

$\delta_1^2(y_1)=1+[\phi_2'(y_1)]^{2k+2}$, $\delta_2^2(y_1)=[1+\phi_2'(y_1)]^2$, $\delta_3^2(y_1)=1-\phi_2'(y_1)$,

$\Psi_i(y_1)=-W_i(\phi_2(y_1),y_1);\ i=0,1,\dots,n;\Psi_{n+1}(y_1)\equiv 0$, H_j məlum funksiyalar olub, $V_0,V_1,\dots,V_{j-1}$; $j=1,2,\dots,n+1$ funksiyalarından asılıdır.

Beləliklə, (1), (2) sərhəd məsələsinin həlli üçün aşağıdakı asimptotik ayrılış alınır:

$$U=\sum_{i=1}^{n}\varepsilon^i W_i+\sum_{j=0}^{n+1}\varepsilon^j V_j+ \qquad (14)$$

Burada Z ilə qalıq həddi işarə olunmuşdur.

İşdə alınan nəticələr aşağıdakı teorem şəklində ümumiləşdirilmişdir.

Teorem. Fərz edək ki, $f(x,y)\in C^{n+1,2n+6}(\Omega)$ və $\frac{\partial^{2r}f(x,a)}{\partial y^{2r}}=\frac{\partial^{2r}(x,b)}{\partial y^{2r}}=0$; $r=0,1,\dots,n+2$ şərti ödənilir. Onda (1), (2) sərhəd məsələsinin həlli üçün (14) asimptotik ayrılışı doğrudur. Buradakı W_i funksiyaları birinci iterasiya prosesində (5), (6) sərhəd məsələlərindən təyin edilirlər, V_j funksiyaları $\Gamma_3$yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyalar olub, (10), (11) və (12), (13) sərhəd məsələlərindən təyin edilir, Z qalıq həddi olub, onun üçün aşağıdakı qiymətləndirmə doğrudur:

$$\varepsilon^p\iint_\Omega\left[\left(\frac{\partial Z}{\partial x}\right)^{2k+2}+\left(\frac{\partial Z}{\partial x}\right)^{2k+2}\right]dxdy+\varepsilon\iint_\Omega\left[\left(\frac{\partial Z}{\partial x}\right)^2+\left(\frac{\partial Z}{\partial y}\right)^2\right]dxdy+$$

$$+\iint_\Omega\left(\frac{\partial Z}{\partial y}\right)^2dxdy+c_1\iint_\Omega Z^2\,dxdy\le c_2\varepsilon^{2(n+1)}$$

Buradakı $c_1>0$, $c_2>0$ sabitləri ε -dan asılı deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Sabzaliyev M.M., Sabzaliyeva İ.M. Asymptotics of solution of a boundary value problem for quasilinear non classical type differential equation of azbitrary odd order. British journal of Mathematics Computer Science. 22(4): 1-19, 2017.

2. Sabzaliyev M.M., Kerimova M. E. Asymptotics of solution of a boundary value problem for a singularly perturbed quasilinear one-characteristic equation.

3. Transactions of NAS of Azerbaijan iss. math., mech., June -2020, XXXX, No.1, pp.176-186.

4. Sabzaliyev M.M., Sabzaliyeva I.M. On asymptotics of solution of a boundary value problem for a quasilinear hyperbolic equation in an infinite strip. Proceedings of the 7th International Conference on Control and Optimization with Industrial Applications (COIA 2020), 26-28 August, Baku Azerbaijan, vol.1, pp.344-346.

5. Səbzəliyev M.M., Tahirzade B.B. Sinqulyar həyəcanlanmış kvazixətti iki tərtibli diferensial tənlik üçün qoyulmuş sərhəd məsələsinin həllinin asimptotikası. Bakı Biznes Universiteti, Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı – 2022, səh.171-175.

Aslanov Həmidulla,
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu,
E-mail: aslanov.50@mail.ru;

Axundov Ədalət,
riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi,
Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu,
E-mail: adalatakhund@mail.ru

RİYAZİYYATIN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNİN TARİXİ HAQQINDA

İnsanların gündəlik həyatı və praktiki fəaliyyətində, habelə riyaziyyatın öz daxili inkişaf prosesində meydana çıxan riyazi məsələlər olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Riyaziyyat insan fəaliyyətinin sahələrinə, eləcə də bütün elmlərə nüfuz etdiyi üçün riyazi məsələlərin düzgün qoyuluşu və həlli yüksək qiymətləndirilir.

Riyazi məsələlərin bəziləri "riyaziyyatın incisi", "alınmaz qala", "məşhur" və s. kimi epitetlər qazanmışdır. Min illərdir ki, "Qədim dövrün məşhur məsələləri" diqqəti cəlb etmişdir. Bunlar dairənin kvadraturası (verilmiş dairənin sahəsinə bərabər olan kvadrat qurmaq), bucağın triseksiyası (verilmiş bucağı üç bərabər hissəyə bölmək), kubun ikiləşməsi (həcmi əvvəlcədən verilmiş kubun həcmindən iki dəfə böyük olan kubun tilini tapmaq), çevrənin bərabər hissələrə bölünməsi (düzgün n bucaqlı qurmaq, başqa sözlə, çevrəni yeni n bərabər hissəyə bölmək) və ayparanın kvadraturası (sahəsi verilmiş ayparanın sahəsinə bərabər olan düzxətli fiqur qurmaq) kimi məsələlərdir.

Bizim eradan əvvəl üçüncü minillikdə Nil sahillərində, Dəclə və Fərat arasındakı ərazidə yaşayan yüksək mədəni xalqlar astronomiya, mexanika və riyaziyyat haqqında müəyyən biliklər sisteminə malik olublar.

Axmesə məxsus və e.ə. XVII əsrdə yazılmış riyazi məzmunlu ən qədim Misir papirusunda olan məsələlərdən bəzisində dairəvi fiqurların sahəsinin tapılmasına aid

nümunələr vardır. Dairə sahəsinin və çevrə uzunluğunun hesablanmasının sonrakı mərhələsi isə Yunanıstanla bağlıdır. Şərqin formulsuz riyaziyyatından fərqli olaraq, yunanların əsərlərində ciddi riyazi isbatlara rast gəlirik. Falez və Pifaqor birinci olaraq öz məktəblərini yaratmış, onların ardıcılları isə dairənin kvadraturası məsələsi ilə məşğul olmuşlar. Plutarx yazır ki, Falesin ardıcılı olan Anaksaqor Allahın varlığını dandığına görə həbsxanada olarkən riyazi məsələlərlə, o cümlədən dairənin kvadraturası ilə məşğul olmuş, onu həll etməyə çalışmışdır.

Evdem "Həndəsənin tarixi” adlı əsərində öz dövrünün böyük alimlərinin bu məsələnin həllində aldığı bəzi nəticələr haqqında məlumat verir. Antifon öz Hippokrat məsələnin həlli üçün bəzi üsullar təklif etmişdir. Məsələn, Antifon çevrənin uzunluğunu tapmaq üçün onun daxilinə hər hansı düzgün çoxbucaqlı çəkir. Sonra onun tərəflərinin sayını ikiqat artırır. Prosesi bu qayda ilə davam etdirməklə elə çoxbucaqlı alır ki, onun perimetri çevrə uzunluğu olaraq qəbul edilir. O belə fərz edir ki, dairə ilə eyni sahəyə malik olan düzgün çoxbucaqlı qurmaq mümkündür. Əlbəttə, istənilən düzgün çoxbucaqlı ilə müadil olan kvadrat asanlıqla qurula bildiyindən, görünür, Antifon çevrə ilə müadil kvadrat qurmağın mümkün olması kimi səhv nəticəyə gəlinmişdir.

Riyaziyyatçıların bir qismi isə məsələni həll etmək üçün dairənin həm daxilinə, həm də xaricinə düzgün çoxbucaqlılar çəkib, həmin çoxbucaqlıların tərəflərinin sayını ikiqat artırır və belə hesab ediblər ki, dairənin sahəsi daxilə və xaricə çəkilmiş çoxbucaqlıların sahələrinin ədədi ortasına bərabərdir.

Xioslu Hippokrata görə, həmin məsələnin həlli üçün dairənin müəyyən hissəsinin, məsələn, sektorun, seqmentin, yaxud yarımdairənin kvadratlanan olmasını göstərmək kifayətdir. Həndəsənin ciddi və sistematik şərhi verilmiş Evklidin "Əsaslar" əsəri o dövrəqədərki riyaziyyatın inkişafına, bir növ, yekun vurdu. Dairənin kvadraturası məsələnin həllində əvvəllər istifadə olunmuş bir çox teoremlər burada isbat edilmişdir. O, qədim dövrün bu beş ən çətin məsələlərinin xətkeş və pərgarla həll edilən bəzi xüsusi hallarını nəzərdən keçirmişdir. Arximed isə "Dairənin ölçülməsi haqqında" əsərində ilk dəfə olaraq dairənin kvadraturası məsələsinin p ədədi ilə əlaqədar olduğunu qeyd etmişdir.

Kubun ikiləşməsi məsələsinin tarixi isə elmə məlum deyildi. Onun praktiki tələbat nəticəsində meydana çıxması güman edilir. Rəvayətə görə, Krit hökmdarı Minos heykəltaraşlara tapşırır ki, oğluna abidə ucaltsınlar. Onlar abidəni tili 100 dirsək olan kub formasında düzəldirlər. Bu, Minosun çox xoşuna gəlir və heykəli iki dəfə böyütmək haqqında əmr verir. Yeni kubun tilini heç cür təyin edə bilməyən memarlar kömək üçün riyaziyyatçılara müraciət edirlər. Riyaziyyatçılar da məsələni həll etməkdə aciz qalırlar. Arximedin "Kürə və silindir haqqında" əsərinə Yevdoksonun yazdığı şərhdən məlum olur ki, yunan riyaziyyatçıları içərisində bu məsələni həll etməyə çalışan ilk alim Hippokrat olmuşdur. Sonralar bu məsələnin həlli ilə Arxit, Platon, Heron, Eratosfen məşğul olmuşlar.

Berlin, Vyana, London, Mançester, Oksford, Təbriz və b. şəhərlərin muzeylərində saxlanılan əlyazmalarda Nəsrəddin Tusinin Arximedin həmin əsərinə yazdığı şərhlər vardır.

Bucağın triseksiyası məsələsi isə çevrənin bərabər hissələrə bölünməsi və düz-

gün çoxbucaqlıların qurulması məsələləri ilə sıx əlaqədar olub, tikinti texnikasında, memarlıqda ornamentlərin yaradılması zərurətindən meydana çıxa bilər. Hələ qədim vavilonlular çevrəni altı bərabər hissəyə bölməyi bacarıblar. Deməli, onlar çevrəni üç bərabər hissəyə bölməyi də bacara bilərdilər.

Çevrənin n bərabər hissəyə bölünməsi təbii olaraq düzgün n bucağının qurulmasına və 2π bucağının n bərabər hissəyə bölünməsinə ekvivalentdir. Hələ Pifaqor məktəbində xətkeş və pərgarın köməyi ilə düzgün 2^n; 2^n, 3; 2^n, 5 bucaqlı qurmağı bacarıblar. Evklidin "Əsaslar" əsərində çevrənin daxilinə və xaricinə düzgün beşbucaqlı çəkmək haqqında məsələlər vardır.

Bu məsələlərin də tarixində birinci mərhələdə misirlilər və vavilonlular, ikinci mərhələdə isə qədim yunanlar dərin iz qoymuşlar. Bundan başqa, qədim çinlilər, hindlilər, romalılar da həmin məsələlərlə məşğul olmuşlar. Orta əsrlərdə Çin, Hindistan və bəzi islam ölkələrinin alimləri qədim yunan riyaziyyatçılarının əsərləri ilə tanış olmuş, onları öyrənməklə kifayətlənməmiş, özləri də bəzi nəticələr almışlar. Dairənin kvadraturası məsələsinə xüsusi əsər həsr etmiş Azərbaycan alimi Cəmşid Qiyasəddin Əl-Kaşini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Səmərqənddə Uluğbəyin rəsədxanasında çalışmış Əl-Kaşi birinci olaraq p ədədinin qiymətini 10^{-17} dəqiqliklə hesablamışdır.

Orta əsrlərdə Şərq və Avropa ölkələrində dairənin kvadraturası məsələsi ilə bərabər, digər məsələlərin həlli ilə də məşğul olmuşlar. Əbül-Vəfa kubun ikiləşməsi məsələsinə xüsusi əsər həsr etmişdir. Əl-Biruni "Qanuni, Məsud" əsərində bucağın triseksiyası üçün 12 üsul təklif etmişdir. Bu dövrdə Avropa riyaziyyatçıları da bu məsələ ilə məşğul olmuş və müəyyən nəticələr əldə etmişlər.

Nisbətən az populyar olmuş ayparanın kvadraturasının həlli ilə yalnız Hippokrat məşğul olmuşdur. Sonralar İbn-Əl-Xəysam "Ayparalar haqqında" adlı kitab yazmış və həmin kitabda Hippokratın nəticələri ilə bərabər özünəməxsus faktları şərh etmişdir. Vallenius və Eyler qapalı dairəvi kvadratlanan ayparaların mümkün beş növünü nəzərdən keçirmiş, bu hallardan hər birində məsələnin həlli müəyyən cəbri tənliyin həllinə gətirilmişdir. Onlar cəbri tənliyin kvadratura ilə həll oluna bilməsini, köklərin isə xətkeş və pərgar vasitəsilə qurulmasının mümkünlüyünü göstərmişlər.

Göründüyü kimi, bütün bu məsələlər qədim dövrlərdə insanların praktiki tələbatı nəticəsində meydana çıxmışdır. Yarandığı ilk dövrlərdə bu məsələlər hesablama xarakteri daşıyırdı. Axtarılan kəmiyyətlərin təqribi qiymətlərinin tapılması tələb edilirdi. Həmin məsələlərin tarixinin ikinci mərhələsində onlar artıq həndəsi (konstruktiv) xarakter daşıyırdı. Məsələlərin tarixində üçüncü mərhələ (VII-XVIII əsr) qədim Yunanıstandan əvvəl ki, Şərq ölkələrinə, sonra isə Avropaya keçmişdir. Lakin həm Şərqdə, həm də Avropada yunanların metodlarından istifadə edilmişdir, söz yox həmin metodlar getdikcə təkmilləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, həmin məsələlərin həllinin cəbri tənliklər gətirilməsi prosesi başlanır və bəzi kəmiyyətlərin hesablanması üçün analitik üsullardan istifadə olunurdu. Leonard Eylerin işləri bu dövrün ən qiymətli nəticələrindəndir.

XVIII əsrin sonları və XIX əsrə kimi riyaziyyatın inkişafı nəticəsində əldə edilmiş metodların müvəffəqiyyətlə bu məsələlərin həllinə tətbiq olunması və "alınmaz qala"lardan dövrünün mürəkkəb işlərində istifadə edilməsi (çevrənin bərabər hissələrə

bölünməsi, bucağın triseksiyası, kubun ikiləşməsi, dairənin kvadraturası) ilə əlamətdar hadisələrdəndir. Görkəmli riyaziyyatçılar: N.Q.Çebotaryov və A.V.Dorodnov beşinci məsələni tam həll etmişlər. V.F.Kaqan, N.M.Nestroviç, A.Q.Smoqorjevski və başqaları bu məsələləri qeyri-Evklid həndəsəsinə keçirmiş və mühüm nəticələr almışlar.

İsgəndərov Nizaməddin Şirin oğlu,
fizika-riyaziyat elmləri doktoru, professor,
Bakı Dövlət Universiteti,
E-mail: nizameddin_isgenderov@mail.ru

ÜÇ SƏPİLƏN DALĞA HALINDA BİRTƏRTİBLİ HİPERBOLİK TƏNLİKLƏR SİSTEMİ ÜÇÜN YARIMOXDA SƏPİLMƏ MƏSƏLƏSİ

İşdə ixtiyari $n \geq 5$ halında yarımoxda $(x \geq 0)$

$$\xi_i \frac{\partial \psi_i(x,t)}{\partial t} - \frac{\partial \psi_i(x,t)}{\partial x} = \sum_{j=1}^{n} c_{ij}(x,t)\psi_j(x,t) \qquad (1)$$

$$-\infty < t < +\infty, \xi_1 > \xi_2 > \ldots > \xi_{n-3} > 0 > \xi_{n-2} > \xi_{n-1} > \xi_n, i = \overline{1,n}.$$

Hiperbolik tənliklər sistemi üçün $n-3$ məsələyə birlikdə baxılmışdır. Burada $c_{ij}(x,t) i,j = \overline{1,n}$ ölçülən funksiyaları kompleks qiymətli $c_{ii}(x,t) = 0, (i = \overline{1.n})$ və

$$|c_{ij}(x,t)| \leq \frac{c}{(1+|x|)^{1+\varepsilon}(1+|t|)^{1+\varepsilon}}, c > 0, \varepsilon > 0 \qquad (2)$$

şərtini ödəyirlər.

Əmsallar üzərinə qoyulan şərtlər daxilində göstərmək olur ki, istənilən sanki hər yerdə məhdud həll $x \to +\infty$üçün aşağıdakı asimptotikaya malikdir:

$$\psi_j(x,t) = a_j(t + \xi_j x) + 0(1), j = 1,2, \ldots n-3,$$
$$\psi_j(x,t) = b_j(t + \xi_j x) + 0(1), j = n-2, n-1, n, \qquad (3)$$

Burada $a_j(s), b_j(s) \in L_\infty(-\infty,\infty)$.

Yarımoxda səpilmə məsələsi verilmiş gələn $a_1(s), \ldots, a_{n-31}(s)$ dalğalarına və

$$\psi_{n-2}^k(0,t) = \sum_{\substack{i\in\{1,\ldots,n-3\} \\ i\neq k}} \psi_i^k(0.t),$$
$$\psi_{n-1}^k(0,t) = \sum_{\substack{i\in\{1,\ldots,n-4\} \\ i\neq k}} \psi_i^k(0.t),$$
$$\psi_n^k(0,t) = \psi_k^k(0,t), k \in \{1,2,\ldots,n-3\} \qquad (4)$$

sərhəd şərtlərinə görə həllin tapılmasıdır.

(1) tənliklər sistemi üçün $n-3$ məsələyə birlikdə baxılması yarımoxda səpilmə məsələsi adlanır. Baxılan məsələləri ekvivalent inteqral tənliklərə gətirməklə aşağıdakı teorem isbat olunur.

Teorem: Əgər əmsallar (2) şərtini ödəyirlərsə, onda səpilmə məsələsinin sanki hər yerdə məhdud funksiyalar sinfində həlli var və yeganədir. Üstəlik

$$\psi_j^k(x,t) = b_j^k(t + \xi_j x) + 0(1), x \to +\infty, j = n-2, n-1, n, k = \overline{1, n-3}. \quad (5)$$

Qeyd edək ki, ekvivalent inteqral tənlik Volter tip olduğundan onun yeganə həlli var. Burada verilmiş $a(t) = \{a_1(t), \ldots, a_{n-3}(t)\}^t$ gələn dalğaları üçün yeganə həllər

var və bu həllər $b(t) = \{b^1(t),\ldots,b^{n-3}(t)\}^t$ asimptotikasına malikdir.

Beləliklə, $S:\{a_1(t),\ldots,a_{n-3}(t)\}^t \to \{b^1(t),\ldots,b^{n-3}(t)\}^t$ operatoru təyin olunur (t – transponirə işarəsidir), burada

$$b^k(t) = \begin{pmatrix} b_{n-2}^k(t) \\ b_{n-1}^k(t) \\ b_n^k(t) \end{pmatrix}, S = (S^1,\ldots,S^{n-3}), \rightleftarrows\rightleftarrows \tag{6}$$

$$S^k = \begin{pmatrix} S_{n-2,1}^k \rightleftarrows \ldots S_{n-2,n-3}^k \\ S_{n-1,1}^k \ldots \rightleftarrows S_{n-2,n-3}^k \cdot \\ S_{n,1}^k \ldots S_{n,n-3}^k \end{pmatrix}, k = \overline{1, n-3}, \tag{7}$$

S-operatoru yarımoxda səpilmə operatoru adlanır.

Tərs səpilmə məsələsi dedikdə verilmiş S operatoruna görə sistemin əmsallarının tapılması başa düşülür.

Tərs səpilmə məsələsi yarımoxda, bütün oxda təyin edilmiş tərs səpilmə məsələsinə gətirilir.

Bütün oxda tərs səpilmə məsələsi [1]-də öyrənilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Нижник Л.П. Обратные задачи рассеяния для гиперболический уравнений. Киев: Наукова думка, 1991, 232с.

Kərimova Məhbubə Ənvər qızı,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

KLASSİK TİPLƏRƏ AİD OLMAYAN SİNQULYAR HƏYƏCANLANMIŞ KVAZİXƏTTİ DİFERENSIAL TƏNLİK ÜÇÜN QOYULMUŞ SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİNİN ASİMPTOTİKASI

Bir fiziki xarakteristikasından digərlərinə keçidləri hamar olmayan bir sıra real proseslərin öyrənilməsi yüksək tərtibli bəzi törəmələrin qarşısında kiçik parametr olan diferensial tənliklər üçün sərhəd məsələlərinin tədqiqinə gətirib çıxarır. Belə sinqulyar həyəcanlanmış sərhəd məsələləri N.N.Boqolyubov, Y.A.Mitropolskiy, V.Vazov, A.N.Tixonov, L.S.Pontryaqin, K.Fridrixs, M.İ.Vişik, L.A.Lyüsternik kimi görkəmli alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. M.İ.Vişik və L.A.Lyüsternik tərəfindən onların [1], [2] əsərlərində sinqulyar həyəcanlanmış xətti diferensial tənliklər üçün metod (hazırda bu üsul bütün dünyada “Vişik-Lyüsternik metodu” adlanır) məlum olduqdan sonra bu sahədəki tədqiqatların sayı sürətlə artmışdır. Hazırda sinqulyar həyəcanlanmış diferensial

tənliklərə həsr olunmuş işlərin sayı kifayət qədər çoxdur. Lakin onların əksəriyyəti klassik tiplərə aid olan diferensial tənliklərə aiddir. Klassik tiplərə aid olmayan sinqulyar tənliklərə həsr olunmuş işlərin sayı çox azdır. Klassik tiplərə aid olmayan sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklərin tədqiqinə aid [3]-[5] işlərini misal göstərmək olar. Qeyd edək ki, sinqulyar həyəcanlanmış qeyri-xətti diferensial tənliklərə aid tədqiqatların sayı da xətti diferensial tənliklərə həsr olunmuş tədqiqatların sayından xeyli azdır. Bu işdə klassik tiplərə aid olmayan sinqulyar həyəcanlanmış kvazixətti diferensial tənlik üçün düzbucaqlı oblastda qoyulmuş sərhəd məsələsi tədqiq olunur.

$D = \{(x,y)|0 \le x \le 1, 0 \le y \le 1\}$ oblastında aşağıdakı sərhəd məsələsinə baxılır:

$$L_\varepsilon u \equiv \varepsilon^2 \frac{\partial}{\partial x}(\Delta u) - \varepsilon \Delta u + \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial u}{\partial y} + F(x,y,u) = 0, \qquad (1)$$

$$u|_{x=0} = u|_{x=1} = 0, \left.\frac{\partial u}{\partial x}\right|_{x=1} = 0, (0 \le y \le 1), \qquad (2)$$

$$u|_{y=0} = u|_{y=1} = 0, (0 \le x \le 1). \qquad (3)$$

Burada $\varepsilon > 0$ -kiçik parametr, $\Delta \equiv \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2}$ -Laplas operatoru, $F(x,y,u)$ verilmiş, kifayət qədər hamar və aşağıdakı şərtləri ödəyən funksiyadır:

$$F(x,y,u) \ne 0, (x,y) \in D, \qquad (4)$$

$$\frac{\partial F(x,y,u)}{\partial u} \ge \gamma^2 > 0, (x,y,u) \in (D \backslash \{(x,y) \in D | x = y\}) \times (-\infty, +\infty). \qquad (5)$$

Qeyd edək ki, $F(x,y,u)$ funksiyası u dəyişənindən həm xətti, həm də qeyri-xətti asılı ola bilər. Xətti asılılıq olduqda

$$F(x,y,u) = a(x,y)u - f(x,y), a(x,y) \ge \gamma^2, (x,y) \in D \qquad (6)$$

hesab edəcəyik.

Bu işdə məqsəd (1)-(3) sərhəd məsələsinin həllinin kiçik parametrə nəzərən asimptotik ayrılışını qurmaqdır. Bunun üçün iterasiya prosesləri aparılır.

Birinci iterasiya prosesində (1) tənliyinin təqribi həlli $W = \sum_{i=0}^{n} \varepsilon^i W_i$ şəklində axtarılır. Naməlum $W_0, W_1, \dots, W_n$ funksiyaları

$$\frac{\partial W_0}{\partial x} + \frac{\partial W_0}{\partial y} + F(x,y,W_0) = 0, \qquad (7)$$

$$\frac{\partial W_i}{\partial x} + \frac{\partial W_i}{\partial y} + \frac{\partial F(x,y,W_0)}{\partial W_0} W_i = f_i; i = 1,2,\dots,n. \qquad (8)$$

diferensial tənliklərindən təyin edilir. Burada f_i ilə $W_0, W_1, \dots, W_{i-1}$ funksiyalarından asılı olan məlum funksiyalar işarə olunmuşdur. (7) tənliyi qeyri-xətti, (8) tənlikləri isə xəttidirlər. $W_i; i = 0,1,\dots,n$ funksiyaları (7), (8) diferensial tənliklərinin həlləri kimi təyin edildikdə W funksiyası $L_\varepsilon W = O(\varepsilon^{n+1})$ şərtini ödəyəcəkdir.

(7), (8) diferensial tənliklərinin

$$W_i|_{x=0} = 0, (0 \le y \le 1); W_i|_{y=0} = 0, (0 \le x \le 1) \qquad (9)$$

sərhəd şərtlərini ödəyən həlləri tapılır. (7) tənliyinin

$$W_0|_{x=0} = 0, (0 \le y \le 1); W_0|_{y=0} = 0, (0 \le x \le 1) \qquad (10)$$

şərtlərini ödəyən həllinə (1)-(3) sərhəd məsələsinə uyğun olan cırlaşmış məsələ deyilir. Bu məsələnin həllinin varlığı, yeganəliyi və hamarlığına dair aşağıdakı təklif isbat edilmişdir.

Lemma. Tutaq ki, $F(x, y, u) \in C^{2n+3}(D \times (-\infty, +\infty))$, (4), (5) şərtləri və $F(x, y, u)$ funksiyası u dəyişənindən xətti asılı olduqda

$$\left.\frac{\partial^i f(x,y)}{\partial x^{i_1} \partial y^{i_2}}\right|_{x=y} = 0; i = i_1 + i_2; i = 0,1, \ldots, 2n + 3; 0 \le x \le 1 \qquad (11)$$

şərtini, u dəyişənindən xətti asılı olmadıqda

$$F(x, y, u)|_{x=y} = 0; 0 \le x \le 1, u \in (-\infty, +\infty), \qquad (12)$$

$$\left.\frac{\partial^i F(x,y,0)}{\partial x^{i_1} \partial y^{i_2} \partial u^{i_3}}\right|_{x=y} = 0; i = i_1 + i_2 + i_3; i = 1,2, \ldots, 2n + 3; 0 \le x \le 1 \qquad (13)$$

şərtlərini ödəyir. Onda (7), (10) sərhəd məsələsinin yeganə elə həlli vardır ki, $W_0(x, y) \in C^{2n+3}(D)$ və

$$\left.\frac{\partial^i W_0(x,y)}{\partial x^{i_1} \partial y^{i_2}}\right|_{x=y} = 0; i = i_1 + i_2; i = 0,1, \ldots, 2n + 3; 0 \le x \le 1. \qquad (14)$$

W -nin ayrılışına daxil olan qalan $W_1, W_2, \ldots, W_n$ funksiyaları da bu lemmanın $F(x, y, u)$ funksiyasının u -dan xətti asılı olan halından istifadə etməklə təyin olunur. Beləliklə, birinci iterasiya prosesində elə W funksiyası quruldu ki, bu funksiya

$$W|_{x=0} = 0, (0 \le y \le 1); W|_{y=0} = 0, (0 \le x \le 1) \qquad (15)$$

sərhəd şərtlərini ödəyir. Lakin bu funksiya $S_1 = \{(x, y) | x = 1, 0 \le y \le 1\}$ sərhəddi üzərindəki sərhəd şərtlərini və $S_2 = \{(x, y) | 0 \le x \le 1, y = 1\}$ sərhəddi üzərindəki sərhəd şərtlərini ödəməyə bilər. İtən bu sərhəd şərtlərinin ödənilməsini təmin etmək

məqsədi ilə S_1 və S_2 yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyalar qurulmalıdır.

S_1 yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyanı qurmaq üçün koordinatlar $1-x=\varepsilon\tau, y=y$ düsturları üzrə əvəz edilərək, L_ε operatorunun (τ,y) koordinatlarında yeni $L_{\varepsilon,1}$ ayrılışı yazılır. S_1 yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiya $V=\sum_{j=0}^{n+1}\varepsilon^j V_j(\tau,y)$ şəklində

$$L_{\varepsilon,1}(W+V)-L_{\varepsilon,1}W=O(\varepsilon^{n+1}) \qquad (16)$$

tənliyinin həlli kimi axtarılır. (16)-dan $V_j; j=0,1,\ldots,n+1$ funksiyalarını təyin etmək üçün aşağıdakı diferensial tənliklər alınır:

$$MV_0\equiv\frac{\partial^3 V_0}{\partial\tau^3}+\frac{\partial^2 V_0}{\partial\tau^2}+\frac{\partial V_0}{\partial\tau}=0, MV_s=H_s; s=1,2,\ldots,n+1. \qquad (17)$$

Buradakı H_s funksiyaları $V_0,V_1,\ldots,V_{s-1}; s=1,2,\ldots,n+1$ funksiyalarından asılı məlum funksiyadır. (17) diferensial tənlikləri üçün sərhəd şərtləri $W+V$ cəminin

$$(W+V)|_{x=1}=0, \frac{\partial}{\partial x}(W+V)|_{x=1}=0$$

sərhəd şərtlərini ödəməsi tələbindən tapılır və aşağıdakı şəkildədir:

$$V_i|_{\tau=0}=-W_i|_{x=1}; i=0,1,\ldots,n; V_{n+1}|_{\tau=0}=0, \qquad (18)$$

$$\left.\frac{\partial V_0}{\partial\tau}\right|_{\tau=0}=0, \left.\frac{\partial V_j}{\partial\tau}\right|_{\tau=0}=\left.\frac{\partial W_{j-1}}{\partial x}\right|_{x=1}; j=1,2,\ldots,n+1. \qquad (19)$$

(17) adi diferensial tənliklərinə uyğun olan xarakteristik tənliyin həqiqi hissəsi mənfi olan iki kökü vardır: $\lambda_1=-\frac{1}{2}-i\frac{\sqrt{3}}{2}, \lambda_2=-\frac{1}{2}+i\frac{\sqrt{3}}{2}$. S_1 sərhəddi üzərində itən sərhəd şərtlərinin sayı da ikidir. Bu fakt (1)-(3) sərhəd məsələsinin S_1 üzərində requlyar cırlaşdığını göstərir ([1]-ə bax!). (17) diferensial tənliklərinin (18), (19)-dakı müvafiq sərhəd şərtlərini ödəyən həlləri asanlıqla təyin edilir. Məsələn, $V_0(\tau,y)$ funksiyası

$$V_0(\tau,y)=\frac{W_0(1,y)}{\lambda_1-\lambda_2}\cdot(\lambda_2 e^{\lambda_1 y}-\lambda_1 e^{\lambda_2 y})$$

düsturu ilə təyin edilir. Qurulmuş bütün V_j funksiyaları hamarlayıcı funksiyalara vurulur və alınan yeni funksiyalar üçün əvvəlki $V_j; j=0,1,\ldots,n+1$ işarələri saxlanılır.

Beləliklə, ikinci iterasiya prosesində elə $W+V$ cəmi quruldu ki, bu cəm (16) tənliyini və

$$(W+V)|_{x=0}=(W+V)|_{x=1}=0, \frac{\partial}{\partial x}(W+V)|_{x=1}=0$$

sərhəd şərtlərini ödəyir. Lakin bu cəm S_2 sərhəddi üzərindəki (3) sərhəd şərtlərini ödəməyə bilər. Ona görə də itən bu sərhəd şərtlərinin ödənilməsini təmin etmək məqsədi ilə S_2 yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiya qurulmalıdır.

S_2 yaxınlığında koordinatlar $x=x, 1-y=\varepsilon t$ düsturları üzrə əvəz edilərək L_ε operatorunun (x,t) koordinatlarında yeni ayrılışı yazılır. S_2 yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiya $\eta=\sum_{j=0}^{n+1}\varepsilon^j\eta_j(x,t)$ şəklində

$$L_{\varepsilon,2}(W+V+\eta)-L_{\varepsilon,2}(W+V)=O(\varepsilon^{n+1})$$

tənliyinin həlli kimi axtarılır. $\eta_j; j=0,1,\dots,n+1$ funksiyalarının təyin ediləcəkləri tənliklər üçün sərhəd şərtləri

$$(W+V+\eta)|_{y=1}=0,(0\le x\le 1)$$

bərabərliyindən tapılır. S_2 yaxınlığındakı sərhəd zolaq tipli funksiyaların qurulması S_1 yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyaların qurulmasına analoji şəkildə aparıldığından bu proses üzərində dayanmırıq.

Beləliklə, (1)-(3) sərhəd məsələsinin həlli üçün aşağıdakı asimptotik ayrılış alınır:

$$u=\sum_{i=0}^{n}\varepsilon^i W_i+\sum_{j=0}^{n+1}\varepsilon^j V_j+\sum_{j=0}^{n+1}\varepsilon^j\eta_j+z. \quad (20)$$

Burada z -qalıq həddidir.

Bu işdə alınan nəticələr aşağıdakı teorem şəklində ümumiləşdirilmişdir.

Teorem. Fərz edək ki, $F(x,y,u)\in C^{2n+3}(D\times(-\infty,+\infty))$, (4), (5) şərtləri, $F(x,y,u)$ funksiyası udəyişənindən xətti asılı olduqda (11), xətti asılı olmadıqda (12), (13) şərtləri ödənilir. Onda (1)-(3) sərhəd məsələsinin həllinin kiçik parametrə nəzərən asimptotik ayrılışı (20) şəklindədir. Burada W_i funksiyaları birinci iterasiya prosesində təyin edilir, V_j,η_j-funksiyaları uyğun olaraq $x=1$ və $y=1$ yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyalar olub, müvafiq iterasiya proseslərinin köməyi ilə təyin olunur, z qalıq həddir və onun üçün aşağıdakı qiymətləndirmə doğrudur.

$$\varepsilon^2\int_0^1\left(\frac{\partial z}{\partial x}\Big|_{x=0}\right)^2 dy+\varepsilon\iint_D\left[\left(\frac{\partial z}{\partial x}\right)^2+\left(\frac{\partial z}{\partial y}\right)^2\right]dxdy+c_1\iint_D z^2dxdy\le c_2\varepsilon^{2(n+1)}.$$

Buradakı $c_1>0, c_2>0$ sabitləri ε -dan asılı deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Вишик М.И., Люстерник Л.А. Регулярное вырождение и пограничный слой для линейных дифференциальных уравнений с малым параметром // Успехи математических наук, - Москва: - 1957, вып. 5(77), т.12, - с. 3-122.

2. Вишик М.И., Люстерник Л.А. Решение некоторых задач о возмущении в случае матриц и самосопряженных и несамосопряженных дифференциальных уравнений // Успехи математических наук, - Москва: - 1960, вып. 3(93), т.15, - с.3-80.

3. Sabzaliev M.M., Kerimova M.E. Asymptotics of solution of a boundary value problem for a singularly perturbed quasilinear one-characteristic equation // - Bakı: Trans. Natl. Acad. Sci.Azerb.Ser. Phys.-Tech.Math. Sci.Mathematics, -2020. № 40(1), - p.176-186.

4. Sabzaliev M.M., Kerimova M.E. On asymptotics of the solution of a boundary value problem in a semi-infinite strip for quasilinear one-characteristic differential equation // Proceedings of the 7th International Conference on Control and

Optimization with Industrial Applications (COIA 2020), -Baku: -26-28 August, -2020, Vol.2, -p.347-349

5. Sabzaliev M.M., Kerimova M.E. About one boundary value problem for a non- classic type differential equation, Baku Mathematical Journal, 2022, Vol. 1, №2, p. 145-149.

Səbzəliyeva İlhamə Mahir qızı,
fizika riyaziyyat elmləri namizədi, dosent,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

KLASSİK TİPLƏRƏ AİD OLMAYAN İXTİYARİ TƏK TƏRTİBLİ SİNQULYAR HƏYƏCANLANMIŞ KVAZİXƏTTİ DİFERENSİAL TƏNLİK ÜÇÜN QOYULMUŞ SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİNİN ASİMPTOTİKASI

Real həyatda baş verən bir sıra proseslər yüksək tərtibli törəmələrin qarşısında kiçik parametr olan diferensial tənliklər üçün sərhəd məsələlərinə gətirir. Belə sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklərin tədqiqinə həsr olunmuş işlər çoxdur. Lakin klassik tiplərə aid olmayan sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklərə həsr olunmuş işlərin sayı çox azdır. Belə tədqiqatlara misal olaraq [1] – [4] işlərini göstərmək olar. Bu işdə klassik tiplərə aid olmayan ixtiyarı təktərtibli sinqulyar həyəcanlanmış kvazi xətti diferensial tənlik üçün qoyulmuş sərhəd məsələsi tədqiq olunur.

$D=\{(t,x)|0\le t\le 1, 0\le x\le 1\}$ düzbucaqlı oblastında aşağıdakı sərhəd məsələsinə baxılır:

$$L_\varepsilon u=(-1)^m\varepsilon^{2m}\frac{\partial^{2m+1}u}{\partial t^{2m+1}}-\varepsilon^p\frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)^p-\varepsilon\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}+\frac{\partial u}{\partial t}+\frac{\partial u}{\partial x}+F(t,x,u)=0, \quad (1)$$

$$u|_{t=o}=\left.\frac{\partial u}{\partial t}\right|_{t=0}=\ldots=\left.\frac{\partial^m u}{\partial t^m}\right|_{t=0}=0, (0\le x\le 1) \quad (2)$$

$$\left.\frac{\partial^{m+1}u}{\partial t^{m-1}}\right|_{t=1}=\left.\frac{\partial^{m+2}u}{\partial t^{m+2}}\right|_{t=1}=\cdots=\left.\frac{\partial^{2m}u}{\partial t^{2m}}\right|_{t=1}=0, \quad (0\le x\le 1) \quad (3)$$

$$u|_{x=0}=u|_{x=1}=0, (0\le t\le 1) \quad (4)$$

Burada $\varepsilon>0$ - kiçik parametr, $p=2k+1$, k və m ixtiyari natural ədədlər, $F(t,x,u)$ isə

$$\frac{\partial F(t,x,u)}{\partial u}\ge\gamma^2>0, (t,x,u)\in D\times(-\infty,+\infty) \quad (5)$$

şərtini ödəyən kifayət qədər hamar funksiyadır.

Bu işdə məqsəd (1)- (4) sərhəd məsələsinin həllinin qurmaqdır. Asimptotikanı qurmaq üçün iterasiya prosesləri aparılır. Birinci iterasiya prosesində (1) tənliyin təqribi həlli

$$W=W_0+\varepsilon W_1+\ldots+\varepsilon^n W_n \quad (6)$$

şəklində axtarılır. W funksiyasının (6) ayrılışını

$$L_\varepsilon W = 0(\varepsilon^{n+1})$$

(7)

yazıb,ε -nun eyni dərəcəli qüvvətlərinin əmsallarını müqayisə etdikdə $W_0, W_1, \ldots, W_n$ funksiyalarını təyin etmək üçün aşağıdakı rekurrent diferensial tənliklər alınır:

$$\frac{\partial W_0}{\partial t} + \frac{\partial \; W_0}{\partial x} + F \quad (t, x, W_0) = 0, \tag{8}$$

$$\frac{\partial W_i}{\partial t} + \frac{\partial \; W_i}{\partial x} + \frac{\partial F(t,x,W_0)}{\partial W_0} W_i = h_i; \; i = 1,2, \ldots, n. \tag{9}$$

Buradakı h_i funksiyaları $W_0, W_1, \ldots, W_{i-1}$; $i = 1,2, \ldots, n$ funksiyalardan asılı məlum funksiyalardır. (8), (9) diferensial tənlikləri üçün xdəyişəninə nəzərən

$$W_i\big|_{x=0} = 0, (0 \le t \le 1) \tag{10}$$

sərhəd şərtlərindən istifadə olunur. t dəyişəninə nəzərən sərhəd şərtləri bir qədər sonra yazılacaqdır. Hələlik yalnız onu qeyd edək ki, (2) –dəki birinci sərhəd şərtindən istifadə olunacaqdır.

(8), (9)diferensial tənlikləri üçün sərhəd şərtləri belə götürüldikdə birinci iterasiya prosesində qurulan W funksiyası üçün $S_1 = \{(t,x)|t = 0,0 \le x \le 1\}$ sərhəddi üzərində verilən $m+1$sayda (2) sərhəd şərtlərindən m dənəsi, $S_2 = \{(t,x)|t = 1,0 \le x \le 1\}$ sərhəddi üzərində verilən m sayda (3) sərhəd şərtlərinin hamısı, $S_3 = \{(t,x)|0 \le + \le 1, x = 1\}$ sərhəddi üzərində verilmiş (4) sərhəd şərtlərindən biri, yəni ikincisi itir. Bu itən sərhəd şərtlərinin ödənilməsini təmin etmək üçün S_1, S_2, S_3sərhədləri yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyalar qurulmalıdır.

S_1yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyanı qurmaq üçün əvvəlcə $t = \varepsilon\xi$, $x = x$əvəzlənməsi aparıb, $L_\varepsilon$operatorunun (ξ, x)koordinatlarında ε - na nəzərən yeni $L_{\varepsilon,1}$ ayrılısı yazılır. S_1yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiya

$$\eta = \varepsilon(\eta_0 + \varepsilon\eta_1 + \ldots + \varepsilon^{n+m-1}\eta_{n+m-1}) \tag{11}$$

şəklində

$$L_{\varepsilon,1}(W + \eta) - L_{\varepsilon,1}W = 0(\varepsilon^{n+1}) \tag{12}$$

tənliyinin təqribi həlli kimi axtarılır. (11) və (12) – dən $\eta_0, \eta_1, \ldots, \eta_{n+m-1}$ funksiyalarını təyin etmək üçün aşağıdakı adi diferensial tənliklər alınır:

$$(-1)^m \frac{\partial^{2m+1}\eta_0}{\partial \xi^{2m+1}} + \frac{\partial \eta_0}{\partial \xi} = 0, \tag{13}$$

$$(-1)^m \frac{\partial^{2m+1}\eta_j}{\partial \xi^{2m+1}} + \frac{\partial \eta_j}{\partial \xi} = g_j; \;\; j = 1,2, \ldots, n+m-1. \tag{14}$$

Buradakı g_j funksiyaları $\eta_0, \eta_1, \ldots, \eta_{j-1}$;$j = 1,2, \ldots, n+m-1$ funksiyalardan asılı olan məlum funksiyalardır.

İndi birinci iterasiya prosesində alınmış (8), (9) diferensial tənlikləri üçün tdəyişəninə nəzərən sərhəd şərtlərini yazmaq olar. Bu sərhəd şərtləri $W + \eta$ cəminin $(W + \eta)|_{t=0} = 0$ tələbini ödəməsindən tapılır və aşağıdakı şəkildədir:

$$W_0|_{t=0} = 0, \;\; W_k|_{t=0} = -\eta_{k-1}|_{\xi=0}; \; k = 1,2, \ldots, n. \tag{15}$$

(15) –dən görünür ki, birinci iterasiya prosesi ilə S_1yaxınlığındakı sərhəd zolaq

tipli funksiyaları qurmaq üçün aparılan iterasiya prosesləri iç-içə salınacaqdır.

(13), (14) diferensial tənlikləri üçün sərhəd şərtləri $W+\eta$ cəmini

$$\frac{\partial}{\partial t}(W+\eta)\Big|_{t=0}=\frac{\partial^2}{\partial t^2}(W+\eta)\Big|_{t=0}=\ldots=\frac{\partial m}{\partial t}(W+\eta)\Big|_{t=0}=0 \qquad (16)$$

bərabərliklərini ödəməsi tələbindən tapılır. (16) – dan tapılan sərhəd şərtləri aşağıdakı bir ümumi düstur ilə verilə bilər:

$$\frac{\partial^k\eta_p}{\partial\xi^k}\Big|_{\xi=0}=-\frac{\partial^i W_{p+1-k}}{\partial t^k}\Big|_{t=0};\ k=1,2,\ldots,m,p=0,1,\ldots,n+m-1. \qquad (17)$$

(17) bərabərliklərində mənfi indeksli W_r və $r>n$ olduqda W_r funksiyaları eyniliklə sıfır götürülür.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, W_0 funksiyası (8) diferensial tənliyinin

$$W_0|_{t=0}=0,\ \ W_0|_{x=0}=0 \qquad (18)$$

sərhəd şərtlərini ödəyən həllidir. Bu işdə aşağıdakı təklif isbat edilmişdir:

Lemma. Fərz edək ki, $F(t,x,u)\in C^{2m+2n+2}\big(D\times(-\infty,+\infty)\big)$, (5) şərti və aşağıdakı şərtlər ödənilir:

$$F(t,x,u)_{t=x}=0,\frac{\partial^i F(t,x,u)}{\partial t^{i_1}\partial x^{i_2}\partial u^{i_3}}\Bigg|_{t=x}=0\,;$$

$$i=i_1+i_2+i_3;i=0,1,\ldots,2m+2n+2 \qquad (19)$$

Onda (8), (18) sərhəd məsələsinin yeganə həlli vardır, $W_0(t,x)\in C^{2m+2n+2}(D)$ və aşağıdakı şərt ödənilir:

$$\frac{\partial^i W_0(t,x)}{\partial t^{i_1}\partial x^{i_2}}\Big|_{t=x}=0\,;\ \ i=i_1+i_2;i=0,1,\ldots,2m+2n+2.$$

$W_0(t,x)$ funksiyası təyin edildikdən sonra (13) adi diferensial tənliyin (17)-dən alınan

$$\frac{\partial\eta_0}{\partial\xi}\Big|_{\xi=0}=-\frac{\partial W_0}{\partial t}\Big|_{t=0},\frac{\partial^2\eta_0}{\partial\xi^2}\Big|_{\xi=0}=0,\ldots,\frac{\partial^m\eta_0}{\partial\xi^m}\Big|_{\xi=0}=0$$

sərhəd şərtlərini ödəyən sərhəd zolaq tipli həlli təyin edilə bilər. Qeyd edək, ki, (13) -ə uyğun xarakteristik tənliyin həqiqi hissələri mənfi olan m sayda kökləri vardır. S_1 üzərində itən sərhəd şərtlərinin də sayı m -ə bərabərdir. Bu fakt (1) – (4) sərhəd məsələsinin S_1 sərhəddi üzərinə requlyar cırlaşdığını bildirir ([5] -ə bax!).

Proses bu qayda ilə davam etdirilərək, növbə ilə ardıcıl olaraq $W_0,\eta_0,W_1,\eta_1,\ldots,W_n,\eta_n,\eta_{n+1},\ldots,\eta_{n+m-1}$ funksiyaları qurulur.

S_2 yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyanın qurulması S_1 yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyanın qurulmasına analoji şəkildə aparılır. Əvvəlcə S_2 yaxınlığında koordinatları $1-t=\varepsilon y\,,x=x$ düsturları üzrə əvəz edərək, L_ε operatorunun (y,x) koordinatlarında olan yeni $L_{\varepsilon,2}$ ayrılışı yazılır. S_2 yaxınlığındakı sərhəd zolaq tipli funksiya $\Psi=\varepsilon^m(\Psi_0+\varepsilon\Psi_1+\ldots+\varepsilon^{n+m-1}\Psi_{n+m-1})$ şəklində,

$L_{\varepsilon,2}(W+\eta+\Psi)-L_{\varepsilon,2}(W+\eta)=0(\varepsilon^{n+1})$ tənliyinin təqribi həlli kimi qurulur.

S_3 yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyanı qurmaq üçün $t=t\,,1-x=\varepsilon\phi$ düsturları üzrə koordinatlar əvəz ediləcək, L_ε operatorunun (t,ϕ) koordinatlarında yeni $L_{\varepsilon,3}$ ayrılışı yazılır. S_3 yaxınlığındakı sərhəd zolaq tipli funksiya

$$V = V_0 + \varepsilon V_1 + \ldots + \varepsilon^{n+1} V_{n+1}$$

şəklində,

$$L_{\varepsilon,3}(W + \eta + \Psi + V) - L_{\varepsilon,3}(W + \eta + \Psi) = 0(\varepsilon^{n+1})$$

tənliyinin təqribi həlli kimi qurulur. Qeyd edək ki, burada V_0 funksiyasının təyin edilməsi üçün alınan adi diferensial tənlik qeyri-xətti, qalan funksiyaların təyin edilməsi üçün alınan adi diferensial tənliklər isə dəyişən əmsallı xətti olur.

Beləliklə, (1) – (4) sərhəd məsələsinin həlli üçün aşağıdakı asimptotik ayrılış alınır:

$$U = \sum_{i=0}^{n} \varepsilon^{i} W_i + \sum_{j=0}^{n+m-1} \varepsilon^{1+j} \eta_j + \sum_{j=0}^{n+m-1} \varepsilon^{m+j} \Psi_j + \sum_{s=0}^{n+1} \varepsilon^{s} V_s + \varepsilon^{n+1} \quad (20)$$

Buradakı $\varepsilon^{n+1} z$ qalıq həddidir.

İşdə alınan nəticələr aşağıdakı teorem şəklində ifadə edilmişdir.

Teorem. Tutaq ki, $F(t, x, u) \in C^{2m+2n+2}\big(Dx(-\infty, +\infty)\big)$, (5) və (19) şərtləri ödənilir. Onda (1) – (4) sərhəd məsələsinin həlli üçün (20) asimptotik ayrılışı doğrudur. Buradakı W_i funksiyaları birinci iterasiya prosesində təyin edilirlər, η_j, Ψ_j, V_sfunksiyaları uyğun olaraq S_1,S_2,S_3sərhədləri yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyalar olub, müvafiq iterasiya proseslərində təyin olunur, $\varepsilon^{n+1} z$ qalıq həddidir, z funksiyası üçün aşağıdakı qiymətləndirmə doğrudur:

$$\varepsilon^{m} \left\| \frac{\partial mz}{\partial t^{m}}\bigg|_{t=1} \right\|_{L_2(0,1)} + \varepsilon^{\frac{1}{2}} \left\| \frac{\partial z}{\partial x} \right\|_{L_2(D)} + c_1 \|z\|_{L_2(D)} \le c_2 \, .$$

Buradakı $c_1 > 0$, $c_2 > 0$sabitləri ε -dan asılı deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. М.Г. Джавадов, М.М. Сабзалиев. Об одной краевой задаче для одно-характерического уравнения, вырождающегося в однохарактерическое, Доклады Академии наук СССР, т.247, № 6,1979, стр.1041-1046.

2. Я.Ш. Салимов, И.М. Сабзалиева. О краевых задачах для одного класса сингулярно возмущённых дифференциальных уравнений неклассического типа, Доклады Российской Академии наук, т.399, № 4,2004, стр.450-453.

3. Я.Ш. Салимов, И.М. Сабзалиева. О краевых задачах для одного класса сингулярно возмущенных уравнений произвольного нечётного порядка, Дифференциальные уравнения, т.42, № 5, 2006, стр.653-659.

4. Sabzaliyev M.M., Sabzaliyeva İ.M. On the asymptotic of the solution of a boundary value problem for a singularlu perturbed differential of arbitrary odd order, Proceedings of the 8in International Conference on Control and Optimization with Industrial Applications (COIA 2022), 24-26 August, Baku Azerbaijan, vol.2, pp.420-422.

5. М.И. Вишик, Л.А. Люстерник. Регулярное вырождение и пограничный слой для линейных дифференциальных уравнений с малым параметром, Успехи математических наук, т.12, вып.5(77), 1957, стр.3-122.

Eyvazov Elşad Hətəm oğlu,
riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu,
Bakı Dövlət Universiteti,
Email:eyvazovelshad@gmail.com

SPEKTRAL NƏZƏRİYYƏNİN KÖMƏYİ İLƏ BEYNƏLXALQ TİCARƏT MODELİNİN ANALİZİ

Tutaq ki, beynəlxalq ticarətdə iştirak edən dövlətlərin sayı n -dir. x_i ilə i -ci dövlətin milli gəlirini, j -ci dövlətin i -ci dövlətdən aldığı mallara xərclədiyi milli gəlirin hissəsini, p_{ij} - ilə, p_{jj} −ilə isə milli gəlirin daxili ticarətə xərclənən hissəsini işarə edək.

$$P = \begin{pmatrix} p_{11} & p_{12} & \cdots & p_{1n} \\ p_{21} & p_{22} & \cdots & p_{2n} \\ . & . & \cdots & . \\ p_{n1} & p_{n2} & \cdots & p_{nn} \end{pmatrix}$$

matrisinə beynəlxalq ticarətin struktur matrisi deyilir (bax, məsələn, [1]).

$$0 \le p_{ij} \le 1,\ i = 1,2,\dots,n;\ j = 1,2,\dots,n$$

və

$$\sum_{i=1}^{n} p_{ij} = 1,\ j = 1,2,\dots,n$$

şərtlərindən çıxır ki, P matrisi sütunlara görə stoxastik matrisdir.

Sual olunur: hər bir dövlətin milli gəliri necə təyin olunmalıdır ki, onların hər birinin bütün gəlirləri tamamilə xarici və daxili ticarətə sərf olunsun? Bu suala cavab vermək üçün beynəlxalq ticarətin struktur matrisi P -nin bəzi xassələrini öyrənək.

Teorem 1. *P matrisinin məxsusi ədədləri kompleks müstəvinin mərkəzi koordinat başlanğıcında radius 1-ə bərabər olan qapalı dairəsində yerləşir.*

İsbatı. P^t ilə P matrisinin transponirə edilmiş matrisini işarə edək. Tutaq ki, sıfırdan fərqli $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)^t$ vektoru P^t matrisinin λ məxsusi ədədinə uyğun məxsusi vektorudur. m ilə $|x_i|,\ i = 1,2,\dots,n,$ ədədlərindən ən böyüyünü işarə edək. Onda $P^t x = \lambda x$ və $\sum_{i=1}^{n} p_{ij} = 1,\ j = 1,2,\dots,n$ bərabərliklərindən alarıq:

$$\|\lambda x\| = |\lambda| m = \|P^t x\| = \max_{j\in\{1,2,\dots,n\}} \left|\sum_{i=1}^{n} p_{ij} x_i\right| \le m \cdot \sum_{i=1}^{n} p_{ij} = m.$$

Buradan da $|\lambda| \leq 1$ bərabərsizliyini almış olarıq. Bu onu göstərir ki, P^t matrisinin məxsusi ədədləri kompleks müstəvinin mərkəzi koordinat başlanğıcında radiusu 1-ə bərabər olan qapalı dairəsində yerləşir. $\|P^t\| = \|P\|$ bərabərliyindən və

$$Sp(P) \subset \{\lambda \in C: \ |\lambda| \leq \|P\|\}$$

münasibətindən teoremin isbatı alınır.($Sp(P)$ ilə P matrisinin spektri işarə olunmuşdur).

Perron teoremindən ([2]) çıxır ki, əgər P matrisinin bütün p_{ij} $(i, j = 1,2, \ldots, n)$ elementləri müsbət olsa, onda onun modulca ən böyük məxsusi ədədi yalnız $\lambda = 1$-dir və o, sadə məxsusi ədəddir və ona uyğun məxsusu vektoru elə seçmək olar ki, onun bütün koordinatları müsbət olar. Lakin $0 \leq p_{ij}, \ i = 1,2, \ldots, n; \ j = 1,2, \ldots, n$ şərtləri ödənsə, onda P matrisinin, $|\lambda| = 1$şərtini ödəyən və sadə olmayan məxsusi ədədləri ola bilər. Elementləri mənfi olmayan aşağıdakı matrisə baxaq.

$$P_4 = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

Asanlıqla hesablamaq olar ki, onun xarakteristik matrisi

$$det(P_4 - \lambda E) = (\lambda^2 - 1)^2$$

şəklindədir. Aydındır ki, ikiqat stotoxastik P_4 matrisinin $|\lambda| = 1$şərtini ödəyən, sadə olmayan $\lambda_1 = 1$ və $\lambda_2 = -1$ kimi iki məxsusi ədədi var.

Elementləri $0 \leq p_{ij}, \ i = 1,2, \ldots, n; \ j = 1,2, \ldots, n$ şərtlərini ödəyən sütunlara görə stoxastik P matrisi üçün aşağıdakı teorem doğrudur.

Teorem 2. *Tutaq ki, λ ədədi elementləri mənfi olmayan, sütunlara görə stoxastik olan P matrisinin məxsusi ədədidir, belə ki, ona uyğun məxsusi vektorun bütün koordinatları müsbətdir. Onda $\lambda = 1$-dir.*

İsbatı. Tutaq ki, istənilən $i \in \{1,2, \ldots, n\}$ üçün $x_i > 0$ şərti ödənir və $x = (x_1, x_2, \ldots, x_n)^t$ vektoru P matrisinin λ məxsusi ədədinə uyğun məxsusi vektorudur, yəni $Px = \lambda x$ bərabərliyi ödənir. Bu bərabərliyi koordinatlarla yazaq.

$$p_{11}x_1 + p_{12}x_2 + \ldots + p_{1n}x_n = \lambda x_1$$
$$p_{21}x_1 + p_{22}x_2 + \ldots + p_{2n}x_n = \lambda x_2$$
$$\vdots$$
$$p_{n1}x_1 + p_{n2}x_2 + \ldots + p_{nn}x_n = \lambda x_n \ .$$

Bu bərabərlikləri tərəf-tərəfə toplasaq alarıq:

$$(\textstyle\sum_{k=1}^{n} p_{k1}) \cdot x_1 + (\sum_{k=1}^{n} p_{k2}) \cdot x_2 + \ldots + (\sum_{k=1}^{n} p_{kn}) \cdot x_n = \lambda \cdot (\sum_{k=1}^{n} x_k) \qquad (*)$$

P matrisi sütunlara nəzərən stoxastik matris olduğundan

istənilən $j \in \{1,2,\dots,n\}$ üçün $\sum_{k=1}^{n} p_{kj} = 1$ bərabərlikləri ödənir. Bu bərabərlikləri (*) düsturunda nəzərə alsaq

$$\sum_{k=1}^{n} x_k = \lambda \cdot \left(\sum_{k=1}^{n} x_k\right)$$

bərabərliyini almış olarıq. İstənilən $i \in \{1,2,\dots,n\}$ üçün $x_i > 0$ şərtlərini nəzərə alsaq, teoremin isbatını almış olarıq.

Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlirik ki, hər bir dövlətin bütün gəlirlərinin tamamilə daxili ticarətə sərf olunması üçün onların milli gəlirləri aşağıdakı tənliklər sistemini ödəməlidir:

$$\sum_{j=1}^{n} p_{ij} \cdot x_j = x_i, \quad i = 1,2,\dots,n,$$

Yəni P matrisinin $\lambda = 1$ məxsusi ədədinə uyğun bütün koordinatları müsbət olan məxsusi vektorunu tapmaq lazımdır.

Beləliklə, məqalənin başlanğıcında verilən suala cavab olaraq onu deyə bilərik ki, hər bir dövlətin milli gəliri elə təyin olunmalıdır ki, milli gəlir vektoru $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)^t$, beynəlxalq ticarətin struktur matrisi P −nin $\lambda = 1$ məxsusi ədədinə uyğun məxsusi vektoru olsun.

Misal. Ticarət edən dövlətlərin beynəlxalq ticarətin struktur matrisi

$$P = \begin{pmatrix} \frac{1}{3} & \frac{1}{5} & \frac{1}{2} & \frac{1}{4} \\ \frac{1}{6} & \frac{1}{2} & \frac{1}{4} & \frac{1}{4} \\ \frac{1}{4} & \frac{1}{10} & \frac{1}{8} & \frac{1}{4} \\ \frac{1}{4} & \frac{1}{5} & \frac{1}{8} & \frac{1}{4} \end{pmatrix}$$

şəklində olarsa, onların milli gəliri nə qədər olar? Hesablama göstərir ki, gəlir vektoru $x = C(225,220,134,156)^t$ formasında olacaq, burada C istənilən müsbət ədəddir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ермаков В.И. Общий курс математики для экономистов – М.:ИНФРА-М, 2010, 656 с.

2. Perron O., Theorie der Martizen, Math.Ann. 64(1907), pp.248-263.

Nəbiyev İbrahim Mayıl oğlu,
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Bakı Dövlət Universiteti;

Məmmədova Leyla İbrahim qızı,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu;

Bəkirova Aidə Cəsarət qızı, magistrant,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

SƏRHƏD ŞƏRTİNDƏ SPEKTRAL PARAMETR OLAN DİFFUZİYA OPERATORUNUN BƏRPASI HAQQINDA

Aşağıdakı spektral məsələyə baxaq:

$$y'' + [\lambda^2 - 2\lambda p(x) - q(x)]y = 0 (0 \le x \le \pi) \quad , \quad (1)$$

$$y(0) = 0,$$
$$y'(0) - (\alpha\lambda + \beta)y(\pi) = 0, \quad (2)$$

burada $p(x)$ və $q(x)$ uyğun olaraq $W_2^1[0,\pi]$ və $L_2[0,\pi]$ fəzalarına daxil olan həqiqi funksiyalar, λ –spektral parametr, α, β – həqiqi ədədlərdir və $\alpha > 1, \beta \neq 0$. (1), (2) məsələsini D ilə işarə edəcəyik.

Fərz edək ki, $s(x,\lambda)$ funksiyası (1) diferensial tənliyinin

$$s(0,\lambda) = 0, s'(0,\lambda) = 1$$

başlanğıc şərtlərini ödəyən həllidir. Onda D məsələsinin xarakteristik funksiyası

$$\Delta(\lambda) = (\alpha\lambda + \beta)s(\pi,\lambda) - 1 \quad (3)$$

şəklində olar. Bu funksiyanın sıfırları D məsələsinin məxsusi ədədləridir. $s(\pi,\lambda)$ funksiyasının məlum [1]

$$s(\pi,\lambda) = \frac{\sin\pi(\lambda - a)}{\lambda} + c_0\frac{\sin\pi(\lambda - a)}{\lambda^2} - \pi a_1\frac{\cos\pi(\lambda - a)}{\lambda^2} + \frac{f(\lambda)}{\lambda^2},$$

ifadəsindən və Peli-Viner teoremindən istifadə etməklə (3) funksiyası üçün aşağıdakı göstəriliş alınır:

$$\Delta(\lambda) = \alpha\sin\pi(\lambda - a) - 1 - \pi a_1\frac{\cos\pi(\lambda - a)}{\lambda} + (\alpha c_0 + \beta)\frac{\sin\pi(\lambda - a)}{\lambda} + \frac{g(\lambda)}{\lambda} \quad , \quad (4)$$

burada $a = \frac{1}{\pi}\int_0^\pi p(x)dx, a_1 = \frac{1}{2\pi}\int_0^\pi [q(x) + p^2(x)]dx,\ c_0 = \frac{1}{2}[p(0) + p(\pi)],$

$$f(\lambda) = \int_{-\pi}^{\pi} \tilde{f}(x)\cos\lambda x dx, \tilde{f}(x) \in L_2[-\pi,\pi].$$

Xarakteristik funksiyanın (4) göstərilişindən, Ruşe teoremindən və

$sin\,x\,, cos\,x$və $\frac{1}{1+x}$funksiyalarının Teylor düsturlarından istifadə edərək standart üsulla isbat edilir ki, D sərhəd məsələsinin $\mu_k(k = 0, \pm 1, \pm 2, \ldots)$ məxsusi ədədləri üçün ($|k| \to \infty$ olduqda) aşağıdakı asimptotik düstur doğrudur:

$$\mu_k = k + a + (-1)^k b + \frac{a_1 + b_k}{k} + \frac{r_k}{k},$$

burada

$$b = \frac{1}{\pi} arcsin \frac{1}{\alpha},\ b_k = \frac{(-1)^{k+1}(\alpha c_0 + \beta)}{\pi\alpha\sqrt{\alpha^2 - 1}}, \{r_k\} \in l_2.$$

D sərhəd məsələsi ilə yanaşı, aşağıdakı spektral məsələyə də baxılır.

$\widetilde{D}$məsələsi:

$$y'' + [\lambda^2 - 2\lambda p(x) - q(x)]y = 0 \quad (0 \le x \le \pi),$$

$$y(0) = 0,$$

$$y'(0) = (\alpha\lambda + \beta)y'(\pi).$$

Tərs məsələnin qoyuluşu. D və $\widetilde{D}$ sərhəd məsələlərinin məxsusi ədədlər ardıcıllığına görə (1) diffuziya tənliyinin $p(x)$ və $q(x)$ əmsallarını və (2) sərhəd şərtlərinin α və β parametrlərini bərpa etməli.

Tərs məsələnin həlli üçün aşağıdakı yeganəlik teoremi doğrudur.

Teorem. *Əgər $p(0) = -p(\pi)$ olarsa, onda D və $\widetilde{D}$ sərhəd məsələləri öz spektrləri vasitəsilə birqiymətli bərpa olunur.*

Qeyd edək ki, ayrılmayan sərhəd şərtinə spektral parametr daxil olan diferensial operatorlar üçün spektral analizin düz və tərs məsələlərinin bəzi variantları əvvəllər ətraflı tədqiq edilmişdir (bax: [2-5]).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Гусейнов И.М., Набиев И.М. Обратная спектральная задача для пучков дифференциальных операторов // Матем. сборник, 2007, т. 198, № 11, с. 47-66.

2. Гасымов Т.Ф. Асимптотика собственных значений и собственных функций одной несамосопряженной задачи со спектральным параметром в краевом условии, J. Contemporary Applied Math., 2021, v. 11, № 2, p. 11-22.

3. Nabiev I.M. Reconstruction of the differential operator with spectral parameter in the boundary condition, Mediterr. J. Math., 2022, v. 19, № 3, art. 124, p. 1-14.

4. Nabiev I.M., Mammadova L.I., Mammedzadeh G.S.. Algorithms for recovery of diffusion and Sturm-Liouville operators with semi-separated boundary conditions // Proceedings of the Institute of Mathematics and Mechanics, National Academy of Sciences of Azerbaijan, 2023, v. 49, № 2, p. 219-227.

5. Mammadova L.I., Nabiev I.M. Solvability of the inverse spectral problem for Sturm-Liouville operator with spectral parameter in the boundary condition// Baku Mathematical Journal, 2024, v. 3, № 1, p. 12-23.

Yelena Mustafayeva,
Ph.D. (Phys./Math.), Associate Professor,
Baku State University,
E-mail: yelenamustafayeva@bsu.edu.az;

Najaf Aliyev,
Ph.D. (Phys./Math.), Associate Professor,
Baku State University,
E-mail: necefaliyev@mail.ru

NEW METHOD FOR REGULARIZATION OF SINGULAR NECESSARY CONDITIONS OF A BOUNDARY VALUE PROBLEM FOR A MIXED-COMPOSITE EQUATION

A mixed-composite type equation is considered in a bounded three-dimensional domain $D = \{x = (x_1, x_2, x_3) \in R^3\}$convex along Ox_3 axis with Lyapunov boundary Γ:

$$\frac{\partial}{\partial x_3}\left(signx_3 \frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_3^2} + \left(\frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_2^2}\right)\right) = 0, x_3 \neq 0, \quad (1.1)$$

with non-local boundary conditions:

$$\sum_{m=0}^{2}\sum_{n=1}^{2}\sum_{k=0}^{2}\sum_{1\le p_1\le p_2\le\ldots p_k\le 3} \alpha_{i,p_1p_2\ldots p_k}^{(m,n)}(x')\frac{\partial^k u_n(x)}{\partial x_{p_1}\partial x_{p_2}\ldots\partial x_{p_k}}\Big|_{x_3=\gamma_m(x')} = f_i(x'), x' \in S, i = \overline{1,6}, \quad (1.2)$$

$$u_1(x', 0) = u_2(x', 0) = f_0(x'), x' \in L = \bar{\Gamma}_1 \cap \bar{\Gamma}_2, \quad (1.3)$$

where $S = proj_{Ox_1x_2}D$, $\Gamma = \partial D = \Gamma_1 \cup \Gamma_2$: $\Gamma_k = \{\xi \in R^3 : \xi_3 = \gamma_k(\xi'), \xi' \in S\}$; $\gamma_k(\xi') \in C^2(S), k = 1,2$, $\gamma_1(\xi')>0$, $\gamma_2(\xi') < 0, \xi' \in S$; $\Gamma_0 = \{\xi \in R^3 : \gamma_1(\xi') > \xi_3 = 0 > \gamma_2(\xi')\}$; $\alpha_{ip}^{(k)}(x') \in H^\lambda(S), \alpha_{ijp}^{(k)}(x') \in H^\lambda(S)$, , $i, p = 1,2; j = 1,2,3; k = 0,1$, $f_i(x') \in C(S), i = 1,2, f_0(x') \in C(L)$.

So, for $x_3 > 0$ we have a composite type equation

$$\frac{\partial}{\partial x_3}(\Delta_3 u_1(x)) = 0, x \in D_1 = \{x \in D : x_3 > 0\}, \quad (1.4)$$

and for $x_3 < 0$ we have a hyperbolic type equation

$$\frac{\partial}{\partial x_3}\left(\frac{\partial^2 u_2(x)}{\partial x_3^2} - \left(\frac{\partial^2 u_2(x)}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2 u_2(x)}{\partial x_2^2}\right)\right) = 0, x \in D_2 == \{x \in D : x_3 < 0\}. \quad (1.5)$$

1. Composite type equation

The fundamental solution for the composite equation (1.4) has the form :

$$U_1(x - \xi) = -\frac{1}{4\pi} ln\left|x_3 - \xi_3 + |x - \xi|\right|. \quad (2.1)$$

By means of multiplying (1.4) by (2.1) and integrating by parts for the composite

equation (1.4) there was found **the first necessary condition** for equation (1.4) in the form**:**

$$u_1(\xi)\Big|_{\xi_3=\gamma_k(\xi')}=\sum_{i=1}^{2}(-1)^i\frac{1}{2\pi}\int_S u_1(x)|x_3=\gamma_i(x')\frac{cos(x-\xi,\nu_x)}{|x-\xi|^2}\Bigg|\begin{matrix}\xi_3=\gamma_k(\xi')\\ x_3=\gamma_i(x')\end{matrix}\frac{dx'}{cos(\nu_x,x_3)}+\dots.$$

(2.2)

Theorem 2.1. *If the domain* $D_1\subset R^3$ *is convex along axis* Ox_3 *and is bounded with piece-wise Lyapunov boundary* Γ' *then the first necessary condition* (2.2) *is regular.*

Multiplying (1.4) by $\frac{\partial U_1(x-\xi)}{\partial x_i}, i=\overline{1,3}$, and integrating it over D_1 by parts, then replacing surface integrals with the integral over domain S , denoting non-singular terms by three dots we obtain **the second necessary conditions (**$\xi\in\Gamma'$**)** for equation (1.4):

$$\frac{\partial u_1(\xi)}{\partial\xi_i}\Big|_{\xi_3=\gamma_k(\xi')}=\frac{(-1)^k}{2\pi}\int_S\frac{\partial u_1(x)}{\partial x_i}\frac{cos(x-\xi,\nu_x)}{P_{k,+}(x',\xi')|x'-\xi'|^2}\Bigg|\begin{matrix}\xi_3=\gamma_k(\xi')\\ x_3=\gamma_k(x')\end{matrix}dx+\dots, i=\overline{1,3}\,. \qquad (2.3)$$

where

$$P_{k,\pm}(x',\xi')=\left[\frac{\partial\gamma_k(x')}{\partial x_1}cos(x'-\xi',x_1)+\frac{\partial\gamma_k(x')}{\partial x_2}cos(x'-\xi',x_2)+O(|x'-\xi'|)\right]^2\pm1. \qquad (2.4)$$

All the integrals in (2.3) have weak singularities what proves

Theorem 2.2. *If the assumptions of Theorem* 2.1 *hold true then necessary conditions* (2.3) *are regular.*

Similarly we obtain the **third necessary conditions** for equation (1.4):

$$\frac{1}{2}\frac{\partial^2u_1(\xi)}{\partial\xi_i\partial\xi_j}\Big|_{\xi_3=\gamma_k(\xi')}=\int_S\frac{1}{|x'-\xi'|^2}\sum_{\substack{p,q=1\\ p\le q}}^{3}(-1)^{k+1}K_{ij,pq}^{(k)}(x',\xi')\frac{\partial^2u_1(x)}{\partial x_p\partial x_q}|x_3=\gamma_k(x')\frac{dx'}{cos(\nu,x_3)}+\dots, \qquad (2.5)$$

where coefficients $K_{ij,pq}^{(k)}(x',\xi')$ are non-singular functions independent on $u_1(x)$ and its derivatives. So, we have proved

Theorem 2.3. *Under the assumptions of Theorem* 2.1 *the third necessary conditions* (2.5) *are singular*

2. Hyperbolic type equation

For the equation of a hyperbolic type (1.5) there have been found a fundamental solution

$$U_2(x-\xi)=\frac{\theta(x_3-\xi_3-|x'-\xi'|)}{2\pi}ln\left|(x_3-\xi_3)+\sqrt{(x_3-\xi_3)^2-|x'-\xi'|^2}\right|. \qquad (3.1)$$

By the above scheme for the composite equation (1.4) we find **regular first and**

second necessary conditions for hyperbolic equation

Evidently, the following theorem is true:

Theorem 3.1. *If the domain* $D_2 \subset R^3$ *is convex along axis* Ox_3 , *bounded with piece-wise Lyapunov boundary* Γ' *and* $P_{2,-}(x',\xi') \neq 0$ *in* (2.4) *then the first and second necessary conditions for equation* (1.5) *are regular*.

The third necessary conditions for (1.5) are found as follows :

$$\frac{\partial^2 u(\xi)}{\partial \xi_i \partial \xi_j}\Big|_{\xi_3\in\Gamma_k} = \int_S \frac{1}{2|x'-\xi'|^2} \sum_{\substack{m,p=1\\ m\le p}}^{3} M_{ij,mp}^{(k)}(x',\xi') \frac{\partial^2 u_2(x)}{\partial x_m \partial x_p}|x_3 = \gamma_k(x') \frac{dx'}{cos(\nu_x,x_3)} + \ldots,$$

$$1 \le i \le j \le 3; \rightleftarrows 1 \le m \le p \le 3; k = 0,2 . \qquad (3.2)$$

where $M_{ij,mp}^{(k)}(x',\xi')$ are non-singular and independent from $u_2(x)$ and its derivatives what proves

Theorem 3.2. *Under the assumptions of Theorem* 3.1 *the necessary conditions* (3.2) *are singular*.

3. Regularization of necessary conditions

Building linear combinations of singular third necessary conditions (2.5) and (3.4), transforming and grouping the terms in the integrands so that to substitute boundary conditions (1.2) into them:

$$\sum_{k=0}^{1}\left[\sum_{1\le i\le j\le 3} \beta_{m,ij}^{(k,1)}(\xi') \frac{\partial^2 u_1(\xi)}{\partial \xi_i \partial \xi_j}|\xi_3 = \gamma_k(\xi') + \sum_{1\le i\le j\le 3} \beta_{m,ij}^{(k,2)}(\xi') \frac{\partial^2 u_2(\xi)}{\partial \xi_i \partial \xi_j}|\xi_3 = \gamma_{2k}(\xi')\right]$$

$$== \int_S \frac{f_m(x')}{|x'-\xi'|^2} \frac{dx'}{cos(\nu_x,x_3)} -$$

$$- \sum_{l=1}^{2}\sum_{k=0}^{1} \int_S \frac{1}{|x'-\xi'|^2}\left(\sum_{p=1}^{3} \alpha_{mp}^{(k,l)}(x') \frac{\partial u_l(x)}{\partial x_p}|x_3 = \gamma_k(x') + \alpha_{m0}^{(k,l)}(x') u_l(x)|x_3 = \gamma_k(x')\right) \frac{dx'}{cos(\nu_x,x_3)} + \ldots, m = \overline{1,6}, \qquad (4.1)$$

if for $\beta_{m,pq}^{(k,1)}(x')$ and $\beta_{m,pq}^{(k,2)}(x')$ there hold true the equations, $k = 0,1; m = \overline{1,6}; 1 \le p \le q \le 3$:

$$\sum_{1\le i\le j\le 3} \beta_{m,ij}^{(k,1)}(x')(-1)^{k+1} K_{ij,pq}^{(k)}(x',x') = \alpha_{m,pq}^{(k,1)}(x'),$$

$$\sum_{1\le i\le j\le 3} \beta_{m,ij}^{(k,2)}(x') \frac{1}{2} M_{ij,pq}^{(k)}(x',x') = \alpha_{m,pq}^{(k,2)}(x'). \qquad (4.2)$$

Taking into account regular necessary conditions for $u_l(x)|x_3 = \gamma_k(x')$, $\frac{\partial u_l(x)}{\partial x_p}|x_3 = \gamma_k(x')$, $l = 1,2; k = \overline{0,2}; p = \overline{1,3}$, we get regularized relationships in the virtue of the following

Theorem 4.1. Under the conditions of Theorems 2.1- 2.3, 3.1, 3.2 and if 1) boundary conditions (1.2) are linear independent, 2) $\alpha_{ijp}^{(k)}(x'), \alpha_{ip}^{(k)}(x'), i,p = 1,2; j = 1,2,3; k = 0,1$, satisfy Hölder condition in S, 3) $f_i(x') \in C(S), i = 1,2, f_0(x') \in C(L)$, 4) system (4.2) has the unique solution $\beta_{m,pq}^{(k,l)}(x'), k = 0,1; l = 1,2; m = \overline{1,6}; 1 \le p \le q \le 3$, then relationships (4.1) are regular.

Poladova Ülviyyə Canməmməd qızı,
astronomiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: ulviyye_laman@yahoo.com

YAŞIL İQTİSADİYYATDA RİYAZİ MODELLƏŞMƏNİN ROLU

"Yaşıl iqtisadiyyat" ekoloji riskləri və ekoloji çatışmazlıqları azaltmağa və ətraf mühitə zərər vermədən davamlı inkişafa yönəlmiş iqtisadiyyatdır. "Yaşıl iqtisadiyyat" ekoloji iqtisadiyyatla sıx bağlıdır, lakin daha tətbiqi bir siyasi istiqamətə malikdir. UNEP-in "Yaşıl iqtisadiyyat" adlı 2011-ci il hesabatında deyilir ki, "yaşıl" olmaq üçün iqtisadiyyat təkcə səmərəli deyil, həm də ədalətli olmalıdır. Onun əsas komponentlərindən biri də "Yaşıl biznes müəssisələri"dir ki, onlar da öz növbəsində ətraf mühitə, cəmiyyətə, icmalara və iqtisadiyyata zərərli təsir etməyən, iqtisadi inkişafı, sosial tərəqqini və ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən müəssisələrdir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələri öz siyasətlərini əsasən davamlı inkişafı təmin etmək istiqamətində qururlar. Burada əsas məqsəd ətraf mühiti qorumaqla yanaşı mövcud resurslardan insanların ehtiyacları üçün istifadə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Belə ki, bu resurslar istifadə olunarkən yalnız hazırki vəziyyət deyil, eyni zamanda gələcək nəsillərin potensial ehtiyacları da nəzərə alınmalıdır.

Dünya ölkələri ətraf mühitin çirklənməsi, azalan təbii ehtiyatlar və artan tələbat fonunda dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün "yaşıl" iqtisadiyyatın genişləndirilməsi istiqamətində böyük əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif tədbirlər həyata keçirirlər.

İqtisadiyyatın "yaşıl" olması onun aşağıdakı dörd amilə cavab verməsi ilə əlaqəlidir: qərarlara dayanıqlı inkişaf prinsipləri daxil edilir; ekoloji təmiz məhsul istehsal edilir, xidmətlər göstərilir və bunlar "yaşıl" olmayan xidmət və məhsulları əvəzləyir; ənənəvi rəqabətə nisbətdə "yaşıl"dır; kommersiya fəaliyyətində ekoloji prinsiplərə sadiqliyini bəyan edir.

Yaşıl biznesin əsas təşəbbüsü və məqsədi o, xidmət və istehsal prosesi zamanı meydana gələn zərərli kimyəvi maddələrin, material və tullantıların təsirini azaltmaq, yaxud aradan qaldırmaqdır.

Həqiqətən də "yaşıl iqtisadiyyat" cəmiyyətlə təbiət arasındakı əlaqə haqqında mövcud konsepsiyanın yaxşılaşdırılması ilə qurulur.

Hakim məntiq ondan ibarətdir ki, təbii mühit iqtisadi bir alt sistemdir və əmələ gələn tullantıların istehsalı və udulması üçün zəruri olan maddi, enerji və biotik mənbələri təmin etmə funksiyasını yerinə yetirir.

İqtisadiyyatın inkişafında riyazi modelləşmənin rolu olduqca böyükdür. Ümumiyyətlə, modelləşdirmə hansısa obyektin, sistemin tədqiqidir. Onun həyata keçirilməsi üçün model qurulur və təhlil edilir. Modelləşdirmənin bütün mərhələləri obyekti abstrakt və ya mövzu modeli olan elmi eksperimentdən ibarətdir. Təcrübə apararkən müəyyən bir hadisə sxem və ya sadələşdirilmiş model ilə əvəz olunur.

Riyazi modellər elmdə əvəzolunmazdır, eləcə də onlar üçün alətlər - riyazi anlayışlardır. Onlar bir neçə minilliklər ərzində toplanmış və müasirləşmişdir. Müasir riyaziyyatda tədqiqatın universal və güclü üsulları mövcuddur. Seçilmiş obyektin ətraflı təhlili üçün riyazi modelləşdirmənin mərhələləri seçilir. Onların köməyi ilə alınan

məlumatlar sistemləşdirilir, obyektin tam təsviri hazırlanır.

Riyazi modelləşmə aşağıdakı iki mərhələdə yerinə yetirilir:

1. Bu mərhələ iqtisadi planın, təbiət hadisələrinin, tikintinin, istehsal prosesinin qurulmasını əhatə edir. Bu mərhələdə vəziyyəti aydın təsvir etmək çətindir. Əvvəlcə fenomenin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onunla digər obyektlər arasındakı əlaqəni müəyyən etmək lazımdır. Sonra bütün keyfiyyət xüsusiyyətləri riyazi dilə çevrilir və riyazi model qurulur. Bu mərhələ bütün modelləşdirmə prosesində ən çətin mərhələdir.

2. Alqoritmlərin işlənməsi, kompüter texnologiyasında problemin həlli üsulları, ölçmə xətalarının müəyyən edilməsi ilə bağlı riyazi məsələnin həlli mərhələsi.

Riyazi modelləşdirmənin bu üç mərhələsi alınan modelin adekvatlığının yoxlanılması ilə tamamlanır. Təcrübədə alınan nəticələrin nəzəri biliklərlə uyğunluğu yoxlanılır. Lazım gələrsə, yaradılmış modeli dəyişdirin. Əldə edilən nəticələrdən asılı olaraq mürəkkəb və ya sadələşdirilmişdir.

İqtisadi sistemlərin riyazi modellərinin optimal həllərinin tapılması hələ bu sistemlərin səmərəli davranışı və inkişafına təmin edəcək optimal idarəetmə strategiyalarının qurulmasını təmin etmir. Belə ki, İRM-in həlli qərar qəbul etmək səlahiyyətlərinə malik şəxsi dinamik informasiya ilə təmin etməlidir. Çünki iqtisadi sistemin riyazi modelinin qurulduğu ilkin şərtlər dəyişdiyi anda statik optimal həllə bağlı informasiya öz aktuallığını itirir və alınmış optimal həlli real iqtisadi şəraitə adekvatlığı əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür. Odur ki, ilkin şərtlərin dəyişməsi nəticəsində modelin optimal həllinin çevikliliyini təmin etmək üçün bu həllin dayanıqlılığı və həssaslığının iqtisadi-riyazi təhlilinin aparılması zərurəti yaranır. Bu halda dayanıqlılıq dedikdə, iqtisadi sistemin qarşısında duran məqsədin riyazi ifadəsi olan məqsəd funksiyasının əmsallarının dəyişməsinin tapılmış optimal həllə necə təsir etdiyinin öyrənilməsi, həssaslıq dedikdə isə modellərin ekzogen xarakterli əmsallarının və sərbəst hədlərin məqsəd funksiyasına göstərdiyi təsirin kəmiyyətcə təhlili başa düşülür.

İqtisadi – riyazi modellərin təsnifatı

İqtisadi proseslərin və ya obyektlərin riyazi modellərini qısaca iqtisadi – riyazi modellər adlandırırlar. Bu modellər iqtisadi proseslərin qanunauyğunluqlarını riyazi münasibətlərin köməyi ilə abstrakt şəkildə ifadə edir.

Təyinat məqsədinə görə iqtisadi-riyazi modellər iki tipə bölünürlər: nəzəri-analitik və tətbiqi modellər. Nəzəri-analitik modellər əsasən iqtisadi proseslərin ümumi xassələrinin qanunauyğunluqlarının tədqiqində, tətbiqi modellər isə konkret iqtisadi məsələlərin həllində istifadə edilir.

Riyazi modellərin ümumi təsnifatına uyğun olaraq, iqtisadi-riyazi modellərdə struktur və funksional modellərə, həmçinin aralıq forma olan struktur-funksional modellərə ayrılır. Planlaşdırmada və idarə etmədə obyektlərin daxili qurluşunu və altsistemlərin qarşılıqlı əlaqəsini bilməyin böyük əhəmiyyəti var. Ona görə də iqtisadiyyatda tez-tez struktur və struktur-funksional modellər tətbiq olunur. Struktur modellərin tipik nümunəsi sahələrarası əlaqələr modelidir. Funksional modellər iqtisadi tənzimləmədə tətbiq edilir. Bu zaman obyektin fəaliyyətinə "giriş" parametrlərini dəyişməklə təsir edilir. Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində istehlakçıların davranışı modeli belə modellərdəndir.

İqtisadi tədqiqatlara müxtəlif yanaşma tərzinə görə deskriptiv və normativ model-

ləri fərqləndirirlər. Deskripitiv modellər müşahidə olunan hadisələri yalnız izah edir və ya passiv proqnoz verir. Məsələn: Obyekt necədir? Nədən ibarətdir? Nə cür inkişaf edər? suallarını cavablandırır. Normativ modellər məqsədyönlü fəaliyyət üçün nəzərdə tutulur. Normativ modellərə nümunə olaraq optimal planlaşdırma modellərini göstərmək olar. Bəzi istehsal funksiyaları və istehlakçının tələb funksiyaları deskriptiv modellərdəndir.

İqtisadi-riyazi model iki formada istifadə oluna bilər: deskriptiv və normativ. Əslində iqtisadi-riyazi modelin deskriptiv yaxud normativ olması təkcə onun riyazi strukturunun deyil, həm də bu modelin istifadə olunma xarakterindən də asılıdır. Məsələn, sahələrarası balans modeli keçmiş dövrün təhlili yaxud passiv proqnoz üçün istifadə edilərsə, deskriptiv hesab olunur. Əgər riyazi model xalq təsərrüfatının inkişafının balanslaşdırılmış variantlarının hesabatı üçün tətbiq olunursa, onda o normativ formaya aiddir.

Əfəndiyeva Teybə Aslan qızı,
müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Şamaxı filialı

AĞILLI HESABLAMALAR VƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK

Ağıllı hesablamalar

Ağıllı hesablama gələcək kompüter sistemlərinin maşın öyrənməsi, səs, rəng və forma tanınması, robototexnika, dil təhlili və digər intellektual funksiyaları əvəz etmək üçün inkişaf edən bir sahədir. Ağıllı hesablamalar məntiq və süni intellekt prinsiplərə əsaslanır və mahiyyətcə insan müdaxiləsinin azaldılmasını, məlumatın avtomatik təhlilini, problemlərin həllini, optimallaşdırmanı əks etdirir.

Ağıllı hesablamanın əsas konsepsiyalarına aşağıdakılar daxildir:

1. Maşın öyrənmə. Bu, sistemlərə məlumat vasitəsilə öyrənməyə və qərar qəbul etməyə imkan verən sahədir. Müşahidə olunmayan məlumatları təhlil etmək və məlumatlar arasında gizli nümunələri tapmaq üçün istifadə olunur.

2. Neyron şəbəkələri. Beyin fəaliyyətinə əsaslanan bir model olaraq neyron şəbəkə məlumatı təhlil etmək, məlumatı proqnozlaşdırmaq və məlumatı kateqoriyalara ayırmaq üçün istifadə olunur.

3. Yaddaş. Bu, sistemlərin informasiyaya əsaslanmasını və gələcəkdə ondan öyrənilməsini təmin edən komponentdir. Axtarış sistemlərin keçmiş məlumatları daxil etməsini və geri çağırmasını təmin edir.

4. İnformasiyanın təqdimatı və mühafizəsi. Ağıllı hesablamalardan böyük informasiya bazalarını idarə etmək, məlumatı təşkil etmək və qorumaq üçün də istifadə olunur. İnformasiyanın düzgün idarə edilməsi və qorunması sistemlərin səmərəliliyini və effektivliyini təmin edir.

Ağıllı hesablamalar bir çox sahələrdə, məsələn, səhiyyə, marketinq, avtomobil sənayesi, maliyyə və bir çox başqa sahələrdə inkişaf edir. Bu sahədəki inkişaflar həm fərdi, həm də biznes səviyyəsində geniş tətbiq imkanları yaradır.

Kibertəhlükəsizlik

Kibertəhlükəsizlik, kompüter təhlükəsizliyi və ya informasiya texnologiyaları təhlükəsizliyi (İT təhlükəsizliyi) kompüter sistemləri və şəbəkələrinin icazəsiz şəkildə məlumatların açıqlanması, oğurlanması və ya texniki vasitələr, proqram təminatı və ya verilənlərin (data) zədələnməsi ilə nəticələnə bilən zərərli aktorlar tərəfindən hücumdan, habelə proqram təminatının pozulmasından və ya yanlış istiqamətləndirilməsindən qorunmasıdır.

Bu sahə kompüter sistemlərinə, internetə və Bluetooth və Wi-Fi kimi simsiz şəbəkə standartlarına olan inamın genişlənməsi və smartfonlar, televizorlar və müxtəlif əşyaların internetini (IoT) təşkil edən müxtəlif cihazlar da daxil olmaqla smart cihazların artması ilə əlaqədardır. Kibertəhlükəsizlik həm informasiya sistemlərinin mürəkkəbliyinə, həm də onların dəstəklədiyi cəmiyyətlərə görə müasir dünyanın ən mühüm problemlərindən biridir. Elektrik paylanması, seçkilər və maliyyə kimi genişmiqyaslı sistemləri, dövlət və əhalinin məlumatlar bazasını və s. idarə edən sistemlər üçün təhlükəsizlik xüsusilə yüksək əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixi

İnternetin gəlişindən və son illərdə başlanan rəqəmsal transformasiya ilə “kibertəhlükəsizlik” anlayışı həm peşəkar, həm də şəxsi həyatımızda tanış bir mövzuya çevrildi. Kibertəhlükəsizlik və kiber təhdidlər texnoloji dəyişikliklərin son 50 ilində ardıcıl olaraq mövcuddur. 1970 və 1980-ci illərdə kompüter təhlükəsizliyi, əsasən, internet konsepsiyasına qədər akademik mühitlə məhdudlaşdı, burada artan əlaqə ilə kompüter virusları və şəbəkə müdaxilələri artmağa başladı. 1990-cı illərdə virusların yayılmasından sonra 2000-ci illər kibertəhlükəsizlik və kibertəhlükəsizliyin institusionallaşdırılması aktual mövzuya çevrildi.

1967-ci ilin aprel ayında Uillis Var (Willis Ware) Spring Joint Computer Conference-ında təşkil edilən sessiya və Ware Hesabatının sonradan nəşri kompüter təhlükəsizliyi sahəsinin tarixində yeniliyin təməlini qoydu.

1977-ci ildə NIST nəşri əsas təhlükəsizlik məqsədlərini təsvir etmək üçün aydın və sadə üsul kimi CIA-nın məxfilik, bütövlük və əlçatanlıq (confidentiality, integrity, and availability) triadasını təqdim etdi. Hələ də aktual olsa da, o vaxtdan bəri daha çox işlənmiş çərçivələr təklif edilmişdir.

Bununla belə, 1970 və 1980-ci illərdə ciddi kompüter təhdidləri yox idi, çünki kompüterlər və internet hələ də inkişaf edirdi və təhlükəsizlik təhdidləri asanlıqla müəyyən edilirdi. Çox vaxt təhlükələr həssas sənədlərə və fayllara icazəsiz giriş əldə edən zərərli insayderlərdən gəlirdi. Zərərli proqramlar və şəbəkə pozuntuları ilk illərdə mövcud olsa da, onlardan maliyyə mənfəəti üçün istifadə etmədilər. 1970-ci illərin ikinci yarısında IBM kimi qurulmuş kompüter firmaları kommersiya girişinə nəzarət sistemləri və kompüter təhlükəsizliyi proqram məhsulları təklif etməyə başladılar.

Kompüter şəbəkəsinə hücumun ilk nümunələrindən biri Bob Thomas tərəfindən BBN-də yazılmış və 1971-ci ildə ARPANET vasitəsilə yayılan Creeper kompüter qurdudur. Proqram sırf eksperimental xarakter daşıyırdı və heç bir zərərli yük daşımırdı. Sonrakı proqram, (Reaper), 1972-ci ildə Rey Tomlinson tərəfindən yaradılmış və Creeper-i məhv etmək üçün istifadə edilmişdir.

1986-cı ilin sentyabrından 1987-ci ilin iyununa qədər bir qrup alman haker kibercasusluqla bağlı ilk sənədləşdirilmiş hadisəni həyata keçirdi. Qrup Amerikanın müda-

fiə şirkətlərinə, universitetlərinə və hərbi baza şəbəkələrinə müdaxilə edərək toplanmış məlumatları Sovet DTK-ya satdı. Qrupa 29 iyun 1987-ci ildə həbs edilmiş Markus Hess rəhbərlik edirdi. O, 1990-cı il fevralın 15-də casusluqda (iki sui-qəsdçi ilə birlikdə) məhkum edildi.

1988-ci ildə "Morris qurdu" adlanan ilk kompüter qurdlarından biri internet vasitəsilə yayıldı, əsas medianın əhəmiyyətli diqqətini çəkdi.

Zəifliklər və hücumlar

Zəiflik dizayn, icra, əməliyyat və ya daxili nəzarətdəki zəiflikdir. Aşkar edilmiş boşluqların əksəriyyəti "Ümumi zəifliklər və təsirlər" (CVE) verilənlər bazasında sənədləşdirilmişdir. İstismar edilə bilən zəiflik ən azı bir işləyən hücum və ya istismarın mövcud olduğu zəiflikdir. Zəifliklər avtomatlaşdırılmış alətlər və ya fərdiləşdirilmiş skriptlərdən istifadə etməklə tədqiq edilə, tərs dizayn edilə, ovlana və ya istismar edilə bilər. Kompüter sisteminin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ona qarşı edilə biləcək hücumları və bu təhlükələri anlamaq vacibdir.

Bunlar, adətən, aşağıdakı kateqoriyalardan birinə təsnif edilə bilər:

Backdoor

Kompüter sistemində, kriptosistemdə və ya alqoritmdə arxa qapı normal autentifikasiya və ya təhlükəsizlik nəzarətindən yan keçmək üçün hər hansı gizli üsuldur. Onlar orijinal dizayn və ya zəif konfiqurasiya da daxil olmaqla bir çox səbəblərə görə mövcud ola bilər. Onlar bəzi qanuni girişə icazə vermək üçün səlahiyyətli tərəf və ya zərərli səbəblərə görə təcavüzkar tərəfindən əlavə edilmiş ola bilər, lakin onların mövcudluğu motivlərindən asılı olmayaraq, zəiflik yaradır. Arxa qapıları aşkar etmək çox çətin ola bilər və arxa qapılar, adətən, proqramın mənbə koduna çıxışı olan və ya kompüterin əməliyyat sistemi haqqında yaxından məlumatı olan şəxs tərəfindən aşkar edilir.

Denial-of-service attack (DoS)

Xidmətdən imtina hücumları (DoS) maşın və ya şəbəkə resursunu nəzərdə tutulan istifadəçilər üçün əlçatmaz etmək üçün nəzərdə tutulub. Hücumçular qurbanın hesabının kilidlənməsinə səbəb olmaq üçün kifayət qədər ardıcıl, qəsdən səhv parol daxil etməklə fərdi qurbanlara xidmətdən imtina edə bilər və ya onlar maşının və ya şəbəkənin imkanlarını həddən artıq yükləyə və bütün istifadəçiləri bir anda bloklaya bilərlər. Tək bir IP ünvanından şəbəkə hücumu yeni bir təhlükəsizlik divarı qaydası əlavə edilməklə bloklana bilsə də, hücumun çox sayda nöqtədən gəldiyi və müdafiənin daha çətin olduğu yerlərdə paylanmış xidmətdən imtina (DDoS) hücumlarının bir çox formaları mümkündür. Bu cür hücumlar botnetin zombi kompüterlərindən yarana bilər və ya bir sıra digər mümkün üsullardan, o cümlədən əks-etdirmə və gücləndirmə hücumlarından, günahsız sistemlərin aldadıldığı və qurbana trafik göndərilməsi ola bilər.

Risklər haradan gələ bilər?

Kompüter istifadəsindən qaynaqlanan risklər, müxtəlif şəkillərdə ortaya çıxar. İşlətdiyimiz proqramlarda tapılması mümkün olabiləcək açıqlar və səhvlər, sistemə yerləştirilmiş ola biləcək arxa qapılar, zərər vermə məqsədi ilə yazılmış virus və bənzəri proqramları, pisniyyətli kəslərin edə biləcəyi birbaşa və dolayı hücumları, yalan cəhdləri və istifadəçi səhvləri bunlara örnəkdir.

"Kiber hücumlardan necə qorunmaq olar?" sualına keçməzdən əvvəl hansı tip

kiber hücumların var olduğu haqqında danışmaq lazımdır. Bir çox fərqli kiber hücum tipləri vardır. Lakin bunlar ümumi olaraq aşağıdakı kateqoriyalara ayrılır:

1.Hədəf sistemin təhlükəsizliyini keçərək məlumatları kopyalamaq

2.Açıq mikrofon/kamera dinləmək.

3.“Network scanning” dediyimiz şəbəkə axtarışı ilə sistemə sızmaq.

4.Hədəf sistemdəki bütün istifadə edilə bilən servisləri sıradan çıxarmaq (Denial of Service).

5.Hədəflənən şəbəkənin bütün internet servislərini məhv etmək.

6.Kripto hücumlar ilə şifrələri sındırmaq.

7.IP gizlətmə və başqa IP-ə keçmək (IP Masquerading).

8.İki şəbəkə arasına sızaraq dinləmək və məlumat oğurlamaq (MITM)

9.Aldatmaq-yemləmək (Phishing)

Kiber təhlükəsizliyin yaranmasına səbəb olan kiber hücumları kimlər edirlər?

İnformasiya sistemlərinə sızan, məlumatları oğurlayan, şəbəkələrə kiber hücumlar edən pisniyyətli şəxslərə adətən “hacker”, “cracker”, qara şapqalı xakerlər və ya kibercinayətkarlar deyilir. Bu insanlar, adətən, mükəmməl dərəcədə kod yazmağı bacaran, tərsinə mühəndislik bacarıqlarına malik olan insanlardır. Bu tip insanlara misal olaraq Kevin Mitnick adlı şəxsi göstərmək olar. Dünya tarixində yeganə insandır ki, kofe maşınına yaxın durmaq qadağan edilib. Səbəb isə kofe maşınını belə “hack”layaraq öz kodlarını yazıb istifadə etmə bacarığına malik olmasıdır.

Kiber təhdidlərin riski və ya Kibertəhlükəsizliyin önəmi

Kiber təhlükələr və təhdidlərlə bağlı bir çox araşdırma qurumları mövcuddur. Bu qurumlar müxtəlif riskləri araşdırır, il ərzində hansı tip hücumların daha çox olduğu haqqında məlumatları verirlər. Kiber təhlükəsizlik şirkəti olan Arbor Networks-un son verdiyi statistikalara görə, 2019-da baş verən kiber cinayətlər son 11 ilə nəzərən 60 dəfə daha çoxdur. Kiber hücumların tiplərində, əsasən, pul sızdırma və kiber cinayətkarların bacarıqlarını göstərmək üçün etdikləri hücumlar önə çıxır. Kiber hücumlarda olan ciddi artımlar səbəbi ilə dövlətlər və şirkətlər üçün Kiber təhlükəsizlik ciddi dərəcə önəm qazandı. Dünya tarixində ən böyük kiber hücumlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- I Love You - bu virus qlobalda 45 milyon kompüterə yoluxmuş və ümumi 10 milyard dollarlıq zərər vermişdir.
- Nimda – bu soxulcan tipli zərərli proqram ümumilikdə 3 milyard dollarlıq zərərə səbəb olmuşdur.
- Love Bug – bu virus ümumilikdə bir çox şəbəkəni çökdürmüş və 10 milyard dollarlıq zərər vermişdir.

Sadalanan hadisələrdən görünür ki, kiber hücumlardan 100% qorunmaq mümkün olmur. Kiber təhlükəsizliyi təmin edə bilmək üçün daimi olaraq investisiyalar etməli, müxtəlif kiber təhlükəsizlik mütəxəssisləri ilə işləmək lazımdır.

Kibertəhlükəsizliyi təmin etmək. Kiber hücumlardan qorunmaq

2019-cu ilə nəzər saldıqda Kiber təhlükəsizliyə xərclənən büdcənin 101 milyard dollardan daha çox olduğunu görürük. Digər tərəfdən Kiber təhlükəsizliyin önəmini 2019-da daha yaxşı anlamaq mümkündür. Ən çox istifadə edilən sosial media platformaları olan Facebook və İnstaqram milyonlarca istifadəçisinin şəxsi məlumatlarını

kiber təhlükəsizliyi təmin edə bilmədiyi üçün internetə sızdırmışdı. Bəs Kiber təhlükəsizliyi necə təmin etmək olar? Bu suala 2 fərqli kateqoriyada cavab vermək mümkündür: istifadəçilərin və şirkətlərin baxış bucağı ilə.

Necə kibertəhlükəsizlik mütəxəssisi olmaq olar?

- İstifadəçilər Kiber təhlükəsizliyi öz cihaz və şəbəkələrində necə təmin edə bilər?

Qeyd etdiyimiz kimi, kiber təhlükəsizliyi 100% təmin etmək heç vaxt mümkün deyil. Bacarıqları üstün bir xaker və ya kibercinayətkar hər zaman bir yol tapacaq. Lakin qoruna bilmək üçün dediklərimizi icra etməyinizdə fayda var.

- Antivirus işlətmək.

Artıq bir çox antiviruslarda bank şifrələrinin qorunmasından təhlükəsizlik divarına qədər (Firewall) bir çox funksiyalar var. Bu səbəbdən kompüterinizdə hətta mobil telefonunuzda təhlükəsizliyi təmin etmək üçün, ilk növbədə, antiviruslardan istifadə etməlisiniz. Əməliyyat sisteminin təhlükəsizlik divarını deaktiv etməyin (Windows Firewall).

Bir çox istifadəçi təhlükəsizlik divarını deaktiv edərək əməliyyat sistemindən istifadə edir. Bu, birbaşa cihazınızı kiber təhlükələrə qarşı qoymaqdır. Bu təhlükəsizlik divarı arxa planda işləyən servisləri analiz edərək bilinməyən servislərin internetə çıxışını qadağan edir.

- Modem və ya Routerinizin sistemini yeniləyin.

Şəbəkə ilə əlaqə quran cihazların da sistemləri var və bu sistemlərin də müəyyən açıqları ola bilir. Məsələn, Tp-link cihazlarda tapılan son açıq ilə şəbəkəyə qoşularaq kompüterə müdaxilə etmək mümkün idi. Şirkət tərəfindən yayımlanan yeni sistemlə bu açıq bağlandı. Ona görə də modem və router aldığınız zaman rəsmi sayta giriş edərək ən sonuncu sistemi yükləyib quraşdırın. Bu sizin kiber təhlükəsizliyini müəyyən dərəcədə təmin edir.

- Təhlükəli görünən saytlardan, tətbiqlərdən və fayllardan uzaq durun.

Əgər yuxarıda dediyimiz variantlardan istifadə etmirsinizsə, daha da diqqətli olmaq məcburiyyətindəsiniz. Saytlar vasitəsilə "adaware" tipli viruslar, fayllardan virus və troyanlar, tətbiqlərdən isə virus və soxulcanlar yoluxa bilər. Ona görə girdiyiniz saytlara daha diqqətli olmalısınız, həmçinin hər faylı da yükləmək olmaz.

- Gələn E-mailləri diqqətli analiz edin.

Son illərdə Yemləmə (Phishing) üsulundan ən çox E-maillərdə istifadə olunur. Apple, Microsoft kimi şirkətlərin adından istifadə edərək kiber cinayətkarlar yalan məlumatların olduğu E-maillər ilə istifadəçiləri aldadırlar. Ona görə də E-mailləri cavablamadan öncə göndərən mail adresinə diqqətlə baxın.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kərimov S.Q., Həbibullayev S.B., İbrahimzadə T. İ. İnformatika. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2011.
2. Əliyev E.E., Əliyev A.Y., Kazımov C.K. İnformatikanın əsasları. Bakı, Mutercim, 2009.
3. Xəlilov M. İnformatika. Bakı, 2009.
4. Musayev V.H., İsmayilov M.A.və başqaları."İnformatika". Bakı, 2011.
5. Rüstəmov E.M."İnformatika". Bakı, 2009.

Sevinj Saday Zeynalova,
D.Sc. (Philology), Professor,
Azerbaijan University of Languages,
E-mail:sevinjz@yahoo.com

LANGUAGE AS A CATALYST: STRENGTHENING SOLIDARITY FOR GREEN ECONOMY ADVANCEMENT

Introduction

In the global pursuit of sustainable development, solidarity among diverse stakeholders is paramount. This solidarity is particularly crucial in the context of advancing green economy initiatives, where collective action is essential for addressing environmental challenges and promoting sustainable practices. However, achieving solidarity among individuals and groups with different languages, cultures, and backgrounds can be challenging. Language barriers often hinder effective communication and collaboration, potentially impeding progress towards green economy goals. (6)

In this article, we explore the pivotal role of language as a catalyst for strengthening solidarity in the advancement of the green economy. We examine how language diversity can either facilitate or impede solidarity, discuss strategies for overcoming language barriers, and highlight the importance of inclusive communication in promoting collaboration and collective action. Through case studies and examples, we illustrate the transformative power of language in fostering solidarity for green economy advancement.

Language Diversity and Solidarity

Language serves as a fundamental aspect of human identity and culture, reflecting the rich diversity of communities worldwide. However, this diversity can pose challenges when attempting to build solidarity across linguistic boundaries. In the context of green economy initiatives, stakeholders may speak different languages, making effective communication and collaboration more complex. Despite these challenges, language diversity also presents opportunities for enriching perspectives, fostering creativity, and promoting inclusivity within sustainability efforts.(1)

In the Azerbaijani context, language diversity is a significant aspect of the country's rich cultural heritage and societal fabric. Azerbaijan is a linguistically diverse nation, with Azerbaijani (also known as Azeri) as the official language and several minority languages spoken by various ethnic groups. This diversity presents both opportunities and challenges for fostering solidarity within the country.

One example of language diversity and solidarity in Azerbaijan is the celebration of Novruz, the traditional New Year holiday. Novruz is celebrated by people from diverse linguistic and cultural backgrounds, including Azerbaijanis, Lezgins, Talysh, and others. Despite linguistic differences, people come together to participate in rituals, share traditional foods, and enjoy cultural performances, fostering a sense of unity and solidarity among communities.

Another example is the promotion of multilingual education in Azerbaijan.

While Azerbaijani is the primary language of instruction in schools, efforts have been made to support minority languages and preserve linguistic diversity. In regions with significant ethnic minority populations, schools offer bilingual education programs, where subjects are taught in both Azerbaijani and minority languages. This approach not only promotes inclusivity but also helps preserve minority languages and strengthen solidarity among different linguistic communities.

Furthermore, Azerbaijan's commitment to linguistic diversity is reflected in its cultural policies and initiatives. The government supports cultural festivals, language revitalization programs, and literary events that celebrate the country's linguistic heritage. For instance, the annual Gabala International Music Festival brings together musicians and artists from diverse linguistic backgrounds to showcase Azerbaijan's cultural diversity and promote solidarity through the universal language of music.

Overall, language diversity in Azerbaijan contributes to the country's cultural richness and societal cohesion. By embracing and celebrating linguistic diversity, Azerbaijan promotes solidarity among its diverse communities, fostering a sense of belonging and unity across language barriers. (4)

Breaking down Language Barriers

Overcoming language barriers is essential for promoting solidarity and facilitating effective collaboration in green economy projects. Various strategies can be employed to address these barriers, including the use of translation services, multilingual communication tools, and language training programs. (2) By investing in language resources and fostering a culture of linguistic inclusivity, organizations and communities can create environments where individuals from diverse linguistic backgrounds feel valued and empowered to contribute to green economy advancement.

Leveraging Language for Collective Action

Language proficiency plays a crucial role in enhancing collaboration, knowledge exchange, and joint decision-making among stakeholders involved in green economy initiatives. By fostering a shared understanding through effective communication, language can bridge divides and build trust among individuals and groups with different linguistic backgrounds. Moreover, inclusive communication practices that respect and accommodate linguistic diversity can promote a sense of belonging and ownership among participants, fostering greater commitment to collective action for sustainable development.

Empowering Language Skills for Green Economy Participation

Empowering individuals with the language skills necessary to participate in green economy activities is essential for promoting inclusivity and diversity within the sustainability sector.(8) Language education and training programs can equip individuals with the linguistic capabilities needed to access information, engage in dialogue, and contribute meaningfully to green economy projects. By prioritizing language learning and promoting multilingualism, organizations can create more equitable opportunities for participation and representation in sustainability initiatives. (6)

In preparation for hosting COP 29, Azerbaijan is actively working to empower individuals with the language skills necessary to participate effectively in green economy initiatives. Recognizing the importance of multilingualism in facilitating international cooperation and dialogue on environmental issues, Azerbaijan has launched various language education and training programs aimed at equipping stakeholders with the linguistic capabilities needed to engage meaningfully in sustainability discussions.

One example of empowering language skills for green economy participation is the establishment of language training courses specifically tailored to COP 29 delegates and participants. These courses provide intensive instruction in English, the primary language of international diplomacy, as well as other relevant languages such as Russian and French. By enhancing participants' language proficiency, Azerbaijan aims to ensure that all stakeholders, regardless of their linguistic background, can actively contribute to COP 29 discussions and negotiations on climate action and sustainable development.

Additionally, Azerbaijan is leveraging its experience in hosting international events to promote language diversity and inclusivity during COP 29. The country is providing translation and interpretation services in multiple languages to facilitate communication among delegates from different countries and linguistic backgrounds. (5)This ensures that all voices are heard and that language barriers do not hinder meaningful participation in COP 29 proceedings.

Furthermore, Azerbaijan's commitment to empowering language skills for green economy participation extends beyond COP 29. The government is investing in language education initiatives aimed at building a workforce equipped with the language competencies needed to drive sustainable development in various sectors, including renewable energy, eco-tourism, and environmental management. By prioritizing language learning and promoting multilingualism, Azerbaijan is creating opportunities for individuals to engage actively in green economy activities and contribute to the country's transition to a more sustainable future. (3)

Conclusion

In conclusion, language serves as a powerful catalyst for strengthening solidarity and advancing green economy goals. By breaking down language barriers, fostering inclusive communication, and empowering individuals with language skills, we can create environments where diverse stakeholders can collaborate effectively towards sustainable development. Moving forward, it is essential to prioritize language diversity and inclusivity in green economy initiatives, recognizing the transformative potential of language in promoting solidarity and driving positive change. As an example, Azerbaijan's efforts to empower language skills for green economy participation are instrumental in fostering inclusivity, diversity, and effective communication in the context of COP 29 and beyond. By investing in language education and promoting multilingualism, Azerbaijan is ensuring that all stakeholders have the linguistic capabilities needed to engage meaningfully in sustainability efforts and contribute to global climate action initiatives.

References:

1. Adams, J. (2019). Language Diversity and Environmental Sustainability. Environmental Communication, 13(4), 423-425.

2. Crystal, D. (2017). Language and the Environment. Cambridge University Press.

3. Garibova, J., & Asgarova, M. (2009). Language policy and legislation in post-Soviet Azerbaijan. *Language Problems and Language Planning*, *33*(3), 191-217.

4. Gaziyeva, M., & Zeynalova, S. (2018). Welcome to Azerbaijan. Baku, Azerbaijan: Mutarjim Publishing-Polygraphic Centre.

5. Government of Azerbaijan. (2024). National Strategy for COP 29 Preparation. Baku, Azerbaijan: Ministry of Ecology and Natural Resources.

6. Kymlicka, W. (2020). Solidarity in diverse societies: Beyond neoliberal multiculturalism and welfare chauvinism. *Minorities and populism–critical perspectives from South Asia and Europe*, 41-62.

7. Le Roux, J., & Malan, A. (2020). Overcoming Language Barriers in International Collaborative Research: Language and Translation Challenges. Journal of Multilingual and Multicultural Development, 41(5), 374-388.

8. UNESCO. (2019). Linguistic Diversity and Multilingualism in Sustainable Development Goals Implementation. UNESCO Policy Paper 19. UNESCO Publishing.

9. Wapner, P. (2016). Global Environmental Politics: From Person to Planet (3rd ed.). Routledge.

Ulviyya Hajiyeva,
Associate Professor,
Azerbaijan State Pedagogical University,
E-mail: ulviyyehaciyeva13@mail.ru

LANGUAGE LEARNING STRATEGY TRAINING MODELS

Finding the usefulness of strategy training, some researchers tried to present a model including the steps to be taken by teachers for this kind of instruction [1], [2].

O'Malley and Chamot found two approaches in teaching learning strategy, direct (overt in Oxford's model) and embedded (covert in Oxford' model). Direct training is "learning strategy instruction in which students are informed about the value and purpose of learning strategies" [2, 229]. Whereas, embedded training is "guidance in the use of learning strategies that is embedded in the task materials but not explicitly defined to the learner as strategy instruction" [2, 230]. They added that embedded approach had little effect on learners. Wenden [3, 31-42] has also criticized embedded instruction since with this kind of training the learners who were not familiar with cognitive or socio-affective strategies that were available to them, could not use the metacognitive ones and as a result no transfer occurred. As a result, she recommended the use of a more direct approach for the instruction.

Later, Chamot & O'Malley working on a project called Cognitive Academic Language Learning Approach (CALLA) provided a useful framework for direct language learning strategies instruction. The sequence of instruction in CALLA approach is a five-phase recursive cycle for introducing, teaching, practicing, evaluating, and applying learning strategies. In this approach, highly explicit instruction in applying strategies to learning tasks is gradually faded so that students can begin to assume greater responsibility in selecting and applying appropriate learning strategies. The cycle repeats as new strategies or new applications are added to students' strategic repertoires [4, 371-392].

CALLA model of Chamot and O'Malley relies on Anderson's (1985) distinction between declarative knowledge and procedural knowledge. Declarative knowledge is defined as "A special type of information in long term memory that consists of knowledge about the facts and things that we know. This type of information is stored in terms of propositions, schemata, and propositional networks. It may also be stored in terms of isolated pieces of information temporal strings, and images" [2, 229], whereas, procedural knowledge is the "Knowledge that consists of the things that we know how to do. It underlies the execution of all complex cognitive skills and includes mental activities such as problem solving, language reception and production, and using learning strategies" [2, 231]. They also suggested that all the three main categories of learning strategies could be taught through the CALLA approach [5].

To have a successful and helpful learning strategy instruction some requirements must be met by the teachers. These are summarized by R. Oxford into the following principles that she left subject to further investigation: 1) L2 strategy training should be based clearly on students' attitudes, beliefs, and stated needs, 2) strategies should be chosen so that they mesh with and support each other and so that they fit the requirements of the language task, the learners' goals, and the learners' style of learning, 3) training should, if possible, be integrated into regular L2 activities over a long period of time rather than taught as a separate, short intervention, 4) students should have plenty of opportunities for strategy training during language classes, 5) strategy training should include explanations, handouts, activities, brainstorming, and materials for reference and home study, 6) affective issues such as anxiety, motivation, beliefs, and interests–all of which influence strategy choice–should be directly addressed by L2 strategy training, 7) strategy training should be explicit, overt, and relevant and should provide plenty of practice with varied L2 tasks involving authentic materials, 8) strategy training should not be solely tied to the class at hand; it should provide strategies that are transferable to future language tasks beyond a given class, 9) strategy training should be somewhat individualized, as different students prefer or need certain strategies for particular tasks, and 10) strategy training should provide students with a mechanism to evaluate their own progress and to evaluate the success of the training and the value of the strategies in multiple tasks [5].

Nevertheless, not all L2 strategy training studies have been successful or conclusive. Some training has been effective in various skill areas but not in others, even within the same study (Oxford, 1989). Therefore the present study was conducted to shed some light on this issue. Considering that different variable of gender, cultural background, motivation, learning style, and attitudes and beliefs may affect strategy

use and learning, the present study can add to the previous literature on strategy training.

The results of the studies on strategy description and categorization have found their implications in language classrooms in helping teachers accelerate the language learning of their students. If learners are to be in a position to be made aware of different strategies that can assist them in the process of learning, they should be familiar with the strategies that are available. In other words, if students have to make their strategy selection, they have to know about the process of making this selection, because "informed selection of strategies presupposes knowledge of strategies and knowledge of strategies presupposes instruction" [6,179]. With the expansion of language learning strategy instruction research, the question to be answered is whether training on strategies would result in improvement in language learners. A large body of research supports the positive effects of training on strategies in language learning performance [7].

It has been suggested that learning strategy instruction may help learners in three ways: firstly, learning strategies instruction can help students to become better learners, secondly, skill in using learning strategies assists them in becoming independent and confident learners, and finally, they become more motivated as they begin to understand the relationship between their use of strategies and success in learning languages [4].

To ratify this premise, an abundant body of research has been carried out in recent years. O'Malley and Chamot, and R. Oxford have found that the use of learning strategies in classroom instruction is fundamental to successful learning. Supporting their findings [2, 210] in their studies of six cases found that "Strategy training can enhance both the process of language learning (the strategies or behaviors learners use and the affective elements involved) and the product of language learning (changes in students' language performance)." They also claimed that the training has some positive effects on the teacher:

Teachers who use strategy training often become enthusiastic about their roles as facilitators of classroom learning. Strategy training makes them more learner oriented and more aware of their students' needs. Teachers also begin to scrutinize how their teaching techniques relate (or fail to relate) to their students' learning strategies and sometimes teachers choose to alter their instructional patterns as a result of such scrutiny [1, 210].

With regard to vocabulary learning, research shows that for most adult learners direct vocabulary instruction is beneficial and necessary, due to the fact that students are not able to acquire the mass of vocabulary just by meaningful reading, listening, speaking and writing. Learners can be taught explicitly how to improve their own vocabulary by teaching them appropriate vocabulary learning strategies in contrast to simply letting students learn vocabulary in their own way. R. Ellis notes that we should remember that vocabulary learning also involves the use of individual learning techniques. R. Ellis has also found that the growing interest in providing a description of vocabulary learning techniques and strategies aims to enhance understanding of the acquisition processes that take place in the learners' mind. Therefore a description of vocabulary learning strategies can be used as a guideline to help learners in their

lexical acquisition [8, 409-441].

In relation to vocabulary learning strategies, R.Sanaoui reported that there were two approaches to vocabulary learning among students: a systematic approach and an unsystematic approach. In systematic approach learners were more organized and independent, used extensive records of lexical items, and reviewed words more often. In unsystematic approach, learners were dependent on the course, used minimal or no records of lexical items, and reviewed words little or not at all.

Coady J., arguing on the importance of context in vocabulary learning, recommended the use of vocabulary learning strategy instruction approach to enhance lexical acquisition:

The proponents of this approach (learning strategy instruction) also believe that context is the major source of vocabulary learning but they express some significant reservations about how well students can deal with context on their own. As a result, there is considerable emphasize on teaching specific learning strategies to students so that they can effectively learn from context [9, 276].

J. Husltijn claimed that the teaching of vocabulary learning strategies especially at the intermediate and advanced level by the use of keyword strategy would bring significant result. He added, "Modern foreign language pedagogy stresses the importance of teaching students appropriate learning and studying strategies" [10, 127]. He carried out a study that showed how cognitive strategies had dramatic impacts on the success or failure of students in terms of their acquisition of academic words. He also showed the significance of metacognitive awareness in the process of using words in oral communication.

The findings of this study support the foreign language research literature on strategy training of other components and skills of the language such as reading comprehension. Moreover, it can be asserted that the model used to teach metacognitive strategies was a practical and useful one.

The findings of the present study have implications for learners, teachers, and teacher educators in the realm of TEFL in particular and education in general. It helps teachers in accomplishing their challenging task of teaching English in EFL contexts where learners have less exposure to language compared to ESL contexts. Teachers can help learners use different metacognitive strategies to facilitate their vocabulary learning. Textbook writers, especially in the context of EFL, do not include a sufficient amount of information on learning strategies. A need for the inclusion of and emphasis on learning strategies is obvious.

Both learners and teachers need to become aware of learning styles and strategies through strategy instruction. Attempts to teach students to use learning strategies have produced good results. The main objective of such attempts is to allow students to become more aware of their preferred learning strategies and to help them become more responsible for meeting their own objectives. Such objectives can be only achieved when students are trained in strategy use so that they become more independent and effective.

There is a need for more comprehensive research on a wide range of variables affecting language learning strategies use. Variables such as cultural background, beliefs, learning style, motivation, and attitude that may have a bearing on language

learning strategy use should be studied with students of different language backgrounds and proficiency levels. Moreover, research on the frequency of use of the social and affective strategies and choice of given strategies is recommended since it is helpful for both learners and teachers.

References:

1. Oxford, R. (1990). Language learning strategies: What every teacher should know. New York: Newbury House.

2. O'Malley, J. M., & Chamot, A. U. (1990). Learning strategies in second language acquisition. Cambridge: Cambridge University Press.

3. Wenden, A. L. (1987). Incorporating learner training in the classroom. In A. L. Wenden, & J. Rubin (Eds.), Learner strategies in language learning (pp. 31-42). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

4. Chamot, A. U., & O'Malley, J. M. (1994). Language learner and learning strategies. In N. C. Ellis (Ed.), Implicit and explicit learning of languages (pp. 371-392). London: Academic.

5. Zohreh Eslami Rasekh, Reza Ranjbary, Metacognitive Strategy Training for Vocabulary Learning, https://tesl-ej.org/wordpress/issues/volume7/ej26/ej26a5/

6. Nunan, D. (1991). Language learning methodology. London: Prentice Hall International.

7. Carrell, P.L., Pharis, B.G. & Liberto, J.C. (1989). Metacognitive strategy training for ESL reading. TESOL Quarterly, 23, 647-678.

8. Ellis, R. (1995). Modified oral input and the acquisition of word meaning. Applied Linguistics, 16, 409-441.

9. Coady, J. (1997). L2 vocabulary acquisition through extensive reading. In J. Coady & T. Huckin (Eds.), Second language vocabulary acquisition (pp. 225-237). Cambridge: Cambridge University Press.

10. Hulstijn, J. (1997). Mnemonic methods in foreign language vocabulary learning: Theoretical considerations and pedagogical implications. In J. Coady, & T. Huckin, Second Language Vocabulary Acquisition (pp. 203-224). Cambridge: Cambridge University Press.

Şahbazlı Çinarə Zahid qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: chinara.shahbazli@mail.ru

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ KONSEPTLƏRİN TƏTQİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Dilçilikdə konseptlərlə əlaqədar və ümumiyyətlə, koqnitiv dilçilik istiqamətində dissertasiya işləri yazılmışdır. G.H.Əliyeva düzəltmə sözlərin semantika və praqmatikası və onların koqnitiv xüsusiyyətlərini [4], A.M.Allahverdiyeva ingilisdilli televiziya

mətnlərinin [1], G.İ.Yusifova ingilisdilli idiomların koqnitiv özəlliklərini, onların anlaşılmasında koqnitiv amilləri araşdırma mövzusu etmişdir [9]. A.İ.Məmmədbəyli bədii diskursun koqnitiv strukturunda mədəni freymlərin rolunu araşdıraraq, bədii diskurs və onun linqvistik səciyyəsini, bədii diskursda mədəni freymlərin metonimik və hiperbolik, metaforik verballaşmasını [7], S.S.Zeynalova koqnitiv metaforlaşmanın substansional və prosessual aspektlərini [8], N.N.Muradova əlavələrin koqnitiv-semantik təhlilini [10], R.Q.Rzayeva isə "in" sözünün koqnitiv-linqvistik xüsusiyyətlərini [9] tədqiq etmişlər.

Müxtəlif növ konseptlərə ayrı-ayrılıqda tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Konseptlərin bu şəkildə tədqiqata cəlb olunması, əsasən, son illərə təsadüf edir. Məsələn, 2017-ci ildə A.Q.Muradova "qiymətli daşlar" konseptini və həmin konseptin Şərqi slavyan dillərində verballaşmasını araşdırmışdır [7]. 2018-ci ildə Ü.A.Əhmədova müxtəlifsistemli dillərdə "qadın" konseptini linqvokulturoloji baxımdan [3], A.V. Mahmudova Azərbaycan və ingilis dillərində "müdriklik" konseptinin koqnitiv xüsusiyyətlərini [6], N.H.Quliyeva "multikulturalizm" konseptinin sözlü və sözsüz ifadə xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir [5].

Konseptləri müəyyən etmək üçün müxtəlif tədqiqatlar aparılmalıdır. Konseptosfer dilin koqnitiv baxımdan təhlilindən sonra reallaşmalıdır. Bunun üçün konseptosferin mühüm istiqamətləri konkretləşməlidir. Burada müəyyən çətinliklər meydana çıxır ki, bu da konseptlərin mental səciyyəsi ilə bağlıdır. Bütün konseptlər leksik vahidlərdən və leksik sistemdən çıxış edir. Hər hansı bir konsept yalnız verballaşdığı vaxt biz onların varlığını öyrənirik. Konseptosferdə mental sahə konkretləşməlidir. Koqnitiv tədqiqatlar özləri də çox vaxt qeyri-elmi təsəvvürlərə əsaslanır. V.A.Maslova yazır: "*Yüksək züvvar" dini jurnalının fikrinə görə, xalqımızın şüuruna, mentalitetinə və mənəvi təcrübəsinə daxil olan genetik kod Söz, Yaradan, Həqiqət, Xeyir, Səadət, Sülh, Azadlıq, Mənfəət, İnsan konseptləri ilə reprezentasiya oluna bilər ki, bunlardan hər biri rus pravoslav şüuru konseptosferinin sərhədlərində sakral mənalara malikdir"* [11, s.17].

Əslində, Söz, Yaradan, Həqiqət, Xeyir, Səadət, Sülh, Azadlıq, Mənfəət, İnsan kimi leksik vahidlər konseptlərin verballaşmasına xidmət edir. V.A.Maslovanın əsərində bütün bu konseptlər təbii ki, rus dilinin leksik vahidləri ilə verballaşıb: *Слово, Творец, Истина, Добро, Благо, Мир, Свобода, Польза, Человек* [11, s.17]. Bu sözlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsində qarşıya böyük çətinliklər çıxır. Bu sözləri Azərbaycan dilinə tərcümə edən şəxs ciddi bir seçim qarşısında durur. Ən azı rus dilinin omonim sözlərindən birini seçmək lazım gəlir. G.H. Babaşova yazır: *" Мир sözünü "sülh" yaxud "dünya" kimi vermək lazımdır. Польза - "xeyir"dir ya "mənfəət"? Rus dilindəki Благо sözü və anlayışı yunan və dini mənşəli olaraq son dərəcə mürəkkəbdir. Onu "xeyir", "aydınlıq", "bərəkət", "səadət", "xoş məram" və bir çox digər sözlərlə Azərbaycan dilinə tərcümə etmək olar. Belə halda Благо söz kimi yox, "Благо" konsept kimi verilməlidir ki, bu konsept bir sıra leksik vahidlərlə Azərbaycan dilində xırdalanmalı və izah olunmalıdır"* [2, s.50]. G.H. Babaşovanın Azərbaycan və rus dilləri haqqındakı fikirlərini ingilis dili üçün də məqbul hesab etmək olar.

Ümumiyyətlə, konseptlər dilçilikdə tədqiqat obyekti kimi universal səciyyə

daşıyır. Universal konseptlər dedikdə, əsasən, bu konseptlər göstərilir: *sevgi, nifrət, sülh, müharibə, xeyir, şər, yaxşı, pis, insan, azadlıq, gözəllik, çirkinlik* kimi ümumbəşəri konseptlər vasitəsilə verballaşan dəyərləri bütün bəşəriyyətə şamil etmək olar.

Bu universal konseptlərin bütün bəşəriyyətə aid olması barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçıların fikrincə, bu konseptlər yalnız təkallahlılıq dini baxışları ilə bağlı olan dəyərlərdir. Lakin bu fikir yanlışdr. Dünyanın bütün din daşıyıcıları arasında xeyir və şər, yaxşı və pis, gözəllik və çirkinlik kimi anlayışlar müəyyən cüzi fərqlər olsa da, demək olar ki, eyni cür qəbul edilir. Yaxud dünyanın elə bir xalqı və ya milləti tapılmaz ki, onun müharibəyə rəğbəti olsun.

Qeyd edilən konseptlərin təhlili göstərir ki, onlar hamısı fəlsəfi, mənəvi və konseptual səciyyə daşıyır.

Mentalitet, yaxud milli mentallıq - əslində "milli psixologiya" deməkdir. Milli mentallıq kütləvilik, eyni zamanda, mücərrədlikdir. Kütləvi olduğu qədər də konkret və fərdidir. Milli mentalitet nə qədər fərdidirsə, o qədər də o, kütləvidir və yaxud əksinə. Xalqın mentaliteti olduğu kimi, şəxsin də fərdi mentaliteti olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Allahverdiyeva, A.M. İngilisdilli televiziya mətnlərinin koqnitiv xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2014. – 24 s.
2. Bəydili, Atalar sözü / Tərtib və ön sözün müəllifi: C.Bəydili (Məmmədov) – Bakı: Öndər, – 2004. – 264 s.
3. Əhmədova, Ü. Müxtəlifsistemli dillərdə "qadın" konseptinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2018. – 22 s.
4. Əliyeva, G.H. Düzəltmə sözlərin semantika və praqmatikası və onların koqnitiv komponentlərində qarşılıqlı münasibətlərin aşkarlanması (müasir ingilis dilinin materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2012. – 28 s.
5. Quliyeva, N. Multikulturalizm konseptinin sözlü və sözsüz ifadə xüsusiyyətləri (İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2018. – 28 s.
6. Mahmudova, A. Azərbaycan və ingilis dillərində "müdriklik" və "wisdom" konsepti: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2018. – 24 s.
7. Mənsimzadə, S. Müxtəlifsistemli dillərdə hərəkət feilləri əsasında yaranan frazeologizmlər: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2012. – 145 s.
8. Muradova, N.N. Əlavələrin koqnitiv-semantik təhlili (İngilis dili materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2018. – 28 s.
9. Şükürlü, S. Konsept termini və dildə "yaxşı", "pis" konseptlərinin ifadə vasitələri haqqında // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2016. № 2, – s.178-184
10. Akdağ, Ö. Kötülük Sorunu Ve Teodise // International Journal of Social Science, – 2015. Number: 38, Autumn II, – p. 473-480.
11. Мещерякова, Ю.В. Концепт "красота" в английской и русской культурах // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики: Сборник научных трудов, – Волгоград: Перемена, – 1999. – с. 209-215.

Nuriyeva Səadət Tapdıq qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
E-mail: saadetnuriyeva@gmail.com

XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ QRAMMATİKANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Məqaləni yazmaqda əsas məqsəd dilin əsas aspektlərindən biri olan qrammatikanın xarici dilin öyrənilməsində vacibliyindən, lazımlılığından bəhs etməkdir. Qrammatika hər bir dilin əsası olub sözlərin sistemli bir şəkildə bir-biri ilə əlaqəyə girərək müəyyən məna ifadə etməsində ən əsas vasitədir. Qrammatika dilçilikdə ən çox tədqiq edilən sahələrdən biridir. Bu isə məhz onun daha çox önəmli olmasından irəli gəlir. İstər yazılı, istərsə də şifahi dilin formalaşmasında əsas rol oynayan qrammatikanın öyrənilməsi ən əsas məqsədlərdən biri hesab olunur. Son onilliklər ərzində qrammatikaya qarşı ögey münasibət onun dilin digər sahələrinə nisbətdə sıxışdırılmasına səbəb olub. Qrammatikanın tədrisinə ayrılan dərs saatlarının azaldılması, qrammatikanın müxtəlif sahələrindən bəhs edən fənlərin kənarlaşdırılması, qəbul imtahanları zamanı qrammatikaya dair sualların azaldılması və ya sıfırlanması buna əyani sübutdur. Hal-hazırda "Qrammatikasız dil öyrənmək" tezisi narahatçılıq yaradan qeyri-normal bir haldır. Istər-istəməz bu kimi hallar bizdə belə bir sualın yaranmsına səbəb olur. Dilin qrammatik quruluşa malik olmadan, (yəni qrammatikasız) dil kimi formalaşması mümkündürmü? Ana dilini çıxmaq şərtilə, hər hansı bir dili öyrənərkən onun qrammatikasını öyrənməmək olarmı? Hər hansı bir xarici dildə onun qrammatikasını öyrənmədən danışmaq mümkündürmü? Bu kimi suallar məqalədə özünə cavab tapır.

Təsadüfü deyildir ki, bir çox məşhurlar qrammatikaya xüsusi önəm verərək bu barədə önəmli fikirlər irəli sürmüşlər. Məsələn, A.P.Martiniç qrammatika haqqında yazır:"A Philosopher once said, 'Half of Philosophy is a good grammar' (Filosof yazır: "Fəlsəfənin tən yarısı yaxşı qrammatikadır") [9].

O.İ.Musayev qrammatikanı dilin onurğa sütunu adlandırır. O yazır: " Grammar is a backbone of a language" [4] Görkəmli dilçinin dediklərində həqiqət var, insan onurğa sütunu olmadan yeriyə və ayaq üstə dura bilmədiyi kimi, dil də qrammatikasız formalaşa bilməz.

B.J.Chute qrammatikaya xüsusi dəyər verərək yazır: "Grammar is to a writer what anatomy is to a sculptor, or the scales to a musician. You may loathe it, it may bore you, but nothing will replace it, and once mastered it will support you like a rock. "Anatomiya heykəltəraş üçün, simlər musiqiçilər üçün nə deməkdirsə, qrammatika da yazıçı üçün o deməkdir. Sən ona nifrət edə bilərsən, sən ondan cana gələ bilərsən, amma heç nə onu əvəz edə bilməz. Sən bir dəfə ona yiyələndinsə, o həmişə arxanda dağ kimi duracaq." Bizim fikrimizcə, B.J.Chute tamamilə haqlıdır. Gözəl nitq mədəniyyətinə malik olmaq üçün qrammatikanın öyrənilməsi çox vacibdir. [9]

M.C.Murcia və D.L.Freeman "The Grammar Book" adlı kitabda qeyd edir ki, ingilis dilini ikinci dil kimi öyrənən hər bir şəxs həmin dilin qrammatikasını mükəmməl dərəcədə bilməsə həmin dildə fikrin aydın ifadə edə bilməz. [3, p.3]

David Kristal "Qrmmatikanın əhəmiyyəti"adlı məqaləsində haqlı olaraq qeyd edir ki, qrammatika bizim özümüzü ifadə etmək bacarığının struktural əsasıdır. [8]

Qrammatikanı yaxşı bilmək, başa düşmək danışana imkan verir ki, öz fikrini

dinləyiciyə daha düzgün, dəqiq çatdırsın, və eyni zamanda, onun nə dediyini daha səlist başa düşsün. Bu ondan irəli gəlir ki, qrammatika mənanın düzgün ifadəsinə xidmət edir, ünsiyyət zamanı qeyri-müəyyənlık və yanlış ünsiyyət kimi neqativ hallar kənarda qalır. Qrammatikanı dərindən bilən şəxs öz fikrini dəqiq ifadə edir, ünsiyyətdə olduğu insanlar tərəfindən daha yaxşı başa düşülür və normal ünsiyyət yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dil öyrənən şəxsin qrammatik biliklərə malik olması ona həmin dilin qrammatik strukturunu qavramaqa, anlamaqda kömək edir və onlar yazılı və şifahi mətnləri daha dolğun şəkildə anlayır, çünki onlar qrammatik kateqoriyaları praktik şəkildə yaxşı mənimsədikləri üçün, feilin zamanlarını, məchul növ formalarını, icbar növü, cümlə quruluşunu, söz sırasını və s. düzgün müəyyən edir və bütün bu sadalananlar onların anlama bacarığını daha da artırır.

Qrammatika yazılı nitq üçün çox vacibdir. Fikrin düzgün ifadə edilərək oxucuya çatdırılması üçün aşağıdakılar çox önəmlidir:

- zamanların düzgün işlədilməməsi;
- söz sırası;
- feillərin düzgün növdə işlədilməsi;
- feilin şəkil kateqoriyasının nitqdə düzgün tətbiqi;
- zamanların uzlaması;
- düzgünəntiqi ardıcıllıq;
- durğu işarələrindən düzgün istifadə olunması;
- inversiya;
- qrammatik abiqitivlik və s.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, yanlız qrammatikanı mükəmməl bilən şəxs qrammatik omonimlərin bir-birindən fərqli işlənməsini müəyyən edə bilər, əks təqdirdə dolaşıq, anlaşılmaz fikir formalaşa bilər. Məsələn, ingilis dilində keçmiş qeyri-müəyyən zaman ilə (The Past Indefinite tense form) feilin indiki və gələcək zamana aid olan (The Past Subjunctive) formaca qrammatik omonimdir. Onların fərqləndirmək üçün gərək onların işlənməsini biləsən. Bu isə qrammatik biliklərə malik olmadan mümkün deyil. Digər bir nümunə durğu işarələrinin düzgün işlədilməsidir, çünki adi bir səhv mənanın itməsinə səbəb ola bilər. Məsələn,

1. Let’s eat kids.
2. Let’s eat, kids.

Hər iki cümlə eyni sözlərdən ibarətdr, onlar yalnız ikinci cümlədə işlənən vergül işarəsinə görə fərqlənir. Birinci cümlə “Gəlin uşaqları yeyək”, ikinci cümlə isə “Uşaqlar, gəlin yemək yeyək”mənasında işlənir. Daha bir nümunəyə nəzər salaq.

1. No more tequila! Daha içki lazım deyil!
2. No, more tequila! Yox! Bir az da içki!

Və yaxud, eyni quruluşa malik olan ancaq mənaca tamamilə bir birindən fərqlənən iki cümləyə nəzər salaq.

1. Did Tom come in?
2. Did Tom come in.(=In did Tom come.)

Birinci cümlə sual cümləsidir. İkinci cümlə isə nəqli cümlədir, sadəcə ikinci cümlədə inversiya baş vermişdir və bu səbəbdən köməkçi feil mübtədadan əvvəl işlənərək baş verən hərəkəti vurğulamışdır.

İndi isə eyni mənaya malik olan ancaq müxtəlif qrammatik quruluşa malik olan cümlələrə nəzər salaq:

1. I saw that she was coming. (Tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb cümlə);
2. I saw her coming. (Mürəkkəb tamamlıqlı sadə cümlə);
3. She was seen coming. (Mürəkkəb mübtədası olan sadə cümlə);
4. It was seen that she was coming. (Mübtəda budaq cümləli mürəkkəb cumlə).

Sözsüz ki, dilin qrammatikasını, qrammatik incəlikləri bilmədən bir fikiri bir neçə cür ifadə etmək mümkün deyil, ancaq qrammatik bilik və vərdişlərə yiyələnən şəxs öz fikrini rəngarəng şəkildə heç bir səhvə yol vermədən ifadə edə bilər. Məsələn, yuxarıda verilən dörd cümləni düzgün ifadə etmək üçün ingilis dilində feilin zaman formalarını, zamanların uzlaşmasını, feilin təsriflənməyən forması olan "indiki zaman feili sifəti"ni, onunla əmələ gələn tamamlıq və mübtəda feili sifət tərkiblərini bilmək lazımdır. Bundan əlavə, mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə və sadə cümlənin mürəkkəb cümləyə transformasiya olunması yollarını bilmək zəruridir. Sözsüz ki, doğma dil daşıyıcısı bütün bunların fərqinə varmadan öz fikrini ana dilində sərbəst şəkildə ifadə edir, danışır. Məsələn, doğma dil daşıyıcısı "Subjective Participial Construction" və ya "Subject clause" kimi qrammatik terminlərin mahiyyətini dərk etmədən belə həmin qrammatik vahidləri dilində sərbəst şəkildə işlədir. Sözsüz ki, hər hansı bir dil daşıyıcısı öz dilini qrammatikanınn mahiyyətinə varmadan körpəlikdən öyrənir, çünki onların beyni ilk öyrəndikləri dili birbaşa mənimsəməyə uyğunlaşıb.

Nəticə etibarilə, qeyd etmək lazımdır ki, sözlərin bir-biri ilə əlaqəyə girərək söz birləşməsi yaratması, söz birləşmələrinin sözlərlə və eləcə də söz birləşmələri ilə əlaqəyə girərək cümlə yaratması, cümlə üzvləri arasında məntiqi ardıcıllıq, həmin sözləri, birləşmələri bir-birinə bağlayan vasitələr və söz sırası dilin strukturu olan qrammatikanın fonunda reallaşır.

Qrammatika dilin elə bir sahəsidir ki, o dil səriştəsinin əsasını qoyur. Dil səriştəsi isə qrammatik qaydaları və nümunələri öyrənməklə əldə edilir və bu birbaşa dil bacarıqlarının sistemli şəkildə inkişafına səbəb olur, çünki bu dil öyrənənlərə cümlələr qurmağa, nitqlərinə düzgün qrammatik qaydalar tətbiq etməyə imkan verir. Bu sadalananlar bizə qrammatikanın dilin ən əsas aspekti olmasını vurğulamağa əsas verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Jespersen O. (1958) *The Philosophy of Grammar,* Москва: 396 p.
2. Khaimovich B. S. et al. A Course in English Grammar, Moscow, Выс..шк., 1967, 298 p.
3. Marianne-Celce Murcia, Dane Larsen-Freeman "The Grammar Book" An ESL/EFLTeacher's Course, first printing, U.S.A.1983, 651p.
4. Musayev O.I., E.I.Hacıyev, Huseynov A.R. "A Practical Grammar a of Contemporary English. Bakı, Qismət, 2009, 552 s.
5. David Cristal, "In Word and Deed'TES Teacher, April, 2004.

Internet saytları:

6. https://www.fluentu.com/blog/english/english-grammar-importance/
7. https://writerarmy.com/top-5-reasons-why-grammar-is-important/
8. https://nool.ontariotechu.ca/writing/english-language-resources/grammar/index.php
9. https://www.21kschool.com/in/blog/the-importance-of-grammar-in-english-language/#:~:text=The%20primary%20purpose%20of%20grammar,%2C%20sentence%20structure%2C%20and%20punctuation.

Allahverdiyeva Vəfa Elxan qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim,
Bakı Slavyan Universiteti,
E-mail: vefabsu@mail.ru

DİL SİYASƏTİNİN VƏ XARİCİ DİL TƏDRİSİNİN EKOLİNQVİSTİK PRİNSİPLƏRİ

Xarici dil tədrisinə ekolinqvistik yanaşma ilk növbədə dil və mədəni müxtəlifliyin qorunmasını nəzərdə tutur. Bu gün YUNESKO kəmiyyət müxtəliflik indeksi yaratmaqla qlobal və ya regional miqyasda dil müxtəlifliyini ölçməyə çalışır. Bu yolla BMT qlobal vətəndaşlıq kontekstində mədəni və dil müxtəlifliyini qorumağa səy göstərir. Bu o deməkdir ki, mədəniyyətlərarası dialoqun və qlobal anlaşmanın gücləndirilməsi zərurəti ilə eyni zamanda mədəni və dil müxtəlifliyinin, milli kimliklərin qorunması və dillərə ədalətlə yanaşma və onların bərabərliyinə cəhd arasında tarazlıq yaratmaq vacibdir. Başqa sözlə, insanın dil və mədəni müxtəlifliyini və milli mənsubiyyətini pozmadan xalqları birləşdirə biləcək millətlərarası və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə üçün optimal bir vasitə inkişaf etdirilməlidir.

Ekolinqvistikanın prinsipləri diktə edir ki, xalqların birləşməsi ilə yanaşı, milli mədəniyyətləri öz orijinal dəyərlər toplusu, adət-ənənələri, institutları, mentaliteti və artefaktları ilə qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək lazımdır. Müxtəliflikdəki birliyin dialektik prinsipi etnolinqvistik müxtəlifliyin vahid və mədəni baxımdan daha zəngin dünyanın təməlinə çevriləcəyini deməyə əsas verir.

Məlumdur ki, mədəniyyət və tarix dildə və nitqdə həkk olunur. Dil biliyi eyni zamanda bu dildə danışan insanların mədəni dəyərlərinə, adət-ənənələrinə, düşüncə və davranış tərzlərinə keçid deməkdir. Mədəniyyət və dil müxtəlif etnik və milli icmaların ontologiyasını əks etdirir, onları digər xalqlardan fərqləndirir. Xalqın mədəni-tarixi ontologiyası onun mövcudluğunun obyektiv şərtləri, tarixi, istehsal etdiyi sərvətlərin məcmusu ilə şərtlənən xarakteroloji xüsusiyyətləridir. Ontologiya, öz növbəsində, qnoseologiyanı, xalqın dünyanı dərk etmə tərzini qabaqcadan müəyyən edir, və bu da öz növbəsində Vilhelm fon Humboldtun "xalqın ruhunu" dərin tarixdən çıxan daxili mənalar toplusu kimi müəyyənləşdirir [1, s.92]. Bu mənalar dil və mədəniyyətin inkişafını ənənədən yeniliyə doğru istiqamətləndirir. Beləliklə, xalqın ontologiyası onun dili, mədəniyyəti və son nəticədə ideologiyası ilə belə bağlıdır.

Mədəniyyət və dil (linqvokultura) həm müəyyən bir icmanı və onun daxilindəki qrupları, həm də fərdi cəmiyyətin bir hissəsi kimi müəyyən etməyə xidmət edir. Şübhəsiz ki, milli identifikasiya daha möhkəm və davamlıdır, çünki mədəniyyət və dil (Şerbanın "nitq fəaliyyəti — dil sistemi — dil materialı" triadası (üçlüyü) kimi [3, s.17]) daha müxtəlifdirlər və erkən uşaqlıqdan başlayaraq dünya, cəmiyyət və onun içində özünü bir növ birlik kimi güclü dərk etməyi formalaşdıran daha çox sinoptik və assosiativ əlaqələr yaradır.

Bir dildə düşünülə və hiss oluna bilən başqa bir dildə eyni şəkildə edilə bilməz; dilin təcəssüm etdirdiyi qavrayış növü, onun ifadə edə bildiyi hadisələrin spektr dairəsi, zehni fəaliyyət və onun nəticəsində işlənən əşya və hisslər düşünən fərdin dilindən asılı olaraq həm keyfiyyət, həm də tip baxımından fərqlənir.

İstənilən dilin dərindən öyrənilməsi müəyyən mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edən linqvistik və obrazlı materialın, anlayışların, stereotiplərin, simvolların, düşüncə/davranış üslublarının və ideologiyaların uzun müddət mənimsə-nilməsi deməkdir.

Mədəniyyət və dil identifikasiya fenomeni, şəxsiyyətin formalaşması prosesi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. İdentifikasiya insanın bu və ya digər milli-mədəni icmaya (millət/milliyyət, irq, inanc, sinif, sosial təbəqə, qrup) mənsubiyyətinin dərk edilməsi kimi müəyyən edilə bilər. İnsan müəyyən bir irsin, sosial təcrübənin davamçısı olduğundan insanın şəxsiyyəti qismən subyektiv, qismən də obyektiv xarakter daşıyır.

Mədəniyyət və dil milli-mədəni mənaların özünəməxsus mental sahəsini yaradır ki, onun daxilində insan dünyanı bu sahənin "prizmasından" dərk edir [2, s.369].

Dil seçimi və istifadəsi insanın şəxsiyyətində və dünyagörüşündə dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunan məsələlər üzrə konsensusa razılığa nail olmaq, vahid mövqe formalaşdırmaq üçün dil siyasəti və linqvodidaktika sahəsində çalışan dilçi və alimlərin, xarici dil müəllimlərinin birgə səyləri vacib amillərdən hesab olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Vilhelm fon Humboldt. Məqalələr və fraqmentlər. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 132 s.

2. Марусенко М.А. Эволюция мировой системы языков в эпоху постмодерна: языковые последствия глобализации. М.: ВКН, 2015. 496 с.

3. Щерба Л.В. Языковая система и речевая активность / ред. Л.Р. Зиндер, М.И. Матусевич; Академия наук СССР. Ленинград: Наука: Ленинградский филиал, 1974. 432 с.

İskəndərova Şaiqə Həmzə qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: iskenderovashaiqe@gmail.com

"YAŞIL" TƏYİNİ İLƏ YARANMIŞ İQTİSADİ TERMİNLƏRİN STRUKTUR SEMANTİKASI

Dil və təfəkkür qarşılıqlı əlaqədədir. Biz dildə mövcud olan söz və ifadələri öz fikirlərimizə, düşüncələrimizə uyğun olaraq istifadə etməklə qarşı tərəflə ünsiyyət qururuq. Söz sadəcə səslərdən, müəyyən fonetik quruluşdan ibarət məfhum deyildir. Özündə müəyyən şüur aktını cəmləşdirən səs kompleksinə malik dil faktıdır. Təfəkkür inkişaf etdikcə yeniliklər baş verir. Bu yeniliklərin nəticəsi olaraq yeni anlayış, məfhum və bunun müqabilində yeni söz və ifadələr yaranır. Sözün bir neçə məna kəsb etməsi sayəsində konkret mənalar müstəqil sözlərlə ifadə olunur. Sözün yeni məna ifadə etməsi onun əşya, anlayış arasında mövcud olan assosiativ əlaqələri əsasında baş verir. Yeni terminlərin formalaşmasında dilin daxili imkanlarından da istifadə olunur.

Çünki ana dilinin saflığı, xəlqiliyi əsas prinsip hesab edilməli və onun həlledici rolu nəzərə alınmalıdır. "Elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır. Ana dilinin lüğət tərkibi əsasında termin yaratmaq üçün yalnız mövcud söz yaradıcılığı modellərindən istifadə etmək kifayətdir" (7, s.8).

Terminologiyada ümumişlək sözlərin məna derivasiyası əsasında terminləşməsi prosesinin əsas səbəbi ümumişlək sözün çoxmənalı lüğəvi semantikaya malik olması ilə bağlıdır. Bu proses sözün mənasının çoxalması, genişlənməsi ilə baş verir. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi dedikdə, sözlərin mənasının dəyişməsi nəticəsində yeni vahidlərin meydana gəlməsi nəzərdə tutulur. "Azərbaycan dilinin ən müsbət xüsusiyyətlərindən biri də eyni səs tərkibinə malik olan sözün bir neçə leksik mənaya malik olmasıdır" (7, s.53).

"Söz təkcə termin kimi işlənmir, eyni zamanda terminoloji leksikanın zənginləşməsində rol oynayır və bir sıra terminlərin yaranmasında iştirak edir" (6, s.71). Beləliklə, aydın olur ki, sözün terminoloji leksikada öz yerini tapması üçün sözün mənasının dərinləşməsi və təkmilləşməsi əsas şərtdir "Yeni anlayışı əks etdirmək üçün dildə əvvəlcədən mövcud olan sözdən istifadə edilir. Lakin yeni anlayışı bildirmək üçün hansı sözdən istifadə olunması təsadüfü deyildir. Bu zaman sözün əvvəlki mənası ilə yeni anlayış arasında əvvəlki sözün təkcə səs tərkibi yox, mənası da iştirak edir" (9,s.196).

Cəmiyyətin və elmin inkişafı ilə bağlı olaraq sözün funksiyası dildə genişlənərək yeni termin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, ümumişlək söz olan "yaşıl" sözünü götürək. Müasir Azərbaycan dilində rəng mənasını bildirən bu söz artıq yeni münasibətlər, yeni tələblər və yeni istiqamətlər fonunda termin kimi özündən sonra uyğun sözlərlə birləşərək terminləşmə prosesində fəal iştirak edir.

Məlum olduğu kimi, 2024-cü il Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan olunmuşdur. Bunun ölkəmiz üçün əlamətdar hadisə olduğunu qeyd edən Prezident İlham Əliyev hər zaman bu məsələlərə böyük diqqət ayırdığını bildirərək, Azərbaycanın 2030-cü ilə qədər müəyyən edilmiş milli sosial-iqtisadi inkişafa dair prioritetləri sırasında yaşıl cəmiyyətin formalaşdırılması, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi kimi məsələlərin yer aldığını hamının diqqətinə çatdırmış, ənənəvi iqtisadiyyatin yaşıl iqtisadiyyata transformasiya olunması üçün cəmiyyətimizdə yaşıl mədəniyyətin formalaşdırılması, xüsusən, gənclərə bu təfəkkürün aşılanması və nəhayət, yaşıl cəmiyyətin formalaşması istiqamətində ardıcıl, sistemli tədbirlərin görülməsinin zəruri olduğunu vurğulamışdır.

Yaşıl cəmiyyətin formalaşması üçün qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi zamanı iqtisadiyyatın, kənd təsərrüfatının bütün sahələrində olan proseslər "yaşıl" sifəti ilə təyin olunur. Məsələn, yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl cəmiyyət, yaşıl enerji, yaşıl şəhər və s. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları hesabına, yəni ümumişlək söz olan "yaşıl" sifəti ilə dilimizdə saysız iqtisadi terminlər yaranmışdır.

Bu iqtisadi terminlər daha çox I, II, III növ sadə və mürəkkəb təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Təyini söz birləşmələri iki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir. Təyini söz birləşmələrində, adətən, birinci tərəf ikinci tərəfi təyin (izah) etdiyi üçün həmin birləşmələrə təyini söz birləşmələri deyilir.

Azərbaycan dilində həm sadə təyini söz birləşmələri, həm də mürəkkəb təyini söz birləşmələri geniş işlənir. Dilimizin lüğət tərkibinə son illər daxil olmuş və ümumişlək söz olan "yaşıl" təyini ilə yaranmış iqtisadi terminlər də quruluşuna görə sadə və mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə ayrılır.

Aşağıda dilimizdə "yaşıl" təyini ilə yeni yaranmış I və II növ sadə və mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə dair nümunələrin izahına keçək.

"Yaşıl" təyini vasitəsilə I növ sadə təyini söz birləşməsi kimi yaranmış iqtisadi terminlər

Təfəkkür və düşüncə sözlərini təyin edərək "yaşıl düşüncə" və "yaşıl təfəkkür" I növ təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl düşüncə və ya yaşıl təfəkkür həyatımızın daha sağlam olmasını qəbul edən təfəkkür və düşüncə tərzi deməkdir. Çünki hər şey ən əvvəl düşüncədən başlayır.

İqtisadiyyat sözünü təyin edərək yaşıl iqtisadiyyat I növ təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl iqtisadiyyat ifadəsi altında ekoloji tarazlığı pozmadan hamı üçün daha yaxşı həyat keyfiyyətini təmin edən davamlı iqtisadiyyat başa düşülür. Enerji sözünü təyin edərək yaşıl enerji I növ sadə təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl enerji dedikdə, təbii-coğrafi mövqe, relyef, iqlim şəraiti, günəş, torpaq, külək, su, biokütlə, yəni təbii enerjiyaratma potensialı baxımından zəngin olan resurslar nəzərdə tutulur.

Paytaxt sözünü təyin edərək yaşıl paytaxt I növ sadə təyini söz birləşməsi yaranır. Yaşıl paytaxt dedikdə, ətraf mühitə davamlı təsir göstərərək gələcək nəsilləri düşünmək, eko-həlləri təşviq etmək və həyata keçirmək, həm də ekoloji innovasiyalarda şəhər mükəmməlliyini qoruyub saxlamaq nəzərdə tutulur. Özündə havanın keyfiyyəti, səs, su, torpaq və ondan davamlı istifadə, tullantılar və sirkulyar iqtisadiyyat, təbiət və biomüxtəliflik, "yaşıl inkişaf" və eko-innovasiya, iqlim dəyişikliyi: təsirlərin azaldılması, iqlim dəyişikliyi: adaptasiya, şəhərlərdə davamlı mobillik, enerji performansı və ekoloji idarəetmə indikatorlarını birləşdirir.

Dünya sözünü təyin edərək yaşıl dünya I növ sadə təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl dünya dedikdə, çirklənmiş ərazilərin bərpası, meşə ilə örtülü ərazilərin artırılması, bitki və heyvanat aləminin qorunması, quru ərazilərdə torpaqların münbitləşdirilərək yaşıllaşdırılması, dəniz sahillərinin, sularının, canlı aləminin mühafizəsi, iqlim dəyişikliklərinin zərərli təsirlərinin azaldılması fonunda yaşayan dünya nəzərdə tutulur.

Şəhər sözünü təyin edərək yaşıl şəhər I növ təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl şəhər dedikdə, şəhər və yaşayış məntəqələri ətrafında olan təbii və süni meşələr, meşə-parklar nəzərdə tutulur ki, bunlar da yaşayış məntəqələri ətrafında havanı sağlamlaşdırır, küləkdən, tozdan, tüstüdən, qazdan mühafizə edir, bəzi əlverişsiz təbii iqlim amillərini mülayimləşdirir və əhalinin sağlamlığına çox böyük müsbət təsir göstərir.

“Yaşıl” təyini vasitəsilə I növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi kimi yaranmış iqtisadi terminlər

I növ mürəkkəb təyini söz birləşməsinin yaranması üçün birinci növ sadə təyini söz birləşməsinin əvvəlinə qoşulmuş təyinin bütövlükdə özündən sonra gələn I növ sadə söz birləşməsini təyin etməsi tələb olunur. Strukturu qısaca belə göstərmək olar: təyin + I növ sadə təyini söz birləşməsi = I növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi.

İqtisadi transformasiya I növ sadə təyini söz birləşməsinə qoşularaq yaşıl iqtisadi transformasiya I növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl iqtisadi transformasiya yaşıl urbanizasiya proseslərində iqtisadi davamlılıq məsələlərini nəzərdə tutur.

İqtisadi sistem I növ sadə ismi birləşməsinə qoşularaq yaşıl iqtisadi sistem I növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl iqtisadi sistemin qurulmasında ilk nəzərə çarpan struktur elementlərinə səmərəli resurs idarəetmə sistemləri, istixana qazlarını azaldan və iqlim dəyişikliyinə adaptasiya olunmuş istehsal infrastrukturu, tullantısız nəqliyyat və davamlı əlçatanlığı təmin edən rabitə sistemi, davamlı məskunlaşmanı nəzərə alan yaşayış infrastrukturu, ictimai ətraf mühit obyektləri daxildir.

İqtisadi tələblər I növ sadə təyini söz birləşməsinə qoşularaq yaşıl iqtisadi tələblər I növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl iqtisadi tələblər”ə cavab verən şəhərlərin qurulmasında enerji-effektiv binaların inşası və bunun nəticəsi kimi emissiyaların azaldılması əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir

Korporativ investisiya I növ sadə təyini söz birləşməsinə qoşularaq yaşıl korporativ investisiya I növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl kotrporativ investisiyalar dedikdə, bərpa olunan enerji layihələrinə *qoyulmuş investor və səhmdarlar tərəfindən qoyulmuş birgə maliyyə vəsaitləri* nəzərdə tutulur.

Korporativ idarəetmə I növ sadə təyini söz birləşməsinə qoşularaq yaşıl korporativ idarəetmə I növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl korporativ idarəetmə ümumən yaşıl iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının, habelə bərpa olunan enerji layihələrinin şirkətlərin etik, məsuliyyətli, səhmdarlar və digər maraqlı tərəflər qarşısında hesabatlı şəkildə idarə olunması deməkdir.

Korporativ kredit I növ sadə təyini söz birləşməsinə qoşularaq yaşıl korporativ kredit I növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl korporativ kredit dedikdə, yaşıl iqtisadiyyatın formalaşdırılması və bərpasına *investor və səhmdarlar tərəfindən* ayrılan kreditlər nəzərdə tutulur.

“Yaşıl” təyini vasitəsilə II növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi kimi yaranmış iqtisadi terminlər

II növ mürəkkəb təyini söz birləşməsinin yaranması üçün isə ikinci növ sadə təyini söz birləşməsinin əvvəlinə qoşulmuş təyinin bütövlükdə özündən sonra gələn II növ sadə söz birləşməsini təyin etməsi tələb olunur. Strukturu qısaca belə göstərmək olar: təyin +II növ sadə təyini söz birləşməsi = II növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi.

Şəhər iqtisadiyyatı II növ sadə təyini söz birləşməsinə qoşulmaqla yaşıl şəhər iqtisadiyyatı II növ mürəkkəb təyini birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl şəhər iqtisadiyyatı mövcud və inkişafda olan şəhər iqtisadiyyatlarının ətraf mühit, sosial ehtiyaclar nöqteyi-nəzərindən daha arzu edilən formada fəaliyyət göstərməsi deməkdir.

Şəhər konsepsiyası II növ sadə təyini söz birləşməsinə qoşulmaqla yaşıl şəhər konsepsiyası kimi II növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl şəhər kon-

sepsiyası iqtisadi fəaliyyətin bütün mərhələlərində, yəni istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakın hər bir addımında şəhər iqtisadiyyatına yaşıl innovasiyaların tətbiqini nəzərdə tutur.

İnkişaf siyasəti II növ sadə təyin söz birləşməsinə qoşularaq II növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl inkişaf siyasəti dedikdə, iqtisadi, texniki, sosial və ekoloji siyasət alətləri nəzərdə tutulur.

İnkişaf məqsədi II növ sadə təyini söz birləşməsinə qoşularaq yaşıl inkişaf məqsədləri kimi II növ mürəkkəb təyini söz birləşməsi yaranmışdır. Yaşıl inkişaf məqsədləri dedikdə, nəqliyyat sektorunda mineral yanacaq növlərindən istifadənin azaldılması, səmərəli nəqliyyat infrastrukturunun qurulması və mobilliyin təmin olunması nəzərdə tutulur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağayev A. Maliyyə terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2005, 421 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, I cild, 2006,744 s.
3. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğəti. Bakı, 2005, 246 s.
4. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, 1997, 268 s.
5. Qasımlı V., Hüseyn R., Hüseynov R., Həsənov R., C Cəfərov C., Bayramova A. Yaşıl iqtisadiyyat. Bakı, 2022, 280 s.
6. Logistika terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, Çaşıoğlu, 2015, 488 s.
7. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikası. Bakı, 2006. 372 s.
8. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, 380 s.
9. Verdiyeva Z. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979, 307 s.

İsmayılova Aygün İdris qızı, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
E-mail: aygunismayilova2015@outlook.com

YAŞIL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA XARİCİ DİL KOMMUNİKASİYA VASİTƏSİ KİMİ

Ötən əsrin sonlarında Azərbaycan mürəkkəb tarixi dövr yaşasa da, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük təkamül yolunu inamla keçərək sabit, təhlükəsiz və müasir həyat səviyyəsini təmin etmiş ölkə kimi dünyada tanındı. Ölkənin beynəlxalq nüfuzu əhəmiyyətli dərəcədə artdı, cəmiyyətdə dövlətçilik ənənələri gücləndi, müasir sosial-iqtisadi infrastruktur quruculuğu uğurla həyata keçirilməyə başlandı. Uzun illər iqtisadi inkişafdan qaynaqlanan yüksək maliyyə imkanları makroiqtisadi sabitlik və artıma mühüm töhfə vermiş, təhlükəsizliyin təmini üçün güclü potensial yaratmışdır. Uzun illər ərzində yaranan ekoloji problemlərin kompleks həlli və bu sahədə davamlı inkişaf Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair müəyyən-

ləşdirilən beş Milli Prioritetdən biri Azərbaycanın təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi olmasıdır. Ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı ilə bərabər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin edilməlidir. Bu prioritet daxilində strateji dövrdə iki məqsədin - yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit və "yaşıl enerji" məkanı - effektiv reallaşdırılmasına nail olunmaq hədəflənir. Milli Prioritetlərdə qeyd edilir ki, iqtisadi artımla ekoloji mühit tarazlı olmalıdır. Yüksək keyfiyyətli ekoloji mühitin məqsədi ölkədə keyfiyyətli və təmiz ekoloji mühitin qorunması, resurslardan səmərəli istifadənin təmin edilməsidir. Uzun illər ərzində yaranan ekoloji problemlərin kompleks həlli və bu sahədə davamlı inkişaf diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu prioritetlərə nail olunması öz növbəsində Azərbaycanda "yaşıl iqtisadiyyat" məsələsini aktuallaşdırır. Məhz iqtisadi ədəbiyyatda bu aspektlərə vahid yanaşmanı təmin edən konsepsiya "yaşıl iqtisadiyyat" adlanır. "Yaşıl iqtisadiyyat" anlayışı, ilk növbədə, ekoloji iqtisadiyyat istiqaməti ilə birbaşa əlaqədədir. Zaman keçdikcə qeyd olunan bu problemlərin həll edilməsi üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi daha da aktuallaşır. Vaxtında həllini tapmamış, kiçik bir təbiət hadisəsi kimi izah olunan problemlər indi artıq bəşəriyyət qarşısında qlobal, qarşısıalınmaz fəlakətlərlə başa çata biləcək prosesə çevrilmişdi. Azərbaycan Respublikasında da ekoloji problemlərin həlli vacib sayılır və bu istiqamətdə kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Ölkəmiz mütərəqqi bəşəriyyətin qəbul etdiyi «Dayanıqlı inkişaf» konsepsiyasının prinsiplərinin həyata keçirilməsinə töhfə verir və iqlim dəyişmələrinə təsirlərin yumşaldılması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinə təsirlərin azaldılması istiqamətində bərpa olunan və alternativ enerji mənbələrindən və enerji səmərəli texnologiyalardan istifadənin artırılması, meşə ərazilərinin genişləndirilməsi və digər tədbirlər həyata keçirilir. [1]

BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP29 kimi mötəbər bir tədbirin Azərbaycanda keçirilməsi ilə əlaqədar yekdil qərarın verilməsi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən Azərbaycana böyük hörmət və etimadın, eləcə də ölkəmizin milli, regional və qlobal səviyyədə ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması işinə töhfəsinin təqdir olunmasının bariz nümunəsidir.

Qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına inteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verməkdədir. Bu çərçivədə regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasının müəyyən edilməsində rolunu daha da möhkəmləndirməkdədir.

Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər qarşıdakı illərdə Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qüdrətinin daha da artacağına əminlik yaradır. Bu imkanlar 2030-cu ilə qədər olan mərhələdə Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə və müasir həyat standartlarına əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik qüdrətli dövlətə çevrilməsinə zəmanət verir. Azərbaycan dövləti ölkədə əhalinin rifahının daha da artırılması üçün sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi yolunu seçmişdir.[2]

Milli sosial rifah səviyyəsinin davamlı artması məqsədilə yüksək, dayanıqlı, inklüziv və başlıca olaraq özəl təşəbbüslərə arxalanan iqtisadi artımın sürətlənməsi, azad edilmiş ərazilərə əhalinin qayıdışının təmini Azərbaycanın yeni inkişaf magistralının ideoloji nüvəsini təşkil edir. Ölkəmizin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, biznes və dövlət üçlüyünün uğurlu əlaqəsi möhkəmləndirilir. Dövlətin iqtisadiyyatda rolunun bazaryönlü islahatlar vasitəsilə effektiv və səmərəli idarə olunması, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, biznesə dost dövlət idarəetməsi və xarici bazarlara yerli məhsulların çıxışını artırmaq məqsədilə ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması iqtisadi yüksəlişin təməl amilləridir. Ölkədə özəl təşəbbüslərin yaradıcı və innovativ əsaslarla inkişaf etdirilməsi iqtisadi resursların daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə istiqamətlənməsini təmin etməkdədir.

Bu məqsədlərin reallaşdırılması dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyə xidmət edən effektiv makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin formalaşdırılmasını, iqtisadi inkişafın ortamüddətli və uzunmüddətli "hərəkətverici qüvvələri"nin möhkəmləndirilməsini – insan kapitalının müasirləşdirilməsini, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsini və iqtisadi suverenliyin tam təmin olunmasını tələb edir. İqtisadi artımın davamlı olması, milli iqtisadiyyatın dərin şaxələnməsi, mallar və xidmətlər üzrə ixrac potensialının tam reallaşdırılması üçün yeni "hərəkətverici qüvvələr" tapılmalıdır. Neft sektoru sosial-iqtisadi inkişafın dayaqlarından biri olsa da, qeyri-neft iqtisadiyyatı inkişafın mərkəzinə çevrilməlidir.

Buna sübut olaraq 1954-cü ildə imzalanmış Avropa mədəniyyət konsepsiyasını, habelə 1975-ci il Helsinki Konfransının yekun aktını göstərmək olar. Həmin sənədlər ona imza atan bütün dövlətlərin dilində tərtib olunmuşdur. Biz tam şəkildə dərk etməliyik ki, respublikamızda xarici dil konsepsiyası istər ölkə daxilində, istərsə də onun hüdudlarından kənarda xalqımızın dünyanın elmi-texniki, ədəbi-mədəni, social-iqtisadi və s. irsinə yiyələnmək, bu yolla da müasir sivilizasiyanın öncül cərgələrinə çıxmaq məqsədini qarşıya qoymalıdır.[3]

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev çıxışlarının birində demişdir: «Bu gün bizim təhsilimizin məqsədi uşaqlara və gənc nəslə bilik vermək, onları gələcəyə hazırlamaqdır. Lakin bununla bərabər ən başlıca məqsəd Azərbaycan cəmiyyətinin layiqli üzvünü, Azərbaycan vətəndaşını formalaşdırmaqdır".

Bu baxımdan, müstəqillik qazanmış respublikamızda həyatın bütün sahələrini əhatə edən və elmi-metodik cəhətdən əsaslandırılmış Konsepsiyaya ehtiyac olduğu kimi, xarici dillər sahəsində də xalqımızın gələcək inkişafına yönələn geniş fəaliyyət proqramını işləyib hazırlamağa böyük zərurət yarandı. Biz bilirik ki, müasir dövrdə dünya səviyyəsinə layiq, hərtərəfli inkişaf etmiş kadrları xarici dili bilmədən təsəvvür etmək mümkün deyildir. İnkişaf etməkdə olan cəmiyyətin təkmilləşdirilməsi insanların ideya yetkinliyindən və mənəvi zənginliyindən, onların təhsil və peşə səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. İnsanların həmin keyfiyyətlərə yiyələnməsi isə bir cox cəhətdən məktəbin üzərinə düşür. Çünki sabahın qurucuları bu gün məktəbdə yetişirlər. İndi ölkəmizdə ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatı çox yüksək səviyyədə həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Bu gün Azərbaycan dünya birliyi ölkələrilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də başqa fəaliyyətlərlə yanaşı, bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdı-

rılması müasir məktəbin mühüm vəzifələrindən biridir.

Qloballaşan dünyadakı sivilizasiyanın ən mütərəqqi sahəsi sayılan təhsil prosesinin durmadan inkişafı, müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, yenidən qurulması tələb olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının XXI əsri "Təhsil əsri"-"İntellekt əsri" adlandırması heç də təsadüfi deyil. Bu son illərdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində daha parlaq şəkildə nəzərə çarpan elmi-texniki nailiyyətlərin nəticəsindən, həyata tətbiqindən irəli gələn zərurətdir. Deməli, hazırkı dövrdə diqqəti cəlb edən qlobal problemlərdən biri "təhsil əsrinin" ilk illərindən başlayaraq yeni pedaqoji texnologiyalara, fəal təlim metodlarına istinad etmək və milli təhsil sistemimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasına zəmin yaratmaqdır.[4]

Bu baxımdan dil öyrənənlər getdikcə daha çox dəyişdirilən yollarda insan kommunikasiyalarını və qarşılıqlı təsiri başa düşməyi və aydınlaşdırmağı öyrənir və inkişaf etdirirlər. Onlar bunu başqaları ilə əlaqədə olarkən bölüşdükləri hissləri, düşüncələri və fikirləri hiss edən, izah edən, analiz və aydınlaşdıran müşahidəçi və kommunikasiyada iştirakçı kimi edirlər. Bu zaman onlar özlərinin və digərlərinin məqsədlərini aydınlaşdırmaqla, başqaları ilə münasibətdə özünüməlumatlandırmaqla məşğul olurlar.

Bu o deməkdir ki, müxtəlif mədəniyyətə malik olan, müxtəlif siyasi quruluşlarda yaşayan insanlar təkbaşına yaşaya bilməz, xalqlar, millətlər arasında inteqrasiya prosesi başlanıb. İnteqrasiya prosesində isə ünsiyyətə ehtiyac yaranır. Ünsiyyətin başlıca vasitəsi isə dildir. Demək, müxtəlif dil daşıyıcıları olan toplumlar, xalqlar, millətlər bir-birilə ünsiyyətə girmək üçün hökmən bir-birinin dilini öyrənmək məcburiyyətində qalırlar. Buradan da xarici dilin öyrədilməsi və öyrənməsi bir zərurət olaraq meydana çıxır.

Hazırkı dövrdə hər bir insanın karyerada inkişafı üçün, daha çox mədəniyyətlərlə tanış olmaq üçün, xarici ədəbiyyatı orijinal dildən oxumaq üçün ən azı bir xarici dili bilməsi şərtdir. Milli və bəşəri dəyərləri, elmi nailiyyətləri böyüməkdə olan nəslə çatdırmaqda müasir təlim texnologiyaları həlledici rol oynayır.

Əgər bu gün müstəqil Azərbaycanımızın təhsil sistemi dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunursa, təhsilimizin ayrı-ayrı mərhələləri təhsilin dünya standartları tələbləri səviyyəsində qurulur və əsaslı təkmilləşdirmə, yeniləşdirmə işləri aparılır. Təhsilin, dövləti və cəmiyyəti möhkəmləndirməyin prioritet sahələrindən biri hesab edən Azərbaycanın başlıca məqsədi də demokratik, dünyagörüşlü, bacarıqlı, məsuliyyətli vətəndaşlar yetişdirməkdə görür. Bütün bunlar uşaqlardan gələcəyə, get-gedə mürəkkəbləşən cəmiyyətə hazırlığı ilə bağlı məsələlərə, xüsusən də, təhsil konsepsiyasına yeni nəzərlə baxmağı tələb edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil təcrübəsi göstərir ki, adi ünsiyyət yaratmaqdan tutmuş, kiçik iqtisadi layihələr qurub reallaşdırmağa qədər ən müxtəlif qabiliyyətləri özündə əks etdirən bacarıqlar mükəmməl bir sistemin tərkib hissələridir. Dünya arenasına girmək, onlardan bəhrələnmək, iqtisadiyyatımızı inkişaf etdirmək, beynəlxalq aləmdə ölkəmizi hərtərəfli tanıtmaq ölkə vətəndaşlarının, o cümlədən gənclərin təxirəsalınmaz vəzifələridir. Bu məqsədlə onlar dilimimizlə yanaşı bir neçə dildə ünsiyyət qurmağı bacarmalıdırlar. Ölkəmizin əbədi inkişafı naminə bu vacib məsələlərdəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1.”Yaşıl” iqtisadiyyat, İqtisadiyyat Nazirliyi, https://www.ekonomy.gov.az

2.Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı, https://president.az/az/articles/view/50474, 2 fevral 2021-ci il.

3. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin «Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı, https://president.az.\az\articles\view\62737, 25 dekabr 2023.

4. Xarici dillərin təlimi metodikasının ümumi məsələləri. ”Maarif” nəşriyyatı, B.1967.

Алхасов Яшар Камиль оглу,
доктор философии по педагогике,
доцент кафедры «Практического русского языка
и методики его преподавания»
Бакинского Славянского Университета
E-mail: a-yashar@rambler.ru

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ: СИЯЮЩАЯ ВЕРШИНА ИЛИ ЗИЯЮЩИЙ ПРОВАЛ?

В каждом языке есть особые лексические единицы, которые являются богатством выразительных средств языка и придают ему национальный колорит, выразительность, образность, живость, эмоциональность. Эти лексические единицы, будучи устойчивыми сочетаниями слов данного языка, называются фразеологизмами. В лингвистической литературе отмечаются следующие основные дифференциальные признаки фразеологизмов: воспроизводимость, устойчивость, образность, сочетаемость лексем и семем, внутрикомпонентные связи, постоянство компонентного состава, семантическая целостность, лексическая неделимость и т.п.

Российский языковед В.В.Виноградов, развивая идеи швейцарского лингвиста Ш.Балли, предлагает общепринятую классификацию фразеологических единиц. Основной принцип этой классификации – степень семантической слитности компонентов в целостном значении фразеологических единиц. На основе данного принципа В.В. Виноградовым выделено ***три типа*** фразеологических единиц: фразеологические сращения (*бить баклуши, попасть впросак*), фразеологические единства (*держать камень за пазухой, первый блин комом*) и фразеологические сочетания (*закадычный друг, заклятый враг, расквасить нос*) [5]. Данная классификация, лежавшая в основе разграничения типов фразеологизмов во всей советской лингвистической науке, начиная с 50-х годов прошлого столетия (А.Н.Гвоздёв, Н.М.Шанский, М.Т.Тагиев, Д.Э.Розенталь, М.И.Фомина, Ф.Г.Гусейнов, В.М.Мокиенко, В.Н.Телия), до сих пор остаётся ведущей и в азербайджанском языкознании (Г.А.Байрамов, А.Г.Гурбанов, С.Н.Муртузаев).

Виноградовская классификация послужила и до сих пор служит основной теоретической базой для лексикографической разработки фразеологических еди-

ниц азербайджанского языка (Н.Ф.Сеидалиев, Г.М.Магеррамли, Р.Исмаилов, М.Т.Тагиев, А.А.Оруджев).

Однако в печатном издании (далее ПИ) «**Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti**» был провозглашён отказ от указанной выше традиционно-классической концепции описания фразеологизмов, и в качестве фразеологических единиц рассматриваются и афоризмы, изречения, пословицы, поговорки [3]. Таким образом составители ПИ (скорее всего первый составитель, он же и редактор), претендующие на «оригинальность» (köhnə bazara təzə nırx qoymaq iddialı), оказали медвежью услугу (qaş düzəltmək əvəzinə gözü də vurub çıxardıblar). Впрочем, обо всём подробно.

1. Аннотация (с.3) и предисловие (с.5) ПИ, предназначенного для широкого круга читателей, написаны сумбурно: откуда знает среднестатистический пользователь, что такое «transdil nəzəriyyəsi müstəvisində»? (с.3). Краткая аннотация (8 предложений на целую страницу) изобилует научными и стилистическими ошибками: “Lüğət Azərbaycan dilinin frazeologiya...fondunu ....əhatə edir” (?) (нельзя объять необъятное), имеются повторы (....ədəbiyyatdan, ...ədəbiyyatdan), неправильные употребления: təmsil olunmuşdur / должно быть: öz əksini tapmışdır, или yer almışdır), yer tutmuş / должно быть: yer almış, или verilmiş. Информация о ПИ как о «продукте 15-летнего труда составителей (а не авторов)» тоже звучит банально и смешно.

Первый абзац предисловия содержит сразу две грубейшие ошибки: 1) имя французского писателя Вольтера отнюдь не «Мари Антуан», а «Франсуа-Мари Аруэ»; 2) слова «Словарь – это Вселенная в алфавитном порядке…» принадлежат другому французскому писателю Анатолю Франсу [7].

Говоря о трансъязыковом характере фразеологии, составитель и редактор ПИ ссылается на источник: (*34, 149-158 s.*). А в списке использованной литературы (с.1554) под номером 34 стоит другая литература. А в названии статьи под номером 35 (кстати, на которую хотел сослаться составитель и редактор ПИ), допущена непростительно грубая ошибка: «трансязыковой».

Составитель и редактор ПИ хоть и старается преподнести свой опус как «небольшую попытку в решении общенародной культурно-филологической проблемы», однако сам текст предисловия свидетельствует о другом: он (текст) содержит множество грубых пунктуационных, стилистических ошибок и изобилует ложными научными утверждениями. Именно в предисловии ПИ глубоко закапывается мина замедленного действия, заложенная в аннотации («Lüğət Azərbaycan dilinin frazeologiya...fondunu ***transdil nəzəriyyəsi müstəvisində*** əhatə edir» (с.3)). Говоря вначале о лексицентричной трактовке фразеологических единиц, составитель и редактор ПИ исподволь «обосновывает» необходимость рассмотрения их «в плокости трансъязыковой теории», тем самым готовит почву для включения афоризмов, изречений, пословиц, поговорок в ПИ в качестве фразеологических единиц. И это делается отнюдь не из научных соображений, не из «патриотических чувств», а в сугубо меркантильных, коммерческих целях.

Таким образом после «теоретической аргументации» так называемой трансъязыковой природы фразеологии, сшитой белыми нитками, составитель и редактор ПИ начинает варить кашу под названием «Azərbaycan dilinin frazeo-

logiya lüğəti», добавив в неё почти все пословицы и поговорки из опуса «Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti» [4], которую мы с вами расхлёбываем.

2. Реализуя свой «научный меркантилизм», составитель и редактор ПИ сплошь и рядом нарушает все существующие принципы лексикографии, а именно:

1) Словник определён неправильно: так называемые вокабулы искусственно натасканы: adam dilindən *ilişər* (должно быть: bəlaya düşər), borc *etmək* (должно быть: eləmək), A-dan Z-yə (пример для иллюстрации тоже искусственный: ANS,11.02.2015), açıq qapını döymək (пример не обнаружен), eyb *etmək* (должно быть: eləmək).

2) В классическом понимании фразеологизм – это устойчивое словосочетание, т.е. состоит как минимум из двух слов. В таком случае как понять включение в ПИ «слов-одиночек» типа: *qırışmal* (с.971), *yaşınmaq* (с.1489), *yekəbaşlar* (с.1496), *tövbə* (с.1361), *acığına* (с.19), *amandır* (с.126), *bərəkallah* (с.262), *dağlamaq* (с.405), *dilbilməz* (с.454), *dünyasında* (с.506), *əkilmək* (с.550), *göydəndüşmə* (с.650), *həştaddandır* (с.752), *xeyirdimi?(*с.771), *xərifləmək* (с.777) и др.?

3) Из опуса «Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti» переброшены не фиксированные во фразеологических источниках нашего языка, лишённые национального колорита, переводы с русского языка: təkərinə ağac taxmaq (с.1336), lütün soyğunçudan qorxusu olmaz (с. 1033), almaz cirk götürməz (с.121) (almaz palçıqda da qiymətini itirməz / almazı palçığa atmışlar, qiymətinə xələl gəlməmiş) (пример из произведения М.Ибрагимова «Парвана» не найден).

В качестве источника иллюстрации к словарной статье ***lütün soyğunçudan qorxusu olmaz*** приводится «отрывок» из фельетона Али Илдырымоглу «Tütəkçalanlar»: «Daşdəmir böyük bir şəhərdə yaşadığını bildirib, özünü bir qədər üstün tutdu. Lakin söhbət əsnasında Əlqəməyə ***lütün soyğunçudan qorxusu olmaz***, deməyi də unutmadı» (с. 1033). А в фельетоне из 4-х страниц я обнаружил следующее: «***Daşdəmir böyük bir şəhərdə yaşadığını bildirib, özünü bir qədər üstün tutdu. Lakin söhbət əsnasında Əlqəmənin üç dəfə müttəhim kürsüsündə əyləşdiyi və ondan çox cəza aldığı məlum olanda, Daşdəmir tütəyin dilini bir balaca çəkdi. Çünki Daşdəmir vur-tut bircə dəfə ilişmişdi. Oğurluqda Daşdəmir Əlqəmənin yanından yel də olub ötə bilməz. Bu yolda Əlqəmənin başı neçə dəfə daşdan-daşa dəyib. Özü də xırda yox, iri daşlara. Daşa da tab gətirmək hər başın işi deyil. Odur ki, Əlqəmə özünü Daşdəmirdən ötkəm aparırdı…***» [8]. К сожалению, может быть, к счастью, в этом отрывке, да и во всём четырёхстраничном фельетоне не удалось найти инкубационную пословицу ***lütün soyğunçudan qorxusu olmaz.***

В качестве источника иллюстративного материала к словарной статье ***eşşəyin böyüyü tövlədədir*** (с.534) приводится из фельетона «Kiçik müdir» Али Илдырымоглу: *Danışırlar ki, Pirqulunun evində hər gün mərəkə qopur. – Ay kişi, hələ Fedik də deyir ki,* ***eşşəyin böyüyü tövlədədir****, sizin xəbəriniz yoxdur*. Мы «переворошили» двухстраничный фельетон и не обнаружил ничего.

Или же другой пример. В словарной статье ***iki arvadlı ev zibilli olar*** в качестве иллюстрации приводится следующий пример из произведения "Dağ

dərdi” Али Илдырымоглу: *Qurban bığaltı gülüb dedi: – A kişi, dədə-babadan görmüşük ki, **iki arvadlı ev zibilli olar**, vəssaslam*. Данная «пословица» не фиксирована ни в одном источнике и противоречит менталитету нашего народа. А в маленьком рассказе А.Илдырымоглу описывается диалог учителя и ученика, даже нет персонажа по имени Гурбан.

Вот как засоряется золотой паремио-фразеологический фонд Азербайджана, подсовываются выхолощённые, лишённые живого национального колорита обороты и ещё искажается наша художественная литература. Судите сами! Тут уместно напомнить составителю и редактору ПИ пословицы: Xoruzun quyruğu görünür (Шито белыми нитками)! Kor-kor, gör-gör! (Всё налицо – как выеденное яйцо)!, Bu meydan, bu şeytan (Вот тебе коза, вот тебе и буза)!

4) В опусе «Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti» [4] имеется множество переведённых, искусственно натасканных пословиц и поговорок: ildırım həmişə hündür ağacları vurur (гроза бьёт по высокому дереву); it sidiyi ilə dənız bulanmaz (тем море не погано, что псы налакали); it yarasına öz ağzının suyu dərmandır / it yarasını gərək it yalasın (для собачьей раны её язык – лекарство). Источником «пословицы» «для собачьей раны её язык – лекарство» в опусе указано: (İ, 204). Однако сама «пословица» построена не по-русски: в предложении притяжательное местоимение ***её*** замещает существительное ***собака***. А где это слово? Нет, есть притяжательное прилагательное ***собачья***. Правильным было бы предложение: для раны собаки лекарство – её язык! Всё это – яркое свидетельство, мягко говоря, научного лицемерия составителя и редактора ПИ.

3. Некоторые синонимичные пословицы в опусе «Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti» [4] (*üç eşşək bir axırda arpa yeməz* (с.330), *iki eşşək bir axırda arpa yeməz* (с.198), *iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz* (с.198)), «эмигрируя» в ПИ, представлены в одной словарной статье (вокабуле): *iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz* (с.801). А остальные даны как пояснение к ней. От пословицы *üç eşşək bir axırda arpa yeməz* (с.330) даётся отсылка к другой, естественно, синонимичной пословице: ***iki qoyunun başı...*** **.** **(**с.330). Как, по какой шкале расценить уровень знания составителя и редактора ПИ? Думаю, в любом случае зашкаливает. С другой стороны, пословица ***iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz*** может быть употреблена в ситуации «непримиримости двух сильных, гордых, достойных и т.д. людей», а пословицы ***üç eşşək bir axırda arpa yeməz*** (с.330), ***iki eşşək bir axırda arpa yeməz*** (с.198) – «употребимы» в ситуации упрямства, тупости и т.д. Поэтому эти пословицы под одной шапкой давать нельзя.

4. В конце ПИ приводится список лексикографических источников. Под номером 13 стоит: ***Həmidov İ.H., Həmidova L.İ. və başqaları. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı,Təhsil, 2009, 261 s***. [3] Налицо грубое нарушение этических норм и принципов библиографического описания книги, скорее всего опуса, как было указано выше. Дело в том, что вторым составителем книги является Бахруз Ахундов, доцент Азербайджанского университета культуры и искусства, заслуженный работник культуры, талант-

ливый писатель, автор множества книг. Однако ныне покойный Бахруз муаллим был вычеркнут из своего законного второго места среди составителей и переведён в категорию «*və başqaları*». С другой стороны, количество страниц вместо **560** указано **261**. Всё это беспардонное отношение к своему коллеге, вопиющее нарушение авторских прав, и безусловно, свидетельствует о «благодарности» и «благородности» составителя и редактора ПИ.

Из вышеизложенного становится ясно, что печатное издание ***«Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti»*** **[3]**, и опус ***«Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti»*****[4]**, изобилующие ложными научными утверждениями, фактами искажения фразеологических единиц, пословиц и поговорок – «жемчужин» устного творчества азербайджанского народа, подтасовками примеров из художественной литературы и фильмов – это не только оскорбление светлой памяти всех тех, кто занимался изучением вопросов азербайджанской фразеологии (А.Гусейнзаде, М.Т.Тагиев, Б.Г.Таирбеков, А.М.Мамедли и др.), но и удар в спину азербайджанской лингвистики и фольклористики. Где рецензии тех, чьи фамилии фигурируют в качестве рецензента? Особенно ценна будет рецензия выдающегося азербайджанского учёного-лингвиста профессора Аслана Мамедли (Allah ona rəhmət eləsin!). Где его рецензия? – Нет! Ведь ПИ не прошло ни одной научной, даже технической инстанции, дающей разрешение на его издание.Почему хранит молчание Институт языкознания имени Насими НАН Азербайджана, формально осуществляющий мониторинг чистоты государственного языка?

Подобное недопустимо не только с морально-этической точки зрения, но и с точки зрения действующих законов [2; 6]. С 2003 года существует Конвенция ЮНЕСКО «Об охране нематериального культурного наследия», к которой в 2006 году присоединилась и Азербайджанская Республика. В этом международном документе под термином «Нематериальное культурное наследие» понимается*: а*) устные традиции и формы выражения, включая язык в качестве носителя нематериального культурного наследия; *б*) исполнительские искусства; *в*) обычаи, обряды, празднества; *г*) знания и обычаи, относящиеся к природе и вселенной; *д*) знания и навыки, связанные с традиционными ремеслами [6]. Таким образом, под охрану ЮНЕСКО попадает азербайджанский язык и его выразительные средств языка, придающие ему национальный колорит, выразительность, образность, живость, эмоциональность, т.е. фразеологические единицы, пословицы, поговорки и т.д.

Вот так составители ПИ (особенно первый составитель и редактор, возомнившим себя «великим паремиологом») наломали дров, вместо сияющих вершин, пришли к зияющим провалам.

Считаем, что ПИ, посвящённое азербайджанской фразеологии – это ***посягательство на святая святых и идеологическая диверсия против азербайджанского народа***, и поэтому все его экземпляры должны быть немедленно изъяты из книжных магазинов как опасное идеологическое оружие против духовности народа.

Список использованной литературы:

1. Atalar sözləri / tərtibçi: Mətanət Yaqubqızı. – Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2013, 476 s.
2 Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı: Qanun, 2003. – 24 s.
3. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti / tərtibçilər: İ.Həmidov, M.Qocayev, R.Məmmədova və b. – Bakı: TEAS Peess Nəşriyyat evi, 2020. – 1560 s.
4. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti / tərtibçilər: İ.Həmidov, B.Axundov və b. – Bakı: Təhsil, 2009. – 560 с.
5. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. – М.: 1977. – 312 с.
6. https://ich.unesco.org/doc/src/2003_Convention_Basic_Texts-_2018_version-RU.pdf
7. https://ru.citaty.net/avtory/anatol-frans
8. http://www.aliildirimoglu.az/felyetonlar/25.php

Sərdarova İradə Nadir qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dillər Universiteti

XARİCİ DİL VERBAL KOMMUNİKASİYA VASİTƏSİ KİMİ

“*Kommunikasiya”* latın mənşəli termin olub, rabitə, əlaqə, ünsiyyət mənalarını ifadə edir. Kommunikasiya insanın həyatının və fəaliyyətinin əsasını təşkil edir, onu müxtəlif sahələrdə müşayiət edir. Kommunikasiyasız, ünsiyyətsiz heç bir fəaliyyət mümkün deyil. Bütün peşə sahibləri - müəllim, həkim, sahibkar, inşaatçı, satıcı öz işini yerinə yetirərkən ünsiyyət qurmağa, danışıqlar aparmağa, sual verməyə, cavab almağa məcburdur [1, 24].

Kommunikasiya prosesində nitq mühüm rol oynayır. İnsan istər onu əhatə edən mühit, istərsə də keçmiş və gələcək barədə hər cür məlumatı əsasən yazılı və şifahi nitq vasitəsilə alır. Nitqin əsas struktur vahidi olmaq etibarilə söz çox böyük qüvvəyə malikdir. İ.P.Pavlovun sözləri ilə desək «Söz fırtına kimi insanın orqanizminin ən etibarlı hesab edilən psixofizioloji prosesləri belə dağıda bilər, tərsinə çevirər, hətta yox edər və ya dəyişə bilər» [3, 87]. Söz yalnız pozan, dağıdan deyil, eyni zamanda müsbət təsirə malik ən qüvvətli qıcıqlandırıcıdır.

Ən çətin şəraitdə deyilən bircə kəlmə söz belə insanda ruh yüksəkliyi yaradır, onda müsbət emosiyaların baş qaldırmasına, nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına, təzahürünə, həmçinin formalaşmasına istiqamət verə bilər. Burada əsl məsələ hər sözdən yerində istifadə etmək, bununla da ünsiyyətə düzgün qiymət verməkdir [2, 41].

Nitqin müxtəlif funksiyaları var. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

1. Nitq insanın intellektual fəaliyyətinin əsas silahıdır.
2. Ictimai- tarixi şərait haqqında məlumatı nitq vasitəsilə alınır.
3. Nitq ümumbəşəri təcrübənin mövcudluğunu təmin edir.

4. Nitq milli mədəniyyətin inikası vasitəsidir.

5. Nitq idrak alətidir [5,78].

Nitqin əsas funksiyası ilə yanaşı köməkçi funksiyaları da mövcuddur: a) nitqin emotiv funksiyası (danışanın emosiyasını, hisslərini ifadə etməsi); b) nitqin poetik, yaxud da estetik funksiyası; j) nitqin nominativ funksiyası; ç) nitqin yardımçı funksiyası (məs: allo); d) nitqin fərqləndirmə (diakritik) funksiyası; ə) nitqin interaktiv (qadağanedici) funksiyası və s. [7, 36]. Kütləvi informasiya prosesi 4 tərkib hissədən ibarətdir: kommunikator, resipient, verilən məlumat, informasiyanın vərilməsini və qəbulunu təmin edən vasitələr.

Müasir cəmiyyətdə nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən sayılan əcnəbi dil biliyi vacibdir, lakin jest dili bütün dünya əhalisi tərəfindən ən asan anlaşılan leksik, qrammatik üsluba malik ünsiyyət vasitəsidir [6,18]. Jest dilinin hamı tərəfindən anlaşılan olmasının əsas səbəbi bu dilin semantik vahidinin təsvir etdiyi predmetin mənşəyi ilə sıx əlaqəli olmasından irəli gəlir. Mədəniyyətlərarası dialoq zamanı müxtəlif millətlər üçün jestlər fərqli mənaya malik ola bilər: insanların gündəlik ünsiyyəti zamanı istifadə etdiyi elə jestlər var ki, həmin jest bir mənada işlədilə, lakin kimə ünvanlanmışdırsa həmin adam tərəfindən başqa cür başa düşülə bilər [8,16].

Xarici dili tam real ünsiyyət vasitəsi kimi tədris edib öyrətmək lazımdır. Tədris prosesində təbii situasiyalar quraraq, xarici dildə diskussiyalar apararaq real ünsiyyət şəraiti yaratmaq ən önəmli ünsürlərdən biridir. Dil öyrənmək tək verbal faktorlardan asılı deyil, çünki ünsiyyətdə effektivlik yaratmaqda komunikativ səriştə, etiket qaydaları və digər qeyri-verbal faktorlar da mühüm rol oynayır. [9, 15]. Xarici dildə istifadə olunan sözlərin mənası və qrammatik qaydaları bilməklə dil baryerini aşmaq müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə ünsiyyət qura bilmək üçün kifayət etmir. Bunun üçün öyrənilən dilin aid olduğu dünyanı dərindən tədqiq edərək mədəni baryeri də aşmaq çox vacibdir. Fərqli mədəniyyətlərə xas bəzi millispesifik komponentlər mədəniyyətlər arasında ünsiyyət qurmaqda çətinliklər yaradır [10, 51]. Öyrənilən dilin aid olduğu mədəniyyəti bilmədən dili ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənmək mümkün deyil. Kommunikativ səriştəliyin səmərəliyini artırmaq üçün dil daşıyıcısının mədəni aləminə daxil olaraq onun həyat tərzi, mentaliteti, adət-ənənələri, milli spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və öyrənmək lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Слива М.Е. К вопросу о невербальных средствах передачи информации // Вестник КрасГАУ, 2013, №11, с. 311–314.

2. Abdullayeva F.B. Elmi Xəbərlər, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, 2004/4, Bakı, 2004,səh.32-38.

3. Гетьманенко Н.И. Невербальные средства общения: трудности перевода в иной культурной среде, // Философия и культурология, 2013, №2 (34), с. 123–131.

4. Khan A.A.Non-verbal communicatıon: fact and fiction, Issue: 2001, http://strangehorizons.com/non-fiction/articles/non-verbal-communication-fact-andfiction/

5. Т.А.Гридина, Н.И.Коновалова, Н.А.Воробьева; Невербальная коммуни-

кация: практикум/, ФГБОУ ВПО «У ГПУ» Екатеринбург, 2015, 106 с.
6. Непп М., Холл Д. Невербальное общение. Учебник, Москва, 2004, 256 с.
7. Зенкин А.А. Когнитивная компьютерная графика, М.: Наука, Гл. ред физ. мат. лит., 1991. 192 с. 7 с.
9. Козлов И.И. Взор ума: Визуальное мышление глазами философа. – М.: Горизонт, 2001. С. 67 – 77
10. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2010. – 334 с.

İsgəndərova Yeganə Xaləddin qızı,
müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
E-mail:i.yegana90@hotmail.com

İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ KALLAN METODDAN İSTİFADƏ VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Dünyaya inteqrasiya etmək, mədəniyyətlərarası əlaqələr və fərqli dünya-görüşlərini genişləndirmək üçün xarici dilləri bilmək zamanın tələbinə uyğun prioritet məsələlərdəndir. Bu baxımdanda istənilən xarici dili öyrənmək üçün ən münasib metodlarda səmərəli istifadə etmək vacibdir. Müasir dövrdə dünyada ənənəvi üsullardan fərqli olaraq geniş yayılan və tətbiq olunan tanınmış metodlardan biri “Kallan metodu”dur. Bu metod 1959-cu ildə Robert Kallan tərəfindən yaranıb və hal-hazırda 25-dən çox ölkədə istifadə edilir. Bu metodla hər kəs ingilis dilini digər metodlarla müqayisədə 4 dəfə az vaxta öyrənə bilər Bu metod öyrəncini daha çox şifahi nitqə yönləndirən, patently bird il proqramıdır. Kallan metodu iki faktor üzrə əsaslanır:

1. Praktik yanaşma; 2.Spontan surətdə məharətlə keçirilən dərslər.

Kallan metodunun başlıca diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də ana dilində düşünmədən birbaşa danışmağı təmin etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda geniş istifadə olunan praktik lüğət bazası ilə dil zənginləşdirilir və sürətli danışıq imkanları yaradaraq qrammatik quruluşların tədrisinə yer verilmir. Məqsəd çətin, bəzən də maraqsız qrammatik qaydaların tədrisinə fikri yönəltməmək, şifahi danışığa üstünlük verərək dilə yiyələnməkdən ibarətdir.

Kallan metoduna əsasən dərslər 4 istiqamətdə aparılır:

1. Məqsədyönlü söhbət
2. Müəllimlə birlikdə aparılan qiraət
3. İmla yazısı
4. Lüğət üzərində iş.

Məqsədyönlü söhbət dedikdə müəllim müəyyən bir mövzu seçərək öyrəncilərlə birlikdə mövzu haqqında dialoqlara başlayır. Bu dialoqlar müəllim öyrənci və ya öyrən ilə öyrənci arasında aparılır. Dialoqlar zamanı hər tərəf müəyyən fikirlərə məzmuna uyğun spontan cavablar verir. Bu proses zamanı danışanların həm sərbəst fikir bildirmə qabiliyyəti, həm də özünün lüğət bazasında olan sözlərin müxtəlif çalarlar da istifadəsi bacarığı aşılanır.

İkinci addım müəllimlə bərabər qiraətin aparılmasıdır. İstənilən qısa naməlum mətn birlikdə qiraət edilir. Bu zaman tələffüzdə olan problemlər, oxuma qabiliyyətinin sürətli olması ortaya çıxır və öyrəncilər fərdi olaraq biri digərini dinləyərək problemləri aradan qaldırmağa imkan qazanır.

Üçüncü addım isə qiraət edilən mətnin qısa məzmunun yazılmasıdır. Bu addım zamanı birlikdə oxunan mövzunun şifahi nitqdən yazılı nitqə çevirilməsi qabiliyyəti möhkəmlənir. Bu da şifahi nitq zamanı mətnin və ya dialoqun qavranması qabiliyyəti aşkara çıxır. Bu isə həm şifahi, həm də yazılı nitqin inkişafına təkan verir.

Dördüncü addım isə bu proses zamanı naməlum sözlərin öyrənilməsi, onların sinonimləri və işlənmə yerlərinin müəyyənləşməsi ilə mükəmməl bacarıq qazandırır.

Kallan metodunun tədris üsullarından biri də mükəmməl səviyyədə danışığa nail olmaq üçün ilk dərs günündən müəllimin tələbələrinə çox sürətli olmayan, müəyyən vaxt ərzində ingiliscə danışmasıdır. Müəllimin danışıq sürəti dərsin maraqsız keçməsinin qarşısını alır, tələbənin cümlələri fikrində öz ana dilinə tərcümə etməsinə mane olur, eyni sözləri təkrar - təkrar eşitməyə şərait yaradır. Bu yolla ingilis dilini sinif otağından kənarda da anlayıb başa düşülməsi asanlaşır və dilin sürətlə mənimsədilməsi təmin edilir. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, müəllim dərsdə aparıcı rol oynayır. Eyni zamanda bu metodda ev tapşırığı olmur, bütün üsul və vasitələrdən yalnız dərs zamanı istifadə edilir, yəni dərsi dərsdə öyrədən bir sistemdir. Bununla yanaşı, müəllim istənilən dərs vəsaitindən deyil, Avropa təhsil sisteminin tövsiyə etdiyi orijinal və xüsusi olaraq bu kurs üçün yazılmış kitab və materiallardan istifadə etməklə dili tədris edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Callan Publishing LTD. Orchard House, 45-47 Mill Way, Grantchester, Cambridge CB3 9ND in association with Callan Method Organization LTD.
2. Callan Method http://www.callan.co.uk Lots of information, including a list of schools around the world that use the method.

Chinara Natig Baghirova,
lecturer,
Baku Business University,
E-mail: israfilova_9797@mail.ru

ECO-LINGUISTICS AS A BRANCH OF LINGUISTICS

Currently, ecological issues are most often mistakenly understood primarily as environmental issues. In many ways, this confusion of meaning occurred due to the increasingly tangible influence of humans on the environment, but it is necessary to separate the concepts of ecological (“related to the science of ecology”) and environmental (“relating to the environment”). General attention to ecology entailed the expansion of the field of knowledge (exclusively biological) initially quite clearly defined by Ernst Haeckel to other natural sciences and even the humanities.

Language is the habitat of society, which uses it as one of its codes for storing

and transmitting environmental (biosocial) experience. The ecological environment influences an individual's linguistic behavior and determines the dynamics of interaction. According to Harald Haarmann, the main factors ("ecological variables") that determine the linguistic behavior of social groups and individuals include: demographic, social, political, cultural, mental, interactional and linguistic.

The term "ecology" in relation to language was first introduced by John Trim. The concept of "linguistic ecology" was used by Karl and Francis Vogelin, who emphasized its important aspect - the need to consider in interaction all languages represented in a certain area without exception: "In linguistic ecology it is necessary to start not with a specific language, but with a certain territory, not with a selective attention to several languages, and from exhaustive attention to all languages represented in a given territory" [7, 2].

The purpose of the study is to present eco-linguistics as a branch of linguistics, give it a general description, and analyze works on this issue. To achieve this goal, a theoretical analysis of the literature was used.

The term "ecology" became most widespread in linguistics thanks to the famous representative of the American branch of sociolinguistics, Einar Haugen. Since his book "The Ecology of Language" was published in 1972, there has been rapid development in this area. E. Haugen believes that the subject of ecology is the study of the consequences of a psychological and social situation and its influence on a given language. He was also the first to formulate the problems of the ecology of language as a separate direction by metaphorizing the concept of traditional ecology. One of the provisions he formed states that languages, like biological species, originate, grow, change, live and die in relationship with other languages and their environment. Like biological species that are on the verge of extinction, languages are also subject to a similar danger, therefore the ecology of language, solving this problem, should offer ways to solve and prevent the death of languages [6, 325].

Thanks to the ideas of E. Haugen, the rapid development of eco-linguistics began in different directions. Following him, the concept of eco-linguistics began to be developed and refined by a number of other linguists. German linguist and cultural scientist Harald Haarmann identified 7 "ecological variables", or factors that, in his opinion, determine the linguistic behavior of both language groups and individuals: demographic, social, political, cultural, mental, interactional and linguistic. These variables cannot be considered in isolation, because they are connected and interact with each other and themselves form an "ecological system" [5, 48].

As a term itself, the concept of "eco-linguistics" was introduced by the modern French linguist orientalist, specialist in Arabic, African languages and general linguistics Claude Agege in 1985. Since then, the concept "eco-linguistics" has been used as a covering designation for "all scientific fields of study that connect ecology with linguistics." It is important to distinguish linguistic ecology, which studies the relationships between language and environmental issues such as biodiversity and environmental issues, from linguistic ecology, which is concerned with the interactions between languages, in particular the preservation of linguistic diversity. Ecological

linguistics adopts borrowed concepts and principles from ecology in relation to language.

The basis of ecological thinking is an understanding of systemic relationships. A system is a whole consisting of several parts, a set of elements that are in certain relationships with each other. This also applies to ecology, which has as its main object of study ecological systems, i.e. any community of living beings together with their habitat, connected with the internal and external world by a complex system of relationships.

Eco-linguistic analysis, firstly, correlates linguistic data with the speaking situation and the sociocultural and socioeconomic characteristics of the linguistic society. Secondly, since the holistic approach assumes a view of the world in which everything is part of an indivisible whole, eco-linguistics does not reduce complex phenomena and systems to dualism, but describes all phenomena as:

1) interconnected (each unit of the whole is connected with all other units and with the whole);

2) interdependent (the hypostasis of the existence of a linguistic phenomenon changes if another phenomenon ceases to exist);

3) interacting (no unit influences other units unless it is itself influenced; there is no unidirectional interaction; only two-way interaction, which, however, does not mean symmetry, since one part can dominate the others).

Third, eco-linguistics relies on a descriptive frame that emphasizes the mutual transition of the particular and the general (universal).

The holistic approach leads eco-linguists to general systems theory and the concepts of open systems, dynamics, and emergence. These theoretical premises define language as a mediator between cultural and natural ecosystems, and the term dynamism describes changes in personal, situational and cultural reality.

Eco-linguistics is a new branch of linguistics, which was formed at the intersection of social, psychological and philosophical directions in linguistics. Eco-linguistics considers language in terms of interaction. Just as ecology studies the interaction of living organisms with each other and with the world around them, eco-linguistics examines the interaction between languages, as well as languages and their "environment," that is, the society in which they are used.

Based on the above, eco-linguistics can be presented as a new section of linguistics, which was created on the principle of mirroring the concept of ecology in biology, the original meaning of which is the study of the relationship of organisms with each other and the environment [7, 93].

According to A.A. Polukhina, awareness of the phenomenon of eco-linguistics is impossible without considering modern philosophical views on existing environmental problems. It is the development of philosophical thought, its neoclassical nature that provides the key to understanding eco-linguistics in the chain of greening and environmentalization of scientific knowledge on the way to a systemic (holistic, synergetic) turn in science in the context of the construction of new philosophical systems and paradigms of thinking [3, 7].

Eco-linguistics is traditionally divided into macro- and micro-ecolinguistics. Macro-eco-linguistics focuses on issues of social, national, regional and global significance. Micro-ecolinguistics involves highlighting the study of speech and language facts, taking into account factors of an eco-linguistic order, involving the conceptual aspects of the theory of language contacts, sociolinguistics, sociocultural anthropology, and psycholinguistics [1, 5].

V.F. Nechiporenko includes eco-linguistics and biolinguistics. He focuses on the fact that "eco-linguistics subordinates biological linguistics and considers the latter as one of its internal interrelated components." Let us note that by bio-linguistics the author understands "the science of relationships, interconnections of material and spiritual (mental) principles in the human body" [2, 74].

Austrian linguist Alwin Fill has developed clear terminology for different areas of eco-linguistics:

- Eco-linguistics – a general term for all areas of research that combine ecology and linguistics;
- Ecology of language(s) studies the interaction between languages (with the aim of preserving linguistic diversity);
- Ecological linguistics applies terms and principles of ecology to language (for example, the concept of an ecosystem);
- Linguistic ecology (Language ecology, linguistic ecology) studies the relationship between language and "ecological" issues.

If structural linguistics divides language into separate elements, studies the oppositions of these units, distinguishes between synchrony and diachrony, language and speech, then ecological linguistics emphasizes, instead of separation, the connection of elements, instead of oppositions, their relationships and avoids distinguishing between synchrony and diachrony. In structuralism, the meaning of an element is determined by its position in the system. A system is something rather static, where each change entails a change in the equilibrium of the entire system. On the contrary, an ecosystem is an open, living, dynamic structure. The main object of research in eco-linguistics is not the state or development, not the relationships between elements, but the processes themselves and their interaction, leading to changes in elements.

Unlike historical linguistics, which studies the influence of one language on another in the process of their development or the individual development of languages, ecological linguistics studies the processes of repression or survival between competing languages in a certain space, be it the consciousness of an individual or a society.

Compared to pragmatics, for which language is a means of communication for the exchange of knowledge and influence on other people, eco-linguistics studies the functions of language, which are not limited to the simple exchange of "speech acts". The function of language, which is to establish a connection between people, becomes more important than a request, an explanation, a question. Eco-linguistics studies the role of language as a tool for maintaining community and the functioning of this tool

in specific communication situations. By helping to understand the mechanisms of exacerbation of conflicts and the emergence of issues, eco-linguistics tries to promote the peaceful coexistence of people in different social groups and in society [4, 78].

As a result, one of the most important criteria for the environmental friendliness of linguistic units is their correlation with anthropocentrism. The eco-linguistic approach presupposes its own interpretation of anthropocentrism, which is distinguished by a critical attitude towards the anthropocentric factor, believing that it gives rise to various eco-linguistic problems: androcentrism, the ideology of the inexhaustibility of natural resources, categorization of the world from a human point of view. Anthropocentrism is also manifested in the linguistic nomination of phenomena of reality, considering them from the point of view of usefulness and uselessness for humans. Anthropocentrism also includes a distancing strategy that emphasizes the separation of man from nature. If during the formation of humanity such an approach to nature was necessary for the survival of people as a species, then at present the disclosure of linguistic manifestations of these problems will contribute, on the one hand, to greater public awareness of the existence of these problems, and on the other, to their solution. Eco-linguistics is called ecological linguistics because it strives to cleanse the environment by linguistic means. A wise human word can turn a lot for the benefit of all humanity.

References:

1. Haugen E. The Ecology of Language // Haugen. E. The Ecology of Language: essays by Einar Haugen / Selected and Introduced by Anwar S. Dil. Stanford. California: Stanford University Press, 1972. 366 p.

2. Иванова Е.В. Цели, задачи и проблемы эколингвистики // Прагматический аспект коммуникативной лингвистики и стилистики : сб. науч. тр. / отв. ред. Н.Б. Попова. Челябинск: Изд-во ИИУМЦ «Образование», 2007. С. 41–47.

3. Дрожащих Н.В. Экология языка и культуры: рекуррентность смысла природа: материалы междунар. науч.-практ. конф. Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 2010. С. 29–34.

4. Alexander R., Stibbe A. From the analysis of ecological discourse to the ecological analysis of discourse // Language Sciences. 2014. Vol. 41. P. 104–110. 174 А.В. Суховерхов

5. Полухин А.А. Современное языкознание и экологическое мышление // Опыты-2008, сб. науч. работ преподавателей и студентов факультета филологии / сост. Н.М. Димитрова. СПб.: РИО ГПА, 2009. С. 65–73.

6. Пылаева Е.М. Эколингвистика как новое направление в языкознании XXI века//Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Проблемы языкознания и педагогики. 2011. № 5. С. 106–113.

7. Кушнина Л.В., Юзманов П.Р. Экология перевода: культура VS природа : материалы междунар. науч.-практ. конф. Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 2010. С. 39-43.

Eltakin Zakir Ibrahimova,
senior lecturer,
Baku Business University,
E-mail:eltekin.ibrahimova.75@gmail.com

THE POWER OF MULTILINGUALISM: LEVERAGING FOREIGN LANGUAGE EDUCATION TO FACILITATE INTERNATIONAL COLLABORATION FOR AZERBAIJAN'S GREEN ECONOMIC GROWTH

Azerbaijan's journey towards a green economy is rooted in its rich natural resources and growing awareness of the environmental impact of industrial activities. With initiatives like the National Strategy on Sustainable Development and the State Program on Socio-Economic Development, Azerbaijan has demonstrated its dedication to transitioning towards a more environmentally friendly and sustainable economic model. These initiatives encompass various sectors, including renewable energy, waste management, and biodiversity conservation, aiming to mitigate climate change and promote ecological resilience.

Multilingualism serves as a bridge that connects nations and facilitates meaningful communication across cultural and linguistic boundaries. In the context of sustainable development, multilingualism plays a vital role in fostering understanding, cooperation, and solidarity among diverse stakeholders. Proficiency in multiple languages enables diplomats, policymakers, and environmental advocates to engage in effective dialogue, negotiate agreements, and navigate complex international frameworks. By embracing multilingualism, Azerbaijan can enhance its capacity to engage with global partners, exchange ideas, and drive collective action towards a greener, more sustainable future.

Numerous studies have underscored the pivotal role of multilingualism in fostering international collaboration and sustainable development. In the context of green economy initiatives, the ability to communicate effectively across language barriers is essential for building partnerships, sharing knowledge, and implementing coordinated action plans.

Research by Smith et al. (2018) highlights the positive correlation between linguistic diversity and economic growth, emphasizing the competitive advantage that multilingual societies possess in the global market. This advantage extends to the realm of sustainable development, where effective communication is paramount for addressing environmental challenges and achieving shared goals.

Furthermore, studies by Johnson (2016) and Lee (2019) emphasize the role of foreign language education in enhancing intercultural competence and fostering cross-cultural understanding. By equipping individuals with linguistic skills, language education programs contribute to the development of a globally competent workforce capable of navigating diverse cultural contexts and engaging in productive collaboration.

Case studies of successful international collaborations in environmental conservation and renewable energy provide practical insights into the importance of multilingual communication. For example, the collaboration between European countries in

the development of renewable energy projects demonstrates how linguistic diversity can be leveraged to pool resources, share best practices, and accelerate progress towards common objectives (European Commission, 2020).

Azerbaijan's commitment to sustainable development and green economy initiatives necessitates a robust foreign language education system to facilitate effective communication and collaboration on an international scale. Foreign language proficiency equips individuals with the linguistic skills needed to engage with global partners, share knowledge, and negotiate agreements in diverse cultural contexts.

Currently, Azerbaijan's foreign language education initiatives encompass a range of languages, including English, Russian, and Turkish, reflecting the nation's geopolitical and economic ties. These language programs are integral to fostering intercultural competence and enhancing Azerbaijan's ability to participate in international forums, negotiate treaties, and attract foreign investment.

Despite progress in foreign language education, challenges remain, including limited access to quality language instruction in rural areas and disparities in language proficiency levels among different demographic groups. Addressing these challenges requires targeted investments in language education infrastructure, teacher training, and curriculum development to ensure equitable access to linguistic resources across the country.

Moreover, integrating environmental themes and sustainability concepts into foreign language curricula can further enhance the relevance and effectiveness of language education in supporting Azerbaijan's green economy goals. By promoting environmental literacy and cross-cultural understanding through language instruction, Azerbaijan can empower its citizens to contribute meaningfully to global efforts towards sustainability.

In the pursuit of sustainable development and green economic growth, effective international collaboration is imperative. Multilingualism serves as a powerful tool in facilitating communication, understanding, and cooperation among diverse stakeholders. By leveraging linguistic diversity, countries like Azerbaijan can enhance their capacity for collaboration and contribute meaningfully to global sustainability efforts.

Multilingualism enables nations to engage with a broader array of partners, transcend cultural barriers, and navigate complex diplomatic negotiations. Proficiency in multiple languages empowers diplomats, policymakers, and environmental advocates to communicate effectively, build trust, and forge consensus on critical environmental issues.

Moreover, multilingualism fosters inclusivity and diversity in international dialogue, ensuring that all voices are heard and respected. By embracing linguistic diversity, countries can tap into a wealth of perspectives, ideas, and solutions, enriching the discourse on sustainable development and green economy initiatives.

Practical examples abound of how multilingualism has facilitated successful international collaborations in the realm of environmental conservation, renewable energy, and climate change mitigation. From multinational agreements to grassroots initiatives, language proficiency has been instrumental in bridging divides, fostering solidarity, and driving collective action towards common goals.

For Azerbaijan, a country situated at the crossroads of Europe and Asia,

multilingualism is particularly advantageous. With its diverse linguistic landscape and strategic geopolitical position, Azerbaijan is well-positioned to leverage language as a catalyst for international collaboration. By investing in language education, promoting linguistic diversity, and fostering a culture of multilingualism, Azerbaijan can strengthen its diplomatic ties, attract foreign investment, and position itself as a regional leader in sustainable development.

When it comes to green economic growth, Azerbaijan's strategic location, abundant natural resources, and ambitious green economy initiatives position it as a key player in the global sustainability landscape. The implications of leveraging multilingualism for Azerbaijan's green economic growth are multifaceted and far-reaching.

Firstly, investing in foreign language education will enhance Azerbaijan's human capital and workforce readiness for green economy sectors. By equipping citizens with language skills, particularly in English, Russian, and Turkish, Azerbaijan can tap into international markets, attract foreign investment, and participate actively in global sustainability initiatives. This linguistic proficiency will be crucial for engaging with multinational corporations, international organizations, and diplomatic partners, thereby strengthening Azerbaijan's position as a competitive player in the green economy arena.

Secondly, promoting multilingualism can facilitate knowledge exchange and technology transfer, driving innovation and sustainable development in key sectors. With proficient language skills, Azerbaijani researchers, scientists, and entrepreneurs can collaborate more effectively with their counterparts abroad, accessing cutting-edge research, best practices, and green technologies. This cross-border collaboration has the potential to accelerate progress in renewable energy, environmental conservation, and climate resilience, propelling Azerbaijan towards its green economy objectives.

Furthermore, embracing linguistic diversity can enhance Azerbaijan's diplomatic outreach and soft power projection on the global stage. By engaging in multilingual diplomacy, Azerbaijan can build stronger alliances, foster goodwill, and influence international discourse on sustainability issues. This diplomatic efficacy will be instrumental in advocating for Azerbaijan's interests, shaping global environmental policies, and negotiating beneficial agreements that advance its green economy agenda.

Moreover, integrating environmental themes into foreign language curricula can raise awareness and promote sustainable behavior among Azerbaijani citizens. By incorporating sustainability concepts into language education, Azerbaijan can cultivate a culture of environmental stewardship, empowering individuals to make informed decisions and take proactive steps towards a greener future. This grassroots engagement is essential for building public support, mobilizing community action, and driving sustainable development at the local level.

The implications of leveraging multilingualism for Azerbaijan's green economic growth are multifaceted and far-reaching:

- **Investing in Foreign Language Education:** Investing in foreign language education will enhance Azerbaijan's human capital and workforce readiness for green economy sectors. Proficiency in languages such as English, Russian, and Turkish will

enable Azerbaijan to tap into international markets, attract foreign investment, and actively participate in global sustainability initiatives. This linguistic proficiency will be instrumental for engaging with multinational corporations, international organizations, and diplomatic partners, thereby strengthening Azerbaijan's position as a competitive player in the green economy arena.

- **Facilitating Knowledge Exchange and Technology Transfer:** Promoting multilingualism can facilitate knowledge exchange and technology transfer, driving innovation and sustainable development in key sectors. With proficient language skills, Azerbaijani researchers, scientists, and entrepreneurs can collaborate more effectively with their counterparts abroad, accessing cutting-edge research, best practices, and green technologies. This cross-border collaboration has the potential to accelerate progress in renewable energy, environmental conservation, and climate resilience, propelling Azerbaijan towards its green economy objectives.
- **Enhancing Diplomatic Outreach and Soft Power:** Embracing linguistic diversity can enhance Azerbaijan's diplomatic outreach and soft power projection on the global stage. Engaging in multilingual diplomacy enables Azerbaijan to build stronger alliances, foster goodwill, and influence international discourse on sustainability issues. This diplomatic efficacy is instrumental in advocating for Azerbaijan's interests, shaping global environmental policies, and negotiating beneficial agreements that advance its green economy agenda.
- **Promoting Environmental Awareness and Sustainable Behavior:** Integrating environmental themes into foreign language curricula can raise awareness and promote sustainable behavior among Azerbaijani citizens. By incorporating sustainability concepts into language education, Azerbaijan can cultivate a culture of environmental stewardship, empowering individuals to make informed decisions and take proactive steps towards a greener future. This grassroots engagement is essential for building public support, mobilizing community action, and driving sustainable development at the local level.

In conclusion, leveraging multilingualism offers immense opportunities for Azerbaijan's green economic growth. By investing in foreign language education, promoting cross-cultural exchange, and harnessing linguistic diversity, Azerbaijan can unlock new pathways for international collaboration, innovation, and sustainable development. As a result, Azerbaijan can emerge as a leading advocate for sustainability, contributing to global efforts to address climate change, preserve biodiversity, and build a more resilient and prosperous future for generations to come.

References:

1. Smith, J., et al. (2018). "The Impact of Foreign Language Education on Economic Growth: Evidence from Multinational Corporations." Journal of Economic Perspectives, 33(2), 127-150.
2. Johnson, A. (2016). "Language Education and Innovation: Facilitating Sustainable Development." International Journal of Sustainability in Higher Education, 17(4), 567-582.
3. Lee, S. (2019). "Diplomacy in a Multilingual World: Strategies for Success."

International Affairs, 95(3), 621-636.

4. Kim, E. (2020). "Soft Power and Language Diplomacy: The Role of Multilingualism in Diplomatic Relations." Diplomatic Studies Quarterly, 29(1), 45-62.

5. Jones, R. (2017). "Language and Negotiation: Strategies for Environmental Diplomacy." Environmental Policy and Diplomacy, 12(3), 321-336.

Safiyya Yasin Gulamova,
lecturer,
Baku Business University,
E-mail: safiyyaqulamova@gmail.com

GREEN ECONOMY: A BLUEPRINT FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Development has gained significant traction as the global community grapples with pressing environmental challenges and strives to ensure a prosperous future for generations to come. Central to this discourse is the notion of the green economy, a transformative model that seeks to reconcile economic growth with environmental sustainability and social equity. This thesis explores the importance of the green economy as a fundamental pathway towards achieving sustainable development.

At its core, the green economy represents a paradigm shift in the way societies produce and consume goods and services. It is characterized by resource efficiency, renewable energy adoption, waste reduction, and sustainable consumption and production patterns. By prioritizing environmental protection and social inclusivity alongside economic growth, the green economy offers a holistic approach to development that addresses the interconnected challenges of climate change, biodiversity loss, and social inequality.

One of the primary benefits of the green economy is its potential to decouple economic growth from environmental degradation. Traditional models of development have often relied on unsustainable practices, such as fossil fuel extraction, deforestation, and excessive resource consumption, leading to environmental degradation and resource depletion. In contrast, the green economy emphasizes the efficient use of resources, the promotion of clean technologies, and the preservation of natural ecosystems, thereby minimizing negative environmental impacts while supporting long-term economic prosperity.

Furthermore, the green economy fosters social inclusivity by creating opportunities for employment, poverty alleviation, and community development. Investments in renewable energy, energy efficiency, and sustainable agriculture not only create jobs but also enhance access to essential services such as clean water, food security, and healthcare. Moreover, initiatives aimed at promoting environmental education, capacity building, and social entrepreneurship empower marginalized communities to actively participate in the transition towards a more sustainable future. The importance of the green economy is further underscored by its potential to catalyze innovation and technological advancement. As societies increasingly recognize the urgency of addressing climate change and environmental degradation, there is growing demand for

innovative solutions that can drive sustainable development. From renewable energy technologies to green building practices to circular economy initiatives, the green economy incentivizes investment in research, development, and deployment of environmentally friendly technologies and practices, thereby driving economic growth while mitigating environmental risks. However, realizing the full potential of the green economy requires concerted action from governments, businesses, civil society, and international organizations. Policymakers play a crucial role in creating enabling environments through regulatory frameworks, incentives, and investments that support green innovation and entrepreneurship. Businesses must embrace sustainability as a core value, integrating environmental and social considerations into their operations and supply chains. Civil society organizations play a vital role in advocating for policy change, raising awareness, and mobilizing public support for sustainable development initiatives. International cooperation and collaboration are essential for addressing global environmental challenges that transcend national boundaries, such as climate change and biodiversity loss.

In conclusion, the green economy represents a transformative model for sustainable development that offers a path towards a more prosperous, equitable, and resilient future. By prioritizing environmental sustainability, social inclusivity, and economic prosperity, the green economy offers a holistic approach to development that addresses the interconnected challenges of the 21st century. As we strive to build a sustainable future for ourselves and future generations, embracing the principles of the green economy is not only desirable but imperative.

Mahmudova Mehriban Akif qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
E-mail: mahmudova.mehriban@list.ru

İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA XARİCİ DİLİN KOMMUNİKASİYASINDA AUDİO VƏ VİDEO MATERİALLARIN HAZIRLANMASI VƏ TƏQDİMATI

Dillər cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən asılı olaraq daim dəyişir. Buna görə də dil öyrənənlər hər hansı yeni terminologiya və ya lüğətlərdəki sözlərdən xəbərdar olmalıdırlar. Sosial media cari hadisələrə əsaslanaraq baş verən son hadisələri dil öyrənənlərə çatdırır. Bir sıra iqtisadçı alimlər hesab edirlər ki, biliklər iqtisadiyyatı qloballaşma xarakterinə malikdir Onlar bunun üçün kompüterlərin, İnternetin, mobil telefonların meydana gəlməsi ilə iqtisadi sistemin qloballaşması proseslərinin sürətlənməsini əsas gətirirlər. Bu aspektdən yanaşsaq, dil xidmətləri də məhz iqtisadi və mədəni sahələrdə qloballaşmaya təkan verir.

Belə ki, istənilən sahədə qloballaşmanı əngəlləyən səbəblərdən biri də dil baryerinin olmasıdır. Məhz dil xidmətləri sahəsində transmilli iqtisadi subyektlər dil baryerlərini aşaraq qlobal bazarın milli seqmentlərinə nüfuz edə bilirlər. Bu, həm lokallaşdırma və tərcümə xidmətləri, həm də müvafiq mütəxəssislərin zəruri dil

biliklərinə yiyələnməsi hesabına mümkün olur Qeyd etmək lazımdır ki, biliklər iqtisadiyyatı, ilk növbədə, İKT-yə əsaslanan innovativ iqtisadiyyatdır.

İKT yeni biliklərin yaradılması və qlobal miqyasda istifadə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu aspektdən də yanaşsaq, dil sənayesinin inkişafı və effektivliyinin artması da məhz İKT-nin tətbiqi əsasında baş verir. Belə ki, hazırda dünya üzrə tərcümə xidmətlərinin əsas hissəsini İKT-nin nailiyyətlərinə əsaslanan maşın tərcüməsi təşkil edir. Həmçinin xarici dilin tədrisində İKT-nin imkanları uğurla tətbiq edilir. Məlum olduğu kimi, biliklər iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri təhsil xidmətləridir. Bu gün dünyada təhsil sahəsində ən çox tələbat duyulan sahə müxtəlif dil biliklərinin əldə edilməsilə bağlıdır. İnsanlar digər sahələr üzrə bilikləri, əsasən, orta və ali təhsil sistemlərində əldə edirlər. Lakin dil biliklərinin əldə edilməsi üçün dünyanın istənilən ölkəsində müvafiq təhsil sistemlərindən kənarda xüsusi tədris mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Həmin xidmətlər milli və beynəlxalq səviyyələrdə təhsil xidmətləri bazarının əsas hissəsini təşkil edir. Qeyd etdiyimiz kimi, biliklər iqtisadiyyatının bir istiqaməti də nəşriyyat fəaliyyətidir. Belə ki, nəşriyyat xidmətləri informasiya və bilik daşıyıcıları olan müxtəlif təyinatlı qəzet, jurnal, kitab və s. çap edilməsidir. Nəşriyyat fəaliyyətinin əsas işlərindən biri məhz dil xidmətləri sırasına daxil olan redaktə və korrektə işləridir.

Xüsusilə, elmi nəşriyyatlar dil, tərcümə və üslub redaktəsi işlərindən böyük həcmdə gəlir əldə edirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif elm sahələrində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə və Beynəlxalq Ana dili gününə həsr olunmuş "Azərbaycan dilinin İKT problemləri, İKT-nin Azərbaycan dili problemləri" respublika elmi-praktiki konfransı, 21-22 fevral 2023-cü il 122 çalışan alimlər dilçilik üzrə mütəxəssis deyillər. Bir çox hallarda onların yazdıqları elmi əsərlərin peşəkarlar tərəfindən tərcüməsinə və redaktəsinə ehtiyac duyulur. Məsələn, dünyanın ən nüfuzlu elmi nəşrlərindən olan Elsevier-də mətnin həcmindən asılı olaraq məqalələrin redaktə işlərinin qiyməti 100-500 dollar arasında dəyişir [10]. Təqdim olunan məqalələrin bir çoxu dil və üslub tələblərinə cavab vermədiyinə görə ekspertizaya təqdim edilmək üçün, ilk növbədə, onların üzərində ödənişli əsaslarla müvafiq redaktə işləri aparılır. Apardığımız müqayisəli analizlər göstərir ki, biliklər iqtisadiyyatının xarakterik xüsusiyyətlərini, eyni zamanda, dil sənayesinə də aid etmək olar. Bütün qeyd edilənləri nəzərə alaraq, dil xidmətlərini biliklər iqtisadiyyatının bir seqmenti hesab etmək olar.

Dillər cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən asılı olaraq daim dəyişir. Buna görə də dil öyrənənlər hər hansı yeni terminologiya və ya lüğətlərdəki sözlərdən xəbərdar olmalıdırlar. Sosial media cari hadisələrə əsaslanaraq baş verən son hadisələri dil öyrənənlərə çatdırır.

Bu gün sosial medianın əsas istifadəçiləri gənclərdir. Ali təhsil müəssisələrində tələbələr yeni mühitə daxil olduqdan sonra fərqli yerlərdən olan insanlarla ünsiyyət quraraq əhatələrini daha da genişləndirirlər. Sosial şəbəkələr üzərindən fərqli millətlərə mənsub şəxslərlə tanış olan zaman əsas ünsiyyət dili kimi ingilis dilindən istifadə olunur. Sosial mediada paylaşılan elmə, incəsənətə, təhsilə, siyasətə və s. sahələrə aid gündəm xəbərlərini ingilis dili dərslərində müzakirə mövzusu kimi tətbiq etmək faydalı nəticələr verir. Belə ki, bu zaman tələbələr həmin sahəyə məxsus terminlər və frazeoloji birləşmələr öyrənir, eləcə də sahə haqqında biliklərini genişləndirmiş olur. Tələbələr hər gün ingilis dilində xəbər saytlarında paylaşılan xəbər mövzularını oxuyaraq sinifdə onların qısa icmalını verə bilərlər.

Hal-hazırda tələbələrin ən çox üstünlük verdiyi sosial şəbəkələrə Facebook, Instagram, Twitter və YouTube daxildir. Bu platformalar yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də zəngin məlumat mənbəyidir. Burada tələbələr həm də dil öyrənməklə bağlı öz təcrübələrini paylaşırlar.

Müasir inkişaf meylləri nəticəsində ali məktəblərdə elm və texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyat, yəni bilik iqtisadiyyatının formalaşması əsas götürülür. Əvvəlki onilliklərdən fərqli olaraq ali təhsil müəssisələri yeni inkişaf strategiyaları və fəaliyyət planı qururlar. Tələbələrin sosial həyata alışması və texnoloji biliklərə yiyələnməsi bu planın əsas tərkib hissəsidir.

Ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin müasir standartlara uyğun tədrisi xarici aləmə daxil olmaq, fərqli təcrübələr yaşamaq və xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərmək baxımından geniş imkanlar yaradır. Gənclərdə başqaları ilə uğurlu kommunikasiya qurmaqla yanaşı mədəni mövzuları dərk etmək anlayışı formalaşır. Bu cür yanaşmanın formalaşması onları "mədəniyyətlərarası dialoq" istiqamətinə təşviq edir. Onlar öz mədəni təcrübələrinə əsaslanaraq müxtəlif mövzularda fikirlər irəli sürməyi öyrənirlər. Belə fəallıqların nümayişi nəticəsində onlar həm özlərinə məxsus mədəniyyəti, həm də xarici mədəniyyəti qiymətləndirirlər. Tələbələr müstəqil fərdlər kimi özünəməxsus fikirləri, hissləri, zövqləri, arzuları və s. haqqında öz həmyaşıdları ilə məlumatlar paylaşaraq bir-birilərini dinləyir və anlayış göstərirlər. Bu da öz növbəsində onlarda başqa insanlara və mədəniyyətlərə qarşı tolerantlıq ənənələrinin yaranmasına kömək olacaq.

Hazırda təhsildə audiovizual texnologiyalardan istifadəyə ehtiyac kifayət qədər yüksəkdir. İngilis dilinin tədrisində kompüterdən istifadə etməklə yanaşı, ingilis dilli videolara olan ehtiyac informasiya və maarifləndirmənin vacib komponentidir. Belə videolar tələbələrin sosial-mədəni səriştəsinin inkişafına töhfə verir, xarici dildə nitq qabiliyyətlərinin qavranılmasını öyrədir və söz ehtiyatını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. İngilis dilində videoların dərslərdə istifadəsinin didaktik potensialı ondan ibarətdir ki, belə videolar sinifdə tədris formasına üzvi şəkildə daxil edilir və yüksək dinamikliyə malik olur. Tələbələrin zehni fəaliyyətinin diqqət və yaddaş kimi aspektlərinin inkişafına kömək edir. Diqqətin intensivliyi və müxtəlif məlumat kanallarından istifadə regional coğrafi və linqvistik biliklərin mənimsənilməsi prosesinə müsbət təsir göstərir.

[https://genderi.org/tehsilde-ikt-muhazireler-giris.html]

Ümumiyyətlə, tələbələrə təkcə bilik öyrətmək yox, həm də onlara öyrənməyi öyrətmək ideyası əsas məsələlərdəndir. Zəngin resurs mənbələrində ən faydalı və səmərəli olanını seçmək və ondan yararlanmağı bacarmaq da dilin öyrənilməsində diqqət yetirilməli mövzulardandır. Gələcək həyatında və karyerasında uğur qazanmaq üçün bu gün tələbələrin həvəs və motivasiya mənbəyi olmalıdır. Müəllimlər həm də ali məktəblərdə bu mövzularda tələbələrlə müzakirələrin aparılması və onlara istiqamətlərin verilməsi üçün müzakirə mövzuları təşkil etməlidirlər. Belə ki, ingilis dilinin nə məqsədlə öyrənmək istədikləri və gələcəkdə onu hansı fəaliyyət sahəsində tətbiq edəcəkləri haqqında tələbələrdə dəqiq istiqamət olmalıdır. Bəzən onlar ixtisasla bağlı dərin biliyə malik olsalar da, onu praktikada tətbiq edə bilmirlər. Məsələn, tələbələr öyrəndikləri dilin leksik vahidlərini və qrammatik strukturlarını bilsə də, kommunikativ qabiliyyətlərin olmadığı üçün bu bilikləri ünsiyyət prosesində tətbiq etmirlər. Məhz texnoloji yeniliklərin təqdim etdiyi geniş imkanlardan yararlanaraq onlar ünsiyyət qurma texnikasını öyrənir və onu praktikada tətbiq edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev S., Abbasova S. Təhsil prosesində İKT-nin tətbiqinə və keyfiyyətinə sistemli yanaşma prinsipləri haqqında. Elektron dövlət quruculuğu problemləri. I Respublika elmi-praktiki konfransı, 4 dekabr, 2014
2. Əliquliyev R., Mahmudov R. Dil sənayesi: imkanlar, perspektivlər və problemlər. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2018, №1
3. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasının multidistiplinar elmi-nəzəri problemləri. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2016, №2
4. Abraham Oommen. Teaching English as a global language in smart classrooms with PowerPoint presentation. 54-61 p
5. British Council, Innovations in learning technologies for English language teaching. British Council 2013, 43 p
6. Jubulezer Sihite. The role of language lab technique in learning English as a second language (Listening and laboratory work analysis). 2017, 34 p
7. Zafar S. A. Use of Social Network Sites for Teaching and Managing Knowledge in Adult Education. English for Specific Purposes World, 49, 17, 2016.
8. https://genderi.org/tehsilde-ikt-muhazireler-giris.html
9. Sh. Hadad, "Knowledge Economy: Characteristics and Dimensions", Management Dynamicsin the Knowledge Economy, 2017, Vol.5, no.2, pp. 203-225. [7] R.M.Unger, "The Knowledge Economy: A Critique of the Dominant View", American Affairs, Fall 2020, Volume IV, Number 3, pp. 48–76. [8] R.M.Unger, "The Knowledge Economy", Verso

Rzayeva Ayşən Nazim qızı,
müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: rn.ayshan@gmail.com

EKOLİNQVİSTİKA: DİL VASİTƏSİLƏ ƏTRAF MÜHİT ŞÜURUNUN TƏRBİYƏSİ

Ekolinqvistika dil, mədəniyyət və ətraf mühit arasındakı əlaqəni araşdıran fənlərarası bir sahədir. O, dilin təbiət, ekoloji anlayışlar, biomüxtəliflik, ekosistemlər və ətraf mühit problemləri ilə bağlı qavrayışlarımızı necə əks etdirdiyini və formalaşdırdığını araşdırır. O, təbiət, və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı linqvistik nümunələri, metaforaları və diskursları araşdırır. Bu sahə, həmçinin dilin ətraf mühitin təbliğinə, siyasətin qurulmasına və insanlarla təbii dünya arasında daha davamlı münasibətlərin inkişafına necə töhfə verə biləcəyini nəzərdən keçirir. Ekolinqvistlər dildən istifadə vasitəsilə ekoloji maarifləndirmə və davamlılığı təşviq etmək məqsədi ilə dil seçimlərinin ətraf mühitə münasibət və davranışlara necə töhfə verdiyini araşdırırlar.

Ekolinqvistika ekoloji problemləri müzakirə etmək üçün istifadə etdiyimiz dili diqqətlə araşdırır, sözlərimizə daxil olan gizli ideologiyaları və güc strukturlarını üzə çıxarmağa çalışır. O, sadəcə, leksik təhlildən kənara çıxır, metaforaların, povestlərin

və nitq nümunələrinin ətraf mühit haqqında anlayışımızın formalaşmasına necə töhfə verdiyini araşdırır. Təbiətin linqvistik təsvirlərini araşdıraraq ekolinqvistika davamlı təcrübələrə töhfə verən və ya mane olan ictimai norma və dəyərlərə işıq salır.

Ekolinqvistika öz mahiyyətinə görə dil və ətraf mühit arasındakı mürəkkəb əlaqəni deşifrə etmək məqsədi daşıyan dilçilik və ekologiyanın kəsişməsini təmsil edir. Bu fənlərarası sahə ənənəvi linqvistik təhlildən kənara çıxır, dilin təbii dünya haqqında anlayışını necə formalaşdırdığını və əks etdirdiyini araşdırır. Ekolinqvistikanın mahiyyəti ətraf mühit problemlərinə töhfə verən dil nümunələrinin, diskursların və ideologiyaların açılmasındadır.

Ekolinqvistika dilin ətraf mühitə qarşı mədəni münasibətlərini, inanclarını əks etdirən güzgüdür ifadələrin tədqiqi fərdlərin təbiəti necə qavramasına və onunla qarşılıqlı əlaqəsinə təsir edərək ictimai dəyərləri açır. Ekolinqvistika dillər daxilində ekoloji fikrin mövcudluğunu araşdırır, linqvistik strukturların ətraf mühit anlayışlarını necə əhatə etdiyini tədqiq edir, təbiətlə əlaqəli sözlər, ifadələr və metaforaların altında yatan ekoloji ideologiyaları ayırd edir. Ekolinqvistikanın mahiyyəti onun biomüxtəlifliklə paralelliyini dərk edərək linqvistik müxtəlifliyin qorunub saxlanmasına qədər uzanır. Nəsli kəsilməkdə olan dillərin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onların yox olması ekoloji təhlükələri əks etdirir. Ekolinqvistika dil ətraf mühitin mühafizəsi üçün katalizator kimi də funksiya daşıyır və ekoloji hərəkatları səfərbər etməkdə dilin gücünü tanıyır. O, ictimai qavrayışların formalaşdırılmasında və ekoloji davamlılıqla bağlı siyasət qərarlarına təsir etməkdə diskursun rolunu araşdırır.

Ekolinqvistikanın mahiyyətini dərk etmək dili təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, ətraf mühitlə bağlı qavrayışlarımızı, münasibətimizi və hərəkətlərimizi formalaşdıran dinamik bir qüvvə kimi dərk etməyi nəzərdə tutur.

Ekolinqvistika onun yanaşmasını vurğulayan bir neçə əsas anlayışı əhatə edir:

1. Dil müxtəlifliyi və biomüxtəliflik: bu konsepsiya linqvistik və bioloji müxtəlifliyin paralel azalmasını vurğulayır. Dillər tükəndikcə ətraf mühiti anlamaq və onunla əlaqəli unikal üsullar da məhv olur və bu dillərdə yerləşdirilmiş ekoloji biliklərin itirilməsinə səbəb olur. Ekolinqvistika mədəni irsin bir-birinə qarışmış elementləri kimi həm dil, həm də ekoloji müxtəlifliyin qorunmasının tərəfdarıdır.

2. Söhbətlər və çərçivənin qurulması. Ekolinqvistlər ətraf mühitlə bağlı diskursları – dilin ekoloji məsələləri qurma və təmsiletmə yollarını təhlil edirlər. Buraya media, siyasi ritorika və gündəlik ünsiyyətin ictimai qavrayış və siyasət qərarlarını necə formalaşdırdığını araşdırmaq daxildir. Zərərli ekoloji təcrübələri davam etdirən dominant diskursları müəyyən etməklə, ekolinqvistlər davamlı davranışı təşviq edən alternativ hekayələri təbliğ etməyə çalışırlar.

3. Metafora və idrak: dil insanların ekoloji münasibətləri necə konseptual-laşdırdığına təsir edərək metaforik çərçivə vasitəsilə düşüncə formalaşdırır. Ekolinqvistika "Ana Yer" və ya "təbii sərvətlər" kimi ətraf mühiti təsvir edən metaforaları və bu metaforaların ekoloji münasibət və hərəkətlərə necə təsir etdiyini araşdırır. Metaforaları daha ekoloji cəhətdən inteqrasiya olunmuş perspektivlərə çevirmək davamlı dünyagörüşünü inkişaf etdirə bilər.

4. Povest və kimlik. Hekayələr və rəvayətlər fərdi və kollektiv şəxsiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ekolinqvistlər bu rəvayətlərin ekoloji şüura və fəaliyyətə necə təsir etdiyini başa düşmək üçün ekoloji povestləri - insanın ətraf

mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında hekayələri öyrənirlər. Qarşılıqlı asılılığı və ekoloji məsuliyyəti vurğulayan rəvayətləri təbliğ etməklə ekolinqvistika müsbət ətraf mühit dəyişikliyinə ilham verməyi hədəfləyir.

Ekolinqvistika müxtəlif sahələrdə, o cümlədən təhsil, siyasətin müəyyən edilməsi və ətraf mühitin aktivliyi sahəsində praktik tətbiqlərə malikdir. Təhsildə ekolinqvistika ekoloji perspektivlərin dil tədrisinə inteqrasiyasını təşviq edir, tələbələr arasında ekoloji problemlər haqqında məlumatlılığı artırır. Bu, ekoloji mətnlərin təhlilini, ekoloji mövzuların müzakirəsini, dil və davamlılıq haqqında tənqidi düşüncəni təşviq etməyi əhatə edə bilər.

Siyasət formalaşmasında ekolinqvistik təhlil dilin ətraf mühit qanunvericiliyini və ictimai rəyi necə formalaşdırdığını aşkar edə bilər. Zərərli diskursları müəyyən etməklə və daha dayanıqlı çərçivələri təşviq etməklə, ekolinqvistika daha ekoloji cəhətdən sağlam təcrübələr istiqamətində siyasət qərarlarına təsir göstərə bilər. Məsələn, istismar diskursundan idarəçiliyə keçmək daha effektiv təbiəti mühafizə səylərinə səbəb ola bilər.

Ətraf mühitin aktivliyi ictimai dəstəyi səfərbər etmək və ekoloji səbəblər üçün dildən strateji istifadə etməklə ekolinqvistik anlayışlardan faydalanır. Fəallar emosional və koqnitiv rezonans doğuran mesajlar hazırlaya, ekoloji problemlər üçün təcililik və kollektiv məsuliyyət hissini təşviq edə bilərlər.

Ekolinqvistikanın əhatə dairəsi ənənəvi dilçilik sahəsindən xeyli kənara çıxan zəngin tətbiqlər, araşdırmalar və təsirləri əhatə edir. Bu bölmə ekolinqvistikanın müxtəlif ölçüləri arasında gəzir, onun geniş əhatə dairəsinə və çoxşaxəli töhfələrinə işıq salır.

Ekolinqvistikanın gələcək istiqamətlərinə yerli dillər və ekoloji biliklər üzrə tədqiqatların genişləndirilməsi, ekoloji münasibətlərin formalaşmasında rəqəmsal ünsiyyətin rolunun tədqiqi, ekolinqvistik təhlil və tətbiq üçün praktiki vasitələrin hazırlanması daxildir. Dil və ekologiya arasındakı uçurumu aradan qaldırmağa davam edərək, eyni zamanda, ekolinqvistika insanlar və təbii dünya arasında daha davamlı və ahəngdar əlaqəyə töhfə verə bilər.

Ekolinqvistikanın geniş əhatə dairəsi onun dinamik təbiətini əks etdirir, müxtəlif sahələrdə aktuallığını və müasir ekoloji problemlərin həlli potensialını nümayiş etdirir.

Potensialına baxmayaraq, ekolinqvistika bir sıra problemlərlə üzləşir. Sahənin fənlərarası xarakteri dilçilər, ekoloqlar, pedaqoqlar və siyasətçilər arasında əməkdaşlıq tələb edir ki, bu da əlaqələndirmək üçün mürəkkəb ola bilər. Bundan əlavə, dilin ekoloji davranışa təsiri çox vaxt dolayı yolla olur və müxtəlif sosial, mədəni və iqtisadi amillərlə vasitəçilik olunur, bu da ekolinqvistik müdaxilələrin effektivliyini ölçməyi çətinləşdirir. [5, s.120]

Bu problemlərin həlli ekolinqvistikanın davamlı inkişafı və aktuallığının ayrılmaz hissəsidir. Sahə yetişdikcə bu mürəkkəbliklərin həlli dil və ətraf mühit arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin daha incə bir şəkildə dərk edilməsinə kömək edəcəkdir.

Nəticə olaraq, ekolinqvistika dil və ətraf mühit şüuru sahələrini birləşdirən əsas sahə kimi meydana çıxır. Ekolinqvistika dil nüanslarını, metaforalarını və nitq nümunələrini tədqiq etməklə, dil və ətraf mühit haqqında təsəvvürlərimiz arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni açır. Seçdiyimiz sözləri incələyərək ekoloji münasibətlərimizi formalaşdıran ideologiyaları və güc strukturlarını ortaya qoyur.

Bundan əlavə, ekolinqvistika dil itkisi ilə ekoloji biliklərin azalması arasında daxili əlaqəni tanıyaraq, biomüxtəlifliyin mühüm komponenti kimi dil müxtəlifliyini müdafiə edir. O, dilin mədəni və ekoloji müdrikliyin anbarı kimi rolunu vurğulayır, ənənəvi ekoloji bilikləri qorumaq üçün yerli dilləri canlandırmaq ehtiyacını vurğulayır. Ekolinqvistika təbiətlə münasibətimizi ifadə etməyimizdə transformasiya tələb edir. O, təbiət dünyası ilə daha dərin əlaqə yaradan, ekoloji savadlılığı təşviq edən və davamlı fəaliyyətlərə ilham verən dili dəstəkləyir. Sahə dil seçimlərinin planetin qorunmasına və bərpasına müsbət töhfə verəcəyi bir gələcəyi nəzərdə tutur.

References:

1. Alves, M. J., & Correia, A. (Eds.). (2018). Ecolinguistics: The state of the art. Routledge.
2. Fill, A., Penz, H., & Trampe, W. (Eds.). (2016). Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment. Bloomsbury Academic.
3. Gottlieb, M. (2006). Environmentalism unbound: Exploring new pathways for change. MIT Press.
4. Iovino, S., & Oppermann, S. (Eds.). (2014). Material Ecocriticism. Indiana University Press.
5. Maffi, L. (Ed.). (2001). On Biocultural Diversity: Linking Language, Knowledge, and the Environment. Smithsonian Institution Press.

Gulnar Farman Huseynova,
lecturer,
Baku Business University,
Email: huseynovagulnar@yahoo.com

THE ROLE OF ENGLISH IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

In our increasingly interconnected global environment, effective communication stands as a crucial element for the success of cross-cultural collaboration and negotiation. Amidst the multitude of languages spoken worldwide, English has emerged as a dominant lingua franca, acting as a bridge that unites individuals from diverse linguistic backgrounds. The ascendancy of English as the de facto language for international communication, business, and diplomacy can be traced back to historical factors, including the enduring impact of the British colonial legacy and the substantial economic and cultural influence wielded by English-speaking nations, notably the United States. The prevalence of English in global media, technology, and academia has further entrenched its position as a universal means of communication.

One of the key advantages of utilizing English as a common language is its capacity to reduce misunderstandings. When individuals from different linguistic backgrounds attempt to collaborate, language barriers can often lead to misinterpretations of ideas, intentions, and expectations. English, as a widely understood language, helps mitigate these barriers by providing a standardized platform for

communication. This standardization minimizes the chances of miscommunication, allowing collaborators to focus on the substance of their discussions rather than grappling with linguistic intricacies. Moreover, the use of English has been shown to promote trust among collaborators. Trust is a foundational element in any collaborative effort, and effective communication plays a pivotal role in establishing and maintaining trust among team members. By employing a common language, individuals can convey their thoughts and ideas more clearly and comprehensively. This clarity in communication fosters an environment where collaborators feel confident in their understanding of each other, leading to increased trust and cohesion within the cross-cultural team.

Inclusivity is another critical aspect that is enhanced by the adoption of English as a shared means of communication. In diverse collaborative settings, participants may come from various language backgrounds, and a common language ensures that everyone has an equal opportunity to engage in the collaborative process. The use of English helps to level the playing field, allowing individuals to express their ideas and perspectives more freely. This inclusivity is not only beneficial for the individuals involved but also contributes to the richness of the collaborative output by incorporating a diverse range of viewpoints.

Negotiation is a delicate process that demands clear and precise communication. When individuals from diverse linguistic backgrounds engage in negotiations, the use of English helps to level the playing field, ensuring that all participants have an equal opportunity to express their thoughts and opinions. Research has indicated that negotiations conducted in a common language, such as English, are more likely to result in positive outcomes, as participants can focus on the substance of the discussion rather than grappling with language barriers.

By providing a shared framework for expressing complex ideas, concerns, and proposals, English facilitates a more efficient and meaningful exchange of information. This, in turn, reduces the likelihood of misunderstandings that can arise when negotiating parties grapple with linguistic nuances and translation intricacies. Moreover, the use of English in negotiations contributes to a more inclusive and participatory process. When individuals can express themselves confidently and comprehendsively in a language understood by all parties, it promotes a sense of equality and fairness in the negotiation arena. This inclusivity is vital for cultivating an environment where diverse perspectives can be openly presented and considered, enriching the overall quality of the negotiation discourse.

While English plays a pivotal role in facilitating cross-cultural collaboration, it is imperative to recognize and address the potential challenges that may arise in its use as a dominant language. One of the foremost challenges lies in the varying levels of language proficiency among individuals involved in cross-cultural interactions. Despite the widespread teaching and understanding of English, not all participants may possess the same degree of fluency, potentially leading to communication gaps and misunderstandings. The potential for misunderstandings is compounded by the inherent complexity of language and the nuances that can be lost in translation. Even proficient speakers may encounter challenges when navigating the intricacies of cultural contexts, idiomatic expressions, and subtle cultural cues embedded in commu-

nication. This underscores the importance of not only linguistic proficiency but also cultural sensitivity in cross-cultural collaboration.

A broader concern associated with the dominance of English is the risk of cultural imperialism. Critics argue that the widespread use of English may inadvertently marginalize and overshadow other languages and cultures, leading to a homogenization of communication and potentially eroding linguistic diversity. The imposition of a common language, especially one associated with historical power dynamics, may be perceived as a form of cultural hegemony, where the values and perspectives embedded in English could overshadow and potentially diminish the richness of other linguistic traditions.

To address these challenges and mitigate potential negative consequences, it is crucial to approach the use of English in cross-cultural contexts with sensitivity. This involves recognizing and valuing linguistic diversity as an intrinsic part of global culture. Encouraging the maintenance and celebration of diverse languages within cross-cultural collaborations can contribute to a more inclusive and respectful environment. Furthermore, promoting language learning and proficiency development beyond English can enhance overall communication effectiveness. Language training programs that cater to the specific needs of diverse linguistic backgrounds involved in collaboration can empower participants to navigate discussions with confidence and accuracy.

Ultimately, the commitment to effective communication extends beyond language proficiency alone. Cultural sensitivity plays a pivotal role in ensuring that interactions are respectful, acknowledging and appreciating the differences that make cross-cultural collaborations dynamic and enriching. A truly globalized approach embraces diverse perspectives, recognizing that cultural nuances contribute to the depth and innovation within collaborative endeavors. In the pursuit of more fruitful and harmonious collaborations, fostering linguistic diversity becomes a shared responsibility. This involves not only recognizing the richness of various languages but also actively supporting initiatives that preserve and promote linguistic heritage. As individuals and organizations engage in cross-cultural endeavors, cultivating a genuine curiosity and openness to learning about different languages and cultures creates an environment where collaboration flourishes.

Shabnam Agasi Ahmadova, lecturer,
Baku Business University,
Email: shabnam83.esl@gmail.com

USAGE OF AI IN HIGHER EDUCATION: PROS AND CONS

Higher education, like many other industries, is being transformed by artificial intelligence (AI). The integration of AI technology in universities brings both possibilities and challenges to traditional teaching and learning methods. This article explores the pros and cons of AI in higher education, covering its applications, implementation hurdles, ethical considerations, and impact on instruction and learning.

The aim of this paper is to provide a comprehensive review of the rapidly evolving field by examining the current state of AI in higher education and potential future advancements.

Artificial intelligence (AI) has entered higher education, poised to revolutionize how institutions and students learn. AI in this context involves using smart technology to enhance teaching, learning, and administrative processes. Machine learning and predictive analytics are key examples. Integrating AI offers numerous advantages for both faculty and students. It enables personalized learning by analyzing individual performance data, tailoring resources and suggestions to meet specific learning requirements. Moreover, AI streamlines administrative tasks like admissions management and test grading, freeing up educators and staff for more valuable endeavors.AI can also help in identifying at-risk students early on by analyzing patterns in their behavior and performance, allowing for timely interventions to improve their academic success. Additionally, AI can facilitate a more interactive and engaging learning experience through virtual tutors, chatbots, and simulations. As AI continues to advance, the possibilities for its application in higher education are endless, offering exciting opportunities for innovation and improvement in the learning process.

Although AI has significant potential, integrating it into higher education poses unique challenges that institutions must address. Educators may require assistance and training to overcome their hesitance towards AI technology, stemming from concerns about job security or lack of familiarity with these tools. Privacy, security, and ethical handling of sensitive data are key concerns raised by the utilization of vast amounts of student data by AI systems. It is essential to tackle ethical dilemmas as AI becomes more prevalent in higher education to ensure fair and transparent practices. Establishing transparency in decision-making processes and the functioning of AI algorithms is vital for institutions to maintain accountability and build trust among stakeholders and students. Furthermore, institutions must also consider the potential biases that can be embedded in AI systems, which may perpetuate discrimination or inequality if not addressed. Ensuring diversity and inclusivity in the development and deployment of AI technologies is crucial to mitigate these risks. Additionally, ongoing monitoring and evaluation of AI systems are necessary to assess their impact on teaching and learning outcomes. Collaboration between educators, technologists, policymakers, and other stakeholders is essential to navigate the complexities of integrating AI in higher education successfully. By proactively addressing these challenges, institutions can harness the full potential of AI to enhance the quality and effectiveness of education for all students.

To promote equity and inclusivity in higher education settings and ensure that every student has equal access to educational opportunities, it is imperative to initiate efforts that aim to reduce prejudice in AI systems. The impact of AI technology on the teaching and learning process in higher education is significant. AI-based systems offer adaptable learning platforms that cater to diverse learning styles, transforming the process of education delivery. Through the analysis of student performance data and the delivery of personalized education, these technologies provide every student with an equal chance of success. The use of AI systems to provide proactive support

for student achievement and retention is gradually gaining momentum. By leveraging data analysis to identify students who are at risk of underperforming and providing personalized support, universities can significantly improve graduation rates and enable students to achieve their academic goals.

The role of artificial intelligence (AI) in higher education has several promising developments. One of these is the use of AI-powered predictive analytics to predict student outcomes. By analyzing various data sources, such as attendance records and coursework completion rates, educators can identify patterns and intervene early to help students before they encounter difficulties. This approach can be an effective way to improve student success rates. Another promising development is the use of AI chatbots to provide personalized support to students. These chatbots can answer questions, provide guidance on coursework, and offer resources for further learning. By leveraging AI technology in higher education, institutions can enhance the overall student experience and support student success.AI can also be used to enhance the efficiency of administrative tasks in higher education. From automating admissions processes to streamlining course registration, AI can help institutions save time and resources. Additionally, AI can assist in developing personalized learning paths for students, catering to their individual needs and learning styles. With the continued advancement of AI technology, the possibilities for its application in higher education are vast and exciting. As educators and institutions continue to explore and implement AI solutions, the future of higher education is sure to be transformed in innovative ways.

Integrating Virtual Assistants in Education An exciting application of AI in higher education is the inclusion of virtual assistants in instructional delivery. By providing instant support, answering queries, and aiding students in their tasks, these smart technologies can enhance the learning process and create a more engaging educational setting. In conclusion, the integration of AI in higher education presents a promising opportunity to enhance institutional efficiency and student learning experiences. Despite the challenges and ethical considerations that need to be addressed, the benefits of incorporating AI are significant. To fully leverage AI's potential impact on higher education in the future, educators and institutions must navigate its implementation thoughtfully and ethically as the educational landscape evolves. As technology continues to advance, virtual assistants have the potential to revolutionize the way students learn and interact with course materials. By personalizing the learning experience, providing real-time feedback, and adapting to individual needs, these AI-powered tools can help students achieve their academic goals more effectively. As educators embrace this innovative technology, they can create a more dynamic and interactive learning environment that promotes student success and engagement. In the ever-evolving landscape of higher education, the integration of virtual assistants represents a significant step towards harnessing the power of AI to support teaching and learning. As institutions explore the possibilities of virtual assistants in education, they must also consider the importance of maintaining a balance between technology and human interaction. While AI can enhance efficiency and provide valuable support, it should complement, not replace, the role of educators in fostering critical thinking, creativity, and collaboration among

students. By integrating virtual assistants strategically and thoughtfully, higher education can embrace innovation while preserving the essential human elements that make learning a truly enriching experience.

In conclusion, there are advantages and disadvantages to utilizing AI in higher education. AI can assist students in gaining essential skills, customizing their education, and streamlining administrative tasks, yet concerns exist regarding its impact on human-computer interaction and the potential for bias in algorithms. It is crucial for institutions to thoughtfully consider these factors and find a middle ground between the benefits and drawbacks of integrating AI in higher education. Finding this balance will be key in ensuring that AI enhances the learning experience for students without overshadowing the importance of human interaction and critical thinking skills. As technology continues to advance, it is essential for educators and administrators to stay informed and adapt accordingly to maximize the benefits of AI while mitigating its limitations. By approaching AI integration in higher education with careful consideration and a focus on student success, institutions can pave the way for a more efficient and effective learning environment in the digital age.

References:

1. Arsic, S., Ivanovic, M., & Devedzic, V. (2019). Artificial intelligence in higher education: A literature review. IEEE Access, 7, 183915-183928.
2. Johnson, L., Adams Becker, S., Estrada Vidal, L., & Freeman, A. (2015). NMC horizon report: 2015 higher education edition. The New Media Consortium.
3. Khan, B. H. (2018). Artificial intelligence in education. In Encyclopedia of information science and technology (4th ed., pp. 269-277). IGI Global.
4. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). Intelligence unleashed: An argument for AI in education. Pearson.

UNESCO. (2020). Artificial intelligence in education: Challenges and opportunities for sustainable development. UNESCO.

Musayeva Gülşən Calal qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: musayeva-gulshan@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN YARATDIĞI SİNONİMLƏR VƏ ONLARIN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İngiltərənin Normanlar tərəfindən istilası bu adanın Tevton əsillilər tərəfindən sayca üçüncü işğalı idi. İşğalçılar Skandinav mənşəli idilər və onlar mənşəcə Anqlo-Saksların dilinə məxsus dildə danışırdılar. Belə ki, "Norman" və "Northmen" sözlərini müqayisə etdikdə, məlum olur ki, "*Norman*" sözü əslində mənası "şimal adamı" olan "Northmen" sözündən əmələ gəlmişdir. Ancaq onlar öz uzaq Skandinav vətənlərini tərk etdikdən sonra oradan çox uzaqlaşmış və çoxlu yeniliklər əldə etmişdilər [7,1]. Skandinavların təsiri ilə müqayisədə fransız dilinin ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsiri

həm daxil olan sözlərin sayına görə, həm də onların səciyyəvi əlamətlərinə görə tamamilə fərqli idi. Skandinav sözlərinin dilə uyğunlaşdırılması ilə müqayisədə fransız sözlərinin ingilis dilinə assimilyasiyası çox çətinliklə baş verirdi. Fransız dili tamamilə başqa dil qrupuna aiddir və ingilis dili ilə ümumiliyi çox azdır.

Eyni təbəqəli adamların ünsiyyəti nəticəsində ingilis dilinə daxil olan Skandinav mənşəli sözlərdən fərqli olaraq, fransız sözləri ingilis cəmiyyətinə məxsus yüksək rütbəli əyanlar tərəfindən mənimsənilmişdir. Onlar ölkədə məhkəmə, idarəetmə, kilsə və məktəb kimi müxtəlif yüksək vəzifəli yerlərdə fəaliyyət göstərirdilər.

Skandinav mənşəli sözlərdən fərqli olaraq fransız sözləri, əsasən, norman zadəganlarının maraqlarnı, zövqlərini və məişət həyatını əks etdirən cəmiyyətin yüksək təbəqələrindən almır və aristokratik xüsusiyyət daşıyır. Bu alınma sözlər arasında biz feodal monarxiyasına aid aşağıdakı anlayışları görə bilərik: müxtəlif feodal titulları; dövlət idarəetməsi; məhkəmə; hərbi sahə; feodalların həyat və məişəti; musiqi, ədəbiyyat, incəsənət; müxtəlif sənətkarlıq sahələri; yemək və müxtəlif növ ət adları; həmçinin dinə aid anlayışlar.

Skandinav sözlərinin dilə uyğunlaşdırılması ilə müqayisədə fransız sözlərinin ingilis dilinə assimilyasiyası çox çətinliklə baş verirdi. Fransız dili tamamilə başqa dil qrupuna aiddir və ingilis dili ilə ümumiliyi çox azdır.

Skandinav dilindən keçmiş sözlərdə rast gəlinən sinonimlər də ingilis dilinin lüğət tərkibində özünəməxsus bir yer tutur. Müasir ingilis dilində mövcud olan Skandinaviya mənşəli sözlər arasında feillər özünəməxsus yer tutur. Gəlin onların bir neçəsinə nəzər salaq.

Bait- *tease, provoke, annoy, irritate, guy (informal), bother, mock,rag, needle (informal), plague (informal), rib.*

Cast- *choose, pick, select, appoint, assign, allot*

Clip - *trim, cut, crop, dock, prune, shorten, shear, cut short, snip, pare*

Crawl - *inch,creep, slither,go on all fours, move on hands and knees, drag, wriggle, writhe, move at a snail's pace*

Give - *transmit, announce, communicate, perform, do, carry out, execute, publish, pronounce, utter, emit, issue, be a source of, impart*

Hit- *bang, batter, deck (slang),strike, beat, knock, punch, belt (informal),clip (informal), slap, bash (informal), sock (slang),chin (slang), smack, thump (informal), cuff, flog, whack, clobber (slang),smite (archaic), wallop (informal), swat, tonk (slang), lay one on (slang), beat or knock seven bells out of* [21,2].

İngiltərə Normanların əsarəti altında olduğu dövrdə də ingilis dilinin lüğət fondu zənginləşmişdir. Bildiyimiz kimi, dilə daxil olan alınma sözlər, adətən həmin dildə olmayan yeni anlayışları bildirir. Digər tərəfdən, əgər alınan söz həmin dil üçün yeni anlayış ifadə etmirsə, bu zaman yerli mənşəli söz alınma ekvivalenti tərəfindən əvəz edilir. Həmçinin biz elə hallarla rastlaşa bilərik ki, həm yerli mənşəli, həm də alınma söz lüğət tərkibində qalsın. Bu zaman həmin sözlər bir-biri ilə çox nadir hallarda tam sinonimlik təşkil edə bilər, əksər hallarda biz yerli mənşəli və alınma sözlərin üslubi cəhətdən fərqləndiyini görə bilərik. Belə ki, yerli və alınma sözlər arasında fərq adətən onların üslubi əlavə məna çalarındadır. Aşağıdakı sözlərin zahirən eynimənalı göründüyünə baxmayaraq, mənalarında və işlənmə yerlərində fərqlər müşahidə edilir.

"**Weep**" daha çox formal xarakter daşıyır, "**cry**" isə ümumi gündəlik məqsədlər

üçün istifadə oluna bilər. "Weep" adətən səssiz, "cry" isə yüksək səslə müşahidə olunur. Daha qəmli və ciddi hadisələr baş verdikdə, **"weep"** istifadə edilir. "Weep" sözündən, əsasən, böyük itki və ya kədər, qüssə zamanı istifadə edilir. Məsələn,"People were weeping at the news of his death - Adamlar onun ölüm xəbərinə hönkür-hönkür ağlayırdılar". **"Cry"** sözündən isə hər hansı çətinlik, ağrı, zərər, fiziki zədələr zamanı istifadə edilir. Məsələn, "The little boy was crying because he lost his pencil - Balaca oğlan qələmini itirdiyinə görə ağlayırdı". Nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, cry sözü fransız mənşəli olmasına baxmayaraq, ümumişlək söz hesab olunur, "**weep**" sözü isə əksinə olaraq daha az istifadə olunur.

Start, begin, commence - hər üç sözün mənası "başlamaq" olsa da, bu sözlər arasında fərqlər mövcuddur. Yerli mənşəli "begin" və "start" sözləri, əsasən, danışıq dilində istifadə olunur. Məsələn, "I was beginning/starting to feel lonely" cümləsində hər iki sinonimi işlədə bilsək də, **commence** sözünü bu cümlədə işlədə bilmərik. **Begin** daha çox hər hansı bir fəaliyyətin, prosesin, gedişin başlanmasında istifadə edilir.

Məsələn, "They began the evaluation - Onlar qiymətləndirməni başladılar".

Yerli mənşəli "**start**" sözü daha dəqiq hesab olunur, məsələn, "They started the journey at 4pm - Onlar səyahətə saat 4-də başladılar".

Bundan əlavə, "start" hər hansı bir mexanika və ya aparatın işə salınmasını bildirir ("to start a motor - motoru işə salmaq). "Commence" isə daha formal xüsusiyyətə malikdir və əsasən, sənədlərdə istifadə olunur. Məsələn, rəsmi toya dəvət zamanı dəvətnamədə *The ceremony will commence at noon - Mərasim günorta başlayacaq* qeyd edilir. Beləliklə, fransız mənşəli "commence" ümumişlək olan "start" və "begin" sözlərindən fərqli olaraq, formal məna daşıyır.

"Wish" və "desire" ingilis dilində mənalarına görə fərqlənirlər. Bu sözlərin ilk baxışdan oxşar mənalarının olduğu hesab olunsa da, bəzi fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. "Wish" sözü, əsasən, kiməsə xoşbəxtlik arzulayanda, diləyəndə istifadə edilir. Məsələn, I wish I would return my home and family - Mən çox istərdim ki, evimə və ailəmə qayıdım" [18, 3].

Bundan fərqli olaraq, fransız mənşəli **"desire"** sözü “nəyinsə həsrətində olmaq «və ya “nəyisə ürəkdən istəmək” mənasında istifadə edilir. Məsələn,

"We have a desire to live in France as there is war in our country"-Bizim ölkəmizdə müharibə olduğundan, Fransada yaşamaq arzumuz var". Buna baxmayaraq, yerli mənşəli **"wish"** sözünün mənasında çox arzu etmək, can atmaq mənası yoxdur [26, 3].

İngilis dilinə Paris dialektdən daxil olan sözlər bəzən artıq Anqlo-Norman variantında bu dilə çoxdan daxil olmuş sayılırdı. Bu halda ingilis dili eyni mənalı sözün iki variantı ilə qarşılaşırdı. Buna baxmayaraq, sonda Anqlo-Norman variantı Paris dialekti tərəfindən əvəz edilir. Məsələn, C. Çoserin yaradıcılığında Anqlo-Norman **viage**-*səyahət* sözü tez-tez işlənir, lakin sonralar bu söz Paris dialektindən olan "**voyage**" sözü ilə əvəz edilir.

Bəzi hallarda isə eyni mənalı sözlərin dubletləri müasir dövrə qədər qorunub saxlanılırdı. Məsələn, Fransız mənşəli "catch" və "chase" sözlərinin hər ikisi latın "capitare" sözündən alınmışdır. Bu halda isə ingilis dilində mənaların ayrılma prosesi baş verir. Belə ki, **catch**-*tutmaq*, **chase**-*ova çıxmaq* mənasını ifadə edir.[23, 3]

Aparılmış tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olur ki alınma və yerli mənşəli sözlərin sinonimlik təşkil etdiklərinə baxmayaraq, bu sözlər üslubi cəhətdən fərqləndiyinə görə bir-birini əvəz edə bilmirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bickerton D. Adam's tongue. USA: New York,2010,278 p.
2. Гегел В.Ф.Энциклопеди философских Наук.М.,1956,Ч.3.Т.3.,253 ср.
3. Есперсен О. Философия грамматики. М., Издательство инострнная литература, 1958, 230 стр.

Karam Rafig Hajiyev,
lecturer,
Baku Business University,
E-mail: hajiyevkaram@gamil.com

FOREIGN LANGUAGE PROFICIENCY AS A CATALYST FOR GLOBAL SOLIDARITY AND GREEN ECONOMIC DEVELOPMENT

The need for coordinated worldwide action is more than ever in this era of globalisation and interrelated concerns, particularly when it comes to environmental protection and sustainable development. The green economy offers a viable way to solve the urgent problems of resource depletion, environmental degradation, and climate change because of its emphasis on sustainability and equitable growth. On the other hand, new levels of cooperation and communication between countries, organizations, and people with different linguistic and cultural backgrounds are required for the worldwide realization of this vision.

The crucial component of this cooperative project is the sometimes disregarded asset of fluency in a foreign language. Language is a bridge that unites different cultures, promotes the interchange of ideas, and cultivates mutual understanding and respect. It is more than just a means of communication. The ability to communicate successfully in many languages can have a considerable impact on international cooperation, speed up the sharing of innovative practices and technology, and foster the formation of a global community united in its commitment to sustainability in the context of green economic development [8, 34].

The use of language in the green economy has grown, but not without difficulties. Although a rich cultural treasure, the language diversity of our global community can also provide considerable obstacles to productive cooperation. In particular, individuals involved in environmental advocacy, policy-making, and the execution of green programs will benefit from a concentrated effort to support language education and cross-cultural communication abilities in order to overcome these obstacles.
It is more important than ever to fully utilize foreign language competence as a catalyst for global solidarity and green economic growth, particularly at this time of environmental crisis and opportunity. This revised introduction lays the groundwork for an extensive investigation of how language abilities might open up new avenues for cross-border cooperation, knowledge sharing, and group [3, 25].

The intricate and multidimensional relationship between language and sus-

tainability reflects the complexity of both environmental stewardship and international communication. At this point, language serves as a fundamental tenet for the adoption and propagation of sustainable behavior and concepts. Speaking and understanding different languages facilitates a more inclusive and thorough approach to tackling environmental concerns, which in turn enhances the global discourse on sustainability. It makes it possible for participants from different places and cultures to contribute their special viewpoints, discoveries, and inventions, enhancing the body of information and approaches to sustainable development as a whole. Furthermore, language has a significant impact on how we perceive the outside world and how we interact with it. The language and storylines we employ when discussing environmental issues have the power to sway audiences [5, 87].

In addition, linguistic diversity itself can be seen as an aspect of biodiversity, with indigenous and local languages often containing specialized knowledge about ecosystems and sustainable practices honed over centuries. Therefore, preserving linguistic diversity not only contributes to cultural richness but also to environmental sustainability. In this way, the intersection of language and sustainability is a dynamic space where communication, culture, and conservation converge, offering fertile ground for innovative approaches to building a sustainable future [6, 102].

Enhancing International Cooperation. The foundation of international cooperation is effective communication. The ability to have meaningful conversations with international partners, stakeholders, and communities is essential in the context of green economic development. Proficiency in a foreign language can greatly benefit international conferences, diplomatic talks, and cross-border partnerships by guaranteeing that all participants can properly convey their ideas, problems, and solutions [2, 176].

The fight against climate change and the transition to a green economy are global endeavors that rely heavily on the sharing of knowledge and best practices. When researchers, policymakers, and practitioners are proficient in multiple languages, they can more easily access and disseminate a wider range of information, studies, and innovations. This not only accelerates the adoption of effective environmental strategies but also fosters a sense of solidarity and shared purpose among nations.

Fostering Cultural Understanding and Respect. In the realm of global environmental initiatives, fostering cultural understanding and respect through language proficiency is not just beneficial—it's imperative. Language learning goes beyond mere vocabulary acquisition; it is an immersive journey into the heart of another culture, revealing the values, beliefs, and traditions that shape perspectives on sustainability and environmental stewardship. When environmentalists, policymakers, and advocates are equipped with language skills, they can navigate the cultural nuances that influence environmental attitudes and practices in different communities [6, 34].

Understanding local languages, for example, enables a greater engagement with indigenous knowledge systems which are frequently rich in sustainable methods

refined over millennia in global conservation initiatives. Mutual respect developed through this interaction has the potential to improve conservation efforts by increasing their effectiveness and inclusivity. Respecting the language and cultural environment in which sustainable practices emerged can help us build a more equal forum for discussion and cooperation. Additionally, linguistic ability may foster trust and demolish prejudices, two things that are essential to the success of international environmental agreements. It is a show of equality and respect when negotiators and activists are able to converse with each other in their mother tongues; this creates the foundation for more real and fruitful conversations. Such cultural sensitivity can result in more robust and long-lasting partnerships for sustainability.

Basically, being able to communicate in multiple languages is a great way to create a diverse, global society that is dedicated to a sustainable future. In addition to improving our collective response to environmental issues, we also honor the vast diversity of human culture and knowledge that is essential to the green economy by promoting cultural understanding and respect. Numerous case studies from throughout the world graphically illustrate the relationship between language competency and the effectiveness of green initiatives, highlighting the real influence of linguistic capabilities on environmental projects [5,178].

The cooperation of Brazilian and German teams in the Amazon Rainforest is one such instance. Portuguese-speaking German specialists in renewable energy collaborated with nearby Brazilian communities to put solar power solutions into action. This language gap allowed for the technical transfer of information as well as the fusion of indigenous local practices with contemporary renewable technologies, resulting in sustainable energy solutions that preserve the Amazon's natural and cultural integrity.

Another example can be seen in the multilingual environmental education programmes in Kenya, where teachers instruct students on conservation techniques using Swahili, English, and local tongues. This strategy has greatly raised community involvement and participation in conservation activities, illuminating how linguistic inclusion may improve the efficacy of activism and environmental education [9, 367].

These case studies exemplify how foreign language proficiency can be a critical factor in the success of green initiatives. Language proficiency can facilitate the adoption of sustainable practices and technologies, resulting in more inclusive and effective environmental projects, by promoting clear communication, mutual respect, and cultural awareness [1, 76].

As a result, cooperation, creativity, and respect for one another are the paving stones on the road to a sustainable future. Therefore, being able to communicate in another language is not only a necessary academic ability but also a vital part of the worldwide effort to promote green economic development. By removing language barriers, we may strengthen international ties of solidarity and respond to the environmental concerns of our time with more coordination and effectiveness. Thus, funding language education is an investment in the future of the whole, guaranteeing that we can cooperate to create a more equitable and sustainable world.

References:

1. Dalby, A. (2003). *Language in Danger: The Loss of Linguistic Diversity and the Threat to Our Future.* Columbia University Press. This book discusses the importance of linguistic diversity and its connection to cultural and ecological knowledge, which is crucial for sustainable development.
2. Haugen, E. (1972). *The Ecology of Language.* Stanford University Press. Haugen's work is foundational in the field of ecolinguistics and explores the relationships between language use, social groups, and their environments.
3. Stibbe, A. (2015). *Ecolinguistics: Language, Ecology and the Stories We Live By.* Routledge. Stibbe's book introduces the field of ecolinguistics, providing insights into how language shapes our relationship with the environment and can contribute to sustainability.
4. UNESCO. (2017). *Local and Indigenous Knowledge Systems (LINKS) in a Global Society.* This report highlights the significance of local and indigenous linguistic knowledge in understanding and conserving biodiversity, relevant for green economic development.
5. Crystal, D. (2000). *Language Death.* Cambridge University Press. Crystal's book discusses the phenomena of language death and the importance of language preservation, which is indirectly tied to preserving cultural practices including those related to sustainability.
6. Orr, D. W. (2004). *Earth in Mind: On Education, Environment, and the Human Prospect.* Island Press. Orr discusses the importance of education in environmental awareness, which can be enhanced by language proficiency facilitating cross-cultural communication and collaboration.
7. Mühlhäusler, P. (1996). *Linguistic Ecology: Language Change and Linguistic Imperialism in the Pacific Region.* Routledge. This book examines the ecological impacts of language change and loss, offering a perspective that ties language policies to environmental and economic sustainability.
8. Haugen E. The Ecology of Language // Haugen. E. The Ecology of Language: essays by Einar Haugen / Selected and Introduced by Anwar S. Dil. Stanford. California: Stanford University Press,
9. Иванова Е.В. Цели, задачи и проблемы эколингвистики // Прагматический аспект коммуникативной лингвистики и стилистики : сб. науч. тр. / отв. ред. Н.Б. Попова. Челябинск: Изд-во ИИУМЦ «Образование», 2007

Rakhshanda Farrukh Seyidova, lecturer,
Baku Business University,
E-mail: resinadir@gmail.com

ECOLINGUISTICS AND GREEN WORLD SOLIDARITY

President Ilham Aliyev's announcement of 2024 as the "Year of Solidarity for the Green World" in the Republic of Azerbaijan is a logical result of the long-term and

purposeful policy implemented in our country. If we pay attention to the history of Azerbaijan's independence, especially the last 30 years, we can unequivocally and confidently say that our country has continuously contributed to the fight against the consequences of climate change. Today's ongoing initiatives show that our country is persistent in the process. It is known that within the framework of the new reality that emerged in the region after our Victory in the Patriotic War, Azerbaijan's successful socio-economic and political achievements, national and multicultural values create confidence that the power of Azerbaijan, which is the junction of East and West, will increase even more in the coming years. The President of Azerbaijan firmly believes that in order to cover all areas of development, it is necessary to stick to the concept of a healthy person, to reduce the risks that may come to the environment from economic and demographic growth in the coming years, to comprehensively solve environmental problems that have arisen over many years, and to develop continuously in this area. The environmental crisis has various causes. With the increase in the number of people on the planet, the increase in the production of industrial and agricultural products, unplanned and irrational economic activity, transport, production, as well as the waste thrown into nature as a result of military operations are the reasons that aggravate the ecological situation. The solidarity movement for the sake of a green world is closely related to the environmental threats faced by our country and the struggle for their prevention and the implementation of the tasks it has set for itself. Azerbaijan is a strong oil country and has a reputation in the world in terms of the application of new technologies and reliable cooperation in the exploitation of hydrocarbon resources it owns on land and in the sea and bringing them to the world market. For this, it is required that every individual of the society has an idea about the environmental hazards of any work or specific project, and the responsibility in the implementation of rights and duties in the field of nature protection. Just as our world, which is part of the cosmic environment, is four-dimensional mainly composed of four states of matter. But our world, or our experience with the traditional sense of the geographical layer is restricted. Language is the habitat of society, which uses it as one of its codes for storing and transmitting environmental (biosocial) experience. The ecological environment influences an individual's linguistic behavior and determines the dynamics of interaction. According to Harald Haarmann, the main factors (ecological variables) that determine the linguistic behavior of social groups and individuals include: demographic, social, political, cultural, mental, interactional and linguistic. The term "ecology" in relation to language was first introduced by John Trim. The concept of “linguistic ecology” was used by Karl and Francis Voegelin, who emphasized its important aspect - the need to consider in interaction all languages represented in a certain area without exception. In linguistic ecology it is necessary to begin not with a specific language, but with a specific territory, not with selective attention to a few languages, but with exhaustive attention to all languages represented in a given territory. Thanks to the ideas of E. Haugen, the rapid development of ecolinguistics began in different directions. Following him, the concept of ecolinguistics began to be developed and refined by a number of other linguists. German linguist and cultural

scientist Harald Haarmann identified 7 “ecological variables”, or factors that, in his opinion, determine the linguistic behavior of both language groups and individuals: demographic, social, political, cultural, mental, interactional and linguistic. These variables cannot be considered in isolation, because they are connected and interact with each other and themselves form an “ecological system”. One of the most important criteria for the environmental friendliness of linguistic units is their correlation with anthropocentrism. The ecolinguistic approach presupposes its own interpretation of anthropocentrism, which is characterized by a critical attitude towards the anthropocentric factor, believing that it gives rise to various ecolinguistic problems. Androcentrism, the ideology of the inexhaustibility of natural resources, categorization of the world from a human point of view. Anthropocentrism is also manifested in the linguistic nomination of phenomena of reality, considering them from the point of view of usefulness and uselessness for humans. Anthropocentrism also includes a distancing strategy that emphasizes the separation of man from nature. If during the formation of humanity such an approach to nature was necessary for the survival of people as a species, then at present the disclosure of linguistic manifestations of these problems will contribute, on the one hand, to greater public awareness of the existence of these problems, and on the other, to their solution.

Əsədova Aysu Mərdan qızı,
müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: aysu.celilova@list.ru

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ QLOBAL PROBLEMLƏRƏ YER VERİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Ətraf mühit pisləşdiyi üçün yaşıllaşmanın önəmi günü gündən artır. Qlobal istiləşmə, meşələrin qırılması, suyun çirklənməsi və ərzaq qıtlığı bütün dünyada ekoloji böhrana səbəb olub. Nəticədə, insanlar planetimizi qorumaq üçün vərdişlərini dəyişmək zərurətindən daha çox xəbərdar olmağa başlayıblar. Yaşıllığın hər kəsin həyatının bu qədər vacib hissəsinə çevrilməsinin bəzi səbəbləri var.

Qlobal istiləşmə Yerin iqlim sisteminin orta temperaturunun yüksəlməsidir. 1880-ci illərdən bəri bu, Yer atmosferində CO2 və digər istixana qazlarının artmasına səbəb olan insanların sənaye və avtomobil emissiyaları ilə əlaqələndirilir. Qlobal istiləşmənin dəniz səviyyəsinin qalxması, quraqlığa və ya daşqınlara səbəb olan ekstremal hava hadisələrinin artması, malyariya və Denq qızdırması kimi tropik xəstəliklərin yayılmasının artması (temperatur yüksəlməyə davam edərsə), səhralaşma və daha tez-tez baş verən meşə yanğınları da daxil olmaqla bir sıra əhəmiyyətli təsirlərə səbəb olacağı proqnozlaşdırılır.[4]

Dil ekosistemə qarşı necə düşünməyimizə və hərəkətlərimizə təsir edir. Bu bəzən zərərli təsirlərə səbəb ola bilər. Məsələn, heyvanlardan alınan yeməklərdən danışarkən

“mal əti” və “quş əti” kimi sözlərdən istifadə edirik. Bu, zərərli əkinçilik təcrübələrinə səbəb ola biləcək bu qidaların canlı varlıqlardan gəldiyini unutmağı asanlaşdırır. Eko-linqvistika dilin təbiət haqqında düşüncə tərzimizə necə təsir etdiyinə baxır. Ətraf mühit haqqında danışarkən düzgün sözləri seçmək vacibdir. Tədqiqatçılar bir çox fərqli dildə danışılan yerlərdə çox vaxt çoxlu bitki və heyvan növlərinin olduğunu aşkar etdilər. Bəzi yerli mədəniyyətlərdə təbiət haqqında danışmağın, ətraf mühitlə sıx əlaqəsini göstərən xüsusi üsullar var. Ekodilçilikdə ən məşhur nümunələrdən biri də Eskimosların “qar” üçün çoxlu sözləri olması fikridir. Bu iddia müzakirə olunsa və həddən artıq sadələşdirilə bilsə də, yenə də dil və ətraf mühitin bir-birinə necə təsir göstərə biləcəyini göstərir. Inuit və Yupik dillərində qarla əlaqəli çoxsaylı terminlər dil və ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqəni vurğulayır ki, bu da eko-dilçiliyin əsas diqqət mərkəzindədir.[1]

Məsuliyyətli dünya vətəndaşları olmaq üçün təbiəti dərk etməli və ona qayğı göstərməliyik. Bütün canlıların bir-birinə bağlı olduğunu dərk edərək, dünyamıza qarşı daha qayğıkeş və məsuliyyətli olmağa çalışmalıyıq. Məsələn, "çirklənmə ilə mübarizə" və ya "qlobal istiləşmə ilə mübarizə" haqqında danışmaq, insanların təbiətə qarşı bu zərərli hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımadığını və təbiətin bir növ bizim əleyhimizə işlədiyini və buna görə də onunla mübarizə aparmalı olduğumuzu göstərir. Dil seçimimiz insan inkişafının dəyəri haqqında düşüncələrimizi dəyişməkdə böyük rol oynaya bilər. Biz tez-tez düşünürük ki, "iqtisadi artım" yaxşıdır, çünki böyümə - çiçək açan çiçək və ya qülləli ağac kimi - yaxşıdır. Bu təbiidir. Amma bu termini iqtisadiyyata tətbiq etdikdə bu, təbiətə zərərli təsirlərə səbəb ola bilər. Cəmiyyətimiz tropik meşələr, mavi okeanlar və çiçəklənən vəhşi təbiət hesabına böyüyür.

Ətraf mühit haqqında necə danışdığımız və düşündüyümüz təbiəti təsvir etmək üçün istifadə etdiyimiz metaforaları ehtiva edir. Bəzi insanlar təbiət haqqında sanki maşındırmış kimi danışırlar. Bu o deməkdir ki, onlar bizim təbiəti idarə edə və onun hissələrini maşın kimi əvəz edə biləcəyimizə inanırlar. Ancaq bu fikir zərərə səbəb ola bilər, çünki bu, bizi təbiətdən istədiyimiz kimi istifadə edə biləcəyimizi düşünməyə vadar edə bilər.[1]

Daha yaxşı bir metafora, təbiətdəki hər şeyin bir şəbəkədəki iplər kimi bir-birinə bağlı olduğunu xatırlatmaq üçün təbiəti "həyat şəbəkəsi" kimi nəzərdən keçirməkdir. Təbiətin bir hissəsinə zərər verən bir şey etdikdə, bu, bütün digər hissələrinə də təsir edə bilər. Bunun gözəl nümunəsi arılarla bağlı hazırda yaşadığımız problemdir. Arılar təbiətdə çox vacibdir, çünki onlar bitkilərin böyüməsinə kömək edir. Bunu tozcuqları bir bitkidən digərinə köçürməklə edirlər ki, buna tozlanma deyilir. Bu proses ağaclar, çiçəklər və bir çox ərzaq məhsullarımız üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Təəssüf ki, arılar yaşayış yerlərinin itirilməsi, iqlim dəyişikliyi və zərərli kimyəvi maddələr kimi problemlər üzündən yox olur. Arıları itirsək, bu, onların tozlandırdığı bütün bitkilər və o bitkilərdən asılı olan heyvanlar üçün yaxşı olmayacaq. Bu, təbiətdəki hər şeyin bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu göstərir.

Müxtəlif dilləri öyrənməyin də əlavə faydası var. Bir dillə tanış olmaq onun mədəniyyəti haqqında məlumat verir ki, bu da insanlarla işləyərkən sizə üstünlük verir. Yaşıl biznes olaraq, müştərilərin dillərini öyrənməklə davamlı biznes modellərinə

üstünlük vermələrinin səbəbləri haqqında daha yaxşı məlumat əldə edə bilərsiniz. Bu, çoxşaxəli auditoriya ilə ünsiyyət zamanı mədəni anlayışın vacib olmasının səbəblərindən biridir. Əgər insan iş mühitində mədəni müxtəlifliyi qəbul edə və ona hörmət edə bilmirsə, bu, təşkilatın tərəqqisinə zərər verə bilər.

Qloballaşmanın hər keçən gün nəzərəçarpacaq dərəcədə artması ilə korporativ sektor zamanın tələbinə uyğunlaşmalıdır. Təşkilatların belə rəqabət mühitində çiçəklənməsinə və genişlənməsinə kömək edə biləcək yeganə şey effektiv kommunikasiya strategiyası və dost müştəri münasibətləridir. İnsanların nüfuz etmək istədiyi ərazinin doğma mədəniyyətini və dilini bilmək bu işdə kömək edə bilər.

Saysız-hesabsız mövzular dil öyrənənlərin (və müəllimlərin) maraqlarını alovlandırsa da, insanlara təsir edən ən kritik məsələlərdən biri qlobal miqyasda planetin ekoloji deqradasiyasıdır. Qlobal istiləşmə, meşələrin qırılması və suyun çirklənməsi kimi mövzular müntəzəm olaraq xəbərlərdə yer alır və bununla da Yer Ananın narahat vəziyyəti haqqında məlumatlılığımızı artırır.

İbtidai məktəbdən tutmuş universitet əsaslı ingilis dili proqramlarına qədər təhsil müəssisələri ekoloji təhsilin dəyərini dərk etdikdə, dil müəllimləri ingilis dilini tədris edərkən ekoloji maarifləndirməni təşviq etmək üçün unikal mövqedə olacaqlar.

Müasir pedaqoqların çoxu planetimizi qorumağın vacibliyini anlayır; Digərləri isə siyasi çalarlara və mübahisələrə görə sinifdə ekoloji maarifləndirmənin tətbiqinə şübhə ilə yanaşıldığını düşünür. Bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq düşünürlər ki, dil mütəxəssisləri ümumiyyətlə özlərini elm müəllimi kimi görmürlər və onlar da geniş ictimaiyyət kimi planeti narahat edən ekoloji problemləri həmişə tam başa düşmürlər (Brown 1991; Cotton 2006). Müəllimlər sadəcə bu məsələ ilə bağlı təlimə ehtiyac duyurlar.

Tələbələri daha çox maraqlandıran, sinifdə müəllim tərəfindən həyata keçirilən yerli ekoloji problemlər haqqında diskussiyalar ola bilər. Bunlara Şimali Afrikada səhralaşma, Şərqi Avropada çirkli yağış, Asiyada havanın çirklənməsi, Cənubda torpaq eroziyası, Amerika və İndoneziyada palçıq axınları, ABŞ-da həddindən artıq istehlak və Yaponiyada radiasiyaya məruz qalma və digər nümunələr dil və məzmun öyrənmək üçün özək kimi istifadə oluna bilən mövzulardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1.Brown, H. D. 1991. 50 simple things you can do to teach environmental awareness and action in your English language classroom. The Language Teacher 15 (8): 4–5.

2. Cotton, D. R. E. 2006. Teaching controversial environmental issues: Neutrality and balance in the reality of the classroom. Educational Research 48 (2): 223–41.

3. Gambee, H., and J. Klausman. 1992. Integrating environmental awareness in the ESL classroom. TESOL Matters 5 (2): 11

4. Grabe, W., and R. B. Kaplan. 1996. Theory and practice of writing: An applied linguistic perspective. New York: Longman.

GƏNC TƏDQİQATÇILARIN ELMİ ƏSƏRLƏRİ

SCIENTIFIC WORKS OF YOUNG RESEARCHERS

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Paşazadə Rəvan Malik oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: revan_pashazade@mail.ru

AZƏRBAYCANDA TURİZM İNFRASTRUKTURUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

Turizmin effektiv inkişafı bütün sahələrdə planlaşdırma, təşkilatlanma və idarəetməyə inteqrasiya olunmuş yanaşmanın təmin edilməsindən birbaşa asılıdır. Bundan əlavə, sənayenin ümumi səmərəliliyini təmin etmək üçün turizm məhsulları və xidmətlərinin potensialını, təşkilati və iqtisadi mexanizmləri, fəaliyyətin istehsalata çevrilməsi metodlarını və texnologiyanı cəlb etmək üçün müvafiq mənbələri nəzərə almaq vacibdir. Turizm fəaliyyətinin sosial-iqtisadi səmərəliliyi bu əsas amillərin nəzərə alınması və mənbələrdən səmərəli istifadəsi nəticəsində təmin edilir. Turizm fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsində digər vacib amil zəruri infrastrukturun, xüsusən də ixtisaslaşmış turizm infrastrukturunun olmasıdır.

Turizm infrastrukturunun müasir tələblərə cavab verən səviyyədə inkişafı onun beynəlxalq turizm sənayesinə inteqrasiyasını sürətləndirir. Eyni zamanda, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı ölkələr və regionlar arasında siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf əlaqələrinə müsbət təsir edir. Odur ki, beynəlxalq əlaqələr turizmin inkişafına mühüm təsir göstərir. Yəni bir ölkə və ya region ilə digər ölkələr və ya regionlar arasında əlaqələrin qarşılıqlı inkişafı, hər iki tərəfin turizm sənayesinin inkişafına təkan verir. Əlaqələr əksinə olduqda isə həm ticarətə, həmdə turizm sənayaesinə mənfi təsir göstərəcək. Odur ki, ölkədə turizm sənayesinin inkişaf etdirilməsi və gəlirli bir sahəyə çevrilməsi üçün vacib amillərdən biri də ölkənin yaxşı beynəlxalq statusa malik olmasıdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan regionun aparıcı bir ölkəsi kimi, qarşılıqlı sosial-siyasi və iqtisadi əlaqələrin qurulmasına maraqlıdır və bu istiqamətdə əhəmiyyətli addımlar atır. O, digər ölkələrlə geniş diplomatik əlaqələr qurur. Bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan turizmin inkişafında yaxşı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağı da bir hədə kimi qarşıya qoymuşdur.

Azərbaycan inkişaf etməkdə olan ölkədir və onun beynəlxalq əlaqələri, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

- inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi-siyasi diplomatik əlaqələrin genişlənməsi;
- turizm sahəsində əlaqələrin genişlənməsi.

Azərbaycan yüksək beynəlxalq münasibətlər şəraitində turizmi inkişaf etdirir. Bu, xarici vəsaitlərin, qabaqcıl texnologiyanın və idarəetmənin tətbiqi üçün əlverişli şərait yaradır və eyni zamanda, xarici turistləri, Azərbaycana cəlb edilməsini və Azərbaycanı tolerant bir ölkə kimi dünyada tanıtmağa imkan verir.

Məhz bu baxımdan, Ermənistan dövlətinin 30 ilə yaxın işğalından azad edilən Qarabağın və eləcə də Azərbaycanın digər dilbər guşələrinin turizmə cəlb ediciliyini artırmaq üçün ölkə üzrə ümumi turizm infrastrukturunun yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi tələb olunur. Turizm sektorunda infrastrukturun yaranmasına və inkişafına qismən özünü inkişaf etdirən iqtisadiyyatın sosial sahəsindəki iqtisadi münasibətlər,

daha sonra normativ hüquqi aktlar təsir göstərir. Azərbaycanda bu cür normativ sənədlər mövcud layihələrə, konsepsiyalara və proqramlara uyğun olaraq hazırlanmağa başlanıb.

Azərbaycan bölgəsi təbii turizm ehtiyatları ilə zəngindir, özünəməxsusluğu ilə tanınır, bəzi qoruqlarda dünyada analoqu olmayan nadir quş növləri yaşayır. Nadir relyefi, bənzərsiz mənzərələri, zəngin biomüxtəlifliyi, qısa müddətdə bir iqlim növündən digərinə keçid ehtimalı, ekoloji cəhətdən təmiz və geniş torpaqları, meşələri, mədəniyyət, tarix və təbiət abidələri, sıx çay şəbəkələri, müalicəvi minerallar və isti bulaqlar, Kür çayında basdırılmış sututarların qumlu çimərlikləri, dini komplekslər və ziyarətgahlar və s. turizmin davamlı inkişafı üçün dəyərli bir qaynaq hesab edilə bilər (Eminov, 2018, 35).

Turizmin inkişafı birbaşa zəruri turizm infrastrukturunun, xüsusən də turizm strukturunun yaradılmasından asılıdır. Zəngin təbii turizm ehtiyatlarının olmasına baxmayaraq, turizm infrastrukturunun kifayət qədər inkişaf etməməsi yerli, regional və milli səviyyədə turizmin inkişafının əsas problemlərindən biridir.

Turizm ehtiyatlarının istehlak potensialı, əsasən, turizm nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətindən asılıdır. Bu gün ölkədə turizmə xidmət edən vahid və əlaqələndirilmiş nəqliyyat sistemi yoxdur, dekommunizasiya ehtiyacı nəqliyyat şirkətləri ilə müəssisələr arasındakı rəqabət nəzərə alınmaqla müəyyən nəqliyyat növləri üçün nəqliyyat xidmətlərinə olan tələblə tənzimlənir. Nəqliyyat vasitələrindən turizm səyahətləri üçün istifadə dərəcəsi onların populyarlıq dərəcəsi, nəqliyyat sisteminin inkişafı, səyahət növü və marşrutun uzunluğu, əhalinin rifahı və ölkənin ənənələri ilə müəyyən edilir.

Keyfiyyətli informasiya infrastrukturunun yaradılması vacib məsələdir. İnformasiya xidmətləri həm turistlərə, həm də turizm təşkilatçılarına lazımdır. Müasir elektron informasiya vasitələri, xüsusən də regional internet şəbəkələri mühüm rol oynayır və istifadəçilərə veb saytlarında turistik yerlərin, turizm xidmətlərinin və görməli yerlərin ətraflı təsvirlərini təqdim edə bilər. Regional turizmin inkişafının yeni forması turistlərə müxtəlif turizm məlumatları verən və turizm bazarı ilə rəy formalaşdıran turizm məlumat mərkəzlərinin yaradılmasıdır. Kütləvi informasiya vasitələri regional turizmin inkişafında mühüm rol oynayır.

Onlar regional turizmin inkişafına reklam və informasiya dəstəyi məqsədi ilə tələb olunur (Voskresensky, 2007, 63). Bu tələblər aşağıdakılardır:

- regionun turizm resursları haqqında əsas informasiya və reklam materialları paketlərinin hazırlanması və hazırlanması;
- təşkilatın beynəlxalq turizm sərgilərində iştirakı;
- bölgənin müsbət imicini yaratmaq üçün mətbuatda reklam kampaniyaları aparmaq;
- oxşar beynəlxalq şəbəkələrlə inteqrasiya olunmuş region üçün vahid turizm informasiya şəbəkəsinin yaradılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, turizm ÜTT-nin tövsiyələrinə uyğun olaraq prioritet regional idarəetmə kimi təsnif edilir. Regional Turizm Təşkilatının prinsiplərindən biri turizm gəlirlərinin böyük hissəsinin turistlərin ziyarət etdiyi ərazilərdə qalması üçün lazım olan yanaşma olmalıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, turizmin sosial-iqtisadi səmərəliliyi, ümumiyyətlə, yerli və regional səviyyədə ən yüksək səviyyədədir (Zaid, 2018, 96).

Turizm sənayesinin bütün sahələrində (yaşayış, nəqliyyat, yemək, ekskursiyalar, suvenirlər) turistlərlə əməkdaşlıq yerli əhalinin iştirakını tələb edir. Beləliklə, turizm, həqiqətən bölgə iqtisadiyyatının böyüməsinə kömək edə bilər. Bununla birlikdə, turizm yalnız yerli əhalini dəstəkləyə və yerli iqtisadiyyatı inkişaf etdirə bilməz, həm də bir çox sosial-mədəni problemləri həll edə bilər.

Bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının milli və beynəlxalq, eləcə də giriş və çıxış turizminə təsiri bir-birinə bağlıdır. Bir tərəfdən sakinlərin maddi rifahı onların səyahət etmək qabiliyyətini müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən bölgənin turizm infrastrukturu, ilk növbədə, xarici və yerli turistlərin marağını müəyyənləşdirir. Turizmin inkişafı bölgəyə investisiyaların cəlb edilməsinə kömək edir və bu da turizmin inkişafına kömək edir. Bu da, öz növbəsində, turizmin əhəmiyyətini artırır.

Turizm uzun müddətdir ki, Azərbaycanın bir çox regionlarının iqtisadiyyatının ən mühüm sektorlarından biridir. Ziyarətçilərin böyük axını sayəsində inkişaf etmiş turizm bölgəni pul gəlirləri və əlavə dövriyyə ilə təmin edir (Eminov, 2018, 30).

Bununla birlikdə, lazımi potensiala sahib bir çox sahədə bu potensialdan səmərəli istifadə edilmir. Bundan əlavə, turizm infrastrukturunun kifayət qədər inkişaf etməməsi və hərtərəfli turizm təklifinin olmaması səbəbindən turizm bölgəsinə, çox sayda ziyarətçi gəlsə də, həmin əraziyə maddi fayda gətirmir. Turizm, ilk növbədə, müştərilərin muzeylərə və digər mədəniyyət müəssisələrinə giriş, suvenirlər və alış-veriş, nəqliyyat və yaşayış üçün ödəyəcəyi xərcləri əhatə edir. Beləliklə, turizmin inkişafı turistlərə bu tələbatı ödəmək imkanı vermək deməkdir. Bölgədən çox kənarda məşhur olan və reklam strategiyalarının mərkəzində olan turist "maqnitləri" ilə turistlər müəyyən yerlərə cəlb edilə bilərlər.

Bölgədə turizmin inkişafı bank fəaliyyətinin genişlənməsinə kömək edir. Turizmin çox vacib bir elementi yerli bankların filiallarının beynəlxalq valyuta əməliyyatları aparmaq hüququna malik olması və əsas ödəniş sistemlərində plastik kartlardan istifadə edərək müştərilərə xidmət göstərə bilməsidir. Bu, ilk növbədə, rayon mərkəzlərinə aiddir, çünki turizm obyektləri həmişə yerli inzibati və maliyyə mərkəzlərində yerləşmir. Turizm təbiətcə müəyyən mənbələr, təbii-coğrafi amillər və topoqrafik xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir. Beləliklə, turizm sektorunun islahatı hər bir bölgənin xüsusiyyətlərini nəzərə alan çevik regional siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Turizm infrastrukturunun inkişafı kiçik və orta şəhərləri "canlandıran", depresif bölgələrə kömək edən böyük bir amil ola bilər. Ancaq yerli əhali ilə turistlər arasında mümkün sosial əməkdaşlıq problemini də aradan qaldırmamalıyıq. Hər iki qrup tez-tez fərqli mədəniyyətlərin daşıyıcılarıdır; Bundan əlavə, yerli sakinlər turistlərin istirahət, əyləncə və lüks mallara pul xərcləməsinə mənfi münasibət göstərə bilər, halbuki özləri işləmək və vacib məsələləri həll etməklə məşğuldurlar. Regional turizm klasterlərinin səriştəli inkişafı, siyasəti, tədbirlərin keçirilməsini, turizmin müstəqil şəkildə həyata keçirdiyi iqtisadi fəaliyyətin olmamasını və yerli əhalidəki dəyişikliklər nəzərə alınmaqla əvvəlcədən hazırlanmalı və düzgün idarə olunmalı imkanların yaradılmasını tələb edir. Daxili və daxili turizmin inkişafı yerli istehsalın genişlənməsi və ya turizm istiqamətlərinin hədəf təklifi ilə müşayiət olunmalıdır. İstehlak mallarının və yerli sənayenin xidmətlərinin satışı turizm xidmətlərinin ən yüksək xərcləri ilə müqayisə edilə bilən faydalar gətirə bilər (Kvartalnov və b., 2002, 44).

Yeni turizm infrastrukturu obyektlərinin istismara verilməsi zamanı onların

düzgün yerləşməsi məsələsi həmişə vacibdir. Digər bir problem (fikrimizcə, iqtisadi cəhətdən daha firavan bölgələr üçün xarakterikdir) infrastruktur obyektlərinin kəmiyyət xüsusiyyətlərini və gözlənilən tələbatı ödəmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün mövcud infrastruktur obyektlərindən (tez-tez laqeyd qalır) istifadə etməkdir. Təşkilati və inzibati məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Əhalinin turizm və ekskursiya fəaliyyətinin inkişafına, yeni turizm zonalarının inkişafına və turizm və istirahət üçün tarixi, mədəni və memarlıq abidələrinin istifadəsinə yönəlmiş tədbirlər yalnız regional hakimiyyət orqanları, Mədəniyyət, Təhsil Nazirliyi və s. tərəfindən həyata keçirilə bilər. İstənilən effekt müəyyən strukturlara maraq və dəstək olduqda əldə edilir. Beləliklə, yuxarıdakı suallar dairəsi turizm infrastrukturunun öyrənilməsinə, bütün elementlərin qarşılıqlı təsirini nəzərə alaraq onların təhlilinə yeni metod və yanaşmaların inkişafına hərtərəfli yanaşmanın zəruriliyini göstərir.

Turizm sahəsindəki bütün mütəxəssislər iqtisadi və sosial tərəqqinin turizm qruplarının inkişafının mərkəzində olduğunu qəbul edirlər (Bilalov, 2017, 37).
Daha dərin təhlil, turizm klasterinin infrastrukturunun inkişafına təsir edən bir çox amillər arasında dekommunizasiyanın əsas siyasi, iqtisadi, sosial-demoqrafik, mədəni, təhsil, elmi və texniki aspektlərini vurğulamağa imkan verir. Dövlətin və dünya iqtisadiyyatının xarici iqtisadi fəaliyyətinin bütün sahələrində baş verən inteqrasiya və qloballaşma prosesləri turizmin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və dünya əhalisinin işgüzar fəallığının artmasına və işgüzar turizmin yeni növlərinin yaranmasına səbəb olur.

Bununla birlikdə, iqtisadiyyatda gömrük rəsmiləşdirilməsi, maliyyə qeyri-sabitliyi (inflyasiya, tənəzzül) və əlverişli tətillər kimi vəziyyətlər turizm ticarət birliklərinin fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdıra bilər.

Yerli turizm infrastrukturunun elementlərinin tərkibi, ilk növbədə, turizm fəaliyyətindən asılıdır. Biri birbaşa turizmlə əlaqəli, digəri birbaşa turizmlə əlaqəli olmayan, lakin birbaşa kölgə turizmi ilə əlaqəli olan və turizm fəaliyyətinə turizm məhsullarına tələbatın həcminə və formasına təsir edən bir neçə amil var: (Voskresensky, 2007, 49).

- turizm ehtiyatlarının quruluşu və tərkibi;
- səyahət motivləri və məqsədləri;
- əhalinin həyat səviyyəsinin və gəlirlərinin quruluşu;
- əmək qabiliyyətli əhalinin asudə vaxtının quruluşu və əməyin konsentrasiyası;
- demoqrafik və sosial dəyişikliklər;
- iqtisadi və maliyyə dəyişiklikləri, nəqliyyat sahəsində inkişaflar;
- informasiya dəstəyi və kommunikasiya sahəsində nailiyyətlər;
- siyasi, hüquqi və normativ dəyişikliklər;
- səyahət təhlükəsizliyi.

Bu amillər turizm fəaliyyətinə kompleks təsir göstərir, lakin məcburi xarici dəyişikliklərə məruz qalır və bölgənin (ölkənin, cəmiyyətin) iqtisadiyyatına müstəqil təsir göstərir. Müxtəlif amillərin turizm fəaliyyətinə təsiri aşağıdakı amillərlə xarakterizə edilə bilər:

Sosial-demoqrafik amillər: Turizmin inkişafı, xüsusilə şəhərlərdə əhalinin artımından təsirlənir. Psixoloqların fikrincə, şəhər həyat tərzi stress, anonimlik, insanlarla ünsiyyətin olmaması və təbiətdən təcrid olunması ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan şəhər sakinləri üçün turizm sakitlik arzusudur. Son zamanlarda medianın (medianın)

sürətli inkişafı turizmə də müsbət təsir göstərmişdir. Medianın inkişafı nəticəsində yaşayış, istirahət infrastrukturu və turizm sənayesinin digər komponentlərinin tətbiqi sürətləndi. Turizmin populyarlığının səbəblərindən biri də şəhər əhalisinin daim artmasıdır. Yalnız müəyyən dərəcədə urbanizasiya (urbanizasiya) turizm xidmətlərinə tələbatın artmasına səbəb olur. Turizm axınının dekommunizasiyası, əsasən, iri sənaye və inzibati mərkəzlərdə, o cümlədən Bakı şəhərində baş verir.

Şəxsi ehtiyacların formalaşmasına təsir edən əsas amil kimi mədəniyyət, əhalinin qorunmasına və yenilənməsinə yönəlmiş dövlətin düzgün sosial siyasətinin, ictimai fəaliyyətin imicinin və turizm fəaliyyətinin inkişafının sağlamlığa qənaət edən vektorunun sübutu kimi iqlim dəyişikliyi ilə bağlı tövsiyələr əsasında formalaşır. Turizm bir fəaliyyət növü və sosial-mədəni xidmətlər kimi əhalinin asudə vaxtından səmərəli istifadəsinə, turizm, ekskursiya və turizm marşrutlarının təşkilinə, turistlərin digər xidmət növlərindən istifadəsinin genişlənməsinə kömək edir. Turizm xidmətləri turizm təşkilatlarının fəaliyyətinin birbaşa nəticəsidir. Turizm xidmətləri, işçi qüvvəsinin detallarını və məzmununu təyin edən milli iqtisadiyyatın müstəqil bir sektorudur. Əmək məhsuldarlığının artması ilə əlaqədar olaraq xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, əməyin təşkili forma metodlarının təkmilləşdirilməsi, habelə turizm və sosial-mədəni xidmətlərin təşkilinin yenidən qurulması yolu ilə ölkəmizin dünya turizm ölkəsi kimi tanınması üçün geniş imkanlar mövcuddur (Kvartalnov və b., 2002, 25).

Elmi və texnoloji tərəqqi: Hazırda elmi-texniki nailiyyətlər sayəsində uzun məsafəli səfərlərə sərf olunan vaxt azalıb. Nəqliyyatda xidmət standartı inkişaf edir. Bu standart sərnişinlər üçün daha rahat olur, yeni birbaşa uçuşlar, avtomobil yolları (avtomobil, dəmir yolu) və s. bura daxildir. Elmi və texnoloji tərəqqi, elm və texnologiyanın mütərəqqi inkişafı, elmin cəmiyyətin birbaşa məhsuldar gücünə çevrilməsi, yəni istehsal texnologiyaları və metodlarını təkmilləşdirmək üçün elmi nəticələrin sistematik istifadəsi onların öyrənilməsidir. Nəticə etibarı ilə elmi və texnoloji tərəqqi məhsuldar qüvvələrin maddi elementlərinin inkişafında, insan tərəfindən əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün getdikcə daha güclü təbii qüvvələrin istifadəsi səbəbindən texnologiya və istehsal texnologiyalarının qarışdırılmasında ifadə olunur. Elmi və texnoloji tərəqqinin inkişafının əsas mənbəyi özündə deyil, əsas insan qüvvələrindədir. Elmi və texnoloji tərəqqiyə ehtiyac texnologiyanın və ya texnologiyanın özünün ehtiyacları ilə əlaqəli deyil, insana və insan varlığına xasdır. Məhsuldar qüvvələri inkişaf etdirən, onların təsiri altında dəyişən və nəticədə elmi və texnoloji tərəqqinin əsas prinsiplərini və istiqamətlərini təyin edən insanlardır.

Turistlərə xidmət göstərərkən müasir kompüter texnologiyalarından və qlobal kompüter şəbəkələrinin imkanlarından istifadə olunur ki, bu da müştərilər üçün müxtəlif tarifləri və daimi müştərilər üçün təşviq sistemlərini nəzərə alaraq qısa müddətdə turizm məhsulları yaratmağa imkan verir. Turizmin daha da inkişafı elm və texnikanın son nailiyyətləri, yeni turizm obyektlərinin inşası və mövcud turizm obyektlərinin yenidən qurulması, turizm sənayesinin sənayeləşməsi, texnoloji və məlumatlandırılması, mövcud maddi ehtiyatlardan səmərəli istifadə, turizm xidmətlərində müasir texnologiyaların istifadəsi əsasında mədəniyyətin və xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması nəzərə alınmadan mümkün deyil. Belə ki, ölkəmizin turizm sektoruna, xüsusilə paytaxt Bakı və ətraf rayonlara getdikcə daha çox yerli investisiya qoyulur. Qoyulan investisiyalar yeni turizm müəssisələri və obyektlərinin tikintisi ilə də bağlıdır. Digər

tərəfdən, artıq fəaliyyət göstərən obyektlərin bərpasına qoyulan investisiyalar azdır. Hər halda, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda mühasibat və mühasibat uçotu sahəsində beynəlxalq standartların kütləvi tətbiqi turizm sənayesi üçün çox faydalı olardı.

Nəticə

Beləliklə, turizm sahəsi Azərbaycanın regional iqtisadiyyatının sosial və sənaye infrastrukturunun bir hissəsi olmaqla turizm fəaliyyətinin inkişafının əsas komponentləridir. Turizm infrastrukturunun bütün obyektləri sosial sahənin sosial və sənaye infrastrukturunun bir hissəsidir. Turizm sahəsi sosial sahə sisteminin alt sistemidir. Beləliklə, son illərdə Azərbaycanda turizm sahəsinin inkişafına baxmayaraq, turizm infrastrukturunu inkişaf etdirmədən onun gələcək inkişafının əsas vəzifəsini təmin etmək mümkün deyil. Yəni bu sahədə yeni istiqamətlər açmaq, yüksək keyfiyyətli və müxtəlif turizm məhsulları yaratmaq, xidmətlərin əlçatanlığını və keyfiyyətini artırmaqla yerli və xarici turistlərin marağını artırmaq üçün sosial və sənaye infrastrukturu paralel şəkildə inkişaf etməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bilalov B. (2017) Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı, "Mütərcim"
2. Eminov A.Z. (2018) Azərbaycanın fiziki və iqtisadi coğrafiyası. Bakı, "Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı".
3. Həsənov, N. (2012) Azərbaycanın təbii Turizm resursları. Bakı.
4. Zaid W.R. (2018) Tourism industry and its effect to economy. Lol press, Birmingham, Peter A.S. Tourism industry. London, London publishing.
5. Voskresensky V. Yuri Valerievich. (2007) Beynəlxalq turizm Dərslik.
6. Turizmin idarə edilməsi: Turizm və sənaye sistemləri (2007).
7. Zorin I.V., Kvartalnov V.A., İrisova T.A. və b. (2002) Turizmin idarə edilməsi: Turizm və sektor sistemləri: Dərslik.
8. Mazaeva N.P. Vinogradova M.V., Drozd V.V., və s. (2006) Regional turizm kompleksinin infrastrukturunun inkişafının strateji planlaşdırılmasının əsasları.
9. http://tourlib.net/statti_tourism/zaliznyak.htm.14.0
10. https://natalibrilenova.ru/razvitie-turizma-na-regionalnom-munitsipalnom-urovne

Əliyev İsa Məhəmməd oğlu, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: isaaliyev55@gmail.com

RƏQABƏTİN XİDMƏT İQTİSADİYYATINDA ƏHƏMİYYƏTİ: ÖLKƏLƏRARASI TƏHLİL

Giriş

İqtisadiyyat, menecment və bu qəbildən digər sosial elmlərdə xidmət iqtisadiyyatında rəqabətin rolu haqqında perspektiv vəd edən nəzəri baxışlar irəli sürülmüşdür. Struktur-davranış-performans paradiqması və resurs əsaslı baxış nəzəriyyələrinə əsaslanaraq bazar strukturu, müəssisə davranışı və rəqabət strategiyalarının xidmət sahələ-

rində fəaliyyətə necə təsir etdiyini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq. Struktur-davranış-performans paradiqması çərçivəsində iki görüş müəyyən edilmişdir [4]. Struktura əsaslanan baxış bazara girişin məhdudiyyəti və bazar konsentrasiyasının təsiri ilə firmaların davranışını çərçivələyir və nəticədə bütün xidmət sahəsi bu təsirdə qalır. Struktur-davranış-performans paradiqması ilə rəqabət mühitinə təsir edən ekzogen amilləri qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur.

Effektivliyə əsaslanan baxışlarda isə mənfəətin səbəbi firmaların effektiv xidmət göstərməsidir [4], [5]. Firmaların xidmət sektorunda rəqabət üstünlüyü əldə etməsi üçün bir digər nəzəriyyə resurs əsaslıdır. Belə ki, yanaşmada müəssisənin daxili resursları və əvəzedilməz səriştələri hesabına onun rəqabət üstünlüyünün müəyyən edilməsi irəli sürülür [1], [2]. Firmalar onlara məxsus unikal və qiymətli resursları inkişaf etdirməklə davamlı rəqabət üstünlüyü yaratmağa çalışır. Resurs əsaslı baxışlar ilə rəqabət mühitinə təsir edən endogen amilləri qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur.

Paralel olaraq texnoloji tərəqqi və bilik tutumlu fəaliyyətlərə əsaslanan xidmət sahələrində innovasiya və texnoloji yeniliklər rəqabət, məhsuldarlıq arasında artım ilə xarakterizə olunan dinamik əlaqə yaratmışdır.

Təhlil

Xidmət sektorunda rəqabət üzrə Dünya Bankının göstəricilərinə görə ilk 25 ölkə arasında inkişaf etmiş ölkələr ilə yanaşı, inkişafda olan ölkələr də mövcuddur. Məsələn: ABŞ (81.55), Yaponiya (77.35), Avstriya (76.37) və Estoniya (77.83), Rusiya (74.51), Slovakiya (74.31), Slovenya (73.39) eyni sırada yer alır (Diaqram 1).

Diaqram 1. Xidmət sektorunda rəqabət üzrə ilk 25 ölkə (2019)

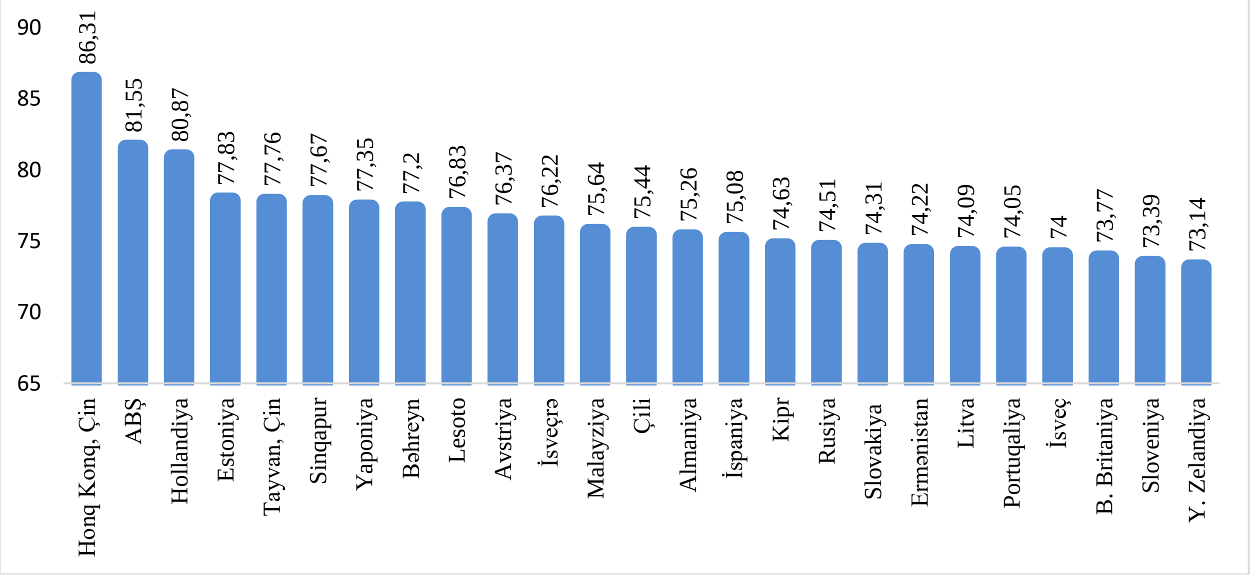

Mənbə: World Bank (2023) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Xidmət sektorunda rəqabət üzrə ölkələr arasında müxtəlifliyin daxili və xarici səbəbləri vardır. Daxili səbəblərə misal olaraq ölkələrin rəqabət siyasətini, sırf xidmət sahəsi üçün əlverişli mühitin yaradılması, müəyyən xidmətlərin istehsalında müqayisəli üstünlüyü misal göstərmək olar. Xarici səbəblərə isə ölkələrin beynəlxalq bazarlara çıxış üçün əlçatanlığını, investisiyalar üçün geniş imkanları nümunə göstərmək olar, məsələn: Honq Konq (Çin), ABŞ və s. bu qəbildəndir. Slovakiya, Sloveniya,

Estoniya kimi ölkələr Avropa İttifaqına qəbul olunduqdan sonra rəqabət mühitinə adekvat xidmət sahəsini inkişaf etdirmişlər [6].

Xidmət sektorunda rəqabətə görə Azərbaycan və qonşu ölkələrin müqayisəsində Azərbaycan (71.95), Türkiyə (70.23), Qazaxıstan (64.25), Gürcüstan (61.64) və İranı (52.16) üstələmişdir (Diaqram 2).

Diaqram 2.

Xidmət sektorunda rəqabət: Azərbaycan və qonşu ölkələrdə (2019)

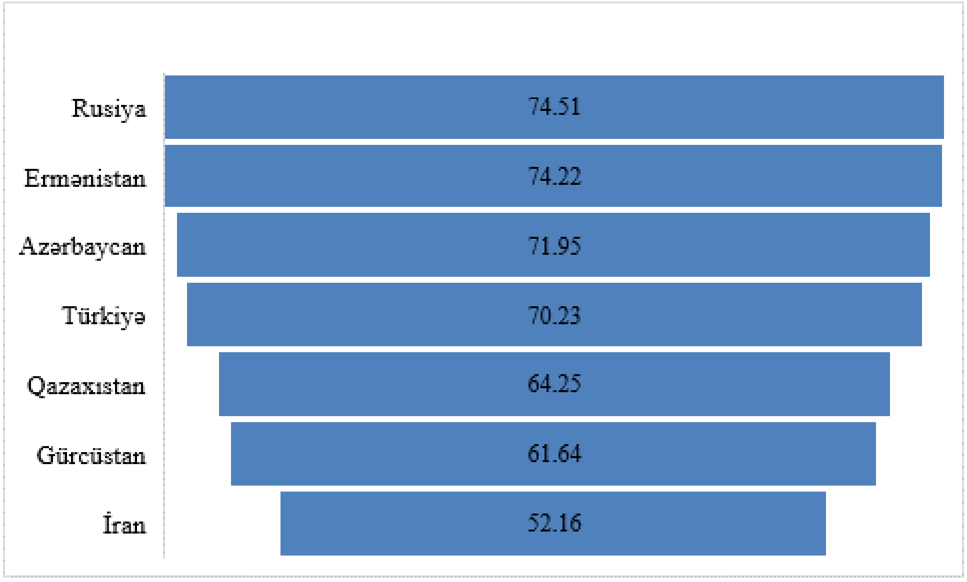

Mənbə: World Bank (2023) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Daxili rəqabət mühiti üzrə Azərbaycan (68.92) bütün qonşu ölkələri üstələyərək region üzrə birinci olmuşdur. Təbii ki, buna səbəb ölkə üzrə rəqabət mühitinin strategiyalar, antiinhisar qanunvericiliyi və digər xüsusi sahələr üzrə qanunvericiliyə müvafiq effektiv tənzimlənməsidir. Bu sahədə Azərbaycanı Ermənistan (62.96), Rusiya (55.19), Qazaxıstan (54.99) izləyir (Diagram 3).

Diaqram 3.

Daxili rəqabət mühiti: Azərbaycan və qonşu ölkələr (2019)

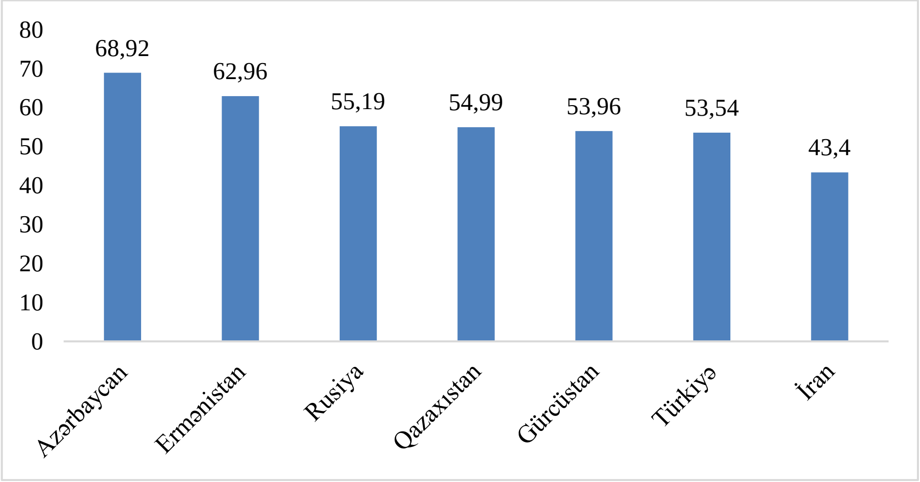

Mənbə: World Bank (2023) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanın daxili rəqabət üzrə regionda lider olmasının bir digər səbəbi olaraq dövlətin yerli müəssisələri mühafizə etməsi, onlara geniş imkanların yaradılması, bir sıra sahələrdə güzəştlərin verilməsidir.

Rəqabət bazarda dinamikanı formalaşdıran, innovasiyaları təşviq edən və xidmət iqtisadiyyatında səmərəliliyi artıran hərəkətverici qüvvədir. Ələlxüsus da xidmət sahəsində rəqabət keyfiyyəti yaxşılaşdırmağa, xərcləri azaltmağa və dəyişən istehlakçı tələblərinə cavab verən yeni məhsulların yaradılmasına səbəb olur. Ölkələrin rəqabət siyasəti istehlakçıların hüquqlarının qorunmasında və xidmət sahəsində firmalar üçün bərabər rəqabət mühitinin təmin edilməsində başlıcadır.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat nəticəsində bu qənaətə gəlirik ki, effektiv rəqabət siyasəti xidmət iqtisadiyyatında rəqabətin, innovasiyaların və istehlakçıların hüquqlarının təşviqində vacibdir. Bazara nəzarət ilə rəqabət təşviq edilməli, ona giriş maneələri, məlumat asimmetriyası, rəqabətə zidd fəaliyyətlər kimi bazar fəsadları isə aradan qaldırılmalıdır. Xidmət sahələrində rəqabət qabiliyyətini və məhsuldarlığı artırmaq üçün elmi inkişaf, infrastruktur və tədqiqat istiqamətli investisiyalara üstünlük verilməlidir. Ölkələr rəqabətin təşviqi ilə və bu sahədə innovasiyaları, investisiyaları dəstəkləməklə davamlı iqtisadi artım və xidmət iqtisadiyyatında rifah üçün əlverişli mühit yarada bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Barney J. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. Journal of Management, 17(1), 99-120. https://doi.org/10.1177/014920639101700108

2. Məmmədova K., Səfərli İ. (2024). Korporativ strategiyanın daxili amilləri. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, https://www.researchgate.net/ publication/378875848_korporatıv_strategıyanın_daxılı_amıllrı

3. World Bank. (2023). Dataset Detail | Prosperity Data360 | Prosperity Data360. Prosperitydata360.Worldbank.org. https://prosperitydata360.worldbank.org/en/dataset/WEF+GCI

4. Yolaç S. (2004). Yapı-Davranış-Performans Paradigması. Öneri Dergisi, 6 (22), 215-219. https://doi.org/10.14783/maruoneri.678781

5. Yükçü S., & Atağan, G. (2010). Etkinlik, Etkililik Ve Verimlilik Kavramlarının Yarattığı Karışıklık. Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, 23(4), 1-13. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/29717

6. European Union. (2024). 20 years together - 20 years of EU membership for Cyprus, Czechia, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Malta, Poland, Slovakia and Slovenia. Publications Office of the European Union. https:// 10.2775/605059

Həsənov Rəhim Rafiq oğlu,
doktorant,
AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universitetinin müəllimi,
E-mail:hesenli.82@inbox.ru

SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAF STRATEGİYASININ FORMALAŞMASININ FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

İqtisadi inkişaf strategiyası sosial-iqtisadi inkişafın ümumi və uzunmüddətli məsələləri üzrə ölkənin ümumi planına və siyasətinə aiddir. O cümlədən strateji cəhətdən önəm kəsb edən rəhbər ideologiya, strateji məqsədlər, strateji mərhələlər, strateji prioritetlər və strateji əks tədbirlər buraya daxildir. "İnkişaf konsepsiyası inkişaf etmiş ölkələrin nail olduqları sosial-iqtisadi rifah səviyyəsini ifadə edərkən zəif inkişaf etmiş ölkələrin nail olmaq istədikləri ümumi məqsədi əks etdirir. Bu geniş əhatə dairəsinə görə inkişaf anlayışı müxtəlif cür müəyyən edilə bilər" (9, səh.45). İqtisadi qanunlarının tələblərinə uyğun olaraq, ölkəmizin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas rəhbər ideologiyası istehsalın inkişafı əsasında bütün insanların maddi tələbatlarını maksimum dərəcədə təmin etməkdən ibarətdir.

İqtisadi inkişaf strategiyalarının formalaşdırılması üçün praktiki və nəzəri əsaslara diqqət yetirmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə iqtisadiyyatının, cəmiyyətin, elmin, texnikanın, təhsilin, mədəniyyətin tarixini və bugünkü vəziyyətini nəzərdən keçirmək, əsas rəhbər ideologiyanı və riayət olunacaq mühüm rəhbər prinsipləri aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəyyən müddət ərzində əldə ediləcək hərtərəfli və ümumi məqsədlər, bəzi aspektlərdə isə nisbətən konkret məqsədlər təklif edilməlidir. Strateji məqsədlərə nail olmaq üçün yol və vasitələr hazırlanmalıdır. "Strateji idarəetmə strategiyanın işlənib hazırlanmasını, lazımi resursların müəyyən olunması və təşkilata qarşıya qoyulmuş vəzifələrə nail olmağa imkan verən xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqələrin saxlanılmasını da özündə birləşdirir" (2, səh.17). İqtisadi inkişaf strategiyalarının müxtəlif səviyyələri və əhatə dairələri var. Ölkənin, idarənin, regionun və ya müəssisənin hər birinin öz iqtisadi inkişaf strategiyası ola bilər. Kiçik miqyaslı iqtisadi inkişaf strategiyası daha geniş əhatəli iqtisadi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsidir. Onların arasında ən mühümü milli makroiqtisadi inkişaf strategiyasıdır.

İqtisadi inkişaf strategiyalarının formalaşdırılması elmi əsaslara malik olmalıdır. Ümumiyyətlə, bu fenomen aşağıdakı amillərlə sıx bağlıdır:

1. Əsas milli amillər. İqtisadi inkişaf strategiyalarının formalaşdırılması ölkənin iqtisadiyyatı və cəmiyyəti ilə sıx bağlı olan müxtəlif əsas şərtlərdən başlamalıdır ki, strateji məqsədlərin müəyyən edilməsi və inkişaf yollarının seçilməsi obyektiv şəraitə və ölkə reallığına uyğun olsun. Milli şərtlərin spesifik məzmununa aşağıdakılar daxildir:

- Təbii ehtiyat amilləri. Əsasən torpaq, su ehtiyatları, bioloji ehtiyatlar, mineral ehtiyatlar, bərpa olunan enerji resursları, coğrafi mövqe, iqlim və digər şərtlər buraya daxildir.
- Əhali amili. Buraya əhalinin statusuna əhalinin kəmiyyəti, keyfiyyəti, tərkibi və

məşğulluğu kimi aspektlər daxildir. İnsanlar həm istehsalçı, həm də istehlakçıdırlar. Konkret iqtisadi inkişaf strategiyaları tərtib edilərkən əhalinin dəyərinin ikili xarakteri nəzərə alınmalıdır. Qərarlar qəbul edilərkən əhalinin mövcud vəziyyətinin nəzərə alınması üçün ölkənin iqtisadi və sosial amilləri müştərək şəkildə dəyərləndirilməlidir.

- İqtisadi amil. Əsasən məhsuldarlığın inkişaf səviyyəsi, sənaye strukturu, infrastruktur, sakinlərin gəlir və istehlak səviyyəsi, elm və texnologiya təhsili və s. burada ehtiva olunmuşdur. Bu, ölkənin iqtisadi gücünün mühüm təzahürü və iqtisadi inkişaf strategiyalarının formalaşdırılması üçün əsasdır.

- İqtisadi və sosial amil. Buraya əsasən sosial-iqtisadi komponentlər, idarəetmə sistemi, siyasi sistem və digər şərtlər daxildir. Bu amillərdən bəziləri iqtisadi inkişafın vəziyyətini və istiqamətlərini müəyyən edir, bəziləri iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsinə təsir edir, bəziləri isə məhdudiyyət rolunu oynayır. Ona görə də iqtisadi inkişaf strategiyaları öyrənilərkən və formalaşdırılarkən hərtərəfli mülahizələrə diqqət yetirilməlidir.

- Elmi və texnoloji amil. Müasir elmi-texniki inkişafın səviyyəsi sosial və iqtisadi inkişafın bütün aspektlərinə getdikcə daha qabarıq şəkildə təsir göstərir. Ona görə də sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarını tərtib edərkən elmi-texniki inkişafın gələcəyə potensial təsirini də nəzərə almaq lazımdır.

2. Obyektiv qanunlar. İqtisadi inkişaf strategiyalarının formalaşdırılması obyektiv qanunların tələblərinə uyğun olmalıdır. Strategiyanın formalaşdırılması "regionun sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsində əsas, müəyyənedici elementdir" (6, səh. 110).

İqtisadi qanunlar sosial və iqtisadi hadisələrlə onların hərəkət prosesləri arasında mühüm və qaçılmaz əlaqədir. Ona görə də biz iqtisadi inkişaf strategiyasını tərtib edərkən praktiki təcrübəni öyrənmək və ümumiləşdirməkdə mahir olmalı, iqtisadi təcrübədən iqtisadi inkişafın qanunauyğunluqlarını öyrənməli, elmi qərarlar qəbul etməliyik.

3. Beynəlxalq mühit. Beynəlxalq siyasi və iqtisadi vəziyyət daxili iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müasir dünyada istehsalın beynəlmiləlləşməsi güclənmiş, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr getdikcə daha da artmışdır. Beynəlxalq mühitə beynəlxalq ticarət əlaqələri, beynəlxalq maliyyə kapitalının transferi, texnologiya transferi və əmtəə ticarəti, beynəlxalq əmək bazarı, beynəlxalq iqtisadi struktur və s. daxildir.

İqtisadi inkişaf strategiyası konsepsiyası İkinci Dünya Müharibəsindən sonra tətbiq edilmişdir. Bir sıra yeni müstəqillik əldə etmiş inkişaf etməkdə olan ölkələrin meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq iqtisadi inkişaf məsələsi getdikcə daha çox aktuallaşır və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafını özünün tədqiqat obyekti kimi götürən inkişaf iqtisadiyyatı tədricən formalaşır və iqtisadi inkişaf konsepsiyası da bu aspektdə meydana gəlir. Bu anlayışdan ilk dəfə istifadə edən amerikalı iqtisadçı A.O.Hirşman 1958-ci ildə "İqtisadi inkişaf strategiyası" kitabını nəşr etdirmişdir (3).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 1960-ci illərdən başlayaraq onillik beynəlxalq inkişaf strategiyalarını tərtib edərək inkişaf strategiyası konsepsiyasını beynəlxalq miqyasda daha populyar etdi (11). İqtisadi inkişaf strategiyası tədricən bütün ölkələrin iqtisadi artımını nəzərdə tutan strategiyadan inkişaf etməkdə olan ölkələrin geridə qalmış iqtisadiyyatlardan müasir iqtisadiyyatlara keçidini nəzərdə tutan strategiyaya çevrilmişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin qəbul etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyaları

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin daxili və xarici sənayeləşmə strategiyaları arasında mütləq və qəti fərq qoyması düzgün deyil. Burada iki strategiya arasında seçim etməmək daha doğrudur, eyni zamanda həm daxilə, həm də xaricə yönəlmiş sənayelərin inkişafına imkan verəcək qarışıq strategiyanı seçmək lazımdır (8, səh.23). Əsas nöqteyi-nəzərdən dünyada inkişaf etməkdə olan ölkələrin qəbul etdikləri iqtisadi inkişaf strategiyalarını təqribən iki növə bölmək olar: 1. İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı illərdə "ənənəvi inkişaf strategiyası" (Convensional Development Strategies, qısaca CDS) həyata keçirildi. Bu strategiya milli rifah və firavanlığa nail olmaq üçün əsas məqsəd kimi ümumi milli məhsulun (ÜMM) artımını, əsas məzmunu isə sənayeləşməni götürür. Həyata keçirilməsinin nəticələri sosial-iqtisadi inkişafı müxtəlif dərəcələrə yüksəltmiş, xarici ticarəti genişləndirmiş, adambaşına hesablanan milli gəliri artırmış, bəzi ölkələr və regionlar orta ölçülü ölkələr sırasına daxil olmuşdur. Bununla belə, ÜMM-in artımına birtərəfli səy göstərdiyinə görə, insanların rifahı çox vaxt diqqətdən kənarda qalır və ağır sənaye həddindən artıq inkişaf edir, nəticədə iqtisadi proporsiyalar balanssızlaşır.

Ənənəvi inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsinin qeyri-qənaətbəxş nəticələrinə görə, getdikcə daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələr 1960-cı illərdən etibarən "Alternativ İnkişaf Strategiyaları" (ADS) və ya "yeni inkişaf strategiyaları" adlanan üsullara keçdilər. Bu strategiya ölkənin faktiki vəziyyətindən başlayır və insanların əsas ehtiyaclarını ödəməyi hədəfləyir. ÜDM-i artırarkən, minimum insan ehtiyaclarının təmin edilməsinə, maddi həyat keyfiyyətinə, ədalətli bölgüyə diqqət yetirir. Bu üsul yeni ölçmə sistemi tələb edir. Bu yeni ölçmə sistemi Amerika iqtisadçıları Vilyam Doubni Nordhaus və Ceyms Tobin tərəfindən qələmə alınan "İqtisadi rifahın davamlı ölçüsü" (5), Morris David Morris tərəfindən "Həyatın fiziki keyfiyyəti indeksi" (4) əsərlərində təklif edilmişdir. Bu ölçmə sistemi ideyaları qiymətləndirmə meyarı kimi ÜMM artımından sadəcə istifadə etməkdən kənara çıxır, asudə vaxt, ətraf mühit, ömür, ölüm və savadlılıq dərəcələri kimi amilləri özündə birləşdirir. Bu, müəyyən dərəcədə kütlələrin istəklərinə cavab verir, lakin bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud sosial şəraitdə həyata keçirmək çətindir.

Müəyyən strateji məqsədlərə nail olmaq üçün müvafiq strateji təlimatlar, siyasətlər və tədbirlər qəbul edilməlidir. Hər bir ölkənin faktiki şərtləri fərqli olduğundan, bu aspektlərdə qəbul edilən qərarlar tamamilə eyni ola bilməz. Neft hasil edən ölkələrlə qeyri-neft istehsal edən ölkələrin, inkişaf etməkdə olan sənaye ölkələri və aşağı gəlirli ölkələrin, zəngin sərvətli ölkələr və təbii şəraiti pis olan kiçik ölkələrin qəbul etdiyi qərarlar arasında mühüm fərqlər var. Ümumiyyətlə, belə hesab olunur ki, ölkənin milli şəraiti əsasında sənaye strukturunun rasionallaşdırılması, özünə güvənməyə diqqət yetirmək və bütün mövcud xarici şəraitdən istifadə etmək, daxili inkişaf strategiyalarını yeni beynəlxalq iqtisadi nizamın qurulmasına səylə sıx inteqrasiya etmək lazımdır. "Müasir dövrdə inkişaf proseslərinin davamlılığını təmin edən başlıca amillərdən biri də qarşıda duran strateji hədəflərin düzgün müəyyənləşdirilməsidir" (10).

Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi ideologiyası iki formada izah oluna bilər. Bunlardan birincisi, dövlətin və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı strategiyasının əsas ideyası, ikincisi, sosial-iqtisadi inkişaf

strategiyasının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi proseslərində hakimiyyətin bölüşdürülməsi üsulu kimi təzahür edir.

Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsinin əsas ideyası vətəndaşların həyatını yaxşılaşdırmaq üçün sosial, iqtisadi və texnoloji əsasların yaradılması olmalıdır. Eyni zamanda, sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi proseslərində iştirakçı amili mühüm rol oynayır. Xüsusilə, ictimai təşkilatlar, biznes ictimaiyyəti, elmi-pedaqoji ictimaiyyət, sosial-iqtisadi aktorlar belə strategiyanın tərtibində fəal iştirak edə bilərlər. "Dünyanın inkişaf etmiş ölkələri yeni iqtisadi inkişaf strategiyasını indi artıq yalnız dövlətin qüdrətlənməsi, iqtisadi təhlükəsizlik, dayanaqlı büdcə, məhdud infilyasiya indikatorları ilə yanaşı, bəşəri ehtiyacları dolğun ödəyərək geniş sığorta və ictimai təminatları ifadə olunan sosiallaşan xətt üzərində qururlar" (1, səh.6).

İqtisadiyyatımızın inklüziv artımını fəal şəkildə dəstəkləmək üçün hökumət sosial iqtisadiyyatın canlandırılmasını ümummilli vəzifə kimi qəbul edib və onu həyata keçirir. Xüsusilə, dayanıqlı ekosistemin qurulması və sürətlə genişlənməsi üçün infrastrukturun genişləndirilməsi və biznes sahələrinin genişləndirilməsi daxil olmaqla, iki istiqamətli strategiya həyata keçirmək lazımdır. İqtisadiyyatın keyfiyyətcə yüksəlişi biznesin və insan kapitalının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, texnoloji modernləşməyə, institusional mühitin yaxşılaşdırılmasına, habelə insanın təbiətə mənfi təsirinin minimuma endirilməsinə əsaslanmalıdır. Eyni zamanda, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri də bu sahədə mühüm rol oynamalıdır.

Əgər inkişaf ümumiyyətlə normativ əsaslı məqsədə malik proses kimi başa düşülürsə, inkişaf strategiyaları məqsədə çatmaq üçün doğru olan yolu göstərir. Müvafiq olaraq, inkişaf strategiyaları həmişə zəruri dəyişikliklər üçün mövcud vasitələrlə müəyyən edilir. Daha dar mənada inkişaf strategiyaları inkişaf nəzəriyyələrinin analitik çərçivələrindən irəli gələn və konkret inkişaf siyasəti məqsədlərinə davamlı şəkildə nail olmağa yönəlmiş inkişaf siyasəti tədbirləri kimi başa düşülür.

İnkişaf konsepsiyasının müxtəlif normativ əsaslarından asılı olaraq müxtəlif strategiyaları ayırd etmək olar. Onların hamısının ortaq cəhəti odur ki, onlar konkret mövzu sahəsi daxilində və ya konkret hədəf qrupu üçün təkmilləşdirməyə yönəliblər və zəif inkişafın nəticələrinin aradan qaldırılmasına töhfə vermək istəyirlər. Lakin inkişaf nəzəriyyəsində inkişaf etməmənin səbəbləri ilə bağlı müxtəlif baxışlar olduğu üçün strateji nəticələr vahid ola bilməz.

Layihə strategiyaları və milli inkişaf strategiyaları

İlkin sistemləşdirmə üçün, bir tərəfdən, bilavasitə təcrübəyönümlü layihə strategiyaları ilə daha yüksək səviyyəli inkişaf strategiyaları arasında fərq qoyula bilər:

a) Layihə strategiyaları. Layihə ilə bağlı inkişaf əməkdaşlığı səviyyəsində sektoral, sektorlararası-regional və yoxsulluqyönümlü strategiyalar arasında fərq qoyula bilər. Sektor strategiyaları, məsələn, Kənd Regional İnkişaf proqramları sektorlararası strategiyanı həyata keçirir və hər şeydən əvvəl yardım strategiyaları birbaşa yoxsulluqla mübarizəyə xidmət edir. İnkişaf layihələrinin praktikasında strategiya növlərinin ciddi şəkildə ayrılması çətin ki, mümkün deyil, çünki müxtəlif komponentlər çox vaxt bir-biri ilə bağlıdır.

b) Milli inkişaf strategiyaları. Daha yüksək səviyyədə, uyğun inkişaf strategiyalarının axtarışı son onilliklərdə müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir ki, bu mərhələlərə

bir tərəfdən nəzəri müzakirələrin gedişi, digər tərəfdən isə siyasi, iqtisadi və siyasi proseslərdə baş verən dəyişikliklər təsir etmişdir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra inkişaf strategiyalarının ilk formalaşdırılması inkişaf prosesinə üstünlük verən və ya mane olan inkişafa uyğun amilləri çıxarmaq üçün inkişaf etmiş və zəif inkişaf etmiş cəmiyyətlərin müqayisəsinə əsaslanırdı. 1970-ci illərin əvvəllərinə qədər artım hədəfi, şübhəsiz ki, əsas diqqət mərkəzində idi.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə inkişaf strategiyaları

Artım strategiyaları inkişafı iqtisadiyyatın ümumi məhsulunun və ya adambaşına düşən gəlirin artması ilə ölçülən iqtisadi artımla eyniləşdirir. İqtisadi yönümlü bu inkişaf strategiyaları inkişaf prosesinin inkişafın müxtəlif mərhələlərindən keçməli olduğu fikrinə əsaslanır, bu da sənayeləşmiş ölkələrin inkişaf modelinə əsaslanmalıdır. Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyası işlənib hazırlanarkən ən fundamental məsələ və regionun sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsinin əsas komponentləri bunlardır: a) regional inkişaf məqsədləri sistemi; b) məqsədlərə çatmaq üçün istifadə olunan vasitələr, üsullar və resurslar məcmusudur" (7, səh. 180).

İqtisadi artımın ən yaxşı şəkildə necə əldə olunacağına dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. İnkişaf yolunda aradan qaldırılmalı olan maneələr müxtəlif sahələrdə müşahidə olunurdu: Strategiya müzakirələrinin bir istiqaməti belə bir fikir idi ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kapitalın olmaması və buna görə də onların inkişafına kifayət qədər sərmayə qoya bilməməsi idi. İnkişaf strategiyası kapital idxalını artırmaq və əmanətləri təşviq etməkdən ibarət idi.

Strategiya müzakirəsindəki digər istiqamət maliyyə kapitalının fiziki kapitala kifayət qədər çevrilməməsi və investisiya fəallığının aşağı olması bazarın darlığı və ya sahibkarlıq bacarıqlarının olmaması ilə bağlıdır. Bu anlayışa əsasən, hər ikisi kapitala tələbin stimullaşdırılmasına yönəlmiş, lakin inkişafı təşviq edən investisiyaların bölüşdürülməsində fərqlənən iki əks strategiya əldə edilmişdir: Balanslaşdırılmış artım strategiyası eyni vaxtda investisiyalar vasitəsilə daxili bazarın tarazlı inkişafına yönəlmişdir. Müxtəlif sahələrdə inkişaf etməmiş sektorlarla inkişaf etmiş sektorların bir-birinə göstərdiyi qarşılıqlı təsirlər də davamlı artıma təkan verir. Güclü investisiya təkanı ("böyük təkan") davam edən iqtisadi artım prosesləri üçün mühüm rol oynayır. Balanssız artım strategiyası isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artım üçün qeyri-kafi faktorun yetərli olmadığını güman edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı, Elm, 2006. 509 səh.
2. İsmayılov B.V. Strateji menecment. Dərs vəsaiti. Bakı, «Təhsil», 2018, 296 s.
3. Hirschman, A.O. (1958): The Strategy of Economic Development, Yale University Press, New Haven, CT
4. Morris, Morris D. Measuring the Condition of the World's Poor : The Physical Quality of Life Index. Published by Overseas Development Council, 1979
5. Nordhaus, William D. and Tobin, J. Is Growth Obsolete? New York: NBER 50thAnniversary Colloquium, vol. 5, 1972
6. Исхакова, А.Ф. Формирование и реализация стратегии развития региона /

А.Ф. Исхакова, Н.Н. Прядкина // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2012. – №8(144). – С. 110–115.
7. Морозова, Н.В. Подходы к оценке эффективности реализации региональных стратегий социально-экономического развития / Н.В. Морозова, Н.В. Бондаренко // Вестник Чувашского университета. – 2014. – №3. – С. 178–182.
8. Düğer İ.H. İsgender M. Ekonomik kalkınma statejileri. Dumlupınar Üniversitesi. Sayı: 2, Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran 1999, ss.13-46
9. Sadioğlu U., Öktem M. K. Sosyoekonomı, cilt.7, sa.16, 2011, ss.41-68,
10. Kərimov Q. Möhkəm iqtisadi təmələ əsaslanan inkişaf strategiyası. 27 dekabr 2011. https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/mohkem-iqtisadi-temele-esaslanan-inkisaf-strategiyasi-5271
11. UN Documentation: Development. Introduction. https://research.un.org/en /docs/dev/1960-1970

Aydəmirov Mübarək Mübariz oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti

BEYNƏLXALQ ŞİRKƏTLƏRDƏ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ AUDİTİN RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALAR ƏSASINDA APARILMASI

Rəqəmsal çevrilmə və ya auditin avtomatlaşdırılması auditorların rolunu dəyişdirir. Bu gün auditorlar kompüterləşdirilmiş alətlərlə təchiz olunsa da (məsələn, Microsoft Excel, CaseWare IDEA, Galvanize və s.) iş sənədlərini sənədləşdirmək və yoxlama aparmaq üçün prosedurlarda insan əməyi üstünlük təşkil edir. Müştəri məlumatlarının təmizlənməsi, məlumat emalı və qayda əsaslı məlumat analizi audit avtomatlaşdırma vasitələri ilə, audit məlumat standartlarına (ADS) əsaslanaraq aparılır. Bu isə insan əməyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu sistemlər həmçinin nəzərəçarpacaq dərəcədə vaxta qənaət etməklə yanaşı, daha az vaxtda səhvlərin də aşkarlanması deməkdir.

Audit fəaliyyəti zamanı yoxlanılan məlumat bazası, analitik məlumatların işlənməsi prosesi əsas götürülür. Audit fəaliyyətində iş risklərinin qiymətləndirilməsi, şərtlərin təsdiqlənməsi, iş davamlılığı, səhvlərin müəyyənləşdirilməsi və təhriflər, saxtakarlıq və auditor rəyi ilə bağlı planlaşdırma üçün xidmətlər formasında analitik prosedurlar hazırlanmışdır. Mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün texnologiyalar ilə yanaşı, auditdə analiz aparılmalıdır. Bu zaman şirkətin ticari itkisi və uçotun dürüstlüyü yoxlanılır, sonda rəhbərliyə mövcud vəziyyət ilə bağlı yekun rəy verilir. Son zamanlarda bu cür fəaliyyətin təşkili zamanı audit aparan şəxslər İBM Watson texnologiyalarından istifadə etməyə xüsusi üstünlük verirlər. Belə ki, ondan böyük bir məlumatın təhlili üçün risk faktorlarının qiymətləndirilməsini aparan böyük 4 şirkət analitik olaraq istifadə edir. Onlar Halo (PWC), Optix (Deloitte), KRisk (KPMG) platformalarıdır.

Audit fəaliyyəti rəqəmsal texnologiya vasitəsilə aparılarkən, mövcud vəziyyətin təhlilində süni intellektin rolu əsas götürülür. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, KPMG

şirkətinin süni intellektə əsaslanan platforması hazırda dünyanın qabaqcıl ölkələrində strateji məqsədlər üçün istifadə edilir.

Texnologiya həm auditin keyfiyyətini artırmaq, həm də dəyər əlavə etmək qabiliyyəti təklif edir. Yəni sistemlər optimal auditə və sürətli proqnozlaşdırıcılığa, qısa vaxt ərzində dəqiq qərara xidmət edir. Buna baxmayaraq, süni zəka və əlaqəli texnologiyalar tam tətbiq olunursa, auditorun müstəqilliyi ilə bağlı suallar yarada bilər.

Müasir təşkilatlar, şirkətlər dəqiq qərarın qəbul edilməsi üçün süni intellektdən istifadə edirlər. IBM prezidenti və icraçı direktoru Ginni Rometty, süni zəkanın və idrak texnologiyalarının bir neçə il ərzində bütün əsas qərar qəbuletmə vəziyyətlərində (fərdi və ya korporativ) rol oynayacağını bildirir. Süni intellekt tətbiqetmələrindən istehsaldan marketinqə, auditə qədər geniş miqyasda istifadə olunacağını təxmin etmək çətin deyil. Şübhəsiz ki, dördüncü sənaye inqilabı ilə bunun bariz göstəricisi hesab edilir.

Dünyanın ən böyük audit şirkətləri artıq rəqəmsal texnologiya əsasında fəaliyyət göstərir. Belə ki, dünyanın ən böyük 4 audit şirkətinə qısaca nəzər salaq:

- Deloitte Touche Tohmatsu və ya sadəcə "Deloitte" kimi tanınan şirkətin əsası 1845-ci ildə William Deloitte tərəfindən qoyulmuşdur. Şirkət indiki vəziyyətini alana qədər bir neçə şirkətlə birləşmiş və hətta dəfələrlə yenidən qurulmuşdur. Lakin dəyişməyən dəyərlər, keyfiyyət və brendinq oldu. Hazırda dünyanın ən uğurlu şirkətlərindən sayılan Deloitte 270 min çalışanla, xidmət göstərir və təxminən 39 milyard dollara yaxın illik gəlirə sahibdir. 150 ölkədə müştərilərinə xidmət göstərən Deloitte FinTech sahəsində də mühüm addımlar atmışdır.
- Təxminən 28 milyard dollar illik gəlirlə, PWC ikinci ən böyük mühasibat şirkətidir. 240 min işçi ilə, 150-dən çox ölkədə fəaliyyət göstərən PWC, iki böyük mühasibat şirkətinin - Price Waterhouse və Coopers & Lybrandin 1998-ci ildə birləşməsindən yaranmışdır. PWC müştəri dəyərləri başda olmaqla, digər dördlük üzvləri kimi ümumi standartlarda çalışır.
- Ernst & Whinney və Arthur Young-un birləşməsindən 1989-cu ildə yaranmış Ernst & Young dördlüyün qlobal üzvlərindən biridir. 150 ölkədə işçilərinin şəxsi inkişafına, dəyərlərinə, komanda işinə, çalışanların motivasiyasına və həvəsinə ən çox diqqət yetirən dördlük üzvü sayılır. E&Y-ın əsas dəyəri çalışanların bilik və bacarıqlarının inkişafıdır desək, yanılmarıq. 250 min çalışan mütəmadi olaraq treyninqlər və karyera inkişafı proqramları keçərək, şirkətin inkişafında mühim rol oynayırlar. 32 milyard dollar illik gəlirlə E&Y müştərilər üçün keyfiyyət meyarını rəhbər tutur.
- KPMG audit, vergi, konsaltinq, sənaye spesifik və xüsusi maraq daşıyan servislər təmin edən qlobal mühasibat şirkətləri şəbəkəsidir. Təqribən 200 min professional işçini keyfiyyətli servis altında birləşdirən şirkətin 154 ölkədə nümayəndəliyi var. İllik gəliri təqribən 27 milyard dollar olan KPMG 1987-ci ildə Peat Marwick International və Klynveld Main Goerdeler (KMG) birləşməsindən yarandı. Digər dördlük üzvləri kimi, KPMG-də müştəri və keyfiyyət dəyərlərini şirkət dəyərlərinə çevirməkdədir. KPMG haqqında danışarkən, şirkətin yeni və süni intellekt əsasında yaradılmış “KPMG Clara” platformasından mütləq şəkildə danışmaq lazımdır. Belə ki, müasir dövrdə audit fəaliyyətini qüsursuz və şəffaf etmək üçün hazırlanmış KPMG-nin ağıllı idarəetmə platforması "KPMG Clara"nın tətbiqi ilə başlanmışdır. Bu etibarlı platforma, yoxlamaların vəziyyəti ilə bağlı dəyərli məlumat daxil olmaqla, vacib məlumat mübadiləsi üçün vahid bir mənbə rolunu oynayan mərkəzləşdirilmiş bir portal təklif

edir. Tək bir ağıllı platformada inkişaf etmiş, analitik bacarıqları özündə cəmləşdirir və ən müasir idrak və süni İntellekt həllərini problemsiz bir şəkildə həyata keçirir. Bu, KPMG mütəxəssislərinə audit proseslərində risklər və anomaliyalar haqqında daha geniş və daha dərindən məlumat verən qabaqcıl texnologiyalardan faydalanmağa imkan verir.

KPMG-in süni intellektlə təchiz olunan forması yoxlamalar, texnologiya və imkanları optimal hala gətirmək üçün çalışır. Platforma KPMG-nin qabaqcıl texnoloji şirkətləri IBM Watson və Microsoft ilə ortaqlığın nəticəsində formalaşmışdır. Onu da qeyd edək ki, KPMG-nin yeni platforması olan "KPMG Clara" hal-hazırda müasir dövrün auditi hesab edilməklə yanaşı, son 4 ildə KPMG şirkətinin gəlirinin də əhəmiyyətli dərəcədə artmasında rol oynayır.

Zəkizadə Seyidmahir Samir oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail:seyidmahir.1996@gmail.com

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ-ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARINDA EKOLOJİ İNFRASTRUKTURUN VƏ YAŞIL İQTİSADİYYATIN FORMALAŞMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycanda Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarının potensialından səmərəli istifadə ölkənin iqtisadi inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. Bu ərazilərin iqtisadiyyatının yenidən qurulmasında yeni texnologiyaların tətbiqi də önəmli məsələlərdəndir. Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi və ekoloji infrastruktur layihələrinin optimal formalaşdırılması, ora qayıdacaq əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu ərazilərdə məişət və sənaye tullantılarının yaradacağı potensial ekoloji təhlükələri nəzərə alaraq, yaşıl infrastrukturun formalaşmasında innovasiyaların tədbiqinə üstünlük verilməsi zəruridir. Bərpa olunan və alternativ enerji mənbələrindən istifadə və tullantı materiallarının səmərəli təkrar emalı üçün rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyasını tədbiq etməklə, ətraf və ekoloji mühitin yaşıl iqtisadiyyata uyğun formalaşdırılması mümkün olacaq.

Ekologiyalaşdırılmış iqtisadiyyatda tullantıların çoxluğunu nəzərə alaraq, ən vacib resurs olan insanın sağlamlığını nəzərə almaqla əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq lazımdır. İqtisadiyyat gəlir mənbəyi olmaqla yanaşı, ekoloji problemlərin həllinə də şərait yaradır. İqtisadi sahələrin yaranması paralel olaraq ətraf mühitin çirklənməsinə təsir edir, bu səbəbdən iqtisadi artım və ekoloji vəziyyəti düzgün formada balanslaşdırmaq lazımdır. [4, s.44]

1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycan ermənilərin və onların himayədarları ilə uzun sürən münaqişə vəziyyətində idi və bu təxminən otuz ilə yaxın davam etmişdir. Qeyd edilən dövr hazırki Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarında şəhərlərin və kəndlərin xarabalığa çevrilməsi, günahsız dinc əhalinin hədəfə alınması, həm insan, həm də ətraf mühit həyatının böyük itkiləri ilə yadda qalıb. Azərbaycan Respublikasının hüdudları ilə məhdudlaşan münaqişə bioloji, kimyəvi və fiziki çirklənmənin

dağıdıcı zərbələri ilə ətraf mühitə və xalqımıza ciddi təsir göstərib. Lakin Prezident İlham Əliyevin qətiyyəti sayəsində ərazilərimiz düşməndən azad edildi. Prezident İlham Əliyevin ərazilərdə infrastrukturun inkişafı ilə əlaqədar iləri sürdüyü və icra etdiyi layihə və proqramlar Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması üçün zəmin yaradır. 2020-2024-cü illər ərazilərdə əsas diqqəti digər sahələrlə paralel ekoloji infrastrukturun formalaşmasına istiqamətləndirib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 oktyabr 2020-ci il tarixli Fərmanında nəzərdə tutulmuş sərəncamlara uyğun olaraq yaradılmış Operativ Qərargah ekologiyanın və təbii sərvətlərin mühafizəsi, o cümlədən ekologiya və təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsi və ilkin qiymətləndirilməsi sahəsində əsas qurum kimi fəaliyyət göstərir ki, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli və Xocavənd rayonlarında coxlu monitorinq işlərinin həyata keçirilməsi də buna nümunədir. [2]

30 il ərzində Azərbaycanda işğal altında olan ərazilərimizdə təbii sərvətlərə və ətraf mühitə külli miqdarda ziyan vurulub. Ekoloji terror nəticəsində regionda ətraf mühitin balanslaşdırılması pozululmuşdur. Torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsindən sonra aparılan monitorinqlər zamanı meşələrdə qiymətli ağaçların kəsilməsi, təbii sərvətlərin talan edilməsi ortaya çıxmışdır. Murov dağ silsiləsi ərazisində, Ağdərə ətrafında Talış, Baranbart, Gülüstan meşə massivlərində külli miqdarda göyüş, palıd, şam, saqqız və s. ağaclar kəsilərək Ermənistana daşınmışdır.

Eyni zamanda Ermənistan ərazisi daxilində Metsamor AES fəaliyyət göstərir. Ermənistan atom elektrik stansiyasının təhlükəli tullantılarını Araz çayının əsas qollarından biri olan Zəngi vasitəsi ilə əvvəllər işğal altında olan ərazilərimizə axıdır. Bunun nəticəsində regionda ekoloji və ətraf mühit məhv olur. [3, s.36]

Bütün bu proseslərlə yanaşı, gələcəkdə ərazilərə qayıdacaq əhalinin ekoloji cəhətdən sağlam mühitdə yaşaması üçün ekoloji cəhətdən təmiz infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi vacib məsələdir. Bu sahədə layihələrə hələ yeni başlanmasına baxmayaraq, artıq yaxın 2 il üçün görüləcək işlərin planı, demək olar ki, hazırdı. Eyni zamanda Prezident İlham Əliyevin imzaladığı fərman və sərəncamlar bu sahədə gələcək illər üçün işlərin görülməsinə başlanılmasından xəbər verir. Ətraf mühitdə ağacların, torpağın və atmosferin qorunması ilə paralel ən önəmli məsələlərdən biri də tullantıların idarə edilməsidir.

Son illərdə ətraf mühitin mühafizəsi Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur. Ölkəmizdə ekoloji problemlərin həlli üçün ardıcıl olaraq Dövlət Proqramları qəbul edilir və həyata keçirilir. Nəticədə ekoloji təhlükəsizlik sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu kontekstdə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həm ətraf mühitin mühafizəsi, həm də insanların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təmin edilməsi baxımından səmərəli tədbirlər həyata keçirir.

Prezident İlham Əliyevin 25 dekabr 2023-cü il tarixli Sərəncamı ilə 2024-cü il "Ətraf mühitin mühafizəsi naminə həmrəylik ili" elan edilib. Bu bəyannamə ətraf mühitin mühafizəsinin inkişaf etdirilməsi üzrə dövlətin müsbət rolunu əks etdirir. Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər ətraf mühitində yaşıl iqtisadiyyatın formalaşdırılması ölkənin əsas milli prioritetlərindən biridir və bu baxımdan ətraf mühitin keyfiyyətinin artırılması, meşələrin bərpası və su ehtiyatlarında ekoloji layihələrin həyata keçirilməsi üçün bir sıra addımlar atılır. [1]

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaşıl iqtisadiyyatın optimal formalaşdırılması məqsədi ilə ekoloji infrastrukturla bağlı olan layihə və tədbirlərin həyata keçirilməsi əhəmiyyətli məsələdir. Aşağıda qeyd edilən infrastruktur tədbirlərinin həyata keçirilməsi Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həm ətraf mühitin mühafizəsini, həm də müəssisələrdə əhalinin işlə təminatı baxımından müsbət addım ola bilər:

- Tullantıları enerjiyə çevirən qurğuların istifadəsi ilə zavodlar yaratmaqla, təkrar emal olunmayan tullantıları yandırma prosesləri vasitəsilə enerjiyə çevirmək mümkün olar ki, bu sistemlə zibilxanalara göndərilən tullantıların həcmini azaltmaqla yanaşı, eyni zamanda bərpa olunan enerji istehsal etmək mümkün olar.
- Kompostlaşdırma infrastrukturunun yaradılması ev təsərrüfatlarından və müəssisələrdən gələn üzvi tullantıların kompostlanmağa, yəni gübrə və ya torpaq kimi istifadə edilməsinə imkan verir ki, bununla da tullantıların miqdarını azaldır.
- İnfrastruktur komplekslərinin yaradılmasına innovasiyaların daxil edilməsi Şərqi-Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, həm də regionu daha rəqabətqabiliyyətli, sərmayə qoymaq üçün cəlbedici yerlərə çevirəcək. Eyni zamanda, təklif edilən müəssisələrin yaradılması işsizlik ilə bağlı yarana biləcək problemlərin həllinə müsbət təsir göstərəcək. Bu istiqamətdə uzunmüddətli strategiyanın olması vacibdir, müxtəlif maraqlı tərəfləri cəlb etmək və yeniliklərin işğaldan azad edilmiş ərazilərinin spesifik ehtiyacları və xüsusiyyətlərinə uyğun olmasını təmin etmək prioritet məsələdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tullantıların idarə edilməsi məsələsi, gələcəkdə orada yaşayan əhalinin həyat səviyyəsinin optimal formada olması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsasən məişət tullantılarının müasir standartlara uyğun idarə olunmasının təşkili üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması və bu sahədə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi vacibdir. Bu ərazilərdə tullantıların toplanması, daşınması, yerləşdirilməsi və zərərsizləşdirilməsi üçün infrastruktur komplekslərinin yaradılması müasir standartlara uyğun olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında müxtəlif sektorlar üzrə həyata keçirilən irimiqyaslı layihələrlə bağlı sabitlik və davamlılıqla səciyyələnən dinamik inkişaf nəticəsində ölkənin beynəlxalq nüfuzu xeyli yüksəlmişdir. Əminliklə demək olar ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ekoloji mühitin və təbii sərvətlərin mühafizəsi siyasətinin düzgün və uğurla həyata keçirilməsi gələcəkdə əsaslı nailiyyətlərə gətirib çıxaracaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı. (25 dekabr 2023). Bakı.

2. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı. (29 oktyabr 2020). Bakı: №1170.

3. Baxşıyeva Y. (2021). Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı həyata keçirdiyi hidroterror siyasəti. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə fövqəladə hal riskləri. Bakı: Elmi-texniki konfrans(21-22 may), s.35-37.

4. İbrahimov İ.H. Ətraf mühitin iqtisadiyyatı. Bakı, 2015, 357 səh.

Şəmsili Rəşad Tehran oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti

MALİYYƏ HESABATLARININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Hazırda bütün dünyada qloballaşmanın artması və maliyyə bazarlarının inteqrasiyasının təsirləri diqqəti daha çox informasiya imkanlarına, eləcə də regenerativ maliyyə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi ehtiyacına yönəldir ki, burada da əsas məsələ müxtəlif sahələrdə və məsələlərdə şəffaflığın təmin olunmasını şərtləndirir. Şəffaflıq məsələləri müasir dövrdə gündəmdə olan və kifayət qədər dərin, fərqli şirkətlərin, idarə və təşkilatların, xüsusilə də bank sisteminin iş prinsipində çox önəmli yer tutan məsələlərdəndir. Belə ki, istənilən sahədə, əsasən də maliyyə məsələləri olan yerlərdə şəffaf maliyyə hesabatlarının əhəmiyyətini vurğulamaq mühüm məsələdir və maliyyə nöqteyi-nəzərindən, maliyyə təhlili və maliyyənin dəstəklənməsində şəffaflığın roluna diqqət etmək lazımdır. Fəaliyyət prosesində daha çox mənfəət və düzgün iş prinsipi üçün hesabatlarda, ən önəmlisi isə maliyyə hesabatlarında şəffaflığın təmin olunması mühüm, eyni zamanda da tənzimləmə zamanı müəyyən dərəcədə xərc tələb edən prosesə çevirilmişdir.

Maliyyə hesabatları şirkətin bir maliyyə ili ərzində apardığı bütün əməliyyatları əks etdirən sənədlərdir və şirkətin hərtərəfli hesabat kartı və ya hesabat toplusu kimi qəbul oluna bilər. Maliyyə hesabatları bir növ mübadilə aktı kimi də qəbul oluna bilər. Lakin hər bir halda bu hesabatlar balans və mənfəət, çıxar hesabatı kimi sənədlərə istinad edir. Maliyyə hesabatları şirkətin məlumatlarının düzgün təqdim edilməsində böyük rol oynayır. İstənilən şirkətin maliyyə hesabatının düzgün şəkildə təşkili onun inkişafını təmin edən əsas sənəddir. Maliyyə hesabatlarını yoxlayaraq, bir şirkətin mənfəət əldə etmək üçün hansı əməliyyatları yerinə yetirdiyini, nə qədər mənfəət və ya zərər verdiyini ətraflı öyrənmək mümkündür. Maliyyə hesabatlarının məqsədi şirkətin ümumi gəlir və çıxarını, eyni zamanda mənfəəti aşkarlamaq və düzgün planlaşdırmanı həyata keçirməkdir. Şirkət nümayəndələri və işçiləri üçün maliyyə hesabatları şirkətin mənfəəti haqqında vacib məlumat mənbəyidir. Maliyyə hesabatlarının məzmunu maliyyə təhlili apararkən və biznes strategiyalarını tərtib edərkən daha da faydalıdır.

Maliyyə hesabatları müxtəlif məqsədlər üçün hazırlana bilər. Məsələn, vergi öhdəliyini müəyyən etmək üçün, investisiya potensialını müəyyən etmək üçün, şirkətin bazar dəyərini müəyyən etmək üçün və s. Məqsədindən asılı olaraq, hesabatların son nəticəsi fərqli olacaqdır. Ona görə də, maliyyə hesabatlarını şərh edərkən hesabatın hazırlanma məqsədinə, təyinatına diqqət yetirmək lazımdır.

Qeyd edək ki, maliyyə hesabatlarında fərqlər həm də müxtəlif ölkələrdəki qanunvericiliyə görə mövcud olur. Hesabatlarda tətbiq olunan standartlar qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif ola bilir. Hər hansı bir şirkətin maliyyə hesabatlarını yoxlayan təkcə daxili işçilər deyil. Maliyyə hesabatları şirkət məlumatı kimi vebsaytda

yerləşdirilir və onlara maliyyə xidmətləri agentliyinin və ya statistika idarəsinin internet saytında da baxmaq olar. İnvestorlar, səhmdarlar və kreditorlar tez-tez maliyyə hesabatlarını yoxlayır, onlardan investisiya və əməliyyat qərarlarının qəbulu üçün əsas kimi istifadə edirlər. Məsələn vergi orqanları vergitutmanın məqsədəuyğunluğuna əmin olmaq üçün maliyyə hesabatlarını da vaxtaşırı yoxlayır. Maliyyə hesabatları şirkətdə iştirak edən bütün maraqlı tərəfləri lazımi məlumatlarla təmin etmək üçün istifadə olunur. Maliyyə hesabatı qaydalarına əlavə olaraq, müvafiq olaraq qrup şirkətləri kimi konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarını həyata keçirən şirkətlərin maliyyə hesabatları üçün qaydaları və şirkətlər haqqında qanunda nəzərdə tutulmuş mühasibat uçotunun hesablanması üsullarına dair qaydaları özündə əks etdirən konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı qaydaları, eyni zamanda mühasibat uçotunun hesablanması qaydaları da mövcuddur. Bəzi şirkətlər maliyyə hesabatlarını vergi idarəsinə açıqlamalıdırlar. Siyahıya alınmış şirkətlər və böyük şirkətlər maliyyə hesabatlarını dərc etməlidirlər. Vergi idarəsi tərəfindən tələb olunarsa, müvafiq şirkətlər öz maliyyə hesabatlarını dərhal açıqlamalıdırlar. Hətta siyahıya alınmış şirkətlər və ya iri korporasiyalar olmayan kiçik və orta müəssisələr də 3% və ya daha çox səsvermə hüququ olan səhmdarlar və ya kreditorlar tərəfindən tələb olunarsa, öz məlumatlarını açıqlamalıdırlar. Təbii ki, hesabat açıqlama tələblərinə əməl etməməyə görə cəzalar da var. Maliyyə hesabatlarını idarə edərkən bu cür açıqlama sorğularının mümkünlüyünü nəzərə almaq və düzgünlüyünü qorumaq vacibdir.

Maliyyə hesabatları şirkətlərin güclü və zəif tərəflərini dərhal ortaya qoyur və bu cəhətləri ilə şirkətlərin taleyini müəyyən edən ən mühüm amillərdən birinə çevirilir. Şirkətlərin fəaliyyəti onların maliyyə hesabatlarını müəyyən edir və bu hesabatlar şirkətin gələcək fəaliyyətini müəyyənləşdirir. Buna görə də, maliyyə hesabatları və onların şəffaflığı biznes üçün vacib olduğu kimi, ictimaiyyətə açıqlama mərhələsində maliyyə qiymətləndirmələrini aparacaq şəxslər üçün də eyni dərəcədə vacibdir. İctimaiyyətə açıqlanarkən istifadə edilən maliyyə məlumatlarının, xüsusən də kapital bazarında siyahıya alınmış müəssisələrin cədvəllərində şəffaflığın əhəmiyyətini və onun kapital bazarına təsirini aşkar etmək üçün hazırda bu mövzu iqtisadi sahələrdə mühüm qloballıq qazanmaqdadır.

Hazırda ölkəmizdə maliyyə hesabatları üçün mühasibat sistemi və maliyyə qiymətləndirməsi baxımından o qədər də dayanıqlı bir nizamın olduğunu söyləmək olmaz. Əslində son illərdə yaşanan iqtisadi böhranlar nəticəsində beynəlxalq mühasibat standartlarına uyğun hüquqi tənzimləmələr gündəmə gəlib. Digər tərəfdən, bankların yenidən qurulması, maliyyə strukturlarının təkmilləşdirilməsi və fəaliyyətlərinin şəffaflaşdırılması üçün işlər aparılıb. Həm real sektorun, həm də maliyyə sektorunun əlavə dəyər yaratmağa davam etməsinə və maliyyə sektoru qarşısında ödəmə öhdəliklərini nəzərdə tutulmuş müddətdə, ağlabatan müddətdə və kreditor təşkilatlar tərəfindən məqsədəuyğun hesab edilən ağlabatan şərtlər daxilində yerinə yetirməsinə şərait yaratmaqla, vəsait toplamaq, balans hesabatlarını sifariş etmək qabiliyyətini hesaba almaq kimi məsələlər də aydınlıq və şəffaflığı təmin etmək məqsədi daşıyır.

Maliyyə hesabatlarında ən önəmli məsələlərdən biri olan mənfəət təhlili şirkətin nə qədər qazanc əldə edə biləcəyinin təhlilidir. Yüksək gəlirliliyin üstünlüyü vəsaitlərin cəlb edilməsini asanlaşdırır. Mənfəət təhlili ümumi mənfəət marjası və əməliyyat mənfəət marjası kimi rəqəmlərin hesablanması ilə həyata keçirilir. Ümumi mənfəət marjası satışdan satılan malların dəyərini ümumi satışa çıxarmaqla əldə edilən "ümumi mənfəət" nisbətidir.

Hesablama düsturu: Ümumi mənfəət dərəcəsi (%) = satış üzrə ümumi mənfəət + satış x 100.

Maliyyə hesabatları- ictimaiyyətin məlumat ehtiyaclarına cavab verən, müəyyən olunmuş qaydada müəssisə tərəfindən tərtib, təqdim və dərc olunmuş "Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat", "Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabat", "Kapitalda dəyişiklər haqqında hesabat", "Pul vəsaitinin hərəkəti haqqında hesabat" və "Əhəmiyyətli uçot siyasətləri və izahedici qeydlər"dən ibarət olan ümumi təyinatlı hesabatlardır. Maliyyə hesabatının Beynəlxalq Standartlarında maliyyə hesabatı, onun tərtib və təqdim edilməsi "Maliyyə hesabatının təqdim edilməsi" adlı 1 saylı standart vasitəsilə tənzimlənir. Bu standarta görə hesabatın hazırlanması və təqdim olunması zamanı mövcud və təsdiq olunmuş qaydalara əməl edilməlidir. Maliyyə hesabatlarının tam siyahısına aşağıdakılar daxildir:

- maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat;
- mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabat;
- pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
- kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat;
- əhəmiyyətli uçot siyasətləri və izahedici qeydlər;
- maliyyə vəziyyəti barədə;
- maliyyə nəticələri barədə və s. hesabatlar.

Beləliklə, hər hansı şirkətin, idarənin müxtəlifyönümlü ilkin hesabatları sonrakı mərhələdə mənfəət hesabatı, zərər hesabatının da formalaşmasına təsir edən mühüm amillərdəndir. Mənfəət hesabatı şirkətin mənfəət və zərər vəziyyətini ümumiləşdirir. Şirkətlər məhsul və xidmətlərin satışından gəlir əldə edirlər, lakin gəlir birbaşa mənfəətə çevrilmir və biznes əməliyyatları ilə bağlı müəyyən xərclər mövcuddur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Səbzəliyev S. Maliyyə hesabatı. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı – 2018. - 312 səh.

2. İsmayılov M., Əhmədov Y., Məmmədov İ., Həsənova N., Maliyyə hesabatının təhlili. Bak,ı 2017. 701 s.

3. http://investaudit.az/wp-content/uploads/2018/11/F3-FULL.pdf

4. https://innab.org/maliyy%C9%99-hesabatlarinin-mahiyy%C9%99ti/

5. https://tedris.taxes.gov.az/assets/upload/files/T%C9%99lim%20materiallar%C4%B1/muhasibat/Modul%208.pdf

Ilknur Rahib Rajabli,
Ph.D. Student,
Baku Business University,
E-mail:irahiboglu@mail.ru

IMPROVING DIGITIZATION IN FREIGHT AND PASSENGER TRANSPORT IN THE TRANSPORT SECTOR

The transport sector is considered one of the developing sectors of our modern times and this sector is being developed by the state day by day. If we look at the general experience of the countries of the world, we will see that the role of the transport sector in strengthening international trade relations is irreplaceable, and this sector reflects high capital investments.

Digitization processes in the economy are innovative and at the same time one of the most important manifestations of scientific and technological development, and information about how large-scale the changes in the economy, including in the transport sector, will be due to digitization, in what form and when they will manifest themselves, is not reflected. The transport sector is considered one of the first to incorporate the application of digital technologies. A distinctive feature of digitization in the transport sector is that it occurs unevenly in each direction, and at the same time, the demand for digitization in this area is high. Namely, the use of digital technologies in this field seems to be the most promising way to increase the economic efficiency of this field.

As an example of digitization in the implementation of cargo and logistics services in the transport sector, it is necessary to reflect on issues controlled by robots within the enterprise. Robotization in cargo and passenger transportation in transport has its own characteristics, which distinguish this area from other areas of economic activity. Thus, robotics is often considered as the production and use of some physical machine that can imitate any human action. However, due to digitization in this sector, it has become more widespread in autonomous systems.

Robotics refers to the production and use of self-managing intelligent systems that can perform their production functions regardless of the degree of human intervention. Robotization in the transport sector involves both the introduction of autonomous vehicles and the automation of production itself and the use of equipment that works without human intervention. In addition,digitalization in the transport sector is mainly reflected in timetables. Since the transports carried out in the transport sector are divided into types, those transports are regulated by means of the traffic schedule. In the transportation sector, it is impossible to carry out transportation without amovement schedule.

Bus transportation is a road vehicle that carries many more passengers than a car or a minibus. Bus transportation is most commonly used in public transportation. The movement mechanism in bus transportation is regulated by "AYNA". The

document that ensures the movement mechanism of buses is called the operating document. The bus transportation operation service is formed on the basis of the timetables prepared by the employees and must provide the following obligations for the improvement of the timetables:

- to do quality work by spending less time;
- provision of buses according to passenger flow;
- adaptation of buses according to events and processes occurring in the country;
- maintaining the norm for the safety of the movement is related.

In general terms, all information must be known for the preparation of traffic schedules in the transport sector. In addition, digitization and improvement of those movement tables is considered one of the important issues. The grapho-analytical method is used in the drawing up of the movement table for the determination of movement schedules and the preparation of route schedules. The graph analytical method mainly allows to analyze the following:

- determining the number of buses at the stop;
- display of bus movement interval;
- registration of employees' rest time;
- strengthening control over the mechanism of entry and exit of buses into the system;
- during peak hours;
- reflects the drawing up of schedules on routes.

One of the obvious examples of digitization in the transport sector is the quality indicator of the population using the transport sector. It is necessary to review the quality indicators of passengers in order to see how digitalization works have an effect and to easily eliminate the problems encountered. Passenger quality indicators are as follows:

- to ensure the safety of movement;
- time spent by passengers on movement;
- ensure regularity of movement;
- elimination of overcrowding conditions in buses is attributed.

Currently, the construction of international airports in Azerbaijan shows itself as a factor affecting the increase of tourists coming to our republic. The geography of modern highways in our country is rapidly expanding. The role of the "Strategic Road Map" in the development of infrastructure in the transport sector is very important. In our modern era, technologies in the transport sector in the Republic of Azerbaijan are being radically updated, further improvement of digitization works in the sector, creation of a new management system structure in institutions related to the transport sector, identification of these processes with socio-economio development, as well as methods of managing this identification at both national and international levels. it is necessary to develop and implement it.

Islam Elshan Dunyamaliyev,
Ph.D. Student,
Baku Business Universitety

SYNERGIZING GREEN ECONOMY AND E-COMMERCE: SUSTAINABLE PRACTICES FOR THE DIGITAL MARKETPLACE

Introduction

The integration of green economy principles within the realm of e-commerce presents a unique opportunity to foster sustainable development in the digital market-place. This thesis explores the problem of environmental impact caused by the rapid growth of e-commerce, proposes solutions to mitigate these effects through sustainable practices, and examines the challenges involved in implementing these solutions.

The exponential growth of e-commerce has revolutionized the way businesses operate and consumers shop, providing unparalleled convenience and expanding market reach. E-commerce has become an integral part of the global economy, with online sales expected to continue rising in the coming years. However, this growth has also contributed significantly to environmental degradation, including increased carbon emissions, waste generation, and resource depletion. Integrating green economy principles into e-commerce is essential for creating a sustainable future. This thesis aims to address the environmental impact of e-commerce, propose solutions to promote sustainability, and discuss the challenges faced in implementing these solutions.

Problem Statement

E-commerce, while beneficial for economic growth and consumer convenience, poses significant environmental challenges. The main problems include:

1. Carbon Emissions: The increased demand for fast shipping and delivery services has led to a surge in transportation-related carbon emissions. With consumers increasingly expecting quick deliveries, companies are compelled to use expedited shipping methods, often involving air freight and multiple delivery trips, which are significantly more carbon-intensive than standard shipping options.

2. Packaging Waste: The extensive use of packaging materials, often non-recyclable, contributes to environmental pollution and landfill overflow. E-commerce relies heavily on packaging to protect goods during transit, leading to an increase in single-use plastics, cardboard, and other packing materials that frequently end up in landfills or as litter.

3. Resource Depletion: The high consumption of natural resources for manufacturing goods, combined with the energy-intensive nature of data centers, exacerbates resource depletion. The production of electronic devices and other goods sold online requires significant amounts of raw materials, water, and energy, leading to environmental degradation.

4. Electronic Waste: The rapid turnover of electronic devices and gadgets results in substantial electronic waste, which is hazardous and difficult to manage. As new technologies emerge, older models are quickly discarded, contributing to a growing e-waste problem that poses health and environmental risks due to the toxic substances they contain.

Solution

To mitigate the environmental impact of e-commerce, several sustainable practices can be implemented:

1. Sustainable Packaging: Adoption of eco-friendly packaging materials, such as biodegradable, recyclable, and reusable options, can significantly reduce waste. Companies can also optimize packaging sizes to minimize material use. For example, innovative packaging solutions like compostable mailers, reusable containers, and packaging made from recycled content can be employed. Additionally, reducing excessive packaging through better product design and using more efficient packing techniques can help decrease material waste.

2. Green Logistics: Investing in electric or hybrid delivery vehicles, optimizing delivery routes, and encouraging the use of bicycles or other low-emission transporttation methods can help lower carbon emissions. Developing centralized distribution centers closer to consumer hubs and utilizing smart logistics technologies to optimize delivery schedules can further enhance efficiency and reduce environmental impact. Implementing "green delivery" options where consumers can choose slower, more environmentally friendly shipping methods can also contribute to reduced emissions.

3. Energy Efficiency in Data Centers: Utilizing renewable energy sources, improving energy efficiency through advanced technologies, and implementing sustainable practices in data centers can reduce their carbon footprint. This includes investing in energy-efficient servers, cooling systems, and data storage solutions. Companies can also explore the use of artificial intelligence (AI) and machine learning to optimize energy usage and improve overall data center efficiency. Additionally, purchasing renewable energy credits and participating in carbon offset programs can further mitigate the environmental impact of data center operations.

4. Promoting Circular Economy: Encouraging practices such as recycling, refurbishing, and reusing products can extend their lifecycle and reduce waste. E-commerce platforms can offer incentives for returning used products for recycling or refurbishing. Implementing take-back programs and establishing partnerships with recycling and refurbishing companies can facilitate the process. Additionally, promoting product-as-a-service models, where consumers lease or subscribe to products instead of purchasing them outright, can help reduce waste and promote sustainable consumption patterns.

5. Consumer Awareness and Education: Educating consumers about the environmental impact of their purchases and promoting sustainable shopping habits can drive demand for green products and services. E-commerce platforms can provide information on the environmental impact of products, highlight eco-friendly options, and encourage customers to choose sustainable alternatives. Implementing transparency measures, such as carbon footprint labeling and providing information on the sustainability practices of sellers, can also help consumers make more informed choices.

Challenges

Implementing these sustainable practices in e-commerce involves several challenges:

1. Cost Implications: Transitioning to sustainable practices often involves significant upfront investments. Small and medium-sized enterprises (SMEs) may struggle

with the financial burden of adopting green technologies and materials. The initial costs of switching to sustainable packaging, investing in energy-efficient infrastructure, and implementing green logistics solutions can be prohibitive for smaller businesses. Additionally, ongoing maintenance and operational costs associated with sustainable practices can strain financial resources.

2. Technological Barriers: The development and deployment of advanced, energy-efficient technologies require substantial research and innovation. Not all companies have the resources or expertise to implement these technologies effectively. For instance, adopting electric or hybrid delivery vehicles requires significant investment in new fleet infrastructure and maintenance capabilities. Similarly, implementing advanced energy-efficient systems in data centers may require specialized knowledge and substantial capital expenditure.

3. Regulatory Hurdles: The lack of standardized regulations and policies for sustainable practices in e-commerce can create inconsistencies and hinder widespread adoption. Governments need to establish clear guidelines and incentives to promote sustainability. Inconsistent regulatory frameworks across different regions and countries can complicate compliance for global e-commerce businesses. Moreover, the absence of robust enforcement mechanisms can result in varying levels of adherence to sustainable practices.

4. Consumer Behavior: Changing consumer behavior and preferences towards sustainable products and practices is a gradual process. Companies must invest in marketing and educational campaigns to shift consumer attitudes. Overcoming consumer resistance to higher prices for sustainable products and services is a significant challenge. Additionally, ensuring that consumers prioritize environmental considerations over convenience and speed in their purchasing decisions requires continuous engagement and awareness efforts.

5. Supply Chain Complexity: Ensuring sustainability throughout the entire supply chain is challenging, particularly for global e-commerce businesses. Coordinating with suppliers, manufacturers, and logistics partners to adhere to green practices requires robust management and monitoring systems. The complexity of global supply chains, with multiple tiers and stakeholders, makes it difficult to track and ensure compliance with sustainability standards. Additionally, varying levels of environmental awareness and commitment among suppliers can pose challenges in implementing uniform sustainable practices.

Conclusion

The integration of green economy principles into e-commerce is not only beneficial for the environment but also vital for the long-term sustainability of the digital marketplace. By adopting sustainable packaging, green logistics, energy-efficient data centers, circular economy practices, and promoting consumer awareness, the environmental impact of e-commerce can be significantly reduced. However, overcoming the challenges of cost, technology, regulation, consumer behavior, and supply chain management is essential for the successful implementation of these solutions. Collaborative efforts from businesses, governments, and consumers are crucial to fostering a sustainable e-commerce ecosystem that supports economic growth while preserving environmental integrity. E-commerce companies must take proactive measures to

incorporate sustainability into their operations, and consumers must make informed choices that support sustainable practices. Governments and regulatory bodies should provide clear guidelines and incentives to promote sustainability in e-commerce, creating a conducive environment for green practices to thrive.

References:

1.GeSI & Accenture. (2015). Smarter2030: ICT Solutions for 21st Century Challenges. Global e-Sustainability Initiative.

2.OECD. (2020). E-commerce in the time of COVID-19. Organisation for Economic Co-operation and Development.

3.UNEP. (2013). Greening the Economy through Life Cycle Thinking. United Nations Environment Programme.

4.WEF. (2020). The Future of the Last-Mile Ecosystem: Transition Roadmaps for Public- and Private-Sector Players. World Economic Forum.

5.Ellen MacArthur Foundation. (2017). Circular Economy in Cities. Ellen MacArthur Foundation.

6.United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2021). Digital Economy Report 2021: Cross-border data flows and development. United Nations.

Mürsəlov Vüsal Zülfiqar oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti

YAŞIL ENERJİ MƏNBƏLƏRİNİN XƏRC EFFEKTİVLİYİNİN TƏHLİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Son illərdə dünyada yaşıl enerjiyə olan maraq xeyli artmışdır. Yaşıl enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi, istehsal və tətbiqi sahəsində aparılan araşdırmalar enerji sektorunda mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu mənbələrin xərc effektivliyini təhlil etmək həm iqtisadi, həm də ekoloji aspektlərdən əhəmiyyətli bir yer tutur. Yaşıl enerji mənbələrinin xərc effektivliyinin təhlili yatırım qərarları, siyasət quruluşu və istehlakçı davranışları üzərində mühüm təsir göstərir.

Yaşıl enerji mənbələrinin xərc strukturu

Yaşıl enerji mənbələri, o cümlədən günəş, külək, hidroelektrik və biomassa enerjisi ilk başlanğıc mərhələdə yüksək quraşdırma və kapital xərcləri tələb edir. Buna baxmayaraq, bu mənbələrin işlənməsi zamanı əldə edilən ümumi xərclər, məsələn: yanacaq və baxım xərcləri nisbətən aşağıdır. Xərc effektivliyinin təhlili bu başlanğıc xərclərin amortizasiyasını və enerji istehsalının ümumi maliyyətini müəyyənləşdirməlidir.

Xərc effektivliyinin təhlil metodları

Nəticəyə əsaslanan qiymətləndirmə (ROI): ROI yaşıl enerji təchizatı üçün edil-

miş sərmayənin gəlirlilik dərəcəsini ölçmək məqsədi ilə istifadə edilir. Bu metod quraşdırma və işlətmə xərclərinin yanı sıra, əldə edilən enerjinin satışından gəlirlərin hesablanmasını da əhatə edir.

Dövriyyə müddətinin hesablanması: Bu metod, sərmayənin başlanğıc xərclərinin ödənilməsi üçün lazım olan zamanı müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. Dövriyyə müddəti qısa olan layihələr, adətən daha çox üstünlük təşkil edir.

Tam maliyyələşdirilmiş xərc (LCOE): LCOE, bir enerji mənbəyinin ümumi ömrü boyunca baş verən bütün xərclərin bir vahid enerji istehsalına bölünməsi ilə hesablanır. Bu, müxtəlif enerji mənbələrini müqayisə etmək üçün effektiv bir yoldur.

Geosiyasi və iqtisadi amillərin rolu

Yaşıl enerji mənbələrinin xərc effektivliyi, həmçinin regionun geosiyasi və iqtisadi amilləri ilə də sıx bağlıdır. Məsələn, günəş enerjisinin xərc effektivliyi günəşin parlaqlığına, külək enerjisinin effektivliyi isə küləyin sürətinə bağlıdır. İqtisadi amillər arasında, dövlət tərəfindən verilən subsidiyalar, vergi güzəştləri və enerji qiymətlərinin tənzimlənməsi mühüm rol oynayır.

Beləliklə, yaşıl enerji mənbələrinin xərc effektivliyini təhlil etmək həm tədqiqatçılar, həm də siyasətçilər üçün vacibdir. Bu təhlil daha məhsuldar və davamlı enerji siyasətlərinin qurulmasına kömək edərək, enerji sektorunda uzunmüddətli planlaşdırmaya yönəlik qərarlar qəbul etmək imkanı yaradır. Yaşıl enerji texnologiyalarının maliyyə strukturu, potensial gəlirlilik və ətraf mühitin qorunması aspektləri nəzərə alındıqda bu sahədə aparılan xərclərin təhlili daha da mühüm hala gəlir. Gələcəkdə bu sahədə daha çox araşdırma və yeniliklərin olması gözlənilir, bu da xərc effektivliyinin yaxşılaşdırılmasına və daha geniş qəbul edilməsinə səbəb olacaq.

İsmayılov Elşən Ellaz oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: ismayilov.elsan92@mail.ru

REGİONLARDA AQROPARKLARIN FORMALAŞDIRILMASININ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Bilirik ki, aqroparkların inkişafının səmərəli təşkil olunması üçün bir çox ölkələrin təcrübəsinin mənimsənilməsinə və buna uyğun olaraq yerli modelin yaradılmasına ehtiyac vardır. Çünki, aqroparkların yaradılması tarixi çox keçmiş dövrü əhatə etməsədə bu praktikanın kifayət qədər uğurlu modelləri mövcuddur ki, bu modelləri tədqiq etməklə yeni inkişaf meyllərini formalaşdıra bilərik.

Dünya təcrübəsində aqroparkların formalaşdırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə böyük diqqət yetirilir və hal-hazırda dünya təcrübəsində "Aqroparklar" anlayışından iki müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət üçün istifadə edilir. Birincisi, aqrar sferanın xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən formada daha çox sərgi xarakterli olan və bu məqsədlə şəhər əhalisinin kənd həyatı ilə tanışlığını təmin etmək üçün şəhər yerlərinə yaxın yerləşən ərazilərdə fermer təsərrüfatlarının yaradılmasıdır. Bu tip aqroparklarda innovasiya mümkün qədər daha az tətbiq olunur, müasir istehsal prosesinin

nümayiş etdirilməsindən çox orqanik istehsal prosesinin təqdim olunması həyata keçirilir.

İkincisi isə aqrar və sənaye sahələrinin qarşılıqlı əməkdaşlığının təmin edildiyi, eyni zamanda özündə menecment və marketinq imkanlarını cəmləşdirən birgə fəaliyyət növünün olmasıdır. Aqropark təcrübəsindən dünyanın, demək olar ki, bütün aqrar ölkələri geniş istifadə edirlər: ABŞ, Rusiya, Çin, Hollandiya, İsrail, Yeni Zelandiya, Malayziya, Avstraliya və sair.

Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə aqroparklar ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini, kənd təsərrüfatı istehsalında milli brendlərin yaradılmasını, həmçinin aqrar sahənin elm, təhsil və istehsalın innovativ inkişafını formalaşdırmaqla, aqrar sahədə istehsal imkanlarının inkişafında vacib rol oynayır.

Dünya ölkələrində, əsasən, irəli sürülən "aqropark yanaşması" kənd təsərrüfatında klasterləşmə ideyasına əsaslanır. Hazırda bununla əlaqədar icra olunan təşəbbüslər fərqli inkişaf mərhələlərindədir. Dünya ölkələrində beynəlxalq səviyyədə aqropark layihələrinin səmərəli olması üçün dəyər və təchizat zəncirinin bütün mərhələləri icra olunmalı və yoxlanılmalıdır. Aqroparklar milli iqtisadiyyatın inkişafına mühüm töhfə verməklə bərabər, kənd təsərrüfatına innovativ yanaşmanın təmin edilməsində böyük imkanlara malikdir. Çünki bildiyimiz kimi, aqroparklar istehsal, emal, elm, menecment və marketinq funksiyalarını özündə birləşdirir. Hal-hazırda dünya ölkələrində fərqli formalarda formalaşdırılan və təkmilləşdirilən aqroparklar müəyyən müddətdən sonra dünya ölkələri əhalisinin ərzaq tələbatının ödənilməsində əsaslı paya sahib olacaqdır. Qeyd edə bilərik ki, gələcəkdə dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı sahəsində dayanıqlı inkişafının təmin edilməsini aqroparkların yaradacağı geniş imkanlar əsasında reallaşdırmaq olar.

Beynəlxalq səviyyədə yaradılan aqroparkların üstünlüklərinə bir çox nəticələri qeyd edə bilərik ki, aqroparklarının yaradılması innovativ texnologiyaların tətbiqinə şəraitin yaranmasına, texnikaların istifadə əmsalının artmasına, xərclərin minimuma endirilməsinə, transfer xərclərinin və enerji sərfiyyatının azalmasına, regionlarda kənd yerlərinin inkişafına, mənfəət normasının yüksəlməsinə, ətraf mühitin mühafizəsinin güclənməsinə, təbii resurslardan səmərəli istifadənin təmin olunmasına, peşəkar kadrlara tələbat yaratmaqla kənd təsərrüfatı və ərzaq sənayesi üzrə kadr hazırlığının stimullaşdırılmasına, heyvanların yetişdirilməsi prosesinin mexanikləşdirilməsi nəticəsində intensiv formada heyvandarlıq təcrübəsinin genişlənməsinə, ehtimal olunan xəstəlik və virusların yayılma areasının məhdudlaşdırılmasına, urbanizasiyanın dərinləşməsinin qarşısının alınmasına səbəb olacaqdır.

Hazırda dünya ölkələrində fərqli aqropark modelləri fəaliyyət göstərməkdədir. Bildiyimiz kimi, dünyada aqroparklar uzun inkişaf yolu keçməmişdir. Ancaq, mövcud olan təcrübələrin öyrənilməsi və təhlili yeni aqroparkların formalaşdırılması və davamlı inkişafının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dünya tarixində aqropark modelinin ilk variantı olaraq texnopark birliklərinin yaradılması konsepsiyası qəbul olunur ki, bu konsepsiya 1950-ci illərdə ABŞ-da irəli sürülmüşdür. Bu yanaşma Kaliforniyanın Stanford Universitetinin Elm Parkı təşkilatının yaradılması ilə formalaşmışdır. Həmin illərdə universitet federal hökumətdən hərbi sifarişləri qəbul edən yüksək texnologiyalara, kiçik müəssisələrə və şirkətlərə icarəyə verilən əhəmiyyətli torpaq və binalara sahib idi. Həmin dövrlərdə firmalar universitetin zəngin elmi-maddi

bazasından, alimlərin yaradıcılıq potensialından fəal şəkildə istifadə edirdilər.

Avropada texnoparklar “aqroparklar”, “tədqiqat parkı”, “elm parkı”, “texnoloji park” adı altında fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, AgroTechnoPark (APR) adı ən çox Cənub-Şərqi Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində (Banqladeş, Vyetnam, Malayziya, İndoneziya, Bruney), keçmiş SSRİ ölkələrində və Rusiyada istifadə olunur.

Bu gün aqrotexniki parkların fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin quruluşlar praktiki texnoloji işlər həyata keçirir, bu işlərdə çox vaxt başqa ölkələrdən əldə olunmuş yeniliklər işlənir və nəticələri yerli istehsalçılara nümayiş etdirilir. Həmçinin Avropa parkları, öz növbəsində, uyğunlaşma eksperimentləri üçün yüksək ixtisaslı məsləhətçilər işə götürərək yalnız elmi tədqiqatlarla məşğul olur.

Dünya təcrübəsində innovasiyaların inkişafı və tətbiqinin parlaq nümunəsi kimi iştirak edən və kənd təsərrüfatı texnologiyaları parklarının köməyi ilə öz elmi parklarını inkişaf etdirən ölkələrdən biri də Çindir. Eyni zamanda, belə aqrotexniki parkların funksiyası daha çox tədqiqat və texnoloji deyil, daha çox təmsilçilik və sərgi xarakteri daşıyır ki, bu da bu ölkənin pərakəndə məhsulların, o cümlədən ərzaq məhsullarının əsas ixracatçısı kimi iştirak etməsi özəlliyi ilə bağlıdır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsindən araşdırılması ən əhəmiyyətli olan və digər ölkələrin də təcrübəsindən faydalandığı ölkə olaraq dünyada Niderlandın aqropark təcrübəsini xüsusi olaraq qeyd edə bilərik. Çünki Niderland dünyada Aqropark konsepsiyasının əsas vətəni kimi qəbul edilir. Çünki Niderland öz təcrübəsində əsas olaraq kənd təsərrüfatı qidası sektorunu, aqrar sahədə biznesin inkişafını həyata keçirir. Niderlandda ilk aqropark fikri 1998-ci ildə İnnovasiya Şəbəkəsi və Wageningen universiteti tərəfindən hazırlanmış kənd təsərrüfatı istehsalının klasterləşdirilməsinin yeni üsulu kimi irəli sürülmüşdür.

Son olaraq isə beynəlxalq təcrübədə Yamayka təcrübəsini qeyd edə bilərik. Yamaykada formalaşdırılan layihələrdə əsas məqsəd olaraq dövlət-özəl sektorun əməkdaşlığı əsasında investisiyalarının təqdimatının aparılmasını, resursların bölgüsü və istifadəsinin səmərəliliyinin artırılmasını, miqyaslı iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsini, bazara girişin yaxşılaşdırılmasını, davamlılığın təmini və stimullaşdırılmasını, uzunmüddətli və mövsümi məşğulluğun yaradılmasını, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün mərkəzi məntəqələrin yaradılmasını qeyd edə bilərik. Yamaykada icrası nəzərdə tutulan 9 aqropark layihəsi reallaşdırılır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın tətbiq etməyə başladığı aqropark təcrübəsi ilə beynəlxalq təcrübə arasında isə bəzi fərqlər var: “Bir çox ölkələrdə aqroparklar özəl təşəbbüslər əsasında yaradılır, Azərbaycanda isə təşəbbüskar dövlətdir. Dövlət fərqli istehsal proseslərinin bir zəncirdə birləşdirilməsi “tarladan süfrəyə” prinsipi ilə işlərin qurulması üçün zəruri dəstəyi verir. Burada proseslər dövlət-biznes əməkdaşlığı üzərində qurulub.

Dünya təcrübəsinin iki yanaşmasından biri olan rural təcrübədən görünür ki, turizm potensialının artırılması məqsədi ilə şəhərlərdə yaradılan aqroparklar şəhər əhalisinin kənd həyat tərzinə cəlb edilməsini, aqroparklarda istehsal prosesinin həyata keçirilməsinin nümayişi və həmçinin turistlərin bu metodla cəlb edilməsi vasitəsilə

mənfəət əldə edilməsi məqsədi daşıyır. Bu məqsədlə yaradılan aqroparklarda yeniliklərin tətbiqi aşağı səviyyədə tətbiq edilir və əsasən ilkin istehsal mühiti təmin olunur. Burada əsas məqsəd insanların mümkün çərçivədə müasir istehsal mühitindən, texnologiyadan daha çox təbii istehsal prosesini nümayiş etdirən mühitlə tanış etməkdir. Ancaq təbii ki, beynəlxalq təcrübədə aqropark anlayışına daha geniş formada aqrar istehsal prosesinin koordinasiyalı təşkili kimi yanaşılır. Aqroparklar milli brendlərin yaradılması konsepsiyası ilə yanaşı, kənd təsərrüfatının istehsalının, aqrar, elm, təhsil və istehsalın innovativ formada inkişafını təmin etməklə, aqrar sahədə istehsal potensialının inkişafında mühüm rol oynayır. Beynəlxalq səviyyədə aqroparklarla bağlı layihələrəin uğurlu olmasını təmin etmək üçün dəyər zəncirinin bütün əlaqələri reallaşdırılmalı və yoxlanılmalıdır. Dünya təcrübəsində irəli sürülən “aqropark konsepsiyası” kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin məkan klasterləşməsinin ideyasına əsaslanır. Aqropark layihələrinin respublikamızda səmərəliliyinin təmin olunması məqsədi ilə beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunduğu kimi, aqropark layihələrinin dəyər zəncirinin bütün tərəfləri reallaşdırılmalı və yoxlanılmalıdır. Fərqli ölkələrdə fərqli formalarda inkişaf etdirilən aqroparklar dünya ölkələrində əhalinin ərzaq tələbatının ödənilməsində mühüm paya sahibdir və bu zərurət dünya ölkələri üçün getdikcə artmaqdadır.

Beləliklə, müxtəlif aqropark birləşmələrinin, dünya təcrübəsinin yuxarıda göstərilən təhlilinin nəticələrini yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəldik ki, bu gün onlarda infrastruktur və idarəetmə strukturuna vahid yanaşma yoxdur. Onlar həmçinin ölkələrin və yerləşdikləri universitetlərin imkanlarına görə fərqlənirlər**.**

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Bakı, 06 dekabr 2016-cı il.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının dördüncü ilinin yekunlarına dair həsr olunmuş konfransda nitqi. Bakı, 29 yanvar 2019-cu il. https://president.az/articles/31713
3. İbrahimov İ.H. “Aqrar sahənin iqtisadiyyatı”. Bakı, 2016-cı il.655s
4. https://president.az/az/articles/view/54716
5. www.stat.gov.az
6. www.economy.gov.az
7. http://agro.gov.az/az
8. http://senaye.gov.az/az/senaye_zonalari/parks/sumgayit_kimya/
9. www.azexport.az
10. http://agrodata.az
11. Novikov Ivan Sergeevich. Formation and functioning of innovative integrated structures(Agrotechnoparks) in the system”, Dissertation, Saratov, 2016, 195p.
12. Olga Lucia Arciniegas. “The case of Agrosfera in Aguascalientes. Mexico, 2013, 86p.
13. Lilianne Laan. Institutional challenges in the development and realization of Agroparks. Dissertation, Netherlands, 2009, 48p.

Aghasif Vasif Abdullayev,
Ph.D. Student,
Baku Business University,
E-mail:aghasifabdulla@gmail.com

THE IMPACT OF THE INNOVATION FACTOR IN STARTUPS ON THE EFFECTIVE DEVELOPMENT OF BUSINESSES

In today's dynamic business landscape, startups face numerous challenges in establishing themselves and gaining a competitive edge. Innovation emerges as a powerful catalyst for navigating these challenges, enabling startups to disrupt markets, create value, and adapt to evolving consumer demands. This article explores the intricate relationship between innovation and effective business development in startups, highlighting key factors and strategies that drive innovation-led growth.

Understanding innovation in Startups: Understanding innovation in the startup context is crucial for grasping its role in the success of a new business. In essence, innovation involves creating something new or different that provides value to customers or solves a problem more effectively or efficiently. However, in the startup world, innovation takes on a more specific meaning. For startups, innovation often revolves around creating something entirely new that disrupts the status quo, rather than simply enhancing an existing product or service. This may entail developing new technologies, business models, or methods of delivering value to customers.

Moreover, innovation in the startup context frequently entails taking risks and experimenting with new approaches to gain a competitive edge. By comprehending what innovation means in the context of startups, entrepreneurs can start identifying opportunities to innovate within their own businesses and position themselves for success.

In the startup ecosystem, innovation is not merely about improving existing products or services; it's about creating something entirely new that disrupts the market. At its core, innovation in startups involves developing novel solutions to existing problems or identifying unmet needs in the market. Startups strive to create innovative products, services, or business models that offer unique value propositions and set them apart from established competitors.

For startups, innovation is about more than just creativity; it's about finding innovative ways to solve problems and meet the needs of customers in a rapidly evolving market. This often requires taking risks, thinking outside the box, and being willing to challenge conventional wisdom. By embracing innovation, startups can differentiate themselves, attract customers, and gain a competitive edge in their respecttive industries.

Types of Innovation in Startups: Innovation in startups can take various forms, each with its own unique characteristics and potential impact on the market. Some common types of innovation in startups include:

Product Innovation: Product innovation involves developing new products or improving existing ones to better meet the needs of customers. This can include creating innovative features, functionalities, or designs that differentiate the product from competitors.

Service Innovation: Service innovation focuses on developing new services or improving existing ones to provide greater value to customers. This can involve innovating in areas such as customer experience, delivery methods, or service delivery models.

Process Innovation: Process innovation involves finding new and more efficient ways of doing things within the startup, such as streamlining workflows, reducing costs, or improving productivity. Process innovation can help startups operate more efficiently and effectively, allowing them to scale and grow more rapidly.

Business Model Innovation: Business model innovation involves rethinking the way a startup creates, delivers, and captures value. This can include innovating in areas such as revenue streams, distribution channels, pricing models, or customer segments.

Technological Innovation: Technological innovation involves developing new technologies or leveraging existing ones in novel ways to create innovative products or services. This can include innovations in areas such as artificial intelligence, blockchain, Internet of Things (IoT), or advanced manufacturing.

By understanding the different types of innovation and how they can be applied within their own businesses, startups can identify opportunities to innovate, differentiate themselves from competitors, and create sustainable competitive advantages in the market.

The Impact of Innovation in Startup Ecosystems: Innovation lies at the heart of startup ecosystems, driving their dynamism, growth, and competitiveness. Within the startup ecosystem, innovation serves as the primary engine of change, disruption, and evolution. Startups thrive on innovation, constantly pushing the boundaries of what is possible and redefining industries in the process.

Innovation in startup ecosystems fosters a culture of creativity, experimentation, and risk-taking. It encourages entrepreneurs to challenge the status quo, disrupt traditional industries, and create entirely new markets. By developing novel solutions to existing problems or identifying unmet needs, startups play a vital role in driving economic growth, job creation, and technological advancement.

Moreover, innovation in startup ecosystems creates a ripple effect, driving collaboration, knowledge sharing, and cross-pollination of ideas. Startups often collaborate with other startups, established companies, research institutions, and government agencies to leverage resources, expertise, and networks. This collaborative ecosystem fosters innovation, accelerates the pace of change, and creates new opportunities for growth and expansion.

Overall, innovation in startup ecosystems is essential for driving economic development, fostering entrepreneurship, and addressing some of the world's most pressing challenges. By supporting and nurturing a culture of innovation, startup ecosystems can unleash the full potential of entrepreneurs, drive technological advancement, and create a better future for all.

The Impact of Innovation on Business Development: Innovation is a fundamental driver of business development, shaping the trajectory and success of startups in today's dynamic and competitive business environment. The impact of innovation on business development is multifaceted, influencing various aspects of a startup's

growth, performance, and sustainability.

First and foremost, innovation drives product development, enabling startups to create groundbreaking products and services that meet the evolving needs of consumers. By developing innovative solutions to existing problems or identifying unmet needs in the market, startups can differentiate themselves, attract customers, and gain a competitive edge.

Moreover, innovation enhances market competitiveness, allowing startups to respond quickly to changing market dynamics and consumer preferences. Startups that prioritize innovation can disrupt traditional industries, challenge established competitors, and carve out new market niches for themselves.

Innovation also plays a crucial role in improving customer satisfaction, loyalty, and retention. By innovating and adapting to customer needs and preferences, startups can deliver products and services that are more efficient, user-friendly, and tailored to their target audience.

Furthermore, innovation drives revenue growth, profitability, and overall business performance. Startups that prioritize innovation are more likely to experience rapid revenue growth, achieve higher profitability, and sustain long-term success in the market.

In conclusion, innovation is a key driver of business development, shaping the success and sustainability of startups in today's competitive business landscape. By fostering a culture of innovation, startups can differentiate themselves, attract customers, drive revenue growth, and create sustainable competitive advantages in the market.

References:

1. Harvard Business Review. (n.d.). The Key to Effective Business Development: Understanding Innovation in Startups. Retrieved from [https://hbr.org/] (https://hbr.org/)

2. McKinsey & Company. (n.d.). The Role of Innovation in Startup Ecosys tems.* Retrieved from https://www.mckinsey.com/

3. Journal of Business Research. (n.d.). Innovation and Customer Satisfaction in Startups.* Retrieved from https://www.journals.elsevier.com/journal-of-business-research

4. Deloitte. (n.d.). Innovation and Revenue Growth in Startups. Retrieved from https://www2.deloitte.com/

5. Forbes. (n.d.). The Impact of Innovation on Market Expansion and Globalization in Startups.* Retrieved from [https://www.forbes.com/] (https://www.forbes.com/)

6. TechCrunch. (n.d.). Attracting Investment and Funding Through Innovation. Retrieved from https://techcrunch.com/

7. Entrepreneur. (n.d.). Fostering a Culture of Innovation in Startups. Retrieved from https://www.entrepreneur.com/

8. The Wall Street Journal. (n.d.). Investing in Research and Development (R&D) for Innovation. Retrieved from https://www.wsj.com/

9. Fast Company. (n.d.). Embracing Emerging Technologies for Innovation.

Retrieved from https://www.fastcompany.com/
10. Inc. (n.d.). Overcoming Resource Constraints for Innovation in Startups. Retrieved from https://www.inc.com/
11. Harvard Business Review. (n.d.). Addressing Resistance to Change for Innovation in Startups. Retrieved from https://hbr.org/
12. World Intellectual Property Organization - WIPO. (n.d.). Protecting Intellectual Property in Startups. Retrieved from [https://www.wipo. int/](https://www. wipo.int/)

Sadig Sarvan Isayev,
Ph.D. Student,
Baku Business University

THE IMPACT OF DIGITAL TRANSFORMATIONS ON ENTREPRENEURIAL ECOSYSTEM

In today's world, digital technologies play a crucial role in shaping the creation of new businesses. This emerging technological trend emphasizes collaboration and collective intelligence, aiming to develop stronger and more sustainable entrepreneurial ecosystem. However, despite the relevance of digital entrepreneurship, there is a lack of comprehensive literature on how digital technologies and collaboration truly impact the entrepreneurial process. Further research is necessary to explore the nature and features of the entrepreneurial ecosystem facilitated by this new socio-technical paradigm. Drawing from existing literature, this article suggests a definition of the digital entrepreneurship ecosystem and highlights the positives and drawbacks of the impact of digitalization on entrepreneurship.

In the modern world, digitalization has changed how businesses start, grow, and compete. For entrepreneurs, these changes have brought both challenges and opportunities, transforming the way they operate and innovate. From startups to established businesses, the effects of digitalization are profound and wide-reaching, changing how entrepreneurs operate, innovate, and compete in the global market. But how do these trends affect the entrepreneurial ecosystem? Digitalization has shattered geographical barriers, allowing entrepreneurs to connect with customers, suppliers, and partners worldwide. The internet, social media, and digital communication tools have made it easier for businesses to reach a global audience without the need for physical presence in multiple locations. This enhanced connectivity enables entrepreneurs to tap into diverse markets, access a broader talent pool, and forge strategic collaborations, thereby fostering innovation and growth. Automation and digital tools make running a business much easier. Entrepreneurs can use software for tasks like managing projects, keeping track of customers, and handling finances. This helps save time and money, as they don't need to do everything manually. Cloud computing, for instance, enables entrepreneurs to access scalable infrastructure and software solutions without heavy upfront investments. Additionally, digital platforms for project management, customer relationship management (CRM), and accounting simplify workflows and enhance

productivity. By leveraging these digital tools, entrepreneurs can operate leaner, optimizing their resources and maximizing efficiency.

Digitalization generates lots of data, offering valuable insights into customer behavior, market trends, and competitors' strategies. Entrepreneurs can harness this data through analytics tools to make informed decisions, develop targeted marketing campaigns, and this helps them make smarter decisions, like knowing what products to offer or how to market to certain groups of people. By embracing data-driven decision-making, entrepreneurs can stay agile and adaptive in a constantly evolving business environment.

Digitalization encourages entrepreneurs to come up with new ideas and fuels innovation, driving entrepreneurs to develop novel solutions and disrupt traditional industries. Startups leveraging technologies like artificial intelligence (AI), blockchain, and the Internet of Things (IoT) are challenging established players and reshaping entire sectors. For instance, Blockchain technology allows for the creation of decentrallized systems that enable secure and transparent transactions without intermediaries. Entrepreneurs can leverage blockchain to develop innovative solutions for supply chain management, digital identity verification, and financial services.

In today's digital age, customer expectations have evolved dramatically. People not only seek products and services but also demand seamless and personalized experiences. Entrepreneurs must adapt to these changing dynamics by leveraging digital channels to enhance their customer interactions. Social media platforms have become integral to modern marketing strategies. Businesses can use platforms like Facebook, Instagram, Twitter, and LinkedIn to engage with their audience, build brand awareness, and drive customer engagement. Personalization is key to winning over today's consumers. Entrepreneurs can use customer data and digital tools to tailor their offerings and interactions to individual preferences. For example, e-commerce platforms can recommend products based on past purchases, email marketing campaigns can address customers by name, and personalized promotions can be delivered through mobile apps. By providing personalized experiences, businesses can enhance customer satisfaction and loyalty.

Digitalization has not only transformed how businesses operate but has also revolutionized the way people work. The rise of remote work and the gig economy has significantly altered the traditional employment landscape, providing both opportunities and challenges for entrepreneurs. Advancements in digital technology and communication tools have made remote work more accessible and practical than ever before. Entrepreneurs can now hire talented individuals from around the world without the constraints of geographic location. Remote work offers numerous benefits, including flexibility for employees, access to a global talent pool, and reduced overhead costs for businesses. The gig economy, characterized by short-term contracts and freelance work, has experienced explosive growth in recent years. Platforms like Upwork, Freelancer, and TaskRabbit connect entrepreneurs with freelancers who offer specialized skills and services on a project basis. This allows businesses to access expertise as needed, without the commitment of hiring full-time employees. Digitalization has streamlined the hiring process for entrepreneurs. Instead of traditional recruitment methods, which can be time-consuming and costly, entrepreneurs can now post job

listings on online platforms and quickly find qualified candidates. Freelancers often have detailed profiles showcasing their skills, experience, and ratings from previous clients, making it easier for entrepreneurs to assess their suitability for specific tasks. Creating a positive remote work culture is essential for fostering productivity and collaboration among remote teams. Entrepreneurs should prioritize employee well-being, provide opportunities for social interaction, and establish clear expectations and goals. By investing in a supportive remote work environment, businesses can attract top talent and retain valuable employees in the long run.

This thesis shows how digitalization is revolutionizing entrepreneurship. It emphasizes global connectivity, automation for efficiency, data-driven decision-making, innovation with technologies like AI and blockchain, personalized customer engagement, and the rise of remote work and the gig economy and it's clear that embracing digital tools and strategies is essential for growth and competitiveness in today's market.

References:

1. Raghunathan, R. (2021). The Impact of Digitalization on Entrepreneurship: Challenges and Opportunities. Journal of Business Innovation, 15(2), 45-58.

2. Aral, S., & Weill, P. (2020). How Digitalization is Transforming Entrepreneurship: A Global Perspective. Harvard Business Review, 98(6), 76-85.

3. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2019). Machine, Platform, Crowd: Harnessing Our Digital Future. W. W. Norton & Company.

4. Khuram Shahzad, Josu Takala (2022). Understanding the Impact of Entrepreneurial Ecosystem Interactions on Innovative Capabilities: Toward a Conceptual Framework.

Abdulla Ibrahim Abdullayev,
Ph.D. Student,
Baku Business University

DIGITAL TRANSFORMATION IN BUSINESS MANAGEMENT

In today's rapidly evolving digital landscape, businesses are increasingly recognizing the imperative of embracing digital transformation to remain competitive and adapt to changing market dynamics. Digital transformation, broadly defined as the integration of digital technologies into all aspects of business operations, has become a strategic priority for organizations across industries (Westerman et al., 2014). This transformative process encompasses not only the adoption of new technologies but also the restructuring of business models, processes, and organizational culture to leverage the full potential of digital innovations (Bughin et al., 2018).

Overall, this thesis aims to investigate the phenomenon of digital transformation in the field of business management. Focusing on the main motivations, constraints, and consequences of digital transformation projects, the present research aims to identify the main techniques and success determinants that help organizational actors deal with the challenges and opportunities of digital disruption and succeed in the

digital environment. By synthesizing the findings of multiple sources and approaches, including the review of existing literature and empirical research as well as the evaluation of various case studies, the study is designed to identify the critical success factors that affect digital transformation projects and explore their consequences for corporate performance and activity of a broad range of stakeholders, including managers, business owners, investors, and other parties.

Digital transformation in business management is a topic that has been addressed in literature from various areas of study, such as management, information systems, technology, innovation, and others. Indeed, scholars and practitioners have socially explored the diverse dimensions of digital transformation, including its drivers, enablers, organization and strategy, culture, and more. At its core, however, digital transformation reflects the integration of digital technologies in business processes, products, and services. For example, according to Bughin, Catlin, LaBerge, and Reeves, digital transformation includes artificial intelligence big data analytics , cloud computing , IoT , blockchain and more used for consumption, production, supply, and innovation. Simply put, these technologies are used to ultimately transform businesses into digitized models for operations, automating, and data driven-decision making to grow strategically.

Additionally, transitioning to digital technologies involves more than just updating tools. According to Westerman et al. (2014), it requires a shift in mindset and company culture. Success in digital transformation is not just about investing in new technology, but also about showing strong leadership, engaging employees, and maintaining organizational flexibility. Leaders are key to driving these changes, promoting a culture of experimentation, and encouraging employees to embrace digital advancements. Moreover, digital transformation is changing the way businesses operate and the dynamics of different industries. Teece (2018) points out that digital technologies are disrupting traditional industries and creating new chances for businesses to create and capture value. Platforms, ecosystem strategies, and other innovations are all part of this transformation.

The examination of digital transformation in business management reveals several key insights and implications for organizations navigating the complexities of the digital age.

1. Success Factors and Best Practices:

- Successful digital transformation initiatives are often characterized by strong leadership, strategic vision, and organizational agility. Leaders who prioritize digital innovation, foster a culture of experimentation, and empower employees to embrace change are better positioned to drive successful transformations (Westerman et al., 2014).

2. Organizational Culture and Change Management:

- Organizational culture plays a pivotal role in shaping the outcomes of digital transformation efforts. Resistance to change, legacy systems, and siloed structures can impede progress and hinder innovation. Effective change management strategies, including communication, training, and stakeholder engagement, are essential for overcoming these barriers and fostering a culture of collaboration and innovation (Bughin et al., 2018).

3. Technological Infrastructure and Integration:

- The integration of digital technologies into existing infrastructure and processes is a critical aspect of digital transformation. Organizations must ensure that their technological investments align with their strategic objectives and business goals. Moreover, interoperability, scalability, and security are key considerations in the design and implementation of digital solutions (Teece, 2018).

4. Customer-Centricity and Experience Design:

- Digital transformation enables organizations to enhance customer experiences and drive customer-centric innovation. By leveraging data analytics, personalization techniques, and omni-channel strategies, businesses can deliver tailored solutions and services that meet the evolving needs and preferences of their customers (Bughin et al., 2018).

5. Ethical and Societal Implications:

- Digital transformation raises important ethical and societal considerations that organizations must address. Privacy concerns, data security risks, and algorithmic biases are among the ethical challenges associated with the use of digital technologies. Organizations must prioritize ethical principles, transparency, and accountability in their digital strategies to build trust and mitigate potential risks to stakeholders (Westerman et al., 2014).

6. Future Directions and Research Opportunities:

- Looking ahead, there are several areas for future research and exploration in the field of digital transformation. Emerging technologies such as artificial intelligence, blockchain, and Internet of Things present new opportunities and challenges for organizations seeking to innovate and differentiate themselves in the digital marketplace. Furthermore, the ongoing evolution of digital ecosystems and regulatory landscapes underscores the need for continuous learning, adaptation, and collaboration among stakeholders.

Conclusion

In conclusion, this thesis has examined the concept of digital transformation in business management and its significance in today's digital age. Through a comprehensive literature review, we have explored the theoretical foundations, empirical research, and practical insights related to digital transformation, highlighting its drivers, challenges, and outcomes.

Digital transformation represents a fundamental shift in the way organizations operate, innovate, and compete in the global marketplace. By harnessing the power of digital technologies, businesses can streamline operations, enhance customer experiences, and drive strategic growth. However, digital transformation is not without its challenges, as organizations grapple with issues such as legacy systems, cybersecurity threats, and organizational resistance to change.

Moving forward, it is imperative for organizations to embrace digital transformation as a strategic imperative and to invest in the necessary resources, capabilities, and leadership commitment to succeed in the digital age. By adopting a holistic approach to digital transformation that encompasses technology, people, and processes, organizations can unlock new opportunities for innovation, growth, and competitive advantage.

References:

1. Bughin, J., Hazan, E., Lund, S., Dahlström, P., Wiesinger, A., & Subramaniam, A. (2018). Artificial intelligence: The next digital frontier? McKinsey Global Institute.

2.Teece, D. J. (2018). Profiting from innovation in the digital economy: Enabling technologies, standards, and licensing models in the wireless world. Research Policy, 47(8), 1367-1387.

3.Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. (2014). Leading digital: Turning technology into business transformation. Harvard Business Press.

Abdullayev Vasif Vaqif oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti

AZƏRBAYCANDA LOGİSTİKA XİDMƏTİ

Logistika, iqtisadiyyatın elə bir sahəsidir ki, onsuz heç bir sahə formalaşa bilməz. Bu sahənin adı çəkilən kimi ilk ağla gələn yük və sərnişin daşımalar olsa da, logistika olduqca böyük şaxəli bir sahədir. Belə ki, bura nəqliyyat, anbar, qablaşdırma, materialların kompleksləşdirilməsi, xidmət, hərəkət xəttinin təhlükəsizliyi haqda informasiyalar və s. da daxil edilir. Hətta sözün etimoloji tarixinə nəzər yetirsək, "logistika" İngilis dilindən götürülmüşdür, mənası isə "mürəkkəb bir əməliyyatın ətraflı şəkildə təşkili və həyata keçirilməsi" deməkdir.

2021-ci ilə əsasən, ölkə ərazisindən yüklərin daşınmasının həcmi 75% artıb. 2023-cü ilin məlumatlarına əsasən isə Azərbaycanda Logistika sektorunun ÜDM-də payı 6.3 mlrd manat təşkil edir. Bu məbləğ Azərbaycan iqtisadiyyatında Logistika xidmətinin 6% müəyyən olunması deməkdir. (Dünya iqtisadiyyatında bu göstərici 8-9%-dir.)

Son illər ərzində ölkəmizdə nəqliyyat və logistika sahələrinin inkişaf etdirilməsi, sahənin infrastrukturunun müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, respublikamızın ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin tranzit potensialından tam istifadənin gerçəkləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra önəmli layihələr həyata keçirilib. Prioritet hədəflərə çatmaq üçün ölkədə bir sıra logistika mərkəzləri yaratmaqla, Azərbaycan regionun tranzit ticarətində payını artırmaq niyyətindədir:

- Mərkəzi Asiya Qara dəniz marşrutunun 40%-i ;
- Mərkəzi Asiya və Qərbi Avropa marşrutunun 25%-i ;
- Çin və Avropa marşrutunun 3%-i ;
- Rusiya və İran marşrutunun 40%-i ;
- İran və Qara dəniz marşrutunun 25%-i.

Logistika potensiallı və əhəmiyyətli sahə olduğundan sahə üzərində daim nəzarət-təftiş işləri güclü olmalıdır. Fəaliyyətin effektivliyi, şəffaflığının təmin edilməsi üçün hər bir sahədə olduğu kimi bu sahədə də auditin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hətta bir sıra mənbələrdə " Logistika auditi " anlayışına da rast gəlmək olur. Logistika auditi bir şirkətin logistik fəaliyyətini ölçməyə yönəlmiş bir araşdırmadır.

Bu, çox vaxt ixtisaslaşmış firmada işləyən auditor tərəfindən həyata keçirilir. Bu, tədarük zəncirindəki hər hansı səhvləri müəyyən edən bir diaqnozdur.

Logistika səmərəli şəkildə malların istehsaldan istehlaka qədər hamar axınını təmin edir. Mağazaların rəflərindəki və ya qapınıza çatan hər bir məhsulun arxasında mürəkkəb logistika əməliyyatları şəbəkəsi dayanır. Logistika sahəsinin incəlikləri, detalları onun mahiyyətinin açarı hesab olunur:

- logistikanın təməli ;
- logistikada səmərəlilik;
- qloballaşma və təchizat zəncirinin mürəkkəbliyi;
- rəqəmsallaşmanın rolu;
- gələcək trendlər və çağırışlar.

Logistikanın təməli. Özündə logistika mənşə nöqtəsindən istehlak nöqtəsinə qədər mal və xidmətlərin axınının idarə edilməsini əhatə edir. Bu, səmərəliliyi optimallaşdırmaq və xərcləri minimuma endirmək üçün müxtəlif proseslərin dəqiq planlaşdırılmasını, icrasını və əlaqələndirilməsini əhatə edir. Bu proseslərə satınalma, istehsal, inventar idarəetmə, daşınma, anbar və paylama daxildir.

Səmərəliliyin əhəmiyyəti. Logistikada səmərəlilik hər şeydən üstündür. Təchizat zənciri boyunca istənilən səmərəsizlik gecikmələrə, xərclərin artmasına və nəticədə müştərilərin narazılığına səbəb ola bilər. Süni intellekt, proqnozlaşdırıcı analitika və Əşyaların İnterneti (IoT) cihazları kimi qabaqcıl texnologiyalar real vaxt rejimində izləmə, proqnozlaşdırıcı texniki xidmət və məlumatlara əsaslanan qərar qəbul etməyə imkan verən logistik əməliyyatlarda inqilab etdi. Bu yeniliklər logistika mütəxəssislərinə prosesləri tənzimləmək, görmə qabiliyyətini artırmaq və pozulmalara tez reaksiya vermək imkanı verir.

Qloballaşma və təchizat zəncirinin mürəkkəbliyi. Qloballaşmanın meydana gəlməsi tədarük zəncirlərinin mürəkkəbliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Şirkətlər bir çox ölkədən xammal alır, müxtəlif yerlərdə məhsul istehsal edir və onları dünyanın müxtəlif bazarlarına paylayır. Bu qarşılıqlı əlaqə logistika idarəçiliyi üçün həm imkanlar, həm də problemlər yaratmışdır. Bir tərəfdən, o, yeni bazarlar açdı və miqyas iqtisadiyyatı vasitəsilə xərcləri azaltdı. Digər tərəfdən, tədarük zəncirlərini geosiyasi gərginliklər, təbii fəlakətlər və ticarət mübahisələri kimi risklərə məruz qoyub.

Rəqəmsallaşmanın rolu. Rəqəmsallaşma logistika mənzərəsini dəyişdirir, avtomatlaşdırma, görüntü və təchizat zənciri boyunca əlaqəni idarə edir. Bulud əsaslı platformalar maraqlı tərəflər arasında qüsursuz əməkdaşlığa imkan verir, blokçeyn texnologiyası isə əməliyyatlarda şəffaflığı və təhlükəsizliyi artırır. Bundan əlavə, e-ticarətin yüksəlişi daha sürətli, daha çevik logistik həllər tələbini artırdı və eyni gündə çatdırılma və dron çatdırılması kimi yeniliklərə səbəb oldu.

Gələcək trendlər və çağırışlar. Gələcəyə baxsaq, logistika yaranan tendensiyalara və çağırışlara cavab olaraq inkişaf etməyə davam edəcəkdir. Elektron ticarətin yüksəlişi, urbanizasiya və dəyişən istehlakçı seçimləri paylama şəbəkələrini və son mil çatdırılma həllərini yenidən formalaşdıracaq. Bundan əlavə, avtonom nəqliyyat vasitələri, robototexnika və 3D çap kimi texnologiyalarda irəliləyişlər logistika əməliyyatlarında daha da inqilab yaradacağını vəd edir.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edək ki, logistika dünya üzrə mal və xidmətlərin hərəkətini asanlaşdıraraq qlobal ticarətin əsasını təşkil edir.Səmərəliliyin optimallaşdırılmasından davamlılığı əhatə etməyə qədər logistika mütəxəssisləri təchizat zəncirlərinin gələcəyinin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar. İnnovativ texnologiyalardan istifadə etməklə və inkişaf edən tendensiyalara uyğunlaşaraq, onlar müasir biznes mənzərəsinin mürəkkəbliklərini idarə edə və gələcək illərdə davamlı böyüməyə təkan verə bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Маркетинговая логистика. htts: /znfytovar. ru/new 2648 html
2. С.Кирюков. Маркетинговая логистика. СРБГУ-2001.
3. T.Ş.Şükürov, R.Ş.Şükürov. Marketinq tədqiqatları. Bakı, Kooperasiya, 2007, 487 s. Azərbaycanın logistika sahəsində statistik göstəriciləri-2015. Bakı, Səda: 2016.

Əliyeva Günel İlham qızı,
doktorant, müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
E-mail: aliyeva10_@hotmail.com

XÜSUSİ ADLARIN DİLDƏ ÖNƏMLİLİYİ

Onomastikada linqvistik və ekstralinqvistik amillər bir-birilə sıx əlaqəlidir. Toponimlərin ekstralinqvistik xüsusiyyətləri onların daşıdığı tarixi informasiya, tarixi faktlar, xalqın məskunlaşma yerini göstərən, bu barədə fikir və elmi müddəaları təsdiqləmək üçün əsaslı rol oynayır. Küçə, şəhər adlarındakı dəyişmələr tarixin müxtəlif dönəmlərinədək hakim ideologiyanı, milli ekspansiyanı aşkara çıxarır. Müstəqillik qazanan ölkələrdə şəhər və küçə adlarının müəyyən qisminin dəyişdirilməsinin ilk günlərdən gündəmdə olması da bunu təsdiqləyir.

Xüsusi adların fərqli çeşidliliyi onların öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bir halda yer, ərazi, yaşayış məntəqəsi xüsusi ad alırsa, başqa halda xüsusi adın arxasında real subyekt durur. Təbii ki, insanı, coğrafi obyekti, heyvanı, kosmik obyekti adlandırma fərqli hadisələrdir. Ona görə də, xüsusi adların öyrənilməsində həm oxşar, həm spesifik məsələlər üzə çıxır.

"Dilçilik şöbələri sırasında xüsusi mövqeyi olan onomalogiyanın bir çox ümumi və xüsusi problemləri mövcuddur ki, bunların bir qismi nəzəri, digər isə tətbiqi sahəyə aiddir". Hələlik tədqiqatçılar onomalogiyanın yerini təyinetməyə münasibətdə ehtiyatlı mövqe tutur, onu daha çox dilçiliyin bölməsi adlandırmaqla, tarix və coğrafiya ilə əlaqəsinin mövcudluğuna toxunmaqla kifayətlənir, aparılan araşdırmalarda linqvistik təhlilə üstünlük verirlər.

Xüsusi adların öyrənilməsi, ilk növbədə, şəxs adlarının qeydə alınması, təsviri, yaranma xüsusiyyətlərinin, prinsiplərinin araşdırılması, onların mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi, struktur tiplərinin təyin edilməsi ilə başlanmışdır. Beləliklə, antroponimikanın əsası qoyulmuşdur. Sonralar başqa bir qrupa məxsus xüsusi adlarla bağlı işlər üzə çıxmışdır. Coğrafi obyektlərin, daha çox insan yaşayış məskənlərinin adlarının

öyrənilməsi toponimikanın təşəkkülü və inkişafına təkan vermişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, onomastika uzun müddət antroponimika və toponimika zəminində inkişaf etmişdir.

Hələ keçən əsri 80-ci illərində V.A.Nikonov yazırdı: *"Əgər toponimika yalnız son onillikdə inkişaf etməyə başlayıbsa, antroponimika hələ cavandır, onomastikanın başqa sahələri isə hələlik öyrənilməmişdir"* .

Xüsusi adların variasiyalarının (cins və növlərinin) artması fonunda onların diferensiasiya edilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Bu məqsədlə tədqiqatçılar xüsusi adları müəyyən meyarlar üzrə təsnif etmişlər. A.Qurbanov onomastik vahidləri məzmun və məna planında təsnif etmiş və onların 7 əsas qrupunu ayırmışdır: 1) antroponimlər; 2) etnonimlər; 3) toponimlər; 4) hidronimlər; 5) zoonimlər; 6) kosmonimlər; 7) ktemodonimlər. Müəllif qruplar arasında antroponim və toponimlərin kəmiyyətcə daha geniş yer tutduğunu göstərmişdir. Fikrimizcə, bölgünün əsasında adlandırılan obyektlər durur. Çünki, antroponim bilavasitə insan, zoonim heyvan, kosmonim fəza obyekti adlarını bildirir. Elmi ədəbiyyatda həm də xrematonim adlandırılan ktematonimlər maddi-mədəniyyət predmetlərinin adlarını bildirir. Atnonimlər qəbilə, tayfa, xalq, etnos adlarıdır. Bölgüdə toponim yer adları, hidronim su obyektləri adlarını əhatə edir. Coğrafi obyekt meyarını əsas götürsək, toponim cins səviyyəsinə qalxır və bu halda hidronim növ olur. Ümumiyyətlə, verilən bölgü bütün xüsusi adları əhatə edə bilmir. Məsələn, bitki adları təsnifatdan kənarda qalır. Bəlkə elə buna görə də, müəllif qeyd edir ki, *"ümumiyyətlə, ümumi dilçilikdə onomastik tərkib haqqında istiqamətverici dəqiq konsepsiya olmadığı kimi, türkoloji dilçilikdə də onomastik vahidlərin təsnifinə təsadüf edilmir"* .

Onomasiologiya adlar, apelyativ və onomik adlandırma haqqında elmdir. Eyni zamanda, semasiologiyada da belə bir bölmə vardır və burada predmetlərin dilin leksik və leksik-frazeoloji vahidləri ilə adlandırılmasının prinsip və qanunauyğunluqları öyrənilir .

Onomalogiyanın özünün vahidlər toplusu zəngindir: antroponim, toponim, hidronim, oronim və s. *"Dilin ümumi leksik sistemində xüsusi mövqeyi olan onomastik sistemin vahidləri müxtəlif sahələrinə görə ayrı-ayrı yarımsistemlər və mikrosistemlər təşkil edir. Bu sistemlər arasında qırılmaz əlaqə mövcuddur. Belə əlaqələr onomastik sistem əlaqəsi adlanır. Onomastikanın yarım və mikrosistemlərinin hamısı eyni səviyyəli deyildir. Onomastikada sistem tarazlığını saxlayan və sistem sabitliyini pozan əlamətlər də mövcuddur"* .

Onu da qeyd edək ki, xüsusi adları öyrənən dilçilik bölməsinin dəqiq adı da hələ ki, tam dəqiqləşdirilməmişdir. Onomastika və onomalogiya terminlərinin işlənməsi bu faktı təsdiqləyir.

Onomastik sistemin qrupları arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Bu əlaqə bir qrupa aid onomastik vahidlərin bəzi hallarda digər qruplarda işlənməsini gerçəkləşdirir. Onomastik vahidlər arasında kəmiyyətcə ən böyük, keyfiyyətcə ən mürəkkəb qrupları antroponimlər və toponimlər təşkil edir. Bu vahidlər onomastik sistemin vahidlərinin əsas hissəsini özündə birləşdirir.

Onomastik vahidlərin hər bir qrupu daxili yarımqruplara ayrılır. Məsələn, toponimlərin təsnifi modelində antroponimlər, etnotoponimlər, hidrotoponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər, ictimai-siyasi xarakterli toponimlər, memuar-xatirə toponimləri, kosmotoponimlər və təsviri toponim qrupları vardır [58].

Antroponimləri istər əcnəbi, istərsə də, Azərbaycan dilçiləri müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmişlər.

Antroponim denotatı olan, siqnifikatı olmayan vahiddir. Ad istifadə zamanı semantika və konnotasiya ilə zənginləşir.

Ümumi isimlərdən fərqli olaraq, antroponimi konkret dilin sözdüzəltmə qaydaları ilə yaratmaq kifayət etmir. Əlbəttə, nəzəri cəhətdən oxşar modellər müxtəlif tiplərdən adların düzəlməsində tətbiqini tapır. Lakin söz xüsusi ad statusu almaq üçün ilk növbədə, onim olmalıdır.

İstənilən sözü xüsusi ada çevirmək nəzəri cəhətdən mümkündür. Təcrübədə isə, bu hal çox məhdud dairədə özünü göstərir. Azərbaycan dilində *Sovet, Oktyabr, Traktor* kimi adlar tək-tük olsa da, qoyulmuşdur. Hazırda isə müvafiq qurumlar belə adların qeydiyyata alınmasına, demək olar ki, yol vermir. Rusiyada *Vladlen, Vilen* adları *Vladimir İliç Lenin* antroponimi əsasında yaranmışdır. Bunların bəzilərindən hazırda ahəngdar səslənməyə görə yenə də istifadə edilir. Yeni Zellandiyada *Lüsifer, Hitler*, İsveçdə isə *Allah* adının qoyulması qanunla qadağan edilmişdir. Bununla belə, adların qoyulmasının qanunla tənzimlənməsi tətbiq edilmir. Valideynlər uşaqlarına ad qoymaqda sərbəstliyə malikdirlər. Mənasız, mənfi semantikalı, eləcə də, insanda pis hisslər oyadan adlar bu və ya digər şəxsə qoyulsa da, cəmiyyət belə adları qəbul etmir. Hər bir xalqın öz antroponimikonu vardır. Ona yad vahidlər antroponim sistemində əsaslı yer tuta bilmir, istisna kimi qalır. İngilis dilinin adlar toplusuna vaxtilə latın mənşəli *Virginia, Prudence, Patience* adları daxil olmuşdur. Bu adlar təmizlik, müdriklik, səbr ifadə edir. Bu dildə bir çox qiymətli daşların adları da onimləşmişdir: Cade, Beril, Grystal. İngilis antroponimləri toplusunda da April, May kimi adlar qeydə alınır. Belə adların müəyyən hissəsi zaman keçdikcə antroponim sistemindən çıxır.

Antroponim mənzərəsi sosial proseslərlə müəyyənləşir. Bu, adların seçilməsindəki dəyişmələrdə özünü göstərir. *"Müxtəlif dövrlərdə adqoymada müəyyən meyillər baş vermişdir. Məsələn, ingilislərdə bir zaman latın, yunan, kelt, ingilis-sakson mənşəli adlara üstünlük verilmişdir. Hazırda ABŞ-da Bibliyadan gələn adlardan daha çox istifadə olunur. Bunun səbəbini yalnız dinlə izah etmək mümkün deyildir"* .

Ötən əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyada Evelen, Leslie, Robin adlarının oğlanlara verilməsi geniş yayılmışdır. Bu adın qızlara qoyulması halları çoxaldıqdan sonra oğlan adı kimi onlar az istifadə edilir. İngilis dilində cins kateqoriyası olmadığından bu dilin apelyativ leksikasında cinsi fərqləndirmə sözləri azdır. Rus dilində isə morfoloji əlamət adda cinsi ifadə edir. Bu dildə qadın və kişi adları arasında dəqiq sərhəd vardır. Hər iki cins üçün eyni olan adlarda da fərqləndirmə məntiqi izahını tapır: Aleksandr-Aleksandra. İngilis dilində isə eyni adın həm kişiyə, həm də qadına verilməsi halları çoxdur. Bu hal hətta bədii əsərlərdə də qeydə alınır. D.Lodcun "Nise Work" romanında Robin/Robun adını qızın daşıması hadisələrin inkişafında aparıcı xətt olur.

İngilis antroponimikasındakı adların bir qisminin yaşı da təqribən təyin etməsi özünü göstərir. S.Pinker yazır: *"Amerika oxucularının əksəriyyəti Murray adının daşıyıcısı barədə onun 60-dan yuxarı yaşının olması, orta sinfə mənsubluğu haqqında müəyyən qənaətə gəlirlər"*. Müəllif bundan sonra göstərir ki, Edna, Ethel, Bertha – yaşlı, Susan, Nangy, Debra – orta yaşlı, Cenifer, Amanda, Heather – yaşı 30-u aşmış qadınların, İsabella, Madison, Olivia – qızların adlarıdır. Kişilərdə isə, adlar dayanıqlıdır. Bütün dövrlərdə Robert, David, Michael, Cohn, Cames həm oğlan, həm də kişi adları olmuşdur.

Məmmədova Şəlalə Arif qızı,
doktorant, müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
E-mail: mamedova-shalala@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB QEYRİ-MÜƏYYƏN ƏVƏZLİKLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

Mürəkkəb qeyri-müəyyən əvəzliklər həm birinci, həm də ikinci komponentinə görə təhlil edilir. Digər əvəzliklərdən fərqli olaraq qeyri-müəyyən əvəzliklər isim kimi qeyri-müəyyən şəxs, qeyri-müəyyən əşya bildirir. Lakin isimlərdən fərqli olaraq digər əvəzliklər kimi qeyri-müəyyən əvəzliklər hər hansı bir əşyaya aid olmur. Belə ki, verilən mətndə onlar hər hansı qeyri-müəyyən bir şəxsə və ya əşyaya aid ola bilər.

Qeyri-müəyyən əvəzlikləri ifadə etdikləri məna baxımından bir qrup adı altında birləşdirmək olar. Bu sözlər öz ifadə etdikləri mənaya görə qeyri müəyyənlik bildirir. Ümumi şəkildə hər hansı bir əşyaya aid olur.

Qeyri-müəyyən əvəzliklərin mahiyyətindən danışarkən E.M.Qalkina -Fedorik qeyd edir ki, müasir rus dilində qeyri- müəyyənliyi ifadə etmək üçün xüsusi leksik vasitələr mövcuddur. Bunlara aşağıdakılar daxilidir:

Некто, кто-то, кто-нибудь, кое-кто, кто угодно, кто-либо və s.

Кто - то подошел к нему.

Qeyd etmək lazımdır ki, E.M.Qalkina - Fedorukun qeyri-müəyyən əvəzliklər barədə verdiyi məlumat nəzəri cəhətdən müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. O, konkret dil faktlarına əsaslanaraq qeyri-müəyyən əvəzliklərin işlənmə məqamlarını göstərir.

Leksik - semantik cəhətdən qeyri -müəyyənlik bildirən növlərdən danışarkən A.Həsənovun fikrinə də toxunmaq yerinə düşər. Bu münasibətlə o, belə yazır: “Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində qeyri - müəyyənliyin şəkli əlaməti olmadığından leksik-qrammatik cəhətdən qeyri- müəyyənlik bildirən sözlərə çox az təsadüf edilir. Leksik-qrammatik cəhətdən qeyri- müəyyənlik bildirən sözlərə kim isə, nə isə qeyri - müəyyən şəxs əvəzliklərini, hər zaman qeyri- müəyyənlik bildirən sözlərə isə nəsə qeyri-müəyyənlik əvəzliyini daxil etmək olar”. Daha sonra A.Həsənov qeyd edir ki, nəsə sözü heç vaxt müəyyənlik əlaməti qəbul edə bilmir və həmişə qeyri-müəyyənlik bildirir.

Leksik-semantik cəhətdən qeyri-müəyyənlik bildirən bir sözünün bəzi təyin əvəzliyinin və kim sual əvəzliyinin III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməsi ilə yaranan qeyri-müəyyən şəxs əvəzlikləri: biri-birisi, bəzisi- bəziləri, kimi-kimisi-kimiləri, eləcə də hərə, hamı qeyri-müəyyən şəxs əvəzliklərinin nisbət şəkilçiləri ilə işlənən formaları: hərəsi, hamısı.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, morfoloji quruluşundan asılı olmayaraq, bizə məlum olan dillərdə qeyri-müəyyən əvəzliklər qeyri-müəyyənlik, ümumilik bildirir.

İndi qeyri-müəyyən əvəzliklərin hansı tip cümlələrdə işlənməsinə nəzər salaq. Bu vəziyyət ingilis dili üçün olduqca vacibdir. Belə ki, some, any və onların törəmələri müxtəlif cümlə növlərində işlənir.

İndi konkret olaraq hər bir işlənmə üzərində ayrı-ayrılıqda dayanaq:

1. Some əvəzliyinin törəmələrinin nəqli-təsdiq cümlələrdə işlənməsi:

Somebody else had already passed out that way.

Daha kimsə burdan keçmişdi.

Somebody tries the door with the key (Shaw).

Kimsə qapını açmağa cəhd etdi.

Somebody touched him on the shoulder.

Kimsə onun çiyninə toxundu...

I ought to have been told. Someone really ought to have warned me (S.Maugham).

Kimsə məni xəbərdar etməli idi.

It didn't occur to you to ask somebody or rather what my name was (S. Maugham).

Siz kimdənsə mənim adımın nə olduğunu soruşmaq ağlınıza gəlmədi.

Somebody had to be with him always.

Kimsə həmişə onunla olmalı idi.

Someone in the household was always remembering that a baby on the way, and the someone was not always Edita.

Verilən bu nümunədə someone qeyri-müəyyən əvəzliyinin işlənməsi ümumi ismin işlənməsinə bənzəyir. Belə ki, çox nadir hallarda qeyri-müəyyən əvəzlik müəyyən artiklla işlənir.

"What a pleasure it is" said Denis, "to do somebody a kindness".

Kiməsə yaxşılıq etmək xoşdur.

Verilən nümunələrdən göründüyü kimi, müasir ingilis dilində qeyri-müəyyən şəxsi göstərmək üçün somebody və someone işləndiyi halda, Azərbaycan dilində kimsə_ əvəzliyi işlənir.

Bu nümunələrdə başqa bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Somebody və someone əvəzlikləri arasaında nə kimi fərq var?

Y.M.Qordon və İ.P.Krılova bu fərqi belə izah edir. Somebody topluluq, kollektivlik, someone isə daha çox fərdilik bildirir). Həmin müəlliflər aşağıdakı nümunələri verir:

Somebody is sure to get interested in the job (=some people, one or more persons)

This is a letter from someone interested in the job (=some person, one person).

Nobody knew about her arrival (=no people).

No one had come to meet her (=not a person).

Məhz bunun nəticəsidir ki, somebody heç vaxt of sözönlü birləşmə əmələ gətirə bilmir. Lakin someone belə birləşmə əmələ gətirə bilir, məsələn:

Does anyone of you correspond with her family?

Görünür bu fərq onunla bağlıdır ki, one sözü müəyyən dərəcədə öz ilkin mənasını saxlayır.

Cansız əşyaları bildirən qeyri-müəyyən əvəzlik something, anything əvəzlikləridir.

Məlum olduğu kimi something bir qayda olaraq təsdiq cümlələrdə işlənir, məsələn:

I had to stay in Paris till I had achieved something (S.Maugham, 53).

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, something əvəzliyinin işlənməsi halları yalnız təsdiq forma ilə məhdudlaşmır. Belə ki, something əvəzliyi aşağıdakı hallarda

sual və inkar cümlələrdə də işlənə bilər.

İnkar cümlələrində something o zaman işlənir ki, həmin halda bu əvəzlik öz mənasını dəqiqləşdirməyə çalışır, məsələn:

If I don't get something pretty soon, I'll go home (Sister Carrie).

Verilən mətndə something əvəzliyi a job isminin yerinə işlənir.

Sual cümləsində something əvəzliyi o zaman işlənir ki, danışan şəxs müsbət cavab alacağına əmindir, məsələn:

"Why don't you say something?" He demanded.

Is there something wrong with me?

"Will you do something for me?" asked Stroeve (S.Maugham, 129).

"Don't you want to eat something? (E.Hemingway, 56).

Something əvəzliyi ritorik sual cümlələrində də işlənə bilir, məsələn:

Is that something they taught you at law school? Forget it (Cozzens).

Something əvəzliyi intonasiya vasitəsilə düzələn sual cümləsində işlənə bilir, məsələn:

You know something? (Shute).

Bu qəbildən olan cümlələrdə də danışan şəxs müəyyən dərəcədə alacağı cavaba əmindir.

Something əvəzliyi xahiş bildirən xüsusi tipli sual cümlələrində də işlənə bilir, məsələn:

Andrew, would you do something to please me (Cronin).

Nümunələrdən göründüyü kimi, something əvəzliyi geniş işlənmə imkanlarına malikdir.

Something əvəzliyinin inkar və sual cümlələrində qarşılığı kimi anything işlənir. Bir qayda olaraq anything əvəzliyi sual və inkar cümlələrdə işlənir, məsələn:

I don't want anything.

Is there anything beet ween him Annette (J. Galsworthy).

Dirk never concealed anything.

I don't know anything about it (J. Galsworthy).

Is there anything you want? (ch. Dickens)

Don’t be cross with me. I can’t tell you anything if you talk to me like that (S.Maugham, 131).

He didn’t say anything (S.Maugham, 114).

“Has anything happened?" I asked (S.Maugham, 112).

“He might die, and not a soul would know anything about it (S. Maugham, 99).

“Is there anything in the paper?” he said (S. Maugham, 88).

Anything əvəzliyi aşağıdakı hallarda təsdiq cümlələrdə işlənir:

a) Anything əvəzliyi hər şey mənasında işlənir, məsələn:

I can explain anything to anybody; and I love doing it (B. Show).

I’ll do anything for you.

Mən sizin üçün hər şey edəcəyəm.

...she could do anything (Dreiser).

O, hər şey edə bilərdi.

b) Anything əvəzliyi bir qayda olaraq if bağlayıcısı vasitəsilə baş cümləyə bağlanan şərt budaq cümlələrində də işlənə bilir, məsələn:

If Erik was ever to do anything of impotance he would have to find a third way (Wilson).

If anything happens, ring me up immediately.

It'd break his heart, if anything happened to the mill (G. Lindsay).

If there were anything wrong, he would certainly let us know.

Verilən nümunələrdən bir daha aydındır ki, something və anything əvəzliklərinin işlənməsində vahid bir prinsipdən çıxış etmək qeyri-mümkündür.

Anything əvəzliyinin inkar formada işlənməsindən danışarkən bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, ingilis dili cümlələrində inkarlıq anlayışı bir dəfə ifadə olunur. Tərkibində anything əvəzliyi olan inkar cümlələr iki modeldə özünü göstərə bilir:

There isn't anything on the table.

There is nothing on the table.

Müasir ingilis dili baxımından verilən cümlələrin hər ikisi düzgün hesab edilir. Lakin bu sahədə tədqiqat aparan İ.A.Bjilinskaya belə qənaətə gəlir ki, There isn't anything on the table tipli cümlələr müasir ingilis dili üçün səciyyəvi deyil (6,13).

Başqa bir inkar formasına nəzər salaq:

I said nothing.

I didn’t say anything.

Verilən cümlələrin mahiyyəti barədə iki fikir mövcuddur. B.İlyişə görə “He said nothing.” tipli cümlələrin işlənməsi mümkündür. Lakin onlar daha rəsmi və ciddi səslənir (12,252). İ.A. Bjilinskaya isə belə qənaətə gəlir ki, hər iki cümlə modeli müasir ingilis dilində eyni dərəcədə işlənir. (6,13)

Məlum olduğu kimi Azərbaycan dili cümlələrində inkarlıq anlayışı bir neçə dəfə ifadə oluna bilər, məsələn:

Mən heç nə demədim.

Mən heç vaxt heç nədən qorxmuram.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində mövcud olan something, anything əvəzlikləri geniş işlənmə məqamlarına malikdir.

İndi isə somebody, someone və something əvəzliklərinin morfoloji əlamətlərinə nəzər salaq.

Məlum olduğu kimi somebody, someone əvəzliklərinin yiyəlik halı vardır. Yəni bu əvəzliklər isimlərdə olduğu kimi ‘s morfemini qəbul edərək yiyəlik halda işlənə bilir. Lakin əvəzliklərdə yiyəlik halın işlənməsi isimlərə nisbətən iki dəfə azlıq təşkil edir (6,14).

Dil faktlarına müraciət edək:

... and surely wanting to pull someone’s nose is a nosty tendency, isn’t dear boy.

It is a shall. I have seen one like that before. On someone’s back wall. A couch he called if (Golding).

Qeyd edilən əvəzliklərin yiyəlik halından danışarkən bir cəhət diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi qeyri-müəyyən əvəzliklər tez-tez özündən sonra else sözü qəbul edir. Belə olduqda yiyəlik hal şəkilçisi əvəzliyə yox else sözünə əlavə olunur, məsələn:

When a young boy does any damage to someone else's property, it is his father who always has to foot the bill (Morning star).

Azərbaycan dilində isə qeyd edilən əvəzliklər isim kimi hallanır.

Qeyri-müəyyən əvəzliklərin kəmiyyət kateqoriyasına münasibəti sayıla bilməyən isimlərdə olduğu kimidir. Belə ki, həmin əvəzlikləri Singularia Tantum qrupuna aid etmək olar. Lakin isimlərdən fərqli olaraq bu əvəzliklər bir qayda olaraq sayıla bilən isimlərə aid olur.

Somebody və someone əvəzlikləri feli təkdə götürməsinə baxmayaraq, onlar mənaca çoxluq ifadə edə bilir. Məhz buna görə də onları əvəz edən ikinci əvəzlik cəm formada olur, məsələn:

There is someone in his office. Do you hear them talking.

Someone - them.

Somebody must have been using my books.

They have got all misplaced on the shelf.

Somebody - they (11,282)

Somebody, someone əvəzliklərinin cins kateqoriyası yoxdur. Məhz buna görə də onları he və yaxud she əvəzliklərindən hansı ilə əvəz etmək çətinlik törədir. Qanşina və Vasilevskaya qeyd edirlər ki, somebody və someone əvəzlikləri he (his) əvəzlikləri ilə əvəz olunur (10,111), məsələn:

If anybody calls tell him to wait for me.

Somebody has taken his book.

Lakin bəzi hallarda həmin əvəzliklər həm də she ilə əvəz edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, adi danışıqda tez-tez şəxsləri qarışdırmamaq üçün qeyri-müəyyən əvəzliklər cəm forma (they) ilə əvəz edilir, məsələn:

If anybody calls, tell them wait for me.

Everybody was in their best looks.

“Anybody can see it.”

- “They cannot!” (J. Galsworthy).

Ümumiyyətlə götürdükdə isimlərdə olduğu kimi qeyri-müəyyən əvəzliklər morfoloji baxımdan o qədər də zəngin deyil.

Çox nadir hallarda qeyri-müəyyən əvəzliklər substantivləşə bilir. Bu zaman onun qarşısında təyin və başqa bir determinativ işlənə bilir, məsələn:

Tomorrow, if Katha were willing they would clear away this mysterious something that was troubling her (Aldington).

İ.A.Bjilinskaya qeyd edir ki, belə hallara çox az təsadüf edilir (6,15).

İndi isə qeyri-müəyyən əvəzliklərin sintaktik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək. Məlum olduğu kimi, sintaksisin tədqiqat obyekti söz birləşməsi və cümlədir.

Əvvəlcə somebody, something, anybody, anyone, someone, anything əvəzliklərinin söz birləşmə qabiliyyətinə nəzər salaq. Dil faktlarının təhlili göstərir ki, qeyd edilən əvəzliklər sərbəst söz birləşmələrinin formalaşmasında geniş şəkildə işlənir. Bu zaman qeyri-müəyyən əvəzliklər tabelilik əsasında düzələn söz birləşməsinin aparıcı komponenti kimi çıxış edir, məsələn:

I have something to pray to then (P.Abrahams, 101).

There was something exciting happening inside him. Something new (P.Abrahams, 112).

He wanted someone, someone to talk to and langh with (P.Abrahams, 116).

I don’t see anything very amusing in that (S. Maugham, 60).

He looned at me again. His eyes had something stronge (S. Maugham, 62).

There was something impressive in the manner (S. Maugham, 89).

Verilən nümunələrdən göründüyü kimi qeyri-müəyyən əvəzlikli birləşmələrdə asılı komponent kimi əsasən sifət, məsdər və feli sifət çıxış edir. Belə birləşmələrdə fabe olan komponent qeyri-müəyyən əvəzlikdən sonra, yəni postpozitiv vəziyyətdə işlənir. İşlənən bu təyin bu və ya digər baxımdan verilən qeyri-müəyyən əvəzliyi xarakterizə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tez-tez qeyri-müəyyən əvəzliklərdən sonra işlənən təyin təyin budaq cümləsi ilə ifadə olunur. Dil faktlarına müraciət edək:

I had something that responded to the reality of my world (P.Abrahams, 101).

Strickland did not speak for a long time, but his eyes shone strangely, as though he saw something that kindlel his soul to ecstasy (S. Maugham, 91).

Nümunələrdən göründüyü kimi qeyri-müəyyən əvəzliklərin mahiyyəti müəyyən dərəcədə təyin budaq cümləsi vasitəsilə konkretləşir.

Qeyri-müəyyən əvəzliklərin söz birləşmə qabiliyyətindən danışarkən bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır. Bu əvəzliklər tez-tez else sözü ilə birləşir, məsələn:

I must hang up now, dear. There is someone else to use the phone (Lilliput).

İ.A. Bjilinskaya isə belə qənaətə gəlir ki, else tipli birləşmələr sanki mürəkkəb sözə yaxınlaşma prosesindədir. O, bu faktı onunla izah edir ki, else tipli birləşmələrdə yiyəlik hal morfemi qeyri-müəyyən əvəzliyə yox, ancaq else sözünə birləşir (6,17), məsələn:

That is not my book. It is somebody else's.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, qeyri-müəyyən əvəzliklər mübtəda funksiyasında ən çox there formal sözü ilə başlayan cümlələrdə işlənir. Bu da təbiidir. Belə ki, həmin cümlələr qeyri-müəyyənlik ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu qəbildən olan cümlələr bir qayda olaraq mövcudluq anlayışı bildirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Həsənov A. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası. Bakı, 1970.

2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı-"Maarif", 1973.

3. Musayev O.İ. Müasir Azərbaycan və müasir ingilis dillərinin morfologiyası. Ankara, 1918.

4. Müasir Azərbaycan dili, II cild, Morfologiya. Bakı, 1980.

5. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва, 1977.

6. Бжилинская И.А. Сложные слова с первым компонентом some, any, no every как особая лексика- грамматическая категория в английском языке. АКД. Москва,1963

7. Иванова И. П... Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва, 1981.

8. Галкина-Федорук Е.М. Выражение неопределенности в русском языке неопределенными местоимениями и наречиями. Москва, МГУ, 1963.

9. В. Селиверстова О. Н. Местоимения с -one и body. В кн.: Местоимения в языке и в речи. Москва, 1988.

10. Шапкин А.П. Много значимость субстантивных местоимений some и any в английском языке XX века. - АКД, Москва, 1963.

Həşimova Günay Qnyaz qızı,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: gunay.hesimova07@gmail.com

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİ - YAŞIL VƏ İNKLÜZİV İQTİSADİYYATIN ƏSAS İŞTİRAKÇILARI KİMİ

Yaşıl KOS-ların iki əsas xüsusiyyəti texno-kommersiya potensialından ehtiyatlı istifadə və qurulmuş müəssisələr tərəfindən tez-tez göz ardı edilən biznes modellərinin yenilənməsi olmuşdur. Yaşıl iqtisadiyyata keçid eko-dizayn, yaşıl memarlıq, bərpa olunan enerji, enerji səmərəliliyi və davamlılıq kimi müxtəlif sahələrdə KOS-lar tərəfindən idarə olunur. Yaşıl KOS-ların istehsal, texnologiya və idarəetmə strategiyalarından istifadə yaşıl iqtisadiyyata aparan yoldur.

Hazırda istər yerli, istərsə də xarici ekspertlər hesab edirlər ki, ölkəmizin COP29-a ev sahibliyi etməsi ilin ən əlamətdar tarixi hadisəsi və respublikamızın "yaşıl iqtisadiyyat"a keçid strategiyasının məntiqi davamıdır. Bundan başqa, ölkəmiz Prezident İlham Əliyevin müvafiq Sərəncamına əsasən 2024-cü ili "Yaşıl dünya üçün həmrəylik ili" elan edib. Onun bəyannaməsi bu məqsədə verilən önəmin təsdiqi kimi şərh olunur.

Azərbaycan COP29-a ev sahibliyi etməyi öhdəsinə götürüb ki, bu, həm müsbət ətraf mühitin dəyişməsi baxımından ona nümunə göstərməyə kömək edəcək, həm də qlobal birliyə əhəmiyyətli töhfə verəcək əhəmiyyətli bir təşəbbüsdür. Başqa sözlə, respublikamız öz faktiki fəaliyyəti ilə artıq yeni müstəvidə "yaşıl enerji" iqtisadiyyatının qurulmasını seçmişdir. Nəticədə ölkəmiz 1990-cı ildəki istixana qazı emissiyalarını 2030-cu ilə qədər 35 faiz, 2050-ci ilə qədər isə 40 faiz azaltmağı qarşısına məqsəd qoyub.[2]

Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, "Yaşıl layihələr" Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun güzəştli kreditləşmə mexanizminin 2024-cü il üçün müəyyən etdiyi prioritet mövzulardan biridir. "Yaşıl layihələr" məhsulun inkişafı zamanı istixana qazı emissiyalarını azaltmağa, bərpa olunan enerjidən istifadəni artırmağa və ya inkişaf etdirməyə çalışan biznes cəhdləridir. Bərpa olunan enerji, tullantıların idarə edilməsi, təkrar emalı, suya qənaət, nəqliyyat və davamlı mobillik, davamlı kənd təsərrüfatı və dairəvi iqtisadiyyat sahəsində təşəbbüslər bu cür proqramların bir neçə nümunəsidir. Enerji səmərəliliyi bu sahələrdən biridir. Bu təşəbbüslər üçün sahibkarlar Sahibkarlığın İnkişafı Fondundan güzəştli kreditlərdən yararlana bilərlər. Eyni zamanda, hazırda Sahibkarlığın İnkişafı Fondu kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan sahibkarlara güzəştli kreditlərin verilməsini təşviq etmək, habelə bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə güzəştli kreditlərin verilməsini təşviq etmək məqsədilə təsdiq edilmiş kredit təşkilatlarının nümayəndələri arasında "Sənaye və Yaşıl Layihələrə Dəstək" adlı müsabiqə təşkil edir. [1]

Yaşıl sənayeləşmənin aşağıdakı kateqoriyaları mövcuddur:

Cədvəl 1.

Yaşıl iqtisadiyyatın kateqoriyaları

Ətraf-mühitin mühafizəsi	Resursların idarə olunması
Atmosfer havasının qorunması	Su idarəçiliyi
İqlimin qorunması	Meşə ehtiyatlarının idarə edilməsi
Çirkab suların idarə edilməsi	Flora və faunanın idarə edilməsi
Tullantıların idarə olunması	Enerji menecmenti
Səs-küyün və vibrasiyanın azaldılması	Mineralların idarə edilməsi
Biomüxtəlifliyin və landşaftın mühafizəsi	Eko tikinti
Radiasiyadan qorunma	Təbii ehtiyatların idarə edilməsi fəaliyyəti
Torpağın, yeraltı və yerüstü suların mühafizəsi	Ekoturizm
Ətraf Mühitin Monitorinqi və Alətləri	Üzvi kənd təsərrüfatı
Tədqiqat və inkişaf	Tədqiqat və inkişaf

Yaşıl sahibkarın əsas məqsədləri biznes imkanlarından yararlanmaq və ekoloji davamlılığı inkişaf etdirməkdir. Yaşıl şirkət qurulmuş bazarlarda rəqabət aparır, yeni bazar seqmentlərini inkişaf etdirir və yaradıcı həllərin tətbiqinə kömək edir. Ekoloji göstəriciləri bazar məqsədləri və maliyyə nəticələri ilə birləşdirdikləri üçün yaşıl sahibkarlar başqalarına nümunə olur və yaşıl bazarların böyüməsinə kömək edirlər.

Kiçik firmaların ənənəvi olaraq çiçəkləndiyi tanınmış sənayelərdən bəzilərinə tullantıların toplanması və təkrar emalı, ağıllı ölçmə, binanın təkmilləşdirilməsi, hibrid avtomobillər və bərpa olunan enerji istehsalı (günəş, külək və biokütlə) daxildir.

Böyük korporasiyalar adətən yaxşı qurulmuş yaşıl sənaye sahələrində (belə tullantıların idarə olunması və çirkab suların təmizlənməsi) üstünlüyə malikdirlər, lakin KOS-lar və startaplar qabaqcıl prosedurlar və çərçivələr hazırlaya bilsələr, yenə də öz izlərini qoya bilərlər. KOS-ların yaşıl iqtisadiyyata cəlb edilməsi üçün əlavə cəlbedici üsul onların mövcud təcrübələrini daha ekoloji cəhətdən təmiz olmaq üçün dəyişdirməkdir.

Gözləniləndən daha yavaş olsa da, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşıl KOS-ların sayı ardıcıl olaraq artmaqdadır. Əsas maneələrdən biri də yaxşı düşünülməmiş qaydalar olub. Yaşıl KOS-ların inkişafı və rəqabətqabiliyyətliliyi aydın siyasət istiqamətinin və imkanların olmaması səbəbindən əngəllənir. Rəqabətə mane olan məhsul bazarı ilə bağlı qaydalar enerji, davamlılıq, ətraf mühit və bərpa olunan enerji sənayeləri ilə məşğul olan KOS-lar üçün ciddi problem yaradır.

Məsələn, yaxın şərqdə dövlətə məxsus müəssisələr faktiki olaraq yalnız əsas ekoloji xidmətlərə (məsələn, su və tullantıların idarə olunması sektorları) və ya əhəmiyyətli ekoloji təsirləri olan şəbəkə sənayelərinə (elektrik və enerji sektorları kimi) nəzarət edirlər.

Kiçik müəssisələrin böyüməsini və uğurunu dəstəkləmək və beləliklə, yaşıl iqtisadiyyata davamlı keçidi sürətləndirmək üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrin KOS sektorlarını yenidən strukturlaşdırmaları zəruridir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənaye obyektlərinin və iş yerlərinin böyük əksəriyyəti KOS-lara məxsusdur. Sözsüz ki, KOS-ların iştirakı aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçid üçün çox vacibdir, korporativ sektorun yaşıllaşmağa və bütün sənaye sektorlarında yaşıl bacarıqların inkişafı üçün qapı açır.

Yaşıl KOS-ların genişləndirilməsi üçün güclü dövlət yardımı lazımdır, lakin təəssüf ki, bu dəstək inkişaf etməkdə olan ölkələrdə çox vaxt çatışmır. Ən aktual iki məsələ:

1. Bazar tələbləri ilə təhsil səviyyəsi arasında artan uçurum;

2. Eləcə də tədqiqat və inkişaf etdirmə cəmiyyətinin sənaye prioritetləri və tendensiyaları ilə uyğunsuzluğudur.

Bütün sənaye sektorlarında yaşıl inkişaf üçün daha sadələşdirilmiş prioritetləri təşviq etmək üçün QHT-lər, sənaye qrupları və hökumət qurumları tərəfindən daha çox iş görülməlidir. Ətraf mühitə uyğun biznes modelləri və regional uyğun texnologiyaların yaradılmasında mühüm rol oynamasına baxmayaraq, yaşıl KOS-lar ciddi giriş məhdudiyyətləri ilə üzləşirlər.

Ümumiyyətlə, kiçik müəssisələr dünyanın mühərrikidir. Kiçik və orta biznes (KOB) Avropa İttifaqında bütün müəssisələrin 99%-ni təşkil edir, lakin onlar inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda orta hesabla iş yerlərinin 60%-ni və ÜDM-in 40%-ni yaradırlar (və qeyri-rəsmi bazarlar nəzərə alındıqda daha çox). Buna görə də kiçik biznesə dəstək yaşıl iqtisadiyyat üçün vacibdir və bütün ölçülü bizneslərə yaşıl təcrübələri mənimsəməyə imkan verir. İnkişaf etmiş və etməkdə olan hər bir ölkənin yaşıl kiçik müəssisələri dəstəkləyən tamamilə fərqli milli siyasətləri var; həm model siyasətlər, həm də siyasi yardımın tam olmaması nümayiş etdirilir. Bu fərq həmişə hökumətin dövlət və ya özəl sektorun həlləri üçün daha geniş üstünlüklərinə uyğun gəlmir. Əksinə, ekoloji cəhətdən şüurlu kiçik müəssisələr üçün möhkəm dəstək ənənəvi şimal-cənub, özəl-dövlət inkişaf çərçivələrini aşır və müəyyən təəccüblü nəticələr verir. [3]

Kiçik startapların çevik, ixtiraçı və təşəbbüskar təbiəti gələcəyin biznes modellərini və texnologiyalarını yaratmaq üçün tələb olunan şeydir. Bununla belə, onların bəzən daha sıx büdcələri və daha az resursları olduğundan, kiçik müəssisələr üçün yeni ekoloji qanunlara riayət etmək xüsusilə çətin ola bilər. Kiçik biznes iqtisadiyyatının yaşıllaşdırılması, qurulmuş KOB-ların ekoloji cəhətdən daha şüurlu olmasına kömək etməklə yanaşı, liderlərə yenilik etmək azadlığını da verir.

Son illərdə sosial sahibkarlığın əhəmiyyəti, xüsusən də maliyyə, ekoloji və sosial fayda əldə etməyi hədəfləyən şirkətlər üçün artır. Hökumətlər üçün əsl çətinlik kiçik və sosial şüurlu bizneslər üçün müvafiq qanunvericilik bazaları, maliyyə stimulları və tənzimləyici dəstək yaratmaqdır. KOS-lar, yaşıl olmağa çalışsalar belə, yaşıl müəssisələr üçün mövcud olan ən zəif siyasətlərdən heç bir yardım almırlar. Əsas strategiyalar kiçik biznes üçün geniş dəstəyə və yaşıllaşmağa əlavə yardıma, ola bilsin ki, məhdudlaşdırılmış tənzimləyici istisnalar və ya təlimlər şəklində əlavə yardıma işarə edir. Sosial sahibkarlığın güclü qanunvericilik tərifləri və üçlü gəlirli şirkətlərə dəstək daha yaxşı siyasətlərin xüsusiyyətləridir. Bunlardan ən iddialısı davamlı təcrübələr və yaşıl biznes modelləri üçün maliyyə dəstəyini əhatə edir.

Nəticə

Ətraf mühitin mühafizəsi yaşıl sahibkarların qayğısına qaldığı tək şey deyil. Onlar həm də iqtisadi cəhətdən əlverişli dünya qurmaq istəyirlər. Eyni zamanda ətraf mühitə mənfi təsirlərini azaltmaq və yaşadıqları cəmiyyətdə həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün biznes planları yaradır, prosesdə "davamlılıq" ideyasını vurğulayırlar. Ekoturizm, təkrar emal, enerjiyə qənaət, ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat, üzvi əkinçilik və bərpa olunan enerji mənbələri fəaliyyətlər arasındadır. Bilik mübadiləsi, ətraf mühit haqqında məlumatlılığın artırılması, təkmilləşdirilmiş maliyyə dəstəyi, bacarıqların formalaşdırılması və inkişafına dəstək, bazara çıxışın yaxşılaşdırılması kimi əsas maneələri

aradan qaldırmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşıl KOS-ları dəstəkləmək üçün siyasi müdaxilələrin həyata keçirilməsi və yaşıl vergilərin tətbiq olunması çox vacibdir. İnkişaf etməkdə olan dünyada son onilliklərdə sahibkarlığın kəskin yüksəlişi müşahidə olunur. Bu artım ekoloji məhdudiyyətləri kommersiya imkanlarına çevirmək üçün tullantıların idarə olunması, enerji, su və ətraf mühitlə bağlı problemlərin həllinə yönəldilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu (edf.gov.az)
2. "Yaşıl" iqtisadiyyat (economy.gov.az)
3. http://www.greengrowthknowledge.org/sites/default/files/downloads/resource/Enabling%20Environments%20for%20Green%20SMEs.pdf
4. Working towards a Balanced and Inclusive Green Economy: A United Nations System-wide Perspective. 2011, United Nations, 30-31 pg.

Ahmedli Turan Maharrambay Nadir,
Ph.D. Student,
Artvin Choruh University,
E-mail: muharrrembeyturan@gmail.com

CONCEPT OF GREEN ECONOMY

A green economy is defined as low carbon, resource efficient and socially inclusive economy. In a green economy, growth in employment and income are driven by public and private investment into such economic activities, infrastructure and assets that allow reduced carbon emissions and pollution, enhanced energy and resource efficiency, and prevention of the loss of biodiversity and ecosystem services. (UNEP, 2022b)

The green economy was created as an alternative to today's dominant economic model, which increases inequalities, encourages waste, triggers resource shortages and poses widespread threats to the environment and human health. The green economy aims at low carbon levels, efficient use of resources and being socially inclusive. The green economy requires investments to be enabled and supported through targeted public spending, policy reforms, changes in taxation and regulation. The green economy takes a macroeconomic approach to sustainable economic growth by focusing on investment, capital and infrastructure, employment and skills, and positive social and environmental outcomes. (UNEP, 2022a, 2022c)

The realization of the green economy is a multi-actor process and includes governments, non-governmental organizations, associations, private sector and local governments. The green economy, which has begun to be adopted in many developed countries of the world, brings an alternative to the existing economic system and

makes cities more livable and sustainable. (UNEP, 2022a, 2022c)

The green economy brings macro-economic approaches to sustainable economic growth through regional, sub-regional and national forums. It focuses on green finance, technology and access to investments. It argues that countries should be supported in terms of developing and disseminating macroeconomic policies to support transition to the green economy. (UNEP, 2022b)

The Green Economy Coalition defines the 5 principles of the green economy as follows: Principle of Welfare: All people can create and use their welfare in a green economic system. The green economy puts people at its center. It aims at creating real prosperity and increasing wealth supporting well-being. The wealth in green economy includes human, social, physical and natural capital besides financial capital. Access to sustainable natural systems, infrastructure, knowledge and education essential to the well-being of all people is a priority for the green economy. Green economy provides new opportunities for businesses and individuals by creating green livelihoods. It is a system for the benefit of the public, but it does not neglect the benefit of the individual.

Principle of Justice: Equality within and between generations is provided in a green economic system. The green economy is an inclusive economic model. It promotes decision-making, fair distribution of benefits and costs, and empowerment of women. It reduces inequalities between people, tries to cope with poverty and injustice. The green economy protects all human's rights including workers, indigenous ones and minorities by strengthening solidarity, social justice, trust and social ties. Strengthening social enterprises and sustainable livelihoods is promoted in the green economy.

Principle of Planetary Borders: Nature is protected, restored and invested in green economic systems. The green economy prevents the loss of critical natural capital and the violation of ecological boundaries. It is an innovative system that invests in protecting, growing and restoring biodiversity, soil, water, air and natural systems. Principle of Efficiency and Sufficiency: Sustainable production and consumption are supported in the green economy. Being low-carbon, using resources efficiently, being diverse and circular are the characteristics of an inclusive green economy. It adopts new models of economic development that address the problem of creating prosperity within planetary boundaries. According to the green economy, if we stay within planetary boundaries, a significant global shift is required to limit the consumption of natural resources to physically sustainable levels.

Principle of Good Governance: The green economy includes and is governed by integrated, accountable and flexible institutions. It is an interdisciplinary economic system with multiple actors. It is a transparent, democratically accountable, free and inclusive economic system that requires public participation. It was established to serve the benefits of society in a secure manner. It creates a new financial system to ensure prosperity and sustainability. The green economy is universal, transformative and innovative. It requires radical changes in government structures. (Green Economy Coalition, 2020)

In recent years, people's perspectives on environmental issues have been changing, and depending on the conditions, environmental concerns can sometimes overtake economic concerns. This subject was addressed in a study by Bolderdijk, Geller, Steg and Postmes in 2012. In the study, it was stated that people feel better if they are green and environmentalist. It was proven that people may feel better about complying with biospheric appeals rather than economic appeals. However, authors state that participants generally feel better about biospheric appeals than economic appeals but this attitude may vary depending on differences such as cultural background and ideology. (Bolderdjik et al., 2012)

In addition to cultural background and ideology, economic and financial conditions can affect people to make their choice between economy and environment. In developing countries such as Turkey or in underdeveloped countries, economic choices can override environmental choices. For example, inflation rates in Turkey are increasing day by day and the purchasing power of the people is decreasing gradually. In such an environment, it is not possible for people to prefer environmentally friendly but more expensive products to cheaper ones. In this case, economic concerns take precedence over environmental concerns. Eco-friendly products and services are generally more expensive than non-eco-friendly ones. In order for a green product to be preferred by people with poor economic status, the prices of green products and non-green products should be equal.

In today's world, where people start to demand green products and companies start to make their production processes more sustainable and produce green products in response to this demand, it should not be necessary to have a certain financial competence to be more environmentally friendly. Increasing the number of green businesses, companies and entrepreneurs will accelerate the process of solving this problem and increase awareness. As the public's demand to be green increases, the supply of companies to be green will also increase, so the economic balances will change in a way that will bring the non-green product and the green product to the same level.

According to a global survey of 30,000 consumers in 2018, 62% of consumers want companies to be sustainable, transparent and fair (Barton et al., 2018). This attitude of consumers and some legal sanctions such as the Paris Agreement will require companies to adopt more sustainable and green methods in the coming years. Companies that don’t take this action will have to pay costs such as legal sanctions and customer losses. Unfortunately, the adoption of greener processes by companies sometimes does not take place in real terms. Although some companies claim that they are on the way to being greener and more sustainable, and they organize advertising campaigns in this direction, their contribution to the environment is not always materialized. This situation is referred to as ‘greenwashing’ in the literature. According to Cambridge Dictionary’s definition, greenwashing means “behaviour or activities that make people believe that a company is doing more to protect the environment than it really is” (Cambridge University Press, 2022).

A few examples of greenwashing can be listed as follows. Fiji Water claimed

that it would help consumers who buy bottled water to reduce carbon emissions released into the environment, but it filled the water in plastic bottles, the bottles met with customers after traveling many kilometers and creating a large carbon footprint. McDonalds changed the color of its logo from yellow and red to yellow and green in 2009 and claimed that this change was done to show that it conserves natural resources but in fact, it did not make any changes in its production processes to protect the environment. Lexus has claimed that its new hybrid cars produce the lowest carbon emissions in its class, but actually it turned out to have the worst fuel economy compared to other hybrid cars, even non-hybrids. (Potamya, 2022)

It can be difficult for customers to understand whether companies do greenwashing. One of the most negative things about greenwashing is that there isn't any international measurement mechanism on this issue. It is sometimes unclear whether a company is doing greenwashing or truly promising environmental benefits. Companies which do greenwashing undermine customers' trust by making unrealistic environmental promises. They can adversely affect people's motivation to combat climate crisis and environmental problems.

The transition to a real green economy with the challenges and threats mentioned above is not an easy process, but a transition to a new economic system is needed in order to realize the SDGs set by the UN. The green economy contributes to the realization of all SDGs but the most related SDGs with the green economy are Goal 1 No Poverty; Goal 8 Decent Work and Economic Growth; Goal 9 Industry, Innovation and Infrastructure; Goal 11 Sustainable Cities and Communities and Goal 12 Sustainable Consumption and Production (UNEP, 2022a).

References:

1. UNEP; United Nations Environment Programme. (2022a). About green economy. Retrieved March 26, 2022 from https://www.unep.org/exploretopics/green-economy/about-green-economy
2. Potamya. (2022). Greenwashing: Yeşil Aklama Nedir? Retrieved from April 12, 2022 https://potamya.co/iyi-yasam/greenwashing-yesil-aklama-nedir/
3. Cambridge University Press. (2022). Greenwashing. Retrieved April 9, 2022 from Cambridge Dictionary: https://dictionary.cambridge.org/ tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/Ingilizce/greenwashing
4. Barton, R., Ishikawa, M., Quiring, K., & Theofilou, B. (2018). To Affinity and Beyond From Me to We The Rise of the Purpose - Led Brand.
5. UNEP; United Nations Environment Programme. (2022b). Green Economy.
Retrieved March 26, 2022 from https://www.unep.org/regions/asiaand-pacific/regional-initiatives/supporting-resource-efficiency/greeneconomy
6. UNEP; United Nations Environment Programme. (2022c). What is an Inclusive Green Economy. Retrieved March 26, 2022 from https://www.unep.org/explore-topics/green-economy/why-does-greeneconomy-matter/what-inclusive-green-economy

Ağagülov Amin Rövşən oğlu,
dissertant,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu

BİZNES RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI PROBLEMLƏRİ

Biznes riskləri şirkətin maliyyə vəziyyətinə, əməliyyat fəaliyyətinə və ya reputasiyasına təsir edə biləcək mənfi hadisələrin və ya halların baş vermə ehtimalını təmsil edir. Risklər ümumən istənilən sahibkarlıq prosesinin ayrılmaz hissəsidir və müxtəlif mənbələrdən yarana bilər. Daha geniş aspektdə biznes risklərinin yaranmasının xarakteristikasını nəzərdən keçirtdikdə bir sıra ümumi müddəalara gəlmək olur. İlk olaraq biznes risklərinin yaranmasında xarici amillərin rolunu qeyd etmək lazımdır. Xarici amillər: bunlar şirkətin nəzarətindən kənar, lakin fəaliyyətinə təsir göstərən amillərdir. Xarici risklər arasında iqtisadi böhranlar, qanunvericilik dəyişiklikləri, siyasi qeyri-sabitlik, təbii fəlakətlər və bazar dəyişiklikləri ola bilər. Bu kontekstdə xarici amillər bir şirkətin birbaşa nəzarəti xaricində olan, lakin fəaliyyətinə, nəticələrinə və inkişaf strategiyalarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcək geniş xarici şərtləri və hadisələri əhatə edir. Bu amillər biznes üçün həm imkanlar, həm də təhdidlər yarada bilər. Aşağıdakı aspektlər daxil olmaqla daha geniş xarici amilləri nəzərdən keçirmək olar:

- İqtisadi şərtlər: iqtisadiyyatın böyüməsi və ya azalması, inflyasiya, faiz dərəcələri, işsizlik nisbəti, valyuta dəyişikliyi və ticarət balansı kimi iqtisadi amillər bir şirkətin maliyyə gücünə və inkişaf imkanlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.
- Siyasi və hüquqi amillər: siyasi mühitdəki dəyişikliklər, hökumətin sabitliyi, vergi siyasəti, sənaye tənzimlənməsi və xarici siyasət biznesə təsir göstərə və yeni risklər, imkanlar yarada bilər.
- Sosial-mədəni amillər: bu amillər arasında demoqrafik dəyişikliklər, istehlakçıların zövq və üstünlüklərindəki dəyişikliklər, sosial meyillər və şirkətin mal və xidmətlərinə olan tələbə təsir edə biləcək ictimai gözləntilər vardır.
- Texnoloji dəyişikliklər: texnologiyanın sürətli inkişafı və biznesin rəqəmsallaşdırılması şirkətlər üçün həm yeni imkanlar, həm də təhdidlər yaradır. Texnoloji mənzərədəki dəyişikliklər avadanlıq və proseslərin yenilənməsinə əhəmiyyətli investisiyalar tələb edə bilər ki, bu da məhsul və xidmətlərin köhnəlməsinə səbəb olur.
- Təbii və ekoloji amillər: iqlim dəyişikliyi, Təbii fəlakətlər və ətraf mühitin qorunması və davamlı inkişaf tələbləri istehsal proseslərinə, xammal tədarükünə və hətta logistikaya təsir göstərə bilər.
- Geosiyasi risklər: müxtəlif geosiyasi münaqişələr, terror təhdidləri, beynəlxalq sanksiyalar və ticarət müharibələri, xüsusən də beynəlxalq bazarda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün qeyri-müəyyənlik və iş riskləri yaradır.
- Rəqabət mühiti: rəqiblərin hərəkətləri, bazarda yeni oyunçular, strateji birləşmə və satınalmalar və istehlakçı seçimlərindəki dəyişikliklər rəqabət riskləri yarada və bazardakı oyun şərtlərini dəyişdirə bilmək gücünə malikdir.
- Xarici amillərin müəyyənləşdirilməsi və təhlili strateji risklərin idarə edilməsində vacib bir addımdır və şirkətlərə dəyişən şərtlərə uyğunlaşmağa və iş strategiyası

hazırlayarkən onları nəzərə almağa imkan verir.

Daxili amillər: bunlar şirkətin daxili fəaliyyəti və idarə olunması ilə əlaqəli risklərdir. Bunlara idarəetmə səhvləri, maliyyə problemləri, səmərəsiz iş prosesləri, təşkilat daxilindəki münaqişələr və s. Bir iş kontekstində daxili amillər bir şirkətin fəaliyyətinin nəzarəti altında olan, lakin müvəffəqiyyəti və inkişafı üçün risk yarada biləcək müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Bu amillər şirkətin ən daxili quruluşu, mədəniyyəti və rəhbərliyindən irəli gəlir. Daha geniş daxili risk faktorları üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- İdarəetmə riskləri: bura strateji planlaşdırma, qərar qəbul etmə, rəhbərlik və nəzarətdəki səhvlər və çatışmazlıqlar daxildir. Bazarın qeyri-kafi anlaşılması, resursların düzgün bölüşdürülməməsi, kadr motivasiyasının olmaması və digər problemlər səmərəsiz idarəetməyə və rəqabət qabiliyyətinin itirilməsinə səbəb olur.
- Təşkilati risklər: şirkətin daxili strukturlarının, proseslərinin və prosedurlarının çatışmazlıqları səbəbindən yaranır. Təşkilati strukturun mükəmməl olmaması, şöbələr arasında koordinasiyanın olmaması, ünsiyyətin olmaması və məlumatların idarə edilməsi şirkətin səmərəli fəaliyyətinə ciddi maneələr yarada bilər.
- Texnoloji risklər: texnologiyaların qeyri-kafi tətbiqi və ya köhnəlməsi, informasiya təhlükəsizliyi problemləri, İT infrastrukturunun olmaması və s. texnologiyanın düzgün istifadə edilməməsi və ya olmaması rəqabət qabiliyyətinin itirilməsinə və qaçırılmış imkanlara səbəb olur.
- Kadr riskləri: kadr idarəçiliyindəki problemlər, qeyri-kafi ixtisaslar, kadr dəyişikliyi, iş yerindəki münaqişələr və insan amilinin digər aspektləri ilə əlaqələndirilir. İstedad çatışmazlığı, işçilərin narazılığı və səhv motivasiya şirkətin fəaliyyətinə və uğuruna mənfi təsir göstərə bilər.

Daxili risklərin müəyyənləşdirilməsi və təhlili şirkətlərə fəaliyyətlərinin zəif tərəflərini müəyyənləşdirməyə və onları idarə etmək və minimuma endirmək üçün tədbirlər görməyə imkan verir. Daxili risk faktorlarının effektiv idarə edilməsi şirkətin səmərəliliyini, davamlılığını və rəqabət qabiliyyətini artırır.

Maliyyə riskləri: bunlar kredit riski (kreditlərin qaytarılmaması), bazar riski (aktiv və istiqraz qiymətlərindəki dəyişikliklər), ləğvetmə riski (aktivləri istənilən qiymətə sata bilməmək) və s. kimi şirkətin maliyyə əməliyyatları ilə əlaqəli risklərdir. Maliyyə riskləri şirkətin maliyyə vəziyyətinə və fəaliyyətinə təsir göstərə biləcək mənfi hadisələrin və ya halların baş vermə ehtimalını ehtiva edir [1, 105, 108]. Bunlar maliyyə əməliyyatları ilə əlaqədardır və şirkətin maliyyə sağlamlığı və davamlılığı üçün potensial təhdidləri qiymətləndirir. Daha geniş maliyyə risklərini nəzərdən keçirsək, aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- Kredit riski: bu, kreditlə verilən vəsaitin geri qaytarılmaması və ya borcun ödənilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi riskidir. Kredit riski həm borcalanlarda (korporativ və ya pərakəndə), həm də iş əməliyyatları apararkən yaranır.
- Bazar riskləri: maliyyə alətlərinin (səhmlər, istiqrazlar), mal və xidmətlərin qiymətlərindəki dəyişikliklər, valyuta məzənnələri, faiz dərəcələri və xammal qiymətlərindəki dəyişikliklər daxildir. Bazar riskləri bir şirkətin aktivlərinin dəyərinə və maliyyə nəticələrinə təsir göstərə biləcək dərəcədə olur.
- Ləğvetmə riski: bu, zəruri hallarda şirkətin aktivlərini istənilən qiymətə sata bilməmək riskidir. Ləğvetmə riski, şirkətin qısa müddətdə aktiv satış problemi ilə

üzləşə biləcəyi investisiya portfelləri üçün xüsusilə aktualdır.

- Faiz riski: borc kapitalı xərclərini, maliyyə xərclərini və şirkətin investisiya gəlirlərini təsir edə biləcək faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Faiz riski xüsusilə böyük borc öhdəlikləri olan şirkətlər üçün əhəmiyyətlidir.

- Qarşı tərəf riski: bu, şirkətin qarşı tərəflərinin, o cümlədən tədarükçülərin, alıcıların və tərəfdaşların müflisləşməsi və ya səhv hərəkətləri səbəbindən itki riskidir.

- Əməliyyat maliyyə riskləri: maliyyə axınının idarə edilməsi, likvidlik, nağd pul dövriyyəsi və kapitalın idarə edilməsi ilə bağlı riskləri əhatə edir. Əməliyyat maliyyə riskləri maliyyə planlaşdırmasında səhvlər, debitor və debitor borclarının səmərəsiz idarə edilməsi və xərclərə nəzarətin olmaması səbəbindən yarana bilər.

Əməliyyat riskləri isə şirkətin gündəlik fəaliyyəti ilə əlaqədardır və qeyri-kafi proses səmərəliliyi, texniki nasazlıqlar, insan amili, qanunvericilikdəki dəyişikliklər və digər amillər səbəbindən yarana bilər. Bu risklər, həmçinin şirkətin gündəlik əməliyyat fəaliyyətində mənfi hadisələrin və ya problemlərin baş vermə ehtimalını ehtiva edir ki, bu da maliyyə itkisinə, nüfuzuna xələl gətirə və ya iş proseslərinin pozulmasına səbəb ola bilər. Bu risklər təşkilatın fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərində özünü göstərə bilər və mümkün təhdidlərin geniş spektrini əhatə edir. Əməliyyat risklərinin daha geniş aspektini aşağıdakı kimi verə bilərik:

- Qeyri-kafi proses səmərəliliyi: əməliyyat riskləri iş proseslərinin səmərəsizliyi, optimal olmayan resurs idarəçiliyi, istehsal proseslərinin keyfiyyət standartlarına və ya tənzimləmə tələblərinə uyğun gəlməməsi səbəbindən yaranır.

- Texniki və avadanlıq nasazlıqları: avadanlıq, proqram təminatı və ya informasiya sistemlərindəki nasazlıqlar istehsal prosesində fasilələrə, məlumatların itirilməsinə və əlavə təmir xərclərini özündə birləşdirir.

- İnsan amili: işçilərin səhvləri, işçilərin təlim və ya motivasiyasının olmaması, iş yerindəki qarşıdurmalar və ya saxtakarlığı şirkət üçün əməliyyat risklərini ehtiva edir.

- Qanunvericilik və tənzimləmə dəyişiklikləri: yeni qanunlar, qaydalar və ya qanuni tələblərdəki dəyişikliklər şirkətdən iş proseslərindəki dəyişiklikləri, əlavə uyğunluq xərclərini tələb edə bilər və ya hətta uyğunsuzluq cəzalarına səbəb ola bilər.

- Təchizat qeyri-sabitliyi: xammal, omponentlər və ya digər zəruri materialların tədarükü ilə bağlı problemlər istehsal prosesində fasilələrə, istehsal həcminin azalmasına və sifarişlərin vaxtında yerinə yetirilməməsi səbəbindən müştəri itkisinə səbəb ola bilər.

- Təbii fəlakətlər və fövqəladə hallar: yanğınlar, daşqınlar, zəlzələlər və digər təbii fəlakətlər və digər fövqəladə hallar şirkətin avadanlıqlarına, istehsal sahələrinə və ya infrastrukturuna zərər verməklə işin normal fəaliyyətini poza bilər.

Əməliyyat risklərinin effektiv idarə edilməsi bu risklərin biznesə təsirini minimuma endirmək üçün onların identifikasiyası, qiymətləndirilməsi, idarə edilməsi və monitorinqini əhatə edir. Buraya keyfiyyət standartlarının tətbiqi, müntəzəm kadr hazırlığı, fövqəladə hallar üçün iş planlarının hazırlanması, ehtiyat planların yaradılması və s. daxildir.

Biznes risklərinin idarə olunması prosesində ciddi risklərdən biri də strateji risklər hesab olunur. Strateji risklər-səhv strateji qərarlar və ya zəif planlaşdırma ilə əlaqəli risklərdir. Bunlara yeni bir məhsulun təqdimatı, yeni bazarlara genişlənməsi, birləşmə və satınalmalar və s. ilə əlaqəli risklər daxil ola bilər. Həmçinin reputasiya riskləri də

ciddi maneə kimi biznes fəaliyyətində ortaya çıxır [3, 15-16]. Bu risklər daha çox mənfi hadisələr, qalmaqallar, qanunvericiliyə əməl edilməməsi, məhsul və ya xidmətlərin keyfiyyətinin aşağı olması, işçilərin ləyaqətsiz davranışı və s. səbəbindən şirkətin nüfuzunun pisləşməsi ilə əlaqəli risklərdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Philips X. Girling. "Operational Risk Management: A Complete Guide to a Successful Operational Risk Framework" 2018. P.250.

2. Ron S. Kennett, Yossi Raanan. "Operational Risk Management: A Practical Approach to Intelligent Data Analysis" 2015. P.350.

3. Ellen Davis. "Operational Risk Management: A Review" 2019. P.30

4. George E. Rejda и Michael McNamara. "Principles of Risk Management and Insurance". 2020. P.700.

Musayev Xəzər Akif oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

ÖLKƏNİN İQTİSADİ İNKİŞAFINDA TİKİNTİ SAHƏSİNİN ROLU

Tikinti sənayesi inkişaf etməkdə olan ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında çox mühüm rol oynayır və insanların infrastruktur obyektlərinə, mənzilə, ticarət obyektlərinə, tarixi və mədəni tikililərə və sair olan tələbatını ödəyir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafında da tikinti sahəsinin rolu danılmazdır. İqtisadiyyatımıza yeni iş yerlərinin açılması, iqtisadi artım, infrastrukturun inkişafı, əhalinin mənzillə təmin olunması, ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, davamlı inkişaf və s. kimi müsbət təsirləri vardır.

Tikinti sektoru həm də ölkədə ən çox məşğulluq yaradan sahələrdən biridir. Bu sahə müxtəlif bacarıq səviyyələri üzrə geniş iş imkanları yaradaraq məşğulluğun yaranmasında mühüm rol oynayır. Xüsusilə də son illərdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında görülən tikinti-quruculuq işləri yeni iş yerlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda tikinti sənayesi müxtəlif bacarıq səviyyələri üzrə geniş iş imkanları təklif etməklə məşğulluğun yaradılmasına mühüm töhfə verir. Memar və mühəndislərdən tutmuş ixtisaslı fəhlələrə və sənətkarlara qədər sektorda müxtəlif işçi qüvvəsi çalışır ki, bu da işsizliyin aradan qaldırılmasına və əhali üçün gəlir gətirən imkanların yaradılmasına kömək edir. Bu, sosial sabitlik və yoxsulluğun azaldılması üçün iş yerlərinin yaradılması vacib olan Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatda xüsusilə vacibdir.

Bundan əlavə, tikinti sektorunun əmək tutumlu olması onun işçi qüvvəsinin əhə-

miyyətli hissəsinin yerli mənbələrdən gələn istedadlardan ibarət olmasını təmin edir və ölkə daxilində gəlir dövriyyəsi ilə iqtisadiyyatı daha da gücləndirir. Məşğulluq və bacarıqların inkişafı üçün imkanlar təqdim etməklə, tikinti sənayesi təkcə iqtisadi artıma töhfə vermir, həm də insan kapitalını artırır və Azərbaycan daxilində icmaları gücləndirir.

İnfrastrukturun inkişafı davamlı iqtisadi inkişaf üçün əsas amillərdən biridir və bunda da tikinti sahəsi mərkəzi rol oynayır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə son bir neçə ildə ölkədə mühüm əhəmiyyətli müəssisələr, obyektlər tikilib və istifadəyə verilib. Məsələn, "ağıllı" kənd təsərrüfatı kompleksi, "Ağıllı kənd" layihəsinin birinci mərhələsi, otellər və istirahət mərkəzləri, su, külək, günəş elektrik stansiyaları, avtomobil istehsalı müəssisəsi, hava limanları, yollar və s. Bunlar da öz növbəsində iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı, turizm, sənaye, nəqliyyat və digər sahələrinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Azərbaycanda müstəqillik əldə edildikdən sonra ən sürətlə və ən çox inkişaf edən sahələrdən biri məhz tikinti sənayesidir. Bu sahədə 2000-ci ildən 2005-cilə qədər 4,2 dəfə, 2005-ci ildən 2010-cu ilə qədər 2,6 dəfə, 2010-cu ildən 2019-cu ilə qədər isə 1,89 dəfə artım olub.

Azərbaycanda tikinti sektoru ölkənin ÜDM-ə əhəmiyyətli töhfə verməkdədir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2024-cü ilin əvvəlinə olan məlumatlara əsasən, 2023-cü ildə tikinti sektorunun ölkə ÜDM-də payı 6,2% təşkil edib. Bu, həm davam edən, həm də yeni tikinti layihələrini əks etdirən sektorun milli iqtisadiyyata geniş şəkildə cəlb olunmasından xəbər verir.

Azərbaycanda tikinti sahəsinin uğurlu inkişafından danışarkən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında görülən bərpa-quruculuq işlərini qeyd etməliyik. Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra 30 ilə yaxın işğal altında olan ərazilərini geri aldı. İşğal dövründə bu ərazilərdə infrastruktur, demək olar ki, tamamilə məhv edilmişdi. Müharibədən sonra qarşıda duran ən mühüm məsələlərdən biri işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tikinti-quruculuq işlərinin aparılması və əhalinin köçürülməsidir.

Yenidənqurma işləri müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. İşğaldan azad edilmiş şəhər və kəndlərdə yeni məktəblər, yaşayış binaları, xəstəxanalar, hava limanları tikilir, mədəni və tarixi abidələr bərpa edilir. Bərpa-quruculuq işlərində yerli şirkətlərlə yanaşı xarici şirkətlər də iştirak edir.

Artıq Füzulidə, Zəngilanda, Tərtərdə, Laçında yerinə yetirilən bərpa və quruculuq işlərindən sonra bəzi yaşayış məntəqələrinə əhali köçürülmüşdür. Bundan başqa işğal dövründə dağıdılan digər ərazilərdə də tikinti-quraşdırma işləri davam etdirilir. Eyni zamanda yol-nəqliyyat ifrastrukturu da yenidən qurulur. Bu əraziləri bir-biri ilə eləcə də respublikanın digər əraziləri ilə bağlayan avtomobil və dəmir yol xətləri çəkilir və ya bərpa edilir. Yol layihələrinin bir qisminin tikintisi başa çatdırılıb, bir qismi isə davam etdirilir. Qarabağdakı bu layihələr Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi və Türkiyə şirkətləri tərəfindən icra edilir. Eyni zamanda dəmir yolu xətlərinin də tikintisi davam etdirilir. Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin ölkəmiz

üçün həm strateji, həm də iqtisadi əhəmiyyəti böyükdür. Bu dəmir yolu beynəlxalq əhəmiyyətli marşrut olaraq Asiya və Avropa qitələri arasında yüklərin daşınmasında çox böyük rol oynayacaq.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə beynəlxalq hava limanlarının inşası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Füzuli, Zəngilan, Laçın hava limanları strateji əhəmiyyət daşımaqla bərabər, həm də iqtisadiyyatımızın inkişafına töhfə verəcək. Belə ki, bu regiona yerli və xarici turistlərin gəlişini asanlaşdıracaq, turizmin inkişafına təkan verəcək.

2021-ci il aprel ayının 19-da Prezident İlham Əliyev tərəfindən "Ağıllı şəhər" (Smart City) və "Ağıllı kənd" (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında" sərəncam imzalanıb. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə də bu layinənin icrası həyata keçirilir. İlk olaraq Zəngilan rayon Ağalı kəndində "Ağıllı kənd" layihəsi icra olunub.

Son illərdə bütün dünyada, eləcə də Azərbaycanda "Yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Prezident İlham Əliyevin təsdiq etdiyi "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də prioritetlərdən beşincisi "Təmiz ətraf mühit" və "yaşıl artım ölkəsi" adlanır. Eyni zamanda "Yaşıl Tikinti"nin inkişafı məsələsi də qarşıya qoyulan əsas hədəflərdəndir. "Yaşıl bina" enerjiyə qənaət edən, ekoloji cəhətdən təmiz tikinti materiallarından istifadə edilən, sağlam iqlimə və ətraf mühitə mənfi təsirləri az olan binalardır. Azərbaycanda, xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə də bu binaların inşası prioritetdir.

Eyni zamanda Qarabağda "Yaşıl Enerji Zonası"nın yaradılmasında layihələrinin bir qisminin başa çatdırıldığı, bir qisminin davam etdirildiyi, bir qisminin isə planlaşdırıldığı su, külək, günəş elektrik stansiyalarının çox böyük rolu vardır.

Azərbaycanın tikinti sənayesi mövcud məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq və bütün potensialını açmaq üçün strateji islahatların və birgə səylərin vacib olduğu kritik bir mərhələdədir. Tənzimləmə mürəkkəbliyi, bacarıq çatışmazlığı, infrastruktur çatışmazlıqları, maliyyə məhdudiyyətləri və ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlar kimi problemlər əhəmiyyətli maneələr yaratsa da, transformativ dəyişikliklər üçün imkanlar da təqdim edilir.

Sənaye ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda tikinti materialları sənayesi daha çox materiallara və enerjiyə əsaslanır. Bu sənayedə məhsullarla bağlı maddi xərclər qiymət rəqabətini çətinləşdirir. Buna görə də, enerji xərclərinin azaldılması yerli tikinti materiallarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün vacib hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti materialları sektorunda enerji səmərəliliyinin prioritetləşdirilməsi rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün kritik amil kimi ortaya çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın tikinti sənayesinin üzləşdiyi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması hökumətin, maraqlı tərəflərin və vətəndaş cəmiyyətinin birgə səylərini tələb edir. Tənzimləyici islahatları həyata keçirməklə, bacarıqların inkişafına sərmayə qoymaqla, infrastrukturu təkmilləşdirməklə, maliyyəyə çıxışı asanlaşdırmaqla və ekoloji dayanıqlığı təşviq etməklə Azərbaycan tikinti sənayesinin bütün potensialını ortaya çıxara, iqtisadi artıma təkan verə və daha möhkəm və dayanıqlı gələcək qura bilər.

Bəbişov Sənan Söhrab oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: sinansohrab7@gmail.com

AZƏRBAYCANIN MİLLİ MƏHSULUN İXRAC İMKANLARININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Strateji cəhətdən Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan öz ixrac imkanlarını genişləndirmək və milli məhsullarını dünya miqyasında tanıtmaq üçün geniş potensiala malikdir. Ölkəmiz tarixən əsas ixrac əmtəələri kimi enerji sektoruna, ilk növbədə, neft və qaza əsas versə də, Azərbaycanın ixrac bazasını şaxələndirməsi getdikcə daha çox aktuallaşır. Bu şaxələndirmə uzunmüddətli iqtisadi sabitliyi təmin etmək, enerji bazarındakı dalğalanmalara qarşı həssaslığı azaltmaq və davamlı artımı dəstəkləmək üçün həll edilməli olan bir sıra aktual məsələlərdən irəli gəlir. İlk növbədə, karbohidrogen ixracına həddən artıq asılılıq Azərbaycanı qlobal enerji qiymətlərindəki dəyişikliklərə qarşı həssas vəziyyətə salaraq, onun iqtisadi sabitliyini təhlükə altında saxlayır. Lakin son 10 illik ərzində Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün investisiyalar qoyulur. Ərazilərin potensialına uyğun olaraq qiymətləndirmə siyasəti həyata keçirilərək strategiyalar formalaşdırılır.

Son dövrlər Azərbaycan iqtisadiyyatının daxilində sürətli inkişaf dinamikasının nəzərəçarpacaq dərəcədə müşahidə olunduğu müşahidə edilir. İqtisadi artım tempi Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) illik genişlənməsini ifadə edir (Shamil A. F., 2020).

Azərbaycanın genişlənən potensialı istehsalın və ixracın genişləndirilməsi, xarici ticarətin şaxələndirilməsi, rəqabətqabiliyyətli və ixracyönümlü qeyri-neft sənayesinin inkişafı üçün mühüm perspektivlərə malikdir (Aliyev I.,2022).

Aşağıdakı ixrac məhsul qrupları 2022-ci il ərzində Azərbaycanın qlobal tədarüklərində ən yüksək dollar dəyərini təmsil edir. Həmçinin, hər bir ixrac kateqoriyasının Azərbaycandan ümumi ixrac baxımından təmsil etdiyi faiz payı göstərilir. Neft daxil olmaqla digər yanacaqlar ilə birlikdə: 35,3 milyard ABŞ dolları (ümumi ixracın 92,5%-i) təşkil edir.

Cədvəl 1.

Azərbaycanın ixrac məhsulları

Məhsul	**Gəlir**
Neft	35,3 milyard ABŞ dolları (ümumi ixracın 92,5%-i)
Plastik məmulatlar:	386,2 milyon dollar (1%)
Alüminium:	217,6 milyon dollar (0,6%)
Pambıq:	213,8 milyon dollar (0,6%)
Gübrələr:	210,7 milyon dollar (0,6%)
Qiymətli metallar:	190,2 milyon dollar (0,5%)
Dəmir, polad:	90,2 milyon dollar (0,2%)

Mənbə: https://www.worldstopexports.com/azerbaijans-top-10-exports/

Azərbaycanın ilk 10 ixracı onun qlobal daşınmalarının ümumi dəyərinin 98,1%-

ni təşkil edib. Neft də daxil olmaqla mineral yanacaqlar 2021-ci ildən 2022-ci ilə qədər 79,8% artaraq ilk 10 ixrac kateqoriyası arasında ən sürətlə artım müşahidə olunmuşdur. (https://www.worldstopexports.com/azerbaijans-top-10-exports/)

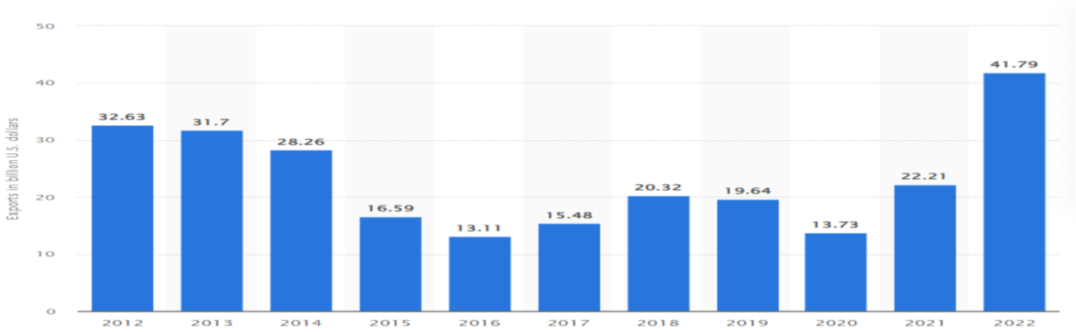

Mənbə: https://www.statista.com/statistics/457641/export-of-goods-to-azerbaijan/

Şəkil 1. Azərbaycanın 2012-ci ildən 2022-ci ilə qədər malların ixracı (milyard ABŞ dolları ilə)

Azərbaycanın ən çox ixrac etdiyi xam neft (13,5 milyard dollar), neft qazı (5,73 milyard dollar), rafine edilmiş neft (641 milyon dollar), xam pambıq (209 milyon dollar) və qızıl (202 milyon dollar) daha çox İtaliyaya (9,46 milyard dollar) ixrac olunur. Türkiyə (2,83 milyard dollar), Rusiya (931 milyon dollar), İsrail (898 milyon dollar) və Xorvatiyada bu sıradadır (741 milyon dollar). (https://oec.world/en/profile/country/aze)

Azərbaycanın ən çox idxal etdiyi mallar avtomobillər (815 milyon dollar), buğda (354 milyon dollar), qablaşdırılmış dərmanlar (308 milyon dollar), yayım avadanlığı (283 milyon dollar) və emal edilmiş neftdir (260 milyon dollar), əsasən Türkiyədən (2,37 milyard dollar), Rusiyadan idxal olunur. (2,24 milyard dollar), Çin (1,28 milyard dollar), Böyük Britaniya (531 milyon dollar) və Gürcüstan (528 milyon dollar) kimi buraya daxildir. (https://oec.world/en/profile/country/aze)

Qrafik 1.

Azərbaycanın məhsulları əsas ixrac etdiyi ölkələr

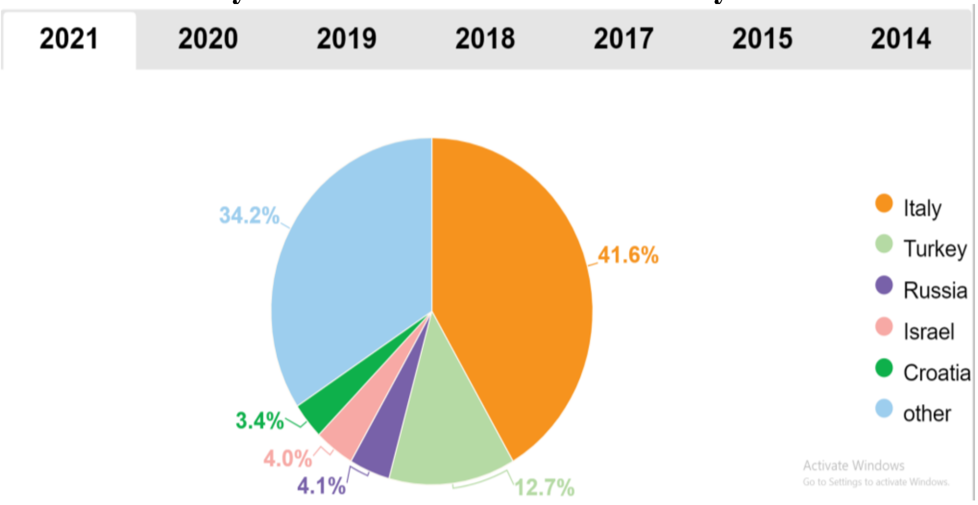

Mənbə: https://www.britannica.com/place/Azerbaijan/Trade

Azərbaycanın yerli mallarının ixrac perspektivlərinin genişləndirilməsi ölkə iqtisadiyyatının genişlənməsi və şaxələndirilməsi üçün mühüm addımdır. Azərbaycan son illərdə bu sahədə nəzərəçarpacaq irəliləyişlər əldə etsə də, bir çox problem və problemlərlə üzləşməkdə davam edir. İxrac perspektivlərini artırmaq üçün ölkənin məhsulların diversifikasiyası ilə məşğul olması mütləqdir. Bu, qeyri-neft sektorlarının, o cümlədən kənd təsərrüfatı, istehsal və yüksək texnologiyalı müəssisələrin yetişdirilməsini və inkişafını nəzərdə tutur. Aşağıdakı məsələlərin diqqətə alınması Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirəcəkdir:

- İxrac potensialını artırmaq üçün ölkənin bilavasitə coğrafi yaxınlığından kənarda yeni bazarları kəşf etməsi və onlara daxil olması zəruridir. Bura Asiya, Avropa və digər regionlarda potensial perspektivlərin araşdırılması daxildir, bu da ticarət sazişlərinin yaradılmasını və danışıqlar prosesinə cəlb olunmasını tələb edir.
- Qlobal bazarlara çıxış əldə etmək üçün beynəlxalq keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarına riayət olunmasının təmin edilməsi çox vacibdir. Qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün çoxsaylı Azərbaycan məhsullarının beynəlxalq norma və standartlara uyğun olması tələb olunur.
- Azərbaycan məhsullarının beynəlxalq miqyasda tanıdılmasında effektiv brendinq və marketinq strategiyalarının həyata keçirilməsi əsas rol oynayır. Güclü marketinq strategiyasının həyata keçirilməsi Azərbaycan malları və xidmətləri haqqında müsbət təsəvvür yaratmaq və bununla da beynəlxalq istehlakçıları və müəssisələri cəlb etmək potensialına malikdir.
- İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ixrac potensialının genişlənməsində həlledici rola malikdir. Sahibkarlığın təşviqi və enerjidən başqa sahələrdə innovasiyaların təşviq edilməsi potensial olaraq ixrac potensialı olan yeni, satıla bilən mal və xidmətlərin yaranmasına kömək edən əsas amillərdəndir.
- Xarici sərmayələrin cəlb edilməsi və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması üçün siyasi sabitliyin və effektiv idarəçiliyin mövcudluğu böyük əhəmiyyət kəsb edir.
- Maliyyə dəstəyi yəni məhsul istehsalının inkişafı üçün kredit imkanlarına çıxışı təmin etməklə müəssisələrin istehsal gücünün artırılmasında həlledici rol oynayır. (World Bank, 2020).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Aliyev I., (2022) Development strategy of non-oil industry in the country.
2. Shamil, A. F. (2020). AZERBAIJAN'S EXPORT POTENTIAL AND ITS DEVELOPMENT PROSPECTS. Economic and Social Development: Book of Proceedings, 3, 13-19.
3. World Bank, 2020: https://pubdocs.worldbank.org/en/ 293551524671526045/mpo-aze.pdf
4. https://oec.world/en/profile/country/aze
5. https://www.britannica.com/place/Azerbaijan/Trade
6. https://www.statista.com/statistics/457641/export-of-goods-to-azerbaijan/
7. https://www.worldstopexports.com/azerbaijans-top-10-exports/

Musayev Azər Rəjdin oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail:azer_095@mail.ru

AZƏRBAYCANDA MİLLİ İNNOVASİYA SİSTEMİNİN MÜASİR İNKİŞAF MODELİNİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

İqtisadiyyatın daha da transformasiyası, müasir istehsalın inkişafı və identifikasiyası üçün şərait tamamilə texnoloji, avadanlıq, təşkilati formalar və iqtisadi idarəetmə üsulları sahəsində yeni həll yollarına, yəni müxtəlif innovasiyalara əsaslanmalıdır. İqtisadiyyatın innovativ komponentinin inkişafının öyrənilməsinə kompleks yanaşma innovativ sistemlərin inkişafı üçün innovativ potensial və resurslardan birgə istifadəyə əsaslanır.

Ölkə iqtisadiyyatının innovativ inkişafının struktur-funksional təşkilatının formalaşması istiqamətində milli innovasiya sistemlərinin (MİS) xüsusiyyətləri üzə çıxarılır. MİS konsepsiyası bir-biri ilə əlaqəli bütün institusional strukturların və institutların (iri, kiçik və orta biznes, ali təhsil müəssisələri və tədqiqat mərkəzləri, dövlət orqanları və regional hakimiyyət orqanları, texnologiya transfer mərkəzləri, maliyyə bazarları və s.) innovativ inkişafa və onun istiqamətlərinə təsir göstərir ki, onun əsas elementləri MİS-in əsas məqsədlərinə nail olmaq üçün birlikdə işləyir [1, s.160].

Milli innovasiya sisteminin inkişafı, bir tərəfdən, innovasiya istehlakçılarının (texnoloji parklar, vençur firmaları, lizinq şirkətləri, innovasiya klasterləri, kiçik və orta innovativ müəssisələr və innovasiyaları maliyyələşdirən iri sənaye və maliyyə qrupları) aktiv fəaliyyəti ilə təmin edilir, digər tərəfdən isə innovasiya prosesini tənzimləyən və stimullaşdıran dövlət orqanlarının nəzarəti altında fəaliyyətləri milli səviyyədə həyata keçirilir. Milli səviyyədə səlahiyyətli orqanlara vergi güzəştlərindən istifadə etmək, innovasiya işlərinin məqsədyönlü maliyyələşdirilməsini həyata keçirmək, dövlət sifarişləri və innovasiya prosesində iştirak edən subyektlərin münasibətlərinin qanunvericilik-hüquqi tənzimlənməsi ilə məşğul olmaq səlahiyyəti verilir [2, s.231-240].

İnnovativ fəaliyyətin aktivləşdirilməsi strategiyasının mühüm komponenti kimi müvafiq alətlər toplusunun yaradılması bu fəaliyyətin stimullaşdırılması və maliyyələşdirilməsini, eləcə də dəstəkləyici institusional strukturların, şəbəkə və klaster birləşmələrinin formalaşdırılmasını əhatə edir. İnnovativ fəaliyyətin inkişafı və daha da stimullaşdırılması imkanları birbaşa dövlət, elm və biznesin qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır. Eyni zamanda, ölkələrin iqtisadi inkişaf mərhələlərindən asılı olaraq bu elementlərin qarşılıqlı əlaqə formaları fərqlənir.

Birləşməsi innovasiya sferasında dövlət, elm və biznes arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqənin struktur və funksional təşkilini təyin edən amillər toplusu müəyyən edilmişdir.

İnnovativ sferada dövlət, elm və biznes arasında prinsipial yeni qarşılıqlı əlaqə prosesinin formalaşdırılması üçün onun struktur-funksional təşkilinin digər formalarına xas olmayan yeni sistem keyfiyyətləri yaratmaq lazımdır. Yeni sistem xassələrinin və sistemin təşkilati formalarının formalaşmasının əsası onların böyüyə və toplana

bildiyi əvvəlki formaların inkişafı ola bilər ki, bu da mərkəzləşmənin həddi səviyyəsinə çatmasına gətirib çıxarır. Burada öz-özünə təşkilati çevrilmə–dövlət, elm və biznesin qarşılıqlı əlaqəsi prosesi baş verir.

Azərbaycan MİS-in sistem münasibətlərinin morfoloji xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir: innovasiyaların bazarda tətbiqi sistemində zəif qarşılıqlı əlaqə; yeni biliklərin formalaşdırılması, transformasiyası və yayılması sahəsində elmi müəssisələrin muxtariyyəti; ali təhsil müəssisələrinin yeni biliklərin yaradılması, transformasiyası və yayılması, innovasiyaların kommersiyalaşdırılması və tətbiqi proseslərindən ayrılması; Azərbaycan MİS-nin Avropa ölkələrinin və dünyanın innovasiya sistemləri ilə aydın inteqrasiyasının olmaması; Azərbaycan MİS daxilində münasibətlərin üstünlük təşkil edən bir istiqamətliliyi (şaquli idarəetmə); MİS elementləri arasında ifadə olunmamış əlaqələr və s.

Morfoloji xüsusiyyətlərinə görə, Azərbaycanda MİS-in formalaşmasına müəyyən amillərin birləşmiş təsiri, "üçlü spiral" komponentlərinin öz-özünə təşkil edilməsinə şərait yaratmağa imkan verir. MİS-in struktur və funksional transformasiyalarının özünütəşkiletmə xarakteri Azərbaycanın "üçlü spiral" modelinə uyğun olaraq milli iqtisadiyyatın innovativ inkişafına keçidi zamanı institusional komponentlərin yaradılması prosesinə başlamaqda dövlətin artan rolunu müəyyən edir[3].

Beşinci texnoloji sistemin texnologiyaları əsasında innovativ iqtisadiyyata rəvan keçidi həyata keçirmiş inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin təhlili aparılmışdır ki, bu da Azərbaycan iqtisadi sistemində baş verən innovativ proseslərin spesifikliyini vurğulamağa imkan verir.

“Üçlü spiral” modeli çərçivəsində hər üç fundamental institusional sferanın (dövlət, elm (universitetlər), biznes) öz ənənəvi missiyalarına malik olması əsaslandırılır, lakin biliyə əsaslanan cəmiyyətdə onlar yeni funksiyaların rolunu oynamağa, digər institusional sahələrin funksiyalarını yerinə yetirməyə başlayırlar. Eyni zamanda, müxtəlif ölkələrdə institusional sahələrin balanslaşdırılmış qarşılıqlı əlaqəsinə nail olmaq üçün təşkilati institusional formaların təkamül yolları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir[4].

İnnovativ milli iqtisadi inkişafın məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi əsasında hökumət, elm və biznes arasında qarşılıqlı əlaqənin struktur-funksional yenidən qurulmasının orijinal postulatı formalaşdırılır. Bu cür məqsədlər Azərbaycanın "üçlü spiral" modelinə uyğun olaraq milli iqtisadiyyatın innovativ inkişafına doğru irəliləməsi üçün dövlət, elm və biznes arasında qarşılıqlı əlaqə prosesinin yaradılması konsepsiyasının vahid trayektoriyasını qurmağa imkan verir. Bu konsepsiyanın komponentlərinin və onlar arasındakı əlaqələrin struktur sintezini həyata keçirmək üçün beş səviyyədə açıqlanan iyerarxik təşkil edilmiş elementlər sistemi şəklində təqdim olunur: metodoloji, məqsəd qoyma, metodik, instrumental, təşkilati.

Nəticə

Azərbaycanda dövlətin səylərinə baxmayaraq, elm və biznes arasında davamlı qarşılıqlı əlaqə sxemləri hələ də kifayət qədər istifadə edilmir. Çoxşaxəli şəbəkə əlaqələri təcrübəsinin inkişafına bir sıra daxili məhdudiyyətlər və ümumi iqtisadi, texnoloji və institusional xarakterli problemlər mane olur.

Ölkənin inkişafı üçün ən mühüm aspektlərdən biri olan biznes, elm və dövlət arasında qarşılıqlı əlaqə prosesinin innovativ fəaliyyət sferasında transformasiyası istiqa-

mətləri həyata keçirilir. İqtisadi və sosial sahədə özünü göstərən bu cür əməkdaşlıqdan səmərə almaq nəzərdə tutulur, yəni: innovativ və investisiya inkişafı sürətlənir, dövlət büdcəsinin gəlirləri artır; kommersiya təşkilatları istehsal xərclərini azaldır və mənfəəti artırır; sosial-mədəni infrastrukturun vəziyyəti yaxşılaşır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kərimova, T.İ. İnnovasiyayönümlü iqtisadi inkişaf siyasəti və milli innovasiya siyasətinin formalaşması məsələləri // AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu innovasiyalı inkişafın sosial-iqtisadi problemləri mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı. – 2010. – s.157-161.
2. İsmayılov A., Alıyev X. İnnovasiya əsaslı iqtisadi inkişaf və dövlət təşviqlərinin əhəmiyyəti. // JOURNAL OF QAFQAZ UNIVERSITY- ECONOMICS AND ADMINISTRATION. 2013. Volume 1, Number 2. Pages 231-240.
3. Alıyev X., Muradzadə N., İsmayılov A., Qasımov İ., Qasımov Ə. "Azərbaycanda Universitet-Dövlət-Sənaye əlaqələri: kim nə istəyir?" Bakı, "UNEC" nəşriyyatı – 2023, 160 səh.
4. Qasımov Ə. "Universitet-Sənaye əməkdaşlığı: mövcud problemlər və çağdaş çağırışlar" 24 may 2016. Diskurs.az saytı.

Piriyev Qəhrəman Məhəmməd oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
E-mail: qpiriyev95@gmail.com

İQTİSADİYYATDA BÖHRANLARIN İDENTİFİKASİYASI VƏ MÜBARİZƏNİN METOD VƏ VASİTƏLƏRİ

Günümüzdə müxtəlif jurnallarda, kitablarda və qəzetlərdə də olsa biz maliyyə böhranı və ya iqtisadi böhran terminlərini tez-tez görürük. Onların mənaları bir-biri ilə nə qədər də oxşarlıq təşkil etsə də, onlar bir-biri ilə heç də eyni deyil və qarışdırmaq olmaz. Əsasən maliyyə və bank sektorlarında baş verən problemlərin məcmusunu maliyyə böhranı özündə cəmləyir. Qeyd edə bilərik ki, kapital və valyuta bazarları, banklar, maliyyə institutları bu sektorun tərkib hissələrinə aiddir. Deyə bilərik ki, istənilən bir ölkənin əsas bank sistemi, yəni mərkəzi bank sistemi tənəzzülə uğrayarsa, o da öz növbəsində ölkədə fəaliyyət göstərən bütün bankların iş sistemini tədricən zəiflədərək sonunda maliyyə böhranına gətirib çıxaracaqdır. Həmçinin banklardan borcalanların da öz öhdəliklərini yerinə yetirməməsi və yüksək məbləğdə və ya sayda ödəyicilərin öz borclarını ödəməməsi də maliyyə böhranının yaranmasının səbəblərindəndir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlərin get-gedə artması və ya uzun bir müddət davam etməsi, öz növbəsində, də ölkənin artıq makroiqtisadi göstəri-

cilərini də öz təsir dairəsinə almasına başlayacaqdır. Makroiqtisadiyyatın özü işsizlik, inflyasiya və eləcə də ÜDM-nin özünü də əhatə etməkdədir. Habelə, yüksək faiz dərəcələrinin də meydana gəlməsi makroiqtisadi amillərə təsir göstərən məsələlərdəndir.

Yuxarıda sadaladıqlarımızın nəticəsidir ki, bəşəriyyət qara ölüm epidemiyası ilə, vəba xəstəliyi və həmçinin ispan qripi kimi müxtəlif dərəcəli dağıdıcı və sarsıdıcı təsirlərə malik olan gözlənilmədən baş qaldıran bir ağır dövrə şahidlik etmişdir. Epidemik xəstəliklər sosial həyata göstərdikləri təsirlərlə bitmir, həmçinin iqtisadi həyata da mənfi təsirləri ilə iqtisadi tənəzzül proseslərinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Epidemik xəstəliklərin yüksək dərəcədə dağıdıcı təsirə malik olması Koronavirus pandemiyasının vüsət aldığı dövrdə bir daha ortaya çıxmış oldu. İnsanların sağlamlığından başlayaraq sosial həyatlarına kimi və iqtisadiyyatın bütün sahələrindən təhsil sektorlarının hamısına göstərdiyi təsir nəticəsində çox böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı(ÜST) tərəfindən qlobal pandemiya elan edilən Koronavirus (Covid-19) ilkin olaraq Çində başlamış və qısa zaman kəsiyində bütün dünyaya yayılaraq insanların sağlamlığına və əhalinin həyat tərzinə öz sarsıdıcı təsirlərini göstərməyə davam etməkdədir. Pandemiya yerli sektorlar və sosial həyatla yanaşı, beynəlxalq iqtisadiyyata da təsirini göstərir. Araşdırmamızda tarix boyu dünyada baş vermiş epidemik xəstəliklər və böhran vəziyyəti yaratmış pandemiyaların iqtisadiyyata təsirlərinin konseptual şəkildə izahı verilir. Uzun illər ərzində bir çox xəstəlik növləri vardır ki, vəba, ispan qripi, donuz qripi, tif və Honq-Konq qripi adı ilə dünyada pandemiya kimi qeydə alınmışdır.

Şimali Avropada epidemiya kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının azalmasından sona urbanizasiya prosesinin də dəyişmə faizinə təsir göstərmişdir. Məskunlaşmaq üçün yeni ərazilər çox az sayda açılırdı və eyni zamanda gəmi ticarəti də yalnız bir qisim iri şəhərlərdə davam edirdi. 1348-1351-ci illər arasında çox axır nəticələrlə yadda qalan bu epidemiyada 23,8 milyon insan həyatını itirmişdir ki, bu da Avropa əhalisinin təqribən üçdə biri demək idi. Bütün bu proseslərdən sonra böyük bir inflyasıyanın da başlanacağı qaçınılmaz idi. Fransa Kralının da 1351-ci ildə verdiyi fərmanın məqsədi məhz bu inflyasiyanın nəticələrini yüngülləşdirməkdən və yüksələn qiymətləri nəzarətdə saxlamaqdan ibarət idi.

"Qara Ölüm" kimi bilinən vəba epidemiyasının dağıdıcı və sarsıdıcı təsirləri 1347-ci illəri əhatə etməklə XXIII əsrə qədər davam etdi və çox güclü iqtisadi tənəzzülə səbəb olmaqla yanaşı, 60 milyondan çox insan həyatının itirilməsi təqribən 200 ilə yaxın bir durğunluqla nəticələndi. Ticari fəaliyyətə qoyulan qadağalar, insanların həyatına tətbiq edilən bir sıra məhdudiyyətlər sonraki dövrlərdə imperializm adlandırılaraq tacirləri yeni bazar istiqamətləri axtarmağa sövq etdi

Vəba pandemiyası 1817-ci ildə 1923-cü ilə qədər fasilələrlə 6 fərqli və böyük pandemiyanın yaramasına səbəb oldu ki, bu pandemiyalar da Hindistan üzərindən Avropaya qədər uzanan yolları əhatələdi. Bu pandemiyalar arasında olan fərqlərin səbəbi onların müxtəlif ərazilərdə olması və fərqli iqlim şəraitində inkişafıdır.1830-cu illərin sonlarına doğru İngilislər tərəfindən Avropaya qədər gəlib çıxan bu pandemiya ən sarsıdıcı nəticələri ilə yadda qalmışdır. Xəstəlik aşkarlanan insanlar cəmi bir neçə saat ərzində həyatlarını itirirdilər.

Hindistandan Avropaya qədər uzanan bu pandemiya müxtəlif mənbələrdə fərqli göstərilsə də, ümumilikdə 1817,1829,1852,1863,1881 və 1899-cu illərdə qeydə alınmışdır. 19-cu əsrin ortalarında xəstəliyin təsirinin azaldığı bildirilsə də, Avropada 1912-ci ilə qədər artıq 11 milyon insan həyatını itirmişdir.

Tarixi gedişata nəzər salanda görə bilirik ki, iqtisadi inkişaf və demoqrafik artımlar heç də hər zaman uğurlu nəticələrə gətirib çıxarmır. Belə ki, ticarət əlaqələri, kommunikasiya və qarşılıqlı əlaqələr sistemi artdıqca əhalinin sıx yerləşdiyi ərazilərdə və cəmiyyətdə vəba epidemiyası kimi xəstəliklər də sürətlə yayılır. Vəba epidemiyası səbəbi ilə müxtəlif istehsal sahələrində, kənd təsərrüfatında və müxtəlif sahələrdə məhsuldarlıq azalmış, işçi qüvvəsi çatışmazlığı yaranmışdır. Bu da, öz növbəsində, sosial bərabərsizlikdə özünü biruzə vermişdir. Artıq illərlə bu epidemiya ilə mübarizə aparmağa məcbur olan Avropa ölkələri yaşadıqları faciələrdən dərs çıxarmağa çalışırdılar. Ətraf mühitin və ictimaiyyətin qorunması üçün islahatların vacibliyini dərk etmişdilər. Həm də çox yaxşı anlayırdılar ki, bu tədbirləri yalnız texnika və texnologiyanın və iqtisadi infrastrukturun inkişafına nail olmaqla həyata keçirmək mümkündür. Bu da elmin və texnologiyanın inkişafı yönündə güclü bir motivasiya demək idi. Digər tərəfdən də içməli su ehtiyatının qorunması, səmərəli istifadə və ətraf mühitin çirklənməsinin də vacibliyini anladıqlarını görə bilirik.

Hal-hazırda isə davam edən pandemiya “Covid-19”-dur. Dünya əhalisinin yaşam tərzləri epidemik xəstəliklərin yayılma sürətinə və təsir dairəsinin genişliyində əhəmiyyətli rol oynayır, belə ki, biz dünya səviyyəsində urbanizasiya prosesinin sürətli şəkildə inkişafını görürük. İnsanların kəndlərdən və şəhər ətrafı ərazilərdən daha çox şəhər mərkəzlərində, ölkələrin iri şəhərlərində daha çox cəmləşməsi də vacib amillərdəndir. İstənilən inkişaf etmiş və ya inkişafda olan ölkələr üzrə əhalinin paylanmasına nəzər yetirsək, görərik ki, ölkə ərazisi üzrə insanların əksəriyyəti qeyri-bərabər paylanaraq şəhərlərdə yaşamağa üstünlük vermişlər. Odur ki, insanlar birbaşa olaraq çox asanlıqla virusların əsas hədəfinə çevrilir, ətraf mühit korlanmaqla yanaşı, təbii su ehtiyatları azalır və urbanizasiya prosesi ilə əlaqədar olaraq virusların yayılması üçün əlverişli bir mühit yaranmış olur. Bunların da nəticəsidir ki, dünyada iqlim dəyişkənliyi hiss edilir, əhalinin ərzaq tələbatlarının qarşılanmasında çətinliklər özünü göstərir və qlobal qıtlıq qaçınılmaz bir hal olur. Bütün tarix boyunca yaşanmış epidemik xəstəlikləri nəzərdən keçirərkən görürük ki, onların bu formada sürətli yayılmasının arxasında həmçinin də insanların təbiətin fəaliyyətinə vurduğu zərərlər, məskunlaşma formaları və su ehtiyatlarından düzgün istifadə etməmələri dayanır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Qlobal maliyyə böhranı: “İqtisadi təhlükəsizliyin Azərbaycan modeli və dünya təcrübəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2010.
2. Süleymanov E., Zeynalov A., “Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri”, “Qafqaz Universiteti Jurnalı”, Bakı, 2009, səh.111-119.
3. Zeynalov V.Z., “Qlobal maliyyə böhranı və antiböhran tədbirləri: təhlil və qiymətləndirmə”, Bakı, 2012.

Ağayeva Sara Xəlil qızı,
doktorant,
Bakı Dövlət Universiteti,
E-mail: sara.aghayeva@gmail.com

TƏCRÜBƏDƏ QRUPLARLA SOSİAL İŞİN ƏHƏMİYYƏTİ

Giriş

Qruplarla aparılan sosial iş müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün bir araya gəlmiş və mütəmadi şəkildə görüşərək müxtəlif fəaliyyətlərdə iştirak edən insanlarla aparılan sosial iş müdaxiləsidir. Çətin tərbiyə olunan və ya əlilliyi olan uşaqların valideynlərindən, tənha yaşayan insanlardan, qanunla münaqişədə olmuş insanlardan, zorakılığa məruz qalmış qadınlardan və digər çətin həyat şəraitində olan şəxslərdən qrup təşkil etmək olar.

Robert Barkerin "Sosial iş lüğəti" kitabında qruplarla aparılan sosial işə aşağıdakı cür tərif verilmişdir: "Qruplarla sosial iş oxşar maraqları və ya ümumi problemləri paylaşan az sayda insanın müntəzəm olaraq toplaşdığı və ümumi məqsədlərinə çatmaq üçün nəzərdə tutulmuş fəaliyyətlərlə məşğul olduğu sosial işə müdaxilənin istiqaməti və üsuludur. Qrup psixoterapiyasından fərqli olaraq, qrup işinin məqsədləri mütləq emosional problemlərin həlli deyil. Məqsədlərə həmçinin məlumat mübadiləsi, sosial problemin həlli yollarının tapılması, sosial bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, antisosial davranışların dəyişdirilməsi daxildir. Müdaxilə üsullarına nəzarət edilən terapevtik müzakirələr daxildir, lakin bunlarla məhdudlaşmır... psixomaarifləndirmə, özünə dəstək." [4, s. 449]

Qrup növləri

Təcrübədə insanların ehtiyaclarına uyğun olaraq, qrup mühitində fərdlərin qarşılıqlı əlaqələrinin onların rifahına və şəxsi inkişafına böyük təsir göstərməsi üçün müxtəlif sosial iş qrup növləri tətbiq edilir. Qrupların əsas növləri kimi aşağıdakılar göstərilir:

- Terapiya qrupları: Bu qruplar psixi sağlamlıq problemləri, travma, ünsiyyət problemləri və ya digər psixoloji narahatlıqlarla qarşılaşan şəxslərə terapevtik dəstək və müdaxilələr təmin etməyə yönəlmişdir. Təcrübəli terapevt və ya sosial işçinin rəhbərlik etdiyi terapiya qrupları üzvlərin emosiyalarını araşdırmaları, təcrübələrini bölüşmələri, rifah və şəxsi inkişaf istiqamətində işləmələri üçün təhlükəsiz və məxfi məkan yaradır.
- Dəstək qrupları: Dəstək qrupları xərçəng xəstələri, qayğı göstərilən, sevilən birinin itkisinə görə kədərlənən fərdlər və ya asılılığın bərpası kimi xüsusi problemlərlə üzləşən insanlar, yəni oxşar həyat şəraitini paylaşan şəxsləri bir araya gətirir. Bu qruplar emosional dəstək, təşviq və aidiyyət hissi təklif edir, çünki üzvlər öz təcrübələrini anlayan başqaları ilə əlaqə saxlayır.
- Psixo-maarifləndirmə qrupları: Psixo-maarifləndirmə qrupları valideynlik üsulları, stresin idarə edilməsi, ünsiyyət bacarıqları və ya mübarizə strategiyaları kimi xüsusi mövzularda məlumat, bacarıq və biliklərin təmin edilməsinə diqqət yetirir. Bu qruplar fərdləri həyat problemlərini effektiv şəkildə idarə etmək üçün praktiki vasitələrlə gücləndirmək məqsədi daşıyır.

- Özünə dəstək qrupları: Özünə dəstək qruplarına çox vaxt oxşar çətinliklərin öhdəsindən gəlmiş, təcrübələri olan şəxslər rəhbərlik edirlər. İştirakçılar bir-birlərini dəstəkləməkdə, resursları bölüşməkdə və öz bərpa və ya şəxsi inkişaf səyahətlərinə əsaslanan rəhbərlik təklif etməkdə fəal rol oynayırlar.

- Tapşırıqyönümlü qruplar: Tapşırıqyönümlü qrupların peşə təhsili, işə hazırlıq və ya icma layihələri kimi nail olmaq üçün xüsusi məqsədi və ya vəzifəsi var. Bu qruplar dəstəkləyici və əməkdaşlıq mühitində bacarıqların inkişafına və məqsədə çatmağa diqqət yetirirlər.

- İcma qrupları: Sosial işçilər icma birliyini təşviq etmək, yerli problemləri həll etmək və icmanın səlahiyyətlərini artırmaq məqsədi daşıyan icma əsaslı qrupları asanlaşdırır. Bu qruplar problemləri kollektiv şəkildə müəyyən etmək və həll etmək və ya dəyişikliyi dəstəkləmək üçün icma üzvlərini bir araya gətirir. [5, s. 10-11]

Qrup dinamikası

Təcrübədə çətin həyat şəraitində olan şəxslərin problemlərinin həllində qrup müdaxiləsinin effektivliyinə q**rupun ölçüsü, tərkibi, müddəti, dinamikası əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.** Qruplarla effektiv təcrübə üçün sosial işçilər qrup üzvlərinin davamlı qarşılıqlı əlaqəsi zamanı meydana çıxan qrup dinamik proseslərini başa düşməli, bu dinamikanın müxtəlif irqi, etnik və sosial-iqtisadi mənşəli üzvlərə təsirini nəzərə almalı, yaranan dinamikanın qrupların cari və gələcək fəaliyyətinə təsirini qiymətləndirməli, üzvlərin iştirakını və məmnunluğunu asanlaşdıran qrup dinamikasının inkişafına rəhbərlik etməli, eyni zamanda qrupa məqsədlərinə nail olmaq imkanı yaratmalıdır.

Qrup dinamikası aşağıdakı beş sahə şəklində konseptuallaşdırıla bilər:

1. Ünsiyyət prosesləri və qarşılıqlı əlaqə nümunələri

Sosial iş qruplarında məlumat mübadiləsi, ehtiyacların ifadə edilməsi və üzvlər arasında anlaşmanın gücləndirilməsi üçün effektiv ünsiyyət çox vacibdir. Ünsiyyət nümunələrini anlamaq, anlaşılmazlıqlar və ya münaqişələr kimi effektiv ünsiyyət üçün maneələri müəyyən etməyə kömək edə bilər və qrup daxilində ünsiyyəti yaxşılaşdırmaq üçün strategiyaları asanlaşdıra bilər.

2. Şəxslərarası cazibə və birlik

Şəxslərarası cazibə qrup üzvləri arasında bəyənmə və ya yaxınlıq dərəcəsinə aiddir. Uyğunluq isə qrup daxilində birlik və həmrəylik səviyyəsini əks etdirir. Sosial iş qruplarında, müsbət şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulması və birliyin təşviq edilməsi üzvlərin ümumi məqsədlərə doğru birlikdə işləmək üçün bağlı hiss etdikləri və motivasiya olunduğu dəstəkləyici mühit yaratmaq üçün vacibdir. Güclü şəxsiyyətlərarası əlaqələr qrupun mənəviyyatını və məhsuldarlığını artıra bilər, həmçinin üzvlərin ümumi rifahına töhfə verə bilər.

3. Sosial inteqrasiya və təsir

Sosial inteqrasiya fərdlərin qrupa nə dərəcədə bağlı olduqlarını və onun məqsəd və dəyərləri ilə eyniləşdirmə dərəcəsini əhatə edir. Təsir qrup üzvlərinin bir-birinin düşüncələrinə, hisslərinə və davranışlarına təsir etmək qabiliyyətinə aiddir. Sosial iş qruplarında sosial inteqrasiyanın təşviqi üzvlər arasında aidiyyət və inklüzivlik hissini inkişaf etdirməyi, eyni zamanda üzvlərin bir-birinə təsirinin tanınmasını və istifadəsini nəzərdə tutur. Müsbət sosial qarşılıqlı əlaqələri və ortaq qərar qəbuletmə proseslərini təşviq etməklə, sosial iş qrupları üzvlər arasında əməkdaşlığı gücləndirə bilər.

4. Güc və nəzarət

Güc dinamikası qrup daxilində səlahiyyət və təsir bölgüsünə, həmçinin hakimiyyətin həyata keçirildiyi və mübahisələndirildiyi mexanizmlərə aiddir. Nəzarət qrup proseslərinin və qərar qəbul etmə prosedurlarının tənzimlənməsi ilə əlaqədardır. Sosial iş qruplarında güc və nəzarət dinamikası resursların paylanmasına, qərarların qəbul edilməsinin nəticələrinə və qrupun ümumi fəaliyyətinə təsir göstərə bilər. Güc balanssızlığının mənfi təsirlərini yumşaltmaq və bütün üzvlərin ehtiyac və maraqlarının təmin edilməsi üçün şəffaflığı, hesabatlılığı və bərabər iştirakçılığı təşviq etmək vacibdir.

5. Mədəniyyət

Mədəniyyət qrup üzvlərinin şəxsiyyətini və davranışını formalaşdıran ortaq inancları, dəyərləri, normaları və təcrübələri əhatə edir. Sosial iş qrupları daxilində mədəni müxtəliflik müxtəlif perspektivlər və təcrübələr ortaya qoyur, qrupun kollektiv anlayışını və problem həll etmək bacarıqlarını zənginləşdirir. Mədəni fərqliliklərin tanınması və onlara hörmət edilməsi, bütün üzvlərin dəyərli və hörmətli olduqlarını hiss etdiyi inklüziv və mədəni cəhətdən səriştəli mühiti inkişaf etdirmək üçün çox vacibdir. Bundan əlavə, müştərilərin və qrupun xidmət etdiyi icmaların mədəni kontekstini başa düşmək, effektiv sosial iş müdaxilələrini həyata keçirmək üçün vacibdir. [2, s. 14-24]

Nəticə

Nəticə olaraq, qruplarla iş şəxsi inkişafı, sosial dəstəyi, kollektiv öyrənməni və təbliğatı asanlaşdırmaq potensialına görə sosial iş təcrübəsində mərkəzi yer tutur. Müdaxilə yanaşması kimi qruplardan istifadə müsbət dəyişiklik və rifahı təşviq etməkdə şəxsiyyətlərarası dinamikanın və qarşılıqlı dəstəyin gücünü qəbul edir.

Nəzəri çərçivələrə əsaslanan, praktiki təcrübə ilə məlumatlandırılan və empirik sübutlarla dəstəklənən qrup müdaxilələri səlahiyyətləndirmə, sosial ədalət və vəkillik də daxil olmaqla sosial işin əsas dəyərlərini və etikasını təcəssüm etdirir.

Sosial işçilər mürəkkəb sosial problemləri və inkişaf edən təcrübə kontekstlərini idarə etməyə davam etdikcə qrup işinin əhəmiyyəti azalmır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Charles Zastrow. Sosyal hizmete giriş. Nika Yayınevi, 2013, 109 s.
2. Charles D. Garvin, Lorraine M. Gutiérrez, Maeda J. Galinsky. Handbook of Social Work with Groups. The Guilford Press, 2004, 545 p.
3. Helen Northen, Roselle Kurland. Social Work with Groups. Columbia University Press, 2001, 525 p.
4. Robert L. Barker. The social work dictionary. 6th edition, NASW Press, 2014.
5. Zəkiyev Z., Həmzəyeva N., Əhmədzadə C. Qruplarla sosial iş. Təlim kitabçası.Bakı, 2023, 114 s.

Qasımov Murad Tapdıq oğlu,
doktorant,
Milli Aviasiya Akademiyası,
E-mail: muradqasimov@mail.ru

AVİASİYA NƏQLİYYATININ İNKİŞAFININ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ İNTEQRATİV YANAŞMANIN VƏ EKONOMETRİK MODELİN TƏTBİQİNİN ROLU

Hava nəqliyyatının inkişafının tənzimlənməsinə inteqrativ (sahələrarası) yanaşmanın əsasını təşkil edən prinsiplər bunlardır: sinergizm, aktuallıq, simbioz, sistemlilik, davamlılıq və diskretlik, ənənəvilik və yenilik. Onların həyata keçirilməsi aşağıdakıları təmin etməyə imkan verəcək: inteqrasiya birliyinin iştirakçılarının fəaliyyəti arasında sıx əlaqə, onlar arasında balans; əlavə müsbət və sinergetik effektlərin əldə edilməsi; sahələrarası rəqabətin azaldılması; avadanlıq və texnologiyaların innovativ yenilənməsi ilə irsiyyətin birləşməsi; istehsal və xidmətlərin göstərilməsi sahəsində ixtisaslaşma və kooperasiya imkanlarının artırılması, transfer qiymətlərinin tətbiqi və s.

İnteqrativ yanaşma ayrı-ayrı sahələrin bir-birinə nüfuz etməsi, No-Till texnologiyası, hava reklamı kimi yeni təsərrüfat fəaliyyət növlərinin yaradılması üzrə tədqiqatlara şərait yaradır. No-Till xüsusi təyinatlı təyyarə maşınlarından istifadə edən ən son resursa qənaət edən kənd təsərrüfatı texnologiyasıdır. Bitkiçilikdə onlardan toxum materialının tətbiqi üçün əkin zamanı, eləcə də vegetasiya dövründə - aqrokimyəvi maddələrin tətbiqi, zərərvericilərə, xəstəliklərə və alaq otlarına qarşı mübarizə, bioloji obyektlərin məskunlaşması və s. zamanı istifadə olunur. Praktiki təcrübə və modelləşdirmə nəticələri inandırıcı şəkildə sübut edir ki, No-Till texnologiyaları ekoloji təmizlik, bioloji məhsuldarlıq və iqtisadi səmərəlilik baxımından yerüstü texnologiyalarla müqayisədə daha rəqabətqabiliyyətlidir, lakin təəssüf ki, onların kənd təsərrüfatı istehsalında xüsusi çəkisi aşağıdır [1, s.30-39].

Nəqliyyatda reklamın tənzimlənməsinin institusional prinsipləri "Reklam haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsi ilə müəyyən edilmişdir [2]. Aviasiya sənayesi ilə bağlı xüsusi qaydalara gəlincə, sosial reklamın yayılması istisna olmaqla, hava limanlarında radio yayımı və ya digər səsli sərnişin xəbərdarlığı şəbəkələri vasitəsilə reklamın yayılmasının qadağan edilməsini vurğulamaq lazımdır.

İnteqrativ yanaşma aşağıdakılara imkan verir: birincisi, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti haqqında təsəvvürün formalaşmasında diskretliyin çatışmazlıqlarını aradan qaldırmağa; ikincisi, onları tənzimləmənin ayrılmaz obyekti hesab etməyə. Onun tətbiqinin nəticəsi iqtisadi fəaliyyətin müəyyən növləri arasında əlaqələrin ümumiləşdirilməsi, ümumi problemlərin dərk edilməsi və onların həlli yollarının axtarışıdır [3, s. 159].

Qlobal iqtisadiyyatda institusional dəyişikliklər baş verir ki, bu da inteqrasiya proseslərinə təsir edir. Xüsusilə, müəssisələrin iqtisadiyyatından mürəkkəb iyerarxik və məkan strukturuna malik klasterlərin iqtisadiyyatına keçid baş verir ki, bu da rəqabətə deyil, iştirakçı subyektlərin maraq və ehtiyaclarının əlaqələndirilməsinə, onların əməkdaşlığına və s. əsaslanır [4, s. 115].

Aviasiya nəqliyyatının inkişafının tənzimlənməsinə inteqrativ yanaşma onun

aviasiya nəqliyyatına yardımçı xidmətlər göstərən müəssisələrlə, hava və kosmik təyyarələrin, müvafiq avadanlıqların istehsalı, ölçü və avadanlıq, tədqiqat və naviqasiya alətlərinin istehsalı ilə əlaqələrini müəyyən etməklə həyata keçirilir. Nəticədə müəyyən edilmiş iqtisadi fəaliyyət növlərinin inkişafını tənzimləyən formalar, metodlar, vasitələr üzrə məcmu toplu üzə çıxarılır.

Bu kontekstdə ölkəmizdə hava nəqliyyatının əsas maliyyə göstəriciləri üzrə son 23 illik fəaliyyətində baş verən dəyişikliklərin ümumi daxili məhsula təsirlərin hansı qanunauyğunluqlar çərçivəsində baş verməsini müəyyən etməyə çalışaq. Bunun üçün AR DSK-nın statistik məlumatları əsasında müvafiq göstəriciləri cədvəl şəklində aşağıdakı kimi verək (Cədvəl1).

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsalının hava nəqliyyatının əsas maliyyə göstəricilərindən ekonometrik asılılıq modelini qurmaq üçün istifadə edilən rəsmi statistik məlumatlar

İllər	Ümumi daxili məhsul (ÜDM), mlrd. manatla (Y1)	Hava nəqliyyatında daşımalardan əldə olunan gəlir, mlrd. manatla (X1)	Hava nəqliyyatında daşımalara çəkilən xərclər, mlrd. manatla (X2)	Hava nəqliyyatında əsas kapitala investisiyalar, mlrd manat (X3)	Hava nəqliyyatında əsas fondların istifadəyə verilməsi, mlrd. manat (X4)
2000	4,718	0,064	0,071	0,008	0,009
2001	5,316	0,066	0,075	0,001	0,003
2002	6,063	0,074	0,090	0,0003	0,001
2003	7,147	0,133	0,124	0,013	0,032
2004	8,530	0,161	0,176	0,040	0,011
2005	12,523	0,179	0,211	0,094	0,118
2006	18,746	0,223	0,248	0,108	0,108
2007	28,361	0,326	0,309	0,054	0,083
2008	40,137	0,372	0,351	0,068	0,100
2009	35,602	0,331	0,394	0,100	0,032
2010	42,465	0,389	0.438	0,229	0,214
2011	52,082	0,558	0,512	0,031	0,180
2012	54,744	0,619	0,538	0,153	0,280
2013	58,182	0,780	0,679	0,010	0,282
2014	59,014	0,838	0,770	0,619	0,082
2015	54,380	0,828	0,810	0,399	0,397
2016	60,425	1,540	0,975	0,010	0,010
2017	70,338	1,650	1, 630	0,397	0,402
2018	80,092	2,670	2, 190	0,039	0,039
2019	81,681	2,400	2 ,270	0,034	0,034
2020	72,578	3,040	2, 900	0,110	0,110
2021	93,203	3,880	3,420	0,147	0,147
2022	133,825	4,910	4,710	0,089	0,089

Cədvəl 2.

Reqressiya tənliyinə daxil olan dəyişənlər üzrə təsviri statistika

	X1	X2	X3	X4	Y
Mean	1,131783	1,038739	0,119709	0,12013	46,96313
Standard Error	0,282078	0,259328	0,032412	0,02512	6,967058
Median	0,558	0,512	0,068	0,089	52,082
Mode	#N/A	#N/A	0,01	0,032	#N/A
Standard Deviation	1,352796	1,243694	0,155442	0,120469	33,41284
Sample Variance	1,830058	1,546775	0,024162	0,014513	1116,418
Kurtosis	1,738462	2,426514	4,267626	0,705178	0,417027
Skewness	1,570126	1,717285	2,087339	1,224749	0,615335
Range	4,846	4,639	0,6187	0,401	129,107
Minimum	0,064	0,071	0,0003	0,001	4,718
Maximum	4,91	4,71	0,619	0,402	133,825
Sum	26,031	23,891	2,7533	2,763	1080,152
Count	23	23	23	23	23

Modelə daxil edilmiş dəyişənlərin riyazi-statistik xarakteristikasının qiymətləri göstərir ki, 2000-2022-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının hava nəqliyyatında daşımalardan əldə olunan gəlirin minimum məbləği 64 milyon manat (2000-ci ildə), maksimum qiyməti 4,91 mlrd. manat (2022-ci ildə), orta kəmiyyət 1,131783 mlrd. manat, median qiyməti 558 milyon manat olmuşdur. Hava nəqliyyatında daşımalara çəkilən xərclərin minimum məbləği 71 milyon manat (2000-ci ildə), maksimum məbləği 4,71 mlrd. manat (2022-ci ildə), orta kəmiyyət 1,038739 mlrd. manat, median qiyməti 512 milyon manat olmuşdur. Təhlil edilən dövrdə hava nəqliyyatında əsas kapitala investisiyaların və istifadəyə verilmiş əsas fondların minimum məbləği müvafiq olaraq 3 milyon manat və 1 milyon manat (2000-ci ildə), maksimum qiyməti müvafiq olaraq 619 milyon manat və 402 milyon manat (2022-ci ildə), orta kəmiyyət müvafiq olaraq 119709 milyon manat və 0,12013 milyon manat, median qiyməti müvafiq olaraq 68 milyon manat və 89 milyon manat təşkil edib.

2000-2022-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulunun həcminin minimum qiyməti 4,718 mlrd. manat (2000-ci ildə), maksimum qiyməti 133,825 mlrd. manat (2022-ci ildə), orta kəmiyyət 46,96313 milyon manat, median qiyməti 52,082 milyon manat olmuşdur.

Modelə daxil edilən asılı və izahedici dəyişənlərin qiymətlərində baş verən dəyişikləri aşağıda verilmiş qrafiklərdən daha aydın şəkildə görmək mümkündür:

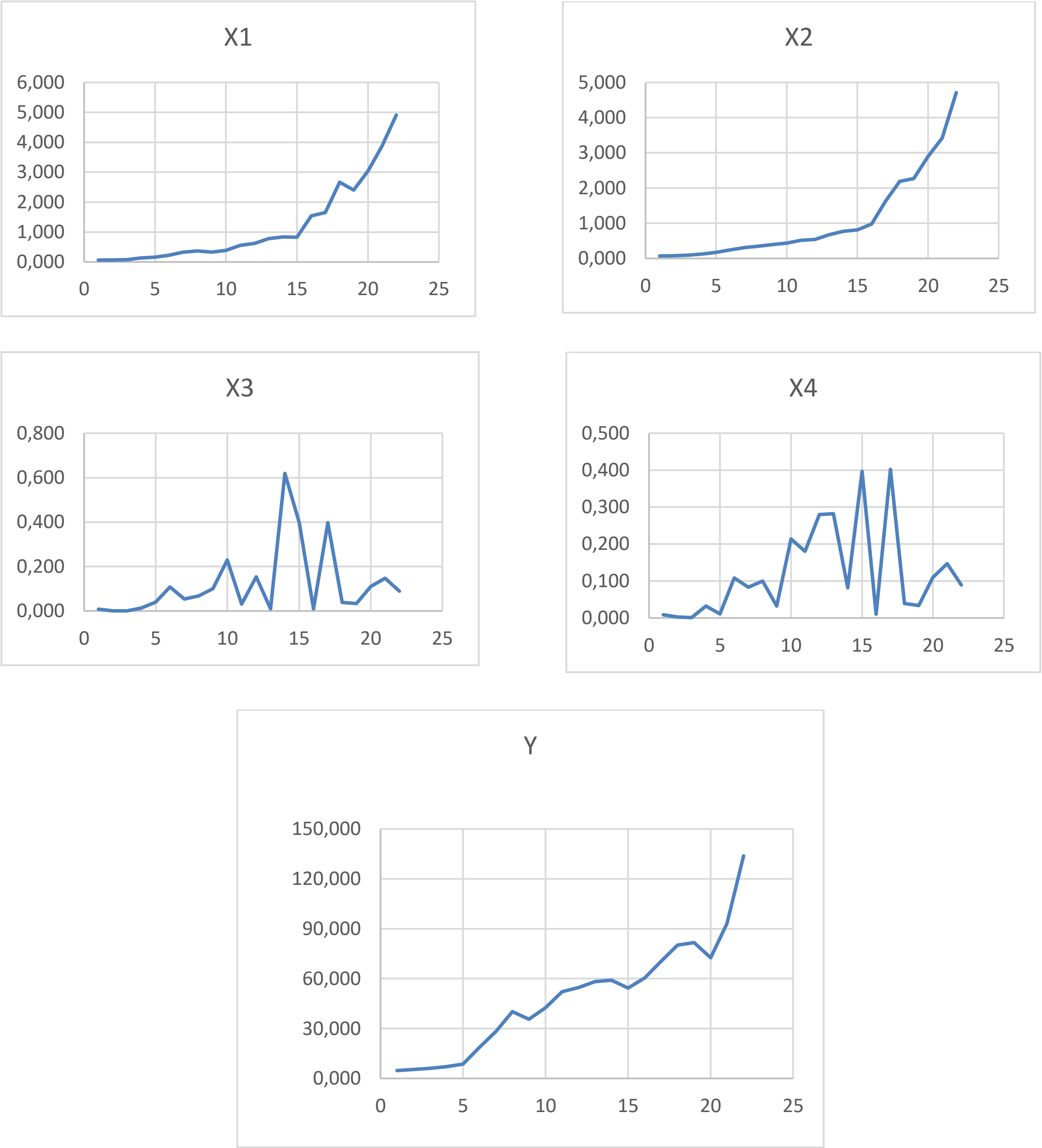

Şəkil 1. Ekonometrik modeldə istifadə olunan dəyişənlərin qrafik təsviri.

Ekonometrik modelə daxil olan Y (ÜDM), X_1 (hava nəqliyyatında daşımalardan əldə olunan gəlir) və X_2 (hava nəqliyyatında daşımalara çəkilən xərclər) dəyişənləri üzrə dəyişmə yüksəliş xarakteri daşısa da, X_3 (hava nəqliyyatında əsas kapitala investisiyalar) və X_4 (hava nəqliyyatında əsas fondların istifadəyə verilməsi) dəyişənləri üzrə xərclərində artma-azalmalar müşahidə olunur.

Həyata keçirilən hesablamalar əsasında əldə edilmiş reqresiya təhlilinin nəticələri aşağıdakı cədvəl 3-də öz əksini tapmışdır:

Cədvəl 3.

Dəyişənlərin korrelyasiya asılılığı

	X1	X2	X3	X4	Y
X1	1	0,994456	0,05738	0,050314	0,906037
X2	0,994456	1	0,080274	0,073755	0,90075
X3	0,05738	0,080274	1	0,536014	0,251579
X4	0,050314	0,073755	0,536014	1	0,300817
Y	0,906037	0,90075	0,251579	0,300817	1

Qoşa korrelyasiya əmsalının qiymətləri Ümumi Daxili Məhsulun həcmi ilə hava nəqliyyatında daşımalardan əldə olunan gəlir və hava nəqliyyatında daşımalara çəkilən xərclər arasında çox güclü xətti (uygun olaraq $r_{yx_1} = 0{,}906$, $r_{yx_2} = 0{,}901$, hava nəqliyyatında əsas kapitala investisiyalar və hava nəqliyyatında istifadəyə verilən əsas fondların arasında zəif (uygun olaraq $r_{yx_3} = 0{,}252; r_{yx_4} = 0{,}301$) əlaqənin olduğunu göstərir. Eyni zamanda hava nəqliyyatında daşımalardan əldə olunan gəlir və hava nəqliyyatında daşımalara çəkilən xərclər arasında çox güclü xətti ($r_{yx_3} = 0.908$) əlaqə vardır (cədvəl 3.2.4).

Cədvəl 4.

Reqresiya təhlilinin nəticələri

Regression Statistics	
Multiple R	0,947062715
R Square	0,896927786
Adjusted R Square	0,874022849
Standard Error	11,85930523
Observations	23

	df	*SS*	*MS*	*F*	*Significance F*
Regression	4	22029,61318	5507,4033	39,15871	1,19123E-08
Residual	18	2531,57617	140,64312		
Total	22	24561,18935			

	Coefficients	*Standard Error*	*t Stat*	*P-value*	*Lower 95%*	*Upper 95%*
Intercept	12,31092585	4,141840497	2,9723322	0,008162	3,60924186	21,0126098
X1	39,23380388	18,34658629	2,1384798	0,046441	0,689056375	77,7785514
X2	-18,88857625	19,99560573	-0,9446364	0,357353	-60,89778503	23,1206325
X3	21,31566841	19,4250764	1,0973274	0,286962	-19,49490273	62,1262396
X4	60,90629825	25,08279514	2,4282102	0,025881	8,20930112	113,603295

Reqresiya təhlilinə əsasən, çoxamilli məcmu korrelyasiya əmsalının qiymətinin R= 0,9471 olması, modelə daxil edilmiş asılı dəyişənlə izahedici dəyişənlər arasında qarşılıqlı əlaqənin sıxlığının çox yüksək olmasını sübut edir. Qurulan ekonometrik model üzrə detrminasiya əmsalının R^2 = 0,8969 bərabər olması ən kiçik kvadratlar üsulunda 0<=R^2<=1 şərtini ödəyir. Bu əmsal reqressiyanın köməyi ilə şərh olunan asılı dəyişənin dispersiyasının hissəsini göstərir. Darbin-Uotson əmsalının qiyməti DW = 1,6445-dir. Bu əmsal 0<= DW<=4 aralığında olduğuna görə asılılıq yaxşı hesab edilir.

Reqressiya modelini aşağıdakı kimi yazmaq olar:

Y=12,31093+39,2338*X1-18,8886*X2+21,31567*X3+60,9063*X4

Aldığımız reqressiya əmsallarının interpretsiyası göstərir ki, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmi, hava nəqliyyatında daşımalardan əldə olunan gəlirin 1 milyon manat artması nəticəsində orta hesabla 39,2 mln manat, hava nəqliyyatında əsas kapitala investisiyaların 1 milyon manat artması nəticəsində 21,3 milyon manat, hava nəqliyyatında istifadəyə verilmiş əsas fondların 1 milyon manat artması nəticəsində 60,9 milyon manat artır. Təhlil edilən dövrdə hava nəqliyyatında daşımalara çəkilən xərclərin 1 milyon manat artması nəticəsində ÜDM-in həcmində 18,9 mln. manat azalma baş vermişdir.

İnteqrasiya yanaşması əsasında hava nəqliyyatının inkişafının tənzimlənməsinin institusional və iqtisadi mexanizmlərinin işlənib hazırlanması tədqiq olunan və əlaqəli sahələrdə iqtisadi hadisələr və proseslər arasında səbəb-nəticə əlaqələrini aşkar etməyə, onların sinxronlaşdırılmasından, əlaqələndirilməsindən sinergik effektləri, əlavə və s. aşkar etməyə imkan verəcəkdir. Yəni aviasiya sənayesində reproduktiv proseslərin tənzimlənməsinin öyrənilməsinə alternativ yanaşma sahələrarası multiplikativ effektləri aşkar etməyə imkan verəcəkdir.

Azərbaycanda aviasiyanın böyüməsi aşağıdakı amillərlə şərtlənir: daxili bazarın kiçik ölçüsü və ixrac öhdəliyi, köhnəlmiş idarəetmə, gənc mütəxəssislərin nikahı, sərhəddən kənarda ixtisaslı mütəxəssislərin olmaması, modelin hazırlanmasından tətbiqinə qədər bütün mərhələlərdə maliyyə yardımı mübadiləsi, xarici dövlət dəstəyinin kiçik rüsumları və uyğunsuzluğu, mühüm komponentlərin idxalı kimi köhnəlmə, içki bazarındakı dəyişikliklərə reaksiya verməkdə çevikliyin olmaması, strateji planlaşdırmanın və proqnozlaşdırmanın zəifliyi, yeni modellərin bazara çıxarılmasında səmərəliliyin və s. çatışmazlıqlar.

Hava limanındakı vəziyyəti düzəltmək üçün Azərbaycan 2030-cu ilə qədər olan dövr üçün Kommersiya Aviasiyasının Canlandırılması Strategiyasını qəbul etməlidir. Bu strategiyaya uyğun olaraq kommersiya aviasiyasının xüsusiyyətləri (elmi əsaslı, kapital tutumlu, əhəmiyyətsiz məhsul inkişaf dövrü) müəyyənləşdirilməlidir.

Rəqabət üstünlükləri aşkara çıxarılmalıdır, məsələn:

- aviasiya texnologiyasının yaradılmasının ən son dövrü;
- nəqliyyat və regional sərnişin aviasiyasının parçalanması və böyüməsinin inkişaf etmiş sektorları;
- aviasiya texnologiyasının bölmə və istehsalının çeşidinin və həcminin artırılması potensialının olması;
- mülki aviasiya ailəsinin uçuşları üçün potensial müqavilələr və onların istehsalı üçün texnologiyanın ötürülməsi və s.

Aviasiyada mövcud problemlər üzə çıxarılmalıdır, məsələn:

- aviasiya üçün maliyyə resurslarının əhəmiyyətli çatışmazlığı;
- potensial bazarların səslənməsinin əhəmiyyəti bilinəcək;
- aviasiya sənayesinin elmi, texniki və texnoloji potensialının azaldılması;
- uçuşların seriyalı istehsalının üstünlük təşkil etməsi;
- yeni təyyarələrin birbaşa alınması üçün əksər potensial əvəzedicilərin mövcudluğu;
- Azərbaycan təyyarələrinin xarici daşıyıcılar tərəfindən istismarından əvvəl qüsurlar və s.

Meta strategiya aşağıdakı kimi müəyyən edilməlidir: hava gəmilərinin təhlükəsizlik texnikasının sabit inkişafının yenilənməsi və 2030-cu ildə təyyarə texnologiyasının gəlirli və yüksək texnologiyalı istehsalının formalaşdırılması üçün təfəkkürlərin yaradılması.

Sonda isə əlçatan yollar üzrə müvafiq təkliflər hazırlanmalıdır, məsələn:
- yeni təyyarə texnologiyasının inkişafı və hava gəmilərinin modernləşdirilməsi üçün aviasiya məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi, aviasiya müəssisələrinin daimi transformasiyası və özəlləşdirilməsi, aviasiya müəssisələrinin idarə olunması üçün vahid strukturların yaradılması;
- mülki aviasiya müəssisələrinin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsi;
- aviasiya texnikasının bazara çıxarılması üzrə ixtisaslaşan lizinq şirkətinin yaradılması və onlara texniki xidmət göstərmək üçün xidmət mərkəzləri şəbəkəsinin inkişafı;
- regionlarda hava gəmilərinə texniki xidmət üçün potensial əvəzedici bazaların yaradılması;
- birbaşa satışa alternativ kimi ixrac krediti mexanizminin inkişafı;
- tətbiq edilən aviasiya texnologiyasından əldə edilən yeni məhsulların yaradılmasına 15%-dən az olmayan məbləğdə yenidən investisiya qoyuluşu.

Nəticə

Bu gün Azərbaycan artıq hava nəqliyyatına proteksionist yanaşmalar, gündəlik müddətli üstünlüklər və təşviqlər yaşamaya bilər, ənənəvi bazarlarda vəziyyətin dəyişməsini kompensasiya etmək üçün, investisiya resurslarının itkisi mövcud olacaq. Bu, Azərbaycan aviasiya texnologiyasının daxili və xarici rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu strategiyaya hava gəmilərinə texniki xidmət göstərən müəssisələrə dəstək, onların yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsi daxildir. Təşkilati idarəetmə strukturlarında islahatların inteqrativ yanaşma, özəlləşdirmə və korporativləşdirmə əsasında reallaşdırılması son dərəcə vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Pron S., Solovyova O., Gerasymenko I., Borets I. Modeling of the transport and production complex in the growing of agricultural crops, taking into account the aviation component. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 2020, 2/3 (104), 30-39. DOI: 10.15587/1729-4061.2020.198742.

2. “Reklam haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. 3 oktyabr 1997-ci il.
3. Дейнека А. Г. Регулирование интеграционных процессов на транспорте: инвестиционный аспект / А. Г. Дейнека, В. В. Дикань // Вюник економши транспорту і промисловост : зб. наук. праць. - Харюв : УкрДАЗТ. 2005. - № 11. - С. 157-160. с. 159.
4. Максимчук Л. В. Інтегративний підхід до професійної підготовки майбутніх економістів-міжнародників. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 14. С. 294-298.

Konul Ahad Mammadzada,
Ph.D. Student,
Azerbaijan State Pedagogical University,
E-mail:konul.ahad@mail.ru

ENVIRONMENTAL SITUATION IN AZERBAIJAN

Environmental protection is a global concept and it was created due to the demand of time. Nature, its resources and devastating attacks to them causes dilemma. People should use nature, and also protect it. Environmental protection, restoration and efficient use of resources are included in the range of measures at the state level in international world.

Firstly, it was not given serious importance to protection issues. But the philosophers and scientists all started thinking about these arguments. It is true, from a historical point of view, ecological problems in human societies and nature are main issues. For protection nature for thousands of years some measures are taken against the violation, beginning from 1910 in Nature Conservation Society organization in Geneva. However, the protection of nature in the world is also important for public societies, institutions, non-governmental organizations. Everyone agrees that protecting nature is common duty. Ecological science is the reality of today. The deepening, improvement and encouragement of flora, fauna and ecology is the object of research as a whole. Modern life without ecology it is not impossible. To live without knowing what is ecology is very hard.

Ecological science in recent years is a knowledge that deals with taking care of the environment from the most dangerous global disasters. The important steps should be taken in the direction of protection of environment. Ecology is the balance of environment and this balance is represented with natural factors and anthropogenic and physical processes. Ecology deals with the life of organisms and the higher life of the organisms. The system surrounds all environment. Ecology is the state of existence of living organisms, their interaction with the environment that surrounds them. E.Heckel characterizes ecology science as follows: "Ecology I mean the relationship between organisms and the environment. We are studying general science, and we include all "conditions of existence". Their one part is organic, and the other part is inorganic in nature, but all of them acquires great importance in the formation of organisms". Ecology has been in the lexicon since the end of the century. Ecology is

the establishment of systems between organisms and environment, especially human and biosphere. It is a science that studies mutual relations between them.

The Republic of Azerbaijan is rich with natural resources and as a state with developed industrial areas has a wide range of possibilities. However, it has been demolished for many years and caused ecological problems. People have to find the solution of pollution. There are a number of urgent environmental problems. The problems are as follows:

- Lack of access of drinking water in Baku and other big cities;
- The survival of water from pollution and waste of industry, including the Caspian Sea
- Relating with the change of the Caspian Sea level;
- Discharge of atmospheric air with harmful gases in industrial centers;
- Erosion of lands suitable for agriculture;
- Non-disposal of waste in industrial and residential areas.

Ecology is a science that studies the interaction of living and non-living nature. It is impossible to imagine man without nature. It is impossible to describe the modern life of mankind without ecology. For solutions of the mentioned ecological problems is to define the principles of sustainable development and it is necessary to analyze them.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov Q., Xəlilov M. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı, “Elm” 2006, səh. 3-4

2. A.S.Sadıqov, I.B.Xəlilov “Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi”. Dərs vəsaiti, Bakı 2004, 180 s.

3. https://az.wikipedia.org/wiki/Ekologiya

Zamig Zabit Ahmadov,
Ph.D. Student,
Baku Business Universitety,
E-mail: ahmedovzamig@yahoo.com

THE IMPACT OF DIGITAL MARKETING ON THE FOOD INDUSTRY

Currently, digitalization permeates every facet of daily life, prompting companies to overhaul their business practices in response to this new reality. To adapt, they must leverage the innovative tools provided by the internet, which have seen significant development in recent years. One such development is digital marketing, which has given rise to new avenues of business and offers numerous advantages through the efficient tools it provides to support companies' activities. The beneficial impact of digital marketing is noticeable across various business sectors, yet some industries encounter challenges in adopting its innovative tools. Take, for instance,

Italy, where the fashion industry has effectively embraced digital activities, whereas small and medium enterprises within the food sector have been slower to fully exploit them. This reluctance stems largely from socio-cultural barriers and limited investments in digital endeavors. However, recent data indicates a growing adoption of digital tools within the food sector, yielding notably positive effects on their operations.

Marketing has undergone significant transformation and evolution in recent years, shifting towards a predominantly digital landscape fueled by the influence of the internet. The internet stands out as one of the latest and most potent communication channels, driving this shift towards digital marketing practices. The genesis of the digital marketing revolution can be traced back to 1994, marked by the emergence of the first websites, the inception of online banners and other forms of digital advertising, and the development of the initial search engines. Google, with its innovative tools, played a pivotal role in driving this transformation, fundamentally altering the business landscape by creating a new channel for direct interaction between companies and customers. This pivotal shift paved the way for the development of three key activities that now epitomize companies' strategies: e-marketing, e-commerce, and e-business (Vescovi, 2007).

Digital marketing has significantly reshaped the landscape of the food industry, revolutionizing how businesses engage with consumers, market their products, and drive sales. Here are some key ways in which digital marketing has impacted the food industry:

1. Increased Reach and Targeting: Digital marketing platforms offer food businesses unprecedented reach and targeting capabilities. Through social media advertising, businesses can precisely target their desired audience based on demographics, interests, and online behaviors. For example, a health food company can target fitness enthusiasts with ads promoting their products or recipes. Similarly, search engine marketing allows businesses to appear prominently in search results when consumers are actively looking for relevant food products or information. This targeted approach ensures that marketing efforts are directed towards those most likely to convert, maximizing return on investment.

2. Enhanced Brand Awareness: In the digital age, consumers spend a significant amount of time on social media platforms, food blogs, and recipe websites. Food businesses can leverage these digital channels to build brand awareness and engage with their target audience. By consistently sharing captivating content, such as visually appealing recipe videos, behind-the-scenes glimpses of food production, or user-generated content featuring their products, businesses can create a strong brand presence and foster brand loyalty among consumers. Partnering with influencers and food bloggers can further amplify brand awareness by tapping into their established audiences.

3. Personalized Customer Engagement: Digital marketing allows food businesses to deliver personalized experiences to consumers, thereby deepening engagement and loyalty. By leveraging data analytics and customer relationship

management (CRM) systems, businesses can track consumer preferences, purchase history, and interaction patterns to tailor their marketing messages and offers. For instance, a grocery delivery service can send personalized recommendations based on a customer's past purchases and dietary preferences, enhancing the shopping experience and increasing customer satisfaction. Additionally, interactive content such as polls, quizzes, and surveys can encourage active participation and foster a sense of community among consumers.

4. Real-Time Feedback and Analytics: Digital marketing platforms provide food businesses with valuable insights into consumer behavior and campaign performance in real time. Through tools like Google Analytics, businesses can track website traffic, conversion rates, and user engagement metrics to measure the effectiveness of their marketing efforts. Social media monitoring tools enable businesses to monitor brand mentions, sentiment, and customer feedback, allowing them to promptly address any issues or concerns. By leveraging these insights, businesses can refine their marketing strategies, optimize campaign performance, and drive continuous improvement.

5. Facilitation of E-Commerce: The growth of e-commerce has transformed the way consumers shop for food products, with an increasing number of consumers opting to purchase groceries and meals online. Digital marketing plays a crucial role in facilitating e-commerce transactions by driving traffic to online stores, promoting special offers and discounts, and providing a seamless shopping experience across multiple devices. Food businesses can leverage e-commerce platforms, mobile apps, and third-party delivery services to meet the evolving needs and preferences of digitally savvy consumers, offering convenience, choice, and flexibility in how they purchase and receive food products.

6. Promotion of Health and Sustainability: With growing consumer interest in health, wellness, and sustainability, food businesses are leveraging digital marketing to communicate their commitment to these values. Through content marketing, businesses can educate consumers about the nutritional benefits of their products, highlight sustainable sourcing practices, and showcase their efforts to minimize environmental impact. Social media platforms serve as powerful channels for sharing engaging content, fostering conversations, and building a community around health-conscious and eco-friendly lifestyles. By aligning their brand messaging with consumer values and aspirations, food businesses can differentiate themselves in the market and build trust with socially conscious consumers.

However, engaging in digital marketing also presents certain concerns and obstacles for companies. One such challenge is associated with the previously mentioned advantage: the cultivation of engaged audiences. While this can be advantageous and impactful as a promotional tool, it hinges heavily on receiving positive or favorable feedback. Conversely, negative comments from active audiences could significantly harm the corporate image, especially considering the amplified nature of digital interactions. According to "The 2015 State of Inbound Report," there are currently eight major challenges confronting digital marketers (figure 1).

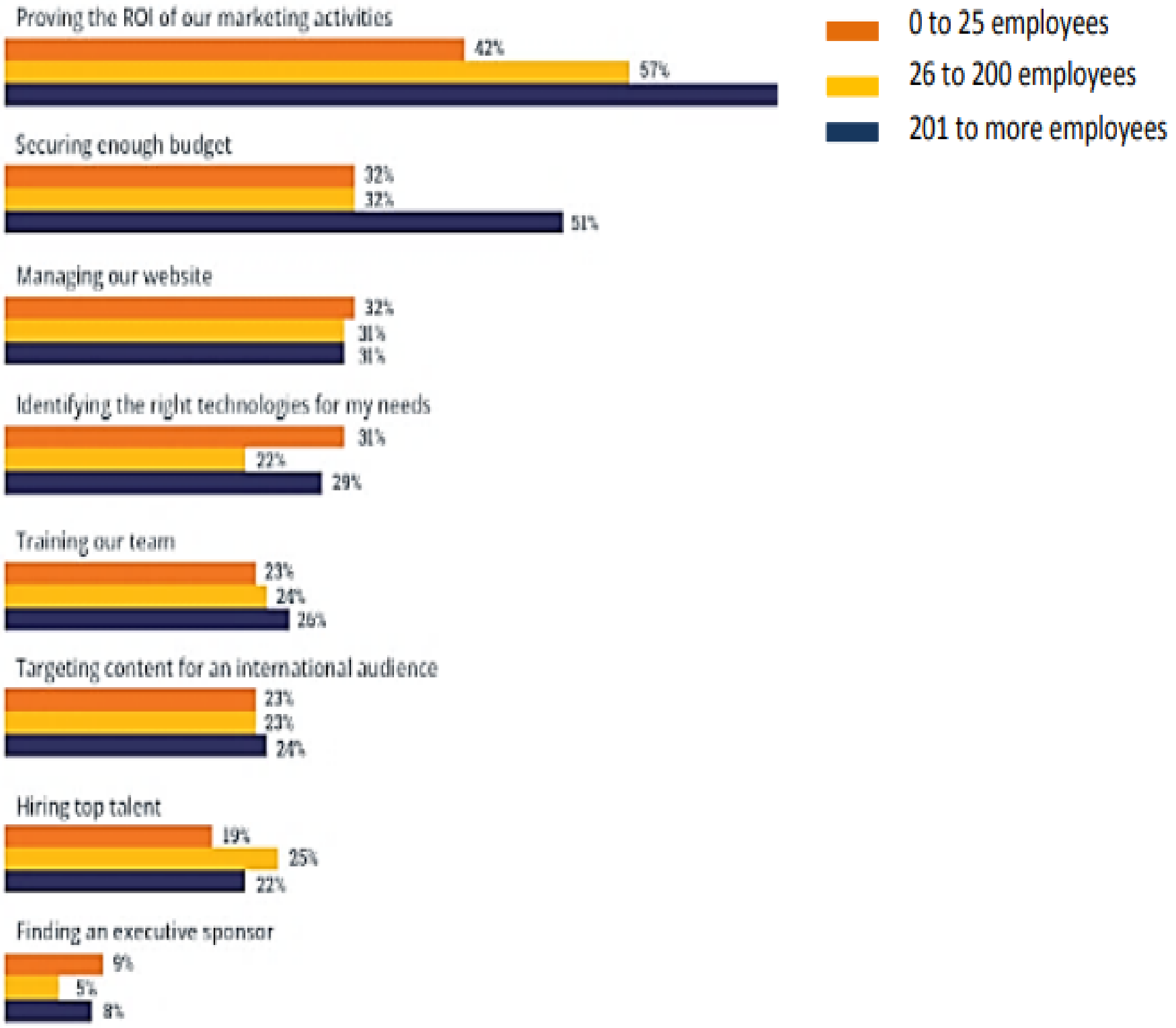

Figure 1. Top digital marketing challenges' classification by company size. (The 2015 State of Inbound Report, 2015).

Digital marketing has revolutionized the food industry by offering unparalleled reach, targeting, and engagement opportunities. Through social media advertising, search engine marketing, and content marketing, food businesses can precisely target their desired audience, build brand awareness, and foster personalized customer engagement. Real-time feedback and analytics provide valuable insights into consumer behavior, enabling businesses to refine their marketing strategies and drive continuous improvement. The growth of e-commerce has further accelerated with digital marketing playing a crucial role in facilitating online transactions and providing a seamless shopping experience. Additionally, digital marketing allows food businesses to promote health-conscious and sustainable products, fostering trust and loyalty among socially conscious consumers. In summary, digital marketing has become indispensable for food businesses seeking to thrive in the digital age, driving sales, building brand loyalty, and staying competitive in a rapidly evolving market landscape.

Teymurova Yeganə Elman qızı,
doktorant,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
E-mail: yegana_teymurova@mail.ru

REGİONDA İNNOVATİV SAHİBKARLIĞIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN KLASTER AMİLİ

Klasterləşmə innovativ sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı vəziyyətin dəyişməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Klasterlər ənənəvi olaraq Aİ təcrübəsində KOM-ların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, işgüzar kommunikasiyaların gücləndirilməsi, üfüqi informasiya siyasətinin həyata keçirilməsi, sektorlararası və sərhədyanı əməkdaşlıq vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Avropanın klasterləşmə təcrübəsində ən məşhur nümunələr İtaliya, Almaniya, Avstriya və Finlandiyadır ki, burada klaster yanaşmasından istifadə klaster siyasətinin və regionlararası qarşılıqlı fəaliyyət sisteminin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün regional şəbəkələrin yaradılmasını nəzərdə tutur. Mühüm aspekt (yerli səviyyədə klaster siyasətinin əsas subyektləri kimi regionların əməkdaşlığının stimullaşdırılmasından əlavə) belə fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün səmərəli maliyyə dəstəyi mexanizminin formalaşdırılmasıdır.

Hazırda klasterlərin formalaşması və inkişafı regional inkişaf strategiyasının mühüm hissəsinə çevrilə bilər. Klasterləşmə müxtəlif elmi və texnoloji ixtiraların kortəbii konsentrasiyasını deyil, yeni bilik və texnologiyaların yayılmasının müəyyən sistemini formalaşdırır. Buna görə də müasir iqtisadiyyatda klasterlər ərazilərin rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasını və inkişafını təmin edən istehsal, maliyyə və intellektual kapitalın inteqrasiyasının ən səmərəli formalarından birinə çevrilir. Bundan əlavə, klaster aşağıdakı üstünlüklərə görə bölgənin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün bir vasitədir [1, s.28]:

- müəssisələrin müxtəlif resurslara çıxışını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırmaq;
- sahibkarlıq prosesinin təşkili ilə bağlı müxtəlif xərcləri azaltmaq;
- innovativ texnologiyalardan birgə istifadə etmək imkanı;
- məhsullar, xidmətlər, idarəetmə üsulları, xarici mühit şəraitinə səmərəli uyğunlaşma məqsədi ilə klaster iştirakçıları arasında rəsmi və qeyri-rəsmi münasibətlərin təmin edilməsi;
- regionlararası və sektorlararası inteqrasiyanın təşviqi.

Avropa ölkələrinin (Almaniya, Fransa) təcrübəsindən göründüyü kimi, dövlət sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinə cavab verən klasterləşmə prosesinə əhəmiyyətli töhfə verir. Regional hakimiyyət orqanlarına aşağıdakı funksiyalar həvalə edilmişdir:

- rayon ərazisində klasterlərin formalaşmasında birbaşa iştirak;
- istehsalın klaster təşkili potensialının müəyyən edilməsi;
- klaster strategiyasının formalaşdırılmasının asanlaşdırılması;
- klasterləşdirmə layihələrində iştirak;
- fəaliyyətin qiymətləndirilməsi (mənfəət göstəriciləri, rentabellik, ümumi məh-

sulun artımı, məşğulluğun artımı, innovasiya fəallığının artması və s. baxımından) [2].

Hesab edirik ki, regionlarda klaster siyasətinin həyata keçirilməsinin dəstəklənməsi üçün effektiv vasitə investisiya proqramlarının və regional inkişaf layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəlmiş Regional İnkişaf Dövlət Fondunun vəsaitləri hesabına maliyyələşmədir.

Azərbaycanda bu prosesləri asanlaşdırmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə texnologiya və innovasiyalara dəstək mərkəzlərinin yaradılmasına imkan verən "Elektron hökumət" sistemindən, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı ilə əməkdaşlıqdan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Belə mərkəzlər patentlərə dair yüksək keyfiyyətli məlumatlara, texnoloji məlumatlara və sənaye mülkiyyəti sahəsində qanunvericiliyə, məsləhətlərə çıxışı təmin etmək məqsədi daşıyır.

Biz Azərbaycanın regionlarında elmi və biznes klasterlərinin yaradılması imkanlarını ayrıca qeyd edəcəyik, bunun üstünlüyü KOM-ların yerli subyektləri, elm və təhsil müəssisələri arasında qarşılıqlı əsasda büdcədənkənar maliyyələşdirmənin cəlb edilməsi ilə üfüqi əlaqələrin və təşkilati inteqrasiyanın sərfəli şərtlər və açıq tenderlər prosesində yaradılmasıdır. Belə klasterlər dövlət, regional və yerli hakimiyyət orqanlarından fərdi layihələr çərçivəsində qrant dəstəyi və dövlət maliyyəsi ala bilərlər[3].

Buna görə də Azərbaycan və onun regionları innovativ sahibkarlığın inkişafı perspektivlərinə malikdir və onun inkişafı və dəstəyi üçün biz hakimiyyət orqanlarının, KOM-ların, elm və təhsil müəssisələrinin səylərini birləşdirən innovativ sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsinin kompleks mexanizmini təklif edirik. Regionda innovativ sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üçün məqsədli istiqamətlər aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- innovativ sahibkarlığın fəal subyektlərinin sayının artırılması, işgüzar fəallığın səviyyəsinin yüksəldilməsi, yerli sahibkarlıq təşəbbüslərinin inkişafı və yayılmasının stimullaşdırılması;
- innovativ sahibkarlıq subyektlərinin resurs və maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması və onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri ilə iqtisadiyyatın digər sahələri arasında inteqrasiya və kooperasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi üçün şəraitin yaradılması;
- sahibkarlıq subyektlərinə institusional dəstəyin inkişafı və kommersiya təsərrüfat fəaliyyəti subyektlərinin əməliyyat xərclərinin azaldılması, rəqabətin inkişafı üçün səmərəli şəraitin formalaşdırılması.

Tənzimləyici-hüquqi mexanizm çərçivəsində bu təlimatlar kiçik və orta sahibkarlığın innovativ proqramların həyata keçirilməsində iştirakının institusional və hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi və müvafiq normativ-hüquqi mühitin optimallaşdırılması ilə bağlıdır [4].

Təşkilati baxımdan, fikrimizcə, regional innovasiya siyasəti KOM sektorunun innovativ inkişafının planlaşdırılması istiqamətində regional hakimiyyət orqanlarının işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən, KOM-ların innovativ fəaliyyətinin monitorinqindən, Azərbaycanda innovativyönümlü müəssisələrin region, biznes assosiasiyalarının, sənaye, sahələrarası, ərazi klasterlərinin inkişafı yolu ilə biznes şəbəkələrinin inki-

şafının stimullaşdırılması və s. məlumat bazasının yaradılmasından ibarətdir.

Ayrı-ayrılıqda, innovativ fəaliyyət göstərən KOS-larda dövlət sifarişlərinin həcminin artırılması, innovativ məhsulların (mallar, xidmətlər) istehsalının inkişafı və tətbiqi üçün qrantların maliyyələşdirilməsinə KOS subyektlərindən əldə olunan gəlirlərin payının ayrılması yolu ilə innovativ sahibkarlığın investisiya mexanizminin inkişaf etdirilməsini, KOM-ların investisiyalara çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılmasını nəzərdən keçiririk.

Nəticə

Biz elmi-tədqiqat institutları və sahibkarlıq subyektləri arasında əməkdaşlıq vasitəsilə KOM-ların innovativ fəaliyyətləri üçün informasiya-konsaltinq dəstəyinin inkişafını; kiçik və orta müəssisələrdə innovasiyaların tətbiqi üzrə qabaqcıl təcrübələrin populyarlaşdırılmasını təklif edirik.

Azərbaycan ilə Aİ arasında Azad Ticarət Zonası şəraitində fəaliyyətə uyğunlaşmaqda innovativ KOM-ların dəstəyinə, Assosiasiya Sazişinin həyata keçirilməsinə gəldikdə, biz aşağıdakı tədbirləri zəruri hesab edirik:

- avroregionlar çərçivəsində elmi-texniki sahədə və prioritet texnoloji sahələrdə transsərhəd əməkdaşlığın təşviqi;
- beynəlxalq texniki yardım çərçivəsində sahibkarlıq subyektləri tərəfindən mikrokreditlərin alınmasına informasiya və maarifləndirici dəstək və birbaşa hüquqi və metodik dəstək sisteminin yaradılması;
- Azərbaycan innovativ məhsullarının təşviqi.

Ümumilikdə hesab edirik ki, regional səviyyədə innovativ sahibkarlığın dəstəklənməsi regionun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının mühüm tərkib hissəsidir və hakimiyyət orqanlarının, sahibkarların, elm və təhsil müəssisələrinin, qeyri-hökumət təşkilatlarının səylərini birləşdirməlidir. Avropaya inteqrasiya şəraitində Azərbaycanda KOS-ların dövlət tənzimlənməsinin bu istiqaməti, fikrimizcə, ən perspektivli istiqamətlərdən biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Митрофанова М. В. Региональная кластеризация – механизм повышения инвестиционной привлекательности региона. // Кластеры. Исследования и разработки. Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г.Разумовского (ПКУ). 2021. – с. 26-33.

2. Sölvell Ö., Lindqvist G., Ketels C. The Cluster Initiative Green book. Stockholm: Ivory Tower, 2003.

3. Иоффе О. Кластерный подход.- Губернский деловой журнал. 2009, №11, с.16.

4. Громыко, Ю.В. Что такое кластеры и как их создавать?//Институт региональных инновационных систем // [Электронный ресурс] URL: http://www. innosys.sp.ru/

İbrahimli Vüqar Əlfi oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail:vuqaribrahimli179@gmail.com

REGİONAL İNNOVATİV KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN XARİCİ VƏ YERLİ TƏCRÜBƏSİ

Kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) regional səviyyədə dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri innovativ sahibkarlığın inkişafıdır, çünki dünya iqtisadiyyatının Sənaye 4.0-a keçidi şəraitində bu sənayeyə lazımi diqqət yetirilmədən ölkə iqtisadi artımın müəyyən imkanlarını itirir. Bunu Azərbaycanın dünyanın TOP-50 innovativ iqtisadiyyatına daxil olmadığı Qlobal İnnovasiya İndeksi 2023 sübut edir ki, bu da ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrində innovativ inkişaf etmiş dövlətlərdə fəal innovasiya siyasətinin aktuallığını göstərir.

Qlobal İnnovasiya İndeksi 2023-cü ildə Azərbaycanın əsas göstəriciləri: siyasi və əməliyyat sabitliyi - 129-dan 125-ci yer, hökumətin səmərəliliyi - 58, qanunun aliliyi - 107, biznesin aparılmasının asanlığı - 22, biznes mühiti – 17, biznesin inkişafı bloku – 64, insan kapitalı və elm bloku - 87, təhsil - 76, tələbə-müəllim nisbəti - 17, tələbələrə dövlət sərmayəsi - 28, tədqiqatçılar - 44, elm və texnologiya sahəsi üzrə məzunlar - 47, tədqiqat və inkişaf – 73, Universitetlər və sənaye sahəsi arasında elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri sahəsində əməkdaşlıq - 25, klaster inkişafı – 28, biliyə təsir – 62, biliyin yaradılması (ixtira) – 63, PCT patentləri – 87, faydalı modellər – 49, innovasiya əlaqələri – 48 [1, s.9].

Bu məlumatlar Ümumdünya İqtisadi Forumunun ölkələrinin dördüncü sənaye inqilabına hazırlığına dair təhlili ilə tamamlana bilər, burada tənzimləmə səmərəliliyi göstəricisinə görə (yəni innovasiya proseslərinə və Sənaye 4.0-ın inkişafına təsir göstərmək qabiliyyəti), Azərbaycan dünyanın 132 ölkəsi arasında 2022-ci illə müqayisədə göstəricilərini dörd pillə yaxşılaşdıraraq 89-cu yerdədir. Buna görə də, 2024-cü ildə Azərbaycan tərəfindən 2030-cu ilə qədər İnnovativ İnkişaf Strategiyasının qəbulu vəziyyətin dəyişdirilməsi istiqamətində mühüm və vaxtında atılmış addım ola bilər.

Ölkəmizdə bazar münasibətləri dərinləşdikcə, bütün iqtisadi regionlarda innovasiya prosesinin sürətləndirilməsi ən vacib məqamlardan biri kimi gündəmə gəlir. Belə olan halda elm-texniki tərəqqidən maksimum yararlanmaqla təkamül yolu ilə biznes prosesin təkmilləşdirilməsinə, yeni biznes modellərin qurulmasına üstünlük verilməlidir [2, s.20].

Verilən məlumatlar hazırda Azərbaycanda həyata keçirilən innovativ sahibkarlıq formalarının müxtəlifliyini göstərir, lakin eyni zamanda, 2030-cu ilə qədər İnnovativ İnkişaf Strategiyasında innovativ layihələrin, elm və texnologiyalar parklarının və onların layihələrinin sayı və maliyyə göstəriciləri öz əksini tapmalıdır.

Verilən məlumatlar göstərir ki, innovativ fəaliyyətə dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi həm mərkəzi hökumət, həm də regional və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən əhəmiyyətsiz olub və innovativ sahibkarlığa tələbatın artmasının qlobal tendensiyalarına baxmayaraq, həcm baxımından əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmir. Bu, regional

iqtisadi sistemlərin postindustrial, innovativ iqtisadiyyata kifayət qədər uyğunlaşmadığını, strateji elmi-texnoloji təlimatlara və əməkdaşlıq və biliklərin ötürülməsi üçün lazımi mexanizmlərə (şəbəkə strukturları, klasterlər, audit və konsaltinq və s. sahəsində səlahiyyət mərkəzləri) malik olmadığını göstərir.

İnanırıq ki, regional səviyyədə uğurlu innovativ sahibkarlıq sisteminin formalaşdırılması innovativ sahibkarlığın strateji planlaşdırılması, innovativ layihələrin işlənib hazırlanması, ötürülməsi və həyata keçirilməsinin stimullaşdırılması üçün hüquqi bazanın yaradılması, innovativ layihələrin tikintisi, innovativ sahibkarlığın inkişafı, innovativ layihələrin həyata keçirilməsinin stimullaşdırılması üçün hüquqi bazanın yaradılması, regional innovasiya infrastrukturu, aktiv investisiya siyasəti və əlavə dəyərlərin yaradılmasının beynəlxalq zəncirlərinə Azərbaycan müəssisələrinin daxil edilməsi şəraitində həyata keçirilə bilər.

İnnovativ sahibkarlıq strategiyalarının (proqramlarının) işlənib hazırlanmasına innovasiya prosesinin yerli iştirakçılarının konsensusuna nail olmaq, regionların tələbatının aydın şəkildə dərk edilməsi və inkişaf prioritetlərinin müəyyən edilməsi baxımından nəzərə alınması vacibdir. Lakin belə bir prosesin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, biz başa düşürük ki, innovativ inkişaf strategiyasının olması, məsələn, Avropa regionlarının Aİ-nin struktur fondlarından innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün məcburi ilkin şərtdir. Buna görə də kişik və orta müəssisələrin (KOM-ların) innovativ inkişafı üçün belə regional strategiyaların (proqramların) hazırlanması və qəbul edilməsinin vacibliyi, fikrimizcə, Azərbaycan üçün həm Avropaya inteqrasiya proseslərinin inkişafı, həm də regionlarda innovativ inkişafa vəsaitlərin ayrılması kimi aktualdır.

Belə bir strategiyanın (proqramın) məqsədi regionun innovativ cəlbediciliyinin, xüsusən elmi və elmi-texniki işlərin istehsalata tətbiqi imkanlarının, innovativ layihələrin inkişafının səmərəliliyinin, innovativ infrastrukturun, innovativ layihələrin birgə maliyyələşdirilməsinin və s. inkişafın təmin edilməsində KOS-ların fəal rolundan ibarətdir.

Strategiyanın (proqramın) reallaşması xüsusi mexanizmlərə əsaslanmalıdır ki, bu zaman bunlara: institusional, tənzimləyici, təşkilati, maliyyə, investisiya, informasiya və bu kimi prinsiplərə istinad edirik: aktuallıq, məqsədəuyğunluq, balanslılıq, səmərəlilik, reallıq, məqsədyönlülük, proqnozlaşdırıla bilənlik, koordinasiya, sistemlilik, ardıcıllıq, şəffaflıq.

Gözlənilən nəticələr innovasiyaya resurslar yatıran və innovativ məhsullar istehsal edən kiçik və orta müəssisələrin payının artması; yeni biznes ideyalarını və biznes modellərini təcəssüm etdirən startapların aktiv inkişafı, innovasiyaların, ən son texnologiyaların yayılması; innovativ KOM-ların innovativ məhsulların xarici bazarlarına çıxışı olmalıdır.

KOM-ların innovativ inkişafı strategiyasının (proqramının) hazırlanması və onun həyata keçirilməsi prosesində biz konkret regionun potensialının qiymətləndirilməsindən çıxış edirik. Hesab edirik ki, bu məqsədlə regionun innovativ inkişafını qiymətləndirmək üçün aşağıdakı amillər qruplarının araşdırılmasını təklif edən S.Başkatovanın tədqiqatlarından istifadə etmək olar [3]:

1. İqtisadi: rayonun gəlir və xərcləri, sənaye istehsalının və onun ayrı-ayrı sahələrinin rentabelliyi, aqrar-sənaye sahəsinin və onun ayrı-ayrı hissələrinin rentabelliyi, xidmət sənayesi və onun ayrı-ayrı sahələrinin rentabelliyi, investisiya səviyyəsi.

2. Maliyyə: innovativ fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi mənbələri (dövlət, bələdiyyə, özəl müəssisələr, ev təsərrüfatları, borc götürülmüş bank kreditləri, lizinq və s.), cəlb edilmiş investisiya fondları, vençur fondları və s. maliyyələşdirmə məbləğləri.

3. Texnoloji: inkişaf və ən son texnologiyalara çıxış, informasiya texnologiyaları, rabitənin inkişafı və s.

4. Təşkilati və inzibati: regional infrastruktur, innovasiyalara dəstək infrastrukturunun mövcudluğu (texnoloji parklar, biznes inkubatorlar, dövlət və özəl vençur fondları və s.), innovasiyalara dəstək verən regional qurumların mövcudluğu, innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün hazırlanmış regional proqramların mövcudluğu.

5. Hüquqi: innovativ fəaliyyətin dəstəklənməsi üçün regional normativ aktlar, regionda innovasiyaları inkişaf etdirən investorlar və sahibkarlar üçün hüquqi müdafiə vasitələrinin olması.

6. Kadrların peşəkar hazırlığı: regionun ali təhsil müəssisələrində innovasiyaların idarə edilməsi üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, kadr hazırlığı mərkəzlərinin, xüsusən də regionda innovasiyaların inkişafı və tətbiqi üzrə dövlət müəssisələrinin olması [4, s.182].

S.Firsova və S.Çebotarının fikrincə, regionun innovasiya potensialı regionda innovasiyaların inkişafı və həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan resursların növləri sayəsində qiymətləndirilir, yəni: material: binalar, tikililər, avadanlıqlar və s.; maliyyə: dövlət, bələdiyyə, özəl; intellektual: ali təhsilli insanların faizi, müxtəlif təhsil səviyyələri üzrə mütəxəssislər hazırlayan müəssisələrin sayı, elmi və tədqiqat müəssisələrinin sayı və s.; informasiya: innovasiyaya dəstək vasitələri, proqram təminatının mövcudluğu, bütün maraqlı tərəflər üçün regionun innovativ inkişafı ilə bağlı məlumatların mövcudluğu [5, s. 204].

Yuxarıda göstərilən göstəricilərdən istifadə etməklə innovativ inkişafın gələcək perspektivlərini və istiqamətlərini müəyyən etmək üçün hər bir regionun mövcud innovasiya potensialını qiymətləndirmək mümkündür. KOM-lar üçün belə bir qiymətləndirmə şirkətin rəqabət qabiliyyətini və səmərəliliyini artırmaq üçün hansı yeni texnologiyaların və innovativ məhsulların tətbiq ediləcəyini və bunun üçün hansı maddi, maliyyə və insan resurslarına ehtiyac olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda kiçik və orta sahibkarlıq üçün əsas amil innovasiyalar hesabına daha yüksək gəlir əldə etmək, regionlara investisiya axınını təmin etməkdir. Bu prosesdə idarəetmə qərarları SWOT təhlili, PESTLE təhlili, MOST təhlili və s.

Ümumiyyətlə, dünya praktikasının sübut etdiyi kimi, innovasiyalardan praktik istifadə yolu ilə öz xüsusiyyətlərinə görə daha yaxşı olan əmtəələrin, xidmətlərin və ya texnologiyaların yaradılmasına gətirib çıxaran sosial texniki-iqtisadi proses kimi müəyyən edilə bilən innovativ sahibkarlıq klasterlər, texnoparklar, biznes inkubatorlar, biznes mələklər, akseleratorlar və s. kimi alətlərdən istifadə şərtləri bu sahədə uğurla inkişaf edir [6, s.11-17].

Xarici ölkələrin innovativ sahibkarlığın dəstəklənməsi təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, o, aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- dövlət təşkilatları (ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Hindistan, Çin və digər ölkələr) bu mövzuda elmi-tədqiqat işlərini həyata keçirən innovativ KOM-lara maliyyə və texniki dəstək üzrə dövlət proqramları;
- yeni məhsul və texnologiyaların yaradılması xərclərinin 50%-nə çatan birbaşa maliyyələşdirmə (subsidiyalar, kreditlər) (Fransa, ABŞ və s.);
- xüsusilə faizsiz kreditlərin verilməsi (İsveç); innovasiyaların tətbiqi xərclərinin 50%-ni ödəmək üçün pulsuz kreditlər (Almaniya);
- tədqiqat və inkişaf üçün məqsədli qrantlar (praktik olaraq bütün inkişaf etmiş ölkələrdə);
- mümkün kommersiya riskini nəzərə alaraq innovasiyaların tətbiqi fondlarının yaradılması (İngiltərə, Almaniya, Fransa, İsveçrə, Hollandiya);
- ayrı-ayrı ixtiraçılar üçün dövlət rüsumlarının azaldılması və onlara vergi güzəştlərinin verilməsi (Avstriya, Almaniya, ABŞ, Yaponiya və s.), habelə onların dəstəklənməsi və iqtisadi sığortası üçün xüsusi infrastrukturun yaradılması (Yaponiya);
- ayrı-ayrı ixtiraçıların tələbi ilə patent müvəkkillərinin pulsuz xidmətləri, gömrük rüsumlarından azad olunma (Hollandiya, Almaniya, Yaponiya, Hindistan).

Bu təcrübədən istifadə etməklə innovativ sahibkarlığın yerli dəstək sistemi onun rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. Amma eyni zamanda milli xüsusiyyətlər də nəzərə alınmalıdır. Buna görə də, "Azərbaycanın kiçik və orta müəssisələri necə milli və qlobal çempion ola bilər?" analitik qeydinin müəlliflərinin qənaətləri tamamilə düzgündür və aşağıdakı tədbirlərin Azərbaycan təcrübəsi üçün ən faydalı ola biləcəyinə inanırlar:

- elmi inkişafdan tutmuş prioritet kimi tanınan texnoloji sahələr üzrə prototiplərin istehsalına qədər - başa çatan innovasiya prosesinin maliyyələşdirilməsi üçün büdcə proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- satınalmanın aparıldığı müəssisənin maksimum ölçüsü müəyyən edilməklə, iri müəssisələrdən satın alındıqda isə subpodrat əsasında kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin məcburi cəlb edilməsi ilə innovativ məhsulların dövlət satınalmalarının həyata keçirilməsi (Böyük Britaniya təcrübəsi);
- prioritet texnoloji sahələrdə innovativ məhsulların (malların və ya xidmətlərin) inkişafı üçün kiçik və orta sahibkarlığa dövlət qrantlarının verilməsi, belə qrantların maliyyələşdirilməsi üçün beynəlxalq proqramlardan vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- Aİ-nin texnoloji prioritetləri ilə əlaqələndirilməklə, onların maliyyələşdirilməsi üçün beynəlxalq fondların və beynəlxalq texniki yardımın cəlb edilməsi ilə dövlət bankları tərəfindən həyata keçiriləcək innovativ kiçik biznes layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün bir sıra uzunmüddətli kredit proqramlarının formalaşdırılması; sənaye dirçəliş proqramı vacibdir;
- geniş regional şəbəkəyə malik, dövlət kapitalının iştirakı ilə, kiçik biznesin kreditləşdirilməsinə diqqət yetirməklə ixtisaslaşmış vençur krediti bankının yaradılması, innovativ layihələrin kreditləşdirilməsinə üstünlük verilməklə belə bir bankın siya-

sətinin formalaşdırılması (təcrübə Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Hollandiya) [7, s. 20-27].

Regional səviyyədə innovativ proseslərin inkişafı ona əsaslanır ki, hər bir regionda vaxtında ixtisaslaşdırılmış mal və xidmətlər təklif edən və tələbatdakı dəyişikliklərə çevik reaksiya verən müxtəlif sənaye sahələrinin əhəmiyyətli sayda istehsalçılarının öz kollektiv yaxınlığı var. Regionda ayrıca innovativ sahibkarlıq mərkəzləri, regional infrastrukturdan regional təsərrüfat subyektləri tərəfindən ayrı-ayrı klasterlər, konsorsiumlar və s. yaradıla bilər.

Regionlarda innovativ müəssisələrin sayını artırmaq üçün biz innovativ sahibkarlığı stimullaşdıra biləcək bir sıra tədbirləri zəruri hesab edirik, yəni:

- KOS-ların cəlb edilməsi ilə innovativ məhsulların, innovativ layihələrin, tədqiqat işlərinin regional sifarişinin formalaşdırılması;
- müvafiq məlumat banklarına daxil edilmiş qeyri-yaşayış sahələrinin, istehsalat və inzibati ərazilərin və avadanlıqların sahibkarlıq fəaliyyəti üçün innovativ KOS-lara icarəyə və mülkiyyətə verilməsi, habelə bu məlumatlara sərbəst çıxışın təmin edilməsi;
- innovativ infrastrukturun (texnoloji parklar, texnoloji biznes inkubatorlar, texnologiya transferi mərkəzləri, klaster şəbəkələri və s.) inkişafının təşviqi;
- müxtəlif növ məlumatlara (kommersiya, elmi arayış və s.), müxtəlif fəaliyyət sahələrindən məsləhət məntəqələrinə çıxışı təmin edən regional məsləhət mərkəzlərinin yaradılması.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyinin 2023-cü ildə görülmüş işlər barədə geniş HESABATI, s.9.

2. Əliyev T.N., İsmayılov B.V. Aran iqtisadi rayonunda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili: reallıqlar və innovativ inkişaf. Monoqrafiya. “Elm və Bilik”, Bakı, 2018 – 224 s.

3. Башкатова С.В. Роль інновацій в економічному розвитку регіонів. URL: http://www.rusnauka.com/SND/Economics/13_bashkatova%20s.v..doc.htm. (дата звернення: 10.05.2019)

4. Шабурова А. В. Факторы и услвия, влияющие на процесс подготовки конкурентоспособных специалистов. //ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ. 2015, № 24. С.181-185

5. Фірсова С.М., Чеботар С.В. Основні елементи інноваційного потенціалу. *Економічний вісник Донбасу.* 2011. №3 (25). С. 202-207.

6. Жихрова О.А., Долбня Е.А. Государственная целевая программа «Развитие субъектов малого и среднего предпринимательства Кемеровской области»: необходимость, особенности и проблемы реализации // Вестник Кемеровского государственного университета. 2018. № 2. С. 11–17.

7. Turetskov T. State financial support for innovation development of small and medium business. *The European Journal of Economics and Management – National economy management.* V. 5 I. - № 2, Czech Republic, 2019. P. 20 – 27.

Paşayeva Dilrüba Adil qızı,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti
E-mail: dilruba_pashayeva_1988@mail.ru

RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN UÇOT ƏMƏLİYYATLARINDA AĞILLI HESABLAMALAR VƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK

Giriş

Rabitə sahəsi sürətli texnoloji irəliləyişlər və getdikcə mürəkkəbləşən rəqəmsal mənzərə ilə xarakterizə olunan transformasiya dövründən keçir. Bu kontekstdə rabitə müəssisələri uçot əməliyyatlarının dəqiqliyini, səmərəliliyini və təhlükəsizliyini təmin etməklə kritik problemlə üzləşirlər Bu, güclü kibertəhlükəsizlik tədbirlərinə üstünlük verərkən ağıllı hesablamanın gücündən istifadə edən strateji yanaşma tələb edir.

Ağıllı hesablama tapşırıqları avtomatlaşdıran, geniş məlumat dəstlərini təhlil edən və bulud əsaslı problemsiz əməliyyatları asanlaşdıran bir sıra texnologiyalar dəstini əhatə edir. Mühasibat uçotu sahəsində bu texnologiyalara aşağıdakılar daxildir:

Robotik proseslərin avtomatlaşdırılması (RPA): proqram təminatı robotları məlumatların daxil edilməsi, uzlaşdırılması və faktura emalı kimi təkrarlanan tapşırıqları avtomatlaşdıra, daha yüksək səviyyəli analiz üçün insan resurslarını azad edə bilər[2].

Süni intellekt (AI): maşın öyrənmə alqoritmləri tendensiyaları müəyyən etmək, nəticələri proqnozlaşdırmaq və anomaliyaları aşkar etmək üçün maliyyə məlumatlarını təhlil edir, proaktiv qərar qəbul etməyə və saxtakarlığın qarşısını almağa imkan verir [1].

Böyük data təhlili: müasir məlumatların saxlanması əməliyyatları təşkilatın maliyyə sağlamlığının 360 dərəcə görünüşünü təmin edərək müxtəlif mənbələrdən böyük həcmdə maliyyə məlumatlarını toplaya və təhlil edə bilər [3].

Bulud əməliyyatları: bulud əsaslı mühasibat platformaları əməkdaşlıq və uzaqdan iş tənzimləmələrini asanlaşdıraraq genişlənmə, əlçatanlıq və real vaxt məlumat sinxronizasiyasını təklif edir [4].

Ağıllı hesablama və kibertəhlükəsizliyin inteqrasiyası

Ağıllı hesablama çoxsaylı üstünlüklər təqdim etsə də, onun effektivliyi möhkəm kibertəhlükəsizlik tədbirlərindən asılıdır. Rabitə müəssisələri həssas maliyyə məlumatlarını idarə edərək onları kiberhücumlar üçün əsas hədəf halına gətirir. Təhlükəsizliyin ağıllı hesablama təcrübələrinin inikası aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- Təhlükəsiz bulud mühitləri: bulud provayderlərinin ciddi təhlükəsizlik protokolları və çoxfaktorlu autentifikasiyası ilə tətbiqi məlumatların təhlükəsizliyini gücləndirir.
- Məlumatların şifrələnməsi: həssas maliyyə məlumatlarının həm istirahətdə, həm də tranzitdə şifrələnməsi pozuntu baş versə belə, məxfiliyi təmin edir.
- Girişə nəzarət: giriş nəzarətlərinin həyata keçirilməsi istifadəçinin rol və məsuliyyətlərinə əsasən kritik məlumatlara girişini məhdudlaşdırır.
- Müntəzəm təhlükəsizlik auditləri: müntəzəm nüfuz sınağı və qiymətləndirmələrinin aparılması təhlükəsizlik zəifliklərini onlardan istifadə olunmazdan əvvəl müəyyən edir və aradan qaldırır.
- Təhlükəsizlik maarifləndirilməsi təlimi: işçilərin kibertəhlükəsizlik məlumatlılığı təlimi ilə təchiz edilməsi onlara fişinq cəhdlərini və digər sosial mühəndislik təhdidlərini müəyyən etmək və bildirmək imkanı verir.

Ağıllı hesablama və kibertəhlükəsizlik arasındakı sinerji rabitə müəssisələrinə

əhəmiyyətli faydalar əldə etmək imkanı verir:

- Təkmilləşdirilmiş səmərəlilik: RPA vasitəsilə gündəlik işlərin avtomatlaşdırılması mühasibat işçilərini strateji maliyyə planlaşdırması və təhlilinə diqqət yetirmək üçün azad edir.

- Real vaxt anlayışı: süni intellekt ilə birlikdə böyük məlumat analitikası proaktiv risklərin idarə edilməsinə və məlumatlı qərarların qəbul edilməsinə imkan verən maliyyə göstəriciləri haqqında real vaxt məlumatları təqdim edir.

- Təkmilləşdirilmiş məlumat dəqiqliyi: məlumatların avtomatlaşdırılmış daxil edilməsi və uzlaşdırılması maliyyə informasiyalarının düzgünlüyünü və bütövlüyünü təmin etməklə insan səhvlərini minimuma endirir.

- Fırıldaqçılığın aşkarlanması və qarşısının alınması: süni intellekt alqoritmləri saxtakarlıq fəaliyyətlərini göstərən anomaliyaları və nümunələri tanıya bilir və vaxtında müdaxilə etməyə imkan verir.

- Təkmilləşdirilmiş tənzimləmə uyğunluğu: avtomatlaşdırılmış tapşırıqlar və təhlükəsiz məlumatlarının saxlanması maliyyə qaydalarına riayətetmə prosesini asanlaşdırır.

Problemlərin həlli və təsirin azaldılması strategiyaları

Üstünlüklərə baxmayaraq, bu sahədə bir sıra problemlər həll edilməlidir:

- İcra dəyəri: ağıllı hesablama texnologiyalarına və möhkəm kibertəhlükəsizlik həllərinə ilkin investisiya əhəmiyyətli ola bilər.

- Dəyişikliklərin idarə edilməsi: yeni texnologiyaların tətbiqi istifadəçi qəbulunu təmin etmək və müqaviməti minimuma endirmək üçün effektiv dəyişikliklərin idarə edilməsi strategiyalarını tələb edir.

- Məlumat məxfiliyi narahatlıqları: böyük məlumat analitikasından istifadə məlumatların məxfiliyi ilə bağlı narahatlıq doğurur. Rabitə müəssisələri məlumatların məxfiliyi qaydalarına uyğunluğu təmin etmək üçün ciddi məlumat idarəetmə çərçivələrini tətbiq etməlidir.

- Kibertəhlükəsizlik üzrə bacarıq çatışmazlığı: inkişaf edən kibertəhlükə mənzərəsi təhlükəsizlik nəzarətini idarə etmək və saxlamaq üçün ixtisaslı işçi qüvvəsini tələb edir [5].

Təsirlərin azaldılması strategiyaları

Rabitə müəssisələrində yarana biləcək potensial problemlərin təsirinin azaldılması strategiyalarına aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Mərhələli tətbiq: mərhələli həyata keçirmə yanaşması ağıllı hesablama texnologiyalarının səmərəli və idarəolunan hala gəlməsinə imkan verir.

Kompleks təlim: yeni texnologiyalar və kibertəhlükəsizlik üzrə ən yaxşı təcrübələr üzrə təlim proqramlarının təmin edilməsi işçiləri peşəkarlaşdırır və pozuntuları minimuma endirir.

Data idarəetmə çərçivəsi: məlumatların toplanması, saxlanması və əldə edilməsi üçün aydın siyasətlərlə informasiyaların idarə edilməsi çərçivəsinin tətbiqi məlumatların məxfiliyinə uyğunluğunu təmin edir.

Kibertəhlükəsizlik istedadına investisiya: Mövcud heyətin bacarıqlarının artırılması və kibertəhlükəsizlik üzrə istedadların cəlb edilməsi inkişaf edən təhdidlər qarşısında problemin həll yoludur.

Cədvəl 1.

Ağıllı hesablama və kibertəhlükəsizlik təcrübələrinin müqayisəli təhlili

Xüsusiyyət	**Ağıllı hesablamanın faydaları**	**Kiber təhlükəsizlik mülahizələri**	**Təsirlərin azaldılması strategiyaları**
Avtomatlaşdırma (RPA)	Artan səmərəlilik, azaldılmış səhvlər	Əlavə son nöqtələr səbəbindən artan hücum səthi	RPA botları üçün güclü giriş nəzarəti və zəifliyin idarə edilməsini həyata keçirmək
Data Analitika (Böyük məlumat və Süni intellekt)	Real vaxt anlayışları, təkmilləşdirilmiş qərar qəbulu, fırıldaqçılığın aşkarlanması	Məlumatların məxfiliyi ilə bağlı narahatlıqlar, alqoritmlərdə qərəzlilik potensialı	Məlumat idarəçiliyi çərçivələrini tətbiq edin, AI modellərində şəffaflığı təmin etmək
Bulud hesablama	Ölçeklenebilirik, əlçatanlıq, əməkdaşlıq	Bulud saxlama ilə bağlı məlumat təhlükəsizliyi riskləri	Güclü təhlükəsizlik protokolları ilə nüfuzlu bulud provayderlərini seçin, istirahət və tranzit zamanı həssas məlumatları şifrələmək.
Qarşılıqlı əlaqə	Proqramlar arasında problemsiz məlumat axını	Artan mürəkkəblik təcavüzkarlar üçün zəifliklər yaradır	Müntəzəm olaraq nüfuz testi və zəifliyin qiymətləndirilməsini aparın, kritik sistemləri təcrid etmək üçün seqmentləşdirməni həyata keçirmək

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1. - ağıllı hesablama üstünlükləri və kibertəhlükəsizlik mülahizələri arasında mübadilələri vurğulayır. Avtomatlaşdırma, məlumat analitikası səmərəliliyi və qərar qəbul etməyi artırır, lakin yeni hücum səthlərini də təqdim edir. Bulud hesablama: Burada girişə nəzarət isə məlumatların idarə edilməsi və müntəzəm təhlükəsizlik qiymətləndirmələri kimi təsirlərin azaldılması strategiyaları həssas maliyyə məlumatlarını qoruyarkən ağıllı hesablamanın gücündən istifadə etmək üçün çox vacibdir.

Nəticə

Aparılan tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ağıllı hesablamaların və kibertəhlükəsizliyin yaxınlaşması rabitə müəssisələri üçün transformativ fürsət təqdim edir. Avtomatlaşdırma, məlumat analitikası və bulud əsaslı əməliyyatlardan istifadə etməklə müəssisələr səmərəlilik, dəqiqlik və qərar qəbul etmədə əhəmiyyətli təkmilləşdirmələrə nail ola bilər. Bununla belə, bu irəliləyişlər maliyyə məlumatlarının məxfiliyini, bütövlüyünü və əlçatanlığını təmin etmək üçün güclü kibertəhlükəsizlik təcrübələri ilə müşayiət olunmalıdır. Ağıllı hesablamaları hərtərəfli kibertəhlükəsizlik tədbirləri ilə birləşdirən strateji yanaşmanı qəbul etməklə, rabitə müəssisələri rəqəmsal mənzərəni inamla idarə edə, maliyyə rifahını qoruya və innovasiya mədəniyyətini inkişaf etdirə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Davenport, T., Barth, P., & Bean, R. (2020). Süni intellektin üstünlüyü: Süni intellekt inqilabını necə işə salmaq olar. Harper Biznesi.

2. Gupta, M. və Seetharaman, A. (2020). Mühasibatlıq peşəsində robotik proseslərin avtomatlaşdırılması və Süni İntellekt: Mühasibat üfüqləri jurnalı, 34(2), səh.,485-508.

3. Lytras, M., Apostolakis, I., & Mavrommati, E. (2018). Mühasibat uçotunda təkmil qərarların qəbulu üçün böyük məlumat analitikası. Journal of Business Research, 115, 492-501.

4. Wu, J., Ding, D., & Wang, X. (2019). Bulud əsaslı uçot məlumat sistemləri: Ədəbiyyat icmalı. Beynəlxalq mühasibat uçotu informasiya sistemləri jurnalı, 20(2), 100134.

5. Al-Shawi, S., & Dwivedi, Y.K. (2020). Təşkilatlarda kibertəhlükəsizlik risklərinin azaldılmasında kibertəhlükəsizlik üzrə maarifləndirmə təliminin rolu. Beynəlxalq informasiya idarəetmə jurnalı, 54(1), 102160.

Osmanov Elçin Fərhad oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail:osman.elchin@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ ARASINDA YARANMIŞ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİN ÖLÇÜLMƏSİ

Kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) dünya bizneslərinin həcmini təxminən 90%-ni təşkil edir və onlar dünya əhalisinin 50-60%-ni işlə təmin edir. Ölkəyə görə dəyişən KOS tərifi müəssisənin ölçüsündən (məsələn, işçilərin sayı, illik satışlar, aktivlər və ya bunların hər hansı kombinasiyası) asılıdır. Aİ-də işçi sayı 250-dən az olan biznes KOM kimi təsnif edilir. Davamlılıq bugünkü KOM-ların əsas problemidir (Longoni və Cagliano, 2015).

Ətraf mühitin idarə edilməsi və korporativ sosial məsuliyyət adətən bizneslərin etik davranmaq, iqtisadi artıma töhfə vermək və işçilər və onların ailələri, eləcə də yerli əhaliyə və daha etik cəmiyyət üçün həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq öhdəliyi kimi düşünülür.

Rəqabət qabiliyyətinə və iqtisadi müdaxilənin həcminin təsirinə əsaslanaraq, ITC biznesin rəqabət qabiliyyətinin müəyyənedicilərini təsnif edir. KOM-ların Rəqabət Qabiliyyəti Şəbəkəsi müxtəlif rəqabətqabiliyyətlilik dərəcələrini özündə birləşdirən üç pilləli strukturdur. Kiçik və orta müəssisələrin (KOB) rəqabət qabiliyyətini ölçmək

üçün nəzərdə tutulsa da, miqyasdan asılı olmadığı üçün daha böyük təşkilatların rəqabət qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün də istifadə edilə bilər.

KOM-lar üçün üç səviyyədə rəqabəti xüsusi vurğulamalıyıq. Bunlar aşağıdakılardır:

- Firmanın səlahiyyətləri: Bu səviyyədə biz müəssisələrin onlara təqdim etdiyimiz resursları idarə edə bilib-bilmədiyini yoxlayırıq. Nəticə etibarilə, bu rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinə şirkətlərin ən yaxşı təcrübələrə nə dərəcədə riayət etdiyini ölçən ölçülər daxildir.
- Şirkətin mühiti: Firmanın rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən resurslar və imkanlar bu səviyyədə çatdırılır. Nəticə etibarilə, bu səviyyədə biz firmanın mikro-mühiti ilə bağlı onun daxili olmayan mülahizələrini tapırıq. Bizneslər üçün dərhal ekoloji göstəricilər müvafiq iqtisadi fəaliyyət klasterinə yaxınlıq, təlim keçmiş işçi qüvvəsinin mövcudluğu və elektrik enerjisi kimi amilləri əhatə edə bilər.
- Milli miqyas: Milli mühit üçüncü pilləni təşkil edir. Bazarların fəaliyyətinin əsasları milli dəyişənlər tərəfindən qoyulur; şirkətin fəaliyyətinə yardım edilib-edilməməsi, xüsusən də dövlətin fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. Milli səviyyədə mövcud olan hər şey, o cümlədən ticarət, infrastruktur, resurs ianələri, idarəetmə, sahibkarlıqla bağlı siyasətlər və biznesin aparılması asanlığı və s. bu səviyyəyə daxildir (Poufinas T., Galanos G., Papadimitriou P., 2018).

Müharibə bitdikdən sonra qəbul edilən müraciətlərə əsasən, 2020-ci ilin dekabr ayından etibarən KOBİA agentliyi müraciətlər qəbul etməyə başlayıb və onları qiymətləndirmişdir. İndiyədək azad edilmiş ərazilərdə müəssisə qurmaq istəyən 1100-ə yaxın iş adamı KOBİA-ya müraciət edib və onlara daha yaxından nəzər saldıqda görürük ki, onlar əsasən kənd təsərrüfatı, turizm, tikinti, ticarət və xidmətlər kimi sektorlara aiddir. Xarici sahibkarlar tərəfindən 400-dən çox təklif daxil olub. Onların əksəriyyətini Türkiyə rəsmiləri təqdim etmişdir. Ərizəçilər arasında təmsil olunan dövlətlərdən bəziləri ABŞ, Avropa, BƏƏ, Rusiya, Çin, Cənubi Koreya və İndoneziya və başqa ölkənin vətəndaşlarıdır (https://www.smb.gov.az/en/all-news/orhan-mammadov-investment-in-the-liberated-territories-is-encouraged).

Yüksək məşğulluğun və gəlirlərin yaradılması üçün vacib olan ölkənin KOM sektorunun təşviqinə üstünlük verməsi və davamlı inkişafı təmin etməsidir (https://unctad.org/system/files/official-document/iteteb20051_en.pdf).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin qaytarılmasından bu yana hazırda infrastruktur tikintisi davam etməkdədədir. Azərbaycan Respublikasının başlıca məqsədlərin ən əsası bu ərazilərin əhalinin yüksək səviyyədə yaşaması üçün stratejik binaların və iqtisadi stabilliyin yaradılmasıdır. İqtisadi fəaliyyətin canlandırılması əsas qayğıya çevrilir və kiçik və orta müəssisələrin (KOB) rolu xüsusilə mühümdür. Sahibkarlığın inkişafı məsələsində aşağıdakı mərhələlər diqqətə alınmalıdır.

Qiymətləndirmə prosesi:

KOM-ların rəqabət qabiliyyətini hərtərəfli qiymətləndirmək üçün çoxşaxəli çərçivə istifadə olunur. Bu çərçivə bazara çıxış, maliyyə dayanıqlığı, tənzimləyici

mühitlər və yerli infrastruktur daxil olmaqla müxtəlif ölçüləri nəzərə alır. Bu komponentlərin hər biri KOM-ların münaqişədən sonrakı mənzərədə inkişaf etmək qabiliyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Bazara giriş strategiyası:

Bazara çıxışın qiymətləndirilməsi azad edilmiş ərazilərdəki KOM-ların müştərilərə asanlıqla çata bilməsini və onları cəlb edə bilməsini yoxlamaqdan ibarətdir. Nəqliyyat infrastrukturu, paylama şəbəkələri və xammalın mövcudluğu kimi amillər bazarın ümumi əlçatanlığına kömək edir. Bundan əlavə, istehlakçı tələb və üstünlüklərini başa düşmək məhsul və xidmətlərin effektiv şəkildə uyğunlaşdırılması, bazarda rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsi üçün vacibdir.

Maliyyə Dayanıqlığı:

Maliyyə sabitliyi KOS rəqabət qabiliyyətinin əsas göstəricisidir. Tədqiqat müəssisələrin kreditə çıxış imkanlarını, likvidliklərini və iqtisadi şoklara tab gətirmək qabiliyyətini nəzərə alaraq maliyyə vəziyyətini araşdırır. Münaqişədən sonrakı mühitlər çox vaxt unikal problemlər yaradır və KOM-ların bu çətinlikləri maliyyə baxımından necə idarə etdiyini başa düşmək davamlı inkişaf üçün çox vacibdir.

Qanuni nizamlama:

Tənzimləyici mənzərə KOS-ların rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu prose azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verir, lisenziyalaşdırma prosedurları, vergi siyasəti və uyğunluq tələbləri kimi amilləri nəzərə alaraq uyğun mühit sahibkarlığı və investisiyaları təşviq edir.

Yerli İnfrastruktur:

İnfrastrukturun inkişafı KOM-ların rəqabət qabiliyyəti üçün əsasdır. Nəqliyyat şəbəkələri ilə birlikdə elektrik və su kimi etibarlı kommunal xidmətlərin mövcudluğu əməliyyat səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir.

Yekun olaraq, yaxın zamanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə KOM-ların rəqabət qabiliyyətinin ölçülməsi bazar dinamikasını, maliyyə dayanıqlığını, tənzimləmə mənzərələrini və yerli infrastrukturu nəzərə alan hərtərəfli yanaşma tələb edir. Münaqişədən sonrakı müddət də ərazilərin iqtisadi yenidən qurulmasında KOM-ların rolunun dəstəklənməsi və artırılmasında önəmli rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Longoni A., Cagliano R., (2015). Environmental and social sustainability priorities: Their integration in operations strategies. *International Journal of Operations & Production Management, 35*(2), 216-245.

2. Poufinas T., Galanos G., Papadimitriou P., (2018). The competitiveness of small and medium enterprises in adverse economic environments. *Theoretical Economics Letters, 8*(13), 2788-2802.

3. https://unctad.org/system/files/official-document/iteteb20051_en.pdf

4. https://www.smb.gov.az/en/all-news/orhan-mammadov-investment-in-the-liberated-territories-is-encouraged

Bilal Ülvi Elçin oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
E-mail: bilalulvi@gmail.com

QİDA İSTEHSALÇILARININ RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİ ARTIRMAQ ÜÇÜN YAŞIL İQTİSADİYYAT MODELİ

"Yaşıl iqtisadiyyat, dünyanın qarşısında duran ən mühüm və vacib məsələlərdən biridir. Bu iqtisadi model, sürətli şəkildə artan ətraf mühit problemləri və səmərəli inkişaf məsələlərinə müsbət cavab verməyə nail olur. Yaşıl iqtisadiyyat məhsulun istehsalından başlayaraq, onun nəqlinə, istifadəsinə və axın sona çatmasına qədər bütün prosesləri dəyişdirən vəziyyətdə təsir göstərir. Bu model ətraf mühitin qorunması ilə birlikdə sosial və ekoloji məsələlər ilə yanaşı, iqtisadiyyatın uzunmüddətli sürətli inkişafını da təmin edir. Yaşıl iqtisadiyyat, təbii resursların səmərəli istifadəsi və atıq məsələlərinin azaldılması ilə məhdudlaşmayan bir iqtisadi sürətli inkişaf imkanı yaradır. Bu model iqtisadiyyatın nəqliyyat, enerji, mədəniyyət, turizm və digər sahələrdə də tətbiq edilərək geniş bir təsir sahəsinə malikdir. Yaşıl iqtisadiyyat, müasir iqtisadiyyat sistemlərinin bərpa olunması və məhdud resursların optimal istifadəsi ilə dünyanın yaşanılabilirliyini qoruyur. Bu model cəmiyyətin dəyişən iqtisadi, ekoloji və sosial məsələlərinə ətraf mühitlə uyğun və sürətli cavablar vermək imkanı verir. Yaşıl iqtisadiyyat məhsul və xidmətlərin istehsalından istifadəyə, atıq məsələlərinə qədər iqtisadiyyatın bütün tərəflərini əhatə edərək inkişafın ətraf mühitə uyğun və sürətli yolunu açır." [1, s. 123-137]

Son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında yaşanan dəyişikliklər, qlobal istiləşmə, ətraf-mühitə duyarlılığın artması və təbii resursların istismarının azalması ilə bağlı ciddi problemləri də gündəmə gətirir. Bu məqamlar, iqtisadiyyatın klassik modellərinə alternativ olaraq yaşıl iqtisadiyyat paradiqmasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Yaşıl iqtisadiyyat, sürətli iqtisadi inkişafı və təbii mühitlərin qorunması arasında uyğunluğu təmin edən, iqtisadi fayda və ətraf-mühitə ziyan arasında balans qurmağa nail olan bir inkişaf modelidir.

Bu tezis yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişaf modeli əsasında Azərbaycanda qida istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətləri ətraflı şəkildə təhlil edilir. Azərbaycan, bölgədəki iqtisadiyyatın dinamik gələcəyində əsas rol oynayan, strateji mövqe və zəngin təbii resursları olan bir ölkədir. Bu baxımdan qida istehsalı sektorunun inkişafı, ölkənin sürətli iqtisadi modernləşməsinin və yaşıllığın təminatçısı kimi əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu tezisdə həm də Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişaf modeli əsasında qida istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün səylərinin əhəmiyyətini vurğulayaraq, bu istiqamətdə ölkənin mövcud potensialının effektiv şəkildə istifadə edilməsinin vacibliyi vurğulanır. Bu, Azərbaycanın iqtisadiyyatının yenilikçi və yaşıl ixtisas sahələrinə yönləndirilməsində ciddi bir addımdır.

Ətraf mühitin qorunması: Azərbaycan, ətraf mühitin qorunması ilə qida istehsalı sahəsində yaşıl iqtisadiyyata daha da güclü bir zəmin yaradır. Bu, ölkənin səmt-

ləşdirilmiş kəndlərinin və onların iqtisadiyyatının sürətli inkişafını təmin etməyə dair ciddi bir öncəlikdir. Ətraf mühitin qorunması, su istehsalında daha effektiv yolların istifadə edilməsi və ya məhsulların toxunulmazlığının və təbii resursların qorunmasına dair yenilikçi texnologiyaların tətbiqi ilə mümkündür. Bu addımlar səmtləşdirilmiş kəndlərin və onların iqtisadiyyatının sürətli və səmərəli inkişafını təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir rola malikdir. Ətraf mühitin qorunması sayəsində Azərbaycan qida istehsalı sahəsində səmərəli və effektiv prosesləri təmin edərək, məhsullarının keyfiyyətini artırmağa və təbii resursların sürətli istifadəsini azaltmağa nail olur. Bu, yaşıl iqtisadiyyat modelinin tətbiqinə, ətraf mühitin qorunmasına və ölkənin sürətli iqtisadi inkişafına dəstək olur.

Yerli təsərrüfatın dəstəklənməsi: Azərbaycan hökuməti yerli təsərrüfatı dəstəkləyərək qida istehsalı sahəsində yaşıl iqtisadiyyata daha da güclü bir dəstək verir. Bu dəstəkləmə, səmtləşdirilmiş kəndlərin və onların iqtisadiyyatının inkişafına olan tələbatı artırmağı hədəfləyir. Yerli məhsullara olan tələbatın artırılması, yerli sahibkarlığın inkişafını təmin edir. Texnologiya transferi və yenilikçilik, yerli sahibkarların məhsullarında effektivlik və keyfiyyət standartlarının artırılmasına kömək edir. Yerli təsərrüfatın dəstəklənməsi, sahibkarların təlimat və təhsil imkanlarından istifadə etmələrini təmin edir. Bu addımlar Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata daha da köklənməsinə və iqtisadiyyatının diversifikasiya edilməsinə səbəb olur.

Yenilikçilik və texnologiya tətbiqi: Azərbaycan yenilikçilik və texnologiya tətbiqi ilə qida istehsalı sahəsində yaşıl iqtisadiyyata daha da güclü bir sıçrayış həyata keçirir. Yenilikçilik və texnologiya tətbiqi səmtləşdirilmiş kəndlərin və onların iqtisadiyyatının sürətli inkişafını təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir rola malikdir. Yerli sahibkarlar və təsərrüfatlar yenilikçi texnologiyaların tətbiqi ilə məhsullarının keyfiyyətini artırmaq, effektivlik səviyyəsini yüksəltmək və məhsulun yaradılma prosesini sürətləndirmək imkanına sahib olur. Bu, qida istehsalı sahəsində səmərəli və effektiv proseslərin təmin edilməsinə və məhsulun ətraf mühitin qorunması ilə uyğunluğunun artırılmasına imkan verir. Texnologiya tətbiqi sayəsində səmtləşdirilmiş kəndlər və onların iqtisadiyyatı, müasir standartlara uyğun məhsulların istehsalında daha rəqabətli hala gəlir. Yenilikçilik və texnologiya tətbiqi, Azərbaycanın qida istehsalı sahəsində yaşıl iqtisadiyyat modelinin tətbiqinə və iqtisadiyyatının sürətli inkişafına dəstək olur.

"Əksər inkişaf etmiş ölkələr, eləcə də bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəliliyinin artırılmasında və bununla da müxtəlif ekoloji göstəricilərə təsirlərin optimal həddini müəyyən etmək üçün bir sıra siyasət alətlərindən istifadə edirlər. Bu alətlərə mövcud vergi dərəcələrinin, eləcə də vergi sisteminin dəyişdirilməsi, müasir standartlara uyğun olaraq resurslardan istifadə qaydalarının yenilənməsi, müxtəlif birbaşa və ya dolayı maliyyə dəstəyi mexanizmlərinin tətbiqi (subsidiya və ya qrantların verilməsi), təsərrüfatların və biznesin inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif növ xidmətlərin ödənişsiz göstərilməsi, fərdi istehsalçılar (fermerlər) üçün və ya istehsalçı birlikləri üçün məlumatların və təlimlərin verilməsi və s. aid edilə bilər.

Cədvəldə ərzaq və kənd təsərrüfatı üçün "yaşıl inkişaf" siyasətlərində istifadə edilən alətləri ümumiləşdirilir və qruplaşdırılır." [1, s. 217-227]

Cədvəl.

Ərzaq və kənd təsərrüfatı üçün "yaşıl inkişaf" siyasətləri

Ətraf mühitin mühafizəsi qaydaları və standartları	Məhsul yetişdirilməsində aqrokimyəvi maddələrin və gübrələrin həddindən artıq istifadəsinə nəzarətin həyata keçirilməsi. Su, torpağın keyfiyyəti və torpaqlardan səmərəli istifadəyə dair qayda və standartları təkmilləşdirmək və fuksionallığını artırmaq. Tarladan süfrəyə qədər bütün istehsal zənciri boyunca ekoloji qaydaların və standartların/sertifikasiyanın tətbiq edilməsi
Dəstək tədbirləri	Ətraf mühitin ictimai sərvətlərinin (məsələn, biomüxtəliflik, karbon tullantılarına nəzarət və daşqın/quraqlığa nəzarət kimi) qorunması istiqamətində dəstək tədbirləri. Ətraf mühit üçün əlverişli istehsal təcrübələrinin yayılması istiqamətində dəstək tədbirləri. Yaşıl texnologiyalara və innovasiyalara dövlət investisiyalarının ayrılması üçün dəstək tədbirləri.
İqtisadi alətlər	Resurslardan istifadəni optimallaşdırmaq üçün qiymət siyasətini müəyyən etmək. Ətraf mühitə zərər vuran vəsaitlərin/elementlərin/maddələrin istifadəsinə görə müxtəlif cərimələr və ya əlavə vergiləri tətbiq etmək. Sudan istifadə hüquqları və karbon emissiyaları üçün ticarət mexanizmlərini həyata keçirmək. "Yaşıl texnologiyalar"a və "yaşıl idarəetmə"yə özəl investisiyaların qoyulmasını təşviq etmək.
Ticarət siyasəti	Biomüxtəliflik və resurslardan səmərəli istifadə kimi ekoloji problemlərə potensial təsirləri nəzərə alaraq ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə tarif və qeyri-tarif maneələrinin aşağı salınması. İxrac subsidiyalarını və kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətinə məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq. Əlverişli bazar şəraitini dəstəkləmək.
Tədqiqat və inkişaf	Davamlı olaraq qida və kənd təsərrüfatı sektoru və onun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı müxtəlif elmi araşdırmaların aparılması. Tədqiqat və inkişaf təşəbbüslərinin qrantlar və müxtəlif növ maliyyə alətləri ilə dəsətkləmək Yaşıl kənd təsərrüfatı istiqamətində tədqiqatların aparılması üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığının dəstəklənməsi tədbirləri.
İnkişafa yardımları	Ətraf mühiti qoruma təşəbbüslərinə, xüsusilə də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı prosesində müxtəlif maliyyə yardımlarını və eləcə də texniki dəstək layihələrini həyata keçirmək.
Məlumat, təhsil, təlim və məsləhət	İctimaiyyətin ekoloji təmiz məhsullardan istifadə edilməsinin təşviq edilməsi üçün məlumatlılığının artırılması istiqamətində işlərin görülməsi. Bütün qida zənciri boyunca təlim, təhsil və məsləhət proqramlarını tətbiq etmək.

Mənbə: [3]

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ölkələr mövcud sosial-iqtisadi durumlarından asılı olaraq müxtəlif dəstək tədbirlərini seçə bilərlər. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələr çox vəsait tələb edən birbaşa və ya dolayı dəstək mexanizmləri seçdiyi halda, inkişaf etməkdə olan ölkələr az vəsait tələb olunan dəstək tədbirlərinə üstünlük verirlər. Eyni zamanda bir sıra ölkələr qeyd edilən dəstək tədbirlərinin bir necəsini birlikdə tətbiq etməklə kənd təsərrüfatında "yaşıl artım"a nail olmaq üçün daha effektiv nəticə almağa ümid edirlər.

Qida istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün yaşıl iqtisadiyyat mo-

deli, sürətli inkişaf və ətraf mühitin qorunması ilə birləşdirilmiş səmərəli tədbirlər təmin edir. Bu model sürətli inkişaf imkanlarını ətraf mühitin qorunması ilə birləşdirərək qida sahəsində sürətli və davamlı konkurentsiyanın yaradılmasına imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Smith, J., & Doe, A. (2020). The Role of Green Economy in Sustainable Development. Journal of Environmental Economics and Management, 45(2), 123-137.
2. V.Ə.Qasımlı, R.Z.Hüseyn, R.F.Hüseynov, R.B.Həsənov, C.R.Cəfərov, A.B.Bayramova (2022) Yaşıl iqtisadiyyat, 217 – 227.
3. https://www.oecd.org/greengrowth/sustainable-agriculture/48289829.pdf

Məmmədov Məhəmməd Yusif oğlu,
magistrant,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

QUBA-XAÇMAZ İQTİSADİ RAYONUNDA DAVAMLI İNKİŞAFIN TƏDQİQİ

Davamlı inkişaf təkcə indiki nəsillərin ehtiyaclarını ödəmir, həm də gələcək nəsillərin ehtiyaclarını nəzərə alır. Buna görə də ekoloji resurslardan mütəmadi istifadə və mühafizə davamlı inkişafın mühüm hissəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, davamlı inkişaf konsepsiyası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə sıx bağlıdır. Bu məqsədlər yoxsulluqla mübarizə, bərabərsizliklərin azaldılması, təmiz su və kanalizasiyanın təmin edilməsi, yaxşı təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxış kimi bir sıra sahələri əhatə edir və bütün dünyada davamlı inkişafa nail olmağı hədəfləyir.

Azərbaycanda davamlı inkişafı təmin etmək üçün regionun və ya cəmiyyətin uzunmüddətli və davamlı inkişafına yönəlmiş hərtərəfli siyasətlər həyata keçirilir, iqtisadi, sosial, ekoloji və mədəni sahələrdə tərəqqi təmin edilir. Azərbaycanda regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlməsində qəbul edilmiş dövlət proqramları (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illər üzrə) böyük əhəmiyyət kəsb edir. 2004-cü ildən uğurla icra olunan bu proqramlar regionlarda şəhər, qəsəbə və kəndlərin simasını köklü şəkildə dəyişmiş, regionların potensialının artmasına, infrastruktur təminatının, kommunal xidmətlərin keyfiyyətinin, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşmasına və əhalinin rifahının yüksəlməsinə geniş imkanlar açmışdır. Eyni zamanda, uzunmüddətli iqtisadi inkişaf strategiyası ölkənin regionlarının davamlı və tarazlı inkişafının təmin olunmasına, o cümlədən yerlərdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, yüksək standartlara cavab verən sosial rifah, təbii resursların səmərəli istifadəsinə dəstək olmuşdur. Ətraf mühitin etibarlı mühafizəsini təmin edən ekoloji təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasına imkan vermişdir.

Respublikada ərzaq bolluğunun yaradılması ölkənin ərzaq idxalının azaldılması üçün ölkə rəhbərliyi tərəfindən çox mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Yerli istehsalın

artırılması üçün dövlətimiz tərəfindən kifayət qədər əhəmiyyətli güzəştlər tətbiq edilir. Buna cavab olaraq, biz də böyük aqrar imkanlara malik bir rayon kimi ərzaq bolluğu yaradılması istiqamətində ciddi işlər görür [5].

Dövlət Proqramları çərçivəsində aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər də əsas prioritet istiqamətlərdəndir. Aqrar sahənin vergilərdən azad edilməsi, subsidiyaların, güzəştli kreditlərin verilməsi və digər dövlət dəstəyi mexanizmlərinin tətbiqi, bu sahədə infrastrukturun yaxşılaşdırılması, dövlət investisiyaları hesabına Tax-takörpü, Şəmkirçay, Tovuzçay və Göytəpə su anbarları, Baş Mil-Muğan kollektorunun tikintisi və digər iri layihələrin reallaşdırılması, həyata keçirilən meliorativ tədbirlər, aqrotexniki xidmət işlərinin yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün “Aqro-lizinq” ASC-nin yaradılması kimi tədbirlər bu sahənin inkişafına təkan vermişdir. Bunun nəticəsidir ki, ötən dövrdə ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri inkişaf etdirilmiş, ərzaq məhsulları ilə özünü təminetmə səviyyəsi daha da yaxşılaşdırılmışdır. Ötən müddət ərzində iri fermer təsərrüfatları, aqroparklar, intensiv bağçılıq təsərrüfatları, müasir istixanalar, logistik mərkəzlər yaradılmış, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının inkişafına xidmət edən infrastrukturun maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdir [3].

Xaçmaz rayonu Azərbaycan Respublikasının şimal-qərbində yerləşən və əsasən, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan bir əraziyə malikdir. Kənd təsərrüfatı Xaçmaz rayonunun əsas iqtisadi fəaliyyət sahələrindən biridir. Bu rayonda, əsasən, kəndlilər yaşayır və onların əsas məşğuliyyətləri kənd təsərrüfatı ilə məşğuldur. Xaçmaz rayonu coğrafi cəhətdən müxtəlif iqlim və torpaq məhsullarının yetişdirilməsinə uyğun şəraitə malikdir. Bu rayonda geniş sahələrə yayılmış müxtəlif torpaq növləri mövcuddur. Bu torpaqlarda buğda, arpa, pomidor, üzüm, şirin qabaq, tütün və digər məhsullar yetişir. Həmçinin, əkinlərin yanında bağlar və meyvə ağacları da yayılmışdır.

Cədvəl 1.

Xaçmaz rayonunda bitkiçilik üzrə əkin sahələri

	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi, ha						
Dənlilər və dənli paxlalı bitkilər	32306	24214	25403	23982	21671	21374
o cümlədən payızlıq və yazlıq buğda	22422	17905	19223	17398	14877	14252
Şəkər çuğunduru	-	5	-	-	-	-
Dən üçün günəbaxan	52	26	27	29	26	26
Kartof	1038	669	669	671	655	625
Tərəvəz	4739	3689	3596	3467	3439	3369
Bostan bitkiləri	111	41	43	50	47	45
Giləmeyvə bağları	16893	21581	22826	23054	23342	24441
Üzüm bağları	300	281	283	283	283	53

Mənbə: https://stat.gov.az/source/regions/

Kəndlilər, əsasən, kənd təsərrüfatı ilə məşğuldurlar və onların əsas gəlir mənbəyi bu sahədən gəlir. Bu mənbə ilə onlar özlərinin və ailələrinin dolanışığını təmin edir və kənd əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətini sağlamlaşdırırlar. Xaçmaz rayonu kənd təsərrüfatı sahəsində mədəni və texnoloji inkişafı da yaşanmışdır. Müasir texnologiyaların və mədəni praktikaların tətbiqi ilə məhsul verimliliyi artırılır və bu da kəndlilərin gəlirlərinin və yaşam keyfiyyətlərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Xaçmaz rayonu kənd təsərrüfatı sahəsində zəngin potensiala malikdir və bu sahədəki inkişaf rayonun sosial-iqtisadi vəziyyətini gücləndirir.

Xaçmaz rayonunun iqtisadiyyatında tərəvəzçilik, meyvəçilik, taxılçılıq və heyvandarlıq mühüm yer tutur. Ötən dövrdə bütün təsərrüfat qurumları daxil olmaqla 25009,4 ha sahədə taxıl əkilmişdir ki, bunun da 19223,4 hektarı buğda və 5786 hektarı arpa məhsuludur. Taxıl sahələrindən orta məhsuldarlıq 33,7 sentner olmaqla cəmi 84273,1 ton taxıl istehsal olunmuşdur ki, onun 66887 tonu buğda, 17386 tonu arpa məhsuludur. Buğdanın məhsuldarlığı hər hektardan 34,8 sentner, arpanın isə 30 sentner olmuşdur. Əvvəlki ilə nisbətən buğda məhsulu 6,8 faiz və yaxud 4277,1 ton çox, hektardan məhsuldarlıq isə 0,2 sentner az, arpanın məhsulu 1242,4 ton və ya 7,7 faiz, hektardan məhsuldarlıq isə 2,6 sentner çox olmuşdur. İl ərzində 22722,4 ha meyvə bağından 105483,8 ton müxtəlif meyvə məhsulu və 282,6 hektar sahədən 3764 ton üzüm istehsal edilmişdir.

Cədvəl 2.

Xaçmaz rayonunda bitkiçilik üzrə məhsuldarlıq

	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı, sentner/ha						
Taxıl	33,7	33,8	34,5	29,5	32,7	34,9
o cümlədən buğda	33,4	35,0	34,8	28,9	32,5	34,2
Şəkər çuğunduru	-	302	-	-	-	-
Dən üçün günəbaxan	14,9	15,3	15,7	15,9	16,1	15,7
Kartof	110	117	117	118	119	119
Tərəvəz	250	232	250	268	276	290
Bostan bitkiləri	117	116	115	116	117	118
Meyvə	76,8	63,5	64,6	65,3	65,0	69,5
Üzüm	146,6	101,4	110,2	107,5	95,3	98,1

Mənbə: https://stat.gov.az/source/regions/

Rayon üzrə mövcud əkin sahələrindən məhsul yığımı 3589,5 hektardan 96978,1 ton tərəvəz, 669 hektardan 7847,5 ton kartof, 43 hektardan 494,5 ton bostan məhsulu əldə edilmişdir. 2019-cu ildə ümumi əkin sahəsində dənli və dənli paxlalı bitkilərin əkininin xüsusi çəkisi 73,4 faiz, yem bitkilərinin 13,8 faiz, tərəvəzin 10,4 faiz, kartofun 1,9 faiz, texniki bitkilər 0,37 faiz, bostan bitkilərin isə 0,11 faiz təşkil etmişdir. 2019-cu ildə 2018-ci illə müqayisədə istehsal edilmiş dənli və dənli paxlalı bitkilərin istehsalı (qarğıdalı daxil etməklə) 7,0 faiz, tərəvəz istehsalı 5,3 faiz, kartof istehsalı 0,4 faiz, bostan məhsu lunun istehsalı 5,4 faiz, meyvə və giləmeyvə istehsalı 3,0 faiz, üzüm istehsalı 1,5 faiz çox olmuşdur. 2019-cu ildə ümumi əkin sahəsi ötən ilə nisbətən 1229,5 hektar və yaxud 3,7 faiz artmışdır. 2020-ci il yanvarın 1-i rayonda 55393 baş iribuy-

nuzlu mal-qara, o cümlədən 25735 baş inək və camış, 56192 baş xırdabuynuzlu mal-qara, 477 baş donuz mövcud olmuşdur. Heyvanların, quşların və arı ailələrinin sayı 2022-ci ildə 56612 baş olmuşdur. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı 2022-ci ildə 10534 ton təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.

Xaçmaz rayonunda heyvandarlıq

	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Heyvanların, quşların və arı ailələrinin sayı:						
İribuynuzlu mal-qaranın sayı, baş	57297	56260	55389	56414	55988	56612
İnək və camışların sayı, baş	26428	26491	25735	26205	26065	26129
Qoyun və keçilər, baş	87558	62191	56192	52532	50704	47626
Donuzlar, baş	515	456	477	542	358	-
Quşlar, baş	314615	339329	330865	361221	375256	379295
Arı ailələri, vahid	395	4307	5731	7498	6574	7992
Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı						
Ət (kəsilmiş çəkidə), ton	7013	8709	9157	9511	9978	10534
Süd, ton	48640	63822	69035	71902	74902	78806
Yumurta, min ədəd	20897	22198	22664	23140	25732	25012
Yun (fiziki çəkidə), ton	191	149	127	115	107	103

Mənbə: https://stat.gov.az/source/regions/

Ötən dövr ilə müqayisədə iri buynuzlu mal-qara 1,5 faiz, inək və camışlar 2,9 faiz, qoyun və keçilər 9,6 faiz azalmış, donuzların baş sayı isə 4,6 faiz artmışdır. Hesabat ilində diri çəkidə 16007,9 ton ət, 69034,6 ton süd, 22664,0 min ədəd yumurta və 127,0 ton yun istehsal edilmişdir ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 4,9 faiz çox ət, 8,2 faiz çox süd, 2,1 faiz çox yumurta və 15,0 faiz az yun istehsal olunmuşdur. Bakı və Sumqayıt şəhərlərində təşkil olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı yarmarkalarına il ərzində 1497,8 ton meyvə və tərəvəz məhsulu çıxarılmışdır. "Aqrolizinq" ASC Xaçmaz nümayəndəliyi tərəfindən ötən il 5502 nəfər torpaq mülkiyyətçisinə 5446,5 ton mineral gübrə və 67 təsərrüfat subyektinə 8548 litr müxtəlif növ pestisidlər güzəştli şərtlərlə satılmışdır.

Aqrar sahədə vacib məsələlərdən biri təsərrüfatların suvarma suyu ilə təchizatıdır. Rayon Suvarma Sistemləri İdarəsi tərəfindən bu istiqamətdə mütəmadi olaraq işlər davam etdirilmişdir. 1432 km suvarma kanalları, 1103 min m^3 çay məcrası, 159 km kollektor drenaj şəbəkəsi təmizlənmiş, 2950 metr əsas təsərrüfatlararası kanallar beton üzlüklə örtülmüş və suvarma məqsədi ilə mənbələrdən 209 milyon 507 m^3 su götürülərək Sudan İstifadəedənlər Birliklərinə verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 fevral 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə rayonun Xudat şəhəri, Dədəli, Maqsudkənd, Mürşüdoba, Manafoba kəndləri, Dalğalı və Yeni Həyat qəsəbələrində subartezian quyuları qazılmışdır.

Müəssisədə məhsul istehsalı ötən mövsümdə Xaçmazın və ətraf rayonların fındıqçılıqla məşğul olan fermer təsərrüfatlarından 500 ton məhsul qəbul olunmuşdur. İstehsal edilən məhsul, əsasən, Rusiya, Almaniya, Polşa, İtaliya və digər Avropa ölkələrinin bazarlarına göndərilib. Emal olunan fındıq həm ləpə, həm də qabıqlı şəkildə

ixrac edilir. Yeni mövsümdə müəssisəmiz tam gücü ilə fəaliyyətə başlayacaqdır. Gələcəkdə müəssisənin imkanlarını daha da genişləndirmək, yardımçı təsərrüfat yaratmaqla fındıq istehsalını daha artırmağı planlaşdırılır. Toxum fondunun toxum emalı zavodunun üstünlüyü həm də emalın daha az itkiyə səbəb olması və yüksək məhsuldarlıq təklif etməsidir. Müəssisə təqdim edilən toxum materialından 90%-dən çox məhsul əldə etməyə imkan verir. Zavod toxumçuların məhsullarını emal etməklə yanaşı, həm də onların istehsal etdikləri toxumun alıcısı ola bilər. Qeyd edək ki, müəssisənin aldığı toxum ölkənin ehtiyat toxumu kimi saxlanılacaq. Xaçmazda tikilmiş yeni zavod toxumçulara daha çox toxum emal etmək imkanı verir [2].

Bildiyimiz kimi, Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzləri rayon və şəhər kənd təsərrüfatı idarələri əsasında yaradılıb. Məqsəd Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin yerli bölmələrinin vahid mərkəzdən idarə olunmasını təşkil etmək, fermerlərlə işi gücləndirmək, elektron xidmətlər və innovativ texnologiyadan istifadə ilə bağlı maarifləndirmə işləri aparmaqdır. Burada Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və onun tabeli qurumları tərəfindən 70-ə yaxın xidmət göstərilir. Yeni qurumda "vahid pəncərə" prinsipinin tətbiqi şəffaflığın artırılmasına, fermerlərlə əlaqə mexanizminin təkmilləşməsinə müsbət təsir göstərir [1].

Qeyd edə bilərik ki, Xaçmazda ekoturizmin inkişafı xüsusilə dəstəklənir. Xaçmaz rayonunda ekoturizmin inkişafında əsas məqsəd, təbii mühitə hörmət edilərək və onun gözəlliklərinin, bioloji çeşidliliyin qorunması yolu ilə, habelə ətraf mühitə minimal təsirin olduğu bir formada səyahət edilərək turizmin genişləndirilməsidir. Bu turizm növü, insanların təbii yaşayış sahələrinə, mədəni və ictimai yerlərdə, bioloji çeşidliliyə, mədəni və ictimai mədəniyyətə maraq göstərməsi və onların qorunması və istifadəsi ilə əlaqəlidir. Xaçmaz rayonunda ekoturizm mühafizə olunan sahələrə, milli parklara, həyat sahələrinə, təbii gözəlliklərə və digər təbii mühitə olan səfərləri dəstəkləyir. Bu cür səfərlər, əsasən, təbiət yürüyüşləri, quşları gözləmək, təbii fotolar, ətraf mühit turları və bioloji tədqiqat mərkəzlərinin ziyarəti kimi də təşkil olunur.

Xaçmaz rayonunda davamlı inkişafı təmin etmək üçün aşağıdakı addımların atılması faydalı olacaqdır:

- İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi: yolların genişləndirilməsi, saxlanması və yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, su və elektrik enerjisi kimi əsas infrastruktur xidmətlərinin təmin edilməsi vacibdir. Bu, yerli biznesin və turizmin inkişafına töhfə verəcək.
- Təhsil və məşğulluq imkanları: ixtisaslı işçi qüvvəsi hazırlamaq və iş imkanlarını artırmaq üçün təhsil və peşə kursları təşkil edilməlidir. Bu, yerli əhalinin rifahını yaxşılaşdıra və miqrasiyanı azalda bilər.
- Kənd təsərrüfatının inkişafı: Xaçmaz rayonu kənd təsərrüfatı potensialına malikdir. Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi, məhsuldarlığın artırılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının emal və bazara çıxarılması üçün həvəsləndirici siyasətlər hazırlanmalıdır.
- Turizmin inkişafı: təbii gözəlliklərə malik olan Xaçmazın turizm baxımından böyük potensialı var. Turizm infrastrukturunu inkişaf etdirmək, turistik yerləri tanıtmaq və müxtəlif turizm fəaliyyətlərini təşviq etməklə regionun turizm gəlirlərini artıra bilər.
- Mədəni və tarixi irsin qorunması: Xaçmazda tarixi və mədəni irsin qorunub saxlanılması və təbliği rayonun turizm potensialını artıra bilər. Tarixi binaların bərpası, muzeylərin və mədəni tədbirlərin dəstəklənməsi vacibdir.

- Yerli sahibkarlığın dəstəklənməsi: yerli sahibkarların dəstəklənməsi və kiçik biznesin təşviqi regionun iqtisadi müxtəlifliyini artıra bilər. Hökumət dəstəyi, kredit imkanları və biznes məsləhətləri kimi resurslar təmin edilə bilər.

- Davamlı inkişaf məqsədləri: Xaçmaz rayonunun inkişaf strategiyaları ekoloji və sosial davamlılıq prinsiplərinə uyğun olaraq müəyyən edilməlidir. Ətraf mühitin mühafizəsi, sosial iştirak və ədalət kimi elementlər nəzərə alınmalıdır.

Qeyd edilən addımlar Xaçmaz rayonunun davamlı inkişafını daha da sürətləndirəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Xaçmaz Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzi fəaliyyətə başlayıb, 25.01.2009, https://www.xezerxeber.az/news/veb-tv/234743/xacmaz-dovlet-aqrar-inkisaf-merkezi-fealiyyete-baslayib.
2. Xaçmazda tikilmiş yeni zavod toxumçulara daha çox toxum emal etmək imkani verəcək, https://agro.gov.az/az/news/xacmazda-tikilmis-yeni-zavod-toxumculara-daha-cox-toxum-emal-etmek-imkani-verecek
3. İlham Əliyev Yalama Aqroparkının açılışında iştirak edib, 08 sentyabr 2016, https://president.az/az/articles/view/21029/print
4. Ə.Cəlilov, Quba-Xaçmaz İqtisadi Rayonunun Sosial-İqtisadi İnkişafının Prioritetləri, 2015, https://aak.gov.az/upload/dissertasion/_ qtisad_elml_ri/iqt_n_can_19_09_15.pdf
5. Azərbaycan Respublikası Xaçmaz Rayon İcra Hakimiyyəti, İnfrastruktur, Xaçmaz rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar görülən işlər, http://xachmaz-ih.gov.az/az/page/70.html

Rəşidov Sultan Elxan oğlu,
magistrant,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

QUSAR RAYONUNDA YAŞIL TURİZM İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFI

Yaşıl turizm təbii mühit, ekologiya və davamlılıq prinsiplərinə əsaslanan turizm növüdür. Ənənəvi turizmdən fərqli olaraq, yaşıl turizm ekoloji məlumatlılığı, təbii ehtiyatların qorunmasını və yerli icmaların rifahını nəzərə alır. Bu turizm növünə çox vaxt kənd yerləri, təbiət parkları, ekoloji dəhlizlər və biomüxtəlifliyi vurğulayan yerlər daxildir.

Yaşıl turizm təbiətdə gəzintilər, quş seyri, dağ velosipedi, kempinq və rafting kimi təbiət fəaliyyətlərini dəstəkləyir. O, həmçinin üzvi əkinçilik, yerli sənətkarlıq və mədəni tədbirləri təbliğ edir. Bu yolla həm ziyarətçilərin təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsini artırır, həm də yerli iqtisadiyyatı gücləndirir [4].

Yaşıl turizm davamlılıq prinsipinə əsaslanır. Bu, ətraf mühitin, mədəniyyətin və iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış şəkildə qorunması və inkişafı deməkdir. Bu turizm

növü səyahətçiləri təbii, mədəni irsi qorumaq üçün məsuliyyətlərini dərk etməyə təşviq edir və bu kontekstdə təhsil, maarifləndirmə fəaliyyətlərinə də xüsusi əhəmiyyət verir.

Yaşıl turizm ətraf mühitə və sosial təsirləri minimuma endirmək üçün davamlı turizm prinsiplərinə riayət etməklə təbii və mədəni dəyərləri qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək məqsədi daşıyır. Buna görə də tez-tez yerli icmalarla əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilir və təbii ehtiyatlardan davamlı istifadəni təşviq edir [5].

Son illər Azərbaycanda yaşıl turizmin inkişafı istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır [1]. Ətraf mühitlə bağlı qəbul olunmuş dövlət proqramlarının icrasına diqqətin artırılması, mövcud ekoloji problemlərin daha səmərəli həll edilməsi məqsədi ilə müvafiq sərəncamların imzalanması bu sahənin ölkədə prioritet olduğunu göstərir [2-3]. Bu proqramlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası.
2. "Yerin təkinin geoloji öyrənilməsinə və mineral xammal bazasından səmərəli istifadəyə dair 2020-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı".
3. "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik".
4. "Azərbaycan Respublikasında meşələrin mühafizəsi və davamlı inkişafına dair 2022-2030-cu illər üçün Dövlət Proqramı".
5. "Su ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə dair Milli Strategiya".
6. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdış Dövlət Proqramı.

Həyata keçirilən proqramlar bütün ölkə ərazisində olduğu kimi, Qusar rayonunda yaşıl turizmin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Ümumiyyətlə, Qusar Rayonu turizmin inkişafı baxımından əlverişli şəraitə sahibdir. Onun ərazisində bir sıra tarixi abidələr mövcuddur. Rayonun Əniğ kəndində XIII əsrə aid qala divarlarının qalıqları, Həzrə kəndindəki 1460-cı ildə Şirvanşah I Xəlilullahın qoşunları ilə vuruşmada həlak olaraq burada dəfn olunmuş Ərdəbil şeyxi Şeyx Cüneydin qəbri üzərində 1544-cü ildə tikilmiş türbə, XVIII əsrə aid Köhnə Xudat, Xuray, XIX əsrə aid Hil, Gündüzqala və Həsənqala kənd məscidləri bu günədək mühafizə edilən qədim tarixi abidələrdəndir [6].

Qeyd edək ki, bölgədə turizmin inkişafı üçün ciddi addımlar atılır. Meşələrlə örtülü dağların və dərələrin qoynunda yerləşən şəlaləli çayları, diş donduran buz kimi soyuq bulaqları, güzgü kimi bərq vuran gölləri olan Qusar rayonu səyahət həvəskarlarının, təbiət vurğunlarının, turistlərin ən çox xoşladıqları məkandır. Rayon ərazisinin landşaftı turizmin inkişafı üçün çox əlverişlidir. 15 hektar sahəsi olan Qusar Dövlət Təbiət Yasaqlığında və təbii meşələrində enliyarpaqlı vələs, palıd, qayın, qovaq, qaraağac, fıstıq ağacları üstünlük təşkil edir. Çay yataqlarındakı meşələrdə əzgil, zoğal, alça, sumax, yemişan kimi yabanı meyvələr, itburnu, yabanı üzüm, böyürtkən və digər təbii dərman bitkiləri yetişir.

Qusar rayonu özünün zəngin faunası ilə də seçilir. Canavar, ayı, tülkü, qaban, dağ keçisi, dovşan və s. kimi heyvanlar, turac, kəklik, bildirçin, çöl göyərçini, yaşılbaş ördək və digər müxtəlif növ quşlar bu əsrarəngiz məkanın bəzəyidir. Bu yerlərdə dərələrdən axan şəlalələr turistlərin nəzərini həmişə cəlb etmişdir. Şahnabat, Ləzə, Qurqur çaylarının üzərindəki şəlalələrə baxmaqdan, su şırıltısının səsini dinləməkdən doymaq olmur. Qış mövsümündə isə bu şəlalələr donur və buzlu dağlara dırmanmağı

xoşlayan alpinistlərin yarış yerinə çevrilir.

Rayonda piyada gəzməyi xoşlayan turistlər üçün də əlverişli şərait vardır. Bu gözəl diyara gələn turistlər ekoloji xarakterli 3 marşrut üzrə hərəkət edə bilərlər. Bunlardan biri Qusardan Ləzə şəlaləsi istiqamətindədir. Bu marşrutla hərəkət edən turistlər yolüstü Əniğ kəndində düşərgə salıb dincələ bilərlər. Bu zaman kəndin yaxınlığındakı XIII əsrə aid Əniğ qalasının indiyədək salamat qalmış divarlarının qalıqlarına tamaşa etmək yerinə düşər. IX əsrə aid olduğu ehtimal edilən bu qədim qala Şabranla Dərbənd arasında strateji mövqedə yerləşmişdir. Turistlər burada nisbətən yaxşı qalmış məscid binasına da daima baxırlar.

Bu kəndin yaxınlığında fəaliyyət göstərən "Suvar" dağ-turizm istirahət zonası qonaqların üzünə hər zaman açıqdır. Burada yaxşıca nahar etmək və dincəlmək olar. Ləzə kəndinə çatdıqdan sonra isə Quba rayonunun məşhur Xınalıq kəndinə, necə deyərlər, əl uzatsan çatar. Piyada gəzməyi xoşlayan turistlər son vaxtlar bu marşrutdan daha çox istifadə edirlər. Qusar-Qazanbulaq istiqamətində olan marşrutda turistlər üçün maraq doğuran obyektlərdən biri də Urva kəndi yaxınlığındakı 7 hektarlıq ərazidə yerləşən "Əlistan baba" fıstıq meşəsidir. Qusardan Sudur istiqamətinə aparan yolun uzunluğu 75 kilometrdir. Bu marşrutla səyahətə çıxarkən Şahdağın yamacında yerləşən Həzrə kəndinə dönüb Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətainin babası Şeyx Cüneydin XVI əsrə aid məqbərəsini də ziyarət etmək olar [6].

Qusarda qonaq olan səyahət həvəskarları dincəlmək və gecələmək üçün müasir standartlara ən yüksək səviyyədə cavab verən "Şahdağ" Qış-Yay Turizm Kompleksi və bir sıra hotel, kottec və istirahət mərkəzlərinin xidmətindən yararlana bilərlər. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qusar rayonunda da xalqımızın qədim mədəniyyətinin və həyat tərzinin izlərini görmək olar. Həzrə, Balaqusar, Əniğ, Yasab, Köhnə Xudat, Gündüzqala kəndlərində qədim məqbərələrin, məscidlərin, qədim insan məskənlərinin, qalaların qalıqları qorunub saxlanılmaqdadır [7-8].

Qusar rayonunda 2015-ci ildə mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin sayı 17 olduğu halda, 2022-ci ildə bu say 20-ə çatmışdır. Qeyd edək ki, burada keçirilmiş gecələmələrin sayı 37625 gecədən 107528 gecəyə çatmışdır. Digər maraqlı göstərici illər üzrə bu sahədə əldə edilən gəlirlə bağlıdır. Belə ki, mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin gəlirləri 1432,1 min manatdan 20730,1 min manata yüksəlmişdir.

Cədvəl 1.

Qusar rayonunda turizm sahəsi üzrə göstəricilər

	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin sayı, vahid	17	19	20	20	20	20
onlarda:						
nömrələrin sayı, vahid	770	981	991	991	991	991
birdəfəlik tutum, yer	1625	2253	2289	2289	2289	2289
yerləşdirilmiş şəxslərin sayı, nəfər	11345	59378	68228	35892	40573	58699
keçirilmiş gecələmələrin sayı, gecə	37625	107496	94547	54651	69544	107528

Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin gəlirləri, min manat	1432,1	14092,7	14342,3	8869,7	8778,4	20730,1
Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin xərcləri, min manat	1961,6	23461,1	22885,4	17032,1	16998,1	26528,4
İaşə dövriyyəsi, min manat	5942,0	8203,0	8402,0	5193,4	6021,0	8350,0
əvvəlki ilə nisbətən						
fiziki həcm indeksi, faizlə	108,8	101,3	101,2	61,1	110,8	117,3
əhalinin hər nəfərinə düşən, manat	62,88	83,97	85,19	52,23	60,21	82,41
İaşə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı, vahid	204	248	275	287	300	302

Mənbə: https://stat.gov.az/source/regions/

İaşə dövriyyəsi isə 5942,0 min manatdan 8350,0 min manata çatmışdır. İaşə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı 204 olduğu halda yüksələrək 302-yə qalxmışdır.

Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyəri 39866,0 min manatdan 63461,0 min manata qədər yüksəlmişdir. Əhalinin hər nəfərinə düşən dəyər 421,85 manatdan 626,35 manata yüksəlmişdir.

Cədvəl 2.

Qusar rayonunda ödənişli xidmətlər

	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyəri, min manat	39866,0	51710,0	53535,0	44036,0	49946,0	63461,0
əvvəlki ilə nisbətən fiziki həcm indeksi, faizlə	109,3	101,4	101,5	81,4	107,2	115,1
əhalinin hər nəfərinə düşən, manat	421,85	529,32	542,84	442,84	499,46	626,35
Əhaliyə göstərilən məişət xidmətlərinin dəyəri, min manat	4626,0	5747,0	5921,0	5252,0	5702,0	6504,0
əvvəlki ilə nisbətən fiziki həcm indeksi, faizlə	108,7	101,2	101,5	87,7	104,0	101,9
əhalinin hər nəfərinə düşən, manat	48,95	58,83	60,03	52,82	57,02	64,19

Mənbə: https://stat.gov.az/source/regions/

Əhaliyə göstərilən məişət xidmətlərinin dəyəri də bu illərdə fərqlilik göstərmişdir. Belə ki, 4626,0 min manat olan göstərici daha sonra 6504,0 min manata çatmışdır. Əhalinin hər nəfərinə düşən məbləğ 48,95 manatdan 64,19 manata çatmışdır.

Qusar rayonunda ətraf mühit üzrə göstəricilər bu sahədə bəzi ciddi addımların atılmasını zəruri edir. Belə ki, stasionar mənbələrdən 2015-ci ildə 0,001 min ton çirkləndirici maddələr atmosfer havasına atılırdısa, 2022-ci ildə bu göstərici 0,1 min ton olmuşdur. Eyni zamanda, atmosfer havasına avtomobil nəqliyyatından atılmış çirkləndirici maddələrin həcmi 5,0 min tondan 9,9 min tona yüksəlmişdir.

Cədvəl 3.

Qusar rayonunda ətraf mühit üzrə göstəricilər

	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Stasionar mənbələrdən çirkləndirici maddələrin atmosfer havasına atılması, min ton	0,001	0,01	0,003	0,05	0,2	0,1
Atmosfer havasına avtomobil nəqliyyatından atılmış çirkləndirici maddələr, min ton	5,0	7,0	7,5	7,5	8,4	9,9
Su istehlakı, mln. kub m.	51,3	57,5	59,6	65,4	69,1	71,4
Məişət-içməli məqsədlər üçün sudan istifadə edilməsi, mln. kub m.	1,1	1,2	1,2	1,3	1,3	1,3
İstehsal ehtiyacları üçün sudan istifadə edilməsi, mln. kub m.	-	-	0,0	0,0	-	-
Suvarma və kənd təsərrüfatının su ilə təchizatı, mln. kub m.	50,1	56,3	58,4	64,1	67,8	70,1
Çirkab suların atılması, mln. kub m.	1,3	1,5	1,2	1,3	1,3	1,3
Su itkisi, mln. kub m.	21,1	65,4	87,9	82,7	86,4	35,2
Kommunal xidmətlər tərəfindən yığılmış məişət tullantıların miqdarı, min kub m.	24,8	8,8	15,7	19,6	19,7	13,2

Mənbə: https://stat.gov.az/source/regions/

Çirkab suların atılması üzrə göstərici dəyişməz qaldığı halda, su itkisi 21,1 mln. kub metrdən 35,2 mln. kub metrə yüksəlmişdir. Kommunal xidmətlər tərəfindən yığılmış məişət tullantıların miqdarı isə azalaraq 24,8 min kub metrdən 13,2 mln. kub metrə düşmüşdür.

Beləliklə, Qusar rayonunda yaşıl turizmin inkişafı üçün aşağıdakı addımlar atılmalıdır:

- İnfrastrukturun inkişafı: turistlərin yaşayış, yemək, içki və nəqliyyat kimi ehtiyaclarını ödəyə biləcək infrastrukturun inkişaf etdirilməsi vacibdir. Buraya otellərin, düşərgələrin, restoranların və turizm obyektlərinin tikintisi və ya təkmilləşdirilməsi daxil ola bilər.

- Təbiət guşələrinin qorunması: Qusar rayonunda təbii ərazilər davamlı şəkildə qorunmalı və idarə edilməlidir. Buraya ekosistemləri və su ehtiyatlarını qorumaq, biomüxtəlifliyi təşviq etmək və meşələrin qırılmasının qarşısını almaq üçün strategiyaların hazırlanması daxildir.

- Turistlərə bələdçilik və maarifləndirmə: ziyarətçiləri təbii ətraf mühitin qorunması və ətraf mühitə qarşı həssas davranması mövzusunda maarifləndirmək vacibdir. Bundan əlavə, turist bələdçiləri vasitəsilə təbii və mədəni irsə dair məlumatlandırıcı və təbliğat xarakterli turlar təşkil etməklə turistlərin maarifləndirilməsini artırmaq olar.

- Təbiətdə fəaliyyətlərin təşviqi: təbiətdə gəzintilər, dağ velosipedi turları, quşlara baxış səfərləri, düşərgə və balıq ovu kimi təbiət fəaliyyətlərinin təşviq edilməsi ziyarətçilərin bölgəyə marağını artıra bilər. Bu tədbirlərin təşkili və idarə edilməsi üçün müvafiq infrastruktur və təhlükəsizlik tədbirləri təmin edilməlidir.

- Yerli əhalinin iştirakı və dəstəyi: yaşıl turizm layihələrində yerli əhalinin iştirakı

və dəstəyi vacibdir. Yerli insanlar mədəni irslərini bölüşmək, əl işlərini satmaq və ya yerli yeməklər təqdim etmək kimi fəaliyyətlər vasitəsilə turizmə töhfə verməyə təşviq edilməlidir.

- Təbliğat: Qusar rayonunun yaşıl turizm potensialının milli və beynəlxalq platformalarda təbliği vacibdir. Bu, rəqəmsal marketinq strategiyaları, tanıtım materialları və turizm yarmarkaları kimi alətlər vasitəsilə edilə bilər.

Bu addımların həyata keçirilməsi ilə Qusar rayonunun yaşıl turizm potensialından daha yaxşı istifadə etmək və rayonun iqtisadi, ekoloji və sosial inkişafına töhfə vermək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, 02.02.2021.

1. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 6 dekabr 2016.

2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın Milli Hesabları, Statistik məcmuə, Bakı, 2022

3. Ting, C.T.; Hsieh, C.M.; Chang, H.P.; Chen, H.S. Environmental Consciousness and Green Customer Behavior: The Moderating Roles of Incentive Mechanisms. Sustainability 2019, 11, 819

4. Ibnou-Laaroussi, S., Rjoub, H. and Wong, W.K. (2020) Sustainability of Green Tourism among International Tourists and Its Influence on the Achievement of Green Environment: Evidence from North Cyprus. Sustainability, 12, Article 5698. https://doi.org/10.3390/su12145698

5. http://qusar-ih.gov.az/az/cografi-movqeyi.html

6. https://report.az/biznes-xeberleri/quba-xacmaz-iqtisadi-rayonunda-logistik-merkezlerin-yaradilmasi-davam-etdirilir/

7. https://stat.gov.az/source/regions/

Джафарли Фарида,
магистрант,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет,
E-mail: fridc@internet.ru

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Введение

В последние десятилетия мировое сообщество все более осознает необходимость перехода к устойчивому развитию, придавая большое значение охране окружающей среды и снижению углеродного следа. В этом контексте страны стремятся активно внедрять концепцию зеленой экономики, включая ее различные аспекты, такие как производство, транспорт, и, конечно, строительство. Азербайджан, стремясь к сокращению своей зависимости от нефтяных доходов

и диверсификации своей экономики, также уделяет внимание развитию зеленой экономики в сфере строительства. Введение инновационных технологий и стратегий, направленных на уменьшение негативного воздействия на окружающую среду, становится приоритетом для строительной отрасли Азербайджана. Для этого страна активно внедряет меры по улучшению энергоэффективности зданий, внедряет возобновляемые источники энергии в строительство, и разрабатывает стандарты зеленого строительства и сертификации. Развитие зеленой экономики в строительстве является ключевым элементом стратегии устойчивого развития Азербайджана, способствуя не только экологической устойчивости, но и социально-экономическому прогрессу страны.

Основная часть

Следует отметить, что налаженный в Азербайджане процесс переработки служит развитию «зеленой экономики», расширению производства конкурентоспособной промышленной продукции, улучшению экологической ситуации. Понятие «рециклинг» занимает важное место в современной экономике. После процесса потребления можно снова сделать часть отходов пригодной для использования. Переработка – это периодическое включение в процесс потребления материалов многократного использования. Основная цель – предотвратить растрату природных ресурсов и загрязнение окружающей среды, а также создать дополнительную сырьевую базу. Переработка, в отличие от первичного производства, осуществляется легко и быстро, что позволяет экономить энергию. [5, с.15]

Деятельность Балаханского индустриального парка

В целях создания благоприятных условий для предпринимателей и потенциальных инвесторов в сфере воспроизводства в нашей стране Указом главы государства от 28 декабря 2011 года был создан Балаханский индустриальный парк. Согласно приказу, ОАО «Тамиз Шахер» назначено управляющей организацией Балаханского индустриального парка. Большое значение имеет процесс переработки отходов, осуществляемый в Индустриальном парке. С учетом возросшего интереса к Индустриальному парку, который на начальном этапе занимал площадь 7 га, его площадь была увеличена до 10,15 га.

Создание Балаханского индустриального парка служит целям расширения производства конкурентоспособной промышленной продукции на основе высоких технологий в стране, развития ненефтяного сектора, в том числе «зеленой» экономики, повышения занятости населения в сфере производства, и улучшение экологической ситуации в Баку и близлежащих городах. Индустриальный парк Балаханы – подходящее место для тех, кто хочет начать бизнес по переработке отходов и заняться «зеленым» производством, применяя инновационные технологии. В Индустриальном парке зарегистрировано 23 резидента, на предприятиях здесь задействована переработка мусора, расширена деятельность в направлении увеличения производства «зеленой» продукции. [6, с. 5]

Выступление в качестве резидента Балаханского индустриального парка дает предпринимателям ряд преимуществ. Резиденты, которые действуют в соответствии с принципами устойчивого развития и стандартами защиты окружающей среды, применяя современные технологические инновации, освобождаются

от налога на прибыль, землю и имущество сроком на 10 лет. При этом технологическое оборудование, ввозимое для производственных целей, освобождается от НДС и ввозной пошлины сроком на 7 лет. Продукция, произведенная с использованием отходов в качестве сырья в Балаханском индустриальном парке, экспортируется в ряд стран.

Деятельность Бакинского завода по сжиганию твердых бытовых отходов

Одной из эффективных практик в сфере обращения с отходами и снижения воздействия на окружающую среду является их сжигание и получение от этого процесса энергии. Бакинский завод по сжиганию твердых бытовых отходов, созданный в рамках реализации «Комплексного плана действий по улучшению экологической ситуации в Азербайджанской Республике на 2006-2010 годы» и начавший работу в 2012 году, считается крупнейшим предприятием страны. этого типа в Восточной Европе и СНГ по производственной мощности. Объект построен в полном соответствии с самыми строгими стандартами Евросоюза в области защиты окружающей среды с применением технологий четвертого поколения (4G). Годовая мощность завода составляет 500 000 тонн бытовых и 10 000 тонн медицинских отходов.В результате сжигания отходов вырабатывается 231,5 млн кВтч электроэнергии, что позволяет обеспечить электроэнергией 100 000 домохозяйств. [7,с.3]

Потенциал «зеленой» экономики освобожденных территорий

44-дневная Отечественная война под руководством Главнокомандующего господина Ильхама Алиева завершилась славной победой отважной Азербайджанской Армии, и наши земли были освобождены от вражеской оккупации. На освобожденных территориях осуществляются масштабные восстановительно-строительные, экономические реинтеграционные меры, и одним из стратегических направлений, предусмотренных в этом направлении, является создание на этих территориях зоны зеленой энергетики. Зона зеленой энергии - область, где спрос на энергию удовлетворяется за счет максимального использования зеленой энергии (возобновляемых источников энергии) и где в цепочке создания стоимости энергии используются экологически чистые и энергоэффективные «зеленые» технологии. [8]

22 февраля 2021 года между Минэнерго и компанией BP был подписан Меморандум о взаимопонимании в целях сотрудничества в оценке потенциала и условий, необходимых для крупномасштабных декарбонизированных, интегрированных энергетических и транспортных систем, включая проекты возобновляемой энергетики. в городах и регионах Азербайджана. Меморандум был подписан в контексте диверсификации экономики Азербайджана, создания конкурентного энергетического рынка, реализации мер по приоритету чистой окружающей среды и «зеленого роста» страны, а компания BP объявила о целях «чистого нулевые выбросы» в 2020 году. В рамках меморандума предусмотрено изучить возможности сотрудничества в направлении проектов чистой энергетики, низкоуглеродного транспорта, «зеленых» зданий, управления отходами, чистой промышленности, природных климатических решений, интегрированного партнерства, а также развития интегрированных и декарбонизированных энергетических

и транспортных систем. Кроме того, 3 июня 2021 года было подписано Исполнительное соглашение с BP о строительстве солнечной электростанции мощностью 240 МВт в Джебраиле и Зангилане. В рамках документа будет проведен соответствующий экономический и технический анализ проекта электростанции, которую планирует построить BP, и будет принято окончательное решение.

Сказанное позволяет предположить, что будущее экономическое развитие Азербайджана будет тесно связано с применением экологически чистых технологий, использованием чистых источников энергии, переработкой отходов, усилением работ в области восстановления загрязненных территорий.

В соответствии с Национальными приоритетами будут обеспечены здоровье окружающей среды, быстрое восстановление и увеличение зелени, эффективное использование водных ресурсов и устойчивых источников энергии. [8]

Анализ

Зеленая экономика и инфраструктура тесно связаны и взаимозависимы друг от друга. Анализ этой зависимости позволяет понять, как развитие инфраструктуры может способствовать формированию и развитию зеленой экономики, а также как устойчивое использование ресурсов и зеленые технологии могут повлиять на инфраструктурные проекты.

1. Энергетически эффективные здания и инфраструктура: Построение и модернизация инфраструктуры с использованием энергоэффективных технологий и материалов способствует снижению энергопотребления и выбросов углерода. Например, здания с эффективной изоляцией и системами управления потреблением энергии сокращают нагрузку на энергосистемы и снижают затраты на энергоносители.

2. Транспортная инфраструктура и зеленая мобильность: Развитие общественного транспорта, велосипедных дорожек, пешеходных зон и других зеленых транспортных средств способствует сокращению выбросов транспортных загрязнений и снижению транспортной зависимости от нефтепродуктов.

3. Внедрение возобновляемых источников энергии в инфраструктуру: Строительство солнечных и ветровых электростанций, гидроэнергетических установок и других возобновляемых источников энергии в инфраструктуру позволяет диверсифицировать энергетический микс и снизить зависимость от ископаемых ресурсов.

4. Интеграция зеленых технологий в инфраструктуру: Применение инновационных технологий, таких как умные сети, энергоэффективные освещение и системы управления транспортом, помогает сделать инфраструктуру более устойчивой и экологически чистой.

5. Управление отходами и водоснабжение: Создание инфраструктуры для переработки отходов и очистки сточных вод способствует сокращению загрязнения окружающей среды и повышению ресурсосбережения. [2, с. 20-35]

Этот анализ демонстрирует, что инфраструктура играет ключевую роль в формировании и развитии зеленой экономики, а устойчивое использование ресурсов и зеленые технологии в свою очередь могут значительно повлиять на эффективность и экологическую устойчивость инфраструктурных проектов.

PESTEL-анализ является инструментом для изучения внешней среды организации или отрасли. Давайте применим PESTEL-анализ к направлению развития строительства зеленой экономики в Азербайджане:

Политические факторы (Political)

- Поддержка правительства зеленых инвестиций и инициатив.
- Национальная экологическая политика и законодательство.
- Участие Азербайджана в международных экологических соглашениях.

Экономические факторы (Economic)

- Экономическая устойчивость и доступность финансирования для зеленых проектов.
- Стоимость зеленых технологий и инноваций.
- Рост экономики и спроса на экологически чистые продукты и услуги.

Социокультурные факторы (Sociocultural)

- Отношение населения к экологическим вопросам и зеленым технологиям.
- Образование и осведомленность населения о преимуществах зеленой экономики.
- Культурные и социальные барьеры в восприятии экологически чистых технологий и решений.

Технологические факторы (Technological)

- Доступность и развитие зеленых технологий и инноваций в строительстве.
- Инвестиции в исследования и разработки в области зеленой экономики.
- Технологическая инфраструктура и готовность к применению зеленых решений в строительстве.

Экологические факторы (Environmental)

- Климатические условия и природные ресурсы Азербайджана, способствующие зеленому строительству.
- Экологические риски и угрозы, такие как климатические изменения и природные катастрофы.
- Стратегии и меры по охране окружающей среды и устойчивому использованию ресурсов.

Юридические факторы (Legal)

- Законодательство, регулирующее зеленое строительство и экологическую деятельность.
- Лицензирование, сертификация и стандартизация зеленых технологий и материалов.
- Государственные программы и стимулы для развития зеленой экономики и устойчивого строительства.[9]

Исходя из проведенного PESTEL-анализа, можно сделать выводы о потенциале и возможных препятствиях для развития зеленой экономики в строительстве в Азербайджане и определить стратегические направления действий для стимулирования данного направления развития.

Заключение

Развитие зеленой экономики в Азербайджане представляет собой не только стратегическую необходимость, но и ключевую возможность для обеспечения устойчивого экономического роста, социальной стабильности и экологической

безопасности в стране. Отмечается, что внедрение и продвижение зеленых технологий, энергоэффективных практик и использование возобновляемых источников энергии имеют потенциал не только снизить негативное воздействие на окружающую среду, но и создать новые рабочие места, стимулировать инновационные инвестиции и повысить конкурентоспособность экономики страны.

Ключевыми направлениями развития зеленой экономики в Азербайджане могут стать:

1. Повышение энергоэффективности в строительстве и инфраструктурных проектах.

2. Развитие возобновляемых источников энергии, таких как солнечная и ветровая энергия, с целью диверсификации энергетического микса.

3. Продвижение зеленых технологий и инноваций в секторах промышленности, сельского хозяйства и транспорта.

4. Создание стимулов и механизмов финансирования для зеленых инвестиций и проектов.

5. Внедрение экологически чистых методов обращения с отходами и защита биоразнообразия. [1]

Подводя итог, следует отметить, что успешное развитие зеленой экономики в Азербайджане требует комплексного подхода, активного взаимодействия государства, бизнеса и общества, а также принятия эффективных мер и стратегий на всех уровнях управления. Реализация указанных направлений позволит не только достичь экологической устойчивости, но и создать благоприятные условия для экономического процветания и повышения качества жизни граждан Азербайджана.

Список использованной литературы:

1. Agadadashev D. Azerbaydzhan pravil'no ponimaet vazhnost' faktora «zelenoy ekonomiki» dlya razvitiya strany – UNEP. – 15.11.2012. - http://1news.az/economy/20121115022521780.html.

2. Asadova A.V., Mukhtarov A.Sh. Resursy geotermal'noy energii po respublike Azerbaydzhan // Monitoring: nauki i tekhnologii. – 2013. №2. http://csmos.ru/index.php?page=mnt-issue-2013-2.

3. Barkhudaev T. Prezident Il'kham Aliev prinyal uchastie v otkrytii Surakhanskoy solnechnoy elektrostantsii. – 16.07.2014. - http://www.1news.az/chronicle/20140716023637264.html.

4. Musaev A.. Zemlya-kormilitsa. - http://regionplus.az/ru/articles/view/2636.

5. Aliyev, I. (2017). Azerbaijan's Green Economy Transition: A Blueprint for Sustainable Development. Издательство: Springer

6. Hajiyev, A. (2020). Role of Industrial Parks in Sustainable Development: Case Study of Balakhani Industrial Park. International Journal of Sustainable Development and Planning.

7. Hajiyev, A. (2019). Waste Management and Environmental Protection in Azerbaijan: Challenges and Solutions. Environmental Science & Policy Journal.

8. https://www.economy.gov.az/az/page/yasil-iqtisadiyyat
https://blog.oxfordcollegeofmarketing.com/2016/06/30/pestel-analysis/

Niftəli Aytac Ceyhun qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti;
Musayeva Aydan Elnur qızı,
Azərbaycan Diplomatik Akademiyası (ADA University),
Email:aydanmusayeva2022@gmail.com

BİZNESİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ KOMMUNİKASİYALARIN İSTİFADƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İMKANLARI

Biznesin idarə edilməsində kommunikasiyanın hazırkı vəziyyəti həm daxili koordinasiyanı, həm də xarici əlaqəni gücləndirən rəqəmsal platformaların geniş istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Müasir müəssisələr coğrafi sərhədlər arasında qüsursuz əməkdaşlığı təmin etmək üçün e-poçt, ani mesajlaşma və video-konfrans kimi müxtəlif kommunikasiya vasitələrini tətbiq edir. Bu texnologiyalar təkcə gündəlik əməliyyatları deyil, həm də strateji görüşləri və qərar qəbuletmə proseslərini asanlaşdırır və komandalara fiziki yerlərindən asılı olmayaraq effektiv sinxronilaşma etməyə imkan verir. Marketinq sahəsində kommunikasiyaların strateji tətbiqi şirkətlərin öz istehlakçıları ilə necə əlaqə saxlamasında özünü sübut etdi. Hədəflənmiş sosial media kampaniyaları və rəqəmsal platformalar vasitəsilə birbaşa müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə müəssisələr xüsusi demoqrafik qruplarla rezonans doğuran fərdiləşdirilmiş marketinq mesajları hazırlaya bilirlər. Kommunikasiyadakı bu dəqiqlik brendə sadiqliyin formalaşmasına və satışların artmasına kömək edir. Biz burada Nike-ın 2020-ci il rəqəmsal kampaniyasını "Bizi dayandıra bilməzsiniz" nümunəsi kimi qeyd edə bilərik ki, bu kampaniya güclü, əhatəli mesajlar çatdırmaq, sosial ədalət üçün qlobal hərəkatlara uyğunlaşmaq, brendin marka ilə əlaqəsini və istehlakçı həmrəyliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq üçün sosial mediadan istifadə edib [2].

Təşkilatlardakı daxili kommunikasiyalar ənənəvi bülleten lövhələrindən mürəkkəb rəqəmsal rabitə sistemlərinə keçid edir. Slack və Microsoft Teams kimi platformalar layihələr, şöbələr və ya hətta müəyyən tapşırıq üzərində işləyən müvəqqəti komandalar üçün xüsusi kanallar yaratmağa imkan verir. Bu, layihənin idarə edilməsində və əməliyyat səmərəliliyində təkmilləşdirmələrə gətirib çıxardı, çünki məlumat daha asan əldə edilir və kommunikasiya gecikmələri minimuma endirilir. Şirkətlər müasir biznesin dinamik mühiti üçün çox vacib olan davamlı məlumat axını təmin edə bilirlər [1].

Müştəri xidmətləri də mütərəqqi kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə transformasiya edilmişdir. Bir çox şirkətlər indi omnikanal yanaşmalardan istifadə edir, müştəri xidməti kommunikasiyalarını bir çox platformada - ənənəvi telefon zənglərindən tutmuş veb çatlara, e-poçtlara və sosial media ilə qarşılıqlı əlaqəyə qədər inteqrasiya edir. Bu inteqrasiya müştəri sorğularının daha səmərəli və ardıcıl şəkildə idarə olunmasını təmin edərək, qüsursuz müştəri təcrübəsini təmin edir. Məsələn, Zappos şirkəti məhz müstəsna müştəri xidməti ilə tanınır və müştəri xidmətləri nümayəndələrinə problemləri tez həll etmək və yüksək səviyyədə müştəri məmnuniyyətini saxlamaq imkanı verən effektiv kommunikasiya kanallarına çox etibar edir [3].

Böhran idarəçiliyi baxımından kommunikasiyanın effektivliyi vacibdir. Müəssi-

sələr cəld reaksiya verməli və istənilən fövqəladə vəziyyətə, istər ictimaiyyətlə əlaqələr böhranı, istərsə də əməliyyat uğursuzluğu ilə bağlı öz reaksiyalarını əlaqələndirməyi bacarmalıdır. Böhranlar zamanı aydın və vaxtında kommunikasiya təkcə təsirlərin azaldılmasına deyil, həm də maraqlı tərəflərin inamının qorunmasına kömək edir. Bunun bariz nümunəsi Johnson & Johnson-un 1982-ci ildə Tylenol saxtakarlığı böhranını idarə etməsidir, burada ictimaiyyət və tənzimləyicilərlə operativ və şəffaf ünsiyyət vəziyyətin effektiv idarə olunmasında əsas rol oynamışdır ki, şirkət böhran vəziyyətini effektiv şəkildə idarə edə bildi [1].

Müəssisələrdə biliklərin idarə edilməsi təşkilati bilikləri ələ keçirmək, yaymaq və effektiv şəkildə istifadə etmək üçün güclü kommunikasiya sistemlərindən çox asılıdır. Təlim və inkişaf kommunikasiya texnologiyalarında irəliləyişlərdən böyük fayda əldə etmişdir. Elektron təhsil platformalarının və virtual təlim sessiyalarının artması ilə müəssisələr bütün dünyada işçilərə davamlı təhsil və bacarıqların inkişafı imkanları təqdim edir. Bu, təkcə işçi qüvvəsinin ən son sənaye təcrübələri ilə yenilənməsinə kömək etmir, həm də karyera inkişafı və işçilərin saxlanmasına kömək edir.

Nəhayət, biznesin idarə edilməsində kommunikasiya imkanlarının gələcək perspektivləri məhz süni intellekt və həmçinin maşın öyrənməsi texnologiyalarının inteqrasiyasının dərinləşməsinə yönəlməkdədir. Bu irəliləyişlərin marketinqdə daha mürəkkəb proqnozlaşdırıcı analitikaya, müştəri xidmətinin təkmilləşdirilmiş avtomatlaşdırılmasına məlumat və əməkdaşlıq ehtiyaclarını qabaqcadan düşünən daha ağıllı daxili kommunikasiya vasitələrinə gətirib çıxaracağı gözlənilir. Müəssisələr qlobal bazarların mürəkkəbliklərində naviqasiya etməyə davam etdikcə, effektiv kommunikasiya sistemlərinin rolu əməliyyat mükəmməlliyinin və strateji çevikliyin təmin edilməsində əvəzsiz olaraq qalır.

Nəticə olaraq, biznesin idarə edilməsində kommunikasiyanın təkamülü onun əməliyyat səmərəliliyinə, müştərilərin cəlb edilməsinə və strateji qərarların qəbuluna dərin təsirini nümayiş etdirir. Təşkilatlar süni intellekt və maşın öyrənməsi də daxil olmaqla qabaqcıl rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməyə davam etdikcə kommunikasiya proseslərinin inteqrasiyası və optimallaşdırılması rəqabət üstünlüyünə nail olmaq və innovasiyaları təşviq etmək üçün mərkəzi rolda qalacaq. Bundan əlavə, kommunikasiya texnologiyasında davam edən təkmilləşdirmələr bu prosesləri daha da təkmilləşdirməyi vəd edir ki, bu da müəssisələrin dəyişən bazar şəraitinə və istehlakçı gözləntilərinə sürətlə uyğunlaşmasını təmin edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Cornelissen, J. P. (2020). Corporate communication: A guide to theory and practice. SAGE, London, 206 p.

2. Khang, A. (2023). AI-Aided IoT Technologies and Applications for Smart Business and Production. CRC Press, NY, 352 p.

3. Tuleja, E. A. (2021). Intercultural Communication for Global Business: How leaders communicate for success. Routledge, NY, 312.

Əliyev İlham Rövşən oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

AZƏRBAYCANDA DAVAMLI İNKİŞAF VƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PRİORİTETLƏRİ

Davamlılığın tarixi ərzaq təhlükəsizliyinin tarixini əks etdirir. Davamlılıq gələcək nəsillərin indiki ehtiyacları ödəmək qabiliyyətinə təsir etmədən sistemin zamanla işləmə qabiliyyətidir. Ərzaq təhlükəsizliyi fərdləri maraqlandırsa da, ekoloji davamlılıq narahatlıqlarının regional və qlobal təsirləri var. Davamlılıq dünyanın yeməyə davam etməsini təmin etmək üçün vacib hesab olunur. Ərzaq və biomüxtəlifliyin təmin edilməsi və saxlanması ətraf mühitdən, xüsusilə iqlimdən və təbii ehtiyatların mövcudluğundan asılıdır [8]. İqtisadi və sosial davamlılıq hər kəsin qidaya çıxışı üçün ilkin şərtdir. Qida məhsullarının çiçəklənməsini təmin etmək üçün sosial davamlılıq da vacibdir [7]. Həqiqətən, ərzaq təhlükəsizliyi davamlı inkişaf üçün həlledici hesab olunur. O, aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: ətraf mühitin mühafizəsi, biomüxtəlifliyin qorunması, təbii ehtiyatların və enerjinin davamlı istifadəsi, ərzaq istehsalının iqtisadi səmərəliliyi, ehtiyacların və hüquqların müdafiəsi. Müəyyən olunduğu kimi, davamlı ərzaq təhlükəsizliyi davamlılığın ekoloji, iqtisadi və sosial ölçüləri ilə əlaqədardır və ayrıca qiymətləndirməyə dəyər [4].

Ərzaq təhlükəsizliyi hökumətin və insanların həyatının kritik tərkib hissəsidir. Bir çox nəzəriyyəçilər və praktiklər uzun onilliklər ərzində əhalinin qida təminatı sistemini öyrənir, lakin bu sahənin və elmi tədqiqatlar sferasının aktuallığı və əhəmiyyəti bu günə qədər qalır. Milli iqtisadiyyatın bu seqmenti əhalinin ən əsas tələbatını - rasional və qidalı qidalanmanı təmin etmək, vətəndaşları yüksək keyfiyyətli və əlverişli (iqtisadi və coğrafi baxımdan) ərzaq məhsulları ilə təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bütün kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesinin yüksək səviyyədə təşkilini və səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün dövlət külli miqdarda vəsaitdən və ən səmərəli tənzimləmə vasitələrindən istifadə edir [5]. Təcrübə və retrospektiv qiymətləndirmələr göstərir ki, bu sahədə sistemli problemlərin olması (əhalinin keyfiyyətli və sərfəli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi) əlbəttə ki, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi sistemlərdə ciddi sarsıntılara, bəzən də dövlətçiliyin itirilməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, bütün bunlar sosial-siyasi və iqtisadi gərginliyin kəskinləşməsi, eləcə də qlobal miqyasda satılan ərzaq bazarlarının deformasiyası fonunda xüsusi status qazanan seçilmiş tədqiqat predmetinin əhəmiyyətindən və elmi əhəmiyyətindən xəbər verir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələləri həmişə mühüm və aktual olub. Bu gün bu problem həm də müasir iqtisadi tədqiqatların prioritet istiqamətlərindən biridir və yerli və xarici alimlərin böyük marağına səbəb olur [1].

Milli təhlükəsizliyin elementi kimi ərzaq təhlükəsizliyi kənd təsərrüfatı və iqtisadi siyasətin əsas məqsədlərini əks etdirir. Milli və regional səviyyədə davamlı ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün kənd təsərrüfatında iqtisadi islahatlar üçün uyğun strategiyanın hazırlanması və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Bu problem dünya ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı Roma Bəyannaməsinin mövzusu olmuşdur. Bu bəyanata əsasən, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün

aşağıdakı meyarlardan istifadə olunur [2].

1. Sosial statusundan və harada yaşamasından asılı olmayaraq bütün sosial qruplar üçün kifayət qədər miqdarda və keyfiyyətdə ərzaq məhsulları əldə etmək imkanı;

2. Qida təsərrüfatının müstəqilliyi və iqtisadi səmərəliliyi;

3. Ölkənin bütün hissələrinə ərzaq təminatının etibarlılığı;

4. Geniş miqyaslı reproduksiya rejimində onların inkişafını əks etdirən qida davamlılığı.

Ərzaq təhlükəsizliyi baxımından daxili bazar imkanlarının yerli istehsal hesabına təmin edilməsi əsas strateji inkişaf xətti olmalıdır. Başqa sözlə, istehsalın həcmini və milli təklifi artırmaq üçün milli kənd təsərrüfatının bütün determinantlarını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq lazımdır. Ölkə əhalisinin ərzaq istehlakını hesablamaq üçün ev təsərrüfatlarında adambaşına aylıq ərzaq istehlakı və ölkə əhalisinin sayı göstəricisindən istifadə olunur [2].

Azərbaycanda davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün inkişafla bağlı hədəflər qanunvericiliyə və planlaşdırmaya daxil edilir. Qanunvericilik tənzimləmələrinə nəzər saldıqda qida təhlükəsizliyinin daha çox ekoloji, bəzən isə iqtisadi ölçüdə nəzərdə tutulduğu görünür. İnkişaf planlarının siyasətin qurulmasında mühüm bir vasitə olduğu qəbul edilsə də, siyasətin qurulması baxımından icra və qanunverici orqan arasında bir əlaqə olduğu qəbul edilir [6]. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin müvafiq resurs potensialı və təminatları ilə təmin edilmiş, əhalinin sağlamlığının qorunması və genişlənmiş təkrar istehsalı üçün zəruri olan həcmdə, keyfiyyətdə və çeşiddə bütün gəlir qruplarından olan əhalinin qidaya olan tələbatını ödəmək, tələb və təklifin mənfi xarici və daxili amillərinin təsiri, bazar şəraitinin qiymət səviyyəsinin dəyişməsi qabiliyyətidir.

Davamlı inkişafın təmin olunmasında ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi indiki və gələcək nəsillərin öz qida ehtiyaclarını ödəyə bilməsini təmin etmək üçün davamlı inkişafın təmin edilməsi kontekstində ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi qida istehsalı, paylanması, əldə edilməsi və istifadəsi ilə bağlı müxtəlif amillərin qiymətləndirilməsini əhatə edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı bir neçə istiqamətdə davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün çox vacibdir:

Ərzaq təhlükəsizliyi dövlət orqanları tərəfindən təmin edilir, onlar elmi metodlara əsaslanaraq aşağıdakıları müəyyən edirlər: yerli istehsalçılar tərəfindən ərzaq məhsullarının istehsalının həcmi; təbii-iqlim şəraitinə və ya digər texniki, sosial-iqtisadi, maliyyə və digər səbəblərə görə ölkədə istehsalı mümkün olmayan həmin məhsulların idxalının həcmləri; sığorta ərzaq ehtiyatlarının həcmləri və s. Ərzaq təhlükəsizliyini sosial qruplar, ailələr və fərdlər səviyyəsində nəzərdən keçirərkən, onların qida əldə etmək hüququ təkcə iqtisadi və ya hüquqi kateqoriya kimi deyil, həm də insanın mövcudluğu faktına aid olan mənəvi kateqorik imperativ kimi birinci yerdədir. Ən çətin problem sosial cəhətdən ən az müdafiə olunan qrupların, eləcə də əhalinin yoxsulluq həddindən aşağı olan təbəqələrinin ən azı minimum qida ilə təmin edilməsidir.

Azərbaycan Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramının məqsədləri aşağıdakılardır:

- yerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasına və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin məqbul səviyyədə saxlanılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- kəskin ərzaq çatışmazlığının qarşısının alınması sisteminin yaradılması;
- qida təhlükəsizliyinin idarə edilməsi mexanizmlərinin gücləndirilməsi;
- ölkədə ərzaq istehsalının inkişafı və kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- təsərrüfatların aqrar sektorun ehtiyaclarını ödəyən qurumlara çevrilməsi.

Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə fərdi sahibkarlığın dəstəklənməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Bununla belə, qanunların icrasına daimi nəzarət zəruridir, ərzaq məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan sənayelər üçün gözlənilən nəticələrin əldə edilməsi üçün büdcə ayırmaları dəqiqləşdirilməli, onlara müvəqqəti vergi güzəştləri verilməli, kreditlərin alınmasına şərait yaradılmalı, idxal rəqabətindən qida məhsullarının istehsalı, emalı və marketinqi, ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həlli üçün monitorinq sistemi gücləndirilməlidir.

Yerli istehsalın inkişafının ərzaq təhlükəsizliyi problemini tam həll edəcəyini gözləmək olmaz. Bununla belə, aqrar-sənaye kompleksi məhsullarının yerli istehsalının stimullaşdırılması yolu ilə artırılması və bəzi növ ərzaq məhsullarının ixracı artıq Azərbaycanın aqrar siyasətinin prioritet istiqamətidir.

Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi qida istehsalı və paylanması sahəsində məqsədyönlü tənzimləyici tədbirlərin, o cümlədən dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsini zəruri edir. Qida sənayesi kompleksində yaranan iqtisadi qarşılıqlı əlaqələri tənzimləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. O, qida istehsalı prosesinin texnoloji vəhdəti ilə müəyyən edilən inteqral sistem olduğundan tənzimləməsi üçün sistemli yanaşma tələb edir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi iqtisadi sabitliyin, sosial ədalətin, ekoloji dayanıqlığın, sağlamlıq və qidalanmanın, davamlılığın və məlumatlı qərarların qəbulunun təşviqi yolu ilə davamlı inkişafın təmin edilməsinin tərkib hissəsidir. Cəmiyyətlər ərzaq təhlükəsizliyi problemlərini kompleks şəkildə həll etməklə uzunmüddətli rifah üçün zəmin yarada bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasov V.H. Aqrar iqtisadiyyat: dərslik (2017) Abbasov V.H. Aqrar iqtisadiyyat: ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2017, 468 s.
2. Abbasov İ.D. Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı, 2011.
3. Mövlamov S.Ş. Ərzaq təhlükəsizliyinin ekonometrik modellər əsasında proqnozlaşdırılması (Azərbaycan Respublikası timsalında). Bakı – 2001.
4. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı , "Adiloğlu" nəşriyyatı – 2001
5. Uğur A.A. & D. Özocaklı (2018), Gıda Güvencesizliğinin Bazı Belirleyicileri (Kantil Regresyon Yöntemi ve Sabit Etki Panel Yönteminin Karşılaştırılması), Sosyoekonomi, 26(35), 195-205
6. Королев М.И., Хорев А.И., Богомолова И.П., Шайкин Д.В., оценка продовольственной безопасности страны в условиях эскалации рисков и применения секторальных санкций 6 (150) 2022.
7. Altukhov A.I. Food security in the context of the implementation of the new edition of its doctrine. Bulletin of the Kursk State Agricultural Academy, 2020, no. 9, pp. 82-89.
8. Wani, N.R., Rather, R.A., Farooq, A. *Et al.* New insights in food security and environmental sustainability through waste food management. *Environ Sci Pollut Res* (2023).
9. Gomez-Zavaglia A, Mejuto JC, Simal-Gandara J (2020) Mitigation of emerging implications of climate change on food production systems. Food Res Int 134:109256.

https://e-qanun.az/framewor

https://president.az/az/articles/view/56517

Xudiyev Aqşin Coşğun oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: khudiev.aqshin@gmail.com

QLOBAL İQTİSADİYYATDA İNVESTİSİYA AXINININ TƏHLİLİ

Dünya iqtisadiyyatının inkişafı eyni zamanda qlobal iqtisadi inteqrasiya proseslərini sürətləndirir. Bu da özlüyündə beynəlxalq investisiya əməkdaşlığını sürətlə təkmilləşməsinə gətirib çıxarır. Beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı maliyyə-ixrac-idxal əməliyyatlarının ödənilməsi, beynəlxalq kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, investisiya qoyuluşu, həmçinin, beynəlxalq aləmdə sosial müdafiənin təşkil olunması, milli valyutanın dövriyyəsi ilə bağlı maliyyə münasibətlərinin toplusudur. [1] Başqa sözlə desək, dünya iqtisadi əlaqələrininin inteqrasiyası şəraitində beynəlxalq investisiya əməkdaşlığının xüsusiyyətləri tədqiq olunarkən, belə nəticəyə gəlirik ki, beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı valyuta ehtiyatlarının səfərbər olunması və paylanması ilə meydana

gələn beynəlxalq münasibətlər məcmusudur. Beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı dünya dövlətləri və beynəlxalq maliyyə təşkilatları arasında formalaşır və inkişaf edir.

İcra olunan çoxsaylı investisiya əməkdaşlığının məqsədi, subyekti və obyektləri çox vaxt fərqli-fərqli dövlətlərin tərkibindən ayrılır. Maliyyə resurslarının təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi istehsal sferasına nisbətən investisiya sahəsində yüksələn xətt üzrə inkişaf etmiş və qloballaşmışdır. Hal-hazırda beynəlxalq investisiya təşkilatları və banklar investisiya sahəsində mövcud rəqabətin həlledici qüvvələri hesab edilirlər.

Dünya iqtisadi əlaqələrininin inteqrasiyası şəraitində beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı, maliyyə əməliyyatlarındakı mütərəqqi dəyişikliklər, yeni kommunikasiya sistemləri vasitəsilə həyata keçirilən "elektron valyuta" nın dövriyyəsini nəzərdə tutan "virtual iqtisadiyyat" anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq valyuta əməkdaşlığının əsas atributlarından biri də qlobal maliyyə mühitidir. Qlobal maliyyə mühiti dünya investisiya bazarının inkişafına, bankların maliyyə korporasiyalarının eləcə də investorların qərarlarına təsir mexanizmi olan qlobal və regional mühit nəzərdə tutulur.

Bir çox dövlətlər arasında qurulan iqtisadi əlaqələrin vacib tərəfi olan beynəlxalq investisiyalar İngiltərədə başlayan və qısa zamanda Qərbi Avropa dövlətlərininə sıçrayan sənaye inqilabının təsirindən daha da genişlənərək iqtisadiyyatın əsas elementinə çevrilmişdir. XVIII-XIX əsrlərdə, hətta XX əsrin birinci yarısına qədər, yəni I Dünya Müharibəsinə qədər xarici sərmayənin əsas fəaliyyəti daha varlı regiondan daha kasıb regiona kapital axını ilə assosasiya olunurdu. Xarici investisiyanın mənbəyi 1800 - 1850-ci illərdə İngiltərənin zəruri xammal tələbatını ödəmək üçün müstəmləkəsi altında olan ölkələrdə həyata keçirdiyi sərmayələşdirmə fəaliyyətindən götürür. [2] Digər tərəfdən sənaye inqilabi səbəbindən 1850-ci illərdən sonra Qərbin sənayeləşmiş ölkələrinin sürətlə artan kapital kütləsi iri korporasiyaları bu kapitalı daha səmərəli sahələrə investisiya qoymağa məcbur edirdi.

Beləliklə, sərbəst kapital Avropa sənayesinin tələb etdiyi zəruri xammal təminatı üçün təbii sərvətlərlə zəngin, lakin ucuz iş sisteminə sahib olan az inkişaf prosesi keçmiş müstəqil və ya müstəmləkə ölkələrə istiqamətləndirilmişdir [3]. Nümunə olaraq, Seylon çay plantasiyalarının, Şərqi Afrika banan plantasiyalarının və mədən sənayesinin inkişafına qoyulmuş sərmayələri qeyd etmək olar. Bu istiqamətdə atılan ilk addım kimi çağdaş beynəlxalq istehsalı göstərmək olar. Bu prosesin öncüllərindən olan Amerikaya aid Singer şirkəti bir Fransız şirkətinə lisenziya verərək tikiş maşınlarının istehsalını həvalə edir.

XIX əsrin son illərində milli bazarlar artıq iri sənaye şirkətlərinin tələbatlarını ödəyə bilməyəcək hala gəlmişdilər və bu zəruriyyətdən onlar öz fəaliyyətlərini daha da böyük coğrafiyada, sərhədlər xaricində davam etdirməyə qərar verdilər. Nəticədə Qlazqoda 1867-ci ildə, ölkə sərhədlərindən kənarda fabrik quraraq bir ilkə imza atılmışdır. Digər nümunə, Alman kimya sənayesi maqnatı Alfred Bayer New York şəhərində, "Westinghouse" korporasiyası isə Paris şəhərində 1865-ci ildə əyləc istehsal edən ilk sərhəddən kənar fabrikini açmışdır.

Müasir dünyanın ən vacib istiqamətlərindən olan qloballaşma spesifik xüsusiyyətlərinə görə XIX əsr proseslərindən fərqlənsə də formal olaraq yeni deyil. Qloballaşmadan danışarkən qeyd olunmalıdır ki, bu anlayış öz mənbəyini TMK-ların yaranması

zamanından götürür. Bir çox mənbələrdə qloballaşma prosesinin Amerikanın kəşfinə qədər gedib çıxdığını görürük [4]. Bu ərəfədə qloballaşma zamanın xarakterinə uyğun olaraq ticari qloballaşma olaraq da adlandırılır. Qloballaşma əsasən sənaye inqlabından qaynaqlanan istehsalın ekspansiyasından təzahür etmişdir. Başqa sözlə, istehsal bolluğu sayəsində artan ticari dövriyyə mərhələli olaraq TMK-ları inkişaf etdirərək müasir səviyyəsinə qədər formalaşdırmışdır. Sənaye inqlabı pik nöqtəsinə qədər irəliləmiş, müstəmləkə ölkələrinin yeraltı və yerüstü sərvətlərinin Qərbə daşınması ilə nəticələnmişdir. Sənayenin qloballaşması prosesi ərəfəsində Şimali Avropanın o dövr üçün zəif inkişaf etmiş ölkələri olan Norveç, İrlandiya və digər ölkələrdən ABŞ-a kütləvi olaraq insan köçü müşahidə olunmuşdur [5]. XX əsrin sonlarına doğru ölkələrarası maneələrin sadələşdirilməsi nəticəsində inteqrasiyanın sürətlənməsi maliyyə qloballaşmasının vacibliyini diktə etmişdir. Qloballaşma beynəlxalq ticari proseslərdə, beynəlxalq maliyyə axınında, beynəlxalq istehsal prosesinin sərbət təzahüründə daha çox özünü göstərir [6]. Sərbəstləşmiş istehsal, yəni qlobal istehsal əsasən üç istiqamətdə diqqəti cəlb edir:

- birbaşa xarici sərmayələr;
- əməyin (işçi qüvvəsinin) sərbəst hərəkəti;
- qlobal informasiya.

Dünya iqtisadi əlaqələrinin inteqrasiyası mühitində beynəlxalq valyuta idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsindən asılı olsa da, beynəlxalq investisiyaların əsas subyekti dövlət və maliyyə institutlarıdır. Beynəlxalq investisiya əməkdaşlığının yaranması və inkişafı fonunda müxtəlif subyektlər böyük həcmdə əmtəə və valyuta ehtiyatlarının toplanması, həmçinin maliyyə resusrlarına ölkə sərhədlərindən kənarda yaranan tələbat təsir edir. Beynəlxalq investisiyanın mövcudluq forması kimi çıxış edən beynəlxalq kredit, milli iqtisadiyyatın hüdudlarını aşır. Belə ki, beynəlxalq investisiya mənbələri müxtəlifdir və bura bir sıra vəsaitləri aid etmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Tong, D., Sun, Y., Tang, J., Luo, Z., Lu, J., & Liu, X. (2023). Modeling the interaction of internal and external systems of rural settlements: the case of Guangdong, China. *Land Use Policy*, *132*, 106830.

2. Long, H., Qu, Y., Tu, S., Zhang, Y., & Jiang, Y. (2020). Development of land use transitions research in China. *Journal of geographical sciences*, *30*, 1195-1214.

3. Pan, W., Wang, J., Lu, Z., Liu, Y., & Li, Y. (2021). High-quality development in China: Measurement system, spatial pattern, and improvement paths. *Habitat international*, *118*, 102458.

4. Tian, J., Wang, B., Zhang, C., Li, W., & Wang, S. (2020). Mechanism of regional land use transition in underdeveloped areas of China: A case study of northeast China. *Land Use Policy*, *94*, 104538.

5. Paul, J., & Feliciano-Cestero, M. M. (2021). Five decades of research on foreign direct investment by MNEs: An overview and research agenda. *Journal of business research*, *124*, 800-812.

6. Brada, J. C., Drabek, Z., & Iwasaki, I. (2021). Does investor protection increase foreign direct investment? A meta-analysis. *Journal of Economic Surveys*, *35*(1), 34-70.

Əmirxanova Səidə Azər qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:amirxanova.saida@mail.ru

DAYANIQLI İQTİSADİ İNKİŞAFIN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müstəqilliyinin bərpasindan 30 il sonra Azərbaycan öz iqtisadiyyatını dəfələrlə artırmış, regionda iqtisadi, siyasi və hərbi üstünlüyə malik olmuş, islahatçı ölkə olmaqla xalqın rifahını yaxşılaşdırmış, ərazi bütövlüyünü tam bərpa etmiş, eyni zamanda Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizlərinin kəsişməsində dünya iqtisadiyyatının inkişafı üçün mühüm məkana çevrilmişdir. Növbəti 10 il ərzində isə qarşıdakı hədəf ölkə iqtisadiyyatını daha iki dəfə artırmaq, dövlət və cəmiyyət olaraq əldə edilən uğurları daha da möhkəmləndirmək, yeni-yeni müvəffəqiyyətlər əldə etmək, tərəqqidə olmaqdır. Təbii ki, bunun təməlində güclü iqtisadiyyat dayanır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin təbirincə desək "İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyev cənablarının rəhbərliyi altında institusional islahatlar elektron hökümətin daha da inkişafını, reaktiv xidmətlərdən proaktiv xidmətlərə transferi, məqsədyönlü, operativ və mobil idarəetməni stimullaşdırır. Fərəhləndici haldır ki, "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair milli Prioritetlər"ə əsasən ölkə əhalisinin inkişaf səviyyəsinin davamlı yüksəlməsi naminə dayanıqlı iqtisadi inkişafın sürətli xarakter alması, işğaldan azad edilmiş ərazilərə əhalinin mərhələ-mərhələ qayıdışının təmin edilməsi Azərbaycanın yeni inkişaf xəttinin əsasını təşkil edir. Beləliklə, Azərbaycanın uzunmüddətli, davamlı və sürətli inkişafından ötrü cəmiyyət, biznes və dövlət üçlüyünün uğurlu qarşılıqlı əlaqəsi getdikcə daha da möhkəmləndirilməkdədir (1, s.15).

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, "2021-2025-ci illərə dair sosial- iqtisadi inkişaf Strategiyası" Qarabağın inkişafı strategiyası və Rəqəmsal tranformasiya konsepsiyası kimi ölkəmizin inkişaf xəttini təyin edən vacib əhəmiyyətli normativ hüquqi aktların yerinə yetirilməsi artan dinamika ilə davam etməkdədir ki, bütün bu proseslərdə davamlı inkişaf konsepsiyasının mühüm əhəmiyyəti danılmazdır. Bu konsepsiya sivilizasiyanın inkişaf modeli olmaqla, "sosial-iqtisadi problemlər ilə ətraf mühitin qorunması arasında dünya balansının təmin edilməsi zərurətindən irəli gəlir" (2, s. 470).

"Dayanıqlı inkişaf " anlayışı ilk dəfə Qru Harlem Bruntlanlın rəhbərliyi ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf mühit və inkişaf üzrə ümumdünya komissiyası tərəfindən 1987-ci ildə təqdim olunan "Bizim ümumi gələcəyimiz" mövzusundakı məruzəsində göstərilmişdir (2, s.470). Bu anlayışda müasir dövr nəslinin həyati tələbatının ödənilməsinə gələcək nəslin bu cür imkandan məhrum qalması sayəsində əldə olunmasını nəzərdə tutan inkişaf modeli ifadə olunurdu. Yer kürəsində, xüsusən də sürətli inkişaf yolunda olan ölkələrdə əhalinin partlayışlara oxşar bir şəkildə artımı yoxsul ölkələrdəki əhali artımı ilə fərqlilik təşkil edir və həyat səviyyələrindəki belə fərqlilik getdikcə dərinləşir, ekolojı, sosial və iqtisadi planda disbalansa (balansın pozulmasına) səbəb olur. 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda BMT-nin "Ətraf mühit və inkişaf üzrə konfransı"nda qeyd edilirdi ki, yaranan disbalans ekoloji fəlakəti sürətlə yaxınlaşdırır. Məhz belə ekolojı fəlakətin qarşısının alınması üçün dünya birliyi ölkələrinin dayanıqlı

inkişaf xətti ilə getməsi vacibdir. Bu konfransda qəbul edilən "Ətraf mühit və inkişaf üzrə Rio-de-Janeyro Bəyannaməsi" bu baxımdan çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Konfransda həmçinin dünya sivilizasiyasının dayanıqlı inkişafa nail olması istiqamətində vacib prinsiplər üzrə dövlətlərin qarşısında duran öhdəliklər elan edildi (2, s. 470).

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasında sosial, iqtisadi və ekolojı mühitlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəliliyin müsbət nəticələnməsi milli dövlət mənafeləri, dünya birliyinin mənafeləri, dayanıqlı inkişafın prinsipləri, başlıca tələbləri və transmilli korporasiyaların mənafeləri və s; arasında yaranan köklü ziddiyyətlərin həllindən, heç olmasa yumşaldılmasından bilavasitə asılıdır. Belə qarşılıqlı əlaqəliliyin nizamlılığında məqsədyönlü dayanıqlı inkişaf nəticəsində qaneedici, ədalətli və yol verilə biləcək durumların sosial-iqtisadi xüsusiyyətçiliyin daha da özünü göstərməsi də bu nizamlılığa təkan verməlidir.

Qeyd edək ki, inkişafın dayanıqlığının təmini üçün bu prosesə bir sira istiqamətlərdən baxılmalıdır. Burada iqtisadi inkişafın rolu böyükdür. İqtisadiyyatın dayanıqlığı sosial iqtisadi və ətraf mühitlə əlaqəli istiqamətlərə bərabər formada yanaşmaq və balanslı inkişafa önəm verilməlidir. Təbiidir ki, bu 3 aspektdən hansının vacib əhəmiyyətliliyi mübahisəlidir. Məsələn, əgər bu gün vacib ekolojı xərclərə önəm verilməsə, yəni ekolojı gərginlik baş verərsə, gələcək üçün iqtisadi inkişafa əngəl yaradan səbəb kimi ekolojı natarazlıq ön plana keçəcək.

Dayanıqlı iqtisadi inkişafda bütövlükdə iqtisadi inkişaf sisteminin dayanıqlığı, dayanıqlı istehsalın mövcudluğu, xarici borclardakı idarəetmədə dayanıqliğın təmini, sənayenin və kənd təsərrüfatının davamlı inkişafında balansın sabit saxlanılmasına nail olunması, insanların rifahının yüksək səviyyəyə qaldırılması vacib amillər sırasındadır. Digər tərəfdən, dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün dövlətin mövcud potensialından səmərəli istifadə, eyni zamanda elmi-texniki tərəqqinin, innovasiya siyasətinin davamlılığının təmin edilməsinə ciddi diqqət yetirilməlidir. Bu prosesdə iqtisadi inkişaf baxımından, sosial baxımdan innovasiyaların davamlılığı, dayanıqlığı təmin edilməli, bu və digər vacib əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərə investisiya qoyuluşları kompleks xarakter daşımalıdır.

Tərəqqi prosesi üçün dayanıqlı iqtisadi inkişafın daim təkmilləşdirilməsi, bu prosesin davamlı və uzun müddətliliyinə nail olunmalıdır. Bütün bu proseslərdə kortəbiiliyə qəti yol verilməməlidir.

Davamlı inkişaf prosesinin idarə edilməsinin əhəmiyyəti çox vacibdir. İnkişaf göstəriciləri haqqında maarifləndirmə və məlumatlandırmanı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Eyni zamanda davamlı inkişafda insan inkişafının sağlamlıq göstəriciləri də xüsusilə göstərilməlidir. Davamlı inkişafda əsas xüsusiyyətlər, inkişaf məqsədləri, texnogen gərginləşmənin getdikcə artmasının geniş tədqiqinə zərurət vardır (10, səh. 108).

Ölkəmizdə inklüziv inkişafda investisiya qoyuluşu vacib amildir. Bu istiqamətdə inklüziv inkişafın xüsusiyyətləri, əsas göstəriciləri və idarəetmədə müasir metodologiyaların əhəmiyyəti araşdırmamız baxımından dəyərlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin olunması bilavasitə regionların istehsal potensialının artırılması ilə əlaqədardır.

Dayanıqlı inkişafda həmçinin dayanıqlılığın təmin edilməsi üçün ayrı-ayrılıqda fərdlərin zehni qabiliyyəti, düşüncəsi, bacarıqlarına cəmiyyətdə geniş yer verilməsi, onların innovativ fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması da vacib amillərdəndir. İqtisadi artımın daim yeniləşdirilməsi, canlandırılması, qida, su, enerji və sosial xidmətlərdə

əhalinin tələbatının davamlı ödənilməsi, dayanıqlı demoqrafik artıma nail olunması, qərar vermə proseslərində ətraf mühit, texnologiya və iqtisadi potensial imkanlarının birlikdə dəyərləndirilməsi də mühümdür. Əlbəttə bütün, bu fəaliyyətlərdə dövlətin siyasi-iqtisadi siyasətinin düzgün qurulması önəmlidir. Bu baxımdan Azərbaycan dövləti cəmiyyətimiz üçün siyasi sistemini yaratmış və təməli Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan həm siyasi, həm də iqtisadi, ekoloji və digər sahələr üzrə sistemli strategiyalar üzrə möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev cənabları tərəfindən dayanıqlı, davamlı, məqsədyönlü, daim təkmilləşən, yeniləşən, dinamik inkişaf prosesi böyük müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilir, bütün istiqamətlər üzrə uğurlar qazanılmaqdadır.

Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çox böyük uğuru, dəmir yumruğunun güclülüyü, polad iradəsi, əsgərlərimizin qəhrəmanlığı, xalqımızın birliyi nəticəsində torpaqlarımızın hamısı azad edilmişdir, hazırda həmin bölgələrdə, şəhərlərdə quruculuq və bərpa işləri, əhalinin doğma yurd-yuvalarına qayıdışı uğurla davam edir.

Hazırda Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasəti istiqamətlər üzrə uğurla reallaşdırılmaqdadır. Azərbaycan dövlətinin xarici ticarət siyasəti, gömrük siyasəti və istiqamətlər üzrə təkmilləşdirilməsi, vergi siyasəti və həmçinin vergi mexanizmi, onun təkmilləşdirilməsi, dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında vergi və rüsumların rolunun düzgün qiymətləndirilməsi, pul-kredit siyasəti, onun istiqamətlər üzrə fasiləsiz təkmilləşdirilməsi ölkənin maliyyə sabitliyinin daim təmin edilməsi, iqtisadi təhlükəsizliyin istiqamətlər üzrə tam təmini, nəqliyyat-siyasəti, ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi uğurla yerinə yetirilməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd edir ki, "Biz gələcəyə çox böyük nikbinliklə baxırıq. Siyasi və ictimai-siyasi vəziyyət baxımından Azərbaycan çox sabit ölkədir və Azərbaycana birbaşa xarici investisiyaların qoyulması bunu əks etdirir. İqtisadi potensialın möhkəmləndirilməsində uğurlar göz qabağındadır. Eyni zamanda, bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycanda islahatlar davam etdirilir və etdirilməlidir. Həm siyasi sahədə, həm də iqtisadi sahədə. Çox sevindirici haldır ki, ən böyük maliyyə qurumu olan Dünya Bankı bu il Azərbaycanı dünya miqyasında bir nömrəli islahatçı ölkə kimi tanıyıbdır. Bu, onu göstərir ki, bizim islahatlarımız həqiqətən çox cəsarətlidir, uğurludur və əhəmiyyətlidir" (4, s.6).

Qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının 100 il ərzində inkişaf tarixi, xüsusilə də son 30 illik təcrübəsi onu göstərir ki, yalniz müstəqil dövlət, onun güclü lideri, yaratdığı təkmil iqtisadi-siyasi sistemi ölkənin dinamik inkişafının, sabitliyinin əsaslarını möhkəmləndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Qasımlı V.Ə. İqtisadi artım. Bakı,2021,"Az Print MMC" Nəşriyyatı,234 səh
2. Böyük iqtisadı ensiklopediya. 4 cilddə, 1 cild, Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2012, 612 səh.
3. Ələkbərov U. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik Bakı, "Təhsil", 2013, 224 səh.
4. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər (Monoqrafiya). Bakı, "İqtisad Universiteti", 2021, 415 səh.

İsmiyev Zaur Cümşüd oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: z.ismiyev85@gmail.com

"BİR KƏMƏR, BİR YOL" LAYİHƏSİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

Dinamik inkişaf səviyyəsinə görə dünyanın diqqətini cəlb edən "Bir kəmər, bir yol" layihəsi Avrasiya məkanında mövqeyini getdikcə genişləndirməkdədir. Müasir dövrdə ən iddialı iqtisadi inkişaf strategiyası hesab olunan "Bir kəmər, bir yol" layihəsi Azərbaycanı da özündə birləşdirən Çin, Mərkəzi Asiya və Qərbi Asiya iqtisadi dəhlizidir. Bu təşəbbüs "Quru İpək Yolu" və "Yeni Dəniz İpək Yolu" adlanan iki layihədən ibarətdir. Quru marşrutu Çindən Orta və Cənubi Asiyaya, oradan Avropaya, dəniz yolu isə Cənub Şərqi Asiyaya, Körfəz ölkələrinə, Şimali və Şərqi Afrikaya və Avropaya qədər uzanır. Azərbaycan bu layihədə təbii olaraq Çin-Orta Asiya- Qərbi Asiya (Şərq-Qərb) dəhlizi üzərində yerləşən iştirakçı ölkədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, layihənin maliyyə dəyəri ümumi olaraq 8 trilyon ABŞ dollarına qədər olması proqnozlaşdırılır. "Bir kəmər, bir yol" layihəsinin beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında yerləşən Azərbaycana da müsbət şəkildə təsir göstərəcəyi şübhəsizdir. Çin və Azərbaycan xalqları arasında qədim tarixə malik dostluq münasibətləri mövcud olduğundan, Azərbaycan Çinin irəli sürdüyü "Bir kəmər, bir yol" layihəsinə Qafqaz regionunda dəstək verən ilk ölkə olmuşdur.

Həmçinin, "Bir kəmər, bir yol" strategiyasının həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikası logistik mərkəz və körpü-dəhliz rolunu oynayır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2015-ci ilin dekabr ayında Çinə rəsmi səfəri çərçivəsində imzaladığı Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında İpək Yolu İqtisadi Kəmərinin yaradılması, birgə təşviqinə dair Anlaşma Memorandumu Azərbaycan və Çin dövlətləri arasında mühüm və beynəlxalq əhəmiyyətli sənəd hesab olunur. Bununla bağlı "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında "İpək Yolu İqtisadi Kəməri"nin yaradılmasının birgə təşviqi haqqında Anlaşma Memorandumunun təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 14 yanvar tarixli 731 nömrəli Fərmanı imzalanmışdır.

Son illər Azərbaycan hökuməti layihənin aktiv tərəflərindən biri olmaq baxımından bir çox investisiyalar, ölkələrarası münasibətlər və meqa layihələrdə təmsil olunmağa başlamışdır. Dünya Bankının açıqlamasına görə 2019-cu ildə Azərbaycana ayrılan beynəlxalq investisiyanın miqdarı 1.5 milyard ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Bankın araşdırmalarına görə, Azərbaycanın da yerləşdiyi Şərq-Qərb dəhlizi layihə çərçivəsində aktiv istifadə olunarsa, bu kontekstdə ölkəyə yönələn beynəlxalq sərmayənin həcminin artması, dəhliz xətti üzərində yerləşən dövlətlərlə ticari və nəqliyyat münasibətlərinin inkişafı, logistika sahəsinin keyfiyyətinin artırılması və iqtisadiyyatın digər istiqamətlər üzrə inkişafına nail olmaq mümkündür. Lakin bu nəticəni əldə etmək üçün logistika infrastrukturları da yüksək keyfiyyət standartlarına malik olmalıdır.

Dünya Bankının təhlillərinə əsasən, İpək Yolu üzərində yerləşən dövlətlərin ticari sahədə aralarında zaman olaraq 1 günə qənaət etmələri orta hesabla ixracatın

5.2% artmasına səbəb olması deməkdir. Belə ki, dövlətlərarası ticari anlaşmaların mövcudluğu, sərhəd-gömrük məntəqələrində vaxt itkisinin minimuma endirilməsi, təkmilləşdirilmiş logistika infrastrukturunun formalaşdırılması nəticəsində ticarət zamanı tələb olunan zamanın daha da qısaldılması və yeni bazarlara inteqrasiya imkanlarının yaranması deməkdir. Ümumiyyətlə, bu dəhliz üzərində yerləşən ölkələrin infrastrukturlarında yenidənqurma, təkmilləşdirmə və ölkələrarası ticari anlaşmaların bağlanması, sərhəddə itirilən zamanın və qiymətlərin azaldılması istiqamətində qanunların qəbulu nəticəsində ticarətin genişlənməsi və inkişafı daha çox Qərbi Asiya regionunda hiss olunacaqdır. Bu, ticarət sahəsində 7.3% artımla, sərhəd-buraxılış məntəqələrində isə itirilən zamanda 16.6% azalma ilə müşahidə olunacaqdır. Araşdırmalardan gəlinən nəticəyə görə Azərbaycan üzrə bu rəqəmlərin müvafiq olaraq 6.8% artacağı, 16-18% azalacağı proqnozlaşdırılır. Ümumiyyətlə, bu tədbirlərin nəticəsi olaraq Azərbaycanın yeni bazarlara çıxış imkanlarının 5-6% artması proqnozlaşdırılır. Bu göstəricilər Qazaxıstan üzrə 9-10%, Türkmənistan üzrə 8-9%, Gürcüstan üzrə 3-4%, Türkiyə üzrə isə 20-25% gözlənilir.

Azərbaycanın bu layihənin potensial iştirakçısı kimi faydalarını doğru qiymətləndirmək üçün transxəzər nəqliyyat dəhlizi üzərində yerləşmiş ölkələrlə (Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, Azərbaycan, İran, Qazaxıstan) Hindistan və Çin kimi iri iqtisadi gücə malik ölkələrlə əmtəə dövriyəsinin həcmini nəzərə almaq lazımdır.

Azərbaycan "İpək Yolu" layihəsinin bərpası istiqamətində logistik imkanların yaxşılaşdırılması baxımından daha geniş və sistemli hərəkət yolu izləyərək "Gələcəyə baxış: 2020 Kosepsiyası"nı (2012), "Logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"ni (2016) qəbul etmişdir. Bu proqramlarda logistik infrastruktrun yaxşılaşdırılması yönündə bir sıra tədbirlər planının tətbiq olunması planlaşdırılır. respublikada qeyri-resurs sektorunun inkişafı, 2025-ci ilə qədər və sonrakı illəri nəzərdə tutan logistika və ticarət sahəsində infrastrukturun yaxşılaşdırılması, Azərbaycan respublikasının regional tranzit mərkəz rolunda çıxış etməsi, Ələt limanının işə salınması, azad iqtisadi zonanın təşkili, Bakı-Tbilisi-Qars və Şimal-Cənub nəqliyyat koridoru istiqamətində dəmir yolunun tamamlanması, logistik xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması, Bakı və bölgələrdə logistik mərkəzlərin təsisi Strateji Yol Xəritəsinin əsas istiqamətləri olaraq müəyyən edilmişdir.

Tranzit yükdaşıma sahəsində ölkənin potensial imkanlarından daha səmərəli və sistemli yararlanmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 25 oktyabr 2015-ci il tarixli 654 nömrəli Fərmanı ilə Tranzit Yüklərinin Koordinasiyası Şurası yaradıldı. Şuranın başlıca vəzifəsi yükdaşımalarında vahid prinsiplərin tətbiqi, tariflərin yumşaldılması və optimallaşdırılması, logistik təşkilatlarla dövlət qurumlarının fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi, tranzit prosedur qaydalarının sadələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, şəffaf sistemin təmini, yükləri qəbul edən ölkələrlə müvafiq qurumlar arasında münasibətlərin formalaşdırılması, ölkə daxilindən keçən nəqliyyat koridorlarının qurulması və s. ibarətdir.

2017-ci ilin 21 noyabrında AB ölkələri və Şərq Tərəfdaşlıq proqramı kontekstində Azərbaycan, Belarusiya, Ermənistan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova Trans Avropa Nəqliyyat Şəbəkəsinin (TEN-T) inkişafı və genişləndirilməsi istiqamətində sərmayələşdirmə hərəkət planına qoşulurlar. Dünya Bankının birbaşa yardımı ilə baş tutan bu planın əsas vəzifəsi nəqliyyat infrastrukturu sahəsində strateji sərmayə prioritet-

lərinin araşdırılmasında və qəbulunda qərarverici orqanlara dəstək olmaqdır. 2030-cu ilədək bitirilməsi planlaşdırılan və büdcəsi 12.8 mlrd. təşkil edən bu sərmayələşdirmə planında Şərq Tərəfdaşlıq ölkələrinin logistika, liman, avtomobil və dəmir yolu, aviasiya və smart nəqliyyat sistemlərinin optimallaşdırılması istiqamətində layihələrin tamamlanmasını hədəfləyir. Bu layihə kontekstində Azərbaycan üzrə beş logistik mərkəzin (Astara, Xaçmaz, Tovuz, Gəncə, Naxçıvan) yaradılması üçün 360 mln. avro, Ələt Azad İqtisadi rayonunun yaradılması üçün 410 mln. avro, Şərq-Qərb dəmiryolu xəttinin siqnallaşdırılması, elektrik və telekommunikasiya sisteminin qurulması üçün 328 mln. avro dəyərində layihələr təklif olunmuş və hazırlanmışdır. 613 mln. dəyərində iki avtomobil yolu layihəsi (613 km), 663 mln. dəyərində iki dəmir yolu layihəsi, 802 mln. avro dəyərində logistik mərkəzlər olmaqla Azərbaycana ayrılmış sərmayənin həcmi 2.078 mlrd. avro təşkil etmişdir. Daha sonrakı mərhələdə proseslər intensiv və genişmiqyaslı xarakter almağa başladı. Əlbəttə ki, "Bakı-Tbilisi-Qars" dəmir yolunun inşasının bu istiqamətdə özünəməxsus çəkisi vardır.

Logistika inftastrukturunun formalaşdırılması ilə əlaqəli 2016-cı ildə qəbul olunmuş Strateji Yol Xəritəsi 2025-ci ilədək bu seqmentin ölkənin ÜDM-ni 605 mln. manat birbaşa və dolaylı olaraq artıracağını, 18.9 min iş yeri açacağını məqsəd olaraq qarşıya qoymuşdur. Buna baxmayaraq nəqliyyat sahəsində 2015-2019-cu illər ərzində muzdla çalışan işçi sayı 3500 nəfər artmışdır. Digər tərəfdən bu Yol Xəritəsi Azərbaycanın regional tranzit daşımalarının həcmini artıraraq aşağıda qeyd etdiyimiz göstəricilərə uyğun fayda götürməyi hədəfləyirdi.

Beləliklə, "Bir kəmər, bir yol" təşəbbüsü iki min ildən çox tarixi olan mədəni mübadilələr tarixinə yeni həyat verərək müxtəlif qitələrdən olan 150-dən çox ölkənin çoxtərəfli inkişafa doğru irəliləməsinə dəstək olmuş, əməkdaşlıq çərçivəsində dünya ölkələrini birləşdirərək bəşəriyyət tarixində mühüm mərhələnin başlamasına səbəb olmuşdur. "Bir kəmər, bir yol" təşəbbüsü XXI əsrin uzunmüddətli, transmilli və sistematik qlobal iqtisadi layihəsi olmaqla yanaşı, daha böyük yaradıcılıq və canlanma nümayiş etdirərək, həm Çin dövləti, həm də dünyanın qalan hissəsi üçün yeni imkan və fürsətlər yaradacaqdır. Gələcək dövrlərdə də "Bir kəmər, bir yol" layihəsinin müəyyən çətinliklərlə qarşılaşacağı qaçılmazdır. Lakin, üzv dövlətlər səylərini birləşdirərək, daha sıx əməkdaşlıq etsələr, qarşıya çıxacaq problemlərin öhdəsindən gələ biləcəkləri şübhə doğurmur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Boriçi, G. (2018). China's One Belt and One Road Initiative: The Response to Western Globalization?. ILIRIA International Review, 8(1), 103-115.
2. Ekman, A., NICOLAS, F., PAJON, C., SEAMAN, J., SAINT-MEZARD, I., du ROCHER, S. B., & KASTOUEVA-JEAN, T. (2019). China's Belt & Road and the world: Competing forms of globalization.
3. Mikhalev, MS (2018). Çin'in yeni dış politika stratejisi olarak "Tek Kuşak Tek Yol" Projesi. Çin içindeki tartışmanın kısa analizi. Küresel dönüşümlerin ana hatları: politika, ekonomi, hukuk, 9 (6), 88-103.
4. O'g, U. J. T. Y. (2022). THE POLITICAL SIGNIFICANCE OF THE" ONE PLACE ONE ROAD" INITIATIVE. World Economics and Finance Bulletin, 15, 82-83.
5. Sekacheva, A. N. (2022). Internal and External Reasons for China's One Belt,

One Road Initiative. Post-Soviet Issues, 9(2), 204-212.
6. Yajun, W., & Lingwei, W. (2017). Theoretical Innovation and Exemplary Value of the Belt and Road Initiative. World Economics and Politics, 3, 4-14.
7. https://greenfdc.org/china-belt-and-road-initiative-bri-investment-report-2023-h1/
8. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında [Mətn] /Z. Ə. Səmədzadə, Bakı: Elm və təhsil, 2009. 607.
9. Azərbaycan və Çin iqtisadiyyatları: müqayisəli araşdırmalar: ("Azərbaycan-Çin iqtisadi əməkdaşlığı" beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları əsasında, Bakı, 21 sentyabr 2017-ci il) /AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Çin Sosial Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu; red. N. Müzəffərli (İmanov), P. Çanhun; nəşrə məsul R. Abdullayeva. Bakı 2018.
10. Dünya iqtisadiyyatı: Çin "iqtisadi möcüzə"si /Z.Ə.Səmədzadə; Red.: R.Balayev, Y.Məmmədova, Bakı: Gənclik, 2001

Atamov Hüsü Rasim oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

AZƏRBAYCANDA DAXİLİ BAZARIN QORUNMASI ÜZRƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Daxili bazarın qorunması daxili sahələrin, istehsalçıların və işçilərin maraqlarını ölkənin sərhədləri daxilində qorumağa yönəlmiş siyasət və tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu qorunma müxtəlif formalarda ola bilər və beynəlxalq rəqabət şəraitində yerli müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini və canlılığını təmin etməyi hədəfləyir. Həmçinin, daxili bazarın qorunması yerli müəssisələri haqsız təcrübələrdən və rəqabətdən qorumaq üçün qaydalar və mexanizmlərin qurulmasını zəruri edir. Bu, Müxtəlif ölkələrin hökumətləri tərəfindən yerli müəssisə və sənaye sahələrinin böyüməsini və inkişafını təşviq etmək üçün istifadə olunan bir strategiyadır. Belə bir qorunma, hələ xarici rəqiblərlə səmərəli rəqabət edə bilməyən yeni yaranan sahələr üçün sərfəli hesab olunur. Yerli müəssisələri və firmaları qoruyarkən, ölkələr öz sərhədləri daxilində iş yerlərini qorumağa və yaratmağa da çalışırlar.

Daxili bazarın qorunması tez-tez xarici rəqabəti məhdudlaşdırmaq baxımından idxal üçün tariflər, kvotalar və ya digər ticarət maneələrinin tətbiq edilməsini əhatə edir. Bundan əlavə, hökumətlər rəqabət qabiliyyətlərini artırmaq üçün yerli istehsalçılara subsidiyalar və ya digər dəstək formaları da verirlər.

Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması xarici təşkilatlar tərəfindən yerli yeniliklərin və inkişafların icazəsiz istifadəsinin və ya təkrarlanmasının qarşısını alan daxili bazarın qorunmasının başqa bir tərəfidir. Belə bir bazarın qorunması tədbirləri yerli istehsalçılara öz ölkələrində böyümə və firavanlıq üçün bərabər şans təmin etmək üçün hazırlanmışdır. Onlar yerli istehsalçılar və xarici rəqiblər üçün bərabər şərait yaratmaq məqsədi ilə həyata keçirilir. Bununla birlikdə, həddindən artıq proteksionizm səmərəsizliyə, istehlak qiymətlərinin artmasına və ümumi iqtisadi rifahın azalmasına da səbəb ola bilər.

Yerli biznesin qorunması ilə beynəlxalq ticarətin təşviqi arasında tarazlığın təmin edilməsi davamlı iqtisadi inkişaf üçün çox vacibdir. Proteksionist tədbirlər ticarət tərəfdaşları tərəfindən də assimetrik qarşılana bilər ki, bu da ticarət münaqişələrinə və dünya ticarətindəki uğursuzluqlara gətirib çıxarda bilər.

Məlumdur ki, qloballaşma və sərbəst ticarət müqavilələri ölkələrin daxili bazarlarını nə dərəcədə qoruya biləcəyinə təsir etdi. Bu çətinliklərə baxmayaraq, bir çox ölkələr milli iqtisadiyyatlarını dəstəkləmək üçün müxtəlif bazar qorunması formalarını tətbiq etməyə davam edir. Bəzi hallarda isə daxili bazarın qorunması, beynəlxalq səviyyədə rəqabət edə bilənə qədər sənayenin inkişafına töhfə verən müvəqqəti bir tədbir olaraq da görülür.

Bazarın qorunması, böhran dövründə əsas sənaye sahələrinin canlı və davamlı qalmasını təmin edən milli təhlükəsizlik mülahizələri ilə də əsaslandırıla bilər. Həmçinin, daxili bazarın qorunmasının səmərəliliyi siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsindən, eləcə də bütövlükdə iqtisadi vəziyyətdən asılıdır. Bu baxımdan hökumətlər dəyişən iqtisadi şərtlərə və dünya ticarətinin dinamikasına uyğun olaraq bazarın qorunması strategiyalarını daim qiymətləndirməli və tənzimləməlidirlər.

Nəticədə daxili bazarın qorunmasında məqsəd ölkə vətəndaşlarının davamlı iqtisadi böyüməsini, iş yerlərinin açılmasını və çiçəklənməsini təşviq etməkdir. Azərbaycanda daxili bazarın qorunması sahəsində dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması müxtəlif strategiya və tədbirləri əhatə edən kompleks yanaşma tələb edir. Bu baxımdan səmərəliliyin artırılması üçün bir neçə istiqamət var:

1. Hüquqi bazanın gücləndirilməsi: daxili bazarın qorunmasını tənzimləyən hüquqi bazanın hərtərəfli, müasir və beynəlxalq standartlara uyğun olmasını təmin etmək. Bu, ticarət, rəqabət, istehlakçı hüquqlarının qorunması və əqli mülkiyyət hüquqları ilə bağlı qanun və qaydaların yenidən nəzərdən keçirilməsini və yenilənməsini əhatə edir.

2. Ticarət siyasətinin koordinasiyası: İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi də daxil olmaqla ticarət siyasətindən məsul olan dövlət qurumları arasında koordinasiyanı gücləndirmək. Yerli sənayenin qorunmasına yönəlmiş effektiv ticarət siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün müntəzəm məsləhətləşmə və əməkdaşlıq üçün mexanizmlər yaradılmalıdır.

3. Monitorinq və icra: dempinq, subsidiyalar və əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması da daxil olmaqla ədalətsiz ticarət təcrübələrini müəyyənləşdirmək üçün monitorinq mexanizmləri gücləndirilməlidir. Gömrük orqanları kimi hüquq-mühafizə orqanlarına müvafiq resursları ayırmaqla onlara qanun pozucularına qarşı vaxtında və effektiv tədbirlər görmək imkanı vermək olar.

4. Bazarlara giriş məhdudiyyətləri: tariflər, kvotalar və tarif olmayan maneələr kimi yerli biznesi təhdid edən idxalın məhdudlaşdırılması üçün tədbirlər görmək lazımdır. İdxal rəqabətinə həssas olan sektorları müəyyənləşdirmək üçün müntəzəm qiymətləndirmələr aparmaq və onları dəstəkləmək üçün məqsədyönlü tədbirlər hazırlamaq məqsədəuyğundur.

5. Yerli biznesin inkişafına kömək: maliyyə yardımı, vergi güzəştləri və infrastrukturun inkişafı da daxil olmaqla məqsədyönlü siyasət və təşviqlər vasitəsilə yerli sənayeyə dəstəyin verilməsi. Rəqabət qabiliyyətini artırmaq və idxaldan asılılığı azaltmaq üçün əsas sahələrə investisiyaları təşviq etmək məsləhətdir.

6. Potensialın artırılması: dövlət tənzimləyicilərinin səmərəliliyini artırmaq üçün insan kapitalının və institusional potensialın inkişafına investisiya qoyulmalıdır. Ticarət siyasəti, bazar tənzimlənməsi və icra fəaliyyəti ilə məşğul olan dövlət işçiləri üçün təlim proqramları təşkil olunmalıdır.

7. Maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi: sənaye birlikləri, həmkarlar ittifaqları və istehlakçı qrupları da daxil olmaqla müvafiq maraqlı tərəflərlə dialoq və əməkdaşlığı təşviq etmək lazımdır. Bu qruplarla məsləhətləşmələr ortaya çıxan problemləri müəyyənləşdirməyə və müxtəlif maraqlı tərəflərin maraqlarını tarazlaşdıran fərdi həllər hazırlamağa kömək edə bilər.

8. Təkmil rəqabəti təşviq etmək: inhisarlar, kartellər və qiymət təyinetmə kimi rəqabət əleyhinə təcrübələrə qarşı mübarizə apararaq yerli istehsalçılara bərabər şərait yaratmaq lazımdır. Bazar təhriflərinin qarşısını almaq və ədalətli rəqabəti təşviq etmək üçün rəqabət qanunvericiliyinin və tənzimləmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi məqsədəuyğundur.

9. Beynəlxalq əməkdaşlıq: bazarın qorunması ilə bağlı ümumi problemləri həll etmək üçün beynəlxalq təşkilatlar və ticarət tərəfdaşları ilə əməkdaşlığı genişləndirilməlidir. Ticarətin liberallaşdırılmasını təşviq etmək və eyni zamanda yerli istehsalçıları qorumaq üçün regional və çoxtərəfli ticarət müqavilələrində fəal iştirak etməlidir.

10. İnnovasiya və texnologiyaya investisiya: məhsuldarlığı, keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün yerli sənayedə yenilik və texnologiyanın tətbiqi təşviq edilməlidir. Tədqiqat işlərinə, texnologiya ötürülməsinə və innovasiya qruplarına dəstəyin verilməsi məqsədəuyğundur

Azərbaycan bu istiqamətlərə diqqət yetirməklə daxili bazarın qorunması sahəsində dövlət tənzimlənməsini gücləndirə və davamlı iqtisadi artım və inkişaf üçün əlverişli şərait yarada bilər.

Şükürlü Məhəmməd Rasim oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail- mshukurov77@gmail.com

AZƏRBAYCANIN TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRLƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN STİMULLAŞDIRILMASI MEXANİZMLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDIRİLMƏSİ

Azərbaycanın türkdilli dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin stimullaşdırılması mexanizmlərinin təhlili ilə müəyyənləşdirilir ki, Xəzər dənizi vasitəsilə mövcud olan logistika - nəqliyyat infrastrukturu və kommunikasiyaları türkdilli dövlətlərdə daha az məsrəflərlə ticarət əlaqələrini genişləndirə bilirlər. Zaman keçdikcə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə əməkdaşlıq daha da genişlənir. Ümumiyyətlə, qeyd olunan və müəyyənləşdirilən amillərə əsasən deyə bilərik ki, türkdilli dövlətlər arasında ticari-iqtisadi münasibətlərin genişlənməsini zəruri edən inkişaf qanunauyğunluqları mövcuddur [1]. Bu qanunauyğunluqlara əlavə olaraq türkdilli dövlətlərin ortaq mədəniyyətə sahib olması həmçinin, dini və vahid dil qrupuna malik olmaları bu müna-

sibətlərə daha dərin təsir edir. Azərbaycan və Türkiyə arasında 30 ildən artıq dövrdə mövcud olan ticarət münasibətləri təbii olaraq kəmiyyət və keyfiyyət baxımından artma və azalmalarla müşayiət olunmuşdur. Qeyd etməliyik ki, ötən bu dövr türkdilli dövlətlər arasındakı ticari-iqtisadi əlaqələrin dinamikasını təhlil etmək üçün kifayət qədər böyük müddətdir.

Azərbaycan dünyanın mərkəzində, Orta Asiya və Ön Asiyanın qovşağında yerləşir. Bölgənin ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti məhz mühüm ticarət yollarının və tarixi quru və dəniz keçidlərinin üzərində yerləşməsidir. Azərbaycan Respublikası özünün strateji mövqeyi ilə bir sıra üstünlüklərə - sosial-siyasi, ticari-iqtisadi üstünlüklərə sahibdir. [2]

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ SSRİ dövründə də mövcud olan zəif əlaqələr, Sovet İmperiyasının dağılmasından sonra türkdilli dövlətlər arasında ticarət əlaqələri yeni eraya qədəm qoyaraq, yüksələn xətt üzrə inkişaf etməyə başladı. Müstəqil iqtisadi siyasət yürütməyə başlayan Azərbaycan, dünya ölkələri ilə münasibətlərini və bütün beynəlxalq əlaqələrini nizamlayaraq öz iqtisadiyyatının inkişafına zəmin yaratdı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan başda Türkiyə olmaqla bir çox türkdilli dövlətlərlə azad şəkildə ticari-iqtisadi əlaqələr qurmağa başlamışdır [3].

Türkdilli dövlətlər içərisində Azərbaycana ən yaxın müttəfiqi Türkiyədir. İqtisadi əlaqələrinin ciddi əsasları olan Azərbaycanla Türkiyənin qonşuluq mövqeyində yerləşməsi bütün əlaqələrin, o cümlədən, ticari əlaqələrin daha əlverişli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Azərbaycanın Türkiyə ilə quru sərhədinin yalnız Naxçıvanla olmasına baxmayaraq, Baki-Naxçıvan-Türkiyə birbaşa iqtisadi əlaqələrinin inkişafı üçün münbit logistika imkanlarına malikdir. Eyni zamanda, Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə, eləcə də Azərbaycan-İran-Türkiyə dövlətlərarası əlverişli nəqliyyat-logistika kommunikasiyalarının olması bu iki türkdilli dövlət arasında ticarət əlaqələrinin qurulmasında önəmli faktordur [5].

Cədvəl.

Azərbaycanın türkdilli dövlətlərlə xarici ticarət dövriyyəsi (milyon ABŞ dolları)

Türkdilli ölkələr	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Türkiyə	589.0	942.3	2648.6	2367.2	2667.6	3042.8	4509.6	4160.8	4661.8
Qazaxıstan	122.5	338.1	116.9	124.4	142.1	220.7	229.6	142.0	135.8
Özbəkistan	102.6	32.6	17.0	15.3	30.0	43.9	82.0	82.3	111.9
Qırğızıstan	3.4	41.5	8.2	6.7	1.8	6.1	5.	5.4	9.0
Türkmənistan	516.5	214.6	52.4	152.3	164.1	133.0	225.7	108.8	105.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/ (2023)

Türkiyənin xarici iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də keçmiş SSRİ-yə daxil olan, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra isə müstəqillik qazanan ölkələrlə, ən əsası isə türkdilli respublikalarla qarşılıqlı ticari-iqtisadi əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsidir. Bütün bu istiqamətlərdə Azərbaycan Respublikasının payı və əhəmiyyətli rolu inkaredilməzdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə üçün Orta Asiya türkdilli dövlətləri və Orta Şərqin digər dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrin İran üzərindən həyata keçirilməsi logistik baxımdan daha əlverişlidir.

Azərbaycan və Türkiyə arasında ticari-iqtisadi əlaqələrin inkişafına təsir edən başqa bir amil Türkiyənin zəif təmin olunduğu təbii xammal ehtiyatlarına, eləcə də əsas

yanacaq kimi olan neft və qaz resurslarına yüksək tələbatın olunması ilə bağlıdır. Bu səbəbdən enerji resursları ilə Azərbaycan və regionun digər dövlətləri, eləcə də türkdilli ölkələr tərəfindən təmin olunur. Belə ki, Türkiyə elektrik enerjisinə olan tələbatını daxili çayların üzərində inşa etdiyi SES-lər vasitəsi ilə ödəyir [6]. Beləliklə, Azərbaycan və digər türkdilli respublikalarla əməkdaşlığı şərtləndirən əsas faktorlardan biri həm daxili enerji tələbatını ödəmək, həm də bu enerji resurslarının dünya bazarına çıxışını təmin edən tranzit rolunu oynamasıdır. Digər türkdilli dövlətlərlə Türkiyə Respublikasını əlaqələndirən nəqliyyat logistika dəhlizləri, boru kəmərləri nəqliyyatının müəyyən edilməsində Azərbaycanın coğrafi mövqeyi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyə təkcə bölgədə deyil, həmçinin Avropada böyük sənaye ölkəsi hesab edilir. Demək olar ki, sənaye məhsulları daxili tələbatını tamamilə ödəyir və artan istehsal Türkiyənin Azərbaycanda, ümumiyyətlə bölgədə türk məhsulları üçün yeni satış bazarlarının müəyyənləşdirilməsini labüd edir [7].

Azərbaycan və Türkiyə arasında mövcud olan ticari-iqtisadi əlaqələrə təsir edən mühüm faktorlardan biri də Türkiyənin bir müsəlman və türk dövləti olması ilə səciyyələnir. Türkiyə Azərbaycanın da üzv olduğu bir sıra mühüm regional və beynəlxalq təşkilatlara üzvdür. Ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə daim bu təşkilatlar çərçivəsində Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləyir.

Türkdilli ölkələr arasında ticari-iqtisadi münasibətlərin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri də, müəyyənləşdirdiyimiz kimi təbii resurslar və digər enerji daşıyıcıları, başlıca olaraq neft amilidir. Bununla da, Türkiyə Respublikası yanacaq mübadiləsi ilə təkcə öz tələbatını ödəmir, həmçinin ixracatçı ölkələr üçün, o cümlədən türkdilli dövlətlər üçün həm bazar həm də tranzit ölkə kimi çıxış edir. Türkiyə marşrutu təkcə yanacaq resurslarını Qara dəniz limanına deyil, eləcə də Aralıq dənizinə çıxmasına zəmin yaradır [8].

Azərbaycanda həyata keçirilən meqa layihələr, o cümlədən, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti, Cənub Qaz dəhlizi türkdilli dövlətlər arasında ticari əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərən böyük quruculuq və infrastruktur layihələridir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının etibarlı və səmərəli tranzit ölkə kimi öz mövqeyini təsdiq edib və Azərbaycanın türkdilli ölkələrlə ticarət dövriyyəsi 2023-cü ilin yanvar-dekabr aylarının statistikasına əsasən ötən illə müqayisədə 45% artım müşahidə olunmuşdur.

Son dövrlərdə türkdilli dövlətlər arasında hər tərəfli – mədəni, ticari-iqtisadi, təhsil sahəsində əməkdaşlığın inkişafına təsir edən qurum - TDT beynəlxalq hökümətlərarası təşkilatdır. Belə ki, bu təşkilatın təməli Naxçıvan şəhərində 2009-cu ilin 3 oktyabr tarixində imzalanmış sazişlə qoyulmuşdur. 2012-vi ilin 1 noyabr tarixində "Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (TDƏŞ)" adı ilə təsis olunan bu təşkilatın adı 2021-ci ildə dəyişdirilərək Türk Dövlətləri Təşkilatı adı altında fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. Azərbaycan Respublikası Türk Dövlətləri Təşkilatının 4 təsisçi ölkəsindən biridir. Hal-hazırda TDT-nın üzvləri siyahısına 5 dövlət – Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan daxildir. Türkmənistan, Macarıstan və Şimali Kipr Respublikası təşkilatda müşahidəçi qısmində təmsil olunurlar. Mənzil qərargahı Türkiyənin İstanbul şəhərində yerləşən bu təşkilatın baş katibi əslən Qazaxıstandan olan Kubanıçbek Omuralıyevdir. Tərəfdaş dövlətlər arasında qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi regional və qlobal sülhün təmin olunması, ortaq xarici siyasətin qurulmasında ortaq münasibətlərin təşviqi TDT-nın əsas fəaliyyət hədəflərindəndir. Ümumiy-

yətlə, məqsəd və vəzifələri Naxçıvan sazişi ilə müəyyən edilmiş bu təşkilat ortaq maraqlardan çıxış edərək bütün sahələr üzrə regional və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsinə xidmət edir [9].

Azərbaycan Respublikasının ticarət dövriyyəsində əsas ölkələr (2023- cü il üçün hesabat)

Ölkələrin adı	Min ABŞ dolları	Ümumi dövriyyəyə nisbətən %-lə
Cəmi	**17 882 674.29**	**100.00**
İtaliya	5 910 150.66	33.05
Türkiyə	2 585 762.35	14.46
Rusiya	1 387 220.47	7.76
Çin	814 491.06	4.55
Hindistan	612 806.30	3.43
Yunanıstan	585 206.84	3.27
Almaniya	578 933.40	3.24
İspaniya	561 836.86	3.14
İsrail	511 538.64	2.86
Gürcüstan	355 660.97	1.99
Çexiya	353 167.46	1.97
Rumıniya	325 783.03	1.82
Fransa	315 324.89	1.76
Türkmənistan	296 527.32	1.66
Avstriya	175 647.07	0.98
Digər ölkələr	**2 512 616.97**	**14.06**

https://economy.gov.az/storage/files/files/5681/djskFlACu4ghocBceUR5vKh4IiltK8C9i9l1y3CP.pdf

Qeyd etməliyik ki, təşkilatın ən əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də ticarət əlaqələri və investisiyaların inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılmasını təmin etmək, bununla da hərtərəfli və balanslaşdırılmış iqtisadi yüksəlişə nail olmaqdır. Beləliklə, TDT bu hədəflərlə xalqların sosial və mədəni inkişafına xıdmət göstərən bir təşkilat kimi mövcuddur.

TDT ölkələri arasında logistik nəqliyyat prosedurlarının asanlaşdırılması orta dəhliz boyunca ticari-iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına gömrük sərhəd nəqliyyat proseslərinin rəqəmsallaşdırılmasına şərait yaradacaqdır. Bu proses öz növbəsində türkdilli ölkələr arasında həmçinin, dəhliz boyunca yerləşən digər ölkələrin tranzit potensialının inkişafına kömək edəcəkdir. Transxəzər beynəlxalq nəqliyyat marşrutu olan orta dəhlizin mövcudluğu prosesdə iştirak edən dövlətlərin regional və beynəlxalq nəqliyyat sistemlərinə inteqrasiya etməsinə müsbət təsir göstərən əsas faktordur [10].

Əhəmiyyətli məqamlardan biri də, TDT-nın 2021-ci il 12 noyabr tarixində keçirilmiş zirvə görüşündə "Türk dünyası baxışı - 2040" sənədi təsdiq olunmuşdur. Bu sənəddə bir çox əhəmiyyətli məqamlar, o cümlədən, Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş tarixi ərazilərinin "Yaşıl enerji" zonasına çevrilməsi istiqamətində türkdilli dövlətlərin yaxından iştirakı xüsusi vurğulanmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Çetinkaya, A. F., & Demirel, N. (2024). Analyzing the impact of the organization of Turkic states on the foreign trade of member countries. *Cogent Social Sciences*, *10*(1), 2288370.
2. Baxşəliyev, S. F. (2021). AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ VƏ TÜRKDİLLİ RESPUBLİKALARLA ƏMƏKDAŞLIĞI HAQQINDA.28-30
3. Hümbatov, M., Hasanov, V., & Haciyev, K. (2022). AZƏRBAYCANIN TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRLƏ TİCARƏT, NƏQLİYYAT VƏ TURİZM ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFI. TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi, 14, 111-118.
4. Maharramov, S. (2021). Econometric Assessment of Azerbaijan's Logistics Capabilities in Terms of Relations with Turkic-Speaking States. *Економічний вісник Донбасу*.
5. Mustofaev, M. (2022). The organization of Turkic States: a new approach to global and regional challenges. *PERCEPTIONS: Journal of International Affairs*, *27*(1), 105-120.
6. Shaukenova, Z. (2019). Turkic Council: Achievements and Prospects. *TURKIC COUNCIL*, 82.
7. https://www.insightturkey.com/commentaries/azerbaijan-and-the-rise-of-turkic-unity-the-journey-of-the-organization-of-turkic-states
8. https://www.turkicstates.org/assets/pdf/yayinlar/turk-konseyi-uye-devletleri-arasindaki-ticaret-ve-yatirim-iliskileri-raporu-ekonomik-iliskilerin-derinlestirilmesine-yonelik-son-egilimler-ve-beklenti-14-tr.pdf

[9]https://economy.gov.az/storage/files/files/5681/djskFlACu4ghocBceUR5vKh4IiltK8C9i9l1y3CP.pdf

Nəbizadə Fərqanə Firdovsi qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: fargana.nebizade@gmail.com

DÖVLƏT PROQRAMI İMKANLARININ BİZNES MÜHİTİNƏ TƏSİRİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Dövlət proqramlarının biznes mühitinə təsiri və inkişaf istiqamətləri həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən ölkənin ümumi inkişaf strategiyasının mühüm bir hissəsidir. Bu tezislərdə, dövlət proqramlarının biznes mühitindəki rolu və onların inkişaf istiqamətlərinə necə təsir etdiyi araşdırılacaq.

Dövlət proqramları müxtəlif sektorlarda biznesin inkişafını dəstəkləmək üçün maliyyə yardımı, vergi güzəştləri, təhsil və texniki dəstək kimi imkanlar təqdim edir. Bu cür proqramlar, xüsusilə kiçik və orta müəssisələrin (KOB) qurulmasına və genişlənməsinə kömək edir. Məsələn, "2022-2026 Dövlət Proqramı" çərçivəsində təhsil və karyera sərgiləri keçirilməsi, yeni məzunların iş bazarına inteqrasiyasını asanlaşdırır.

Dövlət proqramları, həmçinin iqtisadi inkişafın müxtəlif istiqamətlərini müəyyənləşdirir və həyata keçirir. Bu istiqamətlər arasında rəqabətqabiliyyətin artırılması, sənaye diversifikasiyası, ixracın genişləndirilməsi və innovasiya eko-sisteminin gücləndirilməsi var. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi, borc bazarının inkişafı və bank sığorta bazarının genişləndirilməsi kimi məsələlər də dövlət proqramlarının diqqət mərkəzindədir.

Dövlət proqramı imkanlarının biznes mühitinə təsiri və inkişaf istiqamətlərinin tezisləri, dövlət proqramlarının biznes mühitinə və iqtisadi inkişafın müxtəlif sahələrinə necə təsir etdiyini və bu təsirlərin uzunmüddətli nəticələrini əhatə edir. Dövlət proqramlarının uğurlu icrası, ölkənin iqtisadi dayanıqlılığını və sosial rifahını artırmaqda mühüm rol oynayır.

Azərbaycanın dövlət proqramlarının konkret nümunələri aşağıdakılardır:

1. Regionların İnkişafına Dair Dövlət Proqramları: Bu proqramlar, ölkənin müxtəlif bölgələrində inkişafın yeni əsaslarını yaratmaq və tərəqqi prosesini növbəti uğurlu mərhələyə keçirmək məqsədi daşıyır.

2. Ümumi Təhsil Pilləsinin Dövlət Standartları və Proqramları: Təhsil sahəsində keyfiyyətin artırılması, təhsilalanların bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün dövlət standartları və kurikulumlarını müəyyənləşdirir.

3. Ekologiya və Təbii Sərvətlər üzrə Dövlət Proqramları: Məsələn, "Azərbaycan Respublikasında meşələrin mühafizəsi və davamlı inkişafına dair 2022-2030-cu illər üçün Dövlət Proqramı" və "Su ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə dair Milli Strategiya" kimi proqramlar ekoloji rifah və təbii sərvətlərin qorunmasına yönəlib.

Azərbaycanın dövlət proqramları ölkənin iqtisadi və sosial inkişafına töhfə verən strateji tədbirlər silsiləsidir və müxtəlif sektorlarda davamlı tərəqqinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün həyata keçirilən Dövlət Proqramları, ölkənin müxtəlif bölgələrində inkişafın yeni əsaslarını yaratmaqda və tərəqqi prosesini növbəti uğurlu mərhələyə keçirməkdə mühüm rol oynayır. Bu proqramlar çərçivəsində, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılması, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması kimi bir sıra əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Proqramın imkanlarının və tədbirlərinin yaxşılaşdırılması yollarına gəldikdə, bunlar arasında infrastruktur və kommunal xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin davamlı olaraq artırılması və regionların sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində həyata keçirilən siyasətin əsas nəticələri sayıla bilər. Həmçinin, Avropa İttifaqı və BMT-nin İnkişaf Proqramı kimi beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə yerli hakimiyyət orqanlarının özəl sektor, dövlət təşkilatları və vətəndaş cəmiyyəti ilə əməkdaşlıq etməklə yerli biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına kömək edə biləcəyi təşəbbüslər də mövcuddur.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə biznes mühitinin müasir formada inkişaf etdirilməsi, Azərbaycanın iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunu gücləndirmək və bu ərazilərin sosial-iqtisadi bərpasını sürətləndirmək üçün mühüm bir addımdır. Bu istiqamətdə atılan addımlar arasında:

- Sosial sığorta haqlarının subsidiyalaşdırılması: Sahibkarlara verilən dəstək tədbirləri arasında, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarların

ödədikləri məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının dövlət büdcəsi hesabına subsidiya vasitəsilə geri alınması imkanı yaradılıb.

- Böyük Qayıdış Dövlət Proqramı: İşğaldan azad olunmuş ərazilərə dönüşü və bərpa işlərini əhatə edən bu proqram, həmçinin əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışını və sosial-iqtisadi inkişafını dəstəkləyir.
- İqtisadi Fəaliyyət Növlərinin Təşkili: Yaradılan əlverişli biznes mühiti sayəsində, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın forma qazanması və qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün yeni imkanlar açılır.

Həyata keçirilən tədbirlər, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətin canlandırılması və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün əsas yaradır.

Qəyyumlu Natiq Əlisəfa oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: natiq1310@gmail.com

AZƏRBAYCANIN İXRAC POTENSİALININ REALLAŞMASINDA BEYNƏLXALQ VƏ REGİONAL BİRLİKLƏRİN ROLU

Azərbaycanda beynəlxalq neft müqavilələri çərçivəsində müvafiq nəqliyyat infrastrukturu tikilmiş, müasirləşdirilmiş və genişləndirilmiş, şaxələndirilərək alternativ neft ixrac marşrutu artıq tam təmin olunuşdur. Bütün bunlar Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, "enerji və nəqliyyat daşımaları dünyanın siyasi gündəminin əsas məsələlərindən birinə çevrilmişdir". Bu gün dominant ixrac marşurutu kimi Bakı-Novorossiysk, QIBK və BTC neft kəmərləri Azerilayt markalı neftini dünya bazarlarına çıxarırlar. Ölkənin ixrac potensialını neft amili baxımından qiymətləndirməyi də unutmaq olmaz ki, burada müxtəlif neft məhsullarının da rolu böyükdür. Bu məhsullara, o cümlədən avtomobil benzini, dizel və aviasiya yanacağı, neft koksu, mazut, neftə, sürtkü yağları, mayeləşdirilmiş qaz və s. aid edilir [1, s.32]. Şübhəsiz ki, bu məhsullar xam neftlə müqayisədə konkret istehlakçı tələbatları baxımından daha strateji hesab olunur və baha qiymətə satılır.

Hər bir ölkədə bu məhsullara böyük ehtiyac var və bu istiqamət nəzərə alınaraq hazırda respublikada həmin məhsulların ixrac potensialını da genişləndirilir. Bu məhsullar yaxın dövlətlərlə yanaşı, bölgədən uzaqda yerləşən ölkələrə də ixrac edilir. Bundan əlavə, Azərbaycanın ixrac potensialında təbii qazın həcmi ildən-ilə artır. Belə ki, hazırda CQBK və illik gücü 30 milyard kubmetr olan digər boru kəmərləri həyata keçirilir. Növbəti mərhələdə Şahdəniz qaz-kondensat yatağının tam miqyaslı işlənməsi inkişafı ilə bu ixrac potensialı daha da artacaqdır.

İxrac potensialının reallaşmasında beynəlxalq və regional birliklər də mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan regional əməkdaşlıq çərçivəsində fəaliyyətini genişləndirir. Əməkdaşlıq fəaliyyətləri beynəlxalq və regional təşkilatlarla müna-sibətlərdə ölkəmizin üzərinə götürdüyü öhdəliklərdən irəli gəlir və bu təşkilatlara daxil ol-

maqla ölkələrlə birbaşa əlaqələr şəklində baş verir. Azərbaycan Respublikasının ölkə qrupları üzrə ixrac strukturuna nəzər saldıqda görürük ki, burada MDB çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlıq üstünlük təşkil edir. Vurğulandığı kimi, SSRİ-nin tərkibində olmuş və mövcud iqtisadi əlaqələri yaratmış ölkələrlə əməkdaşlığın davam etdirilməsi və genişləndirilməsi üçün tarixi əsas vardır. Əsasən bu regionda respublikanın ixrac potensialının reallaşdırılması həm də məntiqli görünür. Aİ və MDB ölkələri ilə yanaşı, Azərbaycanın mühüm iqtisadi tərəfdaşlıq da etdiyi ölkələrin regional qrupu Ukrayna, Gürcüstan və Moldovanın təmsil olunduğu GUAM-dır. Respublika bu qurumda təmsil olunan ölkələrlə iqtisadi əlaqələrə böyük önəm verir. Ekspertlər yaxın gələcəkdə qrupa daxil olan ölkələrin sayının artacağını, qurumların daha da dərinləşəcəyini bildirir. Azərbaycan GUAM təşkilatının yarandığı gündən onun strateji müttəfiqi olan ölkələrlə xarici ticarət əlaqələrini 10 dəfədən çox genişləndirmişdir. Hazırda bu ölkələrlə xarici ticarət əlaqələrinin respublikanın xarici ticarət balansında xüsusi çəkisi 5%-dən artıqdır və onun ildən-ilə artacağı proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan ATƏT və İƏT çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlığını artırır və ticarət əlaqələrini genişləndirir. Bəli, son 20 ildə bu təşkilatlara üzv olan ölkələrlə xarici ticarət əlaqələri ümumilikdə 5-7 dəfədən çox artıb. Xarici ticarət sahəsində dinamika bir qədər uzaqda yerləşən MAAT, APEC və ASEAN ölkələri hesabına da genişlənir. Burada son 20 ildəki artım tempi də qeyd olunur. Bu, bir daha onu göstərir ki, Azərbaycanın ixrac potensialını reallaşdırmaq üçün ən ucqar yerlərdə belə bazarlar mövcuddur. Bu bazarlara girmək və orada rəqabəti davam etdirmək olduqca çətindir. Ona görə də ilk növbədə respublikada ixrac potensialına malik olan təşkilatlar yaxın və uzaq bazarları öyrənmək, orada rəqabətin səviyyəsini öyrənmək üçün marketinq xidmətlərini gücləndirməli, bu istiqamətdə marketinq tədqiqatlarını genişləndirməlidirlər [2, s.34]. Dünyada iqtisadi potensialı daha yüksək olan ölkələri birləşdirən OECD ilə əlaqələr iqtisadi baxımdan getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu ölkələr qrupu ÜTT-nin prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir və müvafiq sahədə kifayət qədər keyfiyyət üstünlükləri əldə edir. Hazırda Azərbaycanın bu təşkilatı təmsil edən əsas ölkələrlə ticarət dövriyyəsi ən böyük çəkiyə malikdir. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan İƏT ilə əməkdaşlıq fəaliyyəti istiqamətində tədbirlərini genişləndirməli və ilk növbədə dünya ticarətinin 96%-ni həyata keçirən ÜTT-nin tamhüquqlu üzvü olmalıdır.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev elmin, təhsilin və yüksək texnologiyaların inkişafını prioritet məsələ elan edib. Ona görə də neft kapitalının insan kapitalına, Azərbaycanın isə regionun güclü informasiya-kommunikasiya mərkəzinə çevrilməsi istiqamətində mühüm dövlət tədbirləri həyata keçirilir. Ölkədə yüksək texnologiyalara əsaslanan qida sənayesi yaranır və inkişaf edir. Həm müdafiə, həm də mülki sənaye kontekstində İKT-nin inkişafı və onun ölkə üçün mühüm özəl resurs olması üçün səylər göstərilir. Xarici iqtisadi əməkdaşlığı dərinləşdirməklə bu tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq olar. Respublikanın hazırda artan iqtisadi qüdrəti elmi-texniki əməkdaşlıq istiqamətində ixrac potensialının reallaşdırılmasına imkan yaratmışdır. Türkiyə, Rusiya, ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələr nəqliyyat, rabitə və aerokosmik istiqamətdə inkişaf etdirilərək əməkdaşlıq proqramları sayəsində Azərbaycan bu ölkələrlə yanacaq energetika kompleksinə malik olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı, Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, Bakı-2021, 5 s.
2. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”. Bakı, 26. 12. 2014.
3. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası. 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.Bakı.2016.
4. Azərbaycan statistik göstəriciləri 2021. Bakı. 2019. 788 s.

Мамедли Гюлай Ариф кызы,
магистрант,
Бакинский Университет Бизнеса,
E-mail:gulay.memmedli.01@mail.ru

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МОБИЛЬНОГО БАНКИНГА В БАНКАХ

Современные технологии позволяют экономить ресурсы и время при общении с объектом исследования. Это гарантирует, что электронный банкинг имеет перспективу развития и количество его клиентов увеличится до максимума.

В целом развитие ИКТ в банковском секторе выявило следующие особенности:

- рынок банковских услуг охвачен, становится массовым, а с расширением масштабов услуг создается дополнительная возможность получения дохода;
- формируются новые сферы применения банковского капитала и создаются дополнительные каналы получения доходов за счет диверсификации;
- предоставление персональных банковских услуг высокообразованным и прибыльным клиентам приводит к росту наукоемких банковских услуг;
- С применением CRM-систем открываются дополнительные возможности за счет индивидуального подхода к клиентам.

В настоящее время существует несколько моделей развития Лео банка в сфере электронного банковского бизнеса [4, с.52]:

- Интернет-раздел основного онлайн-банка;
- Интернетбанк, созданный онлайн-банком как самостоятельное юридическое лицо со своим брендом;
- виртуальный банк, созданный небанковскими предприятиями (страховыми, технологическими и т.п.), аналогичный интернет-банку;
- агрегатор электронных финансовых супермаркетов (банк, организующий через Интернет продажи собственных продуктов и услуг других финансовых организаций).

Первые две из этих моделей более развиты. Первая модель действует больше на внутреннем рынке, а вторая – на международных финансовых рынках.

Помимо этого следует отметить, что по сравнению с другими видами дис-

танционного банковского обслуживания, предоставляемыми в режиме онлайн, перспективность услуг, предоставляемых через системы «Интернет-банк» и «банк-клиент», выше. Это объясняется следующими причинами [10, с.49]:

1. Число пользователей Интернета во всем мире постоянно увеличивается. Если в 2005 году число пользователей Интернета в мире приближалось к 1 миллиарду, то сейчас это число превысило 3 миллиарда.

2. Увеличение количества потребителей банковских продуктов и услуг, реализуемых через глобальную сеть Интернет.

3. Стремительный рост числа активных клиентов Интернета дает банкам возможность быстро увеличивать количество потребителей банковских продуктов и услуг, предоставляемых через эту глобальную сеть.

4. Минимизация затрат через интернет-сеть на обслуживание клиентов банковскими продуктами.

5. В связи с развитием электронной коммерции возникла необходимость предоставления банковских услуг физическим лицам через сеть Интернет.

Помимо электронных банковских услуг, упомянутых банками, работающими в странах Балтии, клиентам также предоставляются такие банковские услуги, как процедуры с ценными бумагами (инвестиционный вид) [2, с.71-74]. Банки, работающие в Австралии, предлагают своим клиентам все банковские услуги посредством электронного банкинга. С этой точки зрения считаю целесообразным расширение спектра банковских услуг, предоставляемых банками нашей страны посредством электронного банкинга.

Действующие на территории страны ОАО «Юнибанк» и «Леобанк» не взимают с пользователей ежегодную плату за обслуживание за пользование интернет-банкингом. Другие банки взимают с клиентов комиссию за годовое обслуживание в размере максимум 4 манатов (ОАО «Банк Баку») и минимум 1,5 манатов (ОАО «Капитал Банк») [7, с.9].

В нашей стране практически нет разницы между взимаемой банками комиссией за банковские услуги, предоставляемые клиентам в банке и через интернет-банкинг [3, с.18].

Таблица 1.

Сравнительные тарифы на банковские услуги, предоставляемые банками нашей страны через банк и интернет-банкинг (для физических лиц)

Название банковской услуги	Beynəlxalq Bank		Kapital Bank		Bank Respublika		Leobank	
	В банке	Через Интернет-банкинг	В банке	Через Интернет-банкинг	В банке	Через Интернет-банкинг	В банке	Через Интернет-банкинг
Из средств, переведенных со счета на счет (внутренний) (в %)	0.15	0.15	0.1	-	0.2	0.2	0.12	0.12
Платежи (налог, пошлина и т.п.) (в %)	0.05	0.05	0.15	0.15	0.3	0.3	-	-
Конверсия (в %)	0.6	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.8	0.8
Прямой дебет (в %)	0-0.15	0-0.15	-	-	0.3	0.3	-	-

Источник: [3, с.18].

Существуют разные формы электронных денег, одна из которых — смарт-карты. На данный момент Леобанк предлагает различные типы смарт-карт:

Смарт-карты можно использовать для следующих целей:

- загрузка определенных финансовых данных;
- использовать для звонков;
- платежи электронными деньгами;
- использование транспортных средств;
- совершение покупок в интернет-магазинах (через картридеры);
- проведение любой операции через POS-терминалы;
- в качестве удостоверения личности;
- и для других целей.

Преимущества карты:

- быть быстрым и умным
- легкая портативность
- функциональность (возможность не носить с собой дополнительные дебетовые, кредитные карты, карты пользования транспортным средством и другие карты)
- высокая безопасность
- возможность работать в оффлайн и онлайн режиме.

Список использованной литературы:

1. Bağırov M.M., "Bank və bank əməliyyatları" Bakı 2003
2. Əliyev M.F., Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2011, 120 səh.
3. Əliyeva A.S., Abbasova V.Ə., Tusai Ə.Ə., İnternet-bankinq texnologiyalarının innovative xüsusiyyətləri. "Korporatividarəetmə və iqtisadiyyatın innovasiya inkişafı" mövzusunda beynəlxalq konfrans. AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi. Bakı-2011, 180 s.
4. Əsgərova R. "Pul, kredıt və banklar". Bakı 2007
5. Məmədov Z.F., "Bank fəaliyyətinin əsasları" Bakı 2011, 177 s.
6. Антонов К.А. Дистанционное банковское обслуживание в РФ: состояние и путиразвития // Банковские услуги, 2011, № 3, стр. 20-23.
7. Демкивский А.В. Деньги и кредит: Учебное пособие. К.: Дакор, 2005.
8. Ломакин Н.И., Самородова И.А. Развитие Интернет-банкинга в России в условиях формирования информационного общества // В мире научных открытий, 2010, № 4-9, 10-11s.
9. Пашкова А.В., Иванова Ю.В. Дистанционное банковское обслуживание в России истранах Европы и США. // Методический журнал «Банковский ритейл», №2, 2009.
10. Тедеев А.А. О проблемах и перспективах развития электронной банковской деятельности (Интернет-банкинга) в России // Финансы и кредит, 2010, № 33, 55-58 s.

Əliyeva Nəzrin Mahir qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: nazava2017@gmail.com

AZƏRBAYCAN MEDİA BAZARININ BEYNƏLXALQ MEDİA BİZNESİNƏ İNTEQRASİYASI

Azərbaycanda media xidmətləri bazarının mövcud vəziyyətinin təhlili hərtərəfli qiymətləndirmədir, o cümlədən milli media bazarının formalaşması, inkişaf mərhələləri və beynəlxalq media biznesinə inteqrasiyası araşdırılır. Azərbaycanda media bazarının formalaşması və inkişaf mərhələləri Sovet İttifaqının dağılmasından sonra, ölkə müstəqillik əldə etdikdən sonra başlayıb. Həmin vaxtdan Azərbaycanın media bazarı demokratikləşmə, liberallaşma və rəqəmsallaşma daxil olmaqla bir neçə mühüm mərhələ keçib.

Son illər Azərbaycanın media bazarı, ilk növbədə, rəqəmsal mediaya və internet texnologiyalarına qlobal keçidlə əlaqədar əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalıb. Bu, informasiya resurslarının əlçatanlığının və müxtəlifliyinin artmasına, həmçinin kommunikasiya kanallarının və məzmun formatlarının diapazonunun genişlənməsinə səbəb olub. İnformasiya çatdırılmasının aparıcı vasitəsinə çevrilən onlayn platformaların, sosial şəbəkələrin və mobil əlavələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Məlumata çıxışın artmasına və media platformalarının sayının artmasına töhfə verən rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi mühüm mərhələ oldu.

Azərbaycanda media xidmətləri bazarı fəal inkişaf və beynəlxalq media məkanına inteqrasiya prosesindədir ki, bu da onun mövqeyinin möhkəmlənməsinə və istehlakçılar və media kontentinin yaradıcıları üçün imkanların genişləndirilməsinə kömək edir. Azərbaycan media bazarının beynəlxalq media biznesinə inteqrasiyası ətraflı təhlilə layiq olan mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Bu prosesə Azərbaycanın media şirkətlərinin beynəlxalq layihələrdə iştirakı, xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlıq və media sahəsində dünya standartlarına uyğunlaşma daxildir. Bu, həm də milli media resurslarının rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə, təcrübə və texnologiyaların mübadiləsinə, məzmunun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək edir.

Bu mövzu milli media bazarının qlobal media trendləri və beynəlxalq standartlarla qarşılıqlı əlaqə dinamikasının öyrənilməsini əhatə edir. İnteqrasiya prosesinə təsir edən texnoloji inkişaf, iqtisadi şərait, siyasi iqlim, habelə mədəni və sosial xüsusiyyətlər kimi amilləri nəzərə almaq vacibdir.

- Texnoloji yeniliklər, xüsusən də internet və mobil texnologiyalar sahəsində Azərbaycan media bazarının qlobal media biznesinə inteqrasiyası prosesində əsas rol oynayır. Rəqəmsal platformaların və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı beynəlxalq media resurslarına çıxışı asanlaşdırır və Azərbaycan media məzmununun ölkə hüdudlarından kənarda yayılmasına töhfə verir.
- İqtisadi şərait, o cümlədən xarici ticarət və investisiyalar da media bazarının inteqrasiyasına təsir göstərir. Beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq, media sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi və media məhsullarının ixracı bu prosesin mühüm istiqamətlərindəndir.

- Ölkədəki siyasi ab-hava və beynəlxalq münasibətlər də rol oynayır. Hökumətin media siyasəti, məlumat əldə etmək və söz azadlığının tənzimlənməsi beynəlxalq inteqrasiya imkanlarına və məhdudiyyətlərinə təsir göstərir.

- Nəhayət, Azərbaycanın dil və mədəni ənənələri, auditoriya üstünlükləri və kimliyi kimi mədəni və sosial xüsusiyyətləri beynəlxalq arenada öz auditoriyasını tapa bilən unikal media məzmununun formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Beləliklə, Azərbaycan media bazarının beynəlxalq media biznesinə inteqrasiyası prosesi mürəkkəb və çoxsəviyyəli, o cümlədən texnoloji, iqtisadi, siyasi, eləcə də mədəni və sosial aspektləri əhatə edir. Bunun üçün həm milli, həm də qlobal media məkanının dinamikasının hərtərəfli təhlili və dərk edilməsi tələb olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Muradov T.N. "Azərbaycanda media və cəmiyyət".
2. Moskvitin E.S. "Azərbaycanda media mənzərəsi və media mülkiyyəti".
3. Baluev D.G. "Elmi tədqiqat sahəsi kimi sosial medianın siyasi rolu".
4. Hüseynli E.A. "Azərbaycan mediası: mövcud vəziyyət və perspektivlər".

Mahmudov Hafiz,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: mahmudovv.hafiz@gmail.com

MÜASİR TİCARƏT ŞƏBƏKƏLƏRİNİN İNKİŞAF STRATEGİYASI

Müasir dünyada ticarət şəbəkələri iqtisadi inkişafda əhəmiyyətli rol oynayır və dünya üzrə milyonlarla istifadəçiyə mallara və xidmətlərə giriş təmin edir. Lakin sürətlə dəyişən bazar və artan rəqabət şəraitində, müasir ticarət şəbəkələri öz inkişaf strategiyalarını daimi olaraq təkmilləşdirməli, rəqabətdə qalmaq və müasir istehlakçının ehtiyaclarını qarşılaya bilər və dəyməlidir. Müasir ticarət şəbəkələrinin inkişaf strategiyalarını təkmilləşdirmənin əsas aspektləri, müştərilərlə əlaqələrin təkmilləşdirilməsi, təchizat zəncirlərinin optimallaşdırılması, innovasiya və texnologiyaların tətbiqi, brendin möhkəmləndirilməsi və sabit inkişafı mövcud olur.

Müasir dünyada ticarət şəbəkələrinin rolu əhəmiyyətli olaraq artmaqdadır. Bu şəbəkələr milyonlarla insan üçün mallar və xidmətlər təmin edirlər və ekonominin dövrəyə girilməsində kəyriyyə olaraq əhəmiyyətli rol oynayırlar. Lakin, sürətlə dəyişən bazar şəraitində və artan rəqabətdə, müasir ticarət şəbəkələri özlərinin strateji inkişafını daim təkmilləşdirməlidirlər. Bunu etmədən onlar rəqabətdə qalmaq və müştəri tələblərini qarşılamaq imkanına malik olmazlar.

Ticarət şəbəkələrinin uğurlu fəaliyyəti üçün effektiv logistika prosesləri və ehtiyat idarəetmələri də vacibdir. Təchizat zəncirlərinin optimallaşdırılması, çatdırılma müddətinin azaldılması və ehtiyat idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi, izləyişlərin azaldılmasına kömək edir və biznesin effektivliyini artırır.

Müasir ticarət zəncirlərinin inkişaf strategiyası bazarın, müştəri ehtiyaclarının və rəqabət mühitinin dərindən təhlilini tələb edir. İstehsal zəncirləri rəqiblərdən uğurla fərqlənmək və uzunmüddətli davamlı inkişafı təmin etmək məqsədilə innovativ strategiyalar hazırlamalı, texnoloji həllərə sərmayə qoymalı və resurslarını effektiv şəkildə idarə etməlidir. Sənayedə tendensiyaların analizi, strateji yanaşmalardan istifadə və çətinliklərin və imkanların idarə edilməsi bu prosesin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Uğurlu strategiyaların nümunələri təsdiq edir ki, strategiyaların effektiv planlaşdırılması və tətbiqi ticarət zəncirlərinin rəqabət üstünlüklərinə nail olmağa və davamlı inkişafa nail olmağa kömək edir.

Dünyada texnologiyalar ticarət şəbəkələrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi, idarəetmə proseslərini təkmilləşdirir və istifadəçilərə yeni imkanlar təqdim edir.

Uğurlu ticarət şəbəkələri, yalnız mənfəət maksimalizasiyasına deyil, həmçinin səmimi brend yaratmağa və müştərilərlə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə çalışırlar. Brendin möhkəmləndirilməsi, korporativ sosial məsuliyyətin inkişafı, cəmiyyətə dəstək uzunmüddətli müştərilər və tərəfdaşlarla qarşılıqlı faydalı əlaqələrin yaradılmasına kömək edir.

Müasir ticarət şəbəkələrinin inkişaf strategiyasının təkmilləşdirilməsi, müvafiq bazarlarda müttəfiqlərin və müştərilərin ehtiyaclarını qarşılaya bilən müasir və effektiv bir iş modeli təmin etməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Ticarət şəbəkələrinin ən yaxşı praktikalarını izləmələri və müasir texnologiyaların və innovasiyaların tətbiq edilməsi ilə bağlı strateji yönümlərə baxış təqdim edir. Yuxarıdakı məqalədə də göstərildiyi kimi, inkişaf strategiyasının təkmilləşdirilməsi, təşkilatların müasir iş dünyasında uğurlu olmasına kömək edir və onların uzunmüddətli uğurluq və davamlılığını təmin edir.

İnkişaf strategiyasının təkmilləşdirilməsi, ticarət şəbəkələrinin sürətli dəyişən bazar şəraitində konkurentliyini qorumaq və artırmaq üçün vacibdir. Ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri, müştərilərin dəyişən ehtiyaclarına cavab verməkdir. Bundan əlavə, logistika və ehtiyat idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi, innovativ texnologiyaların və texnologiya istifadəsinin tətbiqi, brendin möhkəmləndirilməsi və müştərilərlə əlaqələrin inkişafı da strategiyaların bir hissəsidir.

Alıyev Anar Rasim oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail:13anar.aliev@gmail.com

ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA AQROPARKLARIN SƏMƏRƏLİLİYİ VƏ İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Azərbaycan iqtisadiyyatında aqroparkların mövcud vəziyyəti kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafında əhəmiyyətli bir məsələdir. Aqroparklar, müasir təsərrüfat tərzləri ilə təmin edilmiş, ətraf mühitə hörmət göstərən və davamlı məhsul yetişdirilməsi üçün optimal şərait yaradan təsərrüfat məkanlarıdır. Lakin Azərbaycan iqtisadiyyatında aqroparkların mövcud vəziyyəti bir sıra zəifliklər və potensial imkanlarla müşa-

hidə olunur. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda aqroparkların səmərəliliyinin artırılması üçün infrastrukturun yaxşılaşdırılması və texnologiyaların tətbiqinə böyük ehtiyac var.

Həmçinin aqroparkların idarə edilməsi və səmərəliliyinin artırılması üçün kəndlilərin təhsil və təlim imkanlarının təmin edilməsi vacibdir. Kəndlilərə məhsul yetişdirmək və idarə etmək üçün lazım olan məlumatlar, bacarıqlar və texniki biliklər təqdim edilməlidir. Bu, təcrübəli kəndlilərin yetişdirilməsi, səmərəli iş proseslərinin tətbiqi və sürdürülməsi üçün əsaslı bir zəmin yaradacaq. Azərbaycan iqtisadiyyatında aqroparkların səmərəliliyinin mövcud vəziyyəti infrastrukturun, texnologiyaların, kəndlilərin təhsil və təliminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Müasir təsərrüfat tərzləri ilə təmin edilən, ətraf mühitə hörmət göstərən və davamlı məhsul yetişdirilməsi üçün optimal şərait yaradan aqroparklar Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda əhəmiyyətli bir inkişaf potensialına malikdir. Azərbaycan iqtisadiyyatında aqroparkların səmərəliliyinin mövcud vəziyyəti haqqında danışarkən, məhsul diversifikasiyasının və dəniz mühitlərinin idarə edilməsinin də bu məsələdə önəmli rol oynadığını qeyd etmək vacibdir.

Məhsul diversifikasiyası aqroparkların səmərəliliyini artırmaq üçün əhəmiyyətli bir strateji olaraq qarşımıza çıxır. Fərqli məhsulların yetişdirilməsi, bazarda tələb olan məhsulların çeşidinin artırılması və dəyişik iqlim və torpaq şəraitlərinə uyğun məhsulların seçilməsi, aqroparkların məhsul yaradılması prosesində mövcud olan riskləri azaldır və gəlirin artırılmasına imkan verir. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatının diversifikasiyası və məhsul çeşidinin artırılması üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir. Dəniz mühitlərinin idarə edilməsi də aqroparkların səmərəliliyini təmin etməkdə əhəmiyyətli bir faktordur. Azərbaycanın sahil əraziləri dəniz mühitlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir bu ərazilər də kənd təsərrüfatı və akvakultur üçün böyük potensiala malikdir. Ancaq dəniz ekosistemlərinin qorunması, səmərəliliyi və təsərrüfatın idarə edilməsi vacibdir.

Su ekosistemlərinin təhlükəsizliyi, dəniz mühitlərinin təbiətinə hörmət və səmərəliliyin təmin edilməsi üçün daimi nəzarət qorunma tədbirləri həyata keçirilməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatında aqroparkların səmərəliliyinin mövcud vəziyyəti məhsul diversifikasiyası və dəniz mühitlərinin idarə edilməsi ilə bağlı olan müxtəlif məsələləri də nəzərə almalıdır. Bu sahələrdə daha da sürətli və effektiv addımlar atılması kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafını dəstəkləyəcək və aqroparkların səmərəliliyini artıracaqdır. Məhsul diversifikasiyası Azərbaycan iqtisadiyyatında aqroparkların səmərəliliyini artırmaq üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu strateji müxtəlif məhsulların yetişdirilməsi və çeşidlənməsi ilə ətraf mühitin qorunması və məhsulun bazar imkanlarının artırılmasına kömək edir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə qurulan aqroparklar, bu bölgələrin iqtisadiyyatının dirçəlişində mühüm bir rol oynayır. "Zəfər Aqroparkı", "İnkişaf Aqroparkı" və "Yeni Səfər Aqroparkı" adları altında təsis edilmiş bu aqroparklar, Qurtuluş, Azadlıq və Uğur rayonlarında müvafiq olaraq 150, 200 və 250 hektar sahəni əhatə edir. Bu aqroparklar, hər biri öz rayonunun adını daşıyan, azadlıq və müstəqilliyin ruhunu əks etdirən yeni bir dövrün başlanğıcını simvolizə edir.

"Zəfər Aqroparkı" Qurtuluş rayonunda 150 hektar sahədə yerləşir və bu onun kənd təsərrüfatı istehsalı və emal sənayesi üçün mühüm bir mərkəz olmasını təmin

edir. Aqropark rayonun iqtisadi inkişafına töhfə verməklə yanaşı, yerli əhalinin işlə təminatında da mühüm rol oynayır.

"Azadlıq Rayonu"nda yerləşən "İnkişaf Aqroparkı" isə 200 hektar sahəyə yayılmışdır. Bu aqropark, geniş sahəni əhatə etməklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində daha böyük miqyaslı fəaliyyətlərə imkan verir. İnkişaf Aqroparkı, həmçinin yenilikçi kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqi ilə tanınır, bu da onun məhsuldarlığını və effektivliyini artırır.

"Yeni Səfər Aqroparkı", Uğur rayonunda 250 hektar sahədə ən geniş aqroparkdır. Bu aqroparkın geniş sahəsi kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində, o cümlədən bitkiçilik, heyvandarlıq və aqrokimya məhsullarının istehsalında genişmiqyaslı fəaliyyətlər üçün zəmin yaradır. Yeni Səfər Aqroparkı, həmçinin rayonun sosial-iqtisadi inkişafında lokomotiv rolunu oynayır və yerli əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsində əsas amillərdən biri olaraq qəbul edilir.

Bu üç aqroparkın təsis edilməsi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi dirçəlişi və kənd təsərrüfatının inkişafını təmin edən strateji addımlardır. Onlar həm yerli əhalinin məşğulluğunu artırmaq, həm də bu ərazilərin iqtisadiyyatına canlılıq gətirmək məqsədi daşıyır. Aqroparklar, həmçinin ətraf mühitin qorunmasına və davamlı kənd təsərrüfatı praktikalarının təşviqinə töhfə verir, beləliklə, ekoloji balansın saxlanılmasında da mühüm rol oynayır. Bu layihələr həm yerli əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması, həm də milli iqtisadiyyatın gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Məhsul diversifikasiyası aqroparkların risklərini azaldır və kəndlilərin gəlirini artırmağa imkan verir. Azərbaycanın sahil əraziləri dəniz mühitlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Bu ərazilər tarım və akvakultur üçün böyük potensiala malikdir. Ancaq dəniz ekosistemlərinin qorunması, səmərəliliyi və təsərrüfatın idarə edilməsi vacibdir. Su ekosistemlərinin təhlükəsizliyi, dəniz mühitlərinin təbiətinə hörmət və səmərəliliyin təmin edilməsi üçün daimi nəzarət və qorunma tədbirləri həyata keçirilməlidir. Bu, aqroparkların səmərəliliyini artırmaq üçün əhəmiyyətli bir faktordur.

Aqroparkların uğurlu idarə edilməsi, maliyyələşmə imkanlarının təmin edilməsi məhsulların bazar münasibətləri ilə bağlıdır. Bu, infrastrukturun yaxşılaşdırılması, texnologiyaların tətbiqi, kəndlilərin təhsil və təliminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqəlidir. Müasir təsərrüfat tərzləri ilə təmin edilmiş, ətraf mühitdə məhsul yetişdirilməsi üçün optimal şərait yaradan aqroparklar, Azərbaycanın tarım sektorunda əhəmiyyətli bir inkişaf potensialına malikdir. Bu potensialın tam olaraq ifadəyə dəyərli şəkildə gətirilməsi üçün isə yuxarıda qeyd olunan sahələrdə daha səmərəli və sistemli addımlar atılmalıdır. Dəniz mühitlərinin idarə edilməsi Azərbaycanın sürətli inkişaf etdiyi sahələrdən biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında Sərəncamı. (2020, Noyabr 24). https://www. president.az/articles/45432

2. İbrahimov İ.H. (2022). Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri. Bakı Kooperasiya, 239 səh.

3. İsgəndərov R.K. (2018). Məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsi sistemində marketinq. In “Ölçmə və keyfiyyət: problemlər, perspektivlər” Beynəlxalq Elmi-Texniki Konfransın materialları. Bakı: AzTU, 395 səh.

4. Əliyev A.V. (2018). “Sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyəti və formaları”. Şamaxı: “Çıraq”, 317 səh.

Məhəmmədov Samir Vaqif oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: samir.mahammadov@gmail.com

RƏQABƏTLİ BAZAR MÜHİTİNDƏ KOMMERSİYA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RİSKLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Son dövrlərdə, biznes dünyası sürətli dəyişən və çətinliklərə dolu rəqabətli bir mühitdə fəaliyyət göstərməklə üzləşir. Kommersiya müəssisələri bu rəqabətli bazar mühitində uğurla fəaliyyət göstərmək üçün çoxsaylı risklərlə üzləşir. Bu risklər müxtəlif sahələrdə - maliyyə, təhlükəsizlik, rəqabət və s. - ortaya çıxır. Bu risklərin effektiv idarə olunması rəqabətli bazar mühitində sağ qalmaq və uğur qazanmaq istəyən bizneslər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə risklərindən tutmuş əməliyyat çətinliklərinə, bazar və rəqabət dinamikasından tutmuş texnoloji yeniliklərə qədər bir sıra amillər qərar qəbul etmə proseslərinə və müəssisələrin strateji planlaşdırılmasına birbaşa təsir göstərir. Bu müxtəliflik müəssisələrin hərtərəfli və çox yönlü riskli idarəetmə yanaşmasına ehtiyac duymasına səbəb olur. İdarə heyətindən tutmuş əməliyyat qruplarına qədər biznesin bütün səviyyələrində fəal və strateji düşüncə tələb edən bu proses müəssisələrin təkcə bu günün deyil, həm də sabahın çağırışlarına hazır olmasını təmin edir.

Rəqabətli bazar mühitində kommersiya müəssisələrinin risklərinin idarə edilməsi biznesin uğurlu və davamlı olması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisələrin üzləşə biləcəyi müxtəlif risk növləri var və onların hər birini effektiv idarə etmək rəqabət üstünlüyü təmin edə bilər.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi müəssisələrin qarşılaşa biləcəyi mühüm məsələdir. Bu risklərə valyuta məzənnələri, faiz dərəcələri, kredit riski və likvidlik riski kimi müxtəlif elementlər daxildir və biznesin maliyyə sabitliyini təhdid edə bilər. Müəssisələr beynəlxalq fəaliyyətlə məşğul olduqda və ya xarici təchizatçılarla işləyərkən məzənnə riski ilə üzləşə bilər. Bu risk valyuta məzənnələrindəki dalğalanmalar səbəbindən mənfəətə təsir edə bilər. Məzənnə riskini idarə etmək üçün müəssisələr törəmə alətlərdən istifadə edə bilərlər. Məsələn, forvard valyuta müqavilələri və ya valyuta opsionları məzənnə dəyişikliyindən qoruya bilər. Faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər müəssisələrin borc xərclərinə və pul vəsaitlərinin hərəkətinə təsir göstərə bilər. Faiz dərəcəsi riskini idarə etmək üçün müəssisələr faiz dərəcəsi svoplarından və ya faiz dərəcəsi seçimlərindən istifadə edə bilərlər. Bu alətlər faiz dərəcələrindəki dalğalanmalardan qorunmanı təmin edə bilər. Kredit riski müəssisələrin müştərilərinin və ya biznes tərəfdaşlarının borclarını ödəməyəcəyi riskinə aiddir. Müəssisələr kredit qiymətləndirmə proseslərini gücləndirə və kredit riskini azaltmaq üçün kredit sığortası

kimi maliyyə alətlərindən istifadə edə bilərlər. Likvidlik riski müəssisələrin qısamüddətli maliyyə ehtiyaclarını ödəyə bilməməsinə və ya aktivlərin satışı nəticəsində yaranan itkilərə səbəb ola bilər. Müəssisələr likvidlik ehtiyatlarını saxlaya və likvidlik riskini azaltmaq üçün yaxşı işlənmiş pul vəsaitlərinin idarə edilməsi strategiyalarını həyata keçirə bilərlər [1, s. 21].

Əməliyyat risklərinin idarə edilməsi biznes əməliyyatlarının düzgün aparılmasının təmin edilməsində və gözlənilməz vəziyyətlərin mənfi təsirlərinin minimuma endirilməsində mühüm rol oynayır. Əməliyyat riskləri iş proseslərindəki pozuntular, sistem səhvləri, insan səhvləri və ya xarici amillərdən yarana bilər. Əməliyyat risklərinin azaldılmasında ilk addım biznes proseslərinin təkmil-ləşdirilməsidir. Bu, biznes proseslərinin daha səmərəli və rəvan işləməsinə kömək edir, səhvləri və pozuntuları minimuma endirir. Biznes proseslərinin araşdırılması ilə lazımsız mürəkkəblikləri aradan qaldırmaq, səmərəliliyi artırmaq və riskli sahələri müəyyən etmək mümkündür.

Məsələn, istehsal müəssisəsi əməliyyat risklərini azaltmaq üçün istehsal proseslərini davamlı olaraq nəzərdən keçirə və təkmilləşdirə bilər. Proseslərin avtomatlaşdırılması, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və xammal tədarükü zəncirinin gücləndirilməsi əməliyyat risklərini azalda bilər. Keyfiyyətə nəzarət mexanizmləri biznesin məhsul və ya xidmətlərinin keyfiyyətinin və uyğunluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Biznes proseslərinin hər bir mərhələsində keyfiyyətə nəzarətin effektiv həyata keçirilməsi səhvləri aşkar etməyə və düzəltməyə kömək edir [2, s. 32].

Müəssisələr üçün bazar və rəqabət riskləri bütün sənaye və ölçülərdə olan bizneslər üçün potensial təhlükə yaradır. Bu risklər bazar şəraitinin dəyişməsi, müştərilərin seçimlərinin dəyişməsi və rəqabətin intensivliyi kimi amillərdən yaranır. Bazar və rəqabət risklərinin idarə edilməsi müəssisələrin davamlılığını və rəqabət üstünlüyünü qorumaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bazar araşdırması müəssisələrə bazarlarını daha yaxşı anlamağa kömək edir. Bazar meyillərinin və müştəri davranışının monitorinqi müəssisələrə dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşmağa kömək edir. Rəqabətli bazarda qalmaq üçün müəssisələr bazar araşdırması və məlumatların təhlili vasitəsilə müştəri ehtiyaclarını və tələblərini daha yaxşı başa düşə bilərlər. Məsələn, pərakəndə biznes müştəri vərdişlərini izləmək və bu təhlillər əsasında məhsul ehtiyatlarını və tanıtım strategiyalarını tənzimləmək üçün satış məlumatlarını təhlil edə bilər.

Rəqabət təhlili müəssisələrə rəqiblərini qiymətləndirməyə və rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün strategiyalar hazırlamağa kömək edir. Müəssisələr rəqabət aparan məhsulların xüsusiyyətlərini, qiymət strategiyalarını və marketinq taktikalarını araşdıraraq rəqabət üstünlüyü əldə edə bilərlər. Rəqabət təhlili müəssisələrə öz güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə və bu məlumatlar əsasında strateji qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Məsələn, rəqabət aparan məhsulların xüsusiyyətlərini təhlil edərək, bir texnologiya şirkəti öz məhsullarını təkmilləşdirmək və ya qiymət strategiyalarına yenidən baxmaq üçün məlumat əldə edə bilər [3, s. 27].

Son olaraq qeyd edək ki, rəqabətli bazar mühitində risklərin idarə edilməsi, kommersiya müəssisələrinin uğurlu olmağında əsas rol oynayır. İdarəetmə, strateji planlaşdırma, maliyyə idarəetməsi və təhlükəsizlik strategiyaları müəssisələrin bu risklərlə başa çıxmaq və sürətli dəyişən bazar şəraitində uğurlu olmaq üçün vacibdir. Müəssisələr, bu strategiyaları düzgün şəkildə tətbiq edərək, müştərilərin etibarını qazanmaq, innovativ olmaq və uzunmüddətli uğurlarını təmin etmək imkanına malik olurlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

5. Шеремет А.Д. «Аудит: Учебник». М.: Инфра-М, 2005.
6. AKGÜÇ, Ö. (2018) Küçük İşletmeler Kavramı, Kuruluşu ve Yönetimi, II. Basım, DER Yayınları, Ankara, -587 say.
7. ATALAN, B., (2018) "KOS'lerin Kredilendirilmesi, Active Dergisi, No:47, ss.22-34.

Aslanova Günel Elşad qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: gunel.aslanova2001@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ŞƏKİ-ZAQATALA İQTİSADİ RAYONUNDA TURİZİM POTENSİALINDAN İSTİFADƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Azərbaycanın Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu zəngin mədəni irsə, müxtəlif landşaftlara və əhəmiyyətli sayda turist cəlb etmək potensialına malikdir. Bununla belə, onun turizm potensialından tam istifadə etmək üçün yaxşı dizayn edilmiş turizm potensialından istifadə sisteminin tətbiqi çox vacibdir. Regionun turizm sənayesi onun böyüməsinə və inkişafına mane olan bir sıra problemlərlə üzləşir. Məhdud marketinq və təşviqat səyləri, qeyri-adekvat infrastruktur, şaxələndirilmiş turizm məhsullarının olmaması və maraqlı tərəflər arasında qeyri-kafi koordinasiya regionun turizm potensialından maksimum istifadə etmək üçün həll edilməli olan əsas məsələlərdəndir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafında turizm potensialından səmərəli istifadə etmək, bölgənin iqtisadiyyatının və mədəniyyət turizminin diversifikasiyasına imkan verir. Birinci növbədə, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun təbii gözəllikləri turizm sahəsində əsas mövqeyi təşkil edir. Bu bölgə, möcüzəvi Şəki Dağları, şəlalələr və qəbirgahlar kimi təbii və tarixi abidələri ilə məşhurdur. Turistlərin marağı çəkmək üçün bu rayonda daha çox turist mərkəzləri, piknik sahələri və təbiət yürüşləri təşkil edilə bilər. Şəki-Zaqatala, mədəni turizm, təbiət turizmi, ədəbi turizm və macəra turizmi kimi fərqli növlərdə turizmə uyğun məkanlar təqdim edir. Bölgədə fərqli tur paketləri təklif etmək və fərqli turizm növlərini təşviq etmək, turistlərin bu bölgədə daha uzun müddət qalmasına və təkrar geri gəlməsinə səbəb ola bilər. Turistlərə yalnız təbii gözəllikləri göstərməkdən çox, ətrafındakı mədəni tədqiqat, əhəmiyyətli tarixi obyektlər və mədəni tədbirlərlə əlaqələndirmək də vacibdir. Mədəni tədbirlər və festivallar, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda turizmi canlandırmaq üçün effektiv vasitələrdən biridir. Bu tədbirlər, yerli və xarici turistləri bölgəyə cəlb etmək, mədəniyyət və ənənələri təbliğ etmək və yerli iqtisadiyyata dəstək vermək məqsədi ilə təşkil olunur. Şəkidə müxtəlif məqsədlə fərqli vaxtlarda keçirilən tədbir və festivallar da, həmçinin həm Şəkini turizm potensialına, həm də ümumilikdə ölkənin turizm potensialına müsbət təsir göstərir. Şəkiyə gələn turistlər şəhər küçələrində gəzərkən ən çox buradakı binaların qədimliyinə, küçələrin tarixiliyinə heyran qalır və daha çox tarixi-mədəni abidələr, muzeylərlə maraqlanırlar. Əlavə olaraq, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu mədəni turizm üçün də

böyük bir potensiala malikdir. Şəki, Azərbaycanın ən əhəmiyyətli turizm mərkəzlərindən biridir. Şahənşahlar Sarayı, Şəki Xan sarayı, tarixi zəngin məscidləri və qədim tikintiləri ilə Şəki, mədəni turistlərin marağına çatan müxtəlif təqdirəlayiq obyektlərə malikdir. Bu mədəni mirasın bərpası və qorunması, turistlərin dərin tarixi və mədəni baxışlara nəzər salmasını təmin edir. Turizm sektorundan daha çox istifadə üçün, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun infrastrukturunu və xidmətlərini inkişaf etdirmək əhəmiyyətlidir. Yol və kommunikasiya infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, otel və restoranların sayının artırılması və turistlərin rahatlığını təmin etmək üçün müxtəlif turizm xidmətlərinin təklif olunması, bölgənin turizm potensialından daha yaxşı istifadə edilməsinə kömək edəcəkdir. Bu potensialın tam istifadəsi üçün effektiv turizm təşviqi və markalaşdırma strategiyaları tələb olunur. Effektiv reklam kampaniyaları, sosial media platformalarında aktiv reklam fəaliyyətləri və turizm agentlikləri ilə iş birliyi bu sahədə vacibdir. Son olaraq, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda qeyri-neft sektorunun inkişafında turizm potensialından səmərəli istifadə etmək, iqtisadiyyatın diversifikasiyasını təmin edir, iş yaradır və mədəniyyət baxımından zənginliyə sahib olan bu bölgənin inkişafına töhfə verir. Hər bir regionun müxtəlif resursları və onlardan istifadə mexanizmi mövcuddur. Bu resurslardan düzgün şəkildə istifadə etmək, regionda yeni iş yerlərinin açılmasına nail olmaq turzmin inkişafına aparıb çıxaran yollardandır.[1, s.23] Bu məqsədlə, dövlət və özəl sektorun təşəbbüsləri ilə turizm sahəsində daha çox inkişaf planlaşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

8. Fidan Mehdiyeva. Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun inkişafı: Turizm, 2018.

9. Soltanova H. Azərbaycan Respublikası turizm və onun inkişafı Bakı: AZTU, 2015.

Bədəlova Züleyxa Yavər qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: zuleyxabedelova7@gmail.com

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARINDA DAVAMLI EKOLOJİ İNKİŞAFIN PERSPEKTİVLƏRİ

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları zəngin mədəni irsin və müxtəlif ekosistemlərin unikal birləşməsini təmsil edir. Bu regionlar tarixən mühüm əhəmiyyət kəsb edir, illər ərzində müxtəlif geosiyasi dəyişikliklər yaşayır. Son hadisələr geosiyasi dəyişikliklərdən irəli gələn çağırışlar və imkanlar fonunda davamlı ekoloji inkişafın zəruriliyinə yenidən diqqəti cəlb etmişdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur öz mənzərələri və insanları ilə çoxdan tarixi və mədəni əhəmiyyət kəsb edən mərkəzlər olmuşdur. Bu ərazilər müxtəlif etnik qrupların birgəyaşayışının şahidi olmuş, adət-ənənələrin cəmlənməsinə töhfə vermişdir.

Bu ərazilərdə ekosistemlərin tarazlığı biomüxtəlifliyin qorunmasında, təbii ehtiyatların qorunmasında, həm ətraf mühitin, həm də ondan asılı olan icmaların rifahının təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Beləliklə, insan fəaliyyəti ilə ətraf mühit arasında kritik qarşılıqlı əlaqəni dərk edərək, effektiv tənzimləmə ehtiyacı aydın olur. Tənzimləyici tədbirlərin məqsədi davamlı ekoloji inkişaf təcrübələrini təşviq edən və tətbiq edən bir çərçivə yaratmaqdır. Bu, resurslardan istifadə, tullantıların idarə edilməsi və mühafizə səyləri üçün standartların müəyyən edilməsini əhatə edir. Tənzimləmə iqtisadi inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsi arasında tarazlığı təmin etmək məqsədi ilə təbii ehtiyatların istismarına qarşı qoruyucu vasitə kimi çıxış edir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda mövcud ekoloji şərait regionun təbii gözəlliyi ilə insan fəaliyyətinin təsiri arasında incə tarazlığı əks etdirir. Regionların özünəməxsus ekoloji zənginliyinə baxmayaraq, tarixi hadisələr və geosiyasi dəyişikliklər də bu sahələrə öz izlərini qoymuşdur. Münaqişələrin nəticələri və qeyri-sabitlik dövrləri meşələrin qırılması, torpağın deqradasiyası və yerli ekosistemlərin pozulması kimi problemlərə gətirib çıxarmışdır. Bundan əlavə, əhalinin yerdəyişməsi ümumi ekoloji dinamikaya təsir edərək torpaqdan istifadə nümunələrini dəyişmişdir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bir sıra əsas ekoloji problemlər qalmaqdadır. Həm tarixi, həm də müasir amillərin təsiri altında olan meşələrin qırılması biomüxtəlifliyi təhdid edir və ekoloji tarazlığı pozur. Torpağın deqradasiyası kənd təsərrüfatının məhsuldarlığına problemlər yaradır və yerli icmaların güzəranına təsir göstərir. Su ehtiyatlarına artan tələbat çirklənmə, su ekosistemlərinə və icmalara təsir göstərir. Bu narahatlıqların müəyyən edilməsi məqsədyönlü müdaxilələr və davamlı inkişaf strategiyaları üçün əsas məsələlərdəndir .

Qarabağ iqtisadi rayonunda su istehlakı kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin davam etdirilməsində və regional inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Rayonun suvarma, sənaye prosesləri və məişət məqsədləri üçün su ehtiyatlarından asılı olması suyun əhəmiyyətini bir qədər də artırır. Böyüməkdə olan əhalinin inkişaf edən ehtiyaclarını qarşılamaq və davamlı artımı dəstəkləmək üçün adekvat su idarəçiliyi çox vacibdir. Kənd təsərrüfatı tələbləri ilə ətraf mühitin mühafizəsi arasında tarazlığın yaradılması tükənmənin qarşısını almaq və uzunmüddətli su mövcudluğunu təmin etmək üçün vacibdir. Qarabağ iqtisadi rayonu iqtisadi çətinliklərin öhdəsindən gələrkən və tərəqqiyə can atdıqca, su ehtiyatlarının ehtiyatlı idarə edilməsi bu həyati vacib sahədə dayanıqlıq və inkişaf üçün dayaq nöqtəsi kimi özünü biruzə verir.

Dövlət qurumları Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ekoloji qaydaların formalaşdırılmasında və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Bu qurumlar resursların idarə edilməsini, ətraf mühitin mühafizəsini və davamlı inkişafı tənzimləyən siyasətlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsinə cavabdehdirlər. Ekoloji tənzimləmə kontekstində çirklənməyə nəzarət, torpaqdan istifadənin planlaşdırılması və təbii yaşayış mühitinin qorunması üçün standartların müəyyən edilməsi daxildir.

Ekoloji qurumlar məsuliyyətli və davamlı təcrübələri təmin edən tənzimləyici çərçivənin yaradılması istiqamətində çalışırlar. Bu fəaliyyət istiqamətləri, ətraf mühit qanunlarına riayət olunmasının monitorinqini və həyata keçirilməsini, resursların çıxa-

rılmasına icazələrin verilməsini və təklif olunan inkişaf layihələri üçün ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsini əhatə edir. Onların rolu bəzi hallarda tənzimlənmədən kənara çıxır, çünki onlar tez-tez ekoloji problemləri həll etmək və regionların ümumi rifahına töhfə vermək üçün digər maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq edirlər.

Beynəlxalq təşkilatların bu regionlarda həyata keçirdikləri təşəbbüsləri təhlil etdikdə onların öhdəliklərinin yardımdan kənara çıxdığı aşkar edilir. Uzunmüddətli strategiyaların həyata keçirilməsi vasitəsilə bu təşkilatlar davamlılığı təşviq etməyə, ətraf mühitin mühafizəsini müdafiə etməyə və yerli icmaların səlahiyyətlərini artırmağa çalışırlar.

"Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nda nəzərdə tutulmuş əsas direktivlərə uyğun olaraq "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdış" Dövlət Proqramının icrası nəzərdə tutulur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə əvvəlki dövr ərzində təxminən 7 milyard manat vəsait xərclənməklə yenidənqurma və tikinti işlərinə başlanılmışdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur üçün iqtisadi inkişaf planı altı əsas sektoru əhatə edir: kənd təsərrüfatı, qida sənayesi, mədənçıxarma sənayesi, yaşıl enerji, nəqliyyat logistikası və turizm. Bu bərpa edilmiş ərazilərdə inkişafın strateji sütunları təbii-iqlim şəraiti, tarixi ənənələr, coğrafi mövqe və demoqrafik potensial nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır .

100.000 əhalisi olan Ağdam yüngül sənaye və xidmətlər mərkəzinə çevrilməyə hazırdır. Araz çayı boyunca yerləşən Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonları nəqliyyat logistikası, yaşıl enerji və kənd təsərrüfatı üçün əsas qovşaqlar kimi nəzərdə tutulur. Kəlbəcər və Laçın rayonları mədənçıxarma sənayesinin, yaşıl enerjinin, turizmin və heyvandarlığın inkişafı üçün strateji təyinatlı rayonlardır. Mədəniyyət nüvəsi kimi fəaliyyət göstərən Şuşa, xüsusən də inkişaf edən yaradıcı sənayesi ilə regionda mərkəzi yer tutur.

Proqnozlar göstərir ki, 2030-cu ilə qədər Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının iqtisadiyyatı Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna 5-10 faiz töhfə verə bilər. Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda həyata keçirilən yenilənmə səyləri regionu Dördüncü Sənaye İnqilabı və Davamlı İnkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq SMART regionuna çevirmək məqsədi daşıyır. Azərbaycanda sabit işçi qüvvəsi fonunda Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda kapitalın, xüsusən də əsas vəsaitlərin artması kapital tutumlu iqtisadi artıma təkan verəcəkdir. Nəzərə alsaq ki, yeni yaradılmış ilkin fondlar müasir texnologiyaları özündə birləşdirir, onlar fondun səmərəliliyini artırmağa və nəticədə kapitalın manatına düşən gəliri artırmağa hazır olacaqlar.

Bundan əlavə, Solou modelinə sadiq qalaraq, Qarabağ və Şərqi Zəngəzura kapital qoyuluşlarının sıfırdan başlayaraq tarazlıq nöqtəsinə (sabit vəziyyət səviyyəsi) doğru irəliləyərək əhəmiyyətli dəyər qazanacağı gözlənilir. Bu ssenari Almaniya və Yaponiyanın İkinci Dünya Müharibəsindən sonra rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatlara çevrilməsi ilə paralellər aparır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur kontekstində dövlət investisiyaları katalizator, qeyri-dövlət investisiyaları isə hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin apardığı "xərc-çıxış modeli" əsasında aparılan hesablamalar vasitəsilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda əsas iqtisadi

amillərlə bağlı təsəvvürlər əldə edilir.

2022-ci il mayın 27-də Prezident İlham Əliyevin və Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində "Ağıllı kənd" layihəsinin açılış mərhələsinə start verilib. Ağalı kəndi indi "ağıllı kənd" paradiqmasının hər üç ölçüsünü özündə cəmləşdirir: intellektual dövlət idarəçiliyi, qabaqcıl infrastruktur və xidmətlər, inkişaf etmiş iqtisadi və biznes mühiti. Kənd müasir şəhərsalma standartlarına uyğun olaraq ağıllı küçə işıqlandırması, müxtəlif temperaturlara tab gətirə bilən ekoloji cəhətdən davamlı yaşayış evlərinin tikintisi, məişət tullantılarının səmərəli idarə edilməsi və günəş panellərinin quraşdırılması kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında davamlı inkişaf təkcə ekologiyanın mühafizəsinə deyil, həm də iqtisadiyyata əhəmiyyətli iqtisadi səmərə verəcəkdir. Bu faydaların tədqiqi ekoloji cəhətdən şüurlu təcrübələrlə uzunmüddətli iqtisadi rifah arasında müsbət əlaqəni aşkar edir. Ekoloji cəhətdən təmiz infrastruktur, bərpa olunan enerji layihələri və resursların məsuliyyətli idarə edilməsi kimi davamlı inkişaf təşəbbüslərinə və iqtisadi artıma stimullaşdırıcı təsir göstərəcəkdir. Yaşıl texnologiyaların qəbulu bərpa olunmayan resurslardan asılılığı azaldır və nəticədə biznes üçün əməliyyat xərclərini azaldır. Bu da öz növbəsində yerli sənayelərin qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətini artırır. Bundan əlavə, davamlı inkişaf ekoloji cəhətdən şüurlu investorları və istehlakçıları cəlb edə bilər. Ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrə üstünlük verən şirkətlər tez-tez rəqabət üstünlüyü əldə edirlər, çünki istehlakçılar alış qərarlarında davamlılığı daha çox qiymətləndirirlər. İstehlakçıların bu üstünlükləri təkcə biznesə fayda vermir, həm də davamlı və dayanıqlı yerli iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verir .

Davamlı inkişafın mühüm iqtisadi faydalarından biri yaşıl iş yerlərinin yaradılması potensialıdır. Bölgə daha davamlı təcrübələrə keçdikcə, bərpa olunan enerji, mühafizə və eko-turizm kimi sektorlarda yeni məşğulluq imkanları yaranacaq-dır. Yaşıl sənayelərin yaradılması ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılmasına həsr olunmuş ixtisaslı işçi qüvvəsinə səbəb ola bilər. Yaşıl iş yerləri təkcə ekoloji baxımdan deyil, həm də iqtisadi cəhətdən təsirlidir. Onlar şaxələndirilmiş və davamlı əmək bazarına töhfə verir, mənfi ekoloji təsirlərə malik ola biləcək sektorlardan asılılığı azaldır. Bundan əlavə, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı regionda iqtisadi inkişafı daha da gücləndirərək investisiyaları cəlb edə bilər. Bundan əlavə, davamlı təcrübələrlə dəstəklənən eko-turizmin inkişafı yerli iqtisadiyyatı gücləndirmək potensialına malikdir. Turistlər getdikcə ətraf mühitin mühafizəsini prioritet hesab edən, icmaların öz təbii landşaftlarının və mədəni irsinin qorunmasına sərmayə qoyması üçün iqtisadi stimul verən istiqamətlərə daha çox cəlb oluna bilərlər .

İqtisadi inkişafı davam etdirərkən, ekoloji mühafizə ilə incə tarazlığın tapılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Davamlı inkişaf strategiyaları iqtisadi artımın ekoloji deqradasiya hesabına baş verməməsini təmin edərək ətraf mühitə uzunmüddətli təsirləri nəzərə almalıdır. Effektiv balanslaşdırma davamlı təcrübələrin kənd təsərrüfatı, istehsal və tikinti kimi sənayelərə inteqrasiyasını tələb edir. Bu, səmərəli resursların idarə edilməsini, tullantıları minimuma endirməyi və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni əhatə edə bilər. Hökumətin tənzimləmələri və təşviqləri iqtisadi artımı dəs-

təkləyərkən biznesləri ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri mənimsəməyə təşviq etməkdə mühüm rol oynaya bilər. İcma ilə əlaqə və təhsil də tarazlığın tapılmasının vacib komponentləridir. Yerli icmaların qərar qəbul etmə proseslərinə cəlb edilməsi, davamlı təcrübələr haqqında məlumatlılığın artırılması və məsuliyyətli istehlakın təşviqi, iqtisadi inkişaf və ekoloji mühafizə arasında ahəngdar tarazlığa nail olmaq üçün kollektiv səylərə kömək edər.

Nəticə

Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi rayonlarının çoxşaxəli kəşfiyyatına nəzər saldıqda aydın olur ki, davamlı ekoloji inkişafın tənzimlənməsi təkcə ekoloji zərurət deyil, həm də regionların uzunmüddətli rifahı üçün əsas şərtdir. Zərif ekosistemlər, tarixi mürəkkəbliklər və son geosiyasi dəyişikliklər iqtisadi artımı ətraf mühitin mühafizəsi ilə balanslaşdıran qaydaların qəbul edilməsinin və tətbiqinin aktuallığını vurğulayır.

Davamlı inkişafın tənzimlənməsi tarixi və müasir problemlərin regionun ekoloji sağlamlığına təsirini azaltmaq üçün vacibdir. Meşələrin qırılmasından və torpağın deqradasiyasından tutmuş suyun çirklənməsinə qədər hərtərəfli tənzimləyici baza qoruyucu vasitə kimi çıxış edir, resursların məsuliyyətli idarə edilməsinə rəhbərlik edir və mühafizə səylərini təşviq edir. Bu qaydaların əhəmiyyəti ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı bilavasitə narahatlığa, mədəni irsin, biomüxtəlifliyin, indiki və gələcək nəsillər üçün ümumi həyat keyfiyyətinin qorunmasına diqqəti artırmağı tələb edir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur üçün baxış dayanıqlı və çiçəklənən gələcəkdir. O, çiçəklənən meşələr, təmiz çaylar və canlı ekosistemlərlə bəzədilmiş mənzərələri nəzərdə tutur. İcmalar həm iqtisadi rifahını, həm də həyat keyfiyyətini artıran yaşıl iş yerlərindən və ekoloji cəhətdən təmiz təşəbbüslərdən faydalanaraq davamlı təcrübələrlə fəal şəkildə məşğul olacaqlar. Beynəlxalq əməkdaşlıq ətraf mühitin mühafizəsi üzrə ümumi öhdəliyi gücləndirərək sərhədləri aşacaq. Bu nəzərdə tutulan gələcəkdə davamlı inkişaf təkcə tənzim-ləmə tələbi deyil, həm də həyat tərzi olacaq. Bu, iqtisadi artım və ekoloji mühafizənin ahəngdar qarışığıdır və burada bu gün qəbul edilən hər bir qərar ətraf mühitə və gələcək nəsillərin rifahına təsirini nəzərə alır. Bu, maraqlı tərəflərin, siyasətçilərin və ictimaiyyətin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur üçün davamlılıq mirası yaratmaq üçün sinergik şəkildə əməkdaşlıq etdiyi bir gələcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İ.İbrahimov. "Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri." Bakı, 2022.

2. İbrahimov İ. "Ətraf mühitin iqtisadiyyatı". Bakı, 2015.

3. Z.Məmmədov. Ətraf mühitin iqtisadiyyatı. Bakı 2019.

4. Ş.Göyçaylı, T.İsmayılov. "Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji əsasları". Bakı, 2006.

5. A.İmanov, A.Muradov. "Azərbaycanda Regional iqtisadi inkişaf və difersifikasiya" . Bakı, 2021.

Hacıyeva Aygün İlham qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail:aygunilham28@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

İstənilən dövlətin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri insan kapitalının vəziyyətinin qiymətləndirilməsindən keçir. Bu mənada, ölkədə insanların rifah və yaşam səviyyəsini, məlumatlılıq və peşəkarlıq, eləcə də sağlamlıq dərəcəsini yüksəltmək üçün sağlam rəqabət əsasında inkişaf edən insan kapitalının mövcudluğu əhəmiyyətlidir. İnsan kapitalının yaranması və formalaşması birbaşa təhsil sistemi və onun dəyişimə göstərdiyi reaksiya, nəticələri ilə bağlıdır. Beləliklə, insan kapitalının inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, xüsusilə, müxtəlif sahələrdə xalqa xidmət edən mütəxəssislərin yetişməsi ilə əlaqədardır, bu isə təhlilə ali təhsil müəssisələrindən başlamağa sövq edən başlıca səbəbdir. İnsan kapitalının nəzəri əsaslarının təhlili və bu məqamların yerli tədris müəssisələrində, ali təhsil müəssisələrində və müxtəlif məqsədlərlə təşkil olunan təlim və seminarlarda tədris olunmasının və bu məsələlərin daha elmi aspektdə gündəm halına gətirilməsinin əsas məqsədlərindən biri də ölkə iqtisadiyyatının inkişafına xidmət göstərməsi baxımından inkişaf etmiş insan kapitalının yaradılması yollarının öyrənilməsi və tətbiq edilməsindən ibarətdir. Elmi bazanı həm cəmiyyətin sosial və iş həyatına yön verən, onu doğru istiqamətləndirən əsas mənbə kimi, həm də cəmiyyətin həyatını təsvir və təhlil edərək mövcud şəraitə uyğun həll yolları və üsulları ortaya çıxaran amil kimi dəyərləndirmək mütləqdir. Beləliklə, bu prosesi bir dövriyyə kimi qəbul etsək, müxtəlif elmi mənbələr, tədqiqatçılar cəmiyyətin həyatını təhlil edir, fərqli iqtisadi amilləri real şəraitə uyğun təsvir və təhlil edərək onları terminlərlə, elmi üslubda müxtəlif biliklər toplusu kimi yekunlaşdırır və həmin mənbələr cəmiyyətin üzvlərinə təqdim edilərək onların daha yaxşı nəticə və inkişaf etmiş cəmiyyət üçün bu biliyin mənimsənilməsi gözlənilir. Eyni şəkildə həmin biliklər qəbul edildikdən və tətbiq edildikdən sonra əvvəlkindən daha ox inkişaf etmiş iqtisadiyyatla irəliləmək mümkündür. Bu mənada, müxtəlif araşdırma və tədqiqatlar əslində cəmiyyətin öz həyatını, davranışlarını, seçimlərini, ayrılıqda fərdin, bütövlükdə insan qruplarının, iqtisadi subyektlərin və müəssisələrin təsvirini verir və cəmiyyət "özünütəhlil"-ə məruz qalır. Buradan alınan nəticə isə iqtisadiyyatın inkişafı olacaqdır. Lakin bunun üçün qeyd edilən mərhələlərin davamlı və bütün halqalarında minimum qüsurlar, xətalarla irəliləməsi mütləqdir. Belə bir halda nəzəri və praktiki məqamlarda öyrənilən biliklər və həyata keçirilən təcrübələr arasında uyğunsuzluq olması hallarının da mümkünlüyü qaçılmazdır. Öyrənilən biliyin praktikada doğru tətbiq edilməməsi, hər şeydən əvvəl, həmin bilik və ya məlumat cəmiyyətin həyatını və şərtlərini doğru təhlil etməməsindən

qaynaqlana bilər. Buna bəzən fərqli coğrafiyaların təcrübələrini radikal dəyişiklikdə yerli sektorda dərhal reallaşdırmaq cəhdindən görə bilərik. Digər tərəfdən "köhnəlmiş" bilik və məlumatların inkişaf etmiş cəmiyyətdə tətbiqi də uğursuzluğa səbəb ola bilər. Başqa bir nöqteyi-nəzərdən isə həyata keçirilən əməliyyatların doğru olması, lakin bunun irəliləyişə səbəb olmadığı təcrübələrdən də nümunə gətirmək olar. Belə hallarda cəmiyyətin, sektorun radikal dəyişikliyə hazır olmadığını demək mümkündür, bu məqamda isə dəyişiklik mərhələli şəkildə kiçik addımlarla tətbiq edilsə, nəticə daha yaxşı olacaq. Bu nümunələri nəzərdən keçirərək demək mümkündür ki, istənilən halda elmin "mükəmməliyyətçi" yanaşması təcrübədə uğursuzluğa səbəb ola bilər. Buna görə də, praktikada maksimum kiçik addımlarla və şərtlərə uyğun irəliləmək minimum risk və maksimum faydaya gətirib çıxaracaqdır. Buna uyğun olaraq yerli bazarda insan kapitalının yaradılması zamanı aşağıdakı məqamlara diqqət yetirilməsi mütləqdir:

- ölkənin iqtisadi və siyasi inkişaf səviyyəsi;
- cəmiyyətin təhsil səviyyəsi;
- mövcud biliklərin real şəraitə uyğunluğu.

Şəxslərin öz bilik və bacarıqlarını artırması üçün başqalarının təcrübələrini öyrənməsi nə qədər əhəmiyyətli olsa da, öyrənilən biliyin dəyər qazanması və iqtisadi baxımdan əhəmiyyət kəsb etməsi üçün onun tətbiq edilməsi, praktikada həyata keçirilməsi əhəmiyyətlidir. Belə ki, bəzən əvvəlki təcrübələrin və ya mövcud nəzəri yanaşmaların bəzi xətalardan uzaq olmadığını təcrübə etmək də mümkündür. Digər tərəfdən, öyrənilən, lakin tətbiq edilməyən bilik şəxsin potensialının bağlı qalmasına və bunun nəticəsində həm cəmiyyətin inkişafında ola biləcək addımların atılmamasına səbəb olur, həm də şəxs tərəfindən həmin biliklərin əldə edilməsinə sərf edilən vaxt, enerji, maddi vəsaitlər itki kimi qəbul olunacaqdır. Lakin daha da vacibi budur ki, cəmiyyətin savadlanmasını, inkişafını investisiya olaraq qəbul edərkən bu yatırımın "batması" halı da qeyd edilən məqamda ortaya çıxır. Buna nümunə olaraq dövlət tərəfindən xaricdə təhsil alması təmin olunan tələbənin ölkəyə geri dönüşü reallaşdırmayıb öyrəndiklərini öz ölkəsində tətbiq etməməsini və ya şirkət tərəfindən təlim xərcləri ödənən işçinin öyrəndiklərini tətbiq etməməsini, istefa verməsini və s. göstərmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Baron A., Armtronq M. 2007, "Human Capital Management".
2. Mersoties C. 2020," Human Work in the Age of Smart Machines".
3. Odden A., 2010, "Strategic Management of Human Capital in Education".
4. İmanov K., 2016, "Əqli mülkiyyət və insan kapitalı".
5. İbrahimov İ., 2015, "Ətraf mühitin iqtisadiyyatı".
6. İbrahimov İ., 2022, "Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri.

Kamran Ogtay Sultanov,
Master Student,
Baku Business University,
E-mail: kamran.sultanov.efc@gmail.com

INVESTMENTS IN GREEN ENERGY INFRASTRUCTURE IN AZERBAIJAN

Azerbaijan, a country with a huge renewable energy potential, is already an example of successful transition to alternative energy. Although the emergency of modern Azerbaijan is inextricably linked to oil production, the country is a regional leader in terms of the application of innovative approaches aimed at transition to green energy and makes a tangible contribution to combating the effects of climate change.

The government's contributions to climate action, the transition to a green economy and Azerbaijan's undisputed international authority logically led to the decision to conduct one of the largest and most prestigious global events, the 29th session of the Conference of the Parties to the UN Framework Convention on Climate Change (COP29), in Baku in November of 2024. The holding of this conference in Azerbaijan will give the country's the opportunity to demonstrate to the world its achievements in technological solutions in the field of energy transition.

On December 25, 2023, President Ilham Aliyev, guided by paragraph 32 of Article 109 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, signed the Order "On declaring 2024 as a Year of Solidarity for a Green World" in the Republic of Azerbaijan in order to strengthen international solidarity in the global climate action. The document envisages such priorities as sustainable development of a competitive economy and transformation into a country with a clean environment and green growth. [1]

By fostering the diversification and low-carbon transition of the energy sector, Azerbaijan would benefit from increasing energy efficiency, decarbonizing power generation by integrating more renewables into the grid, electrifying molecular energy demand where possible (e.g. electric vehicles) and decarbonizing hard-to-abate sectors through the use of hydrogen and derivatives (e.g. ammonia). [2] Increasing energy efficiency is acknowledged as the most cost-effective way to reduce demand, save costs, improve energy security and reduce emissions. Although the government is already investing in the energy sector and fostering exploration through increasing cooperation with renewable energy companies, Azerbaijan has barely begun realizing its extensive potential for renewable energy, particularly wind and solar energy. Realizing this, the Government has set a target of increasing the share of renewable energy to 30% by 2030. [3]

Azerbaijan also aims to create new economic opportunities in the liberated territories not only for itself but also for the region. In this regard, rehabilitation, reconstruction, and reintegration of the liberated and conflict-affected areas will be among the main directions of Azerbaijan's development path in the coming years.

Undoubtedly, Azerbaijan's long-term socio-economic vision is aligned with sustainable energy. To realize this vision, developing a strategy that would create a

new wave of green and well-paid jobs and taking action to align policies, institutions, and finance around it should start now. A set of recommendations summarized below can help kick-start the green transition and facilitate addressing country-specific challenges:

1. Addressing the Bottom line: Policy Development and Institutional Capacity for Green Growth

For the transition to green growth, Azerbaijan needs public support and policies informed by adequate pricing of environmental and climate externalities (e.g. green taxation), scientific research and innovation. Implementation of green growth policies also needs the support of knowledge and institutional capacity to implement actions for mitigating transition shocks (e.g., improving the population's living conditions, training, and skills development to facilitate the delivery of green jobs), all of which, in the long term, would help develop the necessary human capital for green growth.

Strategizing and prioritizing the investment needs of non-oil and gas sectors will, in the long run, contribute to the higher value-added that these sectors bring to the economy. Investments in human capital development for the emerging green sectors would direct private investments to green and less polluting technologies.

2. Stepping up Private Sector-led Green Growth

Putting public policies in place that enable private sector growth into green markets will bring multiple benefits, innovation, financing, and a stronger focus on efficiency. The potential for job creation, private spending, and economic spillovers to other industries from private investments in green businesses will surpass the public spending in the green transition over time. Private investments will drive new poles of growth like the Blue Economy (BE), healthcare, and services. With the right policies and incentives over time, in sectors where capital financing requirements are the highest, such as green energy and smart infrastructure, the role of the private sector is indispensable.

3. Supporting Decarbonization Solutions through Green Financing

Public support for green investments will bring stability in the capital markets and financial institutions. Private investors need new public policies to benefit from green investment opportunities. Overcoming the perception of excessive private investment risk in low carbon projects requires the support of new policies based on more ambitious market-led principles and guidelines including the environmental, social, and governance (ESG) principles to foster green investments. Creating a new institutional ecosystem, including developing a green public taxonomy to distinguish between green and dirty economic activities, is a way to minimize the risk of greenwashing. The green taxonomy is an agreedupon framework for what constitutes green / climate change projects in a specific country context. It can minimize the uncertainty of what counts as 'green' and help the financial actors make informed decisions. The development of a national taxonomy through careful planning, extensive consultations, collaboration, and technical expertise would open new investment opportunities and reduce investors' transaction costs. Another important step for greening the public finances will be introducing Climate Budget Tagging (CBT) and starting to monitor and track climate-related expenditures in the national budget system.

References:

1. Order of the President of the Republic of Azerbaijan on the declaration of 2024 in the Republic of Azerbaijan as the “Green World Solidarity Year" dated December 25, 2023, Available at: https://president.az/az/articles/view/62737
2. The World Bank report on Sustainable Development of Republic of Azerbaijan, Azerbaijan: Towards Green Growth (2022), Available: https:// openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/be91f914-2d3f-57ed-9672-f71342a8532d/content
3. AHK Azerbaijan, Germany Trade & Invest (GTAI), Market Analysis Azerbaijan 2022-2023, Available: https://www.aserbaidschan.ahk.de/en/market-information/publications/ahk-azerbaijan-publications/market-analysis-azerbaijan-2022-2023

Saida Zaur Aslanova,
Master Student,
Baku Business University,
E-mail: aslanovasaida@gmail.com

DEVELOPMENT DIRECTIONS OF FREIGHT TRANSPORTATION IN INTERNATIONAL CORRIDORS BY RAIL AND PROSPECTS OF GREEN ENERGY

Despite the current situation, the directions of development of freight transporttation in international corridors by rail should be considered taking into account experiences and research. This thesis will highlight future directions for the development of both railway infrastructure and operational efficiency.

International corridors are one of the most effective and convenient ways of transferring geographical distances. After that, the development directions of cargo transportation should include the following issues. Railway applications must be modernized with innovative solutions such as automation, sensor technologies, and Internet-of-Things (IoT). This will increase efficiency by speeding up the shipping process and providing optimal digitized solutions. At the moment, it is necessary to invest in the development of freight transport infrastructure, which has the potential to become important freight transport centers or is connected to trade centers around them. To increase the speed of freight, modernization of railway infrastructure, reduction of delays, adjustment and installation of freight and support services are critical. The development of railway infrastructure is a fundamental requirement to ensure the quality and efficiency of freight transport. Implements various projects for the development of railway projects and infrastructure and expands the existing road and railway networks. ADY works to integrate railway systems with other transport models. It helps in regulating the cargo transportation process, speeding up the cargo delivery process and increasing safety. In cooperation with international partners, further strengthens its projects and development strategies in the cargo transportation process. This expands international trade relations and strengthens Azerbaijan's position as part of the international rail freight network.[4]

Azerbaijan Railways has an important role in the country's freight transportation system. The cargo transportation system is the basis of Azerbaijan's economy and trade operations. A functioning system supports Azerbaijan's economic development, helps international trade operations and strengthens its position as an important transit center in the region. ADY has a wide freight transportation network within the country and in connection with international cooperation relations. This network is also integrated with other transport models and allows cargo to be transferred by different means of transport such as rail, sea and road according to the project.[3] has a wide freight transportation network within the country and in connection with international cooperation relations. This network is also integrated with other transport models and allows cargo to be transferred by different means of transport such as rail, sea and road according to the project. Shipping systems also take into account customs and border clearance processes to ensure that cargo moves quickly and efficiently across a country's borders. This ensures that trade transactions are carried out correctly and delays are reduced. Partners with other countries' railway infrastructure and freight systems. It ensures fast and efficient implementation of international trade transactions.

ADY, which aims to become the leading partner of the region in the field of transit transportation, created a turning point in this field in 2022. Compared to 2021, cargo transportation on the East-West corridor increased by 500 thousand tons to 3.9 million tons, and on the North-West corridor increased by 2 million tons to 2.9 million tons. A 90 percent increase in cargo transportation through the North-South corridor was recorded. The increase in transportation on the Trans-Caspian international transport route was 41 percent. [1] In addition, according to the relevant instructions of President Ilham Aliyev regarding the creation of the most necessary infrastructure within the framework of construction works in the territories freed from occupation, the construction works of railways and infrastructure were also continued according to the schedule.

The design work of the Horadiz-Aghband railway line, which is planned to be completed in 2025, with a length of 140.6 km, has been completed by 78 percent, and 45 percent (72 km) of construction work has been completed. Being an internationally important route, the Horadiz-Agband railway will play a major role in the rapid transportation of goods between Asia and Europe in the near future.

At the same time, in "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development", the issue of expanding the production of "green energy" in our country was also given an important place. The goal is to increase the share of renewable energy in the total energy production capacity from the current 17.3 percent to 24 percent in 2025 and 30 percent in 2030.[2] President Ilham Aliyev declared the liberated territories - 10,000 square kilometers - a "green energy" zone. Azerbaijan Railways has taken certain steps to develop green energy. One of them is the solar panels installed in the Lokomotiv depots of ADY. In 2023, 79 thousand kilowatt-hours of "green energy" were produced by means of those solar panels. As a result, more than 8,000 cubic meters of natural gas were saved, tens of tons of carbon dioxide emissions were prevented. All these are the main indicators of how important and supportive ADY CSC is to green energy. [5]

References:

1. https://azertag.az/xeber/azerbaycan_demir_yolu_son_20_ilde_boyuk_inkisaf_yolu_kechib_serh-2849668
2. https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/yasil-enerji-azerbaycanin-enerji-siyasetinin-muhum-hissesine-cevrilir-1647554201
3. https://freight.ady.az/
4. https://sglogistics.az/az%C9%99rbaycanda-yuk-dasima-haqqinda-qanun/
5. https://www.youtube.com/watch?v=YKMWHNhjWGI

İsmayılov Bəylər Xanlar oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: baylarismayilov@gmail.com

SAHİBKARLIQDA İNSAN RESURSLARININ İDARƏEDİLMƏSİNDƏ RƏQƏMSALLAŞDIRILMANIN ROLU

Belə qlobal və sürətli dəyişikliklər dövründə biznes köhnə modellərlə fəaliyyət göstərə bilmir. Müasir biznes təşkilatlarının qarşısında insan resurslarının idarə edilməsi sistemi də daxil olmaqla, tamamilə bütün iş proseslərini rəqəmsallaşdırmaq vəzifəsi durur. Bu, biznes təşkilatları üçün davamlı rəqabət mövqeyini saxlamaq üçün vacibdir.

Eyni zamanda, biznes təşkilatının rəqabət qabiliyyəti əsasən işçilərin keyfiyyətindən və onların məhsuldar iş üçün motivasiya səviyyəsindən asılıdır. İşəgötürənlər nəzərə almalıdırlar ki, işçilər müxtəlif nəsillərin nümayəndələridir, ona görə də işçiləri onların motivasiyasına uyğun iş şəraiti ilə təmin etmək vacibdir.

İşçilərin əsas nüvəsini "Z" nəslinə mənsub gənclərdən təşkil edən biznes təşkilatında rəqəmsal texnologiyalardan istifadə onların marağını artırmaq və şirkətin mənafeyi naminə daxili potensialı açmaq üçün mühüm üsuldur.

Məqalənin məqsədi bir iş təşkilatında insan resurslarının idarə edilməsi prosesinin rəqəmsallaşdırılmasında mövcud tendensiyaları müəyyən etmək idi.

Rəqəmsallaşma təkcə iş və istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə deyil, həm də hər bir işçinin işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Şirkət müasir rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etdikdə işçilər üçün öz iş fəaliyyətlərini həyata keçirmək daha asan və maraqlı olur ki, bu da onları bu müəssisə çərçivəsində inkişaf etməyə sövq edir.

Müxtəlif tədqiqatçılar rəqəmsal texnologiyaların müasir bir təşkilatın insan resurslarının idarə edilməsi proseslərinə tətbiqinin aktuallığını qeyd edirlər. Bunun səbəbi budur ki, bu rəqəmsal texnologiyaların İR sahəsinə tətbiqi insanların idarə edilməsinin səmərəliliyini dəfələrlə artırmağa imkan verir ki, bu da daim əmək məhsuldarlığının və təşkilatın kadr potensialının artmasına səbəb olur.

Kadrların idarə edilməsi prosesinin rəqəmsallaşdırılması işçilərin motivasiyasını və işə marağını artırmaq, habelə təşkilatın özünün İR brendini təkmilləşdirmək üçün

onlar üçün rahat rəqəmsal mühitin təşkili prosesidir.

Bu gün İR idarəetmə prosesinin rəqəmsallaşdırılması prosesinə məhəl qoymayan şirkətlər öz İR brendini pisləşdirir və nəticədə şirkət yüksək kadr dəyişikliyi və ya yetkin nəsil işçilərinin həddindən artıq doyması ilə üzləşir ki, bu da şirkətin səmərəsizliyinə gətirib çıxarır [7].

İnsan resurslarının idarə edilməsi sistemində rəqəmsal texnologiyaların olmaması prosesin özünün səmərəsiz olmasına təsir edir, xüsusən də şirkətin virtual və rəqəmsal reallığa yaxşı uyğunlaşdırılmış "Z" nəslindən daha çox işçisi varsa [4, s. 48].

Göründüyü kimi, kadrların idarə olunması prosesinin rəqəmsallaşdırılması ilk növbədə işçilərin motivasiyasına və işə marağına təsir edir ki, bu da kadr dövriyyəsinə mənfi təsir göstərir.

Onu da qeyd etmək olar ki, kadrların idarə edilməsi sahəsində rəqəmsallaşma prosesi gənc işçi üçün iş seçimi üçün mühüm aspektdir.

Hazırda analitiklər iş həyatına qədəm qoyan ən gənc nəslə - "Z" nəslinə böyük diqqət yetirirlər. Z nəsli ilə qarşılıqlı əlaqə imkanlarının müəyyən edilməsi əhəmiyyətli hala gəlir. Bu, çox vacibdir, çünki "Z" nəslinin nümayəndələri, əksər hallarda, həyatları boyu bir işə sadiq olmaq istəmədiklərini nümayiş etdirirlər və vaxtaşırı iş yerlərini dəyişməyə üstünlük verirlər, nəinki yaxşı maaşlı, həm də yuxarıda göstərilənləri axtarırlar.

L.L.Nadreeva hesab edir ki, insan resurslarının idarə edilməsi sahəsinin rəqəmsallaşdırılması personalın seçilməsi və təlimində daxili menecerlərin praktiki fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə çevik edəcək. Bu da şirkətin həm menecerləri, həm də işçiləri üçün rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı sahələrin konkretləşdirilməsinin vacibliyini sübut edir [5, s 49]. E.Q.Qrudistova görə, təhsil müəssisələrində əldə edilən bilik, bacarıqlardan, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərdən, ünsiyyət bacarıqlarından əlavə, rəqəmsal kompetensiyalara, rəqəmsal mühitdə digər bazar subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqə qurmaq bacarığına malik olmaq da zəruridir. Bu da menecerlər üçün zəruri olan bacarıqların müəyyən edilməsinin zəruriliyini vurğulayır [1, s 117].

N.V.Molotkova və D.L.Xazanova öz tədqiqatlarında insan kapitalının rəqəmsal idarəolunması strukturunun transformasiyasına xüsusi diqqət yetirirlər. Onlar idarəetmə sisteminin rəqəmsallaşdırılması prosesinin innovativ görüntüsünə malik olan bu sahə üzrə mütəxəssislərin axtarışının zəruriliyini, personal üçün yeni kvalizativ tələblərin formalaşmasını, şirkət işçilərinin bacarıqlarına dair tələblərin spesifikasiyasını qeyd edirlər. Y.V.Krasnikova öz fəaliyyətində insan resurslarının idarə edilməsi sahələrini nəzərə alsaq, bu sahədə rəqəmsal personalın idarə edilməsinin inkişafı üçün potensial mövcuddur. Bura insan resurslarının idarə edilməsi sisteminin əsas funksiyaları daxildir. S.A.Kuznetsov və S.M.Saprykinanın sözlərinə görə, insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi prosesi şirkətlə potensial istehlakçılar arasında ən optimal və effektiv ünsiyyətə zəmin yaradır. Bu da öz növbəsində rəqəmsal kompetensiyaların alınması çərçivəsində işçilərin ixtisaslarının artırılması prosesini sürətləndirəcək.

S. Ghita, L. Chivu, A. Cojuhari və L. Dorofeev sistemli qarşılıqlı əlaqələr dəsti kimi insan resurslarının idarə edilməsi prosesində yanaşma tətbiq edirlər – sosial, iqtisadi və təhsil [3, s 45]. A.P.Yeqorşin insan resurslarının idarə edilməsi sistemini iqtisadi və ya sosial sistemlə korrelyasiya səviyyəsini müəyyən edən strukturun təmi-

natları dəsti hesab edir, bu kontekstdə olan şəxsin özü isə istehsalın həyata keçirilməsində müəyyən müstəqil resursu təmsil edir. İ.A.Esavlovun sözlərinə görə, HR idarəetmə sistemi təşkilatın personalın inkişafının hərtərəfli modelidir. Bu modelə personal potensialının inkişafı üçün alətlər dəsti və onların motivasiyası daxildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ahammad T. Personnel Management to Human Resource Management (HRM): How HRM Functions? // Journal of Modern Accounting and Auditing. 2017. 13 (9). P. 412–420.

2. Haider J., Sundin O. The fragmentation of facts and infrastructural meaning-making: new demands on information literacy // Information Research. 2020. 24 (4). P. 1–13.

3. Merkevičius J., Davidavičienė V., Raudeliuniene J., Buleca J. Virtual organization: Specifics of creation of personnel management system // Ekonomie a Management. 2015. 18 (4). P. 200–211.

4. Chesley N. Technology Use and Employee Assessments of Work Effectiveness, Workload, and Pace of Life // Information Communication and Society Communication & Society. 2010. 4. P. 485–514.

5. Акаткин Ю.М., Ясиновская Е.Д. Цифровая трансформация государственного управления. Датацентричность и семантическая интероперабельность. USSR, 2019. 724 с.

6. Голянич В.М., Кудрявцева Е.И. Инновационные технологии в кадровом менеджменте // Управленческое консультирование. 2013. № 2 (50). С. 5–16.

7. Бурова О.А. Цифровая экономика России как ключевой фактор качественного роста технологий в бизнесе и образовании // Технологии текстильной промышленности. 2018. № 4 (376). С. 25–30

Məmmədli Səməd Ramil oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail:memmedlisemed1122@gmail.com

SAHİBKARLIQDA SATIŞ SİYASƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QİYMƏTLƏNDIRİLMƏSİ

Azərbaycan Respublikası sürətlə yeniləşir və ölkə inkişaf templərinə görə bir sıra istiqamətlərdə dünya və regional liderə çevrilib. Sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmət sahələrinin diversifikasiyası, planlaşdırma və idarəetmənin optimallışdırılması, fasiləsiz yeniləşən texnoloji tərəqqi ölkədə iqtisadi və sosial irəliləyişin və ümumiyyətlə davamlı inkişafın uğurunun təzahürüdür. Əldə edilmiş nailiyyətlər bir çox beynəlxalq təşkilatların rəsmi hesabatlarında da əksini tapıb.

Bu günki biznes mənzərəsində bazar subyektinin uğuru sadəcə istehsal planlaşdırmasının hüdudlarını aşır. Əsas məsələlərdən biri uyğun hədəf bazarını dəqiq müəy-

yənləşdirmək və məhsulun paylama kanallarını təşkil etməkdədir. Son məhsulların istehlakçıların əlinə keçməsinin təməl daşı olan etibarlı satış strategiyası istənilən kommersiya təşkilatının bütöv və davamlı inkişafı üçün əvəzsiz amilə çevrilir. Bəllidir ki, hər hansı bir fəaliyyət mütləq enerjidən istifadəyə əsaslanır. Sənayedə enerjidən səmərəli istifadə olduqca əhəmiyyətlidir. Enerjinin daha səmərəli istifadə, onun effektivliyinin artırılması iqtisadi əhəmiyyət daşıdığı kimi, ekoloji baxımdan da çox vacibdir. Son illərdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələri öz siyasətlərini daha çox davamlı inkişafı təmin etmək istiqamətində qururlar. İqtisadi inkişafın bir modeli olan davamlı inkişafda əsas məqsəd ətraf mühiti qorumaqla mövcud resurslardan insanların ehtiyacları üçün istifadə olunmasını təmin etməkdir. Belə ki, bu resurslar istifadə olunarkən yalnız hazırki vəziyyət deyil, eyni zamanda gələcək nəsillərin potensial ehtiyacları da nəzərə alınmalıdır. Müasir dövrdə enerjiyə və enerji resurslarına olan tələbatı nəzərə alsaq onda davamlı enerji siyasətinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu görə bilərik. Davamlı enerji siyasəti əsas iki istiqamətdən ibarətdir. Bunlardan biri alternativ və bərpaolunan enerji mənbələrindən istifadənin artırılması, digəri isə enerjiyə qənaət və enerji səmərəliliyinin artırılması siyasətləridir. Ənənəvi enerji resurslarının emalı nəticəsində ətraf mühitə verilən ziyan, bu resursların tükənməsi və ölkələrin enerji təhlükəsizliklərini təmin etmək istəmələri davamlı enerji siyasətinin hər iki istiqaməti ilə bağlı tədqiqatların və layihələrin artmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan ənənəvi karbohidrogen mənşəli enerji mənbələri ilə zəngin bir ölkə olsa da, iqtisadiyyatımızın neftdən olan asılılığının azaldılması və tamamilə yox edilməsi həmişə müstəqil dövlətimizin prioritetlərindən biri olub. Hazırda ölkəmiz öz iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, işğaldan azad olunmuş Qarabağın yenidən qurulması, ağıllı yaşayış məntəqələrinin yaradılması və yeni infrastruktur layihələrinin işlənilməsi məqsədilə malik olduğu enerji resurslarından da fəal istifadə edir.

Şiddətli rəqabətlə müşahidə olunan bir arenada əsas məsələlər məhsul növlərinin ağıllı seçimi və bazarda yerləşdirilməsi, diqqətlə müştəri bazasının formalaşdırılması, məhsulun istehlakçılara yayılması üçün ardıcıl strategiyaların həyata keçirilməsi və həm məhsulun xüsusiyyətlərini, həm də paylama üsullarını təkmilləşdirməyə yönəlir [1].

Təbii resursların qiymətləndirilməsi konsepsiyasına əsaslanaraq təbii resurslardan istifadəyə dair islahatlarda meydana gələ biləcək problemlərin praktiki həlli yollarını təklif ediblər. Məsələn: - Meşə təsərrüfatı yeni mexanizmlər vasitəsilə qorunmalıdır, bu sahədə REDD+15 kimi proqramların tətbiqi müsbət ola bilər, hətta belə proqramlar yerli əhalinin hüquqlarının qorunması üçün də əlverişli mühiti formalaşdırar. - Su resurları və dənizlərdə neft istismarına nəzarət olunmalıdır. İnnovativ yanaşma imkan verər ki, torpaqların şoranlaşması və çiklənməsinin, həmçinin qanunsuz balıq ovunun qarşısı alınsın. Bundan başqa beyin mərkəzləri resurslardan daha səmərəli istifadə məqsədinə çatmaq üçün yeniliklərin daha çox aşağıdakı iki sahədə tətbiqini təsdiqləyib: - Kənd təssərüfatında: davamlı kənd təsərrüfatı praktikasına keçmək, kəndlərdə yoxsulluğun aradan qaldırılması kimi strateji-siyasi məqsədlərə çatmaq üçün kəndlərin inkişafının prioritetləşdirilməsi məsləhət görülür.

Güclü satış strategiyasının formalaşdırılması istənilən məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin (MMC) rifahı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onun effektivliyini artır-

maq üçün çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Bazar təhlilinə və seqmentləşdirməyə dərindən nəzər salmaq, firmaya öz təkliflərini müştəri bazasının nüanslı tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün proqnoz verməkvə bununla da daha məqsədyönlü yanaşma üçün bazarı fərqli kateqoriyalara bölmək üçün vacib olur. Dəqiq marketinq araşdırması və sənayedəki rəqabət üstünlüyünün hərtərəfli qiymətləndirilməsi şirkətə satış strategiyalarını uyğunlaşdırmaq imkanı verir, onun müxtəlif variantlar və inkişaf edən istehlakçı istəkləri ilə dolu bir bazarda seçilməsini təmin edir.

Ağıllı biznes idarəetməsinin əsasını şirkətin həm makro, həm də mikro bazar elementləri və istehlakçı psixikasına dair anlayışını işıqlandıran, məhsul və ya xidmətlərin dəqiq tənzimlənməsinin istehlakçı gözləntiləri ilə rezonans doğurmasına imkan verən hərtərəfli marketinq tədqiqatının aparılması təşkil edir. Eyni zamanda, rəqabət təhlili marketinq tədqiqatının kritik komponentini təşkil edir, rəqabət mühitində güclü və zəif tərəfləri aşkara çıxarır və şirkətin özünəməxsus yerinin formalaşmasına kömək edir.

Bundan əlavə, mövcud paylama kanallarının optimallaşdırılması - onlayn platformalar, topdansatış və birbaşa pərakəndə satış üçün uyğunlaşdırma strategiyaları - şirkətin satış yanaşmasını əhəmiyyətli dərəcədə canlandıra bilər. Eyni şəkildə, davamlı müştəri münasibətlərinin təşviqi müştəri inamını və sədaqətini artıran işçilər üçün CRM sistemləri və müştəri xidməti təlimi ilə satış uğurunun təməl daşına çevrilir.

Nəhayət, güclü satış strategiyası dinamik tanıtım və reklam təşəbbüslərini birləşdirməli, reklam kampaniyalarından tutmuş sənaye sərgilərinə qədər hər sahəni əhatə etməli, brendin tanınmasını gücləndirməli və istehlakçının zehnində əhəmiyyətli bir yer tutmalıdır. Marketinq tədqiqatlarının, rəqabətli təhlilin, paylamanın optimallaşdırılmasının, müştəri münasibətlərinin və tanıtım gücünün bu mürəkkəb elementləri MMC-nin inkişaf edən satış siyasətinin əsasını təşkil edir [4].

Şirkətin satış komandasının inkişafı effektiv marketinq strategiyasının ən vacib elementlərindən birini təşkil edir, çünki satış komandası şirkətin təklifləri və müştəriləri arasında kritik körpü rolunu oynayır. Bu müzakirədə biz satış komandasının təhsili və inkişafının əsas elementlərini araşdıracağıq.

Məhsulu dərindən başa düşmək təlimin başlamalı olduğu yerdir. Satış mütəxəssisləri təklif etdikləri məhsul və ya xidmətlərin nüanslarını yaxşı bilməli, rəqabətə nisbətən güclü tərəflərini vurğulamaq və bu üstünlükləri potensial alıcılara effektiv şəkildə çatdırmaq bacarığına malik olmalıdırlar.

Müasir satış metodologiyalarının təlim rejiminə daxil edilməsi cari kommersiya mənzərəsində vacibdir. Satış komandasını CRM platformaları ilə tanış etmək, sosial şəbəkələrdən istifadə etmək və təqdimatlar üçün rəqəmsal alətlərdən istifadə etmək satış performansını və müştəri cəlbini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər.

İnandırıcı ünsiyyət bacarıqlarına sahib olmaq satış komandası üçün çox vacibdir. Effektiv dialoq üsulları üzrə təlim və inandırıcı satış arqumentlərinin formalaşdırılması satış sahəsində uğur üçün əsas cəhətlərdir.

Bazar dəyişikliklərinə və rəqiblərin hərəkətlərinə uyğunlaşmaq da vacibdir. Bazar konyukturasını qiymətləndirmək və məhsulun satış qabiliyyətini ölçmək bacarıqlarını təkmilləşdirən təlim satış işçilərini statistik məlumatlara əsaslanan qərarlar qəbul

etmələrinə kömək edir.

Sürətli dəyişikliklərlə yadda qalan iş dünyasında satış komandasına uyğunlaşma qabiliyyətinin aşılanması əvəzolunmazdır. Onları çevik olmağa, yeni bazar tendensiyalarına uyğun olaraq dəyişməyə və dəyişikliklərə cəld reaksiya verməyə hazırlamaq komandanın satış uğurunu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər.

Yüksək etik standartları qorumaq və müştəri məmnuniyyətinə diqqət yetirmək satış komandası üçün əsas məsələlərdəndir. Etik satış təlimi və müştəri xidməti təlimi nəinki davamlı müştəri münasibətlərinə kömək edir, həm də şirkətin nüfuzunu möhkəmləndirir.

Nəhayət, müasir informasiya texnologiyalarının, o cümlədən proseslərin avtomatlaşdırılması, onlayn əlaqə və analitik alətlərin strateji tətbiqi satış şöbəsinin əməliyyatlarını əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirə, məhsuldarlığın və effektivliyin yüksəldilməsinə zəmin yarada bilər [3].

İnformasiya texnologiyalarının (İT) gəlişi çoxsaylı sektorlarda, xüsusən də satışda yeni imkanlar sahəsi açan transformativ dəyişiklikləri canlandırdı.

Avtomatlaşdırma İT-nin satışa inteqrasiyasında, müxtəlif əməliyyat prosedurlarını sadələşdirən əsas üstünlük kimi dayanır. Sifariş, ehtiyatların idarə edilməsi və logistik izləməni avtomatlaşdıran sistemlər həm vaxt itkisini, həm də insan səhvi potensialını minimuma endirir.

Müştəri münasibətləri sahəsində, Müştərilərlə Münasibətlərin İdarə Edilməsi (CRM) sistemləri şirkətlərin müştəriləri ilə qarşılıqlı əlaqə tərzində inqilab edir. Bu sistemlər müştərilərlə qarşılıqlı əlaqənin təfərrüatlı qeydinə imkan verir, müştəri ehtiyaclarını təxmin edir, xüsusi xidmətlər təklif edir və nəticədə müştəri məmnuniyyətini yüksəldir.

Elektron ticarət platformaları satış fəaliyyətlərinin əhatə dairəsini genişləndirərək, daha geniş müştəri bazasına çıxışa imkan yaradıb, alışın asanlığını təmin edib və dərhal müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəni təklif edərək, alış və satış təcrübəsində inqilab edib.

Süni intellekt (AI) ilə təchiz edilmiş qabaqcıl analitik alətlər müştəri davranışını və bazar məlumatlarını araşdırır, nümunələri aşkar edir, tendensiyaları proqnozlaşdırır, marketinq fəaliyyətlərini uyğunlaşdırır və informasiyaya əsaslanan qərarların qəbulunu dəstəkləyir.

Mobil texnologiya həm müştərilər, həm də satış mütəxəssisləri üçün görünməmiş rahatlıq təklif edən və coğrafi məhdudiyyətləri aşan alış-veriş və ünsiyyətə imkan verən tətbiqlər təqdim etdi.

Virtual və genişlənmiş reallıq texnologiyaları, xüsusən vizual təqdimatın vacib olduğu sektorlarda müştəri məmnuniyyətini artıraraq, immersiv və cəlbedici məhsul vizualizasiyasını təmin edir.

Bundan əlavə, sosial media platformaları məhsulun təşviqi və müştəri cəlb edilməsi üçün təməl daşına çevrilərək, brendin tanıdılmasında və yeni müştərilərin əldə edilməsində mühüm rol oynayır.

Nəticə olaraq, qeyd edək ki, satışda İT sadəcə tapşırıqların asanlaşdırılmasından kənara çıxır, səmərəliliyi artırmaq, müştəriləri cəlb etmək və bazarda rəqabət üstünlüyünü artırmaq üçün strateji mənbəyə çevrilmişdir [2].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Богомолова И.П., Василенко И.Н., оглы Ибрагимов Р.И. Совершенствование организации сбытовой деятельности предприятия: теоретические аспекты, научно-прикладные решения //Современная экономика: проблемы и решения. – 2019. – Т. 8. – С. 37-49.
2. Скворцова Н.А., Лебедева О.А., Сотникова Е.А. Влияние информационных технологий на развитие бизнеса //Теоретическая и прикладная экономика. – 2018. – №. 1. – С. 42-50.
3. https://medium.com/@asherclosedealsfaster/sales-team-training-unlocking-success-through-strategic-development-ef10b810d751
4. https://www.investopedia.com/articles/personal-finance/090815/basics-business-development.asp

Əlizadə Şəhriyar Mikayıl oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: farzaliyeva.solmaz01@mail.ru

BENÇMARKİNQDƏ GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

İddialı məqsədlərə nail olmaq üçün şirkətlər bəzən yalnız bu məqsədlərə çatmağa diqqət edə bilirlər. Bu yanaşma təşkilatın diqqət mərkəzində olan yoldan sapmasına mane olsa da, şirkətin biznes mühitində baş verənləri müşahidə etməkdən və öyrənməkdən də qoruyur. Bunun qarşısını almağın yollarından biri müştərilərə xidmət, satış, işçilərin cəlb edilməsi və s. kimi müxtəlif maraq sahələri üçün sənaye meyarlarının nə olduğunu daim izləməkdir. Bençmarkinq metodu strateji liderlikdə uğur əldə etməyi asanlaşdırır və performansınızın rəqiblərinizdən güclü və ya zəif olduğunu təhlil etməyə imkan verir. Beləliklə, təkmilləşdirilməsi lazım olan mövzulara lazımi müdaxilələr edilərək şirkət səmərəliliyi artırıla və hədəflərə daha qısa müddətdə nail oluna bilər.

Bençmarkinq müxtəlif müəssisələrin fəaliyyətinin və performansının müqayisəsi və ölçülməsi prosesi kimi müəyyən edilir. Bu, performansı qiymətləndirmək, sənayenin ən yaxşı təcrübələrini müəyyən etmək və təkmilləşdirmə imkanlarını müəyyən etmək üçün əla yoldur.

Üstün performansa malik ola biləcək digər şirkətləri araşdırmaq sizə onların fəaliyyətləri, prosesləri, məqsədləri və ölçüləri haqqında məlumat verəcəkdir. Nəticələrinizi brendinizin performansı ilə müqayisə edərək, siz real məqsədlər qoya və onlara nail olmaq üçün plan yarada bilərsiniz.

Qiymətləndirmə prosesi dörd fərqli addımdan ibarətdir:

Birincisi, təşkilatın həyata keçirilə bilən fikirləri müəyyən etməyə hazır olduğu sahələr müəyyən edilir. Bunlar istehsal dəyərindən tutmuş kritik və keyfiyyət qüsurlarına qədər, işçilərin cəlb olunması ballarına qədər dəyişə bilər.

Sahələr müəyyən edildikdən sonra təşkilat müqayisə üçün şirkətləri/sənayeləri qısa siyahıya alır.

Sonrakı üçüncü addım əvvəllər sıfırlanmış maraq sahələri üzrə bu müəyyən edilmiş şirkətlərdən/sənayelərdən məlumat toplamaqdır.

Nəhayət, məlumatlar toplandıqda, təşkilat öz standartları ilə etalon arasındakı boşluqları araşdırır.

Benchmarkinqin üstünlükləri:

- Rəqabət təhlili.

Biznesdə təkmilləşdirmək istənilən sahələri müəyyənləşdirərək və hazırkı performansı rəqiblərlə müqayisə edərək, biznesin səmərəliliyini on qat artıra bilərik. Bu şəkildə "bençmarkinq"dən istifadə bizneslərə rəqibləri ilə müqayisədə strateji üstünlüklər əldə etməyə və sənaye üzrə orta göstəriciləri ötməyə imkan vermdir.

- Davamlı inkişaf.

Davamlı təkmilləşdirmə, eləcə də performansın monitorinqi "Bençmarkinq"in əsas xüsusiyyətidir. Bunun səbəbi, müqayisənin məqsədi biznesin müəyyən elementini təkmilləşdirməkdir. Bu şəfa bir dəfə sağalıb unudulan bir şey deyil, zamanla inkişaf edən və davam edən bir şey olmalıdır.

- Planlaşdırma.

Müqayisə aparıldıqdan sonra performansı yaxşılaşdırmaq üçün hədəflər və performans göstəriciləri təyin edilir. Bu məqsədlər şirkət üçün yeni və daha rəqabətli məqsədlərdir və məqsədlərə nail olmaq mümkün olmalıdır. Məqsədlər real deyilsə, komandaların motivasiyası azalır və hədəflər reallaşmamış qalır.

Görünür ki, şirkətlər zaman-zaman bençmarklardan istifadə etməkdən çəkinə bilər. Bunun ən məşhur səbəblərindən biri onların öz təşkilatları olduqlarına və buna görə də başqa bir təşkilatı təqlid etmələrinə ehtiyac olmadığına inanmalarıdır. Burada vurğulamaq vacibdir ki, müqayisəli qiymətləndirmə rəqiblərin etdiklərini kor-koranə "kopyalamaq" demək deyil. Bu, sadəcə olaraq sənayedə məqbul standartın nə olduğunu və təşkilatın bu standarta nisbətən harada dayandığını başa düşmək deməkdir.

Bençmarkinq təşkilatlara bazar və müştəri ehtiyacları ilə uyğunlaşmağa kömək edir. Məsələn, bir bankda hər hansı müştəri şikayəti üçün geri dönüş müddəti hipotetik olaraq 4 saat ola bilər. Bank belə qısa bir dönüş müddəti təklif edərək əla iş gördüklərinə inana bilər. Lakin digər aparıcı bankların dövriyyə müddəti 2 saat olarsa, ssenari dəyişir. Birdən sizin 'böyük iş' etalonunuz 50%-dən aşağı düşür. Müştərilər daha tez bir zamanda narahatlıqlarını həll edən bankı seçirlər.

Buna görə də, müqayisə aparmaq və sonra düzəldici tədbirlər görmək yalnız rəqibləri təqlid etmək deyil. Əksinə, bu, ən yüksək standartın nə olduğunu anlamaq və bu standarta cavab vermək və onu aşmaq üçün təşkilat daxilində dəyişikliklər etmək prosesidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ashuev A.M., 2004, Information providing external benchmarking, „Actuals Problems of Economics", 9.

2. 14 fevral 2018-ci ildə əldə edilib, http://corporate.lcwaikiki.com/Basarilar-Detay/hazir-geyim-en-reputasiyali-brend-lc-waikiki

3. Bendell T., Boulter L., Goodstadt P., 1998, Benchmarking for Competitive

Advantage, London, Pitman Publishing.
4. Benli, A.H. 2014, İnsanların Güvənini İtirməkdənsə Pulunu İtirmək İstərdim, 20 May 2018-ci il, https://blog.bsh-group.com.tr Bozgül, F. 2017, Korporativ Ünsiyyət nədir? Necə həyata keçirilməlidir?, giriş
5. Camp R.C., 2006, Benchmarking: The Search for Industry Best Practices That Lead to Superior Performance, New York, Productivity Press.

Parvin Karim Ismayilov
Master Student,
Baku Business University,
E-mail:parvinismayilov@outlook.com

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE USE OF GREEN ENERGY IN INDUSTRIAL PARKS IN OUR COUNTRY

Throughout the contemporary economy, the idea of "recycling" is crucial. As a result, some trash can be reused following the processes of manufacturing and consumption. Recycling is bringing recyclable materials back into use on a regular basis. The principal aim is to mitigate the loss of natural resources and environmental contamination while cultivating a supplementary supply of raw materials. This means enabling the effective use of natural resources by repurposing a variety of materials, including paper, rubber, glass, aluminum, copper, iron, plastic, and electronic trash. Recycling is quick and simple compared to primary production methods, which allows for energy savings. To accomplish these aims, a suitable recycling procedure and waste management system must be established.

Throughout the contemporary economy, the idea of "recycling" is crucial. As a result, some trash can be reused following the processes of manufacturing and consumption. Recycling is bringing recyclable materials back into use on a regular basis. The principal aim is to mitigate the loss of natural resources and environmental contamination while cultivating a supplementary supply of raw materials. This means enabling the effective use of natural resources by repurposing a variety of materials, including paper, rubber, glass, aluminum, copper, iron, plastic, and electronic trash. Recycling is quick and simple compared to primary production methods, which allows for energy savings. To accomplish these aims, a suitable recycling procedure and waste management system must be established.

The president approved a document titled "Azerbaijan 2030: national priorities for socio-economic development," which outlined specific tasks to prioritize the use of environmentally friendly technologies, encourage waste recycling and the remediation of contaminated areas, and increase the use of green technologies.

Investor interest in this sector has grown dramatically as a result of our country's designation of 2024 as the "Year of Solidarity for the Green World" and the hosting of important events like COP29. I am especially interested in the work being done in these areas about ecology and the Green world since my master's thesis is on the industrial parks and zones that are currently in existence in our country.

The purpose of the industrial parks that have been set up recently to aid in the growth of the non-oil industry is to employ about 38,600 people. Across the nation, seven industrial parks have been put into service to date: Sumgayit, Balakhani, Mingachevir, Garadagh, Pirallahi, Agdam, and the "Araz Valley Economic Zone" in the Jabrayil region.

Balakhani Industrial Park was created by presidential proclamation on December 28, 2011, and is regarded as a national leader in recycling. Balakhani Industrial Park's managing organization was designated as "Tamiz Shahar" OJSC. Notably, because of growing demand, the park's acreage was raised from 7 hectares to 10.15 hectares. With the involvement of the head of state, the park opened in 2012 with the express purpose of promoting recycling habits. Even though only five people were living in the park at first, it has subsequently drawn substantial investment totaling 52 million Manats, leading to the development of 1126 new employment and substantial export earnings. 10% of the items made from waste processing are exported, and the park's recycled goods have found their way to the Netherlands, Switzerland, the USA, Kazakhstan, Georgia, Russia, and Belarus, among other international destinations.

Operating in Balakhani Industrial Park has many benefits for entrepreneurs,. Ten years of profit, land, and property tax exemptions are granted to residents who use current technology advancements and operate in compliance with sustainable development and environmental protection criteria. Furthermore, imported technology equipment used for manufacturing is free from import taxes and value-added tax for seven years. Optimizing the economic effectiveness of an industrial park necessitates the thoughtful arrangement of processing, production, and service areas.

One efficient waste management technique for reducing the impact on the environment is the burning of refuse to generate electricity. Founded in 2012 under the auspices of the "Comprehensive Action Plan for improving the ecological situation in the Republic of Azerbaijan for 2006-2010" the Baku Solid Waste Incineration Plant is regarded as the biggest of its kind in the CIS and Eastern Europe. The plant meets the annual electricity needs of 100,000 homes by producing 231.5 million kWh of electricity using fourth-generation technologies. Studies have validated the possible use of bottom ash derived from trash incineration in a range of industries, such as agriculture and road building, especially for the recovery of saline soils.

With enough inventiveness, even trash that isn't considered fit for recycling can be turned into interesting pieces of art. The "From Waste to Art" museum draws tourists from all over the world with its exhibits of artwork made from waste materials. It is situated in Baku's Gala neighborhood. The Heydar Aliyev Foundation, the State Historical and Architectural Reserve "Icherisheher," and "Tamiz Shahar" OJSC, IDEA Public Union organized the International Exhibition "From Waste to Art," which showcases works by both domestic and foreign artists and further promotes waste recycling and environmental awareness.

Balakhani Industrial Park offers real advantages for the environment and the economy by acting as a model for encouraging recycling and sustainable practices in industrial settings. Utilizing cutting-edge waste management technologies and encouraging stakeholder participation, the park is a prime example of how recycling can significantly improve environmental sustainability and stimulate economic

growth. Going forward, achieving Azerbaijan's goal of a successful and green future require efforts to incorporate recycling programs with national development plans.

It will be even more useful and successful if the work done on the use of green energy in Balakhani Industrial Park is not limited only to the action plan of 2024 and is carried out continuously in the following years, and it will further promote this process and expand the scale of the work done.

Also, investing in this area to build and maintain green energy sources is one of the main priorities for shareholders.

References:

1. Order of the president of the Republic of Azerbaijan on establishment of Balakhani Industrial Park in Baku. Baku, December 28, 2011, № 1947 - https://president.az/az/articles/view/4034
2. Azerbaijan 2030: national priorities for socio-economic development 02 February 2021 - https://president.az/az/articles/view/50474
3. Order of the president of the Republic of Azerbaijan on approval of the "socio-economic development strategy of the Republic of Azerbaijan in 2022-2026" - https://e-qanun.az/framework/50013
4. Innovation entrepreneurship and technoparks-in Baku – 2017, authors: Isa Gasimov and Farid Jabiyev - https://kitabxana.net/files/books/file/1569428303.pdf
5. "Tamiz Shahar" OJSC official web site - https://tamizshahar.az/az/bsp
6. Industrial parks as elements of the entrepreneurship support system - https://anl.az/down/meqale/iqtisadiyyat/2017/fevral/530267.pdf
7. "Green light" of the "green" economy, AZƏRTAC 26.10.2021 - https://azertag.az/xeber/yasil_iqtisadiyyatin_yasil_isigi-1909316
8. "Green economy the scientific basis of Sustainable Green Development" - Akif Veliyev, Xalq qəzeti, 25.11.2022 https://www.anl.az/down/ meqale/ xalqqazeti/2022/noyabr/825263(meqale).pdf

Şahverdiyev Məhəmməd Zaur oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

ÖLKƏNİN SIĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN FƏALLIĞININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Müasir dövrdə sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsində və qlobal maliyyə çağırışlarına uyğun olaraq daha səmərəli fəaliyyət vasitələrinin formalaşdırılmasında, onların multiplikativ effektindən və çoxfunksiyalılığından lazımınca istifadə edilməsində, iqtisadi islahatların aparılmasında və inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsində fəal istifadədə çox yüksək maraq formalaşmışdır. Bunlar isə öz növbəsində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə və dərinləşməsinə, eyni zamanda, iqtisadi inkişaf proseslərinin səmərəliliyinin artırılmasına müsbət təsir göstərir. Sığorta fəaliyyətindən səmə-

rəli və məhsuldar şəkildə istifadə olunması səviyyəsi ilə ölkədə makroiqtisadi və makromaliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsini qiymətləndirmək olar. Sığorta şirkətlərinin məhsuldar fəaliyyəti maliyyə xidmətləri bazarının intensivliyi ilə yanaşı, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində mövcud yanaşmaların səmərəliliyini artırmaq və fəaliyyət proseslərinin optimallığını təmin etmək, həmçinin də məqsədlərinə çatmaqda müsbət təsirini qeyd etməyə imkan verir.

Ölkənin maliyyə sabitliyini təmin etmək proseslərində sığorta şirkətlərinin rolu danılmazdır və öz maliyyə sabitliyini gücləndirmək son nəticədə sığorta şirkətinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq imkanını formalaşdırır. Ona görə də ölkədə sığorta infrastrukturunu genişləndirmək, sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri dövlətin diqqət mərkəzində saxlamaq, sığorta agentlərinin fəallığını artırmaq, ölkənin sığorta təşkilatlarının beynəlxalq səviyyədə tanınmış reytinq agentlikləri ilə əməkdaşlığını gücləndirmək, müvafiq sertifikatlar almaq, maarifləndirmə tədbirləri keçirmək zəruri məsələlərdəndir. Xüsusilə ənənəvi sığorta xidmətləri ilə yanaşı, yeni sığorta xidmətlərinin formalaşdırılması üçün tədbirlərin görülməsi və bu amillərə əsaslanaraq dövlət tərəfindən sığorta fəaliyyətinin subyektlərinə texniki və informasiya dəstəyinin göstərilməsi dövrün tələblərinə uyğun olaraq nəzərdən keçirilməli və adekvat qərarlar qəbul edilməlidir.

Belə bir vəziyyətdə ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarında risklərin daha sistemli şəkildə araşdırılması və onların sığorta müqavilələri ilə bölüşdürülməsi də daxil olmaqla azaldılması üçün profilaktik tədbirlər görmək mümkün məsələlərdəndir. Sığorta fəaliyyətinin genişləndirilməsi və sığorta xidmətlərinin strukturunun optimal şaxələndirilməsi üçün cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda riskli proseslərin və vəziyyətlərin, gözlənilməz hadisələrin, texnogen qəzaların, habelə əvvəllər qeyd olunan təbii fəlakətlərin və qəzaların mənfi təsiri nəticəsində yaranan zərərlərin bölüşdürülməsində daha səmərəli sığorta mexanizminin formalaşdırılması üçün etibarlı əsas yaradılır.

Sığorta fəaliyyəti subyektlərinin sığorta xidmətlərinə marağının artırılmasında və cəlbediciliyinin yüksəldilməsində rəqabət qabiliyyətinin artırılması, reytinqlərinin qiymətləndirilməsi və bunun müvafiq reytinq təşkilatları tərəfindən təsdiqlənməsi bir tərəfdən sığorta şirkətlərində sığortaya ehtiyacı olanların etibarını artırmağa imkan verərsə, ölkənin sığorta sistemində keyfiyyət dəyişikliklərini təmin edə bilər. Bu halda sığorta təşkilatları müştərilərinin üzləşdiyi müxtəlif növ təhlükəli risklərin daha etibarlı və səmərəli sığortalanmasını təmin edə bilər və belə olduqda müştəri məmnuniyyəti mühiti formalaşar. Bundan əlavə, sığorta təşkilatlarının maliyyə mənbələrinin çeşidinin genişləndirilməsi, sərəncamında olan aktivlərin maksimum dərəcədə yaxşılaşdırılması və onların dövriyyəyə daha intensiv daxil edilməsi əlavə investisiyaların cəlb edilməsində üstünlük əldə etməyə imkan verəcəkdir.

Bundan əlavə, sığorta şirkətlərinin daha sabit fəaliyyəti üçün gəlirlilik səviyyəsini formalaşdırmağa imkan verən əməliyyat mühitinin yaradılması vacib hesab olunur. Sığorta şirkətlərinin fəaliyyətində gəlirlərinin formalaşması mənbələri vacib amillərdir və onlarla tədbirlər görmək də vacibdir, əgər praktik fəaliyyət nöqteyi-nəzərindən yanaşılsa, sığortaçıların əsas gəlir mənbələrinə aid edilə bilər:

1) sığorta haqlarından alınan məbləğlər;

2) ümumi sığorta əməliyyatlarından müxtəlif gəlir növləri;

3) təkrar sığorta əməliyyatları nəticəsində əldə olunan gəlirlər;

4) sığorta ehtiyatlarında yaranan daxilolmalar;
5) müxtəlif komissiya ödənişləri və bonuslar;
6) sığorta ödənişləri nəticəsində yaranan vəsaitlər;
7) investisiya fəaliyyəti nəticəsində yaranan gəlirlər;
8) debitor və kreditor borclarında meydana çıxan gəlirlər;
9) icarə əməliyyatlarından daxilolmalar;
10) sığorta şirkətinin müxtəlif aktivlərinin satışından yaranan gəlirlər və s.

Təəssüf ki, belə gəlir mənbələrinə baxmayaraq, Azərbaycanda sığorta şirkətlərinin əsas gəliri sığorta haqları hesabına formalaşır və buna görə də ölkəmizdə analoji şirkətlərin gəlirlərinin şaxələndirilməsinə ciddi ehtiyac olduğunu qeyd edirik. Xüsusilə təəssüf doğuran faktlardan biri də odur ki, ölkəmizdə sığorta şirkətlərinin investisiya fəaliyyəti ilə bağlı cəlbedici layihələrin olub-olmadığını söyləmək çətindir. Bu baxımdan sığorta təşkilatlarının investisiya gəliri amilinə diqqət yetirməsi vacibdir və investisiya gəlirlərini sığorta şirkətlərinin əsas gəlir mənbəyinə çevirmək üçün bir strategiya hazırlanmalıdır.

Sığorta şirkətlərinin xərclərinə gəldikdə, burada əsas xərc şirkətin əsas fəaliyyəti üçün tələb olunan xərclərdir və bu, əslində, tələb olunan xərclərdir. Sığorta bazarında möhkəmlənmək, yeni bir müştəri kontingentini öyrənmək və qazanmaq, sığorta bazarının inkişaf istiqamətlərini diqqətlə öyrənmək, eyni zamanda, rəqiblərin davranışlarını öyrənmək və rəqabət üstünlüklərini artırmaq üçün tədbirlər görmək baxımından reklam xərcləri azalır, bir sıra əsas xərclər, habelə sığorta ödənişləri ilə əlaqəli xərclər daha çox diqqət mərkəzində olur. Bütün bu maliyyə cəhətdən ağır əməliyyatlar ədalətli mühasibat fəaliyyətini, qanunvericiliyin ciddi qorunmasını və şəffaflığın təmin edilməsini gündəmə gətirir. Bundan əlavə, sığorta şirkətlərinin fəaliyyətində mövcud normativ aktların qorunması, sığorta xidmətlərinin formalaşdırılması proseslərində bu xidmətlərin dəyərinin optimallaşdırılması və sığorta xidmətlərinin göstərilməsi üçün müqavilələrin hüquqi, iqtisadi və maliyyə baxımından mümkün qədər razılaşdırılması, müqavilə şərtlərinin qorunması və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir amil sığorta subyektinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin göstəricisi kimi ciddi rola malikdir və məlumdur ki, hər hansı bir sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi gəlir əldə etmək və kapitalı artırmaqdır.

Əsas yanaşmalar arasında risklərə məruz qalma nəticəsində yarana biləcək itkiləri nəzərə alaraq sığorta şirkətinin maliyyə nəticələrinin maksimum obyektiv proqnozlaşdırılması, sığorta şirkətinin fəaliyyət strategiyası əsasında görülən işlər nəticəsində yaranan maliyyə nəticələrinin məntiqi nəticələrinin çəkilən xərclərə və bütövlükdə sığorta şirkətlərinin maliyyə nəticələrini əks etdirən nəticələr qrupuna uyğunluğunun təmin edilməsi daxildir.:

1) sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan xərclərin miqdarı;
2) şirkətin gəlirlilik səviyyəsi və bu vəziyyətdə xalis mənfəətin sığorta fəaliyyətinə sərf olunan xərclərə nisbəti;
3) müəyyən bir sığorta növü ilə əlaqəli ödənişlər: burada normaya uyğun olaraq müəyyən edilmiş tariflə alınan sığorta haqlarının faktiki ödənişlərə nisbəti əsas götürülür;
4) qeyri-sığorta fəaliyyətindən yaranan gəlirlər və bunlar arasında cari öhdəliklərin oxşar aktivlərə nisbəti, habelə cari öhdəliklərin pul aktivlərinə nisbəti nəzərə alınır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühüm şərtlər sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi və sığorta bazarının daha sabit işləməsi üçün dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, bu proseslərdə risklərin, iqtisadi və sosial aspektlərin nəzərə alınması, sığorta fəaliyyətinin iqtisadi və sosial nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsidir. Belə bir şəraitdə sığorta fəaliyyəti müxtəlif sahələrin dinamik inkişafının təmin edilməsində və daha məhsuldar əlavə dəyər mənbələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sığorta şirkətlərinin bir neçə sığorta paketi ilə maliyyə və sığorta xidmətləri bazarındakı güclü fəaliyyəti nəticəsində büdcənin xərc hissəsindəki yükü müəyyən dərəcədə azaltmaqla iqtisadi fəallığı səmərəli şəkildə təmin edir və əvvəllər qeyd edildiyi kimi, paylanmada mühüm rol oynayır. Müxtəlif sığorta fəaliyyətləri nəticəsində yaranan zərərlərin ödənilməsi, həmçinin dövlətin maliyyə sisteminin möhkəmlənməsinə, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə müsbət təsir göstərir. Sığorta şirkətləri öz fəaliyyətlərində sığorta xidmətlərinin effektivliyi hesabına sosial risklərin minimuma endirilməsində kifayət qədər mobillik nümayiş etdirməklə yanaşı, sosial institut kimi sığorta bazarının genişlənməsinə də səbəb olurlar. Sığorta şirkətlərinin fəaliyyət sahəsi ilə formalaşan sığorta bazarı, tələb və təklif elementləri ilə formalaşan bir mühitdə, yalnız sığorta xidmətlərinin göstərilməsini təmin etməyən, həm də kifayət qədər strateji əhəmiyyətə malik olan sosial-iqtisadi mühit hesab olunur. Müasir şəraitdə sığorta şirkətlərini daha sabit etmək və sığorta bazarında rəqabət qabiliyyətlərini nümayiş etdirmək üçün bir fəaliyyət strategiyası hazırlamaq, onu ağlabatan və real perspektivə əsaslanan fəaliyyət proqramı kimi qəbul etmək təsirli olardı. Eyni zamanda, sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyi və müxtəlif risklərə qarşı adekvat davranışı çox vacibdir. Bu vəziyyətdə, prinsipcə, maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsi, alternativ maliyyələşdirmə mənbələrinin formalaşdırılması və maliyyə mənbələrindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün əsaslı tədbirlər görülməli və istehsal mexanizmləri tətbiq edilməlidir. Bunun üçün sığorta şirkətlərinin kadrlarının və rəhbərliyinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, risklərin idarə edilməsi sahəsində onların yeni biliklərə yiyələnməsi, həmçinin yüksək texnologiyalarla, ilk növbədə, rəqəmsal texnologiyalarla işləmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlər görülməlidir.

Azərbaycanda sığorta şirkətlərinin fəallığının artırılmasında sığorta xidmətləri və sığorta növləri ilə bağlı vergi güzəştləri və vergi tənzimlənməsinin rolunu da qeyd etmək lazımdır. Bu istiqamətdə görülən tədbirlər və tətbiq olunan güzəştlər sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün əlavə potensial yaradır. Məsələn, gəlir vergisi üzrə alınan sığorta ödənişləri vergisiz gəlirlərə aid edilmişdir və burada istisna olaraq bu sığorta hadisəsi üzrə zərərə aid edilən məbləğ nəzərə alınmır. Bundan əlavə, sığorta fəaliyyətinin subyektləri, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq qüvvədə olan normalara uyğun olaraq maliyyə mənbələrini gəlirdən çıxılmaqla ehtiyat sığorta fondlarına yönəl-dəcəklər və şübhəsiz ki, belə bir güzəştin olması sığorta təşkilatının daha etibarlı və səmərəli fəaliyyəti üçün vacib şərtlərdən biridir. Digər bir fayda sığorta hadisəsi baş verdikdə sığortalı və faydalanan şəxsin həyatına və əmlakına dəymiş ziyanı ödəmək üçün fiziki şəxslərin gəlir vergisi və pul vəsaitləri, habelə məcburi və könüllü sığorta haqları, həyat sığortası ilə əlaqəli sığorta haqları və işəgötürən hüquqi şəxslərin pensiya təminatı ilə əlaqədardır.

Dünya bankının hazırladığı “Doing Business” hesabatında Azərbaycanın sığorta

sahəsində gördüyü tədbirlər müsbət işıqlandırılıb. Məsələn, sosial sığorta ayırmaları üzrə hesabatların və ödənişlərin elektron formada təşkili ilə bağlı görülən işlər müsbət qiymətləndirilib. Təsadüfi deyildir ki, son illərdə dövlət sosial-sığorta haqlarının ödənişi və hesabat sistemi tam olaraq avtomatlaşdırılmışdır və nəticədə il ərzində sosial sığorta ayırmalarına dair hesabatların başa çatdırılaraq ödənilməsinə ayrılan vaxt 78 saat qiymətləndirilməklə, 19 saat aşağı salınmış və ödənişlərin sayı isə 11 vahid ixtisar olunaraq 1 vahid qəbul olunmuşdur. Beləliklə, sosial-sığorta sahəsində elektron texnologiyaların tətbiqi və real istifadəsi kifayət qədər dərinləşmişdir, bunlar isə öz növbəsində, vətəndaşların məmnunluğuna, məmur vətəndaş təmaslarının minimuma endirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə qoyuluş olduqca vacibdir, çünki sığorta sisteminin rəqəmsallaşması proseslərinin sürətləndirilməsi xidmət keyfiyyətinin artmasına və operativliyinin təmin olunmasına böyük imkanlar formalaşdırır. Bundan əlavə, bu sığorta xidmətlərinin əlçatanlıq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Eyni zamanda, sığorta bazarı iştirakçılarının, o cümlədən sığorta şirkətlərinin sığortalılarla qarşılıqlı maraqlarının qorunması və onlarla əlaqədar sığorta şirkətləri üçün zəruri olan maliyyə resurslarının və resurs bazasının yaradılması, investisiya fəaliyyətinin təmin edilməsi idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini və dövrün çağırışlarına uyğun yenilənməsini tələb edir. Digər vacib məsələ sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsində tarif və qiymət siyasətinin tarazlaşdırılması, çevik sığorta növlərinin və sığorta modellərinin tətbiqinin genişləndirilməsi, nəticədə sığorta xidmətlərinin əlçatanlığının artırılması və sığorta xidmətlərinin strukturunun şaxələndirilməsidir.

İbrahimov Vüqar Natiq oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: ibrahimovvuqar042@mail.ru

BANK FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Hal-hazırda bankların maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ölkəmizin Mərkəzi Bankı (MB) tərəfindən hazırlanmış və təsdiq edilmiş bankın maliyyə vəziyyətinin bu və ya digər aspektini xarakterizə edən xüsusi hesabat formalarının köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi vəziyyəti qiymətləndirmək üçün Azərbaycan MB tərəfindən iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi əsasında bankların təsnifatı təsdiq olunmuş və istifadə olunur. Bankın fəaliyyəti nəticəsində mənfəət əldə edilməsi bankın yalnız əsas məqsədlərindən biridir. Reytinqlərin köməyi ilə bankın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi problemlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- bank fəaliyyətinin ən müxtəlif aspektlərinin nəzərə almalı olduğu inteqral göstəricinin alınması mürəkkəbliyi;
- bal qiymətləndirmələri kəmiyyətlərinin subyektivizmi;
- hər bir metodikada kriterial kəmiyyət verilən ixtiyari göstəricilər dəsti. Bu, müxtəlif metodoloji yanaşmaların tətbiqi ilə qiymətləndirilən bankları müqayisə etməyə imkan vermir;
- Azərbaycan reytinq şirkətlərində geniş analitik alətlərin olmaması, bunun isti-

fadəsi bankın fəaliyyətini obyektiv və dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir.

Reytinqlərin hazırlanmasında istifadə edilən təhlil metodları bir-birindən fərqlənə bilər. Maliyyə hesabatı bankın fəaliyyəti haqqında əsas informasiya mənbəyi kimi istifadə olunmasına baxmayaraq, reytinq agentlikləri tez-tez bir-birinə ziddiyyətli qiymətləndirmə nəticələr verir. Eyni zamanda, reytinq sistemləri bank sektorunda işlərin cari vəziyyətini qiymətləndirməyə, problemli bankları müəyyən etməyə imkan verir. Bununla yanaşı, reytinqin verilməsi sistemi statikdir, çünki müəyyən müddət dövrünə alınmış məlumatlara əsaslanır. Uzaq monitorinqdən istifadə qiymətləndirmələrin statikliyini azaldır, lakin yerlərdə yoxlamalar olmadıqda məlumatların düzgünlüyü azalır.

Əsas kimi istifadə olunan qiymətləndirmə metodikasının originalı Azərbaycan Mərkəzi Bankının metodologiyasına uyğun olaraq qurulmuş bank və onun fəaliyyət mühiti haqqında analitik və sistemdənkənar informasiyanın böyük həcmi əsasında ekspert sistemi şəklində səmərəli işləyir, bankın vəziyyətinin xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin formal hissəsi isə kiçikdir və əhəmiyyətli rol oynamır.

Hələ də indiyə qədər Azərbaycanın bank sistemi həm mütləq, həm də nisbi göstəricilərə görə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin səviyyəsindən xeyli geri qalır. Hələ də sürətlə artan Azərbaycan iqtisadiyyatının tələbatı kifayət dərəcədə ödənilmir. Belə ki, Azərbaycanda bankların kapitalının ÜDM-ə nisbəti 4,6% təşkil edir ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 3-7 dəfə azdır. Müəssisələrin kreditlərinin ÜDM-ə nisbəti 18% olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ABŞ-da bu göstərici 40%, Yaponiyada 64%-ə bərabərdir. Bank aktivlərinin ÜDM-də payı göstəricisinə görə, Azərbaycan həmin ölkələrdən 7-10 dəfə geri qalır.

Rəsmi məlumatlara görə, hazırda Azərbaycanda bank kreditlərinin orta faiz dərəcəsi milli valyutada 16%, xarici valyutada isə 17% təşkil edir. Biznes kreditləri 20-25%, istehlak kreditləri isə 20-30% civarındadır. Bəzi hallarda istehlak kreditlərinin faiz dərəcələri 36%-ə çatır. Xarici ölkələrin kredit bazarının təhlili ölkədəki faiz dərəcələrinin yüksək olduğunu sübut edir. Məsələn, Avropa Birliyi ölkələrində istehlak krediti orta hesabla 7-8%-ə verilir. Almaniya, Lüksemburq, Finlandiya, Belçika və Fransada faiz dərəcələri müddətindən asılı olaraq 2-7% təşkil edir. ABŞ-da bu göstərici 5%-dən çox deyil.

Bank təşkilatının maliyyə təminatı dövlətin və bank sektorunun təhlükəsizliyinin, həmçinin bütövlükdə dövlətin maliyyə təminatının tərkib hissəsidir. Bankın yüksək maliyyə təminatına yiyələnməsi zərurəti mürəkkəb maliyyə böhranı zamanı müflisləşən bankların sayının sürətlə artması, onun təmin edilməsinin tədqiqat və metodoloji əsaslarının yaradılması və dərinləşdirilməsilə sıx tərzdə bağlıdır.

Bank sektorunun inkişafının hazırkı mərhələsində arzuolunmaz neqativ tendensiya potensial əmanətçilərin bank institutlarına inamının azaldığını, eləcə də borcalanlar üçün kredit resurslarını müşayiət edən makroiqtisadi problemləri ortaya qoyur. Böyük siyasi risklər, xarici iqtisadi siyasətdə qeyri-sabitlik, məbləğin artması fonunda ölkəmizin iqtisadi və maliyyə təhlükəsizliyinin, onun bank sisteminin, eləcə də müxtəlif bank qurumlarının dövlət borcunun və dünya kreditlərindən asılılığın əlçatan olması məsələləri getdikcə aktuallaşır.

Sinkey digər aspektdən isə bank fəaliyyətinin təmin edilməsi məsələlərinə diqqət yetirmişdir. Müəllif bank təhlükəsizlik sistemlərinin komponentlərini vurğulayır və onları geniş şəkildə təhlil edir. O, fərqli bank qurumunun qarşılaşa biləcəyi problem-

lərə xüsusi önəm verir. [5].

O.Kovalenko ölkənin maliyyə təhlükəsizliyi sisteminə təsir etmək gücünə malik olan institusional komponentləri və amilləri dəqiq vurğulamışdır. O tövsiyə edir ki, bu sahədə problemlərin həllində şəffaflıq prinsiplərinə, dövlətin və biznesin maraqlarının tarazlığına ciddi əməl edilməlidir. Hesablama antiböhran tədbirlərindən biri hesab edilən maliyyə-stress indeksi ideyasını nəzərə alır, çünki bu üsul maliyyə sistemində böhran hadisələrinin baş verməsini birbaşa izləməyə kömək edir [6].

Bankın fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi göstəricilərinə müxtəlif yanaşmaları təhlil edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, səmərəliliyin müəyyən edilməsində daha çox kapitalın rentabelliyi, aktivlərin rentabelliyi, bankın faiz və qeyri-faiz marjası göstəricilərindən istifadə olunur.

Müasir durumda mənfəətə yiyələnməyə can atan istənilən kommersiya bankı müştəriyə yönəlməlidir. Fikrimizi daha aydın ifadə etsək, müştərinin tam tərzdə məhsul və xidmətlərə duyduğu ehtiyac fərdi yanaşmadan faydalanaraq və bankda aydınlaşdırılmış bəlli müştəri, onun cəlbi prosesi, saxlanması və onların sayının artırılmasının keyfiyyətli həll olunduğu xüsusi qarşılıqlı təsir alqoritmilə ödənilir. Hal-hazırkı durumda da respublikanın kommersiya banklarında bankın məhsulyönümlü inkişaf strategiyası daha əhatəli müstəvidə yayılmışdır. O özündə bank menec-mentinin elə bir modelini ehtiva edir ki, burada təşkilati vahidlər təşkilati strukturda, bir növ, bank məhsullarının satışlarında iştirak prinsipi boyunca birləşdirilir. Bu vaxt istənilən biznes vahidinin məhsul qrupları unikal formada özün nümayiş etdirməklə, heç də üst-üstə düşmür.

Azərbaycan banklarında baş verən prosesləri keyfiyyət və kəmiyyət baxımından kifayət qədər dəqiq təsvir etməyə, sınaqdan çıxmış və yüksək effektivli göstəricilər sisteminin bankın aktual problemlərinin həllində istifadə etməyə imkan verən nəzəri baza və müvafiq analitik alətlər hələ ki, bu vaxta qədər Azərbaycanda formalaşmamışdır. Eyni zamanda, hazırda milli metodikalarda tətbiq olunan göstərici-lərin sistemlərinin yaradılmasına üç yanaşma daha geniş yayılmışdır:

- xarici göstəricilər sistemlərinə uyğunlaşma;
- bank fəaliyyətinin sadə iqtisadi modelləri əsasında bankın fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin ekspres-təhlili sistemlərinin işlənib hazırlanması;
- iqtisadi proseslərin statistik metodlarla qiymətləndirilməsi.

Bankın ayrı-ayrı istiqamətlərinin işinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə bu bölmələr tərəfindən bank məhsullarının reallaşdırılmasından və bankın müştərilərinə xidmət göstərilməsindən əldə edilən maliyyə nəticələrini əks etdirir. Bununla əlaqədar olaraq bankın müştərilərlə qarşılıqlı təsir səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının işlənib hazırlanmasına zərurət yaranır. Bankın və müştərilərin qarşılıqlı təsir səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası bank strateji menecmentinin zəif tərəflərini aşkar etməyə və bununla da əsas məqsədin – riskin və maliyyə sabitliyinin məqbul səviyyədə saxlanılması şərti ilə maksimum mənfəətin əldə edilməsi üçün onun menecment sisteminin təkmilləşdirilməsinə imkan verəcəkdir .

Kommersiya banklarının kredit portfelinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə təklif olunan tədbirlər ümumən aşağıdakıları nəzərdə tutur: kredit portfelinin optimallaşdırılması (diversifikasiyanın köməyi ilə, kredit portfelinin optimallaşdırılması modellərinin vasitəsilə), eləcə də kredit portfeli risklərinin və konkret borcalanın

risklərinin azaldılması metodları kimi kredit portfeli risklərinin azaldılması ehtiyatları. Hesab edirik ki, dünya və Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı qeyri-sabitliyi şəraitində ideal şəkildə hazırlanmış optimal kredit portfelini yaratmaq mümkün deyil, lakin kredit portfelinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan tədbirlər kommersiya banklarına bankın kredit siyasətinin hədəflərinə çatmaq məqsədilə qəbul edilmiş riskləri azaltmağa imkan verəcəkdir.

Hələ də indiyə qədər Azərbaycanın bank sistemi həm mütləq, həm də nisbi göstəricilərə görə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin səviyyəsindən xeyli geri qalır. Belə ki, sürətlə inkişaf edən ölkə iqtisadiyyatının tələbatı kifayət dərəcədə ödənilmir, Azərbaycanda bankların kapitalının ÜDM-ə nisbəti 4,6% təşkil edir ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 3-7 dəfə azdır. Müəssisələrin kreditlərinin ÜDM-ə nisbəti 18% olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ABŞ-da bu göstərici 40%, Yaponiyada 64%-ə bərabərdir. Bank aktivlərinin ÜDM-də payı göstəricisinə görə, Azərbaycan həmin ölkələrdən 7-10 dəfə geri qalır.

Tərəfimizdən Azərbaycan Banklar Assosiasiyası tərəfindən hazırlamış “2016-2020-ci illər üzrə Strateji Plan” əsasında müştəriyönümlülüyün bank menecmentinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsirinin tədqiqi çərçivəsində Azərbaycanın bank sisteminin menecmentinin inkişaf strategiyasının GZİT (SWOT) təhlili aparılmışdır. Bütün bu aparılmış GZİT (SWOT) təhlilinin nəticələri əsasında aşağıdakı strateji hədəflər müəyyən edilmişdir:

1. Müştərilərlə əlaqələrin daha da genişləndirilməsi.

2. İnstitusional bazanın və infrastukturun müasir beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.

3. Qanunverici, icraedici və məhkəmə orqanları ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

4. Yerli biznes qurumları və ictimai birliklərlə əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

5. Beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi və təcrübə mübadiləsi.

6. Bank sektoru üçün peşəkar kadr hazırlığının genişləndirilməsi. Əsas məqsəd Azərbaycanın bank sektorunu post-neft dövründə dayanıqlı iqtisadi inkişafın başlıca maliyyə təminatçısına çevirməkdir.

Şübhəsiz ki, bu müasir mərhələdə bankların öz işini bütövlükdə və ayrı-ayrılıqda özünəməxsus şəkildə qurması ümumi hədəflərə çatmaqda əsas amil olacaqdır. Bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin mövcud qiymətləndirmə metodlarını tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəldik ki, bankın və bank menecmentinin fəaliyyətinin effektivliyini müəyyən etməkdən ötrü əmsalın təhlili və kompleks göstəricilər sisteminin təhlili metodlarından istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Bankçılıq baxımından ən mühüm inkişaflardan biri rəqabət strukturunun dəyişməsidir. Bankın fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün də həm tətbiqi məqsədləri və həm də onların hesablama metodikası ilə fərqlənən müxtəlif gəlirlilik göstəriciləri tətbiq edilir. Bəzi hallarda bankın fəaliyyətinin səmərəliliyini nümumiləşdirilməsi meyarı kimi yararlana bilən göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi və əsaslandırılması problemi meydana çıxır.

Bizim fikrimizcə, bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin ümumiləşdirilmiş meyarlarının mövcudluğu maliyyə durumunun bütöv təsvirini yaratmağa və strateji inkişaf istiqamətlərini xarakterizə etməyə zəmin formalaşdırır. Səmərəliliyi

qiymətləndirərkən bank fəaliyyətinin və qəbul olunan idarəetmə qərarlarının nəticəliliyini xarakterizə edən mütləq və nisbi göstəricilərin məcmusunu nəzərdən keçirmək hədəfəyöndür.

Rəqəmsallaşma və texnologiyanın inkişafı maliyyə xidmətlərinə çıxışı asanlaşdırır. Rəqəmsallaşma və texnologiya həm də maliyyə xidmətlərinin keyfiyyətini artırır və bu xidmətlərin qiymətlərini ucuzlaşdırır. Yeni nəsil, rəqəmsal xidmətlər təklif edən firmalar bankların rəqiblərinə çevrilərək bank sektorunun oliqopolist bazarını çevirməyə başladılar. Banklarda rəqəmsallaşmanın digər üstünlüyü həm qurumlar, həm də müştərilər üçün yeni ödəniş vasitələri və nağdsız əməliyyatlar vasitəsilə xərclərə qənaət etməkdir.

Rəqəmsal bankçılığın başlıca üstünlükləri ənənəvi bankçılıqdan daha münasib qiymətə xidmətlər təqdim etməsi, banklara yeni məhsul və xidmətlər təklifi hədəfi ilə daha artıq imkanlar təqdim etməsi və onlara müştəri məlumatlarını asanlıqla toplamasına və beləliklə də, müştərilərin bu məlumatlardan istifadə etməsinə şərait yaratmasıdır. Bundan əlavə, banklar bu məlumatlarla əməliyyat risklərini azaldır. Rəqəmsal bankçılıq xidmətlərinə daxil olmaq asandır və hətta yerləri dəyişsəniz belə, 24/7 xidmətini əldə edə bilərsiniz. Son nöqtə olaraq rəqəmsal bankçılıq müştəri məmnuniyyətini, loyallığı və gəlirliliyi artırmaq potensialına malikdir. Pandemiyanın ortasında rəqəmsal yeniliklər artıq öz dəyərini göstərdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1.Bağırov M.M. (2003), Banklar və bank əməliyyatları. Ali məktəblərdən ötrü dərslik. Bakı, Nurlan, 2003, 512 s.

2. Abbasov S.A. Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri (Monoqrafiya). Bakı, Elm və Təhsil, 2009. – 288 s.

3. Ефимова О.В., Мельник М.В. Анализ финансовой отчетности: Учебное пособие. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2006. – 408 с.

4. Щербакова Г.Н. Анализ и оценка банковской деятельности (на основе отчетности, составляемой по российским и международным стандартам). – М.: Вершина, 2007. – 464 с.

Hüseynzadə Aqil Hüseyn oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

RƏQƏMSALLIQ ŞƏRAİTİNDƏ SIĞORTA ŞİRKƏTLƏRININ ELEKTRON XİDMƏTLƏRİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ

Qlobal risklərin çoxaldığı, təhdidlərin artdığı bir dövrdə sığorta sisteminin fəaliyyətinin adekvatlığının təmin olunması, müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi, tələb olunan mexanizmlərin və fəaliyyət alətlərinin işlənərək sığorta sisteminə daxil edilməsi, sığorta fəaliyyətinin spesifik cəhətlərindən yanaşmaqla zəruri tədbirlərin görülməsi diqqəti cəlb edir. Bunlar kifayət qədər mürəkkəb məsələlərdir,

son qlobal dünya maliyyə böhranının neqativ nəticələri və dünya maliyyə bazarının əhəmiyyətli şəkildə silkələnməsi amili nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən, dünya maliyyə bazarının əksər seqmentlərinin, o cümlədən sığorta bazarının fəaliyyətində ciddi çətinliklər yaranmışdır. Bu məsələlər 2020-ci ilin əvvəlindən başlayaraq dünyanı bürüyən COVİD-19 pandemiyasının yaratdığı yeni mürəkkəb şəraitlə əlaqədar olaraq daha kəskin xarakter almışdır.

Qeyd olunan iki qlobal problemin əsas nəticələrindən biri kimi də sığorta yığımlarının azalması müqabilində sığorta ödənişlərinin çoxalması tendensiyasıdır və bu tendensiya, fikrimizcə, sığorta ödənişi tələb edən hadisələrin həddindən çox olması ilə bağlı olmuşdur. Məlumdur ki, dünya təcrübəsində sığorta şirkətləri heç də yığdıqları sığorta haqlarının əhəmiyyətli hissəsini sığorta ödənişlərinə yönəltmirlər və hesab edirik ki, onlar buna həm də maraqlı deyillər. Məsələ burasındadır ki, sığorta şirkətləri qlobal riskləri və gözlənilməz fors-major halları nəzərə alaraq, toplanılan sığorta haqlarının müəyyən hissəsini yığıma göndərir və eyni zamanda, cəlbedici investisiya layihələrində iştirak edir. Amma, bunların açıqlıq və şəffaflıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, toplanılan sığorta haqları ilə ödənilən sığortanın məbləği arasındaki optimal nisbətin qorunması məsələsi həll olunmamış qalır. Bu baxımdan müasir rəqəmsallıq mühitində sığorta şirkətlərinin elektron xidmətlərinin genişlən-dirilməsi mühüm aktuallıq kəsb edir. Müasir qlobal çağırışlar da bunu tələb edir. Bu problem, demək olar ki, bütün ölkələrdə diskussiya mövzusudur, amma etiraf edək ki, ölkəmizdə sığorta xidmətlərinə tələbatı və marağı olan fiziki və hüquqi şəxslər, eləcə də sadə insanlar arasında bu məsələ daha çox müzakirə olunandır. Sığorta şirkətləri əl-də etdikləri sığorta haqlarının, eyni zamanda ödəniş hadisələrinin sənədləşdirilməsində qeyri-müəyyənlik halları çox olaraq qalır və bu sahədə elektron xidmətlərin tətbiqi məsələsi hələ ki, açıq qalmaqdadır.

Qeyd olunanlar konteksində neçə edilməlidir ki, müasir dövrdə ölkənin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olan sığorta sisteminin rəqəmsallaşdırılması, sığorta bazarının sağlam mexanizmlər əsasında inkişaf etdirilməsi, bununla əlaqədar sığorta şirkətləri və sığorta olunanlar arasında etimadın formalaşması mexanizmində insan amilindən az istifadə edilsin və elektron xidmətlərin formalaşması prosesi gücləndirilsin. Hesab edirik ki, bunun üçün sığorta sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf prioritetlərinə və hədəflərinə adekvat olan rəqəmsallaşma bazasının yaradılması, elektron xidmətlərinin genişləndirilməsi üzrə institusional tədbirlərin görülməsi və maksimum səmərəli, həm də təkmilləşdirilmiş proqramlaşma mexanizminin formalaşdılması və üslubların müəyyənləşdirilməsi təmin olunmalıdır.

Biz belə bir fikirdəyik ki, sığortanın elektron xidmətləri vasitəsilə reallaşdırdığı ən mühüm iqtisadi elementlər və funksiyalar məhz bu istiqamətlərdədir və eyni zamanda, bunlara əlavə olaraq robotlaşmanı da əlavə etmək mümkündür. Sığorta fəaliyyəti sahələrində fiziki və hüquqi şəxslərin üzləşdikləri risklərdən onların qorunması üçün tədbirlərin reallaşdırılması, sığorta müqavilələrinin bağlanması və s. bu müstəvidə də elektron xidmətlərin genişləndirilməsi diqqət çəkir. Eyni zamanda, bütün fəaliyyət istiqamətləri üzrə riskli halların ön plana çıxarılması son nəticədə həmin fəaliyyət istiqamətləri üzrə risklərin idarə olunmasında və sığorta fəaliyyətinin səmərə-

liliyinin artırılmasında da bu xidmətlərin rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Bundan əlavə, hesab edirik ki, sığorta fəaliyyətinin mexanizmlərinin hazırki, dövrün risklərinə və çağırışlarına uyğun şəkildə yenilənməsi, ən azından maksimum rəqəmsallaşması və bununla bağlı adekvat tədbirlərin görülməsi həll olunmalıdır. Sığorta şirkətləri maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunması və onların investisiyalara yönəldilməsi məsələlərinə, yönəldilən investisiyaların strukturunun diversifikasiyalaşdırılması problemlərinə daha çox diqqət ayırmalıdır. Bu amillər bilavasitə sığorta fəaliyyəti subyektlərinin maliyyə sabitliyi, onların sığorta portfelinin optimallığı ilə bağlıdır və bu tipli məsələlərin həlli prosesini də elektronlaşdırmaq mümkündür.

Bütün bu funksiyaların səmərəliliyi və məhsuldarlığı sayəsində sığorta fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının yeni artım mənbələrinin formalaşdırılmasında və ÜDM-in həcminin artırılmasında müəyyən töhfələr verir. Bu sırada əsas göstəricilər kimi sığortanın ölkə ÜDM-ində payı, adambaşına düşən sığorta ödənişlərinin həcmi vacib hesab olunur və əslində, həmin göstəricilər əsasında ölkənin sığorta sisteminin dayanıqlılığını və səmərəliliyini, eyni zamanda, sığorta şirkətlərinin fəallığını elektronlaşdırma vasitələri ilə müəyyən etmək mümkündür.

Sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı metodoloji yanaşmaların müəyyənləşdirilməsi və xüsusiyyətlərin dərindən öyrənilməsi hesabına ölkədə ümumilikdə sığorta sisteminin strateji əhəmiyyətinin daha dərindən dərk olunmasına və konseptual yanaşmaların formalaşdırılmasına, dövlət sığorta siyasətinin optimallığının yüksəldilməsinə və tətbiq olunan sığorta fəaliyyəti alətlərinin işləkliyinə əlavə imkanlar yaradar. Dövlət tərəfindən sığorta fəaliyyətinin tənzimlənməsi metodları və zəruri tədbirlərin görülməsi, makromaliyyə effektinə malik fəaliyyət mexanizmlərinin işlənməsi, sığorta bazarı iştirakçılarının maraqlarının diqqətdə saxlanılması prosesində də elektron xidmətlərin tətbiqi mümkündür.

Metodoloji baxımdan sığorta şirkətlərinin elektron xidmətlərinin genişləndirilməsinə əsasən iki formada yanaşma daha çox diqqət çəkir:

1) birbaşa müdaxilə vasitəsilə elektron xidmətlərinin genişləndirilməsi;

2) sığorta sisteminin səmərəliliyinə təsir göstərilməsi məqsədi ilə rəqəmsal mühitin yaradılması.

Məlumdur ki, sığorta biznesinin genişlənməsi nəticəsində bir tərəfdən iqtisadi fəallıq artır, digər tərəfdən isə əlavə dəyər mənbələri yaradılır, bundan əlavə sığortanın multiplikativ elementləri aidiyyətli sosial-iqtisadi sahələrin fəaliyyətinə, müxtəlif problemlərin həllinə müsbət təsir göstərməklə daha səmərəli fəaliyyət məkanı formalaşdırır. Hesab edirik ki, dövlət bu amilləri nəzərə alaraq, sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması, onların maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi üçün tədbirlərin görülməsi, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin işlənilməsi faydalı ola bilərdi. Bu qəbildən olan tədbirlərin elektronlaşdırılması məqsədi ilə bir sıra işlər görülməlidir:

1) sığorta sistemində elektron xidmətlərinin genişləndirilməsi sahəsində qanunvericilik bazasının optimallaşdırılması;

2) sığorta şirkətlərinin və təşkilatlarınının prioritet rəqəmsallaşma layihələrində iştirakının dəstəklənməsi;

3) mühüm dövlət əhəmiyyəti kəsb edən sahələrin sığortalanması üzrə məqsədli

sığorta paketlərinin hazırlanması prosesində elektron xidmətlərin yaradılması.

Sığortanın müxtəlif səpkili və faydalı funksiyalarından məhsuldar istifadə olunmasında dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının, o cümlədən dövlət strukturları ilə sığorta şirkətləri arasında əlaqələrin və əməkdaşlığın müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə tənzimlənməsi prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Bu halda sığorta fəaliyyətindən daha yaxşı nəticələr əldə etmək və xüsusilə onun investisiyalaşdırma funksiyasının reallaşdırılmasında rəqəmsallaşma ilə əlaqədar real addımlar atmaq mümkündür.

Sığorta maliyyə sisteminin mühüm seqmentlərindən biri kimi elektron xidmətlərin tətbiqində maksimum optimal və işlək metodoloji yanaşmaları tələb edir. Fikrimizcə, sığortanın mümkün fəaliyyət funksiyalarının iqtisadi proseslərdə, xüsusilə maliyyə sistemində rolunun obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi və nəzərə alınması təmin edilməli, bunun üçün zəruri mexanizmlər və metodikalar işlənməlidir. Biz də bu fikrə üstünlük veririk ki, sığorta bazarı, əslində, maliyyə bazarının mühüm seqmentlərindən biridir və maliyyə axınlarının, həmçinin investisiya axınlarının təhlükəsiz şəkildə hərəkətinin sığortalanması hesabına əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirir. Digər tərəfdən, sahibkarlıq və biznes subyektləri yeni məhsulların, brendlərin yaradılması, innovasiyaların işlənməsi, mənimsənilməsi və tətbiqi istiqamətində layihələrə daha cəsarətli və qətiyyətli olaraq maraq göstərir, yeni innovasiya-investisiya layihələri hazırlayır və reallaşdırırlar, yəni bu qəbildən olan iqtisadi fəaliyyət subyektləri, müəyyən mənada, mümkün risklərdən sığortalanmış olur, müdafiə mexanizmi əldə edir. Bu proseslərdə sığorta müqavilələrinin bağlanması, sığorta xidmətləri üçün ödənişlərin edilməsi, başqa sözlə, sığorta məqsədi ilə vəsaitin ayrılması özünü doğruldan və gələcək uğurlara hesablanmış addımlar kimi qiymətləndirilə bilər və bu istiqamətdə rəqəmsallaşdırma və elektronlaşdırma olduqca vacibdir.

Sığorta sisteminin metodoloji yanaşmalarında konkretlilik və tətbiq olunan mexanizmlərin istifadə qaydalarının aydınlığı, sadəliyi, bürokratiyadan uzaq olması vacib şərtlərdəndir. Belə olduğu təqdirdə elektron xidmətlərdən fəal şəkildə istifadə edilməsi, mühitinin formalaşdırılması mümkündür və sığorta xidmətləri əlçatanlığını təmin etmək olar. Digər tərəfdən sığorta sisteminin institusional inkişaf etdirilməsi sığorta fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərə nəzarət sisteminin funksiyalarının optimal olaraq müəyyənləşdirilməsi, iqtisadi-hüquqi mexanizmlərin işlənməsi, son nəticədə sığorta fəaliyyəti subyektlərinin fəallığının təmin olunması tədbirlərinin sistemli və ardıcıl olaraq rəqəmsallaşdırılması məqsədəmüvafiqdir.

Əksər ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da sığorta sisteminin inkişafına mane olan əsas amillərdən biri kimi sığorta xidmətləri bazarında inhisarçılaq tendensiyasının dərindən araşdırılması və bunun qarşısının alınması vacib şərtlərdəndir. Əks təqdirdə sığorta xidmətləri bazarının fəallığından və müxtəlif sığorta şirkətlərinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsindən söhbət gedə bilməz və bunlarla bağlı dövlət sığorta nəzarəti mexanizmləri maksimum şəffaflıq və obyektivlik nümayiş etdirməlidir. Bunlarla bərabər, ölkənin sığorta sisteminin inkişafında müvafiq infrastruktur potensialının yaradılması və maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi, müasir yüksək informasiya texnologiyalarından istifadənin genişləndirilməsi, əsas etibarı ilə rəqəmsal texnologiyalardan istifadəyə üstünlük verilməsi mühüm məsələlərdir və bunların ardıcıl şəkildə

həyata keçirilməsi tələb olunur. Məlumdur ki, iqtisadi subyektlərin fəaliyyətində səmərəlilik prinsipi strateji əhəmiyyət kəsb edir və hər bir firma, şirkət, müəssisə öz fəaliyyətində daha çox gəlir əldə etmək və uğurlu nəticələr qazanmaq strategiyalarına malikdir. Amma bütün bunlar kifayət qədər riskli əməliyyatların həyata keçirilməsini şərtləndirir və bu proseslərdə sığorta mexanizmindən adekvat olaraq istifadə olunması və düzgün sığorta fəaliyyəti konsepsiyasının işlənməsi, ardıcıl olaraq reallaşdırılması tələb olunur. Bu proseslərdə həm də təkcə iqtisadi subyektlərin marağı yox, eyni zamanda, dövlətin iqtisadi gücünün artırılması, yeni iqtisadi artım mənbələrinin yaradılması, insanların iş yerləri ilə təminatı problemlərinin həll olunması və gəlir mənbələrinin formalaşdırılması ilə bağlı prioritet vəzifələr diqqət mərkəzində saxlanılır, yəni həmin məsələlərin həllində sığorta bu və ya digər formada iştirak edir, səmərə verir. Odur ki, sığorta şirkətlərinin daha məhsuldar və səmərəli fəaliyyət göstərmələri məqsədi ilə maliyyə bazarının digər fəaliyyət istiqamətləri ilə yanaşı, sığorta seqmentinin bazar konyunkturasının ciddi şəkildə nəzərə alınması, bazara çıxarılan sığorta xidmətlərinin adekvatlığı və keyfiyyət göstəriciləri xüsusi olaraq nəzarətdə saxlanılmalıdır. Bu proseslərdə idarəetmə mexanizmləri və alətləri imkan verməlidir ki, sığorta haqlarının toplanması üzrə dinamikliyi qorumaq mümkün olsun və bunun üçün müştəri kontingenti ilə geniş iş aparılmalı, potensial sığorta olunanların dairəsi müəyyənləşdirilməli, maarifləndirmə tədbirləri görülməli və sığorta fəaliyyəti subyektinə inamın artırılması təmin olunmaldır. Sığorta fəaliyyəti subyektləri ilə sığorta olunanlar arasında öhdəliklərin optimal olaraq bölüşdürlməsi və həmin öhdəliklərə müqavilədə nəzərdə tutulmuş səviyyədə əməl edilməsi kimi amillər maksimum dəyərləndirilməlidir.

Hazırda müasir texnologiyalar əsasında təkmilləşdirilən elektron xidmətlər və rəqəmsal mexanizmlər inqilabi dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır və göstərilən xidmətlərin şəffaflığının təmin olunması baxımından, eyni zamanda, rahat şəkildə bu xidmətlərdən yararlanmaq nöqteyi-nəzərindən imkanlar xeyli yüksək qiymətləndirilir. Buna görə də sığorta xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və sığorta fəaliyyəti subyekt-lərinin müştəriyönümlü fəaliyyət strategiyası modelinin işlənməsi, həm də tətbiq olunması vaxtının çatdığı qənaətindəyik. Düzdür, COVİD – 19 pandemiyası dövründə distant formasında və ya internet üzərindən müəyyən xidmətlərin göstərilməsi obyektiv reallığa çevrilmişdir və bu cür mexanizmlərnin tətbiqi sığorta sistemində də istisna təşkil etməmişdir. Müştəri ilə təmasların minimuma endirilməsi şərti ilə sığorta xidmətlərinin göstərilməsi, onlayn formasında müqavilələrin imzalanması, ölkəmizdəki praktiki tətbiq olunan mexanizmlər nöqteyi-nəzərdən çıxış etsək, ASAN imza modelindən istifadə etməklə müqavilələrin bağlanılması, elektron bank əməliyyatları ilə ödənişlərin həyata keçirilməsi, POS terminalların, digər ödənişsiz elektron aparatların əlçatanlığının olması, şübhəsiz müxtəlif xidmətlərdən, o cümlədən sığorta xidmətlərindən daha rahat istifadə etməyə əlavə şərait yaratmışdır. Amma, burada müəyyən məsələlər vardır ki, onların üzərində davamlı işlər aparılmalı və tədbirlər görülməlidir. Bir tərəfdən həyata keçirilən tədbirlərin dinamikliyindən və nəticələrindən yanaşsaq, sığorta sistemində müştəri kontingentinin xeyli hissəsi məlumatsızlıq sindromundan çıxa bilməmişlər, yəni əksər sığorta xidmətlərindən ya məlumatsızdırlar, yaxud sığorta şirkətlərinə əvvəldə bildirdiyimiz kimi inanmaq fikirləri yoxdur. Başqa bir amil isə bu müştərilərin heç də az olmayan hissəsinin rəqəmsal texnologiyalarla davranış qabiliy-

yətinin və təcrübəsinin olmamasıdır, yaxud bunun üçün biliklərinin kifayət etməməsidir. Odur ki, sığorta subyektləri sığorta bazarının əsas tərəfdaşlarından biri olan sığorta edilənlərlə davamlı və sistemli iş aparmalı, sığorta xidmətlərinin bazar tsiklinin maarifləndirilməsi tədbirlərini görməli, məqsədli reklam və marketinq strategiyası işlənməli və həyata keçirilməlidir.

Sığorta xidmətlərinə tələblərlə bağlı bu qeyd olunanlara əlavə olaraq bildirmək istərdik ki, sığorta edənlərlə sığorta olunanlar arasında işgüzar mühitin və münasibətlərin formalaşdırılması da olduqca vacibdir. Belə münasibətlər uzaq perspektiv üçün də əlverişli ola bilər və tərəflərin məmnunluğuna səbəb olar. Digər tərəfdən sığorta xidmətlərinin daha çevik şəkildə müştərilərə təqdim olunması və bu xidmətin əlçatanlığının gücləndirilməsində rəqəmsal texnologiyalar əsaslı üstünlüklər təmin edir. Rəqəmsal yanaşmalar və praktiki alətlər sığorta xidmətlərinin keyfiyyətini dəyişməklə bərabər, həm də ənənəvi sığorta fəaliyyəti mexanizmlərinin əhəmiyyətli səviyyədə təkmilləşdirilməsinə təkan verir. Burada əsas diqqət mümkün risklərin daha optimal öyrənilməsi və proqnozlaşdırılmasına yönəldilir, onlayn sığorta polislərinin verilməsini və eyni zamanda, sığorta hadisələri zamanı disdant tənzimlənməni reallaşdırır. Rəqəmsal texnologiyalar sığorta xidmətlərinin tariflərinin tənzimlənməsində və xərclərin optimallaşdırılmasında da kifayət qədər səmərəlidir.

Sığorta fəaliyyətinin təşkilində yüksək texnologiyaların tətbiqinin genişlən-dirilməsi və rəqəmsal texnologiyalar əsasında sığorta xidmətləri paketinin formalaşdırılaraq maliyyə qiymətləri bazarına çıxarılması ümumi məsrəflərin azaldılmasının yeni mənbəyi, eyni zamanda, müasir metodoloji yanaşmalar kimi ortaya çıxır. Elektron sığorta xidmətlərinin müştərilərə təqdim edilməsi, müqavilə şərtlərinin razılaşdırılması və bağlanılması, əlavə məlumatlandırma və xəbərdarlıq tədbirlərinin həyata keçirilməsi maksimum ucuz başa gəlir və bununla da sığorta tariflərinin optimallaşdırılması mənbələri yaranır. Dünyanın texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində sığorta agenti ilə sığorta olunanlar arasında təmasların, demək olar ki, minimuma endirilməsi və ya tamamilə aradan qaldırılması artıq təəccüb doğurmur və biz bu barədə əvvəldə də göstərmişdik ki, COVİD-19 pandemiyasının yaratdığı yeni şəraitdə bu kimi yanaşmalar və fəaliyyət mexanizmləri günümüzün və dövrümüzün obyektiv reallıqlarına çevrilmişdir. Sığorta sistemi və sığorta fəaliyyəti də bu sırada istisna təşkil etmir və yeni texnologiyalar sığorta edənlərlə sığorta olanlar arasında davranışları, münasibətləri yeni müstəviyə çıxarır. Məsələn Zoom, Teams kimi internet platformalarda, Whatsapp, Facebook, Instagram kimi geniş yayılmış sosial şəbəkələrdə sığorta xidmətləri haqqında onlayn rejimdə məlumatlar yerləşdirilir, tariflər göstərilir, məsləhətlər verilir, bir sözlə, sığorta biznesinin və sığorta xidmətlərinin əksər elementlərinin bu rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirilməsi təmin olunur. Ümumilikdə isə, mərkəzi sığorta strukturlarının və orqanlarının, sığorta şirkətlərinin fəaliyyətində yüksək texnologiyalardan, ilk növbədə, rəqəmsal texnologiyalardan fəal istifadə olunmasını artıq müasir metodoloji üslüb kimi qiymətləndirməsi vacibdir. McKinsey şirkətinin mütəxəssislərinin gəldiyi qənaətə görə, rəqəmsal texnologiyalar bir tərəfdən sığorta şirkətlərinin gəlirlərini azaltsa da, digər tərəfdən onların sığorta xidmətlərinə çəkdiyi xərcləri azaldır və ümumi rentabelliyinin artmasına səbəb olur. Rəqəmsal texnologiyalar, eyni zamanda, yeni innovasiyaların fəal şəkildə tətbiqində həlledici amillərdən birinə çevrilmişdir.

Hüseynzadə Adil Hüseyn oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Milli iqtisadiyyat çərçivəsində idarəetmə sisteminin müxtəlif səviyyələrində investisiya siyasətinin səmərəliliyi müxtəlif amillərin təsiri ilə müəyyən edilir. Dövlət investisiya siyasətinin səmərəliliyi ölkənin sosial - iqtisadi inkişafının əldə edilmiş səviyyəsi, əvvəllər qoyulmuş milli əhəmiyyətli vəzifələrin yerinə yetirilməsi və ya həlli dərəcəsi, cəlb olunmuş xarici kapitalın həcmi, əldə edilmiş sosial səmərə və s. ilə müəyyən edilə bilər.

Ayrı - ayrı bölgələrdə investisiya siyasətinin səmərəliliyi, yerli hökumətlərin bölgələrin yüksək sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaq və əlverişli investisiya mühiti yaratmaq üçün daxili və xarici pul axınlarını necə rasional idarə etməsi ilə də müəyyən edilə bilər.

Mikro səviyyədə, başqa sözlə, ayrıca götürülmüş şirkətlər səviyyəsində investisiya siyasətinin səmərəliliyi mövcud daxili və xarici maliyyə və qeyri-maliyyə mənbələrinin nə qədər səmərəli istifadəsi və nə qədər gəlir gətirməsini əks etdirir. Bununla yanaşı, ilk növbədə, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün mövcud mənbələri və investisiya istiqamətlərini təhlil etmək lazımdır.

Bu tip təhlil üçün məlumat bazası şirkətin maliyyə hesabatları, xüsusən balans hesabatıdır. Onlar müəyyən bir tarix üçün əmlak, öhdəliklər və kapital haqqında məlumat ehtiva edir. Eyni zamanda, balans aktivində təşkilatın cari və uzunmüddətli vəsaitlərinin ümumi həcmi, öhdəliklərdə isə onların maliyyələşdirmə mənbələri əks olunur.

Şirkətin öz və borc vəsaitləri ilə təminatını qiymətləndirmək və investisiya istiqamətlərini təhlil etmək ehtiyacı təşkilat daxilində investisiya siyasətinin tərifinin nəzəri formalaşdırılması nəticəsində yaranır. İnvestisiya siyasəti istənilən mənfəət və gəlir əldə etmək üçün mövcud mənbələrin səmərəli yatırılmasının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Şirkətin cari istehsal fəaliyyətini həyata keçirmək üçün mövcud investisiya mənbələrinin mövcudluğunun təhlili onun aktivlərinin, eyni zamanda, balans öhdəliklərinin maliyyələşdirmə mənbələrinin təhlilinə gətirilir. Qeyd edək ki, ümumilikdə bütün kapital iki növə bölünür: özünün xüsusi kapitalı və borc.

Kapitalın tərkibinə nizamnamə və əlavə kapital, təsis sənədlərinə və qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılan ehtiyatlar, habelə bölüşdürülməmiş mənfəət daxildir. Borc maliyyələşdirmə mənbələri istehsal müəssisələrinin uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəlikləridir.

Mövcud investisiya mənbələrinin qaytarılmasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istehsal müəssisələrinin investisiya istiqamətlərini əks etdirən aktivlərin quruluşu haqqında məlumatlar əsasında aparıla bilər. Aktivlərin strukturunun təhlili dövriyyə kapitalının nə qədər olduğunu, cari aktivlər deyilənləri və istehsal dövrünü təmin edən, habelə uzunmüddətli dövrdə gəlir əldə etməyi qiymətləndirməyə imkan verir.

İnvestisiya siyasətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərindən biri balansın

yenidən qurulması ola bilər, yəni aktiv və öhdəliklərin ayrı-ayrı maddələri arasındakı nisbətin dəyişdirilməsidir.

Bu cür tədbirlərin görülməsinə ehtiyac, əsasən, təşkilatlarda mövcud kapitalın, demək olar ki, yarısının uzunmüddətli aktivlərə yatırılması ilə əlaqədardır. Öz növbəsində, uzunmüddətli aktivlərdə ən böyük pay binalar, tikililər, nəqliyyat vasitələri və s. olan əsas fondlardır.

Xüsusi kapitalın və ehtiyatların çatışmaması borc kapitalının (uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklər) artmasına səbəb olur. Bank kreditlərindən və borclardan istifadə əksər hallarda istehsal müəssisələri tərəfindən tətbiq edilmir. Bu, ilk növbədə, borc kapitalının yüksək faiz dərəcələri ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, kommersiya bankları çox vaxt qeyri-qənaətbəxş maliyyə vəziyyəti olan istehsal müəssisələrinə kredit vermək istəmirlər ki, bu da bir çox müəssisə üçün xarakterikdir. Buna görə cari maliyyə fəaliyyətlərini qorumaq üçün əsas mənbələrdən biri qısamüddətli öhdəliklərdir. Üstəlik, onların tərkibinə daxil olan maddələrin ümumi sayından ən çox istifadə edilənlər kreditor borclarıdır. Buraya istehsal müəssisələrinin tədarük olunan xammal, yanacaq və s. üçün tədarükçülərə və podratçılara, işçilərinə əmək haqqı borcu, dövlət büdcədənkənar fondlarına, vergi və rüsumların ödənilməsi üçün vergi orqanlarına borcu və müxtəlif növ ayırmalar daxildir. Sadalanan kreditorların vəsaitləri istehsal məqsədləri üçün qarşılıqlı xərcləri ödəmək üçün istifadə olunur, lakin borclar üzrə öhdəliklər çox vaxt vaxtında yerinə yetirilmir. Bu cür əməliyyatların aparılması pul vəsaitlərinin hərəkətinin effektiv idarə edilməsinin olmamasını göstərir və ayrıca bir sahədə istehsal müəssisəsinin investisiya siyasətinin səmərəliliyini artırmaq üçün tədbirlərin hazırlanmasını tələb edir.

İstehsal müəssisələrinin investisiya siyasətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək və ümumi inteqral göstəricini hesablamaq üçün göstəricilər arasında son nəticəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərənləri ayırmaq olar.

Beləliklə, arzuolunanlığın nisbətən aşağı dəyərləri bunlardır:

- dövriyyə (cari) aktivlərinin payı;
- xüsusi kapitalın rentabelliyi;
- aktivlərin rentabelliyi;
- qısamüddətli öhdəliklərin dövr etməsi.

Qeyd olunan göstəricilər yaxşılaşdırılmalıdır ki, bu da, öz növbəsində, investisiya siyasətinin səmərəliliyinin ümumi inteqral göstəricisinin artmasına kömək edəcəkdir.

Yuxarıda göstərilən göstəricilərin artmasının şərtlərindən biri də istehsal olunan və reallaşdırılan elektrik enerjisi çeşidini genişləndirməklə təmin edilə bilən məhsul satışından əldə olunan gəlirin artmasıdır. Bu vəziyyətdə mövcud istehsal güclərindən daha səmərəli istifadə etmək, onların daha dolğun yüklənməsini təmin etmək lazımdır.

İnvestisiya siyasətinin təklif olunan istiqaməti fərdi göstəricilərin - ümumi inteqral göstəricinin hesablanmasına daxil olan amillərin dəyişməsinə və müvafiq olaraq onun artmasına kömək edəcəkdir. Bu da, öz növbəsində, istehsal müəssisələrinin investisiya siyasətinin səmərəliliyinin artmasına səbəb olacaqdır.

Təcrübədə əldə edilmiş nəticələrin bu cür təhlilindən əvvəl istehsal müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi, habelə işinin səmərəliliyini xarakterizə edən bir sıra nisbi göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi aparılmalıdır. Üstəlik, göstəricilərin hesablanması və öyrənilməsi dinamikada, yəni bir neçə hesabat

dövründə aparılmalıdır. Bu hesablamalar üçün məlumat mənbəyi kimi istehsal müəssisələrinin müvafiq maliyyə hesabatlarından istifadə olunur. Maliyyə hesabatlarının istehsal, texniki, iqtisadi və ya digər sənədləşmə növləri ilə əlavə edilməsi istehsal müəssisələrinin daxili mühitinin daha yaxından öyrənilməsinə və investisiya siyasətinin yeni istiqamətlərinin uğurla axtarılmasına və inkişafına kömək edəcəkdir. Bundan əlavə, sosial həyatın iqtisadi, siyasi, hüquqi və digər sahələrində baş verən dəyişikliklərə tez və vaxtında cavab verə bilmək üçün fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələrinin xarici mühitinin daimi monitorinqini aparmaq lazımdır.

Yuxarıda müzakirə olunanların hamısını yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, investisiya siyasətinin hədəflənmiş məqsədlərinin uğurla həyata keçirilməsi və əldə edilməsi istehsal müəssisələrinin maliyyə sabitliyini yüksəltməyə, digər müəssisələrə münasibətdə mövqeyini möhkəmləndirməyə və innovativ fəaliyyət üçün maliyyə mənbələrinin toplanmasına kömək edir. İstehsal müəssisələrinin investisiya siyasətinin hazırlanması və formalaşdırılması üçün zəruri şərtlərin sadalanması, habelə müəyyən bir göstəricilər sistemindən istifadə edərək keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi bu hesablama və analitik işin konkret icraçıları barədə müəyyən suallar doğurur.

İnvestisiya şöbəsinin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi istehsal müəssisəsinin fəaliyyətinin bütün aspektlərinin daha yaxından öyrənilməsinə, gizli ehtiyatların müəyyənləşdirilməsinə və maksimum mənfəət əldə etmək və sosial səmərə əldə etmək üçün inkişafının prioritet sahələrinin inkişafına kömək edəcəkdir. İnvestisiya şöbəsinin yaradılmasında əsas məqsəd belə bir investisiya siyasətinin hazırlanmasıdır ki, onun uğurla həyata keçirilməsi şirkətin rəqabət şəraitində mövqeyinin möhkəmlənməsinə, habelə uzunmüddətli perspektivdə sabit istehsal və iqtisadi fəaliyyətinin qorunmasına kömək edəcəkdir.

Qeyd etməliyik ki, investisiya siyasətinin vəziyyətini və səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün müəyyən bir kəmiyyət göstəricisi tələb olunur, bunun köməyi ilə müxtəlif istehsal müəssisələrində mövcud investisiya mənbələrinin idarəetmə keyfiyyətinin müqayisəli təhlili aparıla bilər. Belə bir kəmiyyət meyarı olaraq investisiya siyasətinin səmərəliliyinin hazırlanmış ümumi inteqral göstəricisindən istifadə edilə bilər. İnvestisiya siyasətinin səmərəliliyinin ayrılmaz göstəricisinin hesablanması metodologiyası aşağıdakıları əhatə edir:

- bir sıra göstəricilərin formalaşması maliyyə amilləri istehsal müəssisələrinin investisiya fəaliyyəti;
- müəyyən bir istehsal müəssisəsi üçün təhlil olunan dövr üçün seçilmiş göstəriciləri müəyyənləşdirmək üçün məlumat toplamaq;
- seçilmiş istehsal müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini müəyyən edən xüsusiyyətlərin birbaşa hesablanması;
- seçilmiş amil göstəricilərinin hər biri üçün səviyyənin, arzuolunanlığın qiymətləndirilməsi;
- ümumi inteqral arzuolunma göstəricisinin hesablanması;
- istehsal müəssisələrinin səmərəliliyinin inteqral göstəricisini yüksəltmək üçün investisiya siyasətinin istiqamətlərinin işlənilməsi.

Arzuolunma funksiyası metodunu tətbiq edərkən hesablamaların əsas məzmunu bu və ya digər göstəricilərin cari dəyərinin istənilən dəyərlə əlaqələndirilməsinə gətirilir istiqamətdə aşağıdakılar ola bilər:

- istehsal müəssisəsinin məcmu və ya nəzərdən keçirilən interval üçün göstəricisinin maksimum kəmiyyəti;

- modal məzmun, yəni istehsal müəssisəsinin tədqiq olunan məcmusunda və ya müəyyən bir dövrdə ən çox rast gəlinən kəmiyyət;

- praktikada müəyyən edilmiş və ən çox istifadə olunan normativ kəmiyyət.

Eyni zamanda, müqayisəli xarakteristikadan sonra hesablamada istifadə olunan göstəricilərin hər birinə 0 ilə 1 arasında müəyyən bir əhəmiyyət səviyyəsi verilir, bu şərtlə ki, arzuolunma funksiyası 1-ə meyil etsin. Məcmu vəziyyətdə bu o deməkdir ki, göstərici əhəmiyyət səviyyəsinə görə 1-ə nə qədər yaxındırsa, arzuolunanlığı o qədər yüksəkdir və əksinə, bu və ya digər göstəricinin cari dəyəri arzuolunandan nə qədər çox fərqlənirsə, arzuolunanlığı və müvafiq olaraq keyfiyyəti o qədər aşağı olur.

Arzuolunma funksiyalarının qurulmasının aşağıdakı yolları mümkündür:

- ölçülmüş dəyər əsasında ən arzuolunan dəyəri göstərmək;
- arzu olunan dəyərlər aralığının aşağı və yuxarı sərhədləri boyunca;
- arzu olunan dəyərlərin yalnız alt və ya yalnız yuxarı həddi göstərilməklə.

İnvestisiya siyasətinin səmərəliliyinin ümumi inteqral göstəricisinin qiymətləndirilməsini formalaşdırmaq üçün istifadə olunan göstəricilər maliyyə hesabatları, xüsusən balans hesabatı, mənfəət və zərər haqqında hesabat əsasında hesablanır. Bu texnikanın tətbiqinin əsas mənası istehsal müəssisəsinin cəminə görə investisiya siyasətinin səmərəliliyinin inteqral göstəricisini hesablamaqdır. Son dəyərlərinə görə istehsal və maliyyə mənbələrindən nə qədər səmərəli istifadə olunduğunu bununla da qiymətləndirmək olar.

Məhərrəmova Ləman İlham qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail:lemanmeherremova13@gmail.com

KOMMERSİYA BANKLARININ VASİTƏÇİLİK ƏMƏLİYYATLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ

Bank sistemində bu və ya digər növ bankların üstünlük təşkil etməsi müasir dövrün tendensiyası kimi qəbul edilməlidir. Beləliklə, universal bankların üstünlük təşkil etdiyi bəzi ölkələrdə çoxsaylı ixtisaslaşdırılmış banklar da fəaliyyət göstərir. Əksinə, bank sistemi çox sayda ixtisaslaşmış banka əsaslanan ölkələrdə, xüsusən də son zamanlarda universallaşma tendensiyası müşahidə olunur. Bu proses həm ölkənin bank qanunvericiliyinin liberallaşdırılması, həm də mövcud qanunvericiliklə ayrı-ayrı bankların yan keçməsi nəticəsində baş verir. Məsələn, praktikada böyük banklar öz müstəqil ixtisaslaşmış banklarını yaratmaqla fəaliyyət sahələrini genişləndirirlər. Bankların ixtisaslaşma prinsipi Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ və qismən Yaponiyada həyata keçirilir. Digər tərəfdən, İsveçrə, Almaniya və Avstriyada banklar universallaşmaya meyillidirlər. Ancaq son zamanlarda bu iki növ bank arasındakı fərqlər tədricən yox olur.

Kommersiya banklarının işinin ən vacib və ilkin prinsipi onların mövcud resurs-

lar çərçivəsində fəaliyyət göstərməsidir. Kommersiya bankları digər bankların xeyrinə nağdsız ödənişlər edə, onlara kredit verə, müxbir hesabındakı qalıq daxilində nağd pul qəbul edə bilər.

Mövcud resurs bazası kommersiya bankları tərəfindən həm öz mənbələri ilə kredit qoyuluşları arasında kəmiyyət uyğunluğuna, həm də bank aktivlərinin təbiətinə və səfərbər etdikləri mənbələrin xüsusiyyətlərinə uyğunluğuna nail olmaq kimi başa düşülür. Əvvəla, bu uyğunluq yuxarıda göstərilən göstəricilərin təsir müddətinə aiddir. Beləliklə, bir bank qısa müddətə (qısamüddətli və ya məcburi depozitlər) vəsait cəlb edərsə və uzunmüddətli borc vermək üçün istifadə edərsə, bankın likvidliyi, yəni öhdəliklərini təxirə salmadan ödəmək qabiliyyəti təhlükə altına düşə bilər.

Bankın aktivlərində yüksək riskli borc vəsaitlərinin olması onun ehtiyatlarının ümumi həcmində xüsusi vəsaitlərinin payının artırılmasını tələb edir. Bank aktivlərinin öhdəliklərinin təbiətindən ciddi asılılığı bank fəaliyyətinin iqtisadi normalarını müəyyənləşdirərkən və əməliyyatlarını tənzimləyərkən nəzərə alınmalıdır. Müəyyən xüsusi bank əməliyyatlarının aparılması imkanı bank öhdəliklərinin quruluşu ilə əlaqələndirilir. Buna görə də bu əməliyyatlar üçün şərait hazırlayarkən, ilk növbədə, tamamilə uyğun öhdəliklərin formalaşması mənbələrinə diqqət yetirmək lazımdır.

Banklar öz fəaliyyətlərində tarixən müəyyən edilmiş spesifikliyə və xüsusi əhəmiyyətə malik olan aşağıdakı əməliyyatları həyata keçirir: fiziki və hüquqi şəxslərə kredit vermək, hesablaşma və kassa əməliyyatları, investisiya və s. Bunlarla yanaşı, kommersiya banklarının fəaliyyətinin vacib sahəsi şirkətlərlə əməliyyatlardır.

Əslində, etibarlı broker əməliyyatları, digər əməliyyatlar kimi, banka qazanc gətirən əməliyyatlardır. Bununla birlikdə digər əməliyyatlardan fərqli olaraq, vasitəçilik əməliyyatlarında yalnız iki tərəf deyil, digər fiziki və ya hüquqi şəxslər də iştirak edir. Əslində, vasitəçilik əməliyyatları həm bankların, həm də müştərilərin vacib maraqları sahəsindədir. Bunun səbəbi aşağıdakı kimidir:

- vasitəçilik əməliyyatları əvvəlcədən təşkil edilmiş xidmətlər əsasında qurulur və tənzimlənir. Buna əsaslanaraq əməliyyatların təqdim edilməsi qaydası artıq bank tərəfindən xüsusi olaraq təklif olunduğu yerdə hazırlanmışdır;
- bir çox ölkələrdə banklar tərəfindən aparılan vasitəçilik əməliyyatları ənənəvi əməliyyatlardan fərqli olduqları üçün müştərilərinin tələbinə daha çox uyğundur;
- vasitəçilik əməliyyatlarının inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar bankın bu əməliyyatlara meyilli müştərilərinin dairəsi genişlənir;
- əslində, vasitəçi əməliyyatlar bir çox ənənəvi əməliyyatları birləşdirir ki, bu da kommersiya bankının çox yönlü olmasını təmin edir və bank risklərini şaxələndirməyə imkan verir.;
- vasitəçilik əməliyyatlarının mürəkkəb xarakteri ilə əlaqədar olaraq, bütövlükdə bank fəaliyyətinin səmərəliliyi artır, bunun nəticəsində fəaliyyət nəticəsində əldə olunan gəlir miqdarı artır;
- bir çox hallarda vasitəçilik əməliyyatlarının həcminin artması bankların fəaliyyətində xidmət və fəaliyyətin yeni sahələrinin və istiqamətlərinin yaranmasına səbəb olur.

Maliyyə xidmətləri kommersiya banklarının vasitəçilik əməliyyatları arasında xüsusi yer tutur. Bu xidmətlərə Lizinq, faktorinq, forfeytinq, etibar əməliyyatları daxildir. Bu maliyyə xidmətləri sırf bank əməliyyatı hesab edilmir. Əvvəla, bu əməliyyatlar

kredit olmayan ixtisaslaşmış təşkilatlar: Lizinq, faktorinq, etibar şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir. Bank üçün bu xidmətlər komissiya-vasitəçi əməliyyatlar hesab olunur. Beləliklə, bu əməliyyatlardan əldə olunan gəlir faiz şəklində deyil, komissiya şəklində əldə edilir. Bu prosesdə Lizinq eksklüzivdir. Bu əməliyyatdan əldə olunan gəlir lizinq ödənişi şəklində gəlir ki, bu da, müəyyən mənada aktiv əməliyyatlara aid edilə bilər.

Müasir Lizinq ABŞ-da XIX əsrin sonlarında yaranmışdır. Eyni zamanda, telefon istehsal edən şirkət onları satmamağa, icarəyə götürməyə qərar verdi. Bu andan etibarən Lizinq əməliyyatları bütün ölkələrdə geniş yayılmağa başladı.

Maraqlıdır ki, Qərbi Avropanın bəzi ölkələrində (Böyük Britaniya, Almaniya, Danimarka) xüsusi Lizinq Qanunu yoxdur. Bununla birlikdə Fransa, Portuqaliya və İsveçrə kimi ölkələrdə alıcı və icarəçinin hüquqlarını, aralarındakı münasibətləri müəyyənləşdirən bir qanun var.

Azərbaycan Respublikasında lizinq əməliyyatları XX əsrin 90-cı illərində qurulmağa başlayıb.

Lizinq icarə ilə qarışdırılmamalıdır. Bunlar eyni anlayışlar deyil. Lizinq lizinqdən müəyyən bir fərqə malikdir və icarəçinin satın aldığı şey yalnız müəyyən bir istehlakçının maraqlarına uyğundur. İcarə zamanı, əksinə, ev sahibi əvvəlcə müəyyən bir texniki vasitə dəsti alır və sonra kirayədən istifadə edən birini axtarır.

Lizinq əməliyyatları ənənəvi maliyyə xidmətidir və ona həm geniş, həm də dar mənada yanaşmaq olar. Bəzi ədəbiyyatda Lizinq, bir növ, icarə kimi təsvir olunur. Bu vəziyyətdə icarə müddətindən asılı olaraq 3 növ müqavilə qurulur:

- icarə-icarə müddəti 1 gündən 1 ilə qədər olan qısamüddətli icarə;
- heiring-icarə müddəti 1 ildən 3 ilə qədər olan orta müddətli icarə;
- Lizinq-3 ildən 20 ilə qədər icarə müddəti olan uzunmüddətli icarə.

Göründüyü kimi, icarə müqaviləsinin müddətinə uyğun olaraq, uzunmüddətli icarə (3-20 il), həqiqətən, lizinq adlanır. Geniş mənada Lizinq avadanlıqların icarəsi deməkdir.

Dar mənada, Lizinq icarəçi tərəfindən uzun müddət satın alınan maşın və avadanlıqların istehsalda istifadə edilməsi məqsədi ilə icarəçiyə icarəyə verilməsi deməkdir. Lizinq əməliyyatlarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, banklar bu maşınları, nəqliyyat vasitələrini, nəqliyyat vasitələrini, sənaye təyinatlı bina və tikililəri sənaye müəssisələrinə icarəyə verir və onlarla lizinq əməliyyatları bağlayır. Beləliklə, bu avadanlıqların alınmasına kredit vermək əvəzinə, bank onu özü əldə edir və icarəyə götürərək sahib olmaq hüququnu özündə saxlayır. Bu vəziyyətdə bank faiz deyil, kirayə şəklində gəlir əldə edir. Müəssisə üçün Lizinq kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin müəyyən bir forması kimi çıxış edir.

Bir tərəfdən istehsalın inkişafı və genişlənməsi üçün likvid vəsaitlərin məhv edilməsi, digər tərəfdən elmi və texnoloji tərəqqi şəraitində investisiyaların optimallaşdırılması zərurəti lizinq əməliyyatlarını iqtisadi fəaliyyətin əsas amilinə çevirdi. İşçi qüvvəsinin icarəsi müəssisələrə heç bir birdəfəlik xərc çəkmədən lazımi avadanlıqları almağa imkan verir. Beləliklə, müəssisələr özlərini birdəfəlik böyük xərclərdən qurtararaq lazımi avadanlıqları almaq imkanı əldə edir. Müəyyən şərtlər daxilində yüksək amortizasiya ayırmaları və avadanlıqların yüksək gəlirliliyi və likvidliyi Sane müəssisələrinin səmərəli işləməsinə kömək edir.

Son illərdə Beynəlxalq Ticarət praktikasında kapitalın materiallarının, məsələn:

avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin qiymətindəki dəyişikliklərə yönəldilməsi gücləndi.

İstehsalın modernləşdirilməsi üçün vəsait çatışmazlığı olan şirkətlər xarici maliyyələşdirmə mənbələrinə müraciət etməklə müxtəlif qanuni borc alma metodlarından istifadə edir. Lizinq müqaviləsinin tərtib edilməsi və imzalanması müasir texnoloji avadanlıqların alınması üçün lazımi maliyyə mənbələrini tapmağa imkan verir.

Lizinq imkanları əmlak funksiyasının "ikiqat artırılması" ilə müəyyən edilir. Bu vəziyyətdə əmlakın sahibi onun istifadəsindən ayrılır və xüsusi bir maliyyələşdirmə sistemi yaranır. Beləliklə, Lizinq satın alına bilən standart və unikal avadanlıqların maliyyələşdirilməsinin xüsusi formasıdır. Həm əsas, həm də texniki avadanlıqların, davamlı istehlak mallarının (məsələn, avtomobil fakturaları), müxtəlif nəqliyyat vasitələrinin (təyyarə və gəmilər), konteynerlərin, elektron hesablama avadanlıqlarının, idarəetmə avadanlıqlarının, sənaye təyinatlı daşınmaz əmlakın alınmasında iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üçün xüsusi maliyyələşdirmə mənbəyi kimi çıxış edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Lizinq icarəyə götürmək, qəbul etmək, İcarəyə götürmək mənasını verən ingilis sözündəndir. Avropa milli avadanlıq Lizinq assosiasiyaları Federasiyasına görə, Lizinq icarəçinin fabrik, sənaye məhsulları, maşın və avadanlıqlar, daşınmaz əmlak və digər malları istehsal məqsədləri üçün istifadə etməsi üçün icarə müqaviləsidir. Mallar ev sahibi tərəfindən satın alındığından, əməliyyat başa çatana qədər mülkiyyət hüququnu özündə saxlayır. Bir sözlə, Lizinq "istehsal vasitələrinin mülkiyyət hüququ olmadan istifadəsi"kimi müəyyən edilə bilər.

Müasir iqtisadiyyatda iqtisadi vasitə kimi, Lizinqə ehtiyac bir sıra amillərlə əlaqədardır. Bu, ilk növbədə, lizinqin hüquqi tərəfinə aiddir. Söhbət Lizinq predmetinin mülkiyyət hüququndan gedir. Bu hüquq əməliyyat başa çatana qədər Lizinqdə saxlanılır. Bu hüquq investorların qorunmasının təsirli bir formasıdır. Bu vəziyyətdə investorların hüquqları bank kreditləşməsindən daha təsirli şəkildə qorunur. Buna görə lizinq şirkətləri daha riskli layihələr üzərində işləməkdə maraqlıdır. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda Lizinqin inkişafı üçün beynəlxalq normalara uyğun əlverişli hüquqi baza yaradılıb.

Lizinqin inkişafı üçün vacib stimullaşdırıcı tədbirlərdən biri vergi güzəştləri və Lizinq predmetinin amortizasiyasının sürətləndirilməsidir. Gömrük rüsumlarının ödənilməsində də güzəştlər nəzərdə tutulur. Biz hesab edirik ki, Azərbaycanda Lizinq bazası elə səviyyəyə çatıb ki, vergi amili onun inkişafında həlledici rol oynamır. Hal-hazırda lizinqin inkişafı kiçik və orta sahibkarlıqda lizinqə böyük ehtiyac yaradır. Bu tələb respublikada kiçik biznesin inkişafı üçün maliyyələşdirmə vasitələrinin olmaması və vəsaitlərin yüksək dərəcədə köhnəlməsi ilə əlaqədardır.

Lizinqə marağın artmasında mühüm amil makroiqtisadi və büdcə sabitliyi ilə bağlıdır. Bu şərtlərdə investisiya layihələri daha təsirli sayılır və borcalanlar və investorlar investisiya qoymağa maraq göstərir.

Bununla birlikdə, Lizinqin inkişafını çətinləşdirən, müəssisələr üçün adekvatlığını azaldan problemlər var. Bu sahədə əsas problemlərdən biri Lizinq şirkətlərinin maliyyələşdirilməsinin təşkili ilə bağlı çətinliklərdir. Bu problemlər qlobal maliyyə böhranı şəraitində daha da pisləşdi və bəzi Lizinq şirkətləri fəaliyyətlərini maliyyələşdirməkdə çətinlik çəkdi.

Lizinq əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsinə xarici maliyyə institutları, banklar,

qeyri-rezident sahibkarlar, xarici investisiyalar, xüsusi fondlar, istilik şirkətləri və s.

Bank kreditləri Lizinq əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsinin ənənəvi mənbəyi hesab olunur. Onların maliyyə mənbələrinin strukturundakı payı 80-85%-dir. Lakin alternativ mənbələr maliyyələşdirmədə getdikcə daha çox rol oynamağa başladı. Əvvəla, bunlar xarici banklardan alınan kreditlər, daxili bazarda buraxılmış istiqrazlar, veksellər və s. bu amillərin güclənməsi bankların Lizinq şirkətlərinin maliyyə-ləşdirilməsində vasitəçilikdə rolunu tədricən azalda bilər və kreditləşməni Lizinq maliyyəsi ilə bərabərləşdirə bilər.

Maliyyələşdirmə mənbələrinin strukturunda dəyişiklik bir sıra səbəblərdən qaynaqlanır.

Son illərdə banklar Lizinq biznesini aparıcı inkişaf istiqaməti hesab edirlər. Bankların nəzdində yaradılan iri Lizinq şirkətlərində məlum olub ki, banklar Lizinq şirkətlərinin maliyyələşdirmə ehtiyaclarını ödəyə bilmir. Müəyyən dərəcədə bu, bir tərəfdən borcalan üçün bank riskinin məhdudlaşdırılması, digər tərəfdən, bankın öz maliyyə imkanlarının məhdudlaşdırılması ilə əlaqədardır. Kredit təşkilatları və banklar qarşısında lizinq şirkətlərinin əsas problemi yalnız maliyyə vəziyyətinin təhlili və risklərin qiymətləndirilməsi metodologiyasının olmamasıdır. Lizinq biznesinin bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Lizinq şirkətlərinin öhdəliklərinin strukturunda borc vəsaitlərinin payı yüksəkdir. Standart qiymətləndirmə metodologiyasına görə, bu vəziyyət maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyətinin son göstəricilərinə mənfi təsir göstərir. Bundan əlavə, Lizinq, Lizinq əməliyyatının bağlanması şərtləri ilə əlaqəli debitor və kreditor borclarının dövriyyəsinin aşağı səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Faktorinq (agent, vasitəçi mənasını verən ingilis sözündən) kommersiya bankları, onların törəmə faktorinq firmaları tərəfindən kiçik və orta firmalara və müştərilərə göstərilən maliyyə xidmətlərinin bir formasıdır. Onun mahiyyəti amil şirkətinin müştərisindən borc almaq hüququ alması, müştərilərinin borclarını hissə-hissə ödəməsidir.

Etibar əməliyyatları kommersiya bankları və xüsusi maliyyə qurumları tərəfindən müştərinin göstərişlərinə uyğun olaraq əmlakın və digər xidmətlərin idarə edilməsi maraqları naminə həyata keçirilən əməliyyatlardır.

Həsənzadə Arzu Qurban qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail:hesenzadearzu1@gmail.com

VEYSƏLOĞLU ŞİRKƏTLƏR QRUPUNUN KOMMERSİYA MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ RESURSLARINDAN İSTİFADƏ

Müasir bazar reallıqları şəraitində iqtisadiyyatın əsas elementi təsərrüfat subyekti kimi çıxış edən kommersiya təşkilatlarıdır. Bu cür təşkilatlar fəaliyyətlərini həyata keçirmək məqsədi ilə mal, xidmət almaq, gəlir əldə etmək üçün bəzi növ mənbələrdən istifadə edirlər: maddi, işçi, maliyyə və s. Qoyulan problemi daha da əsaslandırmaq üçün "maliyyə resursları" anlayışını xarakterizə etmək lazımdır. Hal-hazırda bu kon-

sepsiya tez-tez istifadə olunur. Buna baxmayaraq, elmi işçilərin "maliyyə resursları" nın tərifi ilə bağlı konkret formalaşmış bir perspektivi yoxdur ki, bu da terminin tanınması və istifadəsi prosedurunu çətinləşdirir.

Adətən, bir kommersiya təşkilatının maliyyə resursları pul vəsaitlərinin kompleksi kimi müəssisənin normal işini, fəaliyyəti göstərməsini, formalaşmasını və həmçinin bazardakı mövqeyini qorumaq məqsədi ilə tətbiq olunan təşkilatın özünün pul daxilolmaları və yığım vasitələri sistemi kimi müəyyən edilir. Belə bir yanaşma ilə də rastlaşmaq olur: bu kommersiya təşkilatının maliyyə resursları maliyyə öhdəlik-lərini yerinə yetirməyə, kapitalın artması ilə əlaqəli xərclərə investisiya qoymağa yönəlmiş borc və cəlb edilmiş vəsaitlərinin daxilolmaları məcmusudur.

Kifayət qədər maliyyə resurslarının olması, onların rasional istifadəsi təşkilatın optimal maliyyə vəziyyətini, öhdəliklərinə cavab vermək, aktivlərini pula çevirmək və maliyyə sabitliyini qorumaq qabiliyyətini göstərir. Maliyyə resurslarının əlavə ehtiyatlarının axtarışı və onların ən səmərəli tətbiqi təşkilatın gələcəkdə məhsuldarlığın artmasına nail olması üçün əsas məqsəddir. Qeyd olunanlar üzrə Veysəloğlu Şirkətlər Qrupunun tərkibinə daxil olan kommersiya müəssisələrinin fəaliyyətini nəzərdən keçirə bilərik.

Veysəloğlu Şirkətlər Qrupunun tərkibinə daxil olan kommersiya müəssisələri uzun müddətdir ki, Azərbaycanın istehsal, xidmət və satış bazarlarında fəaliyyət göstərir. Veysəloğlu Şirkətlər Qrupu "Araz" supermarket və "Oba" marketlər şəbəkəsini, "Veysəloğlu Distribusiya", "Vesta-Horeka" distribusiya şirkətlərini, "Ulduz" şokolad fabrikini, "Xonça" istehsal fabrikini özündə birləşdirir. Bu illər ərzində onlar dövlət büdcəsinə kifayət qədər vergi və digər ödənişlər həyata keçirmişlər. Təkcə 2023-cü il ərzində Veysəloğlu Şirkətlər Qrupu dövlət büdcəsinə 76 milyon manat müxtəlif vergilər ödəyib.

Bundan başqa, Veysəloğlu Şirkətlər Qrupu 2023-cü ildə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna 62 milyon manat ödəyib.

Ümumi olaraq Veysəloğlu Şirkətlər Qrupu 2023-cü il ərzində dövlət büdcəsinə vergi və sosial müdafiə ödəmələri də daxil olmaqla 138 milyon manat ödəmələr həyata keçirib.

Veysəloğlu Şirkətlər Qrupunun kommersiya müəssisələri üzrə 2023-cü ildə 2643 yeni iş yeri açılıb.

Maliyyə resurslarından Veysəloğlu Şirkətlər Qrupunun tərkibinə daxil olan kommersiya müəssisələri tərəfindən istehsal və investisiya fəaliyyəti zamanı istifadə olunur. Onlar davamlı hərəkətdədir, yalnız bankdakı cari hesabdakı və müəssisələrin kassasındakı pul qalıqları kimi milli və xarici valyuta şəklində olur.

Veysəloğlu Şirkətlər Qrupunun tərkibinə daxil olan kommersiya müəssisələrinin maliyyə resursları öz mənbələrindən və ya daxili, cəlb edilmiş və borc vəsaitlərindən, yaxud da xarici mənbələrdən olan resurslardan ibarət olur. Kommersiya müəs-sisələrinin maliyyə mənbələrinin əsası kapital hesab olunur, onların ümumi aktivləri və öhdəlikləri arasındakı fərq kimi formalaşır. Kapital iki hissədən ibarətdir:

- daimi (nizamnamə kapitalı);
- dəyişən (əlavə kapital, ehtiyat kapital, bölüşdürülməmiş mənfəət, xüsusi fondlar).

Dəyişən hissə Veysəloğlu Şirkətlər Qrupunun tərkibinə daxil olan kommersiya müəssisələrinin maliyyə nəticələrindən asılıdır. Təşkilatın yaradılması zamanı əsas

maliyyə mənbəyi nizamnamə kapitalıdır. Nizamnamə kapitalı təsisçilərin əmanətləri (və ya səhmlərin satışından əldə olunan gəlir) hesabına yaradılan əmlak hesab olunur.

Əgər kommersiya müəssisəsinin yalnız öz xüsusi kapitalı varsa, bu, bir tərəfdən onun yüksək maliyyə sabitliyini göstərir, lakin digər tərəfdən potensial imkanlarını məhdudlaşdırır, çünki əlverişli bazar mühiti şəraiti zamanı əlavə maliyyə resurslarından istifadə edə bilmir və qoyulmuş kapitala mənfəətin artması üçün əlavə maliyyə imkanlarını tətbiq eləmək olmur.

Əlavə kapital nizamnamə kapitalını tamamlayır və əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi ilə formalaşır; emissiya gəliri (səhmlərin satış qiyməti nominaldan yüksək olduqda) və s.əlavə kapitaldan nizamnamə kapitalının artırılması, müəssisənin təsisçiləri arasında kapitalın toplanması kimi istifadə olunur.

Veysəloğlu Şirkətlər Qrupunun tərkibinə daxil olan kommersiya müəssisələri nizamnamədə və ya məcburi qaydada göstərildiyi təqdirdə ehtiyat fondu yaradır. Ehtiyat kapitalının məcburi formalaşması yalnız səhmdar cəmiyyətlərə aiddir. "Səhmdar cəmiyyətlər haqqında" Qanunun müvafiq maddələrində göstərilir ki, ehtiyat fondunun həcmi şirkətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir və nizamnamə kapitalının beş faizindən az olmamalıdır. Onun formalaşması planlaşdırılan məbləğə çatana qədər ayrılmaz illik ayırmalar hesabına baş verir.

Bu cür ayırmaların miqdarı da Nizamnamədə göstərilir və təşkilatın sərəncamında qalan xalis mənfəətin beş faizindən az ola bilməz. "Səhmdar cəmiyyətlər haqqında" Qanuna görə, ehtiyat kapitalını aşağıdakı məqsədlər üçün sərəncam vermək mümkündür: zərərləri ödəmək, şirkətin istiqrazlarını ödəmək və öz səhmlərini geri almaq, əgər bu digər maliyyə mənbələrində bölüşdürülməmiş mənfəət, dividendlərin ödənilməsi üçün səlahiyyətli orqanın qərarı ilə bölüşdürülən illik mənfəət, ehtiyat və digər fondların yaradılması, və s. bura daxildir:

- yığım fondu;
- istehlak fondu;
- digər məqsədli fondlar.

Məqsədli fondlara bunlar daxildir: – valyuta fondu (fəaliyyəti ixracata yönəlmiş və gəliri valyuta alan təşkilatlarda yaradılır); amortizasiya fondu (kapitaldan istifadə zamanı formalaşır və əsas vəsaitlərin bərpasını maliyyələşdirmək üçün hesablanır).

Kommersiya müəssisəsinin tam hüquqlu iqtisadi fəaliyyəti üçün kifayət qədər öz vəsaiti yoxdursa, borc və cəlb edilmiş vəsaitləri kimi üçüncü tərəf maliyyə resursları cəlb olunur. Birlikdə, kommersiya müəssisələrinin maliyyə öhdəliklərinin həcmini, yəni borcunu təşkil edir.

Kommersiya müəssisəsinin xarici maliyyələşdirmə mənbələri onun özünün ixtiyarında deyil. Bu cür mənbələr kommersiya müəssisəsinə təcili, geri qaytarılma və ödəmə şərtləri ilə xüsusi tapşırıqlar üçün verilir. Bənzər bir ehtiyac, kommersiya müəssisəsindən asılı olmayan hallar, məsələn, tərəfdaşların etibarsızlığı, fövqəladə hallar, avadanlıqların bərpası və ya texnikanın yenidən qurulması, müəssisənin işinə başlamaq üçün lazımi vəsaitin olmaması və digər səbəblərdən yarana bilər. Borc kapitalının strukturu, bir qayda olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir: bank qurumlarının və digər müəssisələrin kreditləri və cəlb edilən vəsaitləri, istiqraz borcları, geri qaytarılan büdcə ayırmaları, maliyyə lizinqi, istiqraz emissiyası və başqaları.

Bir qayda olaraq, bankların və digər müəssisələrin kreditləri və borcları uzun-

müddətli (1 ildən çox) və qısamüddətli (1 ilə qədər) bölünür. Qısamüddətli kreditlərə aşağıdakılar daxildir: maliyyə krediti, kommersiya krediti (əvvəlcədən ödəmə), əmtəə krediti (ödənişi təxirə salınmış malların satışı) və s. Uzunmüddətli kreditlərə maliyyə kreditləri, vergi kreditləri, buraxılmış istiqrazlar da daxildir. Kommersiya müəssisəsinin cəlb edilmiş vəsaitləri bütün növ kreditor borcları, habelə istənilən məqsəd üçün istehlakdan əvvəl məqsədli maliyyələşdirmə vasitələridir.

Cəlb edilmiş vəsaitlərin digər mənbələrini belə adlandırmaq olar: gələcək xərclərin ehtiyatları, burada məzuniyyətlərin, mükafatların ödənilməsi, əsas vəsaitlərin yenilənməsi və s. üçün ehtiyatları əks etdirilə bilər; qiymətləndirilən ehtiyatların bir növü kimi yaradılan şübhəli borclar üçün ehtiyatlar. Bu və ya digər maliyyələşdirmə növünün istifadəsi kommersiya müəssisəsinin vəzifələrindən asılıdır. Uzunmüddətli hədəflər tətbiq olunarsa, öz vəsaitlərindən istifadə edirlər, əgər qısamüddətli olsa, müvafiq olaraq borc kapitalı istifadə edilir. Maliyyə resurslarının kommersiya müəssisəsi üçün əhəmiyyəti yüksəkdir, çünki qısa müddətdə hər hansı digər iqtisadi mənbəyə çevrilə və dövriyyəsinə zəmanət verə bilərlər. Nəticə etibarilə, bir kommersiya müəssisəsi təsirli bir maliyyə mənbəyinə sahibdirsə, bazarda uğurlu olacaq və bir iş ortağı olaraq etibarlı sayılacaqdır. Bazarın davamlı inkişafını nəzərə alsaq, kommersiya müəssisəsi hər dəfə fəaliyyətini maliyyələşdirmək məsuliyyətini artırır. Bunu nəzərə alaraq bazarda uğurlu fəaliyyəti üçün maliyyə mənbələrinin və bütövlükdə kommersiya müəssisəsinin optimal idarə edilməsinə ehtiyac var.

Hüseynov Cavid İlqar oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: huseynov.cavid2001@gmail.com

İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN MÜHÜM XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İnvestisiya fəaliyyəti insanın maliyyə fəaliyyətinin əsas növlərindən biri hesab olunur. İqtisadiyyatın formalaşması potensialı və ölkənin maliyyə sağlamlaşdırılmasına nail olmaq daha çox dövlətə investisiya axını ilə müəyyən edilir. Mənfəət əldə etmək və arzu olunan nəticəni əldə etmək məqsədilə investisiyalar (vəsaitlərin qoyulması) və hər hansı fəaliyyətin həyata keçirilməsi investisiya fəaliyyəti adlanır [4].

İnvestisiya fəaliyyətinin obyektləri investorun gəlir əldə etmək məqsədilə investisiya qoyduğu iqtisadi obyektdir. Bunlar daşınmaz əmlak, maşın, avadanlıq, dövriyyə vəsaitləri, qeyri-maddi aktivlər, lisenziyalar, patentlər, müəlliflik hüququ obyektləri, maliyyə qoyuluşları zamanı qiymətli kağızlar, qiymətli metallar, pul depozitləri ola bilər [3].

İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri investorlar, müştərilər, podratçılar və ya icraçılar, istifadəçilər ola bilər [5]. İnvestor öz borc götürdüyü və ya götürdüyü vəsaitləri yatırır. İnvestorlar həm fiziki, həm hüquqi şəxslər, həm də dövlət qurumları ola bilərlər. Xarici, fiziki və ya hüquqi şəxslər, xarici dövlətlər, beynəlxalq birliklər də müstəqil və ya milli iştirakçılarla birgə investor kimi çıxış edə bilərlər.

Müştərilər investorlar və ya investisiya planının birbaşa həyata keçirilməsini -

zavod və fabriklərin tikintisini, texniki sənədlərin işlənməsini, strukturların tikintisini, podratçılarla müqavilələrin bağlanmasını həyata keçirən şəxslər ola bilərlər. İcraçılar və ya podratçılar sifarişçilərlə bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq işləri yerinə yetirən fiziki və ya hüquqi şəxslərdir. İnvestisiya fəaliyyətinin istifadəçiləri investisiya fəaliyyəti obyektlərinin formalaşdığı şəxslərdir. "İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı maraq doğuran məsələlərdən biri də onu həyata keçirən subyektlərlə bağlıdır" [1, səh.22]. Müəssisələrin hər biri eyni vaxtda investisiya fəaliyyətinin digər iştirakçılarının funksiyalarını yerinə yetirmək hüququna malikdir.

İnvestisiya mənbələrinin mövcudluğu investisiya fəaliyyətinin əsas problemlərindən biridir. "İnvestisiyaların cəlbi üçün əlverişli şərait və infrastrukturun yaradılması istiqamətində də işlər genişləndirilmişdir" [2, səh.160].

Müxtəlif maliyyə mənbələri ilə investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələri özünümaliyyələşdirmə, paylı maliyyələşdirmə, büdcə maliyyələşdirmə, kredit maliyyələşdirmə, lizinq maliyyələşdirmə və qarışıq maliyyələşdirmədir.

Hazırda ölkəmizdə investisiya fəaliyyəti intensivləşib. Bu, ilk növbədə, heç bir bazar iqtisadiyyatından yan keçməyən müxtəlif böhranların nisbətən ağrısız şəkildə aradan qaldırılması ilə bağlıdır. İnvestisiyalar müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər: nağd pulla, maliyyə alətləri, qeyri-maddi aktivlər, habelə daşınar və daşınmaz əmlak formasında.

İnvestisiya obyektləri sistemində ölkənin iqtisadi komponentinin inkişafında real investisiya layihələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, real investisiyalara xas olan üstünlüklərlə bağlıdır. Daşınmaz əmlakın alınması, tikintisi, yeni əsas vəsaitlərin istismara verilməsi şəklində investisiyalar inflyasiya təsirindən qorunur, çünki bu aktivlərin qiymətlərinin artım tempi çox vaxt inflyasiya xərclərini üstələyir və ya inflyasiya dərəcələri ilə eyni səviyyədə olur.

Bundan əlavə, praktikada səhmlərə, istiqrazlara və s. investisiyalara nisbətən real investisiyalarda daha yüksək nəticəyə rast gəlinir bu, müəyyən dərəcədə qiymətli kağızların riskliliyinin artması ilə əlaqədardır.

Hər hansı bir müəssisənin investisiya fəaliyyətini təhlil edərkən risk və qeyri-müəyyənlik kimi iqtisadi kateqoriyaları nəzərə almaq vacibdir.

Müəssisədə investisiya fəaliyyəti həm əsas fondların yenilənməsinə, həm də istehsalın genişləndirilməsinə yönəlmiş investisiya layihələrinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. İnvestisiya layihəsinin idarə edilməsi yalnız qeyri-müəyyənlik və risk faktının mövcudluğunu deyil, həm də risklərin və mümkün zərərin təhlilini nəzərdə tutur. Hazırda layihə risklərini təhlil etmək və idarə etmək üçün praktikada kifayət qədər geniş spektrli texnika və yanaşmalardan istifadə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İsayev S.Z. İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2011. - 188 səh.

2. Məmmədova E.B. Qlobal iqtisadi çağirişlar kontekstində investisiya proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin qiymətləndirilməsi. Hüquq və idarəetmə. Audit No 3, Cild 25, 2019, səh.153-163.

3. Быстров О.Ф. и др. Управление инвестиционной деятельностью в регионах Российской Федерации: Монография / Быстров О.Ф., Поздняков В.Я., Прудников В.М., Перцов В.В., Казаков С.В. — М.: ИНФРА-М, 2008. – 358 с. -21
4. Вахрин П.И., Нешитой А.С. Инвестиции: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. –М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2005. – 380 с.-22
5. Топсахалова Ф.М.Г. Инвестиции. - М.: Издательство «Академия Естествознания». 2010. 173 с.-38

Nəbiyeva Ləman İlham qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: lnebiyeva932@gmail.com

AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ BANKININ NAĞDSIZ HESABLAŞMALARDA RƏQƏMSALLIQ TƏTBİQLƏRİNİN ÖLKƏNİN BANK BAZARI ÜÇÜN AVANQARD XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rəqəmsallıq, əsasən məlumatların rəqəmsal formatda işlənməsi, saxlanılması, göndərilməsi və qəbul edilməsi deməkdir. Bu, məlumatların klassik (analoq) formadan rəqəmsal formatda çevrilməsi və onların kompüterlər və digər elektronik cihazlar tərəfindən işlənə biləcəyi vəziyyətə gətirilməsini tələb edir.

Rəqəmsallıq, məlumatların daha asan, sürətli, effektiv və geniş şəkildə işlənməsini və paylaşılmasını təmin edir. Bu, məlumatların əlçatmazlığını, saxlanılması və əldə edilməsini sürətləndirir və müxtəlif tədbirlər və proseslər üçün daha çox imkan yaradır.

Rəqəmsallıq ayrıca məlumatların məlumat texnologiyaları vasitəsilə avtomatik olaraq işlənərək, məlumat analitikası, süni intellekt, bulud həlləri və digər texnologiyalar vasitəsilə məlumatlardan daha dəyərli bilgi vəziyyətinə çevrilərək, daha dərin anlayış və qərarların qəbul edilməsinə imkan verir.

Rəqəmsallıq tətbiqləri, bir ölkənin bank bazarında dəyişiklik yaradan əhəmiyyətli bir rol oynayır. İstifadəçilərə daha asan və sürətli xidmətlər təklif etmək, istənilən vaxtda və hər hansı bir cihazdan bank işlərini həyata keçirmək imkanını verir. Bu, bank müştərilərinin məhsul və xidmətlərdən daha geniş şəkildə istifadə etmələrinə və yeni potensial müştərilərin cəlb edilməsinə kömək edir. Rəqəmsal texnologiyalar, bankların əməkdaşlıq və ictimaiyyətlərin inkişafı üçün daha sürətli və effektiv reaksiya verməsinə imkan yaradır. Həmçinin, məlumat analitikası və proses avtomatlasdırılması ilə rəqəmsal tətbiqlər, risk idarəetməsini və maliyyə fəaliyyətlərinin monitorinqini də dəstəkləyir.

Nagdsiz hesablaşmalarda rəqəmsallıq tətbiqləri mərkəzi bir rol oynayır və bu sahədəki innovasiyalar bank müştərilərinə daha çox imkan və rahatlıq təmin edir. Daha ətraflı baxaq:

Mobil bankçılıq tətbiqləri: Rəqəmsal tətbiqlər, müştərilərin bank əməliy-yatlarını həyata keçirmələrini daha rahat və sürətli hala gətirir. Mobil bankçılıq tətbiqləri, müştərilərin maliyyə əməliyyatlarını hər hansı bir yerdə və hər hansı bir vaxtda həyata

keçirməsinə imkan verir. Bu tətbiqlər vasitəsilə müştərilər hesablarını idarə edə, pul köçürə, ödəniş edə və kredit müraciətlərini tərtib edə bilərlər. Həmçinin müştərilərin bank filiallarına gedib sıra gözləməkdən və ya iş saatlarını nəzarət etməkdən azad edir.

İnternet bankçılığı platformaları: İnternet bankçılığı platformaları müştərilərə onlayn olaraq bank əməliyyatlarını həyata keçirmə imkanı verir. Bu platformalar aracılığı ilə müştərilər hesablarını idarə edə, ödənişləri tərtib edə, depozitləri və kreditləri idarə edə və digər bank xidmətlərindən istifadə edə bilərlər.

Avtomatlaşdırılmış ödəniş sistemləri: Rəqəmsal tətbiqlər bank iş proseslərini avtomatlaşdıraraq sürətləndirir və effektivləşdirir. Avtomatlaşdırılmış ödəniş sistemləri müştərilərin ödənişlərini və transferlərini sürətli və təhlükəsiz şəkildə həyata keçirmək üçün avtomatlaşdırılmış proseslər təklif edir.

Avadanlıq inteqrasyası: Rəqəmsal tətbiqlər, fərqli bank kartları, ödəniş systemləri və habelə kripto valyutalar kimi müxtəlif maliyyə avadanlıqlarını bir araya gətirir. Bu, müştərilərə daha geniş və çeşidlənmis seçim imkanı təmin edir və onları maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün daha asanlaşdırır.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi: Rəqəmsal texnologiyalardan bank müştərilərinin maliyyə əməliyyatlarını daha asan və sürətli həll etmək üçün istifadə olunur. Bu texnologiyaların tətbiqi, müştərilərinin maliyyə tələblərinə daha yaxşı cavab verən bank xidmətləri təmin etməyə kömək edir. Rəqəmsal tətbiqlər, əvvəlcədən digər texnologiyalardan istifadə edərək, müştərilərin hesablarını təhlükəsiz bir şəkildə idarə etmələrini təmin edir. Biometrik təhlükəsizlik (barmaq izi, üz tanıma kimi), SMS təsdiqləmə kodları və s. texnologiyalar, müştərilərin hesablarını qorumaq və əməliyyatlarını təsdiqləmək üçün istifadə olunur.

Beynəlxalq banklar arasında nağdsız hesablaşmaların rəqəmsallaşdırılması bank bazarında bir çox əhəmiyyətli avanqard xüsusiyyətlərə sahibdir. İlkin olaraq, rəqəmsallaşma prosesləri əməliyyatların sürətini və effektivliyini artırır. Bu, hərəkətlər üzərində insan faktorunun minimallaşmasını təmin edir və səhvlərin sayını azaldır.

İkinci olaraq, rəqəmsal hesablaşma sistemləri ödənişlərin təhlükəsizliyini təmin edir. Texnoloji təcrübə və avtomatlaşdırılmış təhlükəsizlik protokolları sayəsində, maliyyə məlumatları və ödənişlər, şifrələnmiş və qorunan bir şəkildə ötürülür.

Üçüncü olaraq, rəqəmsal hesablaşma sistemləri daha dəqiq maliyyə analizi və proqnozlaşdırma imkanı verir. Böyük məlumat kümələri vasitəsilə, banklar müştəri davranışlarını və maliyyə hərəkətlərini daha yaxşı anlaya bilər və bu, strateji qərarlarını qətiyyətləşdirməyə kömək edir.

Bu avanqard xüsusiyyətlər, bankların müştərilərinin tələblərinə cavab verməsini və müasir maliyyə sahəsində rekord səviyyədə işləməsini təmin edir. Rəqəmsal bankacılıq, maliyyə əməliyyatlarının elektron və rəqəmsal platformalar vasitəsilə həyata keçirilməsini ifadə edir. Bu, kredit və debet kartları, internet bankçılığı, mobil ödənişlər və blok çəkmə texnologiyası kimi texnoloji yenilikləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bank bazarında avanqard xüsusiyyətlər, bu sahədə rəqabət avantajı yaratmaq, müştəri təcrübəsini təkmilləşdirmək və inkişaf etmək üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankında rəqəmsallıq tətbiqlərinin ölkənin bank bazarı üçün avanqard xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu xüsusiyyətlərdən bəziləri aşağdakılardır:

Rəqəmsal innovasiya: Azərbaycan Beynəlxalq Bankı rəqəmsal inkişaf və innovasiya sahəsində qabaqcıl rol oynayır. Bank müştərilərinin tələblərinə cavab verərək,

rəqəmsal məhsullar və xidmətlər təklif edir. Bu, müştərilərin maliyyələşmə proseslərini daha sürətli, daha asan və daha təhlükəsiz şəkildə həyata keçirmələrinə imkan verir.

Mobil bankçılıq: Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, mobil bankçılıq platformalarını inkişaf etdirərək müştərilərinin mobil cihazlar vasitəsilə maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmələrini təmin edir. Bu, müştərilərin bank hesablarını idarə etmələrini, pul köçürmələrini etmələrini və ödənişlərini həyata keçirmələrini asanlaşdırır.

Rəqəmsal təhlükəsizlik: Azərbaycan Beynəlxalq Bankı müştərilərinin məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün rəqəmsal təhlükəsizlik tədbirləri tətbiq edir. Bu, məlumatların şifrələnməsi, müştəri kimlik təsdiqləri, monitorinq və məxfilik tədbirləri vasitəsilə müştəri məlumatlarının qorunmasını təmin edir.

Rəqəmsal Ödəniş Xidmətləri: Bank, müştərilərinin ödənişlərini həyata keçirmələrini asanlaşdırmaq üçün rəqəmsal ödəniş xidmətləri təklif edir. Bu xidmətlər, onlayn ödəniş platformaları, kart ödənişləri, avtomatik ödənişlər və digər elektronik ödəniş sistemlərini əhatə edir.

Müştəri təcrübəsi: Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, müştərilərinin təcrübəsini yaxşılaşdırmaq üçün rəqəmsal yanaşmaları tətbiq edir. Bu, müştərilərinin maliyyələşmə proseslərini daha rahat, daha effektiv və daha sürətli şəkildə həyata keçirmələrinə imkan verir.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankının rəqəmsal tətbiqləri və avanqard xüsusiyyətləri ilə əlaqədar daha ətraflı bir şəkildə dəstəkləyə biləcəyim bəzi əlavə məqamlar var:

Blockchain texnologiyası: bank blockchain texnologiyasından istifadə edərək müştərilərinin məlumatların şifrələnməsi və məxfiliyinin təmin edilməsində kömək edir. Bu, maliyyə əməliyyatlarının daha təhlükəsiz və şəffaf həyata keçirilməsinə imkan verir.

Sosial İnklüzivlik: Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, sosial inklyüzivliyi təmin etmək məqsədi ilə rəqəmsal tətbiqləri inkişaf etdirir. Bu, əhaliyə daha çox bank xidməti və maliyyə məhsullarına giriş imkanı yaradır, buna görə də sosial bərabərliyin artırılmasına kömək edir.

Məlumat analizi və səmərəlilik: Bank, rəqəmsal təhlükəsizlik və rəqəmsal bankçılıq platformalarından toplanan məlumatları analiz edərək müştərilərinin davranışlarını və ehtiyaclarını anlamaq üçün məlumat analizi tətbiq edir. Bu, bankın məhsul və xidmətlərini daha səmərəli şəkildə tənzimləməsinə və müştərilərinə daha məqbul təkliflər verməsinə imkan verir.

Təcrübənin şəffaflığı və kataloqu: bank, müştərilərinin rəqəmsal təcrübələrinə dair daha yaxşı anlayışa malik olmalarını təmin etmək üçün şəffaflıq və kataloq platformaları təklif edir. Bu platformalar, müştərilərinin bank xidmətləri və maliyyə məhsulları haqqında daha ətraflı məlumat əldə etməsinə və seçimlərini daha məsuliyyətli şəkildə etməsinə kömək edir

Bu məqamlar Azərbaycan Beynəlxalq Bankının rəqəmsal transformasiya prosesində necə inkişaf etdiyini və müştərilərinin təcrübələrinin inkişafını necə təmin etdiyini daha dərinləşdirir. Bank, müştərilərinin dəyişən ehtiyaclarına uyğun olaraq inovativ və avanqard həllər təqdim edərək maliyyə sektorunda öncü rol oynamağa davam edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abb-bank.az
2. Cbar.az
3. https://e-qanun.az/framework/34474
4. https://corporatefinanceinstitute.com/resources/accounting/non-cash-charge/
5. https://developers.bri.co.id/en/news/non-cash-payment-instruments-definition-types-and-benefits
6. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/95287/1/978-5-7996-3104-8_2021.pdf
7. Neu press Hukuk Fakultesi dergisi: Bankanın Mevduat Hesabı Üzerinde Takas veya Mahsup Yetkisi
8. Elnur Sadiqov Bank Əməliyyatları Bakı 2010
9. Prof. Zahid Fərrux Məmmədov Bank Fəaliyyətinin Əsasları

Bəşirova Nərgiz Qismət qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: nergiz13.2001@icloud.com

YELO BANKIN AKTİV ƏMƏLİYYATLARININ TƏŞKİLİNDƏ RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİNƏ DAİR DÜNYA TƏCRÜBƏSİNDƏN İSTİFADƏ MEXANİZMİ

Yaranan tendensiyalar və innovativ həllər haqqında məlumatlı olmaq Yelo Bank üçün əvəzolunmaz təcrübədir, çünki o, rəqəmsal texnologiyaların aktiv əməliyyatlarına inteqrasiyasını idarə edir. Texnoloji tərəqqinin görünməmiş sürətlə baş verdiyi bir dünyada, əyridən qabaqda qalmağın dəyərini şişirtmək olmaz. Ən son inkişaflar haqqında məlumatlı qalmaqla, Yelo Bank yeni imkanlardan yararlana, riskləri azalda və rəqabət üstünlüyünü qoruya bilər.

İnkişaf etməkdə olan tendensiyalar tez-tez müştəri davranışlarında, sənaye standartlarında və bazar dinamikasında dəyişikliklərdən xəbər verir. Bu tendensiyaları yaxından izləməklə, Yelo Bank dəyişən müştərilərin seçimlərini qabaqcadan görə bilər və aktiv əməliyyatlarını buna uyğunlaşdıra bilər. Məsələn, təmassız ödənişlərin artmasının və ya mobil bankçılığın qəbulunun başa düşülməsi müştəri təcrübələrini artırmaq üçün IoT cihazlarının və ya blokçeyn əsaslı həllərin tətbiqi ilə bağlı bankın qərarlarını məlumatlandıra bilər.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üzrə qlobal təcrübədən əldə edilən dərslər Yelo Bankın inteqrasiya və innovasiya səyahətinə rəhbərlik etməkdə mühüm rol oynayır. Bu dərslər banka potensial tələlərdən keçməyə, sübut edilmiş strategiyalardan faydalanmağa və IoT, AI və blockchain texnologiyalarının uğurla tətbiqini təmin etmək üçün öz yanaşmasını uyğunlaşdırmağa kömək edən kompas rolunu oynayır. Ən dəyərli dərslərdən biri texnologiyanın mənimsənilməsinin hər kəsə uyğun bir iş olmadığının qəbul edilməsidir. Hər bir təşkilatın konteksti unikaldır və digər sənaye və regionlardan öyrənilmiş dərslər Yelo Bankın xüsusi əməliyyat mənzərəsinə uyğunlaşdırıla

bilər. Bu dərsləri öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaqla, bank kor-koranə təkrarlanmadan qaça bilər və bunun əvəzinə məqsədlərinə optimal şəkildə uyğun gələn strategiya yarada bilər.

Çeviklik və uyğunlaşma qlobal təcrübədən öyrənmə prosesinə xasdır. Yelo Bank başqalarının fikirlərindən istifadə etməklə gözlənilməz çağırışlara və dəyişikliklərə fəal şəkildə cavab verə bilər. Öyrənilən dərslər banka rəqəmsal texnologiya yol xəritəsini tənzimləməkdə, resursları yenidən bölüşdürməkdə və ya dəyişən şəraitə uyğunlaşmaq üçün inteqrasiya strategiyalarını təkmilləşdirməkdə kömək edə bilər. Üstəlik, ümumi maneələrin və maneələrin müəyyən edilməsi potensial maneələrdən yan keçmək üçün yol xəritəsi rolunu oynayır. Rəqəmsal transformasiyaları zamanı digər təşkilatların üzləşdiyi maneələri öyrənməklə Yelo Bank dəyişikliklərin idarə edilməsi, məlumatların təhlükəsizliyi və ya texnologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi kimi sahələrdə çətinlikləri qabaqcadan görə bilər. Bu uzaqgörənliklə silahlanmış bank proaktiv təsir azaltma strategiyaları və fövqəladə hallar planları hazırlaya bilər.

Öyrənilən dərslər bankda davamlı təkmilləşmə mədəniyyətini inkişaf etdirir. Bank inkişaf etdikcə, öz komandalarının, müştərilərinin və maraqlı tərəflərin rəyləri əsasında öz yanaşmasını təkrarlaya bilər. Bank inkişaf və innovasiya dövrünü davam etdirərək proseslərini optimallaşdırmaq, əməliyyatlarını sadələşdirmək və müştəri təcrübəsini artırmaq üçün dərslərdən istifadə edə bilər. Əməkdaşlıq və tərəfdaşlıqlar Yelo Bankın aktiv əməliyyatlarında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sahəsində dünya təcrübəsindən yararlanmaq strategiyasının mühüm təməl daşını təşkil edir. Beynəlxalq təşkilatlar, texnoloji tərəfdaşlar və sənaye həmkarları ilə əlaqə quraraq, bank coğrafi sərhədləri aşan zəngin biliklər, anlayışlar və ən yaxşı təcrübələrdən istifadə edə bilər.

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq Yelo Banka qlobal perspektivdən faydalanmağa imkan verir. Rəqəmsal texnologiyanın mənimsənilməsinə diqqət yetirən institutlar, assosiasiyalar və ya forumlarla məşğul olmaq sənayelərarası müzakirələrdə iştirak etmək, təcrübə mübadiləsi aparmaq və müxtəlif baxış bucağı əldə etmək imkanı verir. Bu qlobal şəbəkə fikir mübadiləsini təşviq edir və bankı başqa cür hesab olunmayan innovativ yanaşmaları qəbul etməyə təşviq edir.

Texnologiya firmaları ilə tərəfdaşlıq qurmaq masaya xüsusi təcrübə gətirir. Texnologiya tərəfdaşları müxtəlif sənaye sahələrində rəqəmsal həllərin tətbiqində zəngin təcrübə gətirirlər. Yelo Bank bu ekspertlərlə əməkdaşlıq edərək, IoT, AI və blockchain texnologiyalarını layihələndirmək, inkişaf etdirmək və tətbiq etmək üçün onların fikirlərindən istifadə edərək inteqrasiya səylərini sürətləndirə bilər.

Əməkdaşlıq həm də bilik mübadiləsini təşviq edir. Rəqəmsal transformasiyaları uğurla idarə edən təşkilatlarla əməkdaşlıq strategiyalar, problemlər və həll yolları haqqında dəyərli fikirlər verə bilər. Açıq dialoqlar vasitəsilə Yelo Bank başqalarının təcrübələrindən öyrənə, potensial tələlərdən qaça və aktiv əməliyyatlarını təkmilləşdirmək üçün sübut edilmiş təcrübələri qəbul edə bilər.

Tərəfdaşlıqlar həyata keçirilməsini asanlaşdıran resurslara və infrastruktura çıxışı təmin edir. Məsələn, texnologiya firmaları ilə əməkdaşlıq Yelo Banka rəqəmsal həllərin işlənib hazırlanmasını və tətbiqini sürətləndirən sınaq mühitlərinə, xüsusi alətlərə və platformalara giriş imkanı verə bilər. Bu, bankın bazara çıxma müddətini sürətləndirir və ona sürətlə inkişaf edən mənzərədə rəqabət qabiliyyətini saxlamağa imkan verir.

Davamlı öyrənmə və uyğunlaşma, rəqəmsal texnologiyaları aktiv əməliyyatlarına inteqrasiya etdiyi üçün Yelo Bank üçün vacib olan dinamik bir dövr təşkil edir. Əşyaların interneti, süni intellekt və blokçeyn sahəsində irəliləyişlərin daimi olduğu daim inkişaf edən mənzərədə bankın təcrübədən öyrənmək və strategiyalarını uyğunlaşdırmaq bacarığı rəqabətədavamlı qalmaq və uzunmüddətli uğur əldə etmək üçün çox vacibdir. Davamlı öyrənmə müxtəlif mənbələrdən fəal şəkildə bilik axtarışını əhatə edir. Yelo Bank öz komandalarını sənaye konfranslarında, vebinarlarda və seminarlarda iştirak etməyə, həmçinin fikir liderləri və ekspertlərlə əlaqə saxlamağa təşviq edə bilər. Bu məruz qalma bankı ən son tendensiyalar, anlayışlar və ən yaxşı təcrübələr haqqında məlumatlandırır, ona yaxşı məlumatlı qərarlar qəbul etməyə və innovasiyaları təşviq etməyə imkan verir.

Uyğunlaşma strategiyaları təkmilləşdirmək üçün öyrənmənin tətbiqidir. Yelo Bank davamlı öyrənmə nəticəsində anlayışlar əldə etdiyi üçün öz yanaşmalarını ən son bilikləri əks etdirmək üçün uyğunlaşdıra bilər. Məsələn, yeni süni intellekt alqoritminin aktivlərin optimallaşdırılmasında daha effektiv olduğu sübut olunarsa, bank nəticələri yaxşılaşdırmaq üçün yeni kəşf edilmiş təcrübədən istifadə edərək öz icra planını müvafiq olaraq tənzimləyə bilər.

Uyğunlaşmanın əsas cəhəti çeviklikdir. Yelo Bank dəyişikliyi qəbul edən və yeni məlumatlara tez cavab verməyə təşviq edən mədəniyyəti inkişaf etdirməlidir. Təcrübənin alqışlandığı və komandaların fikirlərə əsaslanaraq hərəkət etmək səlahiyyətinin verildiyi bir mühit yaratmaqla bank yaranan problemlərə və imkanlara cavab olaraq öz strategiyalarını sürətlə tənzimləyə bilər. Davamlı öyrənmə və uyğunlaşma bir-birini gücləndirir. Öyrənmə nəticəsində əldə edilən fikirlər bankın uyğunlaşma strategiyaları haqqında məlumat verir və uyğunlaşma səylərinin nəticələri öyrənmə prosesinə daxil olur. Bu dövri əlaqə Yelo Bankın IoT, AI və blockchain texnologiyalarının inteqrasiyasının axıcı, cavabdeh olmasını və aktiv əməliyyatlarının inkişaf edən ehtiyaclarına uyğun olmasını təmin edir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, davamlı öyrənmə və uyğunlaşma yalnız Yelo bankın rəqəmsal transformasiyası üçün strategiya deyil onlar onun davamlı uğurunun açarlarıdır. Öyrənmə mədəniyyətini inkişaf etdirərək, çevikliyi inkişaf etdirərək və uyğunlaşmanı davamlı bir dövr kimi qəbul edərək, bank aktiv əməliyyatlarını daim təkmilləşdirmək üçün IoT, AI və blockchain irəliləyişlərindən optimal şəkildə istifadə edərək, texnoloji innovasiyaların önündə qalmasını təmin edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Muradova P.V. "Azərbaycanın bank sistemində müasir idarəetmə üsullarının tətbiqi", Bakı, İqtisadiyyat və Audit Aylıq Elmi-praktik jurnal, 2010. №1-2, s.13-17.
2. Quliyeva A.E. "Bank sisteminin gücünə təsir edən amillər, amillər" // Respublika elmi praktiki konfransının materialları, Kooperasiya, Bakı, 2011, s.347-350.
3. Məmmədov Z.F. "Bank fəaliyyətinin prinsipləri" / Z. F. Məmmədov, - Bakı, Elmi nəzəri və praktiki məlumat kitabı, İqtisad Universiteti nəşri, 2013, 472 səh.
4. İvanova T. "Banklarda korporativ idarəetmə" // Bakı, Beynəlxalq maliyyə korporasiyası, Korporativ İdarəetmə icmalı, Avqust-Sentyabr 2005, №3, s.8-12.
5. Bəşirov R. "Bank işi", Dərslik, Bakı, MBM, 2016, 392 s
6. https://www.yelo.az

Həmzəyeva Həyat Rüfət qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail:heyathemzeyeva99@mail.ru

BANKLARDA MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ölkəmizdə nəinki maliyyə sahəsində həmçinin digər sahələrdə belə İEÖ ilə apardığı beynəlxalq təcrübələr əsasında bir çox yeniliklər tətbiq edilir. Azərbaycan, əksər İEÖ ölkələr kimi maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsində innovativ metodları fəal şəkildə araşdırır və tətbiq edir. Qeyd etmək vacibdir ki, innovativ metodların tətbiqi dinamikdir və son yeniləmədən sonra inkişaflar daimi olaraq davam edəcəkdir. Beləliklə, Azərbaycanda maliyyə sahəsində innovativ metodların tətbiq olunduğu bəzi sahələrə rəqəmsal bankçılıq və ödənişlər, fintech inkişafı, blokchain texnologiyası, tənzimlənmə texnologiyası, süni intellekt və məlumat analitikası, elektron hökümət təşəbbüsləri, kibertəhlükəsizlik tədbirləri, beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq, açıq bankçılıq təşəbbüsləri, təhsil və maarifləndirmə proqramları, ağıllı müqavilələr və rəqəmsal aktivlər və s. daxildir.

Yuxarıda qeyd olunan sahələrin hər birində baş verən innovasiyaları ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, maliyyənin bu sahələrində tətbiq olunan innovativ metodlar müştəri təcrübəsini artırmaq, maliyyə inklüzivliyini təşviq etmək, rahat və təhlükəsiz əməliyyatlar aparmaq, mobil ödəniş seçimlərinin tətbiqi, fintech startaplarına dəstəklərin artması, peer-to-peer kreditləşmə, fintech-ekosisteminin inkişafı, paylanmış kitab texnologiyasının potensial istifadəsi, maliyyə xidmətlərində blokchain tətbiqlərinin araşdırılması, tənzimləyici uyğunluq proseslərini sadələşdirmək, regtech həllərinin qəbulu, kredit skorinqi, risklərin idarə edilməsi, fırıldaqçılığın aşkarlanması, süni intellekt, məlumat analitikasının tətbiqi, daha məlumatlı qərarların qəbul edilməsinə, maliyyə fəaliyyətlərinin e-hökümət təşəbbüslərinə inteqrasiyası, onlayn maliyyə əməliyyatları aparmağa, dövlət xidmətlərindən problemsiz istifadə etməyə imkan verməsi, maliyyə məlumatlarının qorunması, rəqəmsal əməliyyatların bütövlüyünü təmin etmək, kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi, bilik mübadiləsi, maliyyə innovasiyaları sahəsində qlobal təcrübədən faydalanmaq, xidmət olunmayan ərazilərdə rəqəmsal maliyyə xidmətlərinə çıxışı təmin etmək, rəqabəti gücləndirmək, maliyyə institutları və startaplar arasında əməkdaşlığı gücləndirmək, açıq bankçılıq prinsiplərinin nəzərdən keçirilməsi, maliyyə əməliyyatlarında müqavilə proseslərini avtomatlaşdırmaq, ağıllı müqavilələrin və blokchain texnologiyasına əsaslanan rəqəmsal aktiv həllərinin tədqiqi, innovativ maliyyə xidmətərinin hüquqiq və fiziki şəxslər üçün faydaları və təhlükəsiz istifadə edilməsi haqqında maarifləndirmək, digər proqramların həyata keçirilməsinə töhfə verir.

İndi isə ümumilikdə qısa şəkildə bankçılığın bütün sahələrində tətbiq olunan innovasiyalar haqqında araşdırmalarıma diqqət verək.

Bankçılıq sektorunda innovativ metodların tətbiqi və dəyişikliklərin əsas hədəfi sektorun daha effektiv və müsair olmasıdır. Bu sektorda tətbiq olunan innovativ metodlara rəqəmsal bankçılıq, İT tədbirləri, bloqchain texnologiyası, süni intellekt,

fintech inkişafı, investisiya platformaları, qiymətli kağızlar daxildir.

Qeyd olunan bank sektorunun əksər sahələrində tətbiq olunan innovativ metodlar müştərilərə rəqəmsal xidmətlər təklif etmək, mobil bankçılıq tətbiqləri, internet bankçılığı, digər elektron xidmətlər və ödənişlər, bankın funksiyalarının və iş proseslərinin daha çox sürətli və effektiv idarəedilməsi üçün İT tədbirləri, daha təhlükəsiz və şəffaf ödənişlər və maliyyə əməliyyatları həyata keçirmək, kripto valyuta əməliyyatları həyata keçirmək, bloqchain texnologiyası və smart kontraktlardan istifadə etmək, maliyyə texnologiyalarının inkişaf etməsi, onlayn investisiya platformaların inkişafı, elektron qiymətli kağızların tətbiq edilməsinə töhfə verir.

İnnovativ metodların tətbiq edilməsi bankların daha sürətli, effektiv, təhlükəsiz şəkildə müştəriyə xidmətlərin göstərilməsinə və təklif edilməsinə kömək edir.

Bank sektorunda maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi kompleks şəkildə bir-birilə əlaqəli və çox şaxəli prosesdir. Bankçılıqda maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsində bir çox strateji metodlar tətbiq olunur ki, buna da misal olaraq, risklərin idarəedilməsi, likvidliyin idarəedilməsi, rəqəmsallaşdırma, mobil bankçılıq, müştəri təcrübəsi idarəetməsi, kəşfiyyat və analitika, bloqchain texnologiyası, süni intellekt və s. adlarını çəkə bilərik. Maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsində tətbiq olunan strateji metodlar, nəinki bankların effektiv və inkişaf etmiş maliyyə fəaliyyətləri təşkil etməsinə yardımçı olur, həmçinin müxtəlif növ risklərin idarə edilməsi, likvidliyin təmin edilməsi, mobil bankçılıq tədbirlərinin tətbiqi, müştəri təcrübələrinin idarə edilməsi, maliyyə əməliyyatlarının sürətli təhlil edilməsi, strateji qərarlar almaq üçün qiymətli informasiya əldə edilməsi, maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizləşdirməsi, süni intellekt vasitəsilə təcrübənin artırılmasına şərait yaradır, kömək edir və bu tədbirlərin həyata keçirilməsinə töhfə verir. Bu tətbiq sahələrdən istifadə olunması kredit qiymətləndirilməsini avtomatlaşdırmağa, riskləri proqnozlaşdırmağa, müştəri sorğularının təhlil edilməsi, müştərilərin tələblərinə effektiv və sürətli şəkildə cavab verilməsinə, maliyyə əməliyyatlarını təhlil edərək potensial frauddan qorumağa yardım etməsinə, investisiya portfelinin təhlil edilməsinə, risklərin idarə olunmasında bankların idarəedilməsinin təmin edilməsinə, bankların, fəaliyyətinin, proqnozlaşdırılmasına, maliyyə məlumatlarının təhlil edilməsinə, kiber təhlükələrə qarşı müqavimətin inkişaf etdirilməsinə, müştəri məlumatlarının müdafiə edilməsinə, məlumatların təhlil edilərək bankın idarəedilməsinə, qərarlar verilməsinə yardım edir. Belə texnologiyalar maliyyə sahəsində daha çox effektivlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə nail olurlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məhərrəmov A.M., Qarayev F.M., Sarıyev K.A., Tağıyev M.R., Abışh L.V. Bank işi. Dərslik. Bakı, 2019, 688 səh.
2. Tağıyev X.R., Rüstəmov T.H., Rəqəmsal ödənişlər və elektron bankçılıq xidmətləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 408 səh.
3. Report.az internet səhifəsi
4. Avkiran, N.K. Developing an instrument to measure customer service quality in branch banking // International Journal of Bank Marketing, 2004, Vol. 12, №6. - p.10-18.
5. Benston, G.J., Smith, C.W. A transaction cost approach to the theory of financial intermediation // J. Finance, 2006, May.

Muradlı Məhəmməd Qurbət oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: mehemmedmuradli2@gmail.com

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ RESURSLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

Dünya praktikasında maliyyə mənbələrindən istifadənin tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri və problemləri bir sıra meyarlara və xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. Maliyyə mənbələri maliyyə sisteminin vacib iqtisadi xüsusiyyətləri ilə bütün əlaqələri arasındakı proseslərin təbiəti əsasında formalaşır. Beləliklə, maliyyə mənbələri ümumi iqtisadi vəzifələri yerinə yetirmək üçün ən vacib iqtisadi mənbələr kimi xarakterizə olunur.

Makroiqtisadi səviyyədə maliyyə siyasətinin tənzimlənməsinin əsas mexanizmlərindən vergi, büdcə, pul, sosial və investisiya sistemlərindən, hər bir tənzimləmə sisteminin mahiyyətindən istifadə olunan maliyyə mənbələrinin xüsusiyyətləri düzgün nəzərə alınmalı, mövcud problemlər ümumiləşdirilməli və onların yaxşılaşdırılması üçün adekvat tədbirlər müəyyən edilməlidir. Kommersiya təşkilatlarının maliyyə mənbələrinin xüsusiyyətlərini, onlardan istifadə meyarlarını və tənzimləmə mexanizmlərini ayrıca nəzərdən keçirmək, habelə əlaqəli idarəetmə mexanizmlərini yaxşılaşdırmaq daha məqsədəuyğundur. Dövlət və bələdiyyə orqanlarında istifadə olunan maliyyə mənbələrinin tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri, bu cür mənbələrin mahiyyəti, mərkəzdə və regional səviyyədə maliyyə mənbələrinin hərəkəti proseslərinin tənzimlənməsi və s. fərqli metodoloji yanaşma və inkişaf tələb edir. Bununla birlikdə, bütün hallarda maliyyə mənbələrindən istifadənin tənzimlənməsi xüsusiyyətlərinə və problemlərinə inteqrasiya olunmuş bir yanaşma əsas meyarlardan biri hesab olunur.

Maliyyə mənbələrindən aktiv istifadə edərkən bir sıra xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır, o cümlədən maliyyə mənbələrindən istifadə proseslərinin optimal təşkili, onların səmərəli istifadəsi üçün praktik mexanizmlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi, mənbələrdən istifadəyə nəzarət elementlərinin səmərəliliyi və s. hərtərəfli təhlil ilə yanaşı, hər biri üçün dərin maliyyə təhlili aparılmalıdır. Beləliklə, maliyyə resurslarından istifadənin hər bir elementinin öyrənilməsi, onlardan istifadə mexanizmlərinin iqtisadi və maliyyə aspektlərindən effektivliyinin təhlili bizə bu resurslardan daha səmərəli istifadənin tənzimlənməsi mexanizmlərini formalaşdırmağa imkan verəcəkdir.

Maliyyə mənbələrinin formalaşması, bölüşdürülməsi, yenidən bölüşdürülməsi, maliyyə sabitliyi ilə iqtisadi dinamika, iqtisadi sistemin tarazlığı, maliyyə siyasəti, büdcə gəlirləri, dövlət xərcləri, dövlət krediti, maliyyə bazarlarının vəziyyəti, milli valyutanın məzənnəsi, faiz dərəcəsi, inflyasiya, məcmu tələb və digər problemlər minimuma endirilməlidir. Beləliklə, dünya iqtisadiyyatının və maliyyəsinin strukturunda, onların çevrilməsində bir sıra deformasiya dəyişiklikləri özünü göstərir. Bu vəziyyətdə maliyyə risklərinin sistematik təhlili ilk növbədə bu riskləri formalaşdıran amillər kompleksinin səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmədən müvafiq tədbirlərin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Son illərin maliyyə çətinlikləri ilə əlaqədar Azərbaycanın dünya maliyyə-iqtisadi mühitinə inteqrasiyasının genişləndirilməsi məqsədilə ölkənin maliyyə resurslarının

məcmu tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək, xarici amillərdən maksimum istifadə etmək və Azərbaycan iqtisadiyyatını qlobal proseslərə səmərəli uyğunlaşdırmaq məqsədilə strategiyanın xarici iqtisadi blokunu və iqtisadiyyatın maliyyə sektorunu idarə edən orqanların daha da təkmilləşdirilməsi lazımdır.

Bununla yanaşı, maliyyə və büdcə tənzimlənməsi problemlərinə elə baxılmalıdır ki, milli iqtisadiyyat sabit və dayanıqlı inkişaf meyllərini, dinamikanı nümayiş etdirsin, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın sabitliyini təmin etsin. Büdcə sistemində cəmlənmiş maliyyə mənbələri sonradan həm ölkə iqtisadiyyatı üçün prioritet olan maddi istehsal sahəsində, həm də büdcənin himayəsi altında qeyri-maddi istehsal sahəsində dövlətin sosial və investisiya siyasətinə uyğun olaraq yenidən bölüşdürülür.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, maliyyə mənbələrinə nə qədər önəm verildiyini təsəvvür etmək olar və bu mənbələrdən istifadənin yüksək səviyyədə təşkili müasir dövrdə ölkəmizin ən vacib strateji və iqtisadi vəzifələrindən biri kimi seçilir. Buna görə bütövlükdə ölkənin maliyyə sistemini təkmilləşdirərkən, xüsusən də onun təkmilləşdirilməsinin makroiqtisadi problemlərinin tənzimlənməsinə ciddi diqqət yetirilməlidir. Hal-hazırda dövlətin iqtisadi siyasətinin vacib bir hissəsi olan maliyyə siyasətinin əsas prinsipləri ölkənin real iqtisadi və maliyyə imkanlarını, konkret tarixi şərtləri, beynəlxalq təcrübəni nəzərə alır, qiymət, kredit və pul siyasətinin asılılığını nəzərə alaraq maliyyənin səmərəli idarə edilməsini və onların təkmilləşdirilməsini təmin edir.

Maliyyə siyasətinin prioritet sahələrinin hər biri maliyyə mənbələrinin formalaşması, hərəkəti və istifadəsi prosesləri ilə birbaşa və ya dolayı əlaqə elementlərinə malikdir. Buna görə maliyyə mənbələrindən istifadənin effektiv təşkili və optimal tənzimlənməsi bütövlükdə ölkənin maliyyə sisteminin və xüsusən büdcə sisteminin aktual problemlərinin həllinə əlavə təsir göstərən maliyyə mexanizmlərinin xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Dövlət büdcəsinin tənzimləyici rolunun vacib bir xüsusiyyəti də büdcə daxilolmaları mənbələrinin seçmə seçimi ilə əlaqələndirilir. Davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün vacib olan maliyyə mənbələrindən istifadənin tənzimlənməsi üçün optimal sistemin təşkili yuxarıda göstərilən strateji məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsinə obyektiv ehtiyacdan irəli gəlir.

Bundan əlavə, ölkədə maliyyə mənbələrindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün optimal maliyyə siyasətini formalaşdırmaq və müvafiq tənzimləmə mexanizmlərini hazırlamaq lazımdır. Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində maliyyə mənbələrinin səmərəliliyini qorumaq, effektivliyini artırmaq üçün maliyyə mənbələrindən istifadənin tənzimlənməsi sistemi yaradılmalı, mövcud tendensiyalar, maliyyə siyasətinin aktual problemləri, makroiqtisadi səviyyədə milli iqtisadiyyatın inkişafının məqsədləri və prioritetləri nəzərə alınmaqla adekvat inkişaf prioritetləri müəyyən edilməlidir. Bunlara daxildir:

- maliyyə mənbələri istifadə dövründə müxtəlif xüsusiyyətləri və keyfiyyət göstəricilərini əhatə etdiyindən, bütün hallarda bu mənbələrdən istifadəyə hərtərəfli və sistemli bir yanaşma təmin edilməlidir;
- müasir dövrdə maliyyə resurslarından istifadə mexanizmləri ciddi şəkildə təhlil edilməli, iqtisadi-maliyyə və iqtisadi-təşkilati əsaslandırma aparılmalı, optimal idarəetmə sistemləri, resurslardan istifadənin optimal modelləri, onlara münasibətdə adek-

vat tənzimləmə və maliyyələşmə mexanizmləri tətbiq edilməlidir;

- maliyyə resurslarından istifadənin tənzimlənməsi sisteminin inkişaf prioritetləri arasında maliyyə resurslarının mənbələrinin möhkəmləndirilməsi tədbirlərinin genişləndirilməsi, maliyyə resurslarının idarə edilməsi mexanizmlərinin optimallaşdırılması nəzərdə tutulmalıdır;

- maliyyə resurslarının uzunmüddətli perspektivdə səmərəli və şaxələndirilmiş formada yerləşdirilməsi, bununla bağlı maliyyə risklərinin azaldılması, ölkədə maliyyə resurslarından təyinatı üzrə istifadənin şəffaflığı, bu proseslərin dərin təhlili, maliyyə resurslarından istifadəyə nəzarət sisteminin gücləndirilməsi, istiqamətli tədbirlər iqtisadiyyatın sahələrinin ağlabatan formalarda inkişafı və təşviq mexanizmlərinin tənzimlənməsi üçün zəruri olan resurslar və s.

Yeni iqtisadi şəraitə keçidlə əlaqədar olaraq, əksər müəssisələr mənbəyi öz və borc vəsaitləri olan maliyyə resurslarına ehtiyac duyurlar. Qanuni fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün müəssisə və təşkilatlar onların uğurlu inkişafını təmin edən zəruri amillərə — uzunmüddətli və cari aktivlərə malik olmalıdırlar. Onlar öz və cəlb edilmiş maliyyə mənbələri hesabına formalaşır.

Hər il müəssisələr əsas fondların yenilənməsini həyata keçirməli, kollektivin sosial ehtiyaclarını ödəməli, mədəni və məişət obyektlərini maliyyələşdirməlidirlər. Bu xərclər öz mənbələri hesabına ödənilir və bununla da öz-özünə maliyyələşdirilməni təmin edir. Öz mənbələri olmadıqda, bank kreditləri müəssisənin dövriyyəsinə cəlb olunur, bu da sonradan müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına ödənilir.

Özünü maliyyələşdirmə müəssisələrin tam maliyyə müstəqilliyi və məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Onlara öz maliyyə mənbələrini müstəqil şəkildə idarə etmək, cəlb edilmiş və borc vəsaitlərini axtarıb tapmaqla dövriyyəyə buraxmaq hüququ verilir. Dövlət artıq müəssisə və təşkilatların maliyyə mənbələrini yenidən bölüşdürə bilməz. Müəssisənin əldə etdiyi gəlirlər müəssisələrin maliyyə mənbələri və pul vəsaitlərinin formalaşması mənbəyi kimi xidmət edir. Müəssisədə gəlir hesabına bunlar formalaşır: mənfəət, amortizasiya fondu, əmək haqqı fondu, ehtiyat fondu və istehsal və qeyri-istehsal ehtiyaclarını kompleks şəkildə təmin edən digər maliyyə mənbələri.

Müəssisənin maliyyə mənbələri potensial olaraq istehsal mərhələsində yeni dəyər yaradıldıqda formalaşır və köhnə dəyərin yeni yaradılana köçürülməsi həyata keçirilir. Maliyyə mənbələrinin real olaraq formalaşması bölüşdürmə mərhələsində, dəyəri satıldıqda və reallaşdırılmış dəyərin xüsusi iqtisadi formaları gəlirin bir hissəsi kimi müəyyən edildikdə baş verir. Maliyyə mənbələri hesabına məqsədli pul fondlarının yaradılması və onların istifadəsi mikro səviyyədə pul vəsaitləri ilə təkrar istehsal prosesini təmin etməyə imkan verir. Maliyyə resurslarından istifadənin fond forması geniş təkrar istehsalın ehtiyacları ilə əvvəlcədən müəyyən edilir və qeyri-fond forması ilə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə olur.

Maliyyə mənbələrinin fond forması onlardan istifadənin ən effektiv yoludur, çünki ictimai istehsalın inkişafının əsas istiqamətlərində resursların konsentrasiyasını təmin edir. Maliyyə resursları ciddi məqsədli təyinata malik olan müəyyən pul fondlarında cəmlənmişdir. Müəssisələrdə maliyyə mənbələrinin formalaşmasının əsas mənbəyi satılan məhsulların, işlərin, xidmətlərin dəyəridir, müxtəlif hissələri gəlirlərin bölüşdürülməsi prosesində pul gəlirləri və əmanətlər şəklində olur.

Müəssisənin maliyyə mənbələri öz vəsaitləri və onlara bərabər tutulan vəsaitlər,

maliyyə bazarındakı resursların səfərbər edilməsi, kredit sistemi vasitəsilə yenidən bölüşdürülmə yolu ilə pul daxilolmaları hesabına formalaşır. Müəssisənin əsas vəzifəsi əmək kollektivi üzvlərinin sosial və iqtisadi maraqlarını və müəssisənin əmlak sahiblərinin maraqlarını təmin etmək üçün mənfəət əldə etməyə yönəlmiş iqtisadi fəaliyyətdir.

Mənfəətin artırılması ehtiyatlarının axtarılmasının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün avadanlıqların məhsuldarlığını və keyfiyyətini artırmaq, mütərəqqi növ materiallardan və onların emalı texnologiyalarından istifadə etmək, qısamüddətli aktivlərin dövriyyəsini sürətləndirmək, işçilərin ixtisas və məhsuldarlığını artırmaq, məhsulların əmək tutumunu və material tutumluluğunu azaltmaq lazımdır.

Müəssisənin maliyyə mənbələrinin formalaşdırılması məsələsi hər hansı bir mülkiyyət və mənsubiyyət forması olan müəssisələrin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir və əgər uğurla həll olunmazsa, müəssisəni sürünən durğunluq, borclara qapılma və nəticədə iflas gözləyir. Buna görə müəssisələrin maliyyə mənbələrindən istifadənin formalaşması və səmərəliliyi hər zaman aktual olacaqdır.

Təhməzov İsa Bəhlul oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: tahmazovisa1@gmail.com

KOMMERSİYA BANKLARINN DEPOZİT PORTFELİNİN FORMALAŞMASI MEXANİZMİNİN NƏZƏRİ TƏHLİLİ

Depozit siyasətini həyata keçirərkən bank müştərilərə depozit xidmətləri göstərir. O, bank hesablaşma hesabları və cari hesablar açır, bank sertifikatları və debet kartları verir, fiziki və hüquqi şəxslərə müddətli depozit hesabları açır. Depozit xidmətləri bazarında artan bank rəqabəti şəraitində əmanət xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məsələsi xüsusilə aktuallaşır. Bundan əlavə, Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankı tərəfindən faiz dərəcəsinin son illərdə azaldılması, banklara əvvəllər olduğu kimi, depozitlərə maliyyə resurslarının cəlb edilməsini stimullaşdırmaq üçün qiymət alətlərini fəal şəkildə tətbiq etməyə imkan vermir. Məhz buna görə də depozit xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi depozit portfelinin formalaşmasında mühüm rol oynayır [1, s.38].

Depozit xidmətlərinin keyfiyyəti depozitin xüsusiyyətləri və xassələrinin məcmusudur ki, bu da kommersiya bankına əmanətçinin gözlənilən ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir. Kommersiya banklarının əmanətçilərinə göstərdiyi depozit xidmətlərinin keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi təklif olunur. Əvvəla, bunlar aşağıdakılardır [2, s.17]:

- depozit xidmətlərinin göstərilməsində etibarlılıq, yəni müştərinin banka yatırdığı pulu və hesablanmış faizləri toplayacağına zəmanət;
- vaxtında, yəni müştəriyə tələb olunan vaxtda depozit xidmətinin göstərilməsi;
- sosial-psixoloji göstərici, yəni bank işçilərinin əmanətçilərlə nəzakətli rəftar etməsi, eləcə də tez tələb və istəklərlə rahatlığı;

- əlçatanlıq, yəni müştərinin bankın təklif etdiyi əmanət xidmətindən maneəsiz istifadə etmək imkanı;

- kommunikasiya bacarıqları, yəni müştərilərə lazımi məlumatları, o cümlədən depozit xidmətlərindən istifadəni təmin etmək.

Depozit xidmətinin keyfiyyət göstəricisi düsturla hesablanır:

$$Q = P - E$$

Burada Q – keyfiyyət göstəricisi,

P – əlçatanlıq göstəricisi,

E – gözlənti göstəricisidir.

Q keyfiyyət göstəricisi sıfıra meyil edirsə, bu o deməkdir ki, istehlakçının gözləntiləri faktdan sonra qəbul edilən keyfiyyətlə üst-üstə düşür. Əgər müsbət gözlənti dəyəri E varsa, keyfiyyət göstəricisi Q mənfi olacaq. P müsbət olacaqdır.

Bank müştərilərinin, yəni depozit xidmətlərinin potensial istehlakçılarının gözləntilərinə əsasən keyfiyyət əmsalının hesablanması düsturla aparılır.

$$Q_1 = (\bar{E} - \bar{P}) \div \bar{E} \times 100$$

Burada Q1 - gözləntilərə uyğun keyfiyyət nisbəti,

$\bar{E}$ - gözlənilən keyfiyyət səviyyəsinin orta dəyəri,

$\bar{P}$- qəbul edilən keyfiyyət səviyyəsinin orta qiymətidir.

Müəlliflər bank depozit siyasətinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi mərhələlərini müəyyən etmişlər: bank depozitlərinin cəlb edilməsinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi, depozit resurslarının dayanıqlığının qiymətləndirilməsi, bank depozit vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinin qiymətləndirilməsi, ehtiyatların müəyyən edilməsi məqsədilə depozit siyasətinin effektivliyinin ümumi qiymətləndirilməsi. Gəlirliliyi artırmaq və bank likvidliyini təmin etməyi təklif edir [3., s.48].

Kommersiya bankında depozit siyasətinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün biz bir sıra göstəricilər təklif etdik (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Kommersiya bankının depozit siyasətini qiymətləndirmək üçün göstəricilər toplusu

Qiymətləndirmə kateqoriyası	**Göstəricilər toplusu**
1. Bankın etibarlılığının qiymətləndirilməsi	Depozit riskinin dərəcəsi
	Kapitalın adekvatlığı
2. Bankın gəlirliliyinin qiymətləndirilməsi	Net gəlir
	Faiz marjası
	Cəlb edilmiş depozit vəsaitlərinin orta maya dəyəri
3. Depozit resurslarından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	Cəlb edilmiş depozit vəsaitlərinin istifadə faktoru
	Cəlb edilmiş depozit vəsaitlərindən istifadənin səmərəlilik əmsalı
	Depozit əməliyyatlarının effektivliyi

Mənbə: A.A. Maslova, N.N. Martynenko, Deposit policy of a commercial bank and stereotypes of its development in an unstable economy. Modern Science: Topic Issues of Theories and Applications, 7, 55-57 (2017).

Kommersiya bankının əmanət siyasəti bütün bu göstəricilərə və ya onların müəyyən edilmiş qanunla müəyyən edilmiş dəyərlərinə və ya biznes planda nəzərdə tutulmuş dəyərlərə əməl edildikdə effektiv olacaqdır [4, s.56]. Bu, kommersiya banklarına depozit risklərini qiymətləndirməyə, gələcəkdə depozit resurslarının həcminin onun strukturuna, əmanətlərin və aktivlərin müddətli strukturuna nisbətinə əsaslanaraq depozit siyasətini səmərəli aparmağa və bununla da kommersiya banklarının gəlirliliyini və fəaliyyətinin likvidliyini təmin etməyə imkan verəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kovalenko C.B., Shernin P.G., Deposit insurance systems in the Russian Federation, Baltic countries and CIS countries. Bulletin of Saratov State Socio-Economic University, 1(65), 34-41 (2017).
2. Lavrushin O.I., On modernization of regulation and new models of banking business development. Economy. Taxes. Law, 11(3), 14-19 (2018). DOI: 10.26794/1999-849X-2018-11-3-14-19.
3. Maramygin M.S., Suplakov D.A., Managing the liquidity risk of a bank. Upravlenets, 9-10(37-38), 46-50 (2012).
4. Maslova A.A., Martynenko N.N., Deposit policy of a commercial bank and stereotypes of its development in an unstable economy. Modern Science: Topic Issues of Theories and Applications, 7, 55-57 (2017).

Ələsgərli Cəmilə Ələsgər qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: clsgrli@mail.ru

ARDNŞ-DƏ TƏTBİQ OLUNAN VERGİ SİSTEMİNİN TƏHLİLİ

Vergilər dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında fiskal alət olmaqla, ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin maliyyələşdirilməsində dövlətin üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin edir. Fiskal siyasətin həyata keçirilməsində vergilər ÜDM-in artım tempinə və strukturuna, iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi prosesinə mühüm təsir göstərir. Vergi mexanizmlərindən istifadə etməklə dövlət əhalinin fərdi istehlak və ödəmə qabiliyyətinə olan ehtiyaclarına, regionların iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və müxtəlif fəaliyyət növlərinə fəal şəkildə müdaxilə edir. Effektiv vergi sisteminə nail olmaq, iqtisadi sabitliyin əsas şərtlərindən biri olmaqla, müxtəlif situasiyalarda əlverişli variantların müəyyən edilməsini zəruri edir [3, p.45]. Bu zaman əsas məqsədlərdən biri vergi ödəyiciləri ilə dövlətin maraqlarının tarazlaşdırılmasıdır. Son illər Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi islahatları

zamanı diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri də vergi yükünün səviyyəsinin azaldılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərdir. Bütövlükdə makroiqtisadi səviyyədə vergitutma səviyyəsinə təsir edən amilləri 4 qrupda birləşdirmək olar: siyasi, iqtisadi, hüquqi və sosial. Siyasi amillərə ölkənin vergitutma səviyyəsinə birbaşa təsir göstərən fiskal siyasəti daxildir. İqtisadi amillər ölkədəki iqtisadi vəziyyətdən irəli gələn, konkret vergilər üzrə vergitutma bazasının formalaşmasına təsir göstərən səbəblərdir. Hüquqi faktorları da qanunvericilik faktoru hesab etmək olar. Bura vergitutma sahəsində qanunvericilik bazasının formalaşdırılması daxildir. Sosial amillər vergilərin yenidən bölüşdürülməsi funksiyasında özünü göstərir [4, c.90].

SOCAR konsolidə edilmiş vergi bəyannaməsi təqdim etmir. ARDNŞ-in cari strukturu kontekstində müxtəlif SOCAR şirkətlərinin vergi itkiləri və cari vergi aktivləri, qrupun digər şirkətlərinin cari vergi öhdəlikləri və vergi tutulan mənfəəti ilə əvəzləşdirilə bilməz və müvafiq olaraq vergilər hətta konsolidə edilmiş vergi zərəri olduqda belə hesablana bilər. Beləliklə, təxirə salınmış vergi aktivləri və öhdəlikləri yalnız eyni vergi tutulan müəssisəyə aid olduqda əvəzləşdirilir. Azərbaycanın vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq bir dövrdə yaranan vergi itkiləri beş il müddətinə köçürülə bilər. Qrup törəmə müəssisəsi olan AzACG vasitəsilə ACG HPBS-nin iştirakçısıdır. 2022-ci il ərzində AzACG 25 % dərəcəsi ilə gəlir vergisini hesablayıb və ödəyib. Azərbaycan Respublikası, Türkiyə və Gürcüstan hökumətləri qrupun törəmə şirkəti AzBTC və BTC layihəsinin digər iştirakçıları ilə birlikdə Ev Sahibkarlığı Hökuməti Sazişləri bağlamışlar. HGA-lar BTC layihəsi üçün hüquqi və fiskal rejimi və tərəflərin qarşılıqlı hüquq və öhdəliklərini, o cümlədən BTC layihəsinin uğurunu təmin etmək üçün zəruri olan məsələlərlə bağlı müvafiq ölkələrdən investorlara hüquq və təminatların verilməsini müəyyən edir. HGA-nın müddəalarına uyğun olaraq, BTC layihəsinin iştirakçıları Gürcüstanda və Azərbaycan Respublikasında gəlir vergilərinə görə fərdi olaraq hər bir vergi dövrü üçün bəyannamələrin təqdim edilməsinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Müvafiq olaraq Şirkət BTC layihəsində iştirakdan yaranan Azərbaycan gəlir vergilərinə görə məsuliyyət daşıyır. Şahdəniz HPBS-nin müddəalarına əsasən AzSD korporativ mənfəət vergisi ödənişlərinə görə məsuliyyət daşıyır. Bununla belə, HPBS-ə uyğun olaraq hökumət podratçı tərəflər adından dövlətə aid olan mənfəət neftinin satışından əldə edilən gəlirlərdən mənfəət vergisi ödənişləri həyata keçirir. Buna görə də 2022 və 2021-ci illər üçün Şahdəniz layihəsi ilə bağlı heç bir korporativ mənfəət vergisi tanınmamışdır. 31 dekabr 2022 və 2021-ci il tarixlərində AzSD-nin təxirə salınmış vergi qalığı sıfır olmuşdur. AzSD həmçinin Azərbaycan Respublikasında bəzi adi əməliyyat vergilərindən azaddır. Qrup öz törəmə şirkəti STEAS vasitəsilə Türkiyənin vergi mühitində fəaliyyət göstərir. 22 aprel 2021-ci il tarixindən "Dövlət debitor borclarının alqı-satqı prosedurları haqqında" Qanunda və digər bəzi qanunlarda dəyişiklik edilməsi barədə yeni Qanun qüvvəyə minmişdir. Qanun 2021-ci il vergi ili üçün (retrospektiv olaraq) 25 faiz, 2022-ci il üçün isə 23 faiz dərəcəsi ilə tətbiq ediləcək korporativ vergi dərəcəsini artırıb. Bundan sonra 20 faizlik korporativ vergi dərəcəsi 2023-cü il və sonrakı illərdə əldə edilmiş gəlirlər üçün qüvvəyə minmiş

vergi dərəcəsi kimi qəbul edilir. Bundan əlavə, Türkiyənin vergi qanunvericiliyinə 9 iyun 2021-ci il tarixində dərc edilmiş dəyişikliklərə əsasən Türkiyə rezident fiziki və şirkətlərinə qanunla müəyyən edilmiş yenidən qiymətləndirmə əmsalı əsasında amortizasiya oluna bilən aktivlərinin vergi bazasını yeniləmək və güzəştlərdən istifadə etmək imkanı verilir. Dəyişikliklər həmçinin yenidən qiymətləndirilmiş aktivlər satıldıqda vergi tutulan kapital gəlirlərini azaldır. Mexanizm yenidən qiymətləndirmənin artıqlığına görə birdəfəlik 2 faiz verginin ödənilməsini tələb edir [1, s.86].

ARDNŞ öz törəmə müəssisələri olan SOCAR Energy Holding AG və SOCAR Trading vasitəsilə İsveçrənin vergi mühitində fəaliyyət göstərir. Sürix kantonunda SOCAR Energy Holding AG-yə tətbiq edilən korporativ vergi dərəcəsi 19,7 faiz təşkil edib (31 dekabr 2021: 19,7 faiz). Cenevrə kantonunda qeydiyyatdan keçmiş SOCAR Trading-ə tətbiq edilən vergi dərəcəsi 31 dekabr 2022-ci il tarixində 13,9 faiz (31 dekabr 2021: 13,9 faiz) səviyyəsində müəyyən edilib. ARDNŞ törəmə müəssisələri - SOCAR Overseas MMC, Gacrux Middle East Investments Holding LTD, Azerbaijan (SCP) LTD və Capital Investment Limited vergidən azaddırlar. ARDNŞ-in törəmə müəssisələri - SOCAR Polymer MMC, Karbamid Zavodu və Bakı Gəmiqayırma Zavodu MMC Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının və Qaradağ Sənaye Parkının üzvləridir. Belə parkların rezidentləri əmlak vergisini, torpaq vergisini, mənfəət vergisini və ƏDV-ni ödəməkdən azaddırlar. Bu imtiyazların müddəti müvafiq olaraq 2023, 2027 və 2025-ci illərdə "SOCAR Polymer" MMC, Karbamid Zavodu və "Bakı Gəmiqayırma Zavodu" MMC üçün başa çatır. 31 dekabr 2022-ci il tarixində qrupun 1,287 AZN (31 dekabr 2021: 1,287 AZN) məbləğində cəmlənmiş təxirə salınmış vergi öhdəliyi tanınmadığı törəmə və birgə müəssisələrindəki investisiyaları ilə bağlı müvəqqəti fərq vardır. ARDNŞ müəyyən etmişdir ki, törəmə müəssisələrinin bölüşdürülməmiş mənfəəti yaxın gələcəkdə bölüşdürülməyəcək. Bundan əlavə, Qara Dəniz Terminalı və Gürcüstan Maliyyə Nazirliyi arasında qəbul edilmiş qərara əsasən, əvvəlki kapitalın ARDNŞ-ə qaytarılması 134 AZN məbləğində vergi öhdəliyi yaradacaq [1, s.87]. Bunun üçün aşağıdakı cədvələ diqqət edək:

Cədvəl 1.

Gəlir vergiləri

	2022	**2021**
Cari vergi xərcləri	1,298	1,046
Təxirə salınmış vergi ödənişi	141	116
Mənfəət və ya zərərdə əks etdirilən gəlir vergisi xərcləri	**1,439**	**1,162**
Təxirə salınmış vergi OCI-də tanınır	**(30)**	**-**

davamı

	1 Yanvar 2022	**Kredit/ mənfəət və ya zərərə hesablanır**	**Kredit/ OCI-ə**	**Tərcümə fərqi**	**31 Dekabr 2022**
Çıxarılan/(vergi tutulan) müvəqqəti fərqlərin vergi təsiri					
Vergi itkilərini irəli aparın	23	42	–	(3)	**62**
Hesablaşmalar	–	26	(8)	9	**27**
Ticarət və digər debitor borcları	1	(5)	–	–	**(4)**
Ticarət və digər kreditor borcları	11	(29)	–	–	**(18)**
İnventar	24	9	–	(3)	**30**
Əmlak, tikili və avadanlıq	681	67	–	(167)	**581**
Öhdəliklər və ödənişlər üzrə ehtiyatlar	112	(54)	–	(2)	**56**
İstifadə edilməmiş investisiya təşviqləri	27	70	11	(9)	**99**
Xalis müəyyən edilmiş pensiya öhdəliyi	1	–	–	–	**1**
Digər	56	86	27	(17)	**152**
Təxirə salınmış vergi aktivləri	**936**	**212**	**30**	**(192)**	**986**

Mənbə:https://www.socar.az/mediafiles/reports/maliyye-hesabatlari/en/Financial_report_2022.pdf

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) üçün tətbiq olunan vergi sistemi ölkənin energetika sektorunun sürətli inkişafına və mövcud potensialının daha da artırılmasına nail olmaq üçün müstəqil və effektiv bir şəkildə qurulmuşdur. Bu məqalədə nəzərə alınan "Neft və Qaz Konsortiumu Vergisi" və "Əlavə Neft Gəliri Vergisi" kimi əhəmiyyətli vergi formaları, ARDNŞ-də fəaliyyət göstərən şirkətlərdən hasil olunan gəlirlərin vergiləndirilməsi ilə əlaqədar məlumatlar təqdim olunmuşdur. Bu vergi sistemləri vasitəsilə əldə olunan maliyyə resursları ARDNŞ-nin energetika layihələrinin, infrastrukturunun və sosial layihələrinin həyata keçirilməsinə səmərəli şəkildə dəstək olur. Vergilər neft və qaz sektorundakı fəaliyyətlər sayəsində əldə edilmiş qazancın digər sahələrə transfer olunması və ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası üçün önəmli bir vasitədir.

Nəticə

Əvvəlcədən nəzərə alındığı kimi, ARDNŞ-də tətbiq olunan vergi sistemi ölkənin energetika sahəsində mövcud potensialını artırmaq və iqtisadiyyatını daha da gücləndirmək məqsədilə müvafiq bir struktura malikdir. Vergilər vasitəsilə hasil olunan gəlirlər, ölkənin sosial və iqtisadi sahələrində sürətli inkişafı dəstəkləyir, bu da ictimai rifah və sahibkarlığın artmasına kömək edir.

Hesab edirik ki, ARDNŞ-də tətbiq olunan bu vergi sistemləri, energetika sektorunun keyfiyyətli inkişafını təmin etməklə yanaşı, ölkənin ümumilikdə iqtisadiyyatının diversifikasiyasına da kömək edir. Vergilər vasitəsilə əldə olunan gəlirlər neft və qaz sahələrindən asılı olmayaraq digər sənayelərin, texnologiya, təhsil və sağlamlıq sahələrində də investisiyaların artırılmasına imkan verir. Bu isə ölkənin iqtisadi strukturasının çeşidlənməsinə və daha çox sayda sahədə iş yaradılmasına nail olmağa kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına uyğun olaraq hazırlanmış konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatları 31 dekabr 2022-ci il, səh.112.

2. Atkinson R., & Andes S., (2021), "Innovation in Tax Policy and Tax Policy for Innovation", p.122.

3. Bevington M., & Dolman N., & Blunt M., (2015), "Green Light for New Approach to Patent Boxes", Tax/ Intellectual Property, p. 123 .

4. Абрамов В.А., (2019) "Упрощенная система налогообложения", М.: Ос-89, 287 стр.

İmanov Məhəbbət Malik oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: mahirimanov56@gmail.com

VERGİLƏRİN BÜDCƏYƏ CƏLB EDİLMƏSİNƏ NƏZARƏTİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

İqtisadi arenada baş verən planlaşdırılmayan mənfi proseslər öz-özünə tənzimlənmədiyindən, cəmiyyətdəki reallıqları ehtiva edən iqtisadi-sosial həyat tərzində xoşagəlməz problem məsələlər ortaya çıxır və belə olan vəziyyətdə dövlət səmtindən görülən önləyici iqtisadi nizamlama mexanizminin reallaşması çətinləşir. Bununla paralel hesab edilən məsələləri, müasir cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisinə maneçilik törədən xoşagəlməz halları məqamında çözə bilmək bacarığına məxsus işlək vergi nəzarətin yaradılması tələbi meydana çıxır. Büdcəsinin gəlirlərinin formalaşması prosesində başlıca mənbələrdən hesab edilən vergi yığımları əhəmiyyətli tərzdə vergi ödəyicilərinin qayda-qanunlara hörmətlə yanaşması, onların qanunvericilkdən doğan tələblərə ciddi riayət etməsi səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Vergi nəzarətinin yoxluğu və habelə onun səmərəlilik dərəcəsinin nisbətən zəifliyi durumunda vergi ödəyiciləri tərəfdən vergi öhdəliklərin tam miqdarda və məqamında yerinə yetirmələri heç də inandırıcı görünmür.

Beləliklə, vergi nəzarəti bir tərəfdən lazımi maliyyə ehtiyatlarının dövlət büdcəsinə tələb olunan vaxtda daxilini reallaşdırır, digər prizmadan isə vergi ödəyicilərinin intizamlı davranışına nəzarəti gerçəkləşdirir. Vergi nəzarəti dövlətin səlahiyyət daşıyan orqanlarının tam və hədəfyönlü işini özündə ehtiva edən vergitutma sahəsində mövcud qanunvericiliyin tələblərinə söykənir və rezidentlərin vergi öhdəliklərinə dair tələblərin icrası ilə əlaqədar məlumatların yığılması və analizinə istiqamətlənib. Bu tip nəzarətin ali məqsədi vergi qanunvericiliyində yol verilmiş pozuntuların çevik aşkarlanması, onların qarşısına qətiyyətlə cədd çəkilməsi və bunun yekununda bütöv biznes subyektlərindən ötrü bərabərliyi və ədaləti özündə təcəssüm edən münasib vergi mühitinin formalaşdırmaqdır.

Vergi inzibatçılığının səviyyəsinin yüksəldilməsi həm də vicdanlı və intizamlı

vergi ödəyiciləri üçün bərabər rəqabət şəraitinin təmin edilməsi və onların vergi yükünün ardıcıl olaraq azaldılması üçün potensial resursdur. Azərbaycanda vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə, dövlətlə biznes arasında optimal münasibətlərin saxlanmasına yönəldilməlidir.

K.Belskinin apardığı tədqiqatlar yekununda gəldiyi qənaətə əsasən, vergi sistemi dedikdə, vergitutma sahəsində bəlli prinsiplərə söykənən bir-birilə qarşılıqlı bağlı elementlərin (hissələrin), iş adamlarının vergi ödəmə bacarığının, vergi və yığımların qanunda nəzərdə tutulmuş sistemi, vergi inzibatçılığı və dövlət istiqamətində tətbiqi reallaşdırılan vergitutma metodlarının bütöv toplusu dərk edilir [4].

M. Karaseva isə bundan fərqli yanaşma tərzi ilə vergi strukturuna dövlətin vergitutma sferasında iqtisadi, siyasi, təşkilati və konstitusiya xarakterli bütün cari ictimai əlaqələrin məcmusu şəklində aydınlıq ortaya qoyur [3]. Eyni zamanda, vergitutma ilə əlaqədar kompleks məsələlər özündə mürəkkəb, çoxamilli və çoxvariantlı prosesləri təcəssüm edir və onun effektliliyi daha çox vergi nəzarətinin prosedurlarının aparılmasının təşkili, planlaşdırılması və habelə keyfiyyətindən asılıdır. Vergi nəzarətinin reallaşmasına başlanılmasından ötrü gərəkli an informasiya bazasının tam əhatəliliyi, qiymətləndirilməsi və analizi sayılır ki, bu da vergi orqanlarının önündə duran vəzifələrin keyfiyyətli həllindən ötrü dayaq rolunda çıxış edir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rol sərgiləyən əsas vergi yığımlarının stabilliyi əhəmiyyətli tərzdə intizamlı vergi ödəyicilərinin mövcudlugundan, qanunların aliliyinə ciddi riayət edilməsi səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Beləliklə, vergi nəzarəti dövlət nəzarətinin dürüst bəlli məqsədi olan və vergi ödəyicilərinin uçotu, informasiya-analitik təminat və təftiş üsulu ilə reallaşdırılan azad səmtidir. Vergitutmadan həddindən artıq istifadənin aşkarlanması və gələcəkdə bu problemlərin vaxtında çözülməsindən ötrü tədbirlər görülməsi kimi zəruri yekunların yiyələnməsinə yönəldilməlidir. Vergi xidməti orqanının hədəfə aldığı məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq nəzarət formasının seçilməsi önəmlidir.

Vergi nəzarəti tədbirlərin reallaşması gedişatında tam proseslərin hüquqi və iqtisadi səmtdən ciddi reqlamentləşdirilməsi, müasirliyi özündə əks etdirən iqtisadi tələblərə rəğmən tərzdə vergi xidmət orqanlarının önündə yeni vəzifələrin qoyuluşu və sair məsələlər bu xidmətin işinə yeni məzmun aşılamış və onların fəaliyyətini müəyyən dərəcədə qəlizləşdirmişdir. Respublikada vergi siyasətinin səmərəyönlü reallaşdırılmasından ötrü təşkilati məsələlərlə bağlı tədbirlərin həmahəng sisteminin yaradılması çox önəmlidir.

Dövlətin maliyyə nəzarətinin növləri arasında vergi nəzarəti özünəxas aparıcı yerlərdən biri sayılmaqla, biznes subyektlərinin fəaliyyətin reallaşdırdığı və bunun yekununda gəlir əldə etdiyi ictimai həyatın bütün sahələrini özündə ehtiva edir. Vergi nəzarətinin elmi-nəzəri əhəmiyyət dairəsinin araşdırılması yerli və xarici elmi ədəbiyyatlarda onun təsir dairəsinin və onun əsasında duran nəzarət prosedurlarının nisbətinə aydınlıq gətirən dar və geniş baxışın fərqləndirilməsinin zəruriliyini göstərmişdir. Dar mənada vergi nəzarətinin dəyəri imkanla əlaqələndirilir, məcburi fiskal ödənişlərin yığılması boyunca funksiyaların icrasıdır. Geniş diapozonda vergi nəzarəti vəzifəsi maliyyənin tərkib hissəsi formasında dövlətdə nəzarətin təmini zərurətindən qaynaqlanır, dövlətdə vergi sisteminin vəziyyəti və qeyri-qanuni kapital dövriyyəsinin qarşısının alınması hədəfilə funksiyaları gerçəkləşdirir ki, bu isə özlüyündə onun dizaynını qismən vəzifəyə yaxınlaşdırır.

Gəldiyim qənaətə görə, iqtisadi inkişafa stimul yaratmaq, vergitutma bazasının

əhatə diapozonunu genişləndirmək və yekunda vergi daxilolmalarında müsbət uğurlara imza atmaq hədəfilə regional xüsusiyyətlərə söykənən vergi güzəşt, cərimə və sanksiyaları, həmçinin də differensial vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsi məqsədəuyğundur. Lakin bunu diqqətə almayaraq bu dəyişikliklər, vergi uyğunluğunun idarə edilməsi və təkmilləşdirilməsindən ötrü effektiv bir yanaşma tərzini- sadaladıgımızları əhatə edən strukturlaşdırılmış risk idarəetmə prosesini izləməkdir.

Səmərəli tərzdə reallaşan vergi yoxlamaları əsasən vergilərin hesablanmasının dürüstlüyünə, onun kompleksliyinə nəzarət sisteminin təminatçısı şəklində özünü nümayiş etdirir. Vergi ödəyicilərinin bəlli tərzdə vergi orqanları üçün hazırladıqları kompleks hesabatlar vergi yoxlamasının süzgəcindən keçir. Vergi yoxlamasının gedişatı prosesində vergi orqanlarına təqdim sənədlərilə faktiki məlumatların müqayisəsi gerçəkləşir, həmin sənədlər arasında hər hansı kənarlaşma aşkarlanarsa, vergi qanunvericiliyinə uyğun şəkildə tədbirlər reallaşır.

Bir məqamı da xüsusi qeyd etməyə lüzum var ki, qəbulu gerçəkləşmiş VM başlıca müsbət xüsusiyyətlərindən biri onu ehtiva edir ki, rezidentlərin hüquqi müdafiəsi qənaətbəxş qədər yüksəkdir. Fikrimizcə, vergi nəzarətinin hədəf aldığı başlıca məqsəd vergi sferasındakı qanun pozuntularnı ortaya çıxartmaq, aşkarlanmış nöqsanların çözülməsi və günahkarların cəzalandırılmasını təminindən ibarətdirsə, vergi auditinin məqsədinə gəldikdə, maliyyə pozuntularının törənməsinin qarşısının məqamında qətiyyətlə alınması, bu səpkidə qanun pozuntularının profilaktikasına, qurum önündə qoyulmuş vəzifələrə yiyələnmə, mövcud ehtiyatlardan səmərəyönlü faydalanma və təqdim olunan xidmətin keyfiyyətilə əlaqədar funksional analizə və qiymətləndirməyə istiqamətlənmişdir.

Düzəldilmiş və avtomatlaşdırılmış vergi bəyannamələrinin doldurulmasında meydana çıxan çətinliklər, məlumatların toplanması, mühasibat məlumatlarının uyğunlaşdırılması, informasiya məlumat sistemləri, məlumatın keyfiyyəti, resurs məhdudiyyətləri, hüquqi şəxs məlumatları yeni bazarlara genişlənmə əsas artım rıçaqıdır. Bu genişlənmənin potensial faydası böyük olsa da, xüsusilə artan vergi riski ilə bağlı risk daşıyır. Maliyyə funksiyaları biznesə böyümə imkanlarını izləməyə və girişdən sonra maliyyə yekunlarını səmərəli idarə etməyə yardımçı olmalıdır. Yekun olaraq belə fikir irəli sürmək olar ki, nümunəvi vergi ödəyicisilə əlaqədar meyarlara aydınlıq gətirilməli, həmin vergi ödəyicilərilə möhkəm dayaqlara söykənən portnyor münasibətləri yaradılmalı, bir-birlərinə münasibətdə qarşılıqlı inam mühiti yaradılmalıdır. Nizam-intizamlı rezidentlər və vergi qanunvericiliyini davamlı olaraq pozan ödəyicilərə dair məlumatlar mütəmadi tərzdə kütləvi informasiya vasitələrində əks olunmalı, geniş ictimaiyyət kütləsinə çatdırılmalı və yekunda ictimai qınaq, ictimai nəzarət institutu yaradırmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1.Musayev A.F., Kəlbiyev Y.A., AR vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı, «Təfəkkür», 2002. – 324 s.

2.Rzayev Z.H., Xəlilov Ş.İ., İqtisadi tərəqqi və vergi siyasəti. Bakı, "Çaşıoğlu", 2008, 272 s.

3. Карасева.М. (2011)Финансовое право Учебник, - Москва, – 617 с.

4. Бельский К.С. ,(2006),Налоговая система: основные принципы ,элементы - №9, с. 56.

Nəbiyev İsmayıl İlqar oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: nabiyef111@gmail.com

DAYANIQLI İQTİSADİ İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİ KONTEKSTİNDƏ YAŞIL İQTİSADİYYAT

Bərpa olunan enerjidən istifadənin ətraf mühit və bütövlükdə cəmiyyət üçün çoxlu faydaları var. Bərpa olunan enerji qalıq yanacaqlardan daha az istixana qazı buraxır, iqlim dəyişikliyinin şiddətini azaldır və onun mənfi təsirlərini azaldır. Bundan əlavə, bərpa olunan enerjinin artımı yeni iş yerləri yaradır, xüsusən də bərpa olunan enerji sistemlərinin layihələndirilməsi, quraşdırılması və təmiri sahəsində. Bu, yerli iqtisadi inkişafı stimullaşdırmağa və məhdud qalıq yanacaq ehtiyatlarından asılılığı azaltmağa kömək edə bilər.

Bununla belə, neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata keçid problemsiz deyil. Neft sənayesi qlobal iqtisadiyyatın əsas töhfəsidir və uzun bir tarixə malikdir, buna görə də istənilən əhəmiyyətli dəyişikliklər keçid dövründə iqtisadi təsirə məruz qalanların müqaviməti ilə üzləşə bilər. Bundan əlavə, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid və davamlı təcrübələrin tətbiqi ilə bağlı yüksək ilkin xərclər ola bilər ki, bu da keçidi çətinləşdirə bilər [1].

Bu çağırışlara baxmayaraq, iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin deqradasiyası ilə bağlı qlobal narahatlıqlar artmaqda davam etdikcə neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyat getdikcə daha çox zəruri hala gəlir. Hökumətlər və korporasiyalar davamlı inkişafla iqtisadi artımı tarazlaşdıran həllər tapmaq üçün birlikdə çalışmalıdırlar. Bu, bərpa olunan enerji texnologiyalarının səmərəliliyini və miqyasını artırmaq üçün tədqiqat və inkişafa sərmayə qoymaqla, bərpa olunan enerjini qalıq yanacaqlarla daha rəqabətədavamlı hala gətirməklə əldə edilə bilər. Bundan əlavə, hökumət siyasəti və təşviqləri neft sektorunda davamlı təcrübələrin qəbulunu təşviq edə bilər.

Neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata keçid daha davamlı gələcəyə doğru mühüm addımdır. Külək, günəş və su enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələri ənənəvi qalıq yanacaqlara təmiz və davamlı alternativlər təqdim edir və neft sənayesi ilə bağlı ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmağa kömək edə bilər. Bu yolda çətinliklər ola bilsə də, bütün maraqlı tərəflərin iqtisadi artım və ətraf mühitin mühafizəsini tarazlaşdıran həllər tapmaq üçün birgə işləməsi vacibdir [2].

Bundan əlavə, təhsil və məlumatlandırma yaşıl iqtisadiyyata uğurlu keçidin vacib komponentləridir. Geniş ictimaiyyət, eləcə də sənaye yaşıl iqtisadiyyata keçidin faydalarını və çətinliklərini, habelə bu keçidin mümkün olmasında oynaya biləcəkləri rolu başa düşməlidir.

Neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata nail olmağın digər əsas komponenti əməkdaşlıqdır. Neft sənayesi, dövlət qurumları, ətraf mühit təşkilatları və icmalar bütün maraqlı tərəflərin ehtiyaclarına cavab verən innovativ həllər tapmaq üçün birlikdə çalışmalıdırlar. Buraya ən yaxşı təcrübələrin və resursların bölüşdürülməsi, eləcə də problemlərin həlli və qazan-qazan həlli yollarının tapılması üçün konstruktiv dialoqun aparılması daxil ola bilər [3].

Neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyatın neft hasilatı sahələrinin yaxınlığında yaşayanlar kimi həssas icmalara təsirini də nəzərə almaq vacibdir. Yaşıl iqtisadiyyata keçid bu icmaların ehtiyaclarını perspektivlərini nəzərə almalı və dəyişikliklərin onlara ədalətsiz təsir göstərməməsini təmin etməlidir.

Neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata nail olmaq üçün daha davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz olan yeni texnologiyaların və biznes modellərinin tətbiqi də vacib olacaqdır. Buraya neftin çıxarılması, emalı və nəqli üsulunun dəyişdirilməsi, həmçinin yeni, daha ekoloji cəhətdən təmiz materialların və məhsulların hazırlanması daxil ola bilər.

Neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyat bütün maraqlı tərəflərdən uzunmüddətli öhdəlik tələb edəcək. Keçid bir gecədə baş verməyəcək və həqiqətən, dayanıqlı və ekoloji cəhətdən təmiz neft sənayesinin yaradılması vaxt və investisiya tələb edəcəkdir. Bununla belə, yaşıl iqtisadiyyatın faydaları çoxdur və keçid hamı üçün daha davamlı gələcəyi təmin etmək üçün zəruridir [4].

Neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyat daha davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz gələcəyə doğru mühüm addımdır. Bərpa olunan enerjidən istifadə və davamlı təcrübələrin tətbiqi neft sənayesi ilə bağlı ətraf mühitə təsirləri azaltmağa və iqtisadi artımı və iş yerlərinin yaradılmasını təşviq edə bilər. Bununla belə, keçid bütün maraqlı tərəflərdən əməkdaşlıq, investisiya, təhsil və uzunmüddətli öhdəlik tələb edəcək.

Neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata keçid bir çox maraqlı tərəflərin iştirakını və əməkdaşlığını tələb edən mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Bu keçidin uğurunu təmin etmək üçün təhsil və məlumatlılıq çox vacibdir, çünki geniş ictimaiyyət və sənaye bununla bağlı faydaları və çətinlikləri, habelə bu keçidin mümkün edilməsində onların rolunu başa düşməlidir [5].

Neft sənayesi, dövlət qurumları, ətraf mühit təşkilatları və icmalar arasında əməkdaşlıq bütün maraqlı tərəflərin ehtiyaclarına cavab verən innovativ həllər tapmaq üçün vacibdir. Resursları bölüşdürməklə və konstruktiv dialoqda iştirak etməklə bu qruplar yaşıl iqtisadiyyata keçidlə bağlı problemlərə qarşılıqlı faydalı həllər tapmaq üçün birlikdə işləyə bilərlər.

Neft hasilatı sahələrinin yaxınlığında yaşayanlar kimi həssas icmalara keçidin təsiri nəzərə alınmalıdır. Onların mənfi təsirə məruz qalmaması üçün addımlar atılmalıdır.

Daha davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz olan yeni texnologiyaların və biznes modellərinin tətbiqi də vacibdir. Buraya neftin çıxarılması, emalı və nəqli üsullarında dəyişikliklər, həmçinin yeni, daha ekoloji cəhətdən təmiz materialların və məhsulların hazırlanması daxil ola bilər [6].

Neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata nail olmaq bütün maraqlı tərəflərdən uzunmüddətli öhdəlik tələb edir. Keçid vaxt və investisiya tələb edəcək, lakin faydalar çoxdur və hər kəs üçün daha davamlı gələcək üçün vacibdir.

Neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata keçid daha davamlı gələcəyə doğru mühüm addımdır və bütün maraqlı tərəflərin əməkdaşlığını və öhdəliklərini tələb edir. Birgə işləmək, yeni texnologiyalara və biznes modellərinə sərmayə qoymaq və bütün icmaların ehtiyaclarını və perspektivlərini nəzərə almaqla neft sənayesi ətraf mühitə təsirini azaltmaqla yanaşı, iqtisadi artımın və iş yerlərinin yaradılmasının təşviqində əsas rol oynaya bilər.

Bundan əlavə, neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata keçidin maliyyə və iqtisadi nəticələrini də nəzərə almaq vacibdir. Daha davamlı texnologiyalara və təcrübələrə keçid əhəmiyyətli investisiya tələb edəcək və keçidlə bağlı qısamüddətli iqtisadi xərclər ola bilər. Bununla belə, yaşıl iqtisadiyyatın uzunmüddətli iqtisadi faydalarını, o cümlədən yeni iş yerlərinin və iqtisadi imkanların yaradılmasını, həmçinin ətraf mühitin deqradasiyası və təbii ehtiyatların tükənməsi ilə bağlı xərclərin azaldılmasını nəzərə almaq vacibdir.

Hökumətlər maliyyələşdirmə, vergi güzəştləri və tənzimləyici çərçivələr vasitəsilə neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata keçidin dəstəklənməsində mühüm rol oynaya bilər. Bu, yeni texnologiyalara və metodlara investisiya üçün əlverişli mühit yaratmağa kömək edə bilər və bütün sənayedə davamlı təcrübələrin qəbulunu təşviq edə bilər.

Bundan əlavə, neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata keçidin öz məqsədlərinə çatmaq yolunda olduğunu və bütün maraqlı tərəflərin öz öhdəliklərinə görə cavabdeh olmasını təmin etmək üçün onun gedişatının monitorinqi və qiymətləndirilməsi vacib olacaqdır. Buraya ölçülə bilən məqsədlərin qoyulması və bu məqsədlərə doğru irəliləyişin izlənilməsi, həmçinin keçid prosesinin müntəzəm nəzərdən keçirilməsi daxil ola bilər.

Etiraf etmək lazımdır ki, neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata keçid təkcə neft sənayesi üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyətin problemidir. İctimaiyyət cəlb edilməli və bu keçidin əhəmiyyətini dərk etməli, enerji istifadəsi və istehlakı ilə bağlı məlumatlı qərarlar qəbul etmək üçün onlara lazım olan məlumat və resurslarla təmin edilməlidir [7].

Neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata keçid mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir və bir çox maraqlı tərəflərin, o cümlədən neft sənayesinin, dövlət qurumlarının, ətraf mühitin mühafizəsi təşkilatlarının, icmaların və geniş ictimaiyyətin iştirakını və əməkdaşlığını tələb edir. Birgə işləmək, yeni texnologiyalara və biznes modellərinə sərmayə qoymaq və bütün icmaların ehtiyaclarını və perspektivlərini nəzərə almaqla neft sənayesi ətraf mühitə təsirini azaltmaqla yanaşı, iqtisadi artımın və iş yerlərinin yaradılmasının təşviqində əsas rol oynaya bilər.

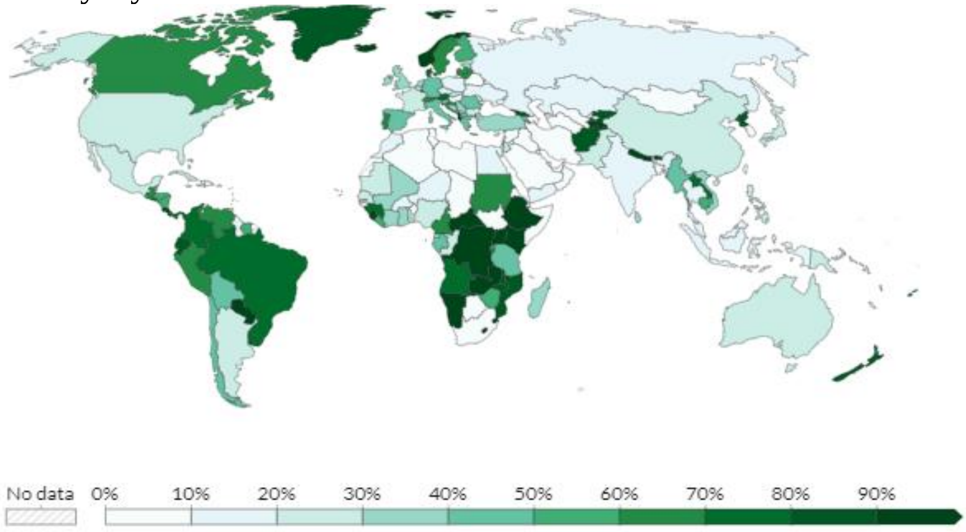

Mənbə: Avropa Elektrik Tədqiqatına əsaslanan məlumatlarda dünyamız Ember (2022г.)
OurWorldInData.org/energy

Şəkil 1. Bərpa olunan enerji mənbələrindən elektrik enerjisi istehsalının payı, 2021.

Günəş enerjisi yaşıl enerjinin ən populyar və geniş yayılmış növlərindən biridir. Bu bərpa olunan enerji mənbəyinin populyarlığı onun bir çox üstünlükləri, o cümlədən təmizliyi, iqtisadi səmərəliliyi və çox yönlü olması ilə bağlıdır.

Fotovoltaik panellər kimi də tanınan günəş panelləri günəş enerjisindən istifadə etmək üçün istifadə olunan əsas texnologiyadır. Onlar günəş işığını birbaşa cərəyan elektrik enerjisinə çevirən silisiumdan hazırlanmış bir sıra fotovoltaik hüceyrələrdən ibarətdir. Bu elektrik daha sonra bir çevirici vasitəsilə göndərilir, bu da onu evlərdə və iş yerlərində istifadə edilə bilən alternativ cərəyan-elektrik enerjisinə çevirir.

Günəş enerjisinin əsas üstünlüklərindən biri onun təmizliyidir. Qalıq yanacaqlar kimi ənənəvi enerji mənbələrindən fərqli olaraq, günəş enerjisi heç bir emissiya yaratmır və havanın çirklənməsinə töhfə vermir. Bu onu, xüsusilə havanın keyfiyyətinin problem olduğu şəhərlərdə və digər məskunlaşmış ərazilərdə çox arzu olunan enerji mənbəyi edir.

Günəş enerjisinin başqa bir üstünlüyü onun çox yönlü olmasıdır. Günəş panelləri müxtəlif strukturlara, o cümlədən evlərə, müəssisələrə və hətta su hövzələrində üzən platformalara quraşdırıla bilər. Bu o deməkdir ki, günəş enerjisi müxtəlif mühitlərdə istifadə oluna bilər ki, bu da onu bərpa olunan enerjinin çevik və uyğunlaşa bilən formasıdır.

Bu üstünlüklərə baxmayaraq, günəş enerjisi ilə bağlı bəzi problemlər də var. Ən böyük problemlərdən biri onun fasilələrlə olmasıdır, çünki günəş panelləri tərəfindən istehsal olunan enerjinin miqdarı hava şəraitindən və günün vaxtından asılı olaraq dəyişə bilər. Bundan əlavə, batareyanın saxlanması texnologiyasının dəyəri hələ də nisbətən yüksəkdir, yəni günəş panelləri tərəfindən yaradılan artıq enerji həmişə sonradan istifadə üçün saxlanıla bilməz [8].

Bu çətinliklərə baxmayaraq, günəş enerjisi yaşıl enerjinin ən populyar formalarından biri olmaqda davam edir və ondan istifadənin yalnız yaxın illərdə artacağı gözlənilir. Texnologiyada irəliləyişlər və bərpa olunan enerjinin əhəmiyyətinin artan anlayışı sayəsində günəş enerjisinin gələcəyi parlaq görünür.

Günəş enerjisi təkcə ekoloji cəhətdən təmiz deyil, həm də qənaətcildir. Günəş enerjisi sisteminin quraşdırılmasının ilkin xərcləri yüksək ola bilsə də, enerji xərclərinizdə uzunmüddətli qənaət əhəmiyyətli ola bilər. Çünki günəş enerjisi sistemi quraşdırıldıqdan sonra onun istehsal etdiyi enerji pulsuzdur və enerji şirkətindən alınmasına ehtiyac yoxdur. Bundan əlavə, günəş panellərinin və digər günəş enerjisi texnologiyalarının qiyməti son illərdə durmadan azalaraq onları daha da əlverişli və istehlakçılar üçün əlçatan edir.

Список использованной литературы:

1. Burke, M., and V. Tanutama (2019) “Climatic Constraints on Aggregate Economic Output,” NBER Working Paper No. 25779 (Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research).

2. Caldecott, B., 2018, Stranded Assets and the Environment: Risk, Resilience and Opportunity, (London: Routledge).

3. Campiglio, E., and others, 2018, “Climate Change Challenges for Central Banks and Financial Regulators,” Nature Climate Change, Vol. 8, pp. 462–468.

4. Carter, T., and others, 2021, “A Conceptual Framework for Cross-Border Impacts of Climate Change,” Global Environmental Change, Vol. 69, pp. 102307.

5. Cevik, S., 2022, “Waiting for Godot? The Case for Climate Change Adaptation and Mitigation in Small Island States,” Journal of Environmental Economics and Policy, DOI: 10.1080/21606544.2022.2049372.

6. Cevik, S., and J. Jalles, 2021, “An Apocalypse Foretold: Climate Shocks and Sovereign Defaults,” Open Economies Review, Vol. 3, pp. 89–108.

7. Cevik, S., and J. Jalles, 2022, “This Changes Everything: Climate Shocks and Sovereign Bonds,” Energy Economics, Vol. 107, pp. 105856.

8. Dell, M., B. Jones, and B. Olken (2012) “Temperature Shocks and Economic Growth: Evidence from the Last Half Century,” American Economic Journal: Macroeconomics, Vol. 4, pp. 66–95.

Abdurahmanov Əli Zaman oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: aliabdurahman637@gmail.com

YAŞIL İQTİSADİYYAT: NEFT SEKTORU, BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİ

Neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyat və bərpa olunan enerji neft sənayesinin daha dayanıqlı və ekoloji cəhətdən təmiz modelə keçməsi, eləcə də bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin təşviq edilməsi səylərini nəzərdə tutur. Yaşıl iqtisadiyyata bu keçid qalıq yanacaqdan istifadənin ətraf mühitə təsiri və istixana qazı emissiyalarının azaldılması zərurəti ilə bağlı artan qlobal narahatlıqlardan irəli gəlir. Karbon emissiyalarına əsas töhfə verən neft sektoru bu keçiddə mühüm rol oynamalıdır. Bərpa olunan enerjinin enerji kompleksinə daxil edilməsi sənayenin karbon izini azaltmaqla yanaşı, həm də iqtisadi fayda gətirəcək və enerji təhlükəsizliyini yaxşılaşdıracaq. Yeni texnologiyaların inkişafı və davamlı biznes təcrübələrinin tətbiqi neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata uğurlu keçidin açarı olacaq.

Neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyata keçid bir neçə strategiya və təşəbbüslərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, neft şirkətləri karbon tutma, utilizasiya, saxlama və hidrogen istehsalı kimi təmiz texnologiyaların tədqiqatına və inkişafına sərmayə qoyurlar. Bu texnologiyalar neft sənayesinin karbon izini azaltmağa və qalıq yanacaqdan istifadəni daha davamlı etməyə kömək edə bilər.

Neft sənayesi təmiz texnologiyalarla yanaşı, külək, günəş və bioyanacaq kimi bərpa olunan enerji mənbələrinə də sərmayə qoyur. Bu, enerji qarışığını şaxələn-dirməyə və qalıq yanacaqlardan asılılığı azaltmağa kömək edir. Neft şirkətləri bərpa olunan enerjiyə sərmayə qoymaqla təkcə karbon emissiyalarını azaltmaqla yanaşı, sürətlə inkişaf edən bərpa olunan enerji bazarında yeni biznes imkanlarını da ələ keçirə bilərlər.

Davamlı biznes təcrübələrinin qəbulu neft sektorunda yaşıl iqtisadiyyatın digər mühüm aspektidir. Buraya tullantıların və emissiyaların azaldılması, enerji səmərəlili-

yinin artırılması və təchizat zəncirinin idarə edilməsində davamlılığın təşviqi kimi təcrübələr daxildir. Bu təcrübələr neft sənayesinin ətraf mühitə təsirini minimuma endirməyə və bütün sənayedə davamlı biznes təcrübələrini təşviq etməyə kömək edir.

"Yaşıl iqtisadiyyat" anlayışı 1989-cu ildə Britaniyalı ekoloji iqtisadçı Pirs tərəfindən tərtib edilmiş "Yaşıl İqtisadiyyat Proqramı"ndan başlayır [1]. O, yaşıl iqtisadiyyatı davamlı inkişaf iqtisadiyyatı ilə eyniləşdirir və ekoloji baxımdan davamlı inkişafa nail olmağın yollarını dərindən araşdırır [2]. Ənənəvi səmərəliliyə yönəlmiş iqtisadi rejimdən fərqli olaraq, yaşıl iqtisadiyyat müəyyən diapazonda təbii ehtiyatların dəyərinə nəzarət etməklə iqtisadi artımın tərəfdarıdır. Bununla belə, ekoloji mühitin tutumu və məhdud resursları alimlər enerjidən istifadə və iqtisadi artıma maneə kimi qiymətləndirmirlər. Yaşıl iqtisadiyyat koordinasiya və nəzarət vasitəsilə həm iqtisadi, həm də ətraf mühit sistemlərindən maksimum fayda əldə etməyi hədəfləyən yüksək enerji səmərəliliyi və ətraf mühitin mühafizəsi ilə davamlı inkişafı hədəfləyir [3]. Ekoloji sistemin marjinal faydasını artırmaq üçün enerjidən istifadə səviyyəsi nəzərə alınmalı əsas elementdir. Müasir şirkətlər yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün korporativ sosial məsuliyyət sahəsində də fəaliyyət göstərirlər. Müxtəlifliyi təşviq edən yaşıl iqtisadiyyat bütün sənayelərdə artan diqqəti cəlb edən uzunmüddətli prosesdir [4].

Mövcud tədqiqat nəticələrinə istinad edərək, enerjidən istifadə səviyyəsinin konnotasiyası əsasən üç aspekti əhatə edir: birincisi, enerji istehlakı ilə iqtisadi inkişaf arasında kəmiyyət əlaqəsi [5]; ikincisi, təbii ehtiyatların idarə edilməsi imkanları; üçüncüsü, çirklənməyə nəzarət etmək bacarığı. Enerji istifadəsi enerji, iqtisadiyyat və ətraf mühit arasında əlaqəni əks etdirən mühüm göstəricidir. Müvafiq ədəbiyyat əsasən iki kateqoriyaya bölünür. Birinci kateqoriya əsasən, sosial-iqtisadi dəyişənlər və enerji səmərəliliyi arasındakı əlaqəyə diqqət yetirir. Müvafiq dəyişənlərə texnoloji irəliləyişlər, iqtisadi struktur dəyişiklikləri, birbaşa xarici investisiyalar və s. Son illərdə ekoloji resurs məhdudiyyətlərini nəzərə alaraq, enerji səmərəliliyi və ətraf mühit siyasəti arasında əlaqəyə dair ədəbiyyat yaranmışdır [6]. Ədəbiyyatın ikinci silsiləsi enerji istehlakında istehlakçı gücünün artırılmasına, o cümlədən resursların bölüşdürülməsinin optimallaşdırılmasına, əməliyyat xərclərinin azaldılmasına, texnoloji irəliləyişlərin stimullaşdırılmasına və çirklənməyə nəzarətin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Yaşıl iqtisadiyyat və enerjidən istifadə səviyyələri arasında müəyyən koordinasiya mexanizmi mövcuddur. Yaşıl iqtisadiyyatın enerjidən istifadə səviyyəsinə təsiri əsasən aşağıdakı aspektlərdə əks olunur: Birincisi, yaşıl iqtisadiyyat texnoloji innovasiyalar vasitəsilə enerji istifadə səviyyələrinə təsir göstərir. Texnoloji tərəqqi enerji istifadəsini artırmağa kömək edir. Sənayedəki irəliləyişlər təmiz enerji texnologiyalarının tətbiqinin əsas məqsədi olan enerjiyə qənaəti də təşviq edə bilər. İkincisi, yaşıl iqtisadiyyata keçid sənaye strukturunu optimallaşdırmaqla enerji istifadəsini artıra bilər. Bəzi tədqiqatlar göstərir ki, sənaye strukturlarının optimallaşdırılması enerji istifadəsini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Enerji istifadəsi səviyyəsinin yaşıl iqtisadiyyata təsiri aşağıdakı kimidir: birincisi, istehsal rejimində innovasiyalar vasitəsilə yaşıl iqtisadi artımı stimullaşdırır. Bu yolla enerji əməyi, kapitalı və digər istehsal amillərini əvəz edə, ondan ilkin istifadə üsulunu dəyişdirə və yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verə bilər. İkincisi, iqtisadi transformasiyanı stimullaşdırmaqla yaşıl iqti-

sadiyyatı stimullaşdırır. Regional enerjidən istifadənin artırılması iqtisadiyyatın yüksək səmərəlilik və ətraf mühitə uyğunluq səviyyəsinə keçməsinə kömək edə bilər və bununla da regional iqtisadiyyatın canlılığını artıra bilər. Yaşıl iqtisadiyyat və enerji istifadə səviyyələri arasında dinamik əlaqənin empirik tədqiqatları yaşıl iqtisadiyyat, təmiz enerji investisiyaları, çirklənmə və enerji istifadəsinin daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edir. Bu cür akademik tədqiqatlar sənaye siyasətinin inkişafı, enerjiyə qənaət məqsədlərinə nail olmaq və yaşıl iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırmaq üçün əlavə təlimat verir.

Yaşıl iqtisadiyyat ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirməklə yanaşı davamlı inkişafı təşviq etməyə yönəlmiş iqtisadi sistemə aiddir. Ənənəvi olaraq qlobal istixana qazı emissiyalarına əsas töhfə verən neft sektoru indi daha təmiz və dayanıqlı enerji formalarına keçmək məcburiyyətindədir. Günəş, külək və su enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələri artan enerji tələbatını ödəməklə yanaşı, karbon emissiyalarını azaltmaq üçün perspektivli həll yolu təklif edir.

Son illərdə bərpa olunan enerjiyə qlobal istək təmiz enerji texnologiyalarının tətbiqinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. 2020-ci ildə bərpaolunan enerji dünya üzrə yeni gücün 70%-dən çoxunu təşkil edib. Bu sırada günəş və külək enerjisi aparıcı mənbələrdir. Bərpa olunan enerjidən istifadənin bu artımı həmçinin neft də daxil olmaqla, qalıq yanacaqların istifadəsinin azalması ilə müşayiət olunub.

Neft sektoru dəyişən enerji mənzərəsinə bərpa olunan enerjiyə sərmayəni artırmaqla və portfellərini diversifikasiya etməklə cavab verdi. Bir çox iri neft şirkətləri karbon emissiyalarını azaltmaq üçün iddialı hədəflər qoyub, bəziləri hətta 2050-ci ilə qədər karbon neytral və ya xalis sıfır olmağa söz verib. Bərpa olunan enerjiyə bu keçid həm də elektrikli nəqliyyat vasitələrinin doldurulması infrastrukturu kimi sahələrdə yeni iş imkanları yaratdı.

Bu müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq, yaşıl iqtisadiyyata keçiddə hələ də aradan qaldırılmalı olan problemlər var. Bərpa olunan enerji infrastrukturunun yüksək ilkin xərcləri və enerji sistemləri qaydalarına əhəmiyyətli dəyişikliklərin edilməsi zərurətinin qəbul edilməsinə maneələr ola bilər. Bununla belə, davamlı investisiya və siyasət dəstəyi ilə yaşıl iqtisadiyyat yeni iş yerləri yarada, karbon emissiyalarını azalda və davamlı iqtisadi artımı təşviq edə bilər.

Yaşıl iqtisadiyyata keçidin əsas amillərindən biri iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə zərurətidir. Neft və qaz kimi qalıq yanacaqların yandırılması qlobal istiləşmənin əsas səbəbi olan istixana qazları emissiyalarının əsas mənbəyidir. İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Panel xəbərdarlıq edib ki, qlobal emissiyaları azaltmaq və iqlim dəyişikliyinin ən pis təsirlərini məhdudlaşdırmaq üçün təcili tədbirlər görülməlidir.

Bərpa olunan enerji mənbələri qalıq yanacaqlara uyğun alternativ təklif edərək qlobal enerji tələbatının əhəmiyyətli bir hissəsini təmin edə bilər. Xüsusilə günəş və külək enerjisi son illərdə getdikcə rəqabətədavamlı hala gəldi, bərpa olunan enerjinin dəyəri indi qalıq yanacaqlardan daha aşağıdır.

Bərpa olunan enerjiyə keçid həm də günəş və külək kimi fasilələrlə işləyən mənbələrdən etibarlı və sabit enerji təchizatını təmin etmək üçün vacib olan enerjinin saxlanması kimi sahələrdə innovasiyalara təkan verir. Xüsusilə, akkumulyatorların

saxlanması sistemləri daha sərfəli olur və bu, bərpa olunan enerjinin şəbəkəyə inteqrasiyasını asanlaşdırır.

Yaşıl iqtisadiyyatın ekoloji faydaları ilə yanaşı, iqtisadi faydaları da var. Bərpa olunan enerjiyə keçid xüsusilə enerji səmərəliliyi, bərpa olunan enerji istehsalı və dayanıqlı nəqliyyat kimi sahələrdə yeni iş yerləri yarada və iqtisadi artımı stimullaşdıra bilər. Bəzi tədqiqatlar həmçinin göstərmişdir ki, yaşıl iqtisadiyyat ənənəvi iqtisadiyyata nisbətən iqtisadi sarsıntılara daha davamlı ola bilər, çünki o, qıt resurslardan daha az asılıdır və daha davamlı və dayanıqlı sistemlərə əsaslanır [5].

Beləliklə, neft sektoru da dəyişən enerji mənzərəsinə uyğunlaşmaq və yaşıl iqtisadiyyata doğru irəliləmək zərurətini dərk edir. Bəzi neft şirkətləri bərpa olunan enerji texnologiyalarına sərmayə qoymaqla və elektrik nəqliyyat vasitələrinin doldurulması infrastrukturu və enerjinin saxlanması kimi sahələrdə imkanları araşdıraraq portfellərini şaxələndirirlər. Digərlərinin iddialı karbon azaldılması hədəfləri var, bəziləri isə 2050-ci ilə qədər karbon neytral və ya xalis sıfır olacaqlar. Buna görə də yaşıl iqtisadiyyata və bərpa olunan enerjiyə keçid daha davamlı və ədalətli gələcəyə doğru mühüm addımdır. Hələ aradan qaldırılmalı problemlər olsa da, davamlı investisiya və siyasət dəstəyi daha yaşıl və daha dayanıqlı iqtisadi sistemə keçidi sürətləndirməyə kömək edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ackerman, F., 2017, Worst-Case Economics: Extreme Events in Climate and Finance (New York: Anthem Press).

2. Ahola, M., and others, 2021, "Climate Change in the Baltic Sea: 2021 Fact Sheet," Baltic Sea Environment Proceedings (BSEP) No. 180 (Helsinki: Helsinki Commission).

3. Acevedo, S., M. Mrkaic, N. Novta, E. Pugacheva, and P. Topalova (2018) "The Effects of Weather Shocks on Economic Activity: What Are the Channels of Impact?" IMF Working Paper No. 18/144 (Washington, DC: International Monetary Fund).

4. Batten, S., R. Sowerbutts, and M. Tanaka, 2016, "Let's Talk About the Weather: The Impact of Climate Change on Central Banks," Bank of England Staff Working Paper No. 603 (London: Bank of England).

5. Battiston, S., and others, 2017, "A Climate Stress-Test of the Financial System," Nature Climate Change, Vol. 7, pp.283–288.

6. Benzie, M., and others, 2021, "Cross-Border Climate Change Impacts: Implications for the European Union," Regional Environmental Change, Vol. 19, pp. 763–776.

7. Black, S., and others, 2021, "Not on Track to Net-Zero: The Urgent Need for Greater Ambition and Policy Action to Achieve the Paris Agreement's Goals," IMF Staff Climate Note No. 21/5 (Washington, DC: International Monetary Fund).

Məmmədov Ruslan Əzim oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: ruslan.mammadov.e@gmail.com

SÜNİ İNTELEKTİN İQTİSADİYYAT SAHƏSİNDƏ TƏTBİQİNDƏ MÖVCUD TƏCRÜBƏNİN ARAŞDIRILMASI

Giriş

Texnoloji tərəqqinin sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə Süni İntellektin müxtəlif sektorlara inteqrasiyası elm və sənaye maraqlarının mərkəzinə çevrildi. İqtisadi sahə mürəkkəb dinamikası və cəmiyyətə dərin təsiri ilə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi üçün xüsusilə münbit zəmin yaradır. Süni intellektin böyük verilənlər toplusunu emal etmək, bazar tendensiyalarını proqnozlaşdırmaq və mürəkkəb tapşırıqları avtomatlaşdırmaq imkanları iqtisadi fəaliyyətlərdə səmərəliliyin və dəqiqliyin artırılması üçün yeni imkanlar təklif edir. Bununla yanaşı, texnoloji inqilab həm də iş yerlərinin azalmasına, təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlara və etik mülahizələrə səbəb olur. Beləliklə, süni intellektin iqtisadiyyatdakı təsirlərini anlamaq təkcə akademik cəhətdən deyil, həmdə praktiki tərəfdən əhəmiyyət kəsb edir [1].

Süni intellekt kompüter sistemlərinə və ya maşınlara insana bənzər intellektə sahib olmaq qabiliyyətini verməyi hədəfləyən elm və mühəndislik sahəsidir. Süni intellekt adətən kompüter proqramları və alqoritmlər vasitəsilə problem həlli, öyrənmə, qavrayış, nitqin tanınması, qərar qəbul etmə və s. kimi zəka ilə əlaqəli vəzifələri yerinə yetirməyi hədəfləyir. Süni intellekt avtomatlaşdırma, səhiyyə, maliyyə, nəqliyyat, təhsil sektoru kimi bir çox fərqli tətbiq sahələrində istifadə edilə bilər.

Süni intellektin iqtisadi üstünlükləri və mənfi cəhətləri də mövcuddur. İqtisadiyyatda süni intellektin üstünlüklərinə süni intellektin məlumatları insanlardan daha sürətli emal və təhlil edə bilməsini aid edə bilərik ki, bu da daha səmərəli qərarların qəbul edilməsinə və məhsuldarlığın artmasına səbəb olur. Bu texnologiya innovasiyaları təşviq edir, daha sürətli qərar qəbul etməyə imkan verir. Bu vasitə ilə biznesdə rəqabət üstünlüyünü artıra bilər.

İqtisadiyyatda süni intellektin mənfi cəhətləri arasında əmək bazarında dəyişiklik və işsizlik riski var. Bundan əlavə, alqoritmik qərarların səbəb ola biləcəyi ədalətsizlik, etik problemlər, məxfilik problemləri və informasiya təhlükəsizliyi kimi məsələlər də mühüm çatışmazlıqlar kimi önə çıxır. Bununla yanaşı, süni intellektdən həddən artıq asılılıq, xüsusən də süni intellekt sistemləri uğursuz olarsa və ya təhlükə yaranarsa, zəifliklərə səbəb ola bilər. Buna görə də, süni intellekt tətbiqlərinin istifadəsi ilə bağlı tənzimləyici tədbirlər və etik standartlar vacibdir.

Süni intellekt məhsuldarlığı yaxşılaşdırmaqla iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Yeni məhsul və xidmətləri işə salmaqla və rəqabət mühitini dəyişdirərək bazar dinamikasını dəyişir. Bu isə əmək bazarında dəyişikliyə gətirib çıxarır ki, bu da süni intellektə əsaslanan iqtisadiyyata hazırlaşmaq üçün bacarıqların inkişafına və təhsilə diqqət yetirməyi tələb edir.

Sİ-in iqtisadiyyatda tətbiqi səmərəlilik və innovasiya baxımından əhəmiyyətli faydalar təklif edir, eyni zamanda iş yerinin azalması kimi bir sıra problemləri də özü ilə gətirir. Sİ-in əmək bazarlarını pozmaq və bərabərsizliyi gücləndirmək potensialı diqqətli bir araşdırma tələb edir [2].

Qrafik 1.

Sİ Texnologiyalarının iqtisadi sektora təsiri.

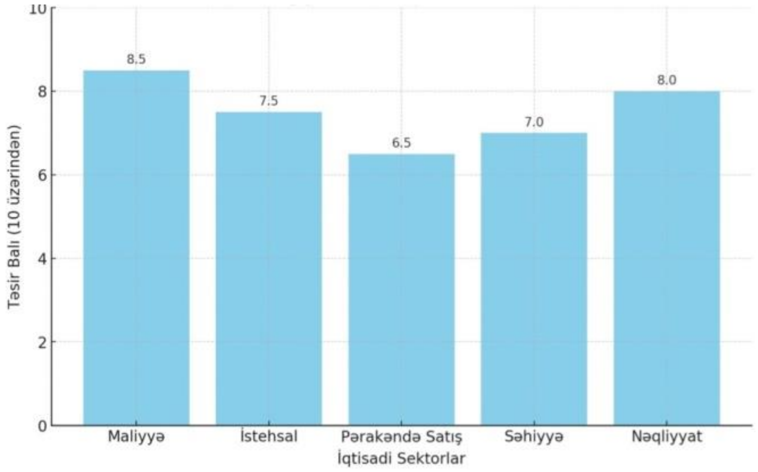

Mənbə: https://static.president.az/pdf/38542

Qrafik 1-də süni intellekt texnologiyalarının müxtəlif iqtisadi sektorlara (maliyyə, istehsal, pərakəndə satış, səhiyyə, nəqliyyat) təsirinin qiymətləndirilməsini göstərir. Təsir balı, hər sektor üçün 10 bal üzərindən verilmişdir.

Sİ-in iqtisadi fəaliyyətlərə və proseslərə inteqrasiyası sadəcə bir tendensiya deyil; bizneslərin necə fəaliyyət göstərməsinin, bazarların necə işləməsinin və iqtisadi siyasətlərin necə formalaşmasının əsaslarını yenidən müəyyən edən paradiqma dəyişikliyidir.

Süni intellekt böyük həcmdə verilənləri yüksək sürət və dəqiqliklə emal, təhlil və şərh edə bilmə qabiliyyəti ilə iqtisadi təhlil və qərarların qəbulunda yeni sərhədlər açmışdır. Süni intellekt rutin tapşırıqların avtomatlaşdırılmasından tutmuş mürəkkəb bazar dinamikasına dair dərin anlayışların təmin edilməsinə qədər səmərəliliyin artırılmasında, innovasiyaların təşviqində və sürətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Süni intellektin iqtisadiyyatda tətbiqinin xüsusiyyətlərini daha dərindən araşdırdıqca, onun həm potensialını, həm də mənfi cəhətlərini başa düşmək vacibdir. Sİ-in imkanları eyni zamanda iqtisadi nəzəriyyə və praktikanı yenidən formalaşdıran qabaqcıl analitika, proqnozlaşdırıcı modelləşdirmə və avtonom qərar qəbuletməni əhatə edir.

İqtisadiyyatda süni intellektin təsirlərini daha dərindən araşdırdıqca, bu texnoloji inqilabın ikili xarakterini tanımaq çox vacibdir. Bir tərəfdən, süni intellekt inkişaf və səmərəlilik üçün güclü mühərrik rolunu oynayır, maliyyədən tutmuş istehsala qədər sektorlarda innovasiyalara təkan verir və bazar dinamikasının mahiyyətini yenidən formalaşdırır. Digər tərəfdən sosial-iqtisadi əhəmiyyətli problemlər yaradır[2].

Mövcud təcrübələrin araşdırılması

Çindəki süni intellektlə bağlı inkişaflar 13-cü beşillik planı (2016-cı ildən 2020-ci ilə qədər davam edən), “Internet Plus” kimi sonrakı illər üçün bütün əsas plan və təşəbbüslərində süni intellektə üstünlük verən hökumət tərəfindən idarə olunur. Süni intellekt planları Dövlət Şurasının rəhbərliyi ilə 2017-ci ildə təqdim edilən üç addımlı strategiyaya uyğundur. Tsinghua Universiteti tərəfindən 2018-ci ilin iyul

ayında dərc edilmiş "Çin Sİ inkişafı hesabatında" yenilənmiş üç addımlı strategiya aşağıdakıları əhatə edir:

- 2020-ci ilə qədər: Çin süni intellekt sənayesinin əsas dəyərinin 19,7 milyard avroya çatmasına kömək edərək, Sİ-in iqtisadi inkişafın mühüm amilinə çevrilməsini təmin etmək istəyir, müəssisələr intellektual böyük verilənlər daxil olmaqla saysız-hesabsız texnoloji nailiyyətlərə sahib olacaq.
- 2025-ci ilə qədər: Məqsəd 52,5 milyard avro dəyərində süni intellekt sənayesinin əsas dəyəri ilə ağıllı istehsal səhiyyəsi, şəhərlər, kənd təsərrüfatı və milli müdafiə daxil olmaqla bir çox tətbiq sahələrinə Sİ-ni genişləndirməkdir.
- 2030-cu ilə qədər: Çin süni intellekt sahəsində dünya üzrə aparıcı ölkə olmağı hədəfləyir. Əsas diqqət süni intellekt sənayesinin dəyərini 131,3 milyard avroya çatdırmağı hədəfləyən dərin və inteqrasiya olunmuş İP tətbiq sistemləri ilə dəstəklənən qlobal texnologiyaları inkişaf etdirməkdir [3].

Avstraliya və Yeni Zelandiya - süni intellektin inkişafı üçün yaxşı təchiz olunub. Hər iki ölkə maliyyə, səhiyyə, incəsənət, nəqliyyat və istehsalat da daxil olmaqla sektorlar üzrə yeni süni intellektə əsaslanan məhsul və xidmətlər yaradır. İnsanlar süni intellektlə işləyən chatbotlarla əlaqə qurur, süni intellektdən istifadə edərək musiqi tərtib edir, mədənçıxarma sektoru əməliyyatları avtomatlaşdırmaq üçün süni intellektdən istifadə edir bitkilər və mal-qara haqqında məlumatların toplanması və təhlili üçün kənd təsərrüfatı cihazlarından istifadə getdikcə artır. Tətbiqlərin genişliyi yeni sosial və iqtisadi imkanlar təqdim edir [4].

Rusiyanın təkmilləşdirilə bilən cəhətlər arasında kiçik və orta biznes sahiblərinin yeni texnologiyalara o qədər də maraq göstərmədiyini qeyd etmək olar.

Rusiyanın bir çox elmi-tədqiqat müəssisələri və universitetləri süni intellekt sahəsində mühüm layihələr üzərində işləyirlər. Məsələn, Rusiyanın aparıcı universitetlərindən olan Skolkovo Texnologiya İnstitutu və MIPT (Fizika və Texnologiya İnstitutu) süni intellektlə bağlı tədqiqatlara rəhbərlik edən qurumlar sırasındadır.. Bununla yanaşı, Rusiyada süni intellekt üzrə tədqiqat və təhsil fəaliyyəti mühüm yer tutur və universitetlər və elmi-tədqiqat institutları süni intellekt texnologiyaları üzrə müxtəlif layihələr həyata keçirirlər.

Rusiya Federasiyası Hökuməti yanında Analitik Mərkəzin sifarişi ilə 2019-cu ilin oktyabrında keçirilən WCIOM sorğusuna [10] görə, respondentlərin 91%-i süni intellekt texnologiyasından xəbərdardır, lakin onlardan yalnız 31%-i fəal şəkildə istifadə edir. Biznes nümayəndələrinin 43%-i süni intellektdən istifadə etmədiklərini və bunu etmək planlarının olmadığını bildirib. Yuxarıda qeyd etdiyimiz xarici statistikadan da göründüyü kimi, ABŞ-da həm biznesdə süni intellektdən istifadə, həm də ondan istifadə etmək istəyinin faizi daha yüksəkdir.

Finlandiya süni intellekt (Sİ) sahəsində fəal rol oynayan və bu texnologiyanı mənimsəyən bir ölkədir. Ölkədə süni intellekt üzrə tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətlərinə önəm verilir və bu sahədə milli strategiyalar müəyyən edilir. Finlandiyadakı bir çox universitet və tədqiqat institutları süni intellekt üzərində işləməklə milli və beynəlxalq səviyyələrə öz töhfələrini verirlər. Bundan əlavə, sənaye tətbiqlərində süni intellektin istifadəsi Finlandiya iqtisadiyyatında, xüsusilə səhiyyə, enerji və nəqliyyat kimi sektorlarda getdikcə daha çox yer tapır. 2017-ci ilin may ayı Finlandiyanın Süni İntellekt əsri elan edilib. Hesabatda “Finlandiyanı süni intellektin tətbiqi sahəsində

lider ölkəyə" çevirmək üçün səkkiz əsas fəaliyyət vurğulanır. Ölkədə süni intellekt üzərində aparılan işlər davamlı inkişaf və texnoloji innovasiyaların mühüm elementi hesab olunur [7].

Norveç süni intellekt (Sİ) sahəsi ilə fəal şəkildə məşğul olan ölkədir. Ölkədə akademik qurumlar və sənaye arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün müxtəlif layihələrdə süni intellekt tədqiqatları və inkişafı aparılır. Norveç davamlılıq, sağlamlıq, enerji və nəqliyyat kimi sektorlarda süni intellekt texnologiyalarından istifadə edərək sosial və iqtisadi faydalar təmin etməyi hədəfləyir. Eyni zamanda, Norveçdə süni intellektin etikasına və təhlükəsizliyinə diqqət yetirilir, bu texnologiyanın məsuliyyətli inkişafı və tətbiqi üçün müxtəlif standartlar və siyasətlər yaradılır.

Heç bir sektor və ya biznes süni intellektin təsirindən sığortalanmayıb. Süni intellektdən istifadə edə bilməyən müəssisələr tez bir zamanda qiymət və dövriyyə müddətlərinin aşağı düşdüyünü görə bilərlər və nəticədə bazar paylarının əhəmiyyətli bir hissəsini itirə bilərlər. İndi böyük problem süni intellektin uğurlu qəbulunu təmin etmək üçün düzgün istedadı, texnologiyanı və məlumatlara çıxışı təmin etməkdir [9].

Qrafik 2.

İllər Üzrə Sİ texnologiyasına investisiyaların trendi

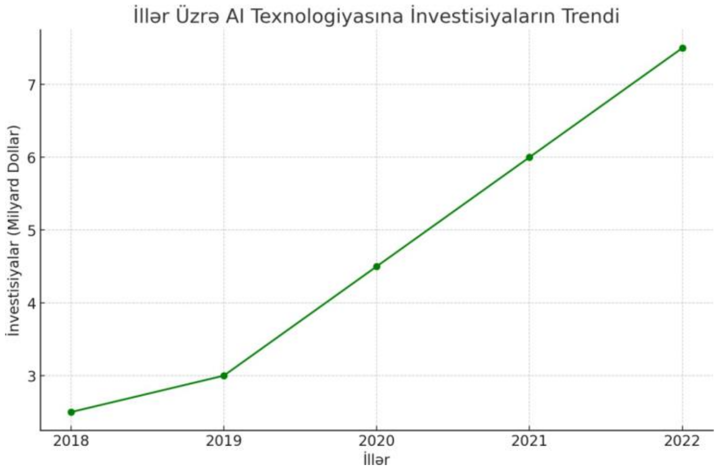

Mənbə: https://static.president.az/pdf/38542

Qrafik, 2018-dən 2022-yə qədər olan dövrdə Sİ texnologiyasına edilən investisiyaların trendini göstərir.

Süni intellektin iqtisadiyyatda transformativ təsiri təkcə böyük korporasiyalar və maliyyə institutları ilə məhdudlaşmır. Onun dalğalanma təsiri kiçik bizneslərdə, fərdi istehlakçılarda və hətta hökumət siyasətlərində hiss olunur. Süni intellekt alətləri və texnologiyalarının demokratikləşməsi iqtisadi subyektlərin geniş spektrinə onun üstünlüklərindən istifadə etməyə imkan verib, daha çox fərdiləşdirilmiş xidmətlərə, optimallaşdırılmış təchizat zəncirlərinə və innovativ biznes modellərinə gətirib çıxarıb[10].

Nəticə

Süni intellektin bütün risklərini aradan qaldıracaq vahid həll yolu olmasa da, onun qadağan edilməsi digər qlobal problemləri ortaya çıxaracaq. Buna görə də, süni intellektin təhlükəsizliyinə nəzarət mürəkkəbdir və davamlılıq tələb edir. Texnologiya

sürətlə inkişaf etdikcə, aşağı ixtisaslı işçilərin kompüterləşməyə həssas olmayan, yəni yaradıcı və sosial intellekt tələb edən vəzifələrə yenidən bölüşdürülməsi gözlənilir.

Süni intellekt sistemlərinin alınması, fərdiləşdirilməsi və saxlanmasının yüksək qiymətini nəzərə alsaq, şirkətlərin insanları süni intellekt sistemləri ilə əvəz etmələri çətin olacaq. Dünya İqtisadi Forumunun 2018-ci il hesabatına görə, qarşıdakı 5 ildə süni intellektin inkişafı ilə 50 milyondan çox yeni iş yerinin açılacağı proqnozlaşdırılır. Buna görə də yaxın illərdə işçilərin rutin tapşırıqları qısa və orta müddətdə süni intellekt sistemlərinə keçdiyi üçün işsizlik riski əvəzinə məşğulluğun genişlənəcəyi gözlənilir.

Uzunmüddətli perspektivdə süni intellekt sistemləri qərar qəbul etmədə davamlı inkişafa və biznesdə rəqabət üstünlüyünə töhfə verəcək. İstehlakçılar, ictimai fəallar və qeyri-hökumət təşkilatları şirkətlərin davamlı həll yollarına sadiqlik səviyyəsini artıracaq. Buna görə də, şirkətlərin rəqabətli sektorda üstünlük təşkil etmələrini təmin edəcək strategiyalar, qərarların qəbulu və idarəetmə üçün faydalı ola biləcək böyük məlumat dəstlərindən yeni məlumatlar əldə etmələri daha da vacib olacaq. Texnoloji inqilablar insanlar və süni intellekt arasında qarşılıqlı əlaqənin istehsalının idarə edilməsinin yeni formasını ortaya çıxaracaq. Çünki informasiya texnologiyalarından asılılığın artması ilə insan qavrayış imkanlarından kənarda olan məlumatların öhdəsindən gələ bilməyəcəyi üçün cəmiyyətdə mübahisələrə səbəb olacaq.

Qeyd edək ki, süni intellektin (Sİ) iqtisadi sektora inteqrasiyası həm texnologiyanın, həm də iqtisadiyyatın təkamülündə əhəmiyyətli bir dövrü qeyd edir. Süni intellekt, məlumatların təhlili və maliyyə xidmətlərindən tutmuş müştəri təcrübəsi və əməliyyat səmərəliliyinə qədər iqtisadi mənzərənin müxtəlif aspektlərini dəyişdirməkdə böyük potensial nümayiş etdirdi. Onun böyük həcmdə məlumatı emal etmək və anlayışlar təqdim etmək qabiliyyəti daha dəqiq qərarların qəbul edilməsinə, səmərəliliyin artırılmasına və mürəkkəb iqtisadi çağırışların innovativ həllinə gətirib çıxarır. Texnoloji inqilab maneəsiz deyil, iqtisadi sahədə süni intellektin artması etik mülahizələr, məlumatların məxfiliyi və məşğulluğa təsiri ilə bağlı mühüm müzakirələrə səbəb oldu. Aydındır ki, süni intellekt inkişaf və innovasiya üçün imkanlar təqdim etməklə yanaşı, potensial riskləri də həll edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Russell, Stuart və Peter Norvig. "Süni intellekt: Müasir yanaşma". Pearson, 2020.

2. Li, Kai-Fu. "AI Supergücləri: Çin, Silikon Vadisi və Yeni Dünya Nizamı". Houghton Mifflin Harcourt, 2018.

3. Tegmark, Maks. "Həyat 3.0: Süni İntellekt Əsrində İnsan Olmaq". Knopf, 2017.

4. Davenport, Thomas H. və Rajeev Ronanki. "Real dünya üçün süni intellekt". Harvard Business Review, Yanvar-Fevral 2018, https://hbr.org/2018/01/artificial-intelligence-for-the-real-world.

5. Brynjolfsson, Erik və Andrew McAfee. "İkinci Maşın Dövrü: Parlaq Texnologiyalar Zamanında İş, Tərəqqi və Rifah". W.W. Norton & Company, 2014.

6. Jordan, Michael I. və Tom M. Mitchell. "Maşın öyrənmə: Trendlər, perspektivlər və perspektivlər". Elm, cild. 349, yox. 6245, 2015, səh. 255-260.

7. Şvab, Klaus. "Dördüncü Sənaye İnqilabı". Crown Business, 2017.
8. Chui, Michael və başqaları. "AI sərhədindən qeydlər: Dərin öyrənmənin tətbiqləri və dəyəri." McKinsey Qlobal İnstitutu, 2018,
9. Walsh, Toby, et al. Süni intellektin effektiv və etik inkişafı: rifahımızı yaxşılaşdırmaq üçün bir fürsət. Avstraliya Öyrənilmiş Akademiyalar Şurası, 2019.
10. Novikova, A. D., və M. B. Xripunova. "RUSİYA İQTİSADİYYATINDA SÜNİ İNTELEKTİN TƏTBİQİ". Хроноэкономика 3 (24) (2020): 184-187.

Nəcəfli İnci Azər qızı,
magistrant,
Azərbaycan Texniki Universiteti,
Email: inci.necefli1@gmail.com

KİBER TƏHLÜKƏSİZLİYƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Giriş

İnternet dünyanı bir çox cəhətdən kiçiltdi, lakin o, əvvəllər heç vaxt bu qədər müxtəlif və çətin olmayan təsirlərə açdı. Təhlükəsizlik sürətlə artdıqca, hakerlik dünyası da artdı. Kiber təhlükəsizliyə baxmaq üçün iki yol var. Birincisi, bulud hesablamalarını təmin edən şirkətlərin bunu etməsi və yalnız bu şirkətlər ən son şifrələmə texnologiyası ilə son dərəcə yaxşı qorunmasıdır.

Kiber təhlükəsizlik, internetə qoşulmuş sistemlərin, o cümlədən aparat, proqram təminatı və məlumatların kiber hücumlardan qorunmasıdır. Hesablama kontekstində təhlükəsizlik, kiber təhlükəsizlik və fiziki təhlükəsizlikdən ibarətdir ki, hər ikisi bizneslər tərəfindən məlumat mərkəzinə və digər kompüterləşdirilmiş sistemlərə icazəsiz girişdən qorunmaq üçün istifadə olunur. Məlumatların məxfiliyini, bütövlüyünü və əlçatanlığını qorumaq üçün nəzərdə tutulmuş təhlükəsizlik kibertəhlükəsizliyin alt hissəsidir. Kibertəhlükəsizlikdən istifadə kiberhücumların, məlumat pozuntularının və şəxsiyyət oğurluğunun qarşısını almağa və risklərin idarə olunmasına kömək edə bilər. Təşkilat, şəbəkə təhlükəsizliyi haqqında güclü anlayışa və təsirli insidentlərə cavab planına malik olduqda, bu hücumların qarşısını daha yaxşı və ciddi ala bilər. Məsələn, son istifadəçi müdafiəsi məlumatı qoruyur, itki və oğurluqdan qoruyarkən eyni zamanda kompüterləri zərərli kod üçün skan edir.

Kiber hücumlar, hətta ən davamlı təşkilata əlavə maliyyə və reputasiya ziyanı vuracaq. Kiber hücuma məruz qalan təşkilat, işgüzar nüfuzunun itirilməsi ilə üzləşməli olacaq və potensial olaraq hüquqi cərimələr, hüquqi tədbirlər və bərpa xərcləri ilə üzləşəcək. Böyük Britaniya hökuməti tərəfindən 2017-ci ildə kibertəhlükəsizliklə bağlı sorğunun nəticələrinə görə, böyük biznes üçün orta xərc 19,600 funt sterlinq, kiçik və orta biznes üçün isə 1,570 funt sterlinq təşkil edir.

Üç fərqli müzakirə vasitəsilə bir çox konsepsiyalar müzakirə edilib və bunlar əsasında əks tədbirlər hazırlanıb. Özəl sektorda cəmiyyətin fəaliyyəti üçün hökumətlər qorunma səviyyəsini təmin etmək üçün əlavə tədbirlər görməlidir. İnformasiya təminatı infrastrukturun qorunması və riskin idarə edilməsi üçün təlimat verir. Risk səviyyəsi heç vaxt sıfıra endirilə bilməz. Bu, o deməkdir ki, kiçik və bəlkə də böyük kiber insidentlər qaçılmazdır, çünki əla risk idarəçiliyi ilə belə onların qarşısını almaq mümkün deyil.

Kiber təhlükəsizliyə nə üçün ehtiyacımız var?

Kibertəhlükəsizliyin əhatə dairəsinə, informasiya və sistemlərin əsas kiber təhlükələrdən qorunması daxildir. Bu təhdidlər bir çox şəkildə görünə bilər. Nəticədə, kiber təhlükəsizlik strategiyası və əməliyyatları ilə ayaqlaşmaq, xüsusilə hökumət və korporativ şəbəkələrdə çətin ola bilər ki, burada kiber təhlükələr ən innovativ şəkildə çox vaxt bir ölkənin məxfi, siyasi və hərbi məsələləri və ya insanları hədəf alır. Ümumi təhdidlərdən bəziləri bunlardır:

- **Kiberterrorizm,** terrorçu qrupların öz siyasi gündəmlərini inkişaf etdirmək üçün informasiya texnologiyalarından innovativ şəkildə istifadə etməsidir. Şəbəkələrdə, kompüter sistemlərində və telekommunikasiya infrastrukturlarında hücumlar şəklində gerçəkləşmişdir.

- **Kibermüharibə,** milli dövlətlərin informasiya texnologiyalarından istifadə edərək başqa bir ölkənin şəbəkələrinə daxil olmaq və onları zədələməkdən ibarətdir. ABŞ-da və digər bir çox insanın yaşadığı başqa cəmiyyətlərdə kibermüharibə, müharibənin beşinci sahəsi hesab olunur. Kibermüharibə hücumları ilk növbədə kompüter şəbəkələrinin keyfiyyətindən istifadə etmək üçün yaxşı təlim keçmiş və milli dövlətlərin dəstəyi ilə fəaliyyət göstərən hakerlər tərəfindən həyata keçirilir. Hədəfin əsas şəbəkələrini bağlamaq əvəzinə, kibermüharibə hücumu qiymətli məlumatlara güzəştə getmək, rabitəni pozmaq, nəqliyyat və tibbi xidmətlər kimi infrastruktur xidmətlərini pozmaq üçün şəbəkələrə nüfuz etməli ola bilər.

- **Kibercasusluq,** sahiblərindən icazə almadan məxfi məlumatları əldə etmək üçün informasiya texnologiyalarından istifadə təcrübəsidir. Ən çox strateji, iqtisadi, hərbi üstünlük əldə etmək üçün istifadə olunur, krekinq üsulları və zərərli proqramlardan istifadə etməklə həyata keçirilir.

Kiber cinayətkarlar kimlərdir?

Buraya kredit kartı saxtakarlığı, kiber izləmə, kompüter sistemlərinə icazəsiz giriş, müəllif hüquqlarına, proqram təminatı lisenziyasına və ticarət nişanının təhlükəsizliyinə əhəmiyyət verməmək, qeyri-qanuni surətlər çıxarmaq üçün şifrələməni ləğv etmək, proqram təminatının piratçılığı və cinayət əməlləri törətmək üçün başqasının şəxsiyyətini oğurlamaq kimi fəaliyyətlər daxildir. Kiber cinayətkarlar belə hərəkətləri həyata keçirən insanlardır. Onları məqsədinə görə üç qrupa bölmək olar.

Tip 1: Kiber cinayətkarlar - tanınmağa can atanlar:

- hobbi məqsədli hakerlər;
- İT mütəxəssisləri (sosial mühəndislik ən böyük təhlükələrdən biridir);
- Siyasi motivli hakerlər;
- Terror təşkilatları.

Tip 2: Kibercinayətkarlar - tanınmaqda maraqlı deyillər:

- Psixoloji maneələr;
- Maliyyə motivli hakerlər (korporativ casusluq);
- Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən hakerlik (milli casusluq, təxribat);

Tip 3: Kiber cinayətkarlar – içəridəkilər:

- Qisas almaq istəyən keçmiş işçilər;
- Rəqabət edən şirkətlər, öz işçilərindən zərər və ya oğurluq yolu ilə iqtisadi üstünlük əldə etmək üçün istifadə edirlər.

Effektiv kiber təhlükəsizliyi necə təmin etmək olar?

Tarixən təşkilatlar və hökumətlər, şəbəkələri və içindəki qiymətli məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bir-birinin ardınca fərdi təhlükəsizlik texnologiyaları istehsal etmişlər. Bu metodun bahalı və mürəkkəb olması ilə yanaşı, zərər verən kiber pozuntu xəbərlərinin davam etməsi bu üsulu təsirsiz edir. Əslində, məlumatların pozulması qruplarının əhatə dairəsini nəzərə alsaq, kibertəhlükəsizlik daha az riskli bir yol axtaran şuralar üçün prioritetlər siyahısında birinci yerə yüksəldi. Bunun əvəzinə təşkilatlar, kənarda, məlumat mərkəzində, şəbəkədə, ictimai və şəxsi buludlarda və Saabs mühitlərində ardıcıl, qarşısının alınmasına əsaslanan mühafizəni təmin etmək üçün xüsusi olaraq hazırlanmış yerli inteqrasiya olunmuş, avtomatlaşdırılmış Yeni Nəsil Təhlükəsizlik Platformasını nəzərdən keçirə bilər. Qarşısının alınmasına diqqət yetirməklə, təşkilatlar ilk növbədə kibertəhlükələrin şəbəkəyə təsirinin qarşısını ala və ümumi kibertəhlükəsizlik riskini idarə edilə bilən dərəcədə azalda bilər.

Kibertəhlükəsizlik təhdidlərinin növləri:

Yeni texnologiyalar, təhlükəsizlik tendensiyaları və təhlükə kəşfiyyatı ilə ayaqlaşmaq çətin məsələdir. Bununla belə, informasiya və digər məlumatları müxtəlif formalarda olan kibertəhlükələrdən qorumaq lazımdır.

- **Ransomware,** təcavüzkarın qurbanın kompüter sistem fayllarını adətən şifrələmə yolu ilə kilidləməsini və onların şifrəsini və kilidini açmaq üçün ödəniş tələb etməsini əhatə edən zərərli proqram növüdür.
- **Zərərli proqram,** kompüter virusları, troyan atları və casus proqramlar kimi kompüter istifadəçisinə zərər vermək üçün istifadə olunan istənilən proqramdır.
- **Sosial mühəndislik,** adətən qorunan həssas məlumatları əldə etmək üçün istifadəçiləri təhlükəsizlik prosedurlarını pozmağa aldatmaq üçün insanların qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan hücumdur.
- **Fişinq,** mötəbər mənbələrdən gələn e-poçtlara bənzəyən saxta e-poçtların göndərildiyi bir fırıldaq növüdür; Bununla belə, bu e-poçtların məqsədi kredit kartı və ya giriş məlumatları kimi həssas məlumatları oğurlamaqdır.

Təhlükəsizlik analitiki nə edir?

İnformasiya təhlükəsizliyi üzrə analitik, təhlükəsizlik tədbirlərini planlaşdırmaq və həyata keçirməklə şirkətin sistemlərini və şəbəkələrini qoruyur. Onlar kritik məlumatların oğurlanmasının, zədələnməsinin və təhlükəyə məruz qalmasının qarşısını almaq üçün dağıdıcı həllər yaradırlar. Onların əsas məsuliyyəti biznesin və ya təşkilatın məlumatlarını, müştərilərini, işçilərini və faktiki olaraq saxlanılan məlumatı kiberhücumlardan və ya istənilən növ sındırmalardan təhlükəsiz saxlamaqdır.

Hack alətləri

Hücum metodları olaraq müxtəlif vasitələr var, və bütün bu alətlər zərərli proqramlar üçün istifadə olunur. Buna misal olaraq, virus və soxulcanları göstərmək olar. Məlumatın məxfiliyinə və bütövlüyünə xələl gətirməyə qədər müxtəlif effektlərlə özlərinin funksional surətlərini yaradan kompüter proqramları və troyanlar zərərli proqramlar kimi görünən, lakin hakerin sonradan geri qayıdıb sistemə daxil ola bilməsi üçün arxa qapı quraşdıran dağıdıcı proqramlardır. Adətən sistemə müdaxilənin əsas

hədəfi daha inkişaf etmiş hücumlardır. Təcavüzkar tam sistem nəzarəti və ya "kök" giriş əldə edərsə, o, sistemin daxili işlərinə məhdudiyyətsiz giriş əldə edir. Rəqəmsal olaraq saxlanılan məlumatların xüsusiyyətlərinə görə, cinayət törətmək niyyətində olan şəxs məlumatı gecikdirəcək, korlayacaq, pozacaq, istismar edəcək, məhv edəcək, oğurlayacaq və dəyişdirəcək. Məlumatın dəyəri və tətbiqin əhəmiyyəti hansı məlumatın tələb olunduğundan və bu cür hərəkətlərin müxtəlif şiddət dərəcələrində müxtəlif təsirlərə malik olacağından asılıdır.

Kiber risk səviyyəsi

Təhlükənin şişirdilməsinin səbəbləri: birincisi, kiber təhlükələrlə mübarizə çox siyasiləşmiş bir məsələyə çevrildiyindən, təhlükə səviyyələri ilə bağlı rəsmi bəyanatlar da müxtəlif bürokratik təşkilatların resurslar və təsir uğrunda bir-biri ilə rəqabət aparması kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Bu, adətən, təcili tədbirlərə ehtiyac olduğunda həyata keçirilir. İkincisi, psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, risk qavrayışı mütəxəssislərin qavrayışlarından, eləcə də intuisiya və emosiyalardan çox asılıdır. Kiber risklər, xüsusən də daha ekstremal formalarında idarəolunmaz, dağıdıcı, ölümcül və naməlum görünən "qorxu riskləri"nin risk profilinə uyğun gəlir. Yalnız kifayət qədər dağıdıcı və pozucu sistem hücumları ənənəvi milli təhlükəsizlik aparatının diqqətini tələb edir.

Nəticə

Bununla belə, onların ciddiyyətlərindən asılı olaraq, gələcəkdəki dağıdıcı hadisələr hərbi məsələləri və bununla da strateji kibermüharibə qorxularını artırmağa davam edəcək. Təbii ki, ən pis ssenarilər haqqında düşünmək (və onları planlaşdırmaq) milli təhlükəsizlik aparatının qanuni vəzifəsidir. Ancaq, onlar daha ağlabatan və daha çox ehtimal olunan problemlərin xeyrinə daha çox diqqəti cəlb etməməlidirlər. Buna görə də kiberriskin "real" səviyyəsini sağlam şəkildə araşdırmağın bir yolu yoxdur, çünki o, yalnız siyasi sferanın müxtəlif təşkilatların təmsilçiliyində mövcuddur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Daniel, Schatz,; Julie, Wall, (2017). "Towards a More Representative Definition of Cyber Security". Journal of Digital Forensics, Security and Law. 12 (2). ISSN 1558-7215. Archived from the original on 28 December 2017.

2. Rouse, Margaret. "Social engineering definition". Tech Target. Archived from the original on 5 January 2018. Retrieved 6 September 2015.

3. Schatz, Daniel; Bashroush, Rabih; Wall, Julie (2017). "Towards a More Representative Definition of Cyber Security". Journal of Digital Forensics, Security and Law. 12 (2). ISSN 1558-7215.

4. "Reliance spells end of road for ICT amateurs", 7 May 2013, The Australian

5. Stevens, Tim. "Global Cyber security: New Directions in Theory and Methods". Politics and Governance. 6 (2). doi:10.17645 /pag.v6i2.1569.

6. "Computer Security and Mobile Security Challenges". researchgate.net. Archived from the original on 12 October 2016. Retrieved 4 August 2016.

Nizamova Aytac Yusif qızı,
magistrant,
Azərbaycan Texniki Universiteti,
E-mail: nizamovaaytac@gmail.com

ZƏRƏRLİ PROQRAMLARIN ARADAN QALDIRILMASI ÜÇÜN MAŞIN ÖYRƏNMƏ ALQORİTMLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Giriş

"Zərərli proqram təminatı" kompüterlər və smartfonlar kimi texnoloji cihazlardan həssas məlumatlara daxil olmağı hədəfləyən proqramlardır. Android əməliyyat sistemi mobil cihazlarda geniş istifadə olunur və Android cihazlarının sayı artdıqca bu əməliyyat sistemi üçün hədəflənən zərərli proqramların sayı da artır. Android cihazlarında zərərli proqramlar əməliyyat sistemində hardware həcminə icazəsiz giriş, yerli fayl girişi və oxu/yazma icazəsi ilə həssas məlumatlara daxil ola bilər [1]. Zərərli proqram təminatının aşkarlanması üçün imza əsaslı [2,3], maşın öyrənməsinə əsaslanan [4] və dərin öyrənmə əsaslı üsullar [5,6] kimi müxtəlif üsullar təklif edilmişdir. Dərin öyrənmə alqoritmlərinin zərərli proqramların təkamülünə uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olduğu üçün zərərli proqramların aşkarlanmasında ümidverici nəticələr verdiyi son vaxtlar müşahidə edilmişdir [5,6]. Zərərli proqramların aşkarlanmasının işini yaxşılaşdırmaq üçün Android proqramlarından funksiyaların çıxarılması vacibdir və bu məqsədlə iki ümumi analiz metodundan istifadə olunur: Statik Analiz [6,7,8] və Dinamik Analiz [9,10]. Statik Təhlil proqramları Android proqramından və proqram işə salınmazdan əvvəl mənbə kodu fayllarından çıxarılan xüsusiyyətlərə əsasən təsnif edir. Məsələn, AndroPy Aləti [7] .O, AndroidManifest.xml-də icazələr, xidmətlər və provayderlərdən xassələri və Smali kodundan API zənglərini çıxarır. Dinamik analiz təcrid olunmuş mühitdə şübhəli proqramları işə salmaqla sistem və ya şəbəkə trafiki məlumatlarına diqqət yetirir və bu məlumatları müvafiq olaraq təsnif edir. Statik Analizin üstünlüyü ondadır ki, zərərli proqram qurğuya quraşdırılmamışdan əvvəl aşkarlana bilir, dinamik analizin üstünlüyü isə proqramın icrası zamanı yaranan boşluqların aşkarlanmasıdır [1]. Son zamanlar ədəbiyyatda aparılan bir çox tədqiqatlar Statik Analizdə qrafiklərdən semantik xüsusiyyətlərin çıxarılmasına daha çox diqqət yetirir [6,11,12]. Bu, ona görə edilir ki, semantik xüsusiyyətlər sintaktik xüsusiyyətlərə nisbətən zərərli proqramlardan yayınma üçün daha etibarlı hesab olunur [11]. Funksiya Zəng Qrafiki (FCG) APK-dakı metodlar arasında zəng edən tərəfindən çağırılan əlaqələri ələ keçirir və bu, metodlar arasındakı əlaqələr haqqında məlumat verə bilər. Qrafik strukturu maşın öyrənmə alqoritmlərinə daha dərindən daxil etmək olar və son vaxtlar Qrafik Sərhəd Şəbəkələri (GNN) FCG-ləri yerləşdirmək üçün istifadə edilmişdir [12]. GNN topoloji strukturu və qovşaq xassələrini qiymətləndirərək hər bir qovşaq üçün informativ əlavələr yaratmaq üçün istifadə edilə bilər [13]. Müşahidə edilmişdir ki, o (zərərli proqram sinfi və ailəsi) üçün 98%-dən çox dəqiqlik dərəcəsinə çata bilər. Bu araşdırmada bir tətbiqin zərərli proqram olub olmadığını aşkarlaya bilən yüksək dəqiqlikli və etibarlı bir model yaratmağa çalışdıq. Bu məqsədlə, Support Vector Machines (SVM), Gradient Boosting (GP) və Multi Layer Perceptron (MLP), Naive Bayes (MNB), K-Nearest Neighbor (KNN) kimi maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə etməklə modelləşdirmə işləri aparılmışdır.

Maşın öyrənmə texnikaları

İnternet mühitində, şəbəkəyə edilən hücum risklərinə görə, internet əsaslı hücumların qarşısını almaq üçün firewall, antivirus və ya müdaxilə aşkarlama sistemləri kimi proqram və ya aparat alətləri nəzərdə tutulmuşdur. Şəbəkə sistemi mühüm məlumatları və sistemləri təcavüzkarlardan və ya hakerlərdən qorumaq üçün bu təhlükəsizlik proqramlarından birini və ya bir neçəsini istifadə edir. Korporativ və ya şəxsi şəbəkələrə hücumların qarşısını almaq üçün təkcə firewall sisteminə etibar etmək kifayət deyil. Buna görə də, müdaxilənin aşkarlanması sistemi təhlükəsizlik divarının zəifliklərini bağlamaq üçün də istifadə olunur. Intrusion aşkarlama sistemi (STS) kompüter şəbəkəsini xarici mənbələrdən gələn hücumlardan qoruyan sistemdir. Onlar baş verən hadisələri avtomatik təhlil edən proqram və ya aparat sistemləridir. Maşın öyrənmə üsulları müdaxilənin aşkarlanması sistemlərində uğurla istifadə olunur. Ədəbiyyatda müxtəlif maşın öyrənmə üsulları ilə həyata keçirilən bir çox müdaxilə aşkarlama sistemləri mövcuddur. Dəstək vektor maşını (SVM), Bayes, Qərar ağacları, Süni neyron şəbəkələri (ANN) ən çox istifadə edilən maşın öyrənmə üsullarıdır.Ədəbiyyatda müdaxilə aşkarlama sistemlərində tez-tez istifadə olunan maşın öyrənmə üsulları aşağıdakılardır:

- Bayes təsnifatı;
- Dəstək vektor maşını;
- Qərar ağacları;
- Süni neyron şəbəkələri.

Bayes sinifləndirmə

Bayes şəbəkələri maşın öyrənməsində repetitorla öyrənmə alt başlığı altında araşdırılır Bayes təsnifat prosesində ümumiyyətlə bir nümunə var və bu nümunə daha çoxdur. Əvvəllər müəyyən edilmiş sinifləri aşkar edir. Gələn elektron məktublarda lazımsız mesajların (spam) aşkar edilməsi buna misal ola bilər. Bu misalda; Spam e-poçt və qeyri-spam e-poçt iki sinfi təmsil edir. Əlimizdə olan spam və qeyri-spam e-poçtlardan istifadə edən və gələcəkdə alacağımız e-poçtların spam olub-olmamasına qərar verən alqoritm, öyrədici maşın öyrənmə nümunəsidir.

Dəstək vektor maşını

Support Vector Machine (SVM) 1998-ci ildə Vapnik tərəfindən təklif edilən güclü təsnifatlandırıcıdır. Onun əsası statistik metodlara əsaslanır. DVM əldə edilmiş nümunələri tanımaq və təhlil etmək üçün öyrənmə sahəsində təsnifat və reqressiya təhlilindən istifadə edən nəzarət edilən öyrənmə modelidir .

Qərar ağacları

Qərar ağacları təsnifatda tez-tez istifadə olunan üsullardan biridir, çünki onların öyrədilməsi və sınaqdan keçirilməsi sürətlidir, nəticələri daha asan şərh olunur və effektivdir. Qərar ağacları ilə təsnifat iki mərhələdə aparılır. İlk mərhələdə ağac yaradılır. İkinci mərhələdə bu ağac quruluşundan təsnifat qaydaları əldə edilir.

Süni neyron şəbəkələri

Süni neyron şəbəkələri (ANN) bioloji sinir hüceyrələrini (neyronlar) modelləşdirən güclü təsnifat vasitəsidir. Şəbəkəni meydana gətirən hər bir elementə süni sinir (neron) deyilir. Süni neyron şəbəkəsi müxtəlif çəkilər vasitəsilə bir-birinə bağlanan çoxlu süni neyronlardan ibarətdir. Normalda tək bir neyron yalnız xətti problemləri

həll edə bilər. Çoxlaylı süni neyron şəbəkələri (Multi Layer Perceptron-MLP) bir çox digər təsnifat problemlərini həll etmək üçün istifadə olunur. Çox laylı ANN tez-tez funksiyaların uyğunlaşdırılması, təsnifatı və uyğunlaşdırılması məsələlərində istifadə olunur. Süni neyron şəbəkələri (ANN) bioloji sinir hüceyrələrini (neyronlar) modelləşdirən güclü təsnifat vasitəsidir. Şəbəkəni meydana gətirən hər bir elementə süni sinir (neron) deyilir. Süni neyron şəbəkəsi müxtəlif çəkilər vasitəsilə bir-birinə bağlanan çoxlu süni neyronlardan ibarətdir.

Material və Metod

Bu araşdırmada Android-də zərərli proqramların aşkarlanması üçün həyata keçirilən modelləşdirmə prosesində tədqiqat Google Colab mühitində Python pandaları, numpy, seaborn və sklearn kitabxanalarından istifadə etməklə həyata keçirilib.

A. 1. Məlumat dəstinin təsviri

Bu tədqiqat ictimai paylaşılan DREBIN verilənlər bazasından istifadə etməklə aparılmışdır [15]. 2010-2012-ci illər arasında 131611 real Android tətbiqinin məlumatları ilə yaradılan və bu araşdırmada istifadə edilən bu məlumat dəstinin hazırda əlçatan versiyasında 2 sinfə aid cəmi 15036 nümunə var. Bu nümunələrdə manifest.xml faylından və Android proqramlarının daxil edilmiş mənbə kodlarından əldə edilmiş 216 atribut var. Bu iki mənbədən alınan əlamətlər hər mənbə üçün 4 əsas qrup olmaqla 8 qrupa bölünür.

A.2.Məlumatların İlkin Emalı

Modelin işlənib hazırlanması prosesində istifadə olunacaq verilənlər toplusuna qərar vermə prosesində Drebin (Orijinal) məlumat dəstinin balanssız məlumat dəsti olduğu müşahidə edilmişdir. Bu məlumat dəstinin 2 sinfi ("Zərərli proqram" və "Zərərli proqram deyil"), "Zərərli proqram" sinfində 5560 nümunə, "Zərərli proqram deyil" sinfində 123453 nümunə var.Yaradılacaq modelin etibarlı olması və müvəffəqiyyət dəyərlərinin ardıcıl olması istəndiyi üçün bu verilənlər toplusunda məlumat balansı aparılmışdır. Bu məqsədlə məlumatların azaldılması DO məlumat dəstindən təsadüfi seçmə yolu ilə tətbiq edilmiş və hər sinif üzrə nümunələrin sayı bərabərləşdirilmişdir.

A. 3. Modelləşdirmədə istifadə olunan maşın öyrənmə alqoritmləri

Modellər verilənlər bazasına tətbiq edilən SVM, GB, MLP, MNB, KNN və RF alqoritmlərindən istifadə etməklə hazırlanmışdır.

A.3.1. Dəstək vektor maşınları (SVM)

SVM alqoritmi, məlumatları iki və ya daha çox sinifə ayırmaq üçün ən uyğun ayırma hiperplanını (diskriminator) tapmağı hədəfləyən bir təsnifat üsuludur. SVM siniflər arasında ən geniş marja təmin etmək üçün bu ayırma hiperplanını yaratmaqla təsnifat uğurunu artırır. DVM xətti və qeyri-xətti məsələlərdə istifadə oluna bilən və xüsusilə kiçik verilənlər toplularında uğurlu nəticələr əldə edən bir üsuldur.

A.3.2. Gradient Artırma (GB)

GB alqoritmi zəif öyrənmə modellərini ardıcıl olaraq öyrətməklə daha güclü və dəqiq təsnifatçılar yaradan bir üsuldur. Hər mərhələdə əvvəlki mərhələlərdəki səhvləri ən yaxşı şəkildə düzəldən model seçilir və bu model ümumi modelin bir hissəsinə çevrilir. GB model performansını artırmaq üçün səhvlərin azaldılması prosesini optimallaşdırır və daha sürətli öyrənmə təmin edir [16] .

A.3.3. Multi Layer Perceptron (MLP)

MLP alqoritmi süni neyron şəbəkələrinin bir növüdür və xüsusilə təsnifat və reqressiya problemlərində istifadə olunur. MLP giriş, çıxış və ara təbəqələrdən ibarət bir quruluşa malikdir və hər təbəqədə birdən çox neyron var. Model təlimi zamanı geri yayılma alqoritmi ilə çəkilər yenilənir və hədəf dəyərlərə yaxınlaşan struktur əldə edilir [17].

A.3.4. Naive Bayes (MNB)

Sadə Bayes alqoritmi statistik olaraq Bayes teoreminə əsaslanan təsnifat alqoritmidir. Bu teorem şərti ehtimalların əlaqələrinin hesablanmasına əsaslanır. Naive Bayes təsnifatçılarının müxtəlif növləri var, məsələn, Gaussian, Bernoulli və MultiNominal Naive Bayes [18]. Bu işdə Multi Nominal Naive Bayes (MNB) təsnifatçısından istifadə edilmişdir.

A.3.5. K-ən yaxın qonşu (KNN)

K-Yaxın Qonşu məlumat nöqtəsinin qonşu məlumat nöqtələrinə yaxınlığına əsaslanaraq onun sinif üzvlüyünü müəyyən edir.kimi ölçən tənbəl, parametrik olmayan təsnifat alqoritmidir Sorğu edilmədikdə, o, təlim toplusuna əsaslanan ayrı-seçkilik modeli yaratmır. Alqoritm verilənlərin əsas paylanması ilə bağlı heç bir fərziyyə irəli sürmür və verilənləri qonşularına yaxınlığına görə təsnif edir [19].

A.3.6. Təsadüfi Meşə (RF)

RF alqoritmi maşın öyrənməsi nəzəriyyəsi əsasında işləyən və təsnifat və reqressiya üçün ansambl üsulları ailəsinə aid olan nəzarət edilən öyrənmə alqoritmidir. Adından da göründüyü kimi, RF. Ansambl kimi işləyən bir çox fərdi qərar ağaclarından ibarətdir. RF-də hər bir qərar ağacı bir sinif proqnozu verir və ən yüksək bal toplayan sinif modelimizin proqnozu olur [20].

Nəticə

Bu işdə Android zərərli proqram təminatının aşkarlanması üçün SVM, GB, MLP, MNB, KNN və RF maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə edərək modellər yaradılmış və bu modellərin performansları müqayisə edilmişdir. DREBIN verilənlər bazası üzərində aparılan modelləşdirmə işləri nəticəsində, bu araşdırma ilk növbədə Android zərərli proqram təminatının aşkarlanması üçün 99,07% dəqiqliklə SVM modelini, ikincisi isə 98,83% dəqiqliklə MLP modelini tövsiyə edir. Hiperparametrlərin optimallaşdırılması ilə hazırlanmış bu modellər digər alqoritmlərlə müqayisədə daha yüksək dəqiqlik təklif edir. Bu səbəbdən Android zərərli proqram təminatının aşkarlanmasında və əlaqədar tədqiqatlarda istifadə olunacaq modellər kimi SVM və MLP modelləri tövsiyə olunur. Təklif olunan modellərin müvəffəqiyyəti ilə yanaşı, bu tədqiqatda əldə edilən nəticələr hiperparametrlərin optimallaşdırılmasının vacibliyini də vurğulayır. Hiperparametrlərin optimallaşdırılmasının modelin işini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırdığı, Android zərərli proqram təminatının aşkarlanması kimi kritik sahələrdə daha etibarlı və effektiv nəticələr əldə etməyə kömək etdiyi göstərilmişdir.Bu araşdırmada əldə edilən nəticələr maşın öyrənmə alqoritmlərinin Android cihazlarında zərərli proqramların aşkarlanması üçün effektiv və etibarlı həllər təmin edə biləcəyini göstərir. Bu araşdırmaların davamı olaraq daha böyük məlumat dəstləri və müxtəlif alqoritmlərdən istifadə etməklə daha uğurlu modellər hazırlana bilər. Bundan əlavə,

real vaxt rejimində aşkarlama sistemləri və təhlükəsizlik proqramları ilə bu modellərdən istifadə etməklə istifadəçilərin təhlükəsizliyi daha da artırıla bilər. Gələcək tədqiqatlarda fərqli maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə üsulları, xüsusiyyət seçimi və xüsusiyyət mühəndisliyi texnikaları, sinif balanssızlığı probleminin həlli üsulları və digər proqramlar kimi təkliflər nəzərə alınmaqla Android zərərli proqram təminatının aşkarlanması sahəsində daha uğurlu və etibarlı modellər hazırlana bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. A. T. Kabakuş, İ. A. Doğru and A. Çetin, "Android kötücül yazılım tespit ve koruma sistemleri", Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Fen Bilimleri Dergisi, vol. 31, no. 1, pp. 9-16, Feb. 2015.
2. M. Grace, Y. Zhou, Q. Zhang, S. Zou and X. Jiang, "RiskRanker: scalable and accurate zero-day android malware detection", MobiSys '12: Proceedings of the 10th international conference on Mobile systems, applications, and services, June 2012, Pages 281–294,
3. N. Zhang, Y. Tan, C. Yang and Y. Li, "Deep learning feature exploration for Android malware detection", Applied Soft Computing, Volume 102, April 2021,https://doi.org/10.1016/j.asoc.2020.107069
4. A. Razgallah, R. Khoury, S. Halle and K. Khanmohammadi, "A survey of malware detection in Android apps: Recommendations and perspectives for future research", Computer Science Review,Volume 39, February 2021, https://doi.org/10.1016/j.cosrev.2020.100358
5. A. Guerra-Manzanares, M. Luckner and H. Bahsi, "Concept drift and cross-device behavior: Challenges and implications for effective android malware detection", Computers & Security, Volume 120, September 2022, https://doi.org/10.1016/j.cose.2022.102757
6. F. Ou and J. Xu, "S 3Feature: A static sensitive subgraph-based feature for android malware detection", Computers & Security, Volume 112, January 2022, https://doi.org/10.1016/j.cose.2021.102513
7. A. Martin, R. Lara-Cabrera and D. Camacho, "Android malware detection through hybrid features fusion and ensemble classifiers: The AndroPyTool framework and the OmniDroid dataset", Information Fusion, Volume 52, December 2019, Pages 128-142, https://doi.org/10.1016/j.inffus.2018.12.006
8. D. Vasan, M. Alazab, S. Wassan, H. Naeem, B. Safaei and Q. Zheng, "IMCFN: Image-based malware classification using fine-tuned convolutional neural network architecture", Computer Networks, Volume 171, 22 April 2020, https://doi.org/10.1016/j.comnet.2020.107138
9. A. Ananya, P. Vinod and M. Shojafar, "SysDroid: A Dynamic ML-based Android Malware Analyzer using System Call Traces", Cluster Computing, December 2020, DOI:10.1007/s10586-019-03045-6
10. K. Lin, X. Xu and F. Xiao, "MFFusion: A Multi-level Features Fusion Model for Malicious Traffic Detection based on Deep Learning", Computer Networks, Volume 202, 15 January 2022, https://doi.org/10.1016/j.comnet.2021.108658
11. Y. Wu, X. Li, D. Zou, W. Yang, X. Zhang and H. Jin, "Malscan: Fast market-

wide mobile malware scanning by social-network centrality analysis", in: 34th IEEE/ACM International Conference on Automated Software Engineering, ASE 2019, San Diego, CA, USA, IEEE. pp. 139–150, 2019.

12. P. Xu, C. Eckert and A. Zarras, "Detecting and categorizing android malware with graph neural networks", in: SAC ’21: The 36th ACM/SIGAPP Symposium on Applied Computing, pp. 409–412, 2021.

13. H. Gao, S. Cheng and W. Zhang, "Gdroid: Android malware detection and classification with graph convolutional network", Comput. Secur. 106, 2021.

14. M.S. Rana, S. S. M. M. Rahman, and A. H. Sung, "Evaluation of tree based machine learning classifiers for android malware detection", Computational Collective Intelligence: 10th International Conference, ICCCI 2018, Bristol, UK, September 5-7, 2018, Proceedings, Part II 10. Springer International Publishing, 2018.

15. D. Arp, M. Spreitzenbarth, M. Hubner, H. Gascon, K. Rieck, and C. E. R. T. Siemens, "Drebin:Effective and explainable detection of android malware in your pocket", In Ndss, Vol. 14, pp. 23-26, 2014.

16. J. Friedman, "Greedy Function Approximation: A Gradient Boosting Machine", The Annals of Statistics, 29(5), 11-28, 2000.

17. V. N. Vapnik "The Nature of Static Learing Theory", Springer, 314s, 2000.

18. J. VanderPlas, "Python Data Science Handbook Essential Tools for Working with Data", O'Reilly Media, 2016.

19. G. O. Campos, A. Zimek, J. Sander, R.J.G.B. Campello, B. Micenková, E. Schubert, I. Assent and M.E. Houle, "On the evaluation of unsupervised outlier detection: measures, datasets, and an empirical study", Data Mining and Knowledge Discovery, vol. 30, no. 4, pp. 891–927, 2016.

20. L. Breiman, "Random Forests", Statistics Department University of California Berkeley, 1- 33, 2001.

21. B. J. Erickson and F. Kitamura, “Magician's Corner: 9. Performance Metrics for Machine Learning Models”, Radiology. Artificial intelligence vol. 3, 3e, 2021, doi:10.1148/ryai.2021200126.

İsmayılzadə Ülkər Bədəl qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ulkerismayilzade17@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏLİLLİYİ MÜƏYYƏN EDİLMİŞ ŞƏXSLƏRİN HÜQUQLARI BEYNƏLXALQ KONTEKSTDƏ

1961-ci ildə əlilliyi müəyyən edilmiş insanların hüquqlarının qorunmasını açıq qeyd edən ilk beynəlxalq sənəd olan Avropa Sosial Xartiyası qəbul olunmuşdur. O vaxta qədər insan hüquqları ilə bağlı tərtib edilən əsas beynəlxalq sənədlərin heç birində əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərlə bağlı xüsusi istinad qeyd edilməmişdir. Ümumiyyətlə, əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin hüquqlarına yönəlmiş beynəlxalq normativ-hüquqi aktların bir neçəsini qeyd edə bilərik: "Əqli geriliyi olan şəxslərin

hüquqlarına dair bəyannamə", "Əlil insanların hüquqları haqqında bəyannamə", 1982-ci ildə "Əlil insanlara dair Dünya Fəaliyyət Proqramı", "Əlilliyi olan insanlara bərabər imkanların yaradılması üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının standart qaydaları" və nəhayət bu sənədlər arasında tətbiq edilməsi baxımından ən əhəmiyyətlisi olan BMT-nin qəbul etdiyi "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" Konvensiyanı vurğulayırıq [1].

1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi dekabr ayının 3-nün "Əlilliyi olan insanların Beynəlxalq Günü" kimi qeyd edilməsi barədə bəyannamə qəbul edib. Tədbirin qeyd edilməsində əsas məqsəd cəmiyyətin əlilliyi müəyyən edilmiş insanların problemlərinə biganə qalmaması, vətəndaş mövqeyi sərgiləyərək onların sosiallaşmasına, müxtəlif sosial mühitlərə inteqrasiyasına yardımçı olmaq və həmin kateqoriyaya daxil olan insanların hüquqları barədə məlumatlı olmasıdır. Həmin gün müxtəlif ölkələrdə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslər üçün tədbirlər keçirilir, öyrədici və məlumatlandırıcı layihələr reallaşdırılır.

Əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin ictimai həyatın bütün sahələrində digər vətəndaşlarla eyni səviyyədə iştirakını təmin etmək hazırda dünya ölkələrinin qarşısında duran vacib vəzifələrdən biridir. Bu məqsədlə 2006-cı il 13 dekabr tarixində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi "Əlillərin hüquqları haqqında" Konvensiyanı qəbul etmişdir [2]. Sözügedən sənəd 2008-ci il 3 may tarixində qüvvəyə minmişdir. Hazırda Konvensiyanı qəbul edən ölkələr həmin kateqoriyaya dair yerli səviyyədə qəbul etdikləri istənilən qərarlarda sözügedən beynəlxalq Konvensiyanı da nəzərə almalıdırlar. Azərbaycan Respublikası da həmin Konvensiyanı 2008-ci ilin oktyabr ayında ratifikasiya edib. Ölkələrin beynəlxalq Konvensiyalara qoşulmasının əhəmiyyətli tərəfi ondadır ki, onlar ölkələrində milli qanunvericilik səviyyəsində qəbul etdikləri qərarları qoşulduqları beynəlxalq aktlara, konvensiyalara uyğunlaşdırırlar. "Əlillərin hüquqları haqqında" konvensiyanın məqsədi əlilliyi olan şəxslərin əsas hüquqları və azadlıqlarının qorunması, təşviq olunması, və istifadə olunmasını təmin etmək, onlara qarşı ayrı-seçkiliyin qarşısını almaqdır. Konvensiyada qeyd edildiyi üzrə əlilliyi olan şəxslər dedikdə cəmiyyətdə digər şəxslərlə bərabər əsasda tam və effektiv iştiraka çətinlik yaradan uzunmüddətli fiziki, əqli, intellektual və ya hissiyyat pozuntuları olan şəxslər nəzərdə tutulur. Son statistik göstəricilər nəzərə alınmaqla, hazırda 100-dən çox dövlət "Əlillərin hüquqları haqqında" konvensiyanı ratifikasiya edib və icrasına qoşulub.

"Əlillərin hüquqları haqqında" Konvensiyanın 32-50-ci maddələri konvensiyaya qoşulan ölkələrin həmin kateqoriyaya aid edilən şəxslərlə bağlı hansı öhdəlikləri üzərinə götürdüyünü izah edir. Eyni zamanda, Konvensiyada qeyd edilmişdir ki, ölkələrin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əlilliyi olan şəxslərin Hüquqları üzrə Komitəsinə Konvensiyanı necə həyata keçirdikləri haqqında hesabat vermələri əsas məsuliyyətlərindən biridir.

"Əlillərin hüquqları haqqında" Konvensiyaya görə dövlətlər əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin hüquqları, fəaliyyətləri və imkanları barədə maarifləndirmə aparmalıdır. Əlilliyi müəyyən edilmiş insanlar fiziki mühit, nəqliyyat, kommunikasiya və informasiyaya əlçatanlıq, ictimaiyyətə təqdim edilən digər imkanlar və xidmətlər də daxil olmaqla, cəmiyyətin bütün sahələrinə başqaları ilə bərabər şəkildə cəlb olunmaq hüququna sahibdir. Konvensiyanı ratifikasıya edən dövlətlər silahlı münaqişələr, humanitar fövqəladə hallar və təbii fəlakətlər də daxil olmaqla, risk hallarında əlilliyi

müəyyən edilmiş şəxslərin qorunması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün bütün lazımi tədbirləri görməlidirlər. [3]

Müasir Azərbaycan Respublikasında, xüsusilə, Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra əlilliyi müəyyən edilən insanların sayındakı kəskin artım hakimiyyətin həmin kateqoriyadan olan şəxslərin sosial və hüquqi müdafiəsinə diqqətinin artmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə, bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübələr nəzərə alınmış, onların sosial və hüquqi müdafiəsinin yüksək səviyyədə təmin edilməsi baxımından beynəlxalq təşkilatların mövcud sənədləri yerli səviyyədə qanunların qəbulu zamanı nəzərə alınmışdır. Bu məqsədlə, "Əlillərin hüquqları haqqında" beynəlxalq Konvensiyanın bir çox müddəaları yerli səviyyədə qəbul edilən qərarlarda mühüm rol oynamışdır. Bununla belə, əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin problemlərinin minimum səviyyəyə gəlib çatması üçün ilk növbədə onların sosial rifahlarının yüksəldilməsinə diq-qət artırılmalıdır. Bu istiqamətdə yalnız onların pensiyalarına artımla kifayətlənməmək, həmin şəxsləri mümkün bacarıqları nəzərə alınaraq əmək bazarında iştirakçılığa cəlb lazımdır. Bunun üçün dövlət proqramının qəbul edilməsi, əlilliyi müəyyən edilmiş şəxsləri üçün reallaşdırılan layihələrin sayının artırılması məqsəduyğundur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əlilliyi olan İnsanların Hüquqları haqqında Beynəlxalq Konvensiya: BMT, 2006 - https://social.desa.un.org/issues/disability/crpd/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-crpd

2. Azərbaycanın əlilliyi olan şəxslərlə bağlı BMT konvensiyasına uyğun fəal siyasəti, 2021-https://qafqazinfo.az/news/detail/azerbaycan-elilliyi-olan-sexslerle-bagli-bmt-kon-vensiyasina-uygun-feal-siyasete-malikdir-343007

3. Samir İmanov, "Mənim hədəfim" Bakı. 2017, s.91-93 https://www.kitabxana.net/files/books/file/1512311280.pdf

Mustafazadə Aysel Əliyar qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ GƏNCLƏR SİYASƏTİ

Müstəqilliyin, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, gələcəyin etibarlı təminatı intellektual səviyyəli potensial kadrların yetişdirilməsindən, onların aparıcı qüvvəyə çevrilməsindən asılıdır. Ölkəmizdə gənclərlə bağlı görülən işlər Azərbaycan gəncliyinin inkişafına təkan verir, onların cəmiyyətdə özlərini təsdiq etməsində böyük rol oynayır.

Gənclərimizin bir fərd, əsl Azərbaycan vətəndaşı kimi formalaşmasında müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin danılmaz əməyi, misilsiz xidmətləri var. Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə aparılan məqsədyönlü siyasətin nəticəsində respublikamızda yüksək intellektual səviyyəyə, vətənpərvərlik hissinə və milli düşüncəyə malik gənclər formalaşdı. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışı ilə gənc nəslə diqqətin göstərilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi. Heydər Əliyev hələ Azərbaycan

Respublikası Ali Sovetinin Sədri olarkən 1993-cü ilin 22 sentyabrında ilk olaraq gənclərin nümayəndələri ilə görüşərək onlara müraciətində bildirmişdi: "Hər bir xalqın, hər bir millətin, hər bir ölkənin gəncləri onun həm bu günüdür, həm də sabahıdır, ümididir.

Siz, Azərbaycan xalqının gənc nəsli, bu gün də müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynayırsınız. Eyni zamanda, müstəqillik yoluna düşmüş Azərbaycan dövlətinin gələcəyinin, xalqımızın daha firavan yaşamasının təməlini qoymaqda iştirak edirsiniz. Buna görə də sizə ümid bəsləyirik." (4). Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində dünyada, o cümlədən Azər-baycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin fonunda gənclərin qarşısında duran problemlər və onların həlli yolları da dəyişməyə başladı. Bütün bunları bilən Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev gənc nəslin mütəşəkkil formada yetişdirilməsi üçün 1994- cü il iyulun 26-da Gənclər və İdman Nazirliyini yaratdı. Nazirlik yaradıldıqdan sonra dövlət gənclər siyasəti sahəsində mühüm işlər həyata keçirməyə başladı. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurası yaradıldı. Azərbaycan gənclərinin cəmiyyətin inkişafında və bir çox vacib problemlərin həllində rolunu artırmaq, ölkənin gələcək inkişafında iştirakını və məsuliyyətini yüksəltmək məqsədilə Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən hələ 1995-ci ildə Azərbaycan Gənclərinin Forumunun keçirilməsi təşəbbüsü irəli sürüldü. Beləliklə də 2 fevral 1996-ci ildə gənclərin I Forumu keçirildi. İlk Forum Azərbaycanda gənclər siyasətinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynadı. 1997-ci il fevralın 1-də Forumun ildönümü münasibətilə gənclərin bir qrupunu qəbul edən Ulu Öndər Heydər Əliyev 2 fevral - Azərbaycan Gəncləri Gününün elan edilməsi haqqında Fərman imzaladı (5).

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda Gənclər Günü təsis edildikdən xeyli sonra gənclərin işləri üzrə nazirlərin ümumdünya konfransının (1998-ci il avqustun 8-12-də) tövsiyəsi əsasında BMT Baş Məclisinin 1999-cu il 17 dekabr tarixli Qətnaməsi ilə 12 avqust - Beynəlxalq Gənclər Günü elan edildi. 2 mart 1999-cu il tarixdə Azərbaycan Gənclərinin İkinci Forumundakı çıxışında Ulu Öndər Heydər Əliyev respublikanın ictimai-siyasi həyatında gənclərin daha fəal iştirakı üçün şəraitin yaradılması, dövlət orqanlarının diqqətini gənclərin problemlərinin həllinə yönəltməklə bağlı tövsiyələr verdi. Heydər Əliyev forumda "XXI əsr gənclərin əsridir" deyərək gənclərə verilən dəyəri və onların ölkənin inkişafı üçün üzərlərinə götürdüyü məsuliyyəti göstərmiş oldu. 1999-cu ildə Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan dövlət gənclər siyasəti haqqında Fərman bu sahəyə Prezident səviyyəsində böyük önəm verilməsinin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. "Dövlət gənclər siyasəti haqqında" Fərman çox geniş spektri - gənclərin təhsili, tərbiyəsi, sağlamlığı, intellektual və mənəvi inkişafı, asudə vaxtın təşkili problemlərinin həlli, hüquqların müdafiəsi, respublikanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirakı ilə bağlı məsələləri əhatə edir. Dövlət gənclər siyasəti bu məqsəd və prinsiplərin reallaşdırılması üçün hazırlanıb, müvafiq hüquqi sənədlərdə öz əksini taparaq hökumət qurumlarının icrasına yönəldilib. Fərmana müvafiq olaraq "Gənclər siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilib və 9 aprel 2002-ci il tarixində Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən imzalanıb. Gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi əsas cavabdeh dövlət qurumu kimi Gənclər və İdman Nazirliyinə tapşırılıb. Ulu Öndərin illər öncə əsasını qoyduğu gənclər siyasəti bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Məhz bunun nəticəsidir ki,

gənclər siyasəti ölkədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Prezident İlham Əliyevin gənclərin potensialının gerçəkləşməsinə, onların vətənpərvər, savadlı kadr kimi yetişməsinə, gənc ailələrin sosial təminatına yönələn tədbirləri dövlətin uzaqgörən siyasətinin göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir. 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən "Azərbaycan gəncliyi Dövlət Proqramı" (2005-2009-cu illər) imzalanıb. Proqrama gənclər arasında hüquq pozuntularının, narkomaniyanın və digər zərərli vərdişlərin profilaktikası sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi, gənclərin sağlamlığının qorunması sahəsində tədbirlərin reallaşdırılması, kütləvi bədən tərbiyəsinin və idmanın inkişaf etdirilməsi, ölkənin ictimai-siyasi həyatında gənclərin fəal iştirakı, uşaq və gənclər üzrə təşkilatların formalaşması və inkişafı üçün şəraitin yaradılması kimi vəzifələr daxil edilib. Dövlət başçısının Fərmanı ilə Gənclər və İdman Nazirliyi 2006-cı ildə yenidən təşkil edilib, gənclər siyasətinin əsas icra orqanı qarşısında yeni vəzifələr qoyulub. Azərbaycanda Gənclər Günü ilə bağlı hər il silsilə tədbirlərin təşkil olunması, təhsil və digər sahələrdə yüksək nailiyyət qazanmış gənclərin xüsusi mükafatlarla təltif edilməsi, gənclər tərəfindən təqdim olunmuş layihələrin maliyyələşdirilməsi, istedadlı gənclərin beynəlxalq müsabiqələrdə, konfrans-seminarlarda iştirakının təmin edilməsi, müxtəlif istiqamətlər üzrə yarışların keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.(3)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2007-ci il "Gənclər ili" elan edilməsi dövlət başçısının Azərbaycan gəncliyinin savadına, bacarığına, gələcəyinə böyük inamla yanaşmasının əyani təzahürüdür. Bununla bağlı dövlət başçısının imzaladığı Sərəncamda deyilirdi: "... Hər bir insanın gücü əlbəttə ki, onun biliyindən asılıdır. Ona görə mən əminəm, gənclərimiz bunu yaxşı başa düşürlər ki, yaxşı bilik almaq, yaxşı savad almaq və istənilən sahədə peşəkar olmaq hər bir gəncin, hər bir insanın həyatda yaxşı yer tutmasına gətirib çıxaracaqdır". Tarixi missiyanı həyata keçirən bizim qəhrəman gənclərimiz xalq və Vətən qarısında misilsiz xidmətlər göstərmişlər. Azərbaycan Ordusunun sıralarında Vətən uğrunda mətanətlə vuruşan qəhrəman gənclərimiz öz adlarını xalqımızın ən yeni tarixinə qızıl hərflərlə yazdılar. Onların rəşadəti sayəsində əldə olunan şanlı Zəfər ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etdi, xalqımız otuz illik həsrətdən sonra tarixi torpaqlarına qovuşdu. Qürur və fəxrlə deyə bilərik ki, Vətən müharibəsində gənclərin rolu həlledici olmuşdur. Bu da Ulu Öndərin gənc nəsli Azərbaycanın uğurlu sabahı naminə səfərbər edən siyasətinin nəticəsi idi. Azərbaycan xalqı Vətən müharibəsində iştirak etmiş hər bir igid gəncinə minnətdardır. Vətən uğrunda, torpaq uğrunda döyüşlərin ön sıralarında gedənlərin əksəriyyəti gənclər idi. Bu, hər birimiz üçün qürur mənbəyidir. Bu gün gənclər fəxr edirlər ki, məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin qurduğu müstəqil Azərbaycanın vətəndaşıdırlar və bundan sonra da Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmlənməsi, qüdrətinin artması yolunda əllərindən gələni edəcəklər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Xudiyev N.M. Uğurlu yolun layiqli davamçısı. Bakı – 2007.
2. Алиев Г.А. Отчетный доклад центрального комитета компартии Азербайджана XXIX съезду коммунистической партии Азербайджана. Баку – 1976.
3. Əliyev H.Ə. Gənclərin birlik, dostluq və əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi,

sülh və sosial tərəqqi uğrunda. Bakı – 1981.
4. Əliyev H.Ə. Gənclərin əmək, əxlaq və ideya siyasi tərbiyəsini hər vasitə ilə gücləndirməli. Bakı – 1982.
5. Heydər R. İlhamlı gələcək. (Qaradağ simfoniyası). Bakı – 2004.
6. Hacıyev İ. Heydər Əliyev və milli-tarixi yaddaşın bərpası. Bakı – 2003.

Məmmədova Günan İsa qızı,
magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti,
E-mail: gunanmemmedova2@gmail.com

KƏND ƏRAZİLƏRİNİN POTENSİALINDAN İSTİFADƏ ƏSASINDA AQRAR TURİZMİN DAVAMLI İNKİŞAFI

Bölgədə aqrar turizmin inkişafı nəqliyyat, qida sənayesi, xalq sənətkarlığı kimi əlaqəli sahələrin davamlı böyüməsinə təsir edən bir amildir və bu səbəbdən regional iqtisadiyyatın kompleks təsiri üçün bir növ təkan olur. Aqrar turizmin bölgənin iqtisadiyyatına necə təsir göstərə biləcəyini başa düşmək üçün bu konsepsiyanın mahiyyətini nəzərdən keçirək, Aqroturizm Assosiasiyası aqrar turizmi "kənd yerlərində təşkil olunan, qonaq gələn qonaqlara yaşayış, istirahət, yemək, ekskursiya xidmətləri, istirahət və idman tədbirlərinin təşkili, balıqçılıq, ovçuluq, bilik və bacarıqların əldə edilməsi, habelə aktiv turizm növləri ilə məşğul olmaq imkanlarını" nəzərdə tutan fəaliyyət növü kimi müəyyənləşdirir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatı aqrar turizm modelini təşkil edən dörd elementi müəyyənləşdirir: təbiət, mədəni və tarixi irs, kənd həyat tərzi və asudə-sənətkarlıq adətləri.

Aqrar turizm və ərazilərin inkişafı problemləri ilə məşğul olan xarici müəlliflər arasında kənd təsərrüfatı sahələri daha çox açıq istirahət ehtiyacları, keyfiyyətli qidalanma ilə əlaqədar istehlakçı tələbinin oxşar əks təsir göstərən ərazi iqtisadiyyatının davamlı böyüməsinin formalaşmasına təsirini öyrənmişlər. Qeyri-istehsal sahələrinin inkişafı ilə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi bölgənin spesifikasında köklü dəyişiklik tələb etməyən ərazinin inkişafı üçün təsirli bir üsuldur.

Kənd ərazilərinin potensialının öyrənilməsinə həsr olunmuş ədəbiyyatda "aqrar potensial" anlayışı istifadə olunur. Bir sıra alimlərin fikrincə, bu kateqoriyaya təbii ehtiyat və istehsal potensialı daxildir. Onlar hesab edirlər ki, kənd ərazisinin potensialı təsərrüfat subyektlərində potensial imkanların olması səbəbindən deyil, onların iqtisadi qarşılıqlı təsiri və təbii və istehsal amillərinin həyata keçirilməsindən gəlirlərin artması səbəbindən formalaşır.

Kənd ərazisinin "resurs potensialı" və "istehsal potensialı" anlayışları da mövcuddur ki, bunlar bu və ya digər dərəcədə iqlim, mədəni, sosial-iqtisadi, infrastruktur, maliyyə və digər subpotensialların məcmusu ilə təsvir olunur. Kənd ərazilərinin davamlı inkişafı potensialın mövcudluğu ilə birbaşa bağlıdır, çünki bu, ilk növbədə, mövcud resurs potensialından səmərəli istifadə ilə müşayiət olunan intensiv innovativ inkişafdır. Kənd ərazisinin vəziyyəti, inkişafı aqrar iqtisadiyyatın potensial imkanlarını müəyyənləşdirmək üçün əsas göstəricilərdir.

Beynəlxalq Müstəqil Aqrar Siyasət İnstitutu aqroturizmi "dünya iqtisadiyyatının turizm kimi vacib bir sahəsinin potensialından kiçik və orta aqrobiznesin, kəndin sosial inkişafının maraqlarına uyğun istifadə etmək imkanı" kimi xarakterizə edir. Bölgədə aqrar-turizm kompleksinin formalaşması infrastrukturun yenilənməsi, kapital axını və digər sosial-iqtisadi faydalarla müşayiət olunur. Bütün bunlar, şübhəsiz ki, bölgənin sabitləşməsinə və davamlılığına kömək edir.

Xarici ölkələrin təcrübəsini nümunə göstərmək məsləhətdir. Misal üçün, ABŞ-da son on ildə kənd təsərrüfatı və qida məhsulları istehsalının inkişafı 30% kənd təsərrüfatı turizmi ilə əlaqədardır və potensial tələb artmaqda davam edir. Kənd ərazilərini ziyarət etmək ehtiyacının artması istirahət və keyfiyyətli qidalanma yolu ilə sağlamlığın qorunmasına yönəlmiş mədəni və sağlamlıq meyillərinin artması, şəhərsiz ərazilərdə vaxt keçirməsi ilə əlaqədardır. Son iki ildə Avropa ölkələrində kənd əraziləri əsasında turizmin artımı 129% - ə çatıb. Aqrar turizm ekoloji turizm ilə birləşdirilir, onu tamamlayır. Kənd əraziləri təbii dərman ehtiyatlarına, firavan mühitə, səs-küyün olmamasına və zərərli sənaye tullantılarına əsaslanan iki turizm növünün inkişafı baxımından optimaldır.

Aqrar turizmin davamlı inkişafı aqrar kompleks çərçivəsində turizm sektorunun uzunmüddətli inkişaf prosesi kimi xarakterizə edilə bilər, bunun nəticəsində təbii-mədəni irsə və yerli əhaliyə zərər vermədən sosial-iqtisadi və digər məqsədlərə nail olunur. Bu baxımdan aqrar turizmin davamlı inkişafı aşağıdakı prinsiplərə riayət etmək deməkdir:

1. Təbii, mədəni və digər bərpa olunmayan mənbələrdən səmərəli istifadə.
2. Yerli əhalinin sosial-mədəni xüsusiyyətlərinin və milli kimliyinin qorunması.
3. Kompleksin uzunmüddətli fəaliyyətinin təmin edilməsi, biznesin sosial məsuliyyəti.

Kənd təsərrüfatı turizminin inkişafı üçün istifadə edilə bilən kənd ərazisinin potensiallarının mövcudluğu aqrar turizmin davamlı inkişafı üçün əlverişli mühit formalaşdırır. Bununla birlikdə, ərazinin məcmu potensialı yalnız təbii elementlərdən ibarət deyil, əksəriyyəti insan tərəfindən yaradılan potensialdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ardıcıl olaraq davamlı inkişaf tempinə çatmaq üçün ərazi potensialı kifayət deyildir. İnfrastruktur inkişafsızlığı bir çox bölgə üçün ciddi bir maneə ola bilər. Kəndlərin inkişafı strategiyasında deyildiyi kimi, "kənd ərazilərinin, xüsusən də yol şəbəkəsi və rabitə vasitələrinin infrastruktur inkişafı, şəhər və kənd arasındakı mövcud məkan və rabitə boşluğunu tezliklə aradan qaldırmağa imkan verməyən bir sürətlə aparılır. "Aqrar turizm qeyri-kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin inkişaf istiqamətlərindən biri kimi strategiyada vurğulanır.

Kənd yerlərində aqrar turizmin inkişaf perspektivləri tamamilə potensialın mövcudluğundan, fəaliyyətindən və qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Buna görə aqroturizm sisteminin formalaşması barədə qərar qəbul edilməzdən əvvəl ərazinin potensialı qiymətləndirilir. Aqrar turizmin davamlı inkişafı üçün kənd ərazisinin potensialından istifadə prosesi aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

Təbii potensial + yaradılan potensial + dövlət dəstəyi + nəzarət + turizm axını = davamlı aqrar turizm.

Potensial aqroturizmin formalaşması və inkişafı üçün əsasdır. Bununla birlikdə, bu potensialın həyata keçirilmə sürətinə və dərəcəsinə təsir edə biləcək bir sıra amillər var. Bəzi alimlər aqrar turizmin inkişafına səbəb olan amilləri birinci (iqlim, mədəni - tarixi) və ikinci dərəcəli (sosial - demoqrafik, institusional-iqtisadi, maddi-texniki, təşkilati və İdarəetmə) amillərə bölərək müəyyənləşdirir. Digərləri isə beş amil qrupunu müəyyənləşdirir: sosial-iqtisadi, iqtisadi-coğrafi, təbii-iqlim, təşkilati və sosial. Başqa bir qrup isə aqrar turizmin inkişafını təhlil edərək, sahənin inkişafına mane olan amilləri belə müəyyənləşdirir: infrastrukturun olmaması, nəqliyyat problemləri, suvenir məhsullarının keyfiyyətsiz olması, qonaqlar üçün mədəni tədbirlərin olmaması, inkişaf etməmiş ekskursiya fəaliyyətləri və inkişaf proqramlarının olmaması.

Azərbaycan Respublikasının kənd yerlərinin ümumi potensialı sosial-iqtisadi göstəricilərdən istifadə etməklə qiymətləndirilə bilər. Ölkənin aqrar-sənaye kompleksinin istehsal etdiyi kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi ildən-ilə artır. İstehsal uğurları təbii ki, kənd yerlərinin sosial inkişaf səviyyəsini yüksəldir, onu həm investorlar, həm də turistlər üçün cəlbedici edir. Bununla belə, insan resursları, yəni kənd əhalisinin azalması, gənclərin miqrasiyası, mədəniyyət və istirahət mütəxəssislərinin çatışmazlığı ərazilərin inkişafını məhdudlaşdıran amillərdir. Aqrar-sənaye ərazilərinin uğurlu inkişafı özlüyündə aqroturizm kompleksinin formalaşması üçün ilkin şərtdir. Təcrübə göstərir ki, aqrar turizm həm ölkənin cənubunda, həm şimalında, həm də daha az əlverişli iqlimi olan bölgələrdə fəal şəkildə inkişaf edir.

Kənd yerlərində aqroturizmin yaradılması və inkişafı üçün potensialı təkcə infrastrukturun, iqtisadi və kadr təchizatının inkişafında deyil. Ən mühüm element unikal təbii landşaftların (qoruqlar, meşələr, parklar), mədəni-tarixi yerlərin, xalq sənətkarlığının olmasıdır. Mühafizə olunan ərazilərin təbiəti ilə tanışlıq bəzi tədqiqatçıların fikrincə, kənd təsərrüfatı turizminin bir növü olan ekoloji turizm çərçivəsində həyata keçirilir. Ölkə həm də mədəni irs obyektləri ilə zəngindir.

Aqrar turizm informasiya axınları və dinamizmlə doymuş, sənayeləşmiş mühitdən qopmağa ehtiyacı olan cəmiyyətin və fərdlərin ehtiyaclarına cavab verən perspektivli ictimai faydalı fəaliyyət növüdür. Kənd yerləri turistlərin istirahəti və xalq sənətkarlığının öyrənilməsi vərdişlərinə yiyələnməsi, kənd təsərrüfatının müxtəlif növlərində iştirak etmək, habelə müvafiq infrastruktura əsaslanan yerli istehsal xidmətləri və məhsulların satışı məqsədilə ziyarətçilərin cəlb edilməsinə imkan yaradır. Qlobal tendensiyalar göstərir ki, insanların sağlam həyat tərzinə və aktiv istirahətə olan istəklərinə əsaslanan turizmin yeni növləri sürətlə inkişaf edir.

Aqrar turizmin inkişafı kənd yerlərinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına böyük təsir göstərir. Xarici və daxili təcrübə təsdiq edir ki, kənd təsərrüfatı turizminin inkişafı üçün potensialı olan regionlarda fərdi təsərrüfatların və fərdi sahibkarların məşğulluğu və gəlirləri artır, əhalinin daha abad rayonlara axını azalır. Aqrar turizmin davamlı inkişafının əsas perspektivləri xidmətlərin biznes planlaşdırılmasının inkişaf etdirilməsindən, onların gəlirliliyindən, qida məhsullarının iri pərakəndə şəbəkələrə və qonşu regionlara təqdim edilməsindən; idarəetmə və istehsal proseslərinə elmi metod və texnologiyaların tətbiqindən ibarətdir. ABŞ, Fransa və Almaniya kimi ölkələrdə aqrar turizm illik 12-17% artımla ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların təşviqi və satışının aktiv üsullarından istifadə etməklə kənd yerlərində mənzil alınmasını stimullaşdıran yüksək gəlirli biznesdir. Azərbaycanda bu proseslər yenicə inkişaf etməyə başlayır, ona görə də yerli və bələdiyyə orqanlarından aqrar turizmə sistemli dəstək lazımdır.

Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar turizmin inkişafına kifayət qədər diqqət yetirilir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının iştirakı ilə bölgənin turizm xəritəsinin hazırlanması üzərində iş təşkil edilmişdir. Bu işin nəticəsi gələcəkdə ekskursiyaların təşkili üçün istifadə ediləcək əvvəllər bilinməyən tarixi, təbii və mədəni yerlərin bütöv bir siyahısının formalaşması idi. Proqramın icrası çərçivəsində bələdiyyə rayonlarının kənd turizm obyektlərinin daxil edilməsi də daxil olmaqla bir sıra turizm marşrutları hazırlanmışdır. Eyni zamanda aqrar turizmin xüsusiyyətlərini və yerli əhalinin çalışdığı kənd təsərrüfatlarında qəbulun təşkili qaydalarını izah etmək üçün bələdiyyə rayonlarında səyyar seminarların sistematik şəkildə keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Aqrar turizmin inkişafı ilə əlaqədar hədəf proqramının tədbirləri müasir turizm xidmətləri bazarının formalaşmasına, infrastruktur obyektlərinin inkişafı üçün investisiyaların cəlb edilməsinə, ölkənin turizm obyektlərinin markasının populyarlaşdırılmasına, turizm və istirahət klasterinin formalaşdırılması məqsədi ilə turizm sahəsində bölgələrarası və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına yönəldilmişdir. Proqram çərçivəsində bölgədə turizm marşrutları və bələdiyyə və şəhər bölgələri üçün turizm pasportları hazırlanmışdır. Aqrar turizm subyektlərinin məlumat bazaları yaradılmışdır, yerli özünüidarəetmə orqanları və turizm sahələrinin sahibləri üçün metodiki tövsiyələr verildi. Maliyyə tədbirlərinə gəlincə, bu sahədə zəmanət və faiz subsidiyaları tətbiq edilməklə kreditləşmə imkanları genişləndirilib. Öz biznesinizi yaratmaq üçün geri qaytarılmayan qrantların ayrılması proqramında iştirak etmək imkanı da var.

Aqrar turizm xalq sənətkarlığının canlanmasını və inkişafını, suvenir məhsulları və qida istehsalını müəyyənləşdirir və bununla da kənd əhalisi üçün əlavə gəlir mənbəyi rolunu oynayır. Bölgələrdə suvenir məhsullarının istehsalına dəstək vermək məqsədilə müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi qərara alınmışdır. İnkişaf etmiş iqtisadi konsepsiya sayəsində ölkədə dulusçuluq, üzüm və krujeva, tikmə, turistlər üçün xalça istehsalı ilə məşğul olması və ustad dərsləri keçirməsi üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

Bu gün bölgələrdə aqrar turizm kompleksi onlarla malikanə, alt bağ, turizm kəndlərindən ibarətdir. Bunların arasında qonaq evləri, kənd təsərrüfatı istehsalı və ekskursiya mülkləri var, bəzilərində indiki sahiblər keçmiş əsrlərin tərzini və ənənələrini qoruyurlar. Şəki rayonunda, Qəbələdə və digər rayonlarda aqrar turizmin xüsusi tikilmiş kəndlərində turistlərə ənənəvi kənd əyləncələri, göllərin sahilində çimərlik tətilləri, balıq ovu, tonqal ətrafında toplanmalar, yabanı otların toplanması, kənd hamamı, at gəzintiləri, yerli xalqların həyatı ilə tanışlıq, istirahət edənlərin yem yığımı və heyvanların qidalanması prosesində iştirakı təklif olunur. Burada hər kəs üzümçülük üzrə master-klass keçə bilər və xalq sənətkarlığı kimi üzümçülüyün yaranma tarixi haqqında məlumat əldə edə bilər.

Sahədə kənd turizm marşrutları arıçılıq, çiçəkçilik və kənd təsərrüfatı bitkiləri sahəsində kiçik biznesi olan fərdi müəssisələri ziyarət etməklə inkişaf etdirilə bilər və fəal şəkildə inkişaf etdirilmə imkanları mövcuddur.

Beləliklə, əhəmiyyətli turizm potensialına baxmayaraq, ölkəmizin bölgələrindəki turizmin maddi bazasının vəziyyəti, xüsusən kollektiv yaşayış vasitələri (otellər, istirahət mərkəzləri, sanatoriya-kurort tipli təşkilatlar və s.) bölgə əhalisinin turizm xidmətlərinə olan tələbatının kifayət qədər ödənilməsini təmin etmir, habelə xarici qonaqları müasir beynəlxalq xidmət standartları səviyyəsində qəbul etmək imkanı yaranır. Rayonlarda turistlər üçün fərdi sahibkarlara marşrutlar təklif olunur.

Bəşirova Aygül Arif qızı,
magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti,
E-mail: aygul.bashirova@mail.ru

BÖLGƏLƏRDƏ TURİZMİN İQTİSADİ İNKİŞAFINI STİMULLAŞDIRAN MEXANİZMLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI

Bölgənin iqtisadi inkişafını səmərəli şəkildə tənzimləyə və stimullaşdıra bilən turizmin inkişafının adekvat mexanizmlərindən biri bələdiyyə və regional hakimiyyət orqanları ilə özəl sahibkarlıq qurumları arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq mexanizmləridir. Milli iqtisadiyyatın inkişafının yeni şəraitində bu münasibətlər yeni xüsusiyyətlər qazanmışdır və əsasən stimullaşdırma və koordinasiya sisteminə çevrilmişdir. Səmərəliliyin təmin edilməsinin ən vacib istiqaməti dövlət tənzimlənməsinin metod və formaları, habelə yerli və regional hakimiyyət orqanlarına verilən hüquq və vəzifələrlə müəyyən edilən idarəetmə funksiyalarının həyata keçirilməsi mexanizminin yaradılmasıdır. Belə bir mexanizmin formalaşması bölgə iqtisadiyyatındakı bazar münasibətlərinin, habelə təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyinin təsiri altında baş verir.

Bazar münasibətləri şəraitində həm yerli, həm də regional hakimiyyət orqanları və təsərrüfat subyektləri tərəfindən müstəqillik əldə edilməsi zəminində, hər hansı bir fəaliyyətdə iqtisadi marağı müəyyən edən əsas hədəf mənfəət əldə etməkdir. Bu vəziyyətdə yerli və regional hakimiyyət orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin turizm sahəsində iqtisadi maraqları həmişə üst-üstə düşmür və bəzən ziddiyyət təşkil edir.

Ümumiyyətlə, bölgələrdəki dövlət orqanlarının iqtisadi maraqlarına aşağıdakılar daxildir:

- regional və yerli büdcələrin formalaşdırılması;
- daimi iqtisadi sabitliyə nail olmaq;
- ərazidə prioritet sahələrin inkişafı;
- gəlir səviyyəsinin və əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması.

Bu maraqların məzmunu turizm bölgəsi əhalisinin bütün həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Turizm biznesi müəssisələrinin iqtisadi maraqları, ilk növbədə, mənfəət əldə etməklə əlaqələndirilir, başqa sözlə, onların iqtisadi fəaliy-yətinin əsas məqsədi mənfəəti artırmaqdır. Bu baxımdan turizm müəssisələri sosial ehtiyaclar üçün xərcləri azaltmağa çalışırlar. Əlbəttə ki, onların fəaliyyəti əhalinin ehtiyaclarının doymasına, insanların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun artırılmasına və s. gətirib çıxarır, lakin bütün bunlar yalnız mənfəət əldə etmək üçün bir vasitədir.

Regional idarəetmə orqanlarının və turizm müəssisələrinin iqtisadi maraqlarındakı ziddiyyətlər, mümkün əlaqələri və kəsişmə sahələrini əlaqələndirmək və müəyyənləşdirməklə onları həll etmək zərurətinə səbəb olur. Xarici mühit turizm müəssisəsinin uğurlu fəaliyyəti üçün ən vacib əhəmiyyət kəsb edən məsələ hesab edilir. İqtisadi müstəqilliyə baxmayaraq, müəssisə xarici mühitlə sıx əməkdaşlıq edir, onların fəaliyyətinə birbaşa və dolayı təsir göstərir, çünki onun fəaliyyəti müəyyən bir ərazidə baş verir və fəaliyyəti zamanı ərazi ehtiyatlarını istehlak edirlər. Nəticə etibarilə, onların maraqları yerli iqtisadi strukturların ixtisaslı işçi qüvvəsi, turizm və istirahət ehtiyatları və infra-

strukturun inkişafını təmin edilməsi ilə də əlaqələndirilir.

Regional idarəetmə orqanlarının maraqlarının həyata keçirilməsinin mümkünlüyü üçün zəruri şərt yerli idarəetmənin maddi - maliyyə bazasının yaradılması, yerli və regional vergilərin nəzəri cəhətdən iqtisadi tənzimlənmənin əsas vasitəsi olduğu müxtəlif mənbələr hesabına formalaşan regional və yerli büdcələrin artırılmasıdır.

Bununla birlikdə, regional idarəetmə orqanlarının vəzifəsi yalnız büdcəyə vəsait daxilolmalarının müəyyən mənbələrini vergiyə cəlb etmək deyil, bələdiyyə və regional məqsədlərə əsaslanaraq kiçik sahibkarlığın inkişafı prosesini stimullaşdıracaq sahibkarlıq subyektlərinə təsir mexanizminin yaradılmasıdır. Gəlir vergisinin yalnız bir hissəsi regional büdcələrə daxil olduğundan, gəlir vergisi hesabına büdcəyə maksimum vəsaitin daxil olacağı vergi şərtlərini müəyyənləşdirmək üçün gəlir vergisindən istifadə etmək lazımdır və sahibkar gəlirlərini dövlətdən gizlətməməyə təşviq edir. Bu, ilk növbədə, ölkə ərazisindəki turist obyektlərinin formalaşdırıldığı kiçik yaşayış yerlərinin əksəriyyətinə aiddir.

Dövlət və sahibkarlıq strukturlarının qarşılıqlı əlaqəsində vacib bir problem, təbii və istirahət potensialından səmərəli istifadə problemidir, bu vəziyyət müəyyən bir ərazidə fəaliyyət göstərən bütün subyektlərə təsir edir, əsasən onların səmərəliliyini və fəaliyyət rejimini müəyyənləşdirir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın bir sıra bölgələri dünya ictimaiyyəti tərəfindən tanınan təbii milli parklar, qoruqlar, tarixi və memarlıq dəyərləri, yəni xüsusi qorunan təbii ərazilərlə zəngindir. Bu, həm də təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqlarının regional idarəetmə orqanları ilə kəsişməsinin əsas sahələrindən biridir. Yarana biləcək problemlərin həlli bölgədəki təbii istirahət və turizm obyektlərindən istifadə üçün mütərəqqi bir ödənişin tətbiqi ilə təqdim olunması məqsədəuyğundur.

Müəssisənin fəaliyyəti bu və ya digər şəkildə qiymətli obyektlərə ziyan vurursa, zərərin ödənilməsindən çox miqdarda cərimə tətbiq etmək lazımdır. Bununla yanaşı, ekoloji layihələri maliyyələşdirən və turizm - rekreasiya resurslarının qorunmasına töhfə verən müəssisələr üçün güzəştlər nəzərdə tutulmalıdır. Ətraf mühitin qorunması baxımından regional səviyyədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi lazımdır. Xüsusilə, turizm və istirahət obyektlərinə zərərli təsirlərin dəyər baxımından müəyyənləşdirilməsi üçün müvafiq metodların hazırlanması tələb olunur.

Qarşılıqlı maraqların təminatına əsaslanan regional idarəetmə orqanları ilə təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin iqtisadi mexanizmi mülkiyyət formasından və fəaliyyət növlərindən asılı olmayaraq bölgədə yerləşən bütün təsərrüfat subyektlərini turizmin inkişafı üçün vahid prosesə cəlb etməyə imkan verir. Sahibkarlıq subyektlərinin təşkilati və hüquqi formalarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların birliyi daxili mühitlə müəyyən edilir. Regional hakimiyyət orqanlarının və turizm subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinə dair qarşılıqlı iqtisadi maraqların formalaşmasına, həyata keçirilməsinə və əlaqələndirilməsinə əsaslanan təşkilati və iqtisadi mexanizm şəklində metodiki tövsiyələr hazırlanmalıdır.

Müəyyənedici normativ və qanunvericilik mexanizminin elementləri tərəfindən müəyyən edilmiş sərhədlər çərçivəsində bütün təsərrüfat subyektləri öz fəaliyyətlərini həyata keçirirlər. Turizmin inkişafında regional idarəetmə orqanları ilə təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakteri mülkiyyət və fəaliyyət növlərindən asılıdır. İqtisadi idarəetmə mexanizmi müvafiq formalar vasitəsilə iqtisadi maraqlarla

əlaqəli olan tənzimləyicilərin məcmusudur. Regional idarəetmə orqanları ilə təsərrüfat subyektləri arasındakı iqtisadi münasibətlər (kifayət qədər şərti olaraq) təsərrüfat subyektlərinin müəyyən fəaliyyətlərdə iqtisadi marağına əsaslanan şaquli tənzimləmə münasibətlərinə bölünə bilər.

Müəssisənin fəaliyyət növündən, mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olaraq regional orqanların təsərrüfat subyektləri ilə münasibətlər qurulur. Qarşılıqlı faydalı ehtiyatlar üstünlük təşkil etməklə, bu ərazidə fəaliyyət göstərmə şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə yalnız müqavilə əsasında qurulan münasibətlərə qədər: əmək və təbii ehtiyatlardan istifadə öhdəlikləri, ekoloji tədbirlər, bölgənin sosial inkişafı, vergi güzəştlərinin ölçüsü və növləri müəyyən edilməlidir. Müxtəlif iqtisadi maraqların motivasiyasına yönəlmiş idarəetmə təsiri turizm sahəsində sahibkarlığın inkişafı imkanlarından istifadə səviyyəsinin artmasına, eyni zamanda iqtisadi maraqların daha dolğun həyata keçirilməsinə, iqtisadi və əmək motivasiyasının güclənməsinə, regional turizm sahəsində sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmaq üçün zəruri sosial və iqtisadi şəraitin yaradılmasına gətirib çıxarır. Bununla əlaqədar regional, yerli idarəetmə orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin bölgədə turizmin inkişafında əməkdaşlığı aşağıdakı aspektlərdə nəzərdən keçirilir:

1. Bölgənin şəhər və rayonlarının ərazilərində fəaliyyət göstərən turizm obyektləri və subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə vəzifəsi qoyulmaqla, nəticədə vahid turizm məkanı formalaşmalıdır.

2. Belə bir məkanın vacib əsası turizm məhsulunun alqı-satqısı ilə məşğul olan fərdi tur operatorları tərəfindən əsassız qiymət artımını istisna etməyə imkan verən vahid qiymət siyasəti olmalıdır. Turizm məhsulunun maya dəyərinin azaldılması siyasəti həm əhalinin sosial cəhətdən həssas təbəqələrini dəstəkləmək, həm də çoxşaxəli Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ənənələrində gənclərin tərbiyəsi üçün xüsusilə vacib olan sosial turizm probleminin həlli üçün lazımi şərait yaradacaqdır.

3. Vahid turizm məkanının yaradılması mövcud müəssisə və turizm obyektlərindən, iaşə və nəqliyyat müəssisələrindən daha səmərəli istifadə etməyə, habelə bölgədə turizmin yenidən qurulması və ya yeni inşası üçün turizm dövriyyəsindən vəsait almağa imkan verəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bölgədə turizmin inkişafını stimullaşdırmaq yalnız bölgədəki turizm subyektləri arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın səmərəliliyini artırmaq üçün kifayət deyil. Buna görə bölgədə, xüsusən Azərbaycan Respublikasının kurortlarında turizmin davamlı inkişafı ilə bağlı bir sıra digər əsas konstruktiv vəzifələri nəzərə almaq lazımdır:

1. Bölgənin və bələdiyyələrin qarşılıqlı maraqlarının uçotu. Bölgələr arasındakı münasibətlər bölgədəki turizmin inkişafı üçün əməliyyat və taktiki vəzifələrin həlli üçün bələdiyyələrə əhəmiyyətli müstəqillik verilməsi ilə bölgənin hər bir kurortunun xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qurulmalıdır.

2. Azərbaycan Respublikasının kurortlarına xüsusi ekoloji status verməklə turizm və istirahət ehtiyatlarının istifadəsinə ekoloji nəzarətin gücləndirilməsi. Bəzi bölgələrin xüsusi statusu barədə qərar qəbul etmək lazımdır, çünki qəbul edilən turistlərin sayına görə özünəməxsusluq mövcuddur.

3. Tənzimləmə bazasının əlavə edilməsini, turizmdə beynəlxalq keyfiyyət menecmenti standartlarının tətbiq edilməsini, dünya səviyyəsinə cavab verən müasir

turizm şirkətlərinin kadr hazırlığı proqramlarının hazırlanmasını və turizm sahəsində davamlı təlim mərkəzlərinin yaradılmasını tələb edən Azərbaycanda turizm fəaliyyətinin normativ-hüquqi bazasının tənzimlənməsi.

Təşkilati baxımdan bölgədə turizmin uğurlu inkişafı vəzifəsi yalnız bazarın müxtəlif subyektləri arasında müxtəlif, mürəkkəb və uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan səmərəli fəaliyyət göstərən bazar iqtisadiyyatı infrastrukturunun köməyi ilə həll edilə bilər. Turizm infrastrukturu üç növün sıx birliyini təmin edir: sosial (turistlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün), istehsal (turizm fəaliyyətindən mənfəət əldə etmək) və institusional (turizm sektorunun dövlət və ictimai strukturlar tərəfindən tənzimlənməsi və monitorinqi).

Turizmi sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü hesab edərək regional turizm infrastrukturunun fəaliyyətinin aşağıdakı əsas bloklarını ayırmaq olar:

- infrastruktur yalnız müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında fəaliyyət göstərən turizm müəssisələrinin fəaliyyəti üçün deyil, həm də onların səmərəli və davamlı inkişafı üçün şərait yaratmalıdır;
- infrastruktur onun tərkib elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan yeni tərəfdaşlıq əlaqələrinin yaranmasına kömək etməlidir;
- infrastruktur turizm müəssisələrinin funksional ixtisaslaşması, turizm obyektlərinin tutumu və s. nəzərə alınmaqla ehtiyaclarına uyğun olmalıdır;
- infrastruktur yalnız turizm bazarının bütün sahibkarlıq strukturları üçün əlçatan olmamalı, həm də bölgədə turizmin inkişafının ən vacib problemlərinin (informasiya sistemlərinə çıxış, kadr hazırlığı, maliyyə, vergi, hüquqi məsləhət və s.) həlli imkanlarını təmin etməlidir;
- etibarlı və vaxtında statistik məlumatların verilməsi, habelə turizm xidmətləri bazarı subyektlərinin fəaliyyətinin monitorinqi aparılmalıdır.

Bölgələrdə turizm infrastrukturunun inkişafı problemləri üç əsas istiqamətdə cəmlənmişdir. Birincisi, bunlar onun ayrı-ayrı bloklarında yaranan spesifik problemlərdir. İkincisi, bunlar regional turizm bazarının tam işləməsi üçün yetərli olmaya biləcək regional turizm infrastrukturunun ümumi inkişaf səviyyəsinin problemləridir. Üçüncüsü, bunlar regional turizm infrastrukturunun ayrı-ayrı bloklarının inkişaf səviyyələri nisbətindəki disbalanslarla əlaqəli problemlərdir. Sonuncu vəziyyətdə, bu blokların bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamladığını nəzərə almaq lazımdır və buna görə də onlardan birinin geriləməsi praktik olaraq digərlərinin həddindən artıq inkişafı ilə kompensasiya edilə bilməz. Buna görə bölgələrdə turizmin daha da inkişafı iqtisadiyyatın turizm sektoru müəssisələrinin vaxtında və keyfiyyətli işini təmin edən inkişaf etmiş infrastrukturun yaradılması ilə əlaqələndirilir.

Ümumiyyətlə, bölgələrdə turizm biznesinin inkişafının təşkilati və iqtisadi mexanizmi ictimai, qrup və özəl maraqların əlaqələndirilməsinin həyata keçirildiyi, turizm məhsulu bazarının fəaliyyətinin və inkişafının təmin olunduğu təşkilati, iqtisadi və maliyyə strukturlarının, idarəetmə forma və metodlarının məcmusudur. Bölgədə turizm biznesinin inkişafı üçün təşkilati və iqtisadi hədəflərin müəyyənləşdirilməsinin təklif olunan istiqamətləri ərazinin turizm potensialının bütün komponentlərinin istifadəsinə əsaslanmalıdır.

Bölgədə turizmin inkişafını stimullaşdırmaq üçün təklif etdiyimiz mexanizmlərdən istifadə edərək vahid informasiya məkanının yaradılması, dövlət qurumları və

bazar təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı faydalı münasibətlərin qurulması, turizm şirkətlərinin kadr hazırlığı, xidmət işçilərinə tələblərin müəyyənləşdirilməsi, beynəlxalq keyfiyyət menecmenti standartlarının tətbiqi, iqtisadi və vergi stimullaşdırılması və s. vasitəsilə turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin davamlı yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür.

Bu alətlər bölgənin turizm kompleksinin inkişafını idarə etmək üçün ən vacib bazar mexanizmləridir və bölgədə turizmin davamlı inkişafı konsepsiyasının reallaşdırılması üçün əsas rolunu oynayır. Eyni zamanda həm istehsalçılar, həm də turizm xidmətləri istehlakçıları üçün iqtisadi və sosial cəhətdən səmərəlidir.

Məmmədova Günay Məmməd qızı,
magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti,
E-mail:gunaym26@mail.ru

BEYNƏLXALQ TURİZMİN MİLLİ İQTİSADİYYATIN SOSİAL-İQTISADİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Turizm inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ən sabit sektorlardan biridir və bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Sürətli inkişafı sayəsində XX əsrdə dünya turizmi iqtisadi bir fenomen olaraq tanındı. Bu illər ərzində turizm davamlı olaraq davamlılığını və yalnız iqtisadi böhranlardan qurtulmaqla yanaşı, daha geniş iqtisadi və sosial dirçəlişə töhfə vermək qabiliyyətini nümayiş etdirdi. COVID-19 pandemiyası dünyanın turizm sənayesinə ən çox zərbə vurdu. Koronavirus pandemiyası səbəbindən dünyada turist axını 65% azalmışdır.

Bu gün turizm bir çox iqtisadi, sosial, siyasi və ekoloji problemləri həll etməyə imkan verən bəlkə də yeganə sahələrarası fəaliyyətdir. Turizmin inkişafı ölkə iqtisadiyyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, bütövlükdə turizm sahəsi sayəsində sosial-iqtisadi vəziyyət yaxşılaşa bilir, çünki bu, gəlirlərin artması və iqtisadi fəaliyyətlərdə bir çox cəhətdən iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasının multiplikativ təsirindən qaynaqlanır. Demək olar ki, xüsusilə turizm sahəsi sayəsində çoxlu əlaqəli şəxsin işi var, bir turist təxminən 10 nəfəri işlə təmin edir, bir işçinin turizmdə saxlanması sənayedən 20 dəfə ucuzdur.

Müasir şəraitdə turizm bir sıra ölkələrdə çox sürətlə inkişaf edən böyük bir sənayeyə çevrilən sosial-iqtisadi kompleksin bir sahəsidir. Bu gün dünyada hər yeddinci işçi turizm sənayesində çalışır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) qeyd edib ki, 2019-cu ildə xarici turistlərin sayı 1,5 milyard təşkil edib ki, bu da 2000-ci ilə nisbətən üç dəfə çoxdur. COVID-19 pandemiyasının nəticələri səbəbindən dünyada xarici turistlərin sayı 2020-ci ildə əhəmiyyətli dərəcədə azalıb, lakin 2021-ci ildən başlayaraq yenidən artmağa başlayıb. Postpandemiya dövründə turizm sahəsində vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi, qlobal turizm bazarında artım tendensiyası artıq müşahidə edilməkdədir. Turistlərin xərcləri hava nəqliyyatı ilə daşınmalar nəzərə alınmadan gündə 5 milyard dollara çatmışdır.

Beynəlxalq turizm xidməti, mövcud mənbələrdən istifadə etmək və mədəniy-

yətlərarası münasibətləri qurmaq üçün daimi yaşayış yerindən başqa yerə köçməklə əlaqəli mənəvi, istirahət, mədəni, idman, idrak, iş və digər ehtiyacları ödəmək üçün turizm xidmətlərinin yaradılması, həyata keçirilməsi, istehlakı ilə əlaqəli xidmətlər məcmusudur. Beynəlxalq turizm xidmətlərinin təriflərinin dünya xidmət bazarındakı yeri və rolu kontekstində təhlili, məzmununun müəyyənləşdirilməsində vahid bir yanaşmanın olmadığı qənaətinə gəlməyə imkan verir. Bir sıra iqtisadçı alimlər isə hesab edirlər ki, beynəlxalq turizm dünya bazarında turizm xidmətlərinin alqı-satqısı üçün adi bir əməliyyatdır. İndiki mərhələdə dünya turizm bazarının əsasını təşkil edən beynəlxalq turizm xidmətlərinin əhəmiyyətinin əsaslandırılması, onun mahiyyəti mexanizminin, yəni turizm xidmətlərinin yaradılması və həyata keçirilməsi prosesindəki qarşılıqlı əlaqənin açıqlanmasını tələb edir ki, bu da genişlənmiş çoxalma prosesindəki rolunu və yerini, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsirini aşkar etməyə imkan verir.

Digər qrup alimlər beynəlxalq turizmi turizm xidmətləri təklif edən bir bazarda şirkətlərin fəaliyyətinə əsaslanan qlobal bir hadisə kimi xarakterizə edirlər. Bütün baxışların təhlili beynəlxalq turizm bazarının mahiyyətini formalaşdırmaq üçün mövcud nəzəri yanaşmaların tipləşdirilməsinə və qruplaşdırılmasına imkan yaradır.

Başqa bir alimlər qrupu beynəlxalq turizm bazarının mahiyyətini "Turizm və ekskursiya xidmətlərinin pula çevrilməsi və pulun turizm və ekskursiya xidmətlərinə çevrilməsi prosesindən ibarət turizm bazarında turizm xidmətləri istehsalçıları və istehlakçıları arasında iqtisadi münasibətlər" kimi formalaşdırır.

Beynəlxalq turizm xidmətləri bazarının fəaliyyətinin mahiyyətini, məzmununu və nəticəsini müəyyənləşdirmək üçün elmi nəşrlərdə mövcud olan yanaşmaları ümumiləşdirərək belə bir müəllif tərifini təklif edirik. Beynəlxalq turizm xidmətləri bazarı - maliyyə maraqlarını əlaqələndirmək və həyata keçirmək məqsədilə turizm məhsullarının alqı-satqısı zamanı bazar subyektləri (istehsalçılar, təchizatçılar, vasitəçilər, istehlakçılar, rəqiblər və əlaqə saxlayanlar) arasında olduqca mürəkkəb, çox səviyyəli münasibətlər sistemidir. Bazarın mahiyyətinin açıqlanması onun struktur elementlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Beynəlxalq turizmin növləri və formalarına əsaslanaraq beynəlxalq turizm xidmətləri bazarını aşağıdakı kimi fərqləndirmək məqsədəuyğundur:

- səfərin məqsədi üzrə: rekreasiya, dini, etnik və digər turizm bazarı növləri;
- təklif növünə görə: qrup, ailə və fərdi turizm bazarı;
- səfərin təşkili üsullarına görə: mütəşəkkil və özəl turizm bazarı;
- milli sərhədlərin kəsişməsinin arxasında: gəlmə və getmə turizm bazarları.

Bazar münasibətlərinin yetkinlik dərəcəsindən asılı olaraq beynəlxalq turizm xidmətləri bazarını aşağıdakılara bölmək olar:

a) turizm xidmətləri və məhsulları istehsalçıları arasında iqtisadi müstəqillik, bərabərlik və rəqabət ilə xarakterizə olunan inkişaf etmiş bazar, sahibkarlıq subyektlərinin məsuliyyəti, hüquq və vəzifələri ilə bağlı hüquqi sənədlərin və normativ aktların koordinasiyası, müxtəlif rəqabət məhdudluğu ilə bazar proseslərində dövlət tənzimlənməsi imkanı: burada qiymət formalaşması prosesinə təsir etmək imkanı olan az sayda biznes vahidləri üstünlük təşkil edir;

b) inkişaf etməkdə olan bazar, təsərrüfat subyektlərinin vəzifə və öhdəliklərinə, həddindən artıq dövlət müdaxiləsinə və digər məhdudiyyətlərə dair hüquqi və normativ aktlarda çatışmazlıqların olması ilə xarakterizə olunur.

Beynəlxalq turizm xidmətləri bazarını araşdırarkən, vahid bir turizm xidmətinin olmadığını və bu səbəbdən bir çox turizm xidmətləri bazarının olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Burada müxtəlif turizm xidmətləri mübadilə olunur və bu xidmətlərin istehsalçıları müxtəlif bazarlarda görüşə bilərlər. Turizm xidmətləri təkliflərinin əsas, yanakı və müşayiət olunanlara bölündüyünü nəzərə alaraq, beynəlxalq turizm məhsulları bazarının üç növünü ayırmaq lazımdır ki, bu da öz növbəsində alt bazarlara bölünür.

a) əsas (baş) turizm xidmətləri üçün beynəlxalq bazar: otellərin, nəqliyyat vasitələrinin, turizm agentliklərinin xidmətləri və s. Bu bazarda əsas istehlakçılar turistlər və turizm sahəsindəki digər şirkətlərdir;

b) beynəlxalq əlavə (yanakı) turizm xidmətləri bazarı, buraya turizm avadanlığı, suvenir istehsalçıları, görməli yerlər, müxtəlif nəşrlər və istehlakçıları həm adi turistlər, həm də turizm sənayesinin digər şirkətləri olan tipik turizm xidmətləri göstərən şirkətlər daxildir;

c) əlaqəli (müşayiət olunan) turizm xidmətləri üçün beynəlxalq bazar, bunlara aşağıdakılar daxildir: idman malları istehsalı, qastronomiya, foto malların yaradıcıları və turistlər arasında tələb olunan digər ümumi məhsullar üzrə xidmətlər.

Beynəlxalq turizm bazarının institusional quruluşunu təşkil edən strukturların əsas elementlərini müəyyənləşdirərkən qeyd etmək lazımdır ki, turizm xidmətlərinin istehlakı və göstərilməsi ölkənin turizm potensialından səmərəli istifadə etməyi tələb edir. Bu zaman vurğulayaq ki, turizm şirkətinin milli hüdudlardan kənara çıxması beynəlxalq turizm xidmətlərinin satışından valyuta daxilolmalarını və mənfəətlərini maksimum dərəcədə artırmaq üçün xarici turizm axınının cəlb edilməsi zərurəti ilə əsaslandırılır.

Azərbaycanın bütün beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə fəal şəkildə inteqrasiya olunmasına baxmayaraq, beynəlxalq turizmin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri iqtisadi artımı və inkişaf proseslərini sürətləndirəcək, sosial təhlükəsizlik və zəmanət səviyyəsini artıracaq vacib bir komponent ola bilər. Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarının potensialı əhəmiyyətlidir və tam istifadə edilmir. Azərbaycan öz turizm sənayesində dünya ölkələrinin təcrübəsindən istifadə edə bilər. Ölkənin beynəlxalq turizm bazarının yüksək potensialı həm də aşağıdakılarla xarakterizə olunur: əsas nəqliyyat yollarının kəsişməsində əlverişli iqtisadi və coğrafi mövqe, istehlak və turizm yerlərinə yaxınlıq; beynəlxalq turizm bazarının ehtiyatlarından istifadə imkanları; şərait və təbii ehtiyatların müxtəlif zənginliyi, memarlıq, mədəni və dini abidələrin unikallığı; müxtəlif istiqamətlərin birləşməsi və s. Məhz bu məqsədlə turizm axınlarının həcminin, coğrafi quruluşunun, dinamikasının, ümumi makroiqtisadi göstəricilərə təsirinin təhlili ölkənin sosial - iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinin və iqtisadiyyatın beynəlxalq turizm əməliyyatları sisteminə inteqrasiyasının daha da artırılmasının əsas vasitələrini müəyyən edə biləcəkdir.

Azərbaycan turizm sahəsinin beynəlxalq bazara çıxmasına imkan verəcək bir mexanizmin hazırlanmasına ehtiyac var. Bu mexanizm üçün əsas Azərbaycanın turizm sahəsinin kifayət qədər əlverişli iqtisadi və coğrafi mövqeyi, habelə mövcud sosial inkişaf səviyyəsini əsaslandırmağa imkan verən rəqabət qabiliyyətinin mövcud normalarıdır. Layiqli və rəqabətli turizm xidmətləri yaratmaq üçün resurs qruplarının və mədəni aspektlərin təmin edilməsi, habelə əhalinin və xarici qonaqların turizm ehti-

yaclarını ödəmək üçün bir sıra mal və xidmətlərin mövcudluğunu müəyyənləşdirmək əsas vəzifələr hesab edilir.

Davamlı inkişaf çərçivəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq turizm bazarında rəqabət üstünlüklərinin inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin formalaşmasında ən vacib addım ölkədə (şəhərdə, bölgədə) turizmin inkişafı strategiyasının müəyyənləşdirilməsidir ki, bunun üçün strateji təhlil və rəqabət təhlili tətbiq edilməlidir. Kifayət qədər tanınmış və təsirli vasitələrdən biri xarici biznes idarəetmə təcrübəsində geniş istifadə olunan SWOT analizidir. Bu üsul universaldır və xüsusilə ölkələrdə turizm bazarının üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini effektiv təhlil etmək üçün istifadə olunur. Strateji təhlilin nəticələrinə əsasən beynəlxalq turizmin inkişafı üçün prioritetlər, həmçinin mənfi amillərə qarşı strategiyalar hazırlanır. Bu analiz, getdikcə inkişaf edən ölkəmizdə turizm bazarının genişləndiyi vəziyyətləri izah etməyə, daxili üstünlük və çatışmazlıqların təsirini uyğun ehtiyatların və təhdidlərin təsiri ilə tarazlaşdırmağa imkan verir. Belə bir təhlil yalnız ölkənin imkanlarını deyil, həm də rəqiblər üzərində mövcud olan bütün üstünlükləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Belə təhlilin dörd komponentinin hamısının hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi turizmin inkişafının əsas strateji istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə, məqsəd və müəyyən vəzifələri formalaşdırmağa imkan verir. Bundan əlavə, SWOT təhlili gələcəkdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizm sənayesinin strateji inkişaf planını müəyyənləşdirməyə, lazımi tədbirləri təmin etməyə və yeni imkanları nəzərə almağa imkan verir.

Beynəlxalq turizm xidmətləri bazarında ölkəmizin güclü tərəfləri və imkanlarına aşağıdakılar daxildir: kadr ixtisasları və bazar dəyişikliklərinə sürətli uyğunlaşmanı təşviq edəcək yüksək keyfiyyətə nəzarət; xidmətlərin virtuallaşdırılması, avtomatlaşdırılması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması yolu ilə turizmin yeni növlərini təsis edəcək və yaradacaq yüksək texnologiyalar, bunun nəticəsində turizm sahəsinin hər hansı bir ölkə üçün cəlbedicilik dərəcəsi bütün seqmentlərdə artacaqdır. Bunlar ölkədə turizm xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması rəqəmsallaşma, rəqəmsallaşma, virtualizasiya, elektron hesablaşmaların asanlaşdırılması, onlayn platformaların inkişafı, turizm xidmətlərinin dəyərində nəqliyyat xərclərinin azaldılması və əyləncə komponentinin artması hesabına baş verəcəkdir; turizm sahəsində konsaltinq fəaliyyətinin inkişafına, bu da öz növbəsində, ödəmə qabiliyyətli istehlakçılarla işləməyə imkan verəcəkdir.

Qurbanov Fuad Dilman oğlu,
magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti,
E-mail: fuad.qurbanov@mail.ru

AZƏRBAYCANDA DAXİLİ TURİZMİN İNKİŞAFINA KLASTER YANAŞMASI MEXANİZMİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Xarici ölkələrin dünya inkişafı və təcrübəsi klasterlərin dominant yerə sahib olduğu müxtəlif növ inteqrasiya strukturlarının yaranma qanunauyğunluğunun qaçılmazlığını inandırıcı şəkildə sübut edir. Son zamanlarda klaster strukturlarının formalaşması getdikcə dünyanın bir çox ölkəsinin sosial-iqtisadi inkişafında dövlət siyasətinin

ən vacib istiqamətinə çevrilmişdir.

Turizm sahəsində rəqabətin kəskinləşməsi regional iqtisadiyyatın davamlı artım templərinin qorunmasına, yığılmış potensialın daha dolğun istifadəsinə və daha da inkişafına inteqrasiya olunmuş strukturların formalaşması problemini aktuallaşdırır.

İqtisadi ədəbiyyatda "klaster" tərifi əksər hallarda bir – biri ilə əlaqəli müəssisələr, təşkilatlar qrupunun müəyyən bir ərazidə cəmləşməsi, həm onların hər birinin rəqabət üstünlüklərini, həm də inteqrasiya quruluşunu bütövlükdə klasteri gücləndirmək baxımından şərh olunur. Belə bir konsentrasiyadan qazanc paylaşılan mənbələrin saxlanması xərclərinin bölüşdürülməsi nəticəsində yaranır. Buna coğrafi yaxınlıq da kömək edir ki, bu da iş üçün lazım olan mənbələrin ucuzluğuna və sürətli çatdırılma müddətinə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, klaster firmaların fəaliyyətini əlaqələndirməyə bütün əsas elementlərin və strukturların qarşılıqlı əlaqəsini həyata keçirən vahid bir mərkəz yaratmağa imkan verir. Klaster quruluşu anlayışı həm analitik, həm də praktik xarakterli müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Klaster strukturlarının analitik tədqiqi ayrı bir müəssisə, sənaye çərçivəsində və ya inkişaf ssenarilərinin proqnozlaşdırılması baxımından tədqiqat obyekti kimi maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirməyə imkan verir.

Klasterin praktik istiqaməti, klasterlərin müəyyən bir ərazidə yerləşən firmaların, şirkətlərin və müxtəlif müəssisələrin məhsuldarlığını, yeniliyini, rəqabət qabiliyyətini, gəlirliliyini və məşğulluğunu artırmağa kömək etdiyini düşünərək inteqrasiya olunmuş klaster strukturlarının formalaşdırılması üçün tədbirlərin nəzərdə tutulduğu ayrı-ayrı ərazi birləşmələrinin inkişaf strategiyası çərçivəsində dəstək obyektidir.

Hal-hazırda klasterin əsas xüsusiyyəti onun yenilikçi diqqət mərkəzindədir. Klaster iqtisadiyyatın demək olar ki, istənilən sahəsində yaradıla bilər. Bunun bariz nümunəsi turizm sahəsidir. Beləliklə, ən çox xarici turist cəlb etmək üçün otel yalnız göstərdiyi xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq üçün kifayət deyil. Bunun üçün xidmətlərin bütün spektrinin beynəlxalq keyfiyyət standartlarına uyğun olması vacibdir. Bu hava limanında qalmaq, taksi sürmək, restoranlara, mağazalara və görməli yerlərə getmək ola bilər. Bu şirkətlərin fəaliyyətini və xarici turistlərin girişini tənzimləyən təşkilatların rolunu da qeyd etmək lazımdır.

Turistləri cəlb etmək üçün şirkətlərin maraqlarının ortaqlığı onları əməkdaşlığa və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin birgə yaxşılaşdırılmasına sövq edə bilər. Bundan əlavə, tədricən bu şirkətlər üçün mütəxəssis hazırlayan təhsil ocaqları da turizm klasterinə cəlb olunur. Beləliklə, klaster daxilində yalnız ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatların səmərəliliyi deyil, həm də onların "kollektiv səmərəliliyi" ön plana çıxır. Bir klaster iştirakçısının müvəffəqiyyəti digərinin inkişafına təkan verir və nəticədə klaster işi iqtisadi cəhətdən hər kəs üçün şirkətlərin əlaqəsiz fəaliyyətindən daha sərfəli olur.

Bizim nöqteyi-nəzərimizdən üç növ klaster quruluşunu ayırmaq olar. Ərazi klasteri, ilk növbədə, inteqrasiya icmasıdır. Ərazi klaster quruluşuna, bir qayda olaraq, ərazi yaxınlığı səbəbindən üstünlüklər əldə edən kiçik və orta müəssisələr inteqrasiya olunur.

İnkişaf klasterini, yəni müəyyən bir məhsul və ya xidmətlər yaratmaq üçün sabit əməkdaşlıq əlaqələri olan, nisbətən uzun müddət satış üçün əlverişli şansları olan eyni və ya digər ərazinin bir qrup müəssisə və təşkilatını da ayırmaq olar ki, bu da klaster

qrupunun bütün iştirakçılarının kapitalının davamlı artmasına kömək edir.

Klasterlər resurs potensialını müəyyən pilot layihələrin həyata keçirilməsi üçün birləşdirən, məsələn, yüksək texnoloji məhsulların inkişafı və istehsalı ilə əlaqəli müxtəlif sənaye və fəaliyyət sahələrinin müəssisələri əsasında yaradıla bilər. Bu cür qarşılıqlı əlaqə investisiya mənbəyinin cəlb edilməsində sabitlik amilini təmin etməyə imkan verir, iş yerlərinin yaradılmasına kömək edir.

İnkişaf prosesində klaster strukturları getdikcə dövlət dəstəyinə güvənir, yəni klaster üçün ən əhəmiyyətli firmaların əlaqəsini formalaşdırarkən özəl dövlət tərəfdaşlığı prinsipləri əsasında mövcuddur. Eyni zamanda, əməkdaşlıq zamanı kiçik firmalar daha böyük firmalar tərəfindən mənimsənilə bilər.

Klaster strukturlarının uğurlu inkişafını təmin etmək üçün maliyyə axınlarını, məlumat bazasını, konsaltinq fəaliyyətini tənzimləyən, məhsul və xidmətləri təbliğ edən müvafiq infrastruktur lazımdır. Bundan əlavə, bu infrastruktur yerləşdiyi ərazi quruluşunun özünün inkişafı üçün şərait və daha çox imkanlar yaradır.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənlərin hamısını nəzərə alaraq ərazi klasterinin əsas üstünlükləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Texnoloji şəbəkə adlanan davamlı yenilik paylama sistemlərinin olması.

2. Daxili ixtisaslaşma və xərclərə qənaət sayəsində klasterə daxil olan müəssisələrdə əlavə rəqabət üstünlüklərinin olması.

3. Klasterin strukturunda sahibkarlığı və innovativ potensialı həyata keçirən çevik formaların olması.

Eyni zamanda, klaster yanaşması bir sıra problemlərə səbəb olur. Texnoloji inkişaf ətalətli olduğundan və klasterlərin ixtisaslaşmasını müəyyənləşdirdiyindən texnoloji siyasətin istiqamətləri də ətalətlidir və dövlət milli səviyyədə texnoloji prioritetlərin seçilməsində məhduddur.

İqtisadi kateqoriya kimi turizm klasterinin müvafiq olaraq dəqiq müəyyən edilmiş məqsəd və vəzifələri vardır. Turizm klasterinin əsas missiyası rəqabətli turizm sənayesinin formalaşmasıdır (klasterin bütün elementlərini – cəlb yerləri, insanlar, biliklər, kapital daxildir). Klaster əlaqələri zamanla tədricən inkişaf etmiş, əməkdaşlığın üstünlükləri nəticəsində çevik, təbiətdə inkişaf edə və istənilən formada ola bilər. Bağlantılar zamanla inkişaf edə və dəyişdirilə bilər, bununla da daha rəsmi strukturlar yaradır, lakin həmişə könüllü öhdəliklərə əsaslanır.

Klaster xəritəsi istehsal prosesinin bütün birbaşa və dolayı iştirakçılarını, onların inkişafını və aralarındakı qarşılıqlı əlaqənin intensivliyini aydın şəkildə göstərən bir sxemdir. Üç komponentdən ibarətdir: klaster nüvəsi, əlaqəli sahələr, klaster mənbələri.

Klasterin nüvəsi turizm xidmətlərinin göstərilməsi prosesində birbaşa iştirak edən şirkətlər və təşkilatlardır, yəni turistləri cəlb etmək üçün xidmətlər göstərən turizm şirkətləridir. Yaşayış vasitələri, nəqliyyat şirkətləri də turizm biznesində vacib bir əlaqədir və çox vaxt turizm agentliklərinin təqdim etdiyi xidmətlər paketinə daxil edilir. Turist cəlbediciliyi turizm klasteri xəritəsinin çox vacib bir tərəfidir, çünki onlar yalnız turistlərin istəklərini ifadə etmir, həm də hər bir ölkənin ayrı-ayrılıqda fərqləndirici xüsusiyyətidir. Ziyarətçilər turizm klasterinin çox vacib bir hissəsidir, çünki turizm klasterinin xəritəsi müştərinin üstünlüklərindən dəyişəcəkdir.

Turizm xidmətlərinin dolayı tədarükçüləri qida müəssisələri və turistlərin təhlükəsizliyi ilə məşğul olan təşkilatlardır. Turizm klasterinin inkişafı üçün şərtlərdən biri

də turizm klasterində mütəxəssislə təmin edən, təhsil müəssisələrini, sənaye birliklərinə nəzarət edən dövlət qurumlarını əhatə edən, dövlət sektorudur. Turizm operatorları, eləcə də yaşayış vasitələri və iaşə müəssisələri assosiasiyaları bu sahənin konseptual məsələlərlə bağlı fikirlərinin dolayı əksidir. Onların üzvləri bu sahədə təcrübəyə sahib olmalıdırlar ki, bu da öz növbəsində həmin firmaların sabit mövqeyini və turizm bazarının xüsusiyyətlərini bilən müsbət keyfiyyətləri göstərir. Klaster görüşləri problemlərin həlli və onların inkişafı üçün təşəbbüslərin açıq müzakirəsini, birgə həll yollarını təmin edir: konstruktiv dialoqun inkişafı və saxlanması, klaster üzvləri üçün yardım və strateji rəhbərliyin təmin edilməsi. İşçi qrup iclasları fəaliyyət planlarını, konkret problemlərin həlli üçün addımları müəyyənləşdirmək, işçi qrupunun nəticələrini təqdim etmək, beynəlxalq məsləhətçiləri cəlb etmək, bazara daxil olmaq üçün təhlillə və strateji planla təmin etmək, habelə investisiya cəlb etmək məqsədi daşıyır.

Səyahət klasteri daxilində nəzərdə tutulan klaster üzvləri aşağıdakı qruplara təsnif edilə bilər:

1) tur operatorları-turizm xidmətləri təminatçıları;

2) otellər;

3) nəqliyyat şirkətləri (avtobuslar, hava səyahətləri, dəmir yolu xidmətləri göstərən);

4) təhsil müəssisələri;

5) ticarət və turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi komitəsi.

Gələcəkdə klaster təşəbbüslərinə marağın artması ilə klaster iştirakçılarının strukturu genişləndirilə bilər. Klasterin struktur elementlərinin tədqiqi böyük şirkətlərdən və ya kiçik şirkətlərin lokalizasiyasından başlayaraq iyerarxik ardıcıllıqla aparılmalı və sonra həm idarəetmə səviyyəsində, həm də aşağı səviyyədə əlaqəli firma və təşkilatların bütün zəncirini müəyyənləşdirməlidir. Sonra məhsul və xidmətlər istehsal edən sənaye müəssisələrinin monitorinqi aparılmalıdır. Sahənin köməkçi üfüqi zəncirləri oxşar mono ixtisaslaşdırılmış istehsal və texnoloji amillərin həyata keçirilməsi və ya tədarük prosesi ilə bir-biri ilə əlaqəli olması əsasında qurulmalıdır.

Klasterin komponentlərini müəyyənləşdirdikdən sonra növbəti mərhələ onun üçün mütəxəssislər, texnologiyalar, məlumatlar, infrastruktur və klasterə daxil olan digər qrup təhsili hazırlayan təşkilatların müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan mərhələ ola bilər. Son addım klaster iştirakçılarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən hökumət və ya digər tənzimləyici strukturların müəyyənləşdirilməsidir.

Klaster təşəbbüslərinin əleyhdarları aşağıdakı məqamları izah edirlər:

1. İstehsal strukturlarının klaster inteqrasiya olunmuş strukturlar çərçivəsində müəyyən bir ərazidə lokallaşdırılması iqtisadiyyatın davamlı inkişafına mane olur və şaxələndirilməsini azaldır.

2. Müəyyən ərazilərdə klaster strukturlarının olması onların innovativ fəaliyyətini azaldır ki, bu da müxtəlif səviyyəli bilik və peşə hazırlığı olan, bəzən köhnə ideyaları, stereotipləri və yanaşmaları təkrarlayan müxtəlif insanların qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək tipik klaster quruluşunu sistem xüsusiyyətlərinə malik və davamlı inkişafa yönəlmiş bir sıra modullar şəklində təqdim etməyi mümkün hesab edirik. Çoxluq təşkil edən əsas modulları ayırmaq olar.

Klasterləri iqtisadi cəhətdən sərfəli edən əsas mexanizm firmaların coğrafi kon-

sentrasiyasında ortaq mənbələrə sahib olmaqla xərclərin bölüşdürülməsindən qazanmaqdır. Bu paylaşılan mənbələrdən, xüsusilə vacib, insan daşıyıcılarına sıx bağlı olan ümumi təcrübə və biliklərdir. Resursların konsentrasiyası həm də innovativ irəliləyişlərə kömək edir, çünki onlar adətən bütün resursları bir yerdə birləşdirməyi tələb edir.

Dövlət orqanlarına münasibətdə klaster yanaşmasının üstünlükləri bir-biri ilə əlaqəli müəssisələr qrupları üzrə əməliyyat mövqelərini hərtərəfli və sistemli şəkildə qiymətləndirməyə imkan verən, lakin müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid olan proseslərdir. Bundan əlavə, klaster texnologiyaları sahibkarlıq strukturları tərəfindən qoyulan və biznes liderləri tərəfindən həyata keçirilən təşəbbüsləri tətbiq etməyə imkan verir ki, bu da onların uğurlu həyata keçirilməsinin bir növ qarantıdır.

Klaster yaratmaq üçün lazım olan alətlər toplusunu da müəyyən etmək mümkündür:

- klasterdə mövzu və obyektin formalaşmasını əhatə edən inzibati idarəetmə. Qeyd etmək lazımdır ki, icra hakimiyyəti orqanları biznesi cəlb etmədən alətin həyata keçirilməsi üçün yalnız dolayı tədbirlərdən istifadə edə bilər;
- müasir istehsal, mühəndislik və ya formalaşmaqda olan klaster üçün lazım olan hər hansı digər infrastrukturu əhatə edən investisiya innovasiyası. Əvvəlki ilə müqayisədə hakimiyyət orqanlarının bu növ alətlərin satışına təsir dərəcəsi daha yüksəkdir;
- hüquqi, normativ hüquqi sənədlərin formalaşdırılmasını nəzərdə tutan və müvafiq proqramları (kadr, məlumat, marketinq və s.) dəstəkləyən.

Müəyyən bir ərazidə bir klaster yaratmaq üçün gələcək klasterin quruluşunu, ehtimal olunan yerli ehtiyaclarını, əlaqəli şirkətlərin yaradılması və ya zəruriliyini, zəruri amil şərtlərinin – infrastrukturun, mütəxəssislərin ixtisaslarının, kapitalın və elmi dəstəyin mövcudluğunu müəyyənləşdirməyə imkan verən klaster təhlili aparmaq lazımdır.

Turizmdə klaster yanaşmasının xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Turizm sahəsindəki klaster texnologiyaları turizm biznesinin optimallaşdırılması və istirahətin inkişafı, yəni turizm məkanının optimallaşdırılması baxımından yanaşmalardır ki, bu da vahid obyektlərin yaradılmasından klasterlər şəklində əlaqəli əhalinin formalaşmasına keçməyə imkan verir.

Turizm sektorundakı klaster ilə istehsal qrupları arasındakı əsas fərq marşrut ərazi təşkilatına sahib olmasıdır. Müvafiq turizm axınları boyunca turizm marşrutları rəqib obyektlər kimi deyil, sistemin elementləri kimi bir-birinə bağlanır və bunun sayəsində klaster inteqrasiya olunmuş bir quruluş yaranır.

Beləliklə, turizm klasteri modul quruluşa və ərazi təşkilatına malik, istirahət funksiyalarını yerinə yetirən və turizm xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətini təmin edən bir-biri ilə əlaqəli turizm və infrastruktur şirkətləri qrupu kimi müəyyən edilə bilər. Turizm klasterindəki dominant quruluş həm yaşayış vasitələri şəklində bir infrastruktur, həm də turizm marşrutları və axınlarının lokallaşdırıldığı turizm marağı obyekti kimi müəyyən bir turizm növü ola bilər. Turizm sahəsində yaranan klasterlərin ən əhəmiyyətli nümunələri əhəmiyyətli turizm axınlarına (olimpiada, forumlar, dünya miqyaslı idman hadisələri və s.) səbəb olan hadisələrlə əlaqədar müəyyən bir ərazinin turizm fəaliyyətinin aktivləşdirilməsidir.

Həsənov İlqar İlham oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: ilqarhesenov113@gmail.com

MÜƏSSİSƏNİN PUL AXINLARININ HƏRƏKƏTİ BARƏDƏ HESABATLARA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ

Müasir bazar iqtisadiyyatında pul vəsaitləri ən defisit resurslardan biridir, müəssisə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətinin uğurları onlardan daha səmərəli istifadədən çox asılıdır. Pul vəsaitlərinin hərəkətini xarakterizə edən göstəricilərin köməyi ilə şirkət əlavə gəlirin alınması və özünümaliyyələşdirmənin təmin edilməsi imkanlarını aşkara çıxara bilər. Hətta qlobal maliyyə böhranı şəraitində də istənilən şirkət özünün inkişafı ilə əlaqədar strategiya və taktikasının seçimində müstəqildir, özünümaliyyələşdirməni əsas hədəf kimi qarşısına məqsəd qoyur. Təsərrüfat subyektlərində mütəmadi şəkildə pul axinlarının yerdəyişməsi baş verir. Səmərəli investisiya qoyuluşu ilə əlaqəli olan texnoloji təkmilləşdirmələr, inflyasiya, faiz dərəcəsinin dəyişməsi, vergi orqanlarında tətbiq olunan yeniliklər şirkətdə pul vəsaitlərinin dövriyyəsinə bilavasitə öz təsirini göstərir. Dövlət ölkədə cərəyan edən bütün önəmli sosial-iqtisadi proseslərə nəzarəti reallaşdırır və onları konkret istiqamətə yönəldir. Strateji Yol Xəritəsində öz əksini tapan hədəfə alınmış dörd strateji məqsədin əsas özəyi respublikamızda fiskal stabilliyin təminat prosesi və monetar siyasətə gəldikdə üzən məzənnə rejiminə üstünlük verilməsidir ki, bu siyasətlərin qarşılıqlı tərzdə əlaqələndirilməsi yekununda iqtisadi sferada makroiqtisadi dayanıqlıq əlçatan olacaq. Bəlli olduğu qaydada, fiskal və həmçinin monetar siyasətin ana xəttində maliyyə, vergi, gömrük əsas rol oynadıgından bu sahələrə nəzarət tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi aktual məsələ olaraq qabağa çəkilmişdir.

Müəssisə maliyyəsi maliyyə-kredit sisteminin əsas həlqəsidir, hansı ki, yaradılan milli gəlirdə əks olunan və sonradan büdcə sistemi vasitəsilə yenidən bölünən maliyyə axınları formalaşır. Müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin və gəlirlərinin pul əsasında formalaşması, maliyyələşmənin borc mənbələrinin cəlb edilməsi, gəlirlərin bölgüsü və onların müəssisənin inkişafı məqsədilə istifadəsi zamanı maliyyə münasibətləri baş verir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti onun maliyyə fəaliyyəti ilə sıx əlaqədardır. Müəssisə istehsal planına uyğun öz xərclərini müstəqil maliyyələşdirir, malik olduğu maliyyə resurslarından istədiyi kimi istifadə edir və onlar mənfəət almaq məqsədilə məhsul istehsalına yönəldilir.

Ölkə sənayenin inkişafı ilə əlaqədar qəbulu reallaşan dövlət proqramı bu sektorun müasir tələblər prizmasından təşkilinə səbəb olmaqdadır, bu işdə də şübhəsiz, maliyyə-nəzarətinin rolu inkaredilməzdir. Digər tərəfdən, son zamanlarda icrası uğurla gedən strateji yol xəritəsində qeyri-neft sektorunun inkişafında məqsədyönlü nəzarət sisteminin mövcudluğu əsaslandırılmış hədəflərdəndir. Dövlətin iqtisadiyyata təsiretmə gücünə sahib nəzarət sistemləri içərisində önəmli yer tutan maliyyə-nəzarətinın əsas hədəfi maliyyə vəsaitlərinin formalaşması və məqsədəuyğun istifadəsi prosesinin yetərincə görülməsini reallaşdırmaqdır. Mövcud durumda maliyyə nəzarətının oynadığı rol və vəzifəsi lap çoxaldığı üçün bu sahənin rolu əhəmiyyətli ölçüdə artır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda "pul axınları" məfhumuna müxtəlif yanaşmalar vardır. Məsələn, Amerika alimi Dj.K.Van Xorn qeyd edir ki, firmanın pul vəsaitlərinin hərəkəti fasiləsiz prosesdir. Firmanın aktivləri pul vəsaitlərinin həqiqi istifadəsini, passivləri isə həqiqi mənbələri ifadə edir. Pul vəsaitlərinin miqdarı məhsulun satışı, debitor borclarının ödənilməsi, kapital məsrəfləri və maliyyələşmənin həcmindən asılı olaraq vaxtaşırı dəyişilir [1, s.1232].

Pul axınları şirkətin inkişafının dəyər göstəricilərinə aiddir, belə ki onlar rəqabətə davamlı məhsul istehsalı, innovativ texnologiyaların tətbiqi və yeni bazarlara çıxış üçün şirkətin sərəncamında olan pul vəsaitlərinin həcmini göstərirlər. Beləliklə, pul axınları şirkətin sərbəst investisiyalaşdırmaq, ehtiyat fondları yaratmaq və mənfəətdən investisiya şəklində istifadə etmək qabiliyyətini əks etdirir. Pul vəsaitlərinin fasiləsiz hərəkətinin daima həyata keçirilməsi şirkətin bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsinin vacib şərtidir. Bununla əlaqədar şirkətin pul axınlarının idarə edilməsi metodlarının təzələnməsi və təşkilati-funksional mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Pul vəsaitlərinin vəziyyəti haqqında hesabat geniş informasiya əhəmiyyətinə malikdir. Belə ki, bu məlumatlardan investorlar və maliyyə menecerləri lazımınca faydalanırlar, bıznesmenlər isə əlavə aktivlərin yaradılması, borcların vaxtında ödənilməsi və yeni gəlirli kapital qoyuluşu ilə bağlı olan məsələlərin həllində faydalı olur. Müəssisələrdə pul vəsaitləri əsas fondlara yiyələnməkdə, əmtəə ehtiyatlarının formalaşması, debitor borclarının yaradılması və başqa təyinatlar üzrə istifadə edilə bilər. Pul vəsaitlərinin dövriyyəsi nəticəsində istehsal-kommersiya tsikli cərəyan edir və sonda onunla da yekunlaşır. Şirkətin bütün maliyyə fəaliyyətinin tsikli nəticəsində pul ehtiyatları müxtəlif aktivlərə, məhsulun satışı dövründə debitor borclarına çevrilir.

Təşkilati-iqtisadi mexanizmin müxtəlif aspektləri həm milli və həm də xarici iqtisadçıların əsərlərində tədqiq edilmişdir. İ.T.Balabanov müəssisənin təşkilati-iqtisadi mexanizmi dedikdə maliyyə mexanizmi – maliyyə resurslarının təşkili, planlaşdırılması, stimullaşdırılması və istifadə edilməsini ifadə edən maliyyə alətlərinin fəaliyyət sistemi başa düşür [5, s.208].

M.V. Romanovski pul axınını müəyyən vaxt kəsiyində firmanın pul vəsaitlərinin hərəkətinin nəticəsi, yəni dövr ərzində ümumi şəkildə bu pul vəsaitlərinin daxil olması və onların ödənişi arasındakı fərq kimi səciyyələndirir [3, s.528].

Dövlət sektorunda aparılan qlobal iqtisadi islahatlar maliyyə sektorunda da ciddi islahatların həyata keçirilməsini tələb edirdi. Bu isə, öz növbəsində, bazar münasibətlərinin formalaşması zamanı dövlətin iqtisadiyyata əsas təsir mexanizmi və əsas maliyyə bazası kimi istifadə etdiyi büdcə sisteminin təkmilləşdirilməsini, səmərəli və tarazlaşdırılmış büdcə siyasətinin hazırlanmasını sürətləndirdi. Maliyyə sektorunda aparılan islahatlar zamanı alternativi olmayan icra mexanizminin – büdcənin kassa icrasının xəzinədarlıq vasitəsilə həyata keçirilməsinin zəruriliyini təsdiq etmişdir.

Hal-hazırda valyuta bazarında proqnozlaşdırılan iri həcmli valyuta təzyiqi şəraitində manatın məzənnəsinə və ölkənin strateji xarici ticarət şəraitində neqativ təsirini neytrallaşdırmaq üçün valyuta bazarında aktiv sterilizasiya siyasəti həyata keçirilməlidir. Məhz buna görə qiymətli kağızlar bazarının effektliyi ondan ibarətdir ki, əhalinin əlində olan sərbəst pul kütləsi qiymətli kağızlara investisiya edilməklə inflyasiyanın qarşısı xeyli dərəcədə alına bilər. Digər tərəfdən, əsas amillərdən biri də odur

ki, ölkəyə daxil olan pul vəsaitlərinin qonşu ölkələrin qiymətli kağızlar bazarına yerləşdirilməsi həyata keçirilsin.

Təcrübə göstərir ki, hər hansı bir ölkədə yüksək işsizlik şəraitində məcmu xərclərin dəyişməsi qiymətlərin ümumi səviyyəsinə çox cüzi təsir göstərdiyi bir şəraitdə məhsul istehsalına isə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Məşğulluğun səviyyəsi yüksək olan şəraitdə isə məcmu məsrəflərin artması qiymətlərin ümumi artımına səbəb olur. Belə halda inflyasiyanı nəzarətdə saxlamaq üçün məcmu xərcləri daimi nəzarətdə saxlamaq lazımdır. Pul axınlarının idarə edilməsi şirkətin strateji məqsədinə nail olmaq üçün pul axınlarına fasiləsiz təsir edən metodlar, alətlər və spesifik priyomların məcmusundan istifadə vasitəsilə həyata keçirilən mürəkkəb prosesdir.

Bu gün maliyyə nəzarətinin səmərəliliyini artırmaqdan ötrü araşdırma apardığımız sahədə təkcə müasir texniki avadanlıqlara yox, habelə bu sferada fəaliyyətini gerçəkləşdirən mütəxəssis kadrların xüsusi hazırlıq səviyyəsinə böyük ehtiyac hiss olunur. Bir məqamı vurğulamağa ehtiyac var ki, mövcud mülki qanunvericiliyi təkmilləşdirmədən strateji sahələr içərisində önəmli yerlərdə qərarlaşan maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafına yiyələnmək real görünür. Beləliklə, maliyyə-vergi nəzarəti bizim fikirləşdiyimizdən də artıq səciyyə daşıyır, belə ki, biznes subyektlərinin işinin gedişatında nəzarət tədbirlərinə dürüst əməl edilməsi şirkətin effektiv, rentabelli fəaliyyətinin təminatçısı formasında özünü biruzə verir.

İstənilən vergi islahatı proqramının son məqsədi sadəcə gəlirlərdə qısamüddətli artımlara nail olmaq deyil. Bu, həmçinin də davamlı gəlir əldə etməkdir. Ədalətli şəkildə toplanan artımlar vətəndaşlar üçün faydalara çevrilir. Bu geniş şəkildə başa düşülür. Bununla belə, praktikada bu daha geniş məqsədlər islahat proqramlarının tərtibində daha az ardıcıl şəkildə əks olunur, burada həm daha yaxşı verginin niyə bu qədər önəmliliyi, həmçinin də islahatların hansı qaydada aparıla biləcəyi vurğulanır. İslahatların davamlılığı onların davamlı siyasətə əsaslanmasını tələb edir.

Mövcud durumda dövlət maliyyə nəzarətinin effektivliyinin yüksəldilməsindən ötrü yalnız bu növ fəaliyyət istiqamətinin müasir yönlü texniki təchizat yox, habelə bu məkanda çalışan mütəxəssislərin ixtisas səviyyəsinin önəmli dərəcədə yüksəldilməsi tələbi ortaya çıxır. Bir fakt əsasında mövqe nümayiş etdirmək gərəkdir. Çünki maliyyə nəzarəti funksiyalarının reallaşmasının metodoloji ana sütununun təşkilatçısı timsalında çıxış edən maliyyə, vergi və mülki qanunvericiliyi təkmilləşdirmədən dövlət maliyyə nəzarət sistemində uğurlara imza atmaq real olmayacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ван Хорн, Джеймс К., Вахович М.Л., Джон М. Основы финансового менеджмента – М.: ООО «ИД Вильямс», 2006 – 1232 с.

2. “Abbasov S.A. Maliyyə menecmentinin nəzəri və praktiki məsələləri”. «elim və təhsil » Bakı 2022,s.271

3. Финансы предприятий: Учебник/Под ред. М.В.Романовского. – Спб: «Издательский дом Бизнес – пресс», 2000. – 528 с.

5.Балабанов И.Т. Финансовый анализ и планирование хозяйствующего субьекта. Москва, финансы и статистика, 2000. – 208 с.

Hüseynov Toğrul Arif oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail:togrul.huseynov @gmail.com

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ VERGİTUTMA VƏ AUDİT FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olan audit dövlətin və biznesmenlərin mənafeyi ilə bağlı məsələlərin effektiv həllinə imkan yaradan obyektiv, qərəzsiz və müstəqil analitik-nəzarət infrastrukturudur [2]. Ümumiyyətlə, bazar infrastrukturları içərisində auditin özünəməxsus layiqli yeri, mövqeyinin desək, yanılmarıq. Auditor yoxlamaları müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin hüquqi normativ aktlara uyğunluğunu, mühasibat hesabatlarının və əmlakın qiymətləndirilməsinin düzgünlüyünü müəyyən etmək, çatışmamazlıqları aşkara çıxarmaq, mühasibat uçotu qurmaq, vergilərin hesablanması və bəyannamələrin hazırlanması, həmçinin sahibkarların fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsinin perspektiv inkişaf istiqamətlərinə dair təklif və tövsiyələr irəli sürmək məqsədi güdür. Əlverişli makroiqtisadi tarazlığın qorunub saxlanması fonunda Azərbaycanın iqtisadiyyatı ölkənin mövcud maliyyə sisteminin stabil inkişafı hədəfilə dayanıqlı əsası təmin etməklə, qənaətbəxş qaydada dinamik inkişaf yolunan gedir. Son dövrlər kəsiyində müəssisələrin stabilliyi və inkişafı onun başlıca göstəriciləri hesab edilən kapital, cəlbi reallaşmış resurs mənbələrinin həcminin dinamikasında özünü nümayiş etdirir.

Vergi auditi DVX səlahiyyətli işçiləri istiqamətdən vergitutma obyekti və vergi ödəyicilərinin uçotunun aparılması, onlarla bağlı tam informasiyalara yiyələnmək, uçot və hesabatlara dair sənədlərin analizi, vergitutma obyektlərinin məqamında müəyyənləşdirilərək qeydə alınması və ərazilərin yoxlanılması kanalı ilə tam şəklidə reallaşır. İdarəetmə sisteminin qurulması və qiymətləndirilməsi, vergi işçilərinin işinin yoxlanılması və nəzarət vergi auditi tərəfindən öz həllini tapır. Təşkilati-hüquqi formalarına baxmayaraq, idarə və kompaniyalarda xüsusən, fiziki və hüquqi şəxs timsalında təsis olunmuş təsərrüfat subyekti və cəmiyyətlərdə vergilərin hesablanması və buna aid sənədlərin təftişinə icazə verilir. Yoxlama gedişatında vergi xidmətinin işçisi rezidentlərdən vergilərin dürüst hesablanması, təsərrüfat fəaliyyətinə dair sənəd, izahat, arayış və başqa informasiyaların əldə edilməsi tələbi ilə çıxış edə bilər.

Dövlət xidmətinin idarəetmə funksiyası yollarından biri olmaqla, vergi auditi vergi qanunvericiliyinə qanun çərçivəsində riayət edilməsinə ödəyicilərinin təsərrüfat – maliyyə işinin optimal duruma gətirilməsi hədəfilə bir müşahidə sistemidir. Vergi auditinin başlıca baza prinsipləri qanunçuluq, təşkilati, ödəyiciyə zərər yetirməmək prinsipi, pozuntuların qarşısını almaq və gündəlik vergi xidmətinin işlərinə nəzarət etməkdir. Uzunmüddətli gələcəkdə təsərrüfat subyeklərinin səmərəli iş gedişatı, strateji inkişaf tempinin təmini və rəqabət bacarığının gücləndirilməsi əhəmiyyətli tərzdə şirkətlərdə audit sistemilə müəyyənləşir.

Auditin önəmli elementi hesab edilən maliyyə analizi kompaniyanın fəaliyyəti gedişatında xüsusi məna sərgiləyir. Maliyyə analizi mühasibat hesabatları bazasında təşkilatın maliyyə durumunun qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasının başlıca

metodu kimi qiymətləndirilir. Müəssisənin maliyyə durumunun analizi ilə yalnız sahibkarlar və müvafiq xidmət strukturları yox, o cümlədən də investorlar məşğul olurlar. Məsələn, bank kreditləşmə şərtini qiymətləndirmək və riskin dərəcəsini müəyyənləşdirməkdən ötrü malgöndərənlər ödənişi tələb olunan vaxtda aparmaq hədəfilə vergi müfəttişi büdcəyə vəsaitin məqamında daxil olması planı effektiv gerçəkləşdirmək məqsədilə maliyyə təhlilindən istifadə edirlər. İqtisadi böhranın başvermə səbəb və nəticələrinin tədqiqinin müasir metodlarından biri diaqnostik təhlildir. Diaqnostik analiz - iqtisadi proseslərin ritmli gedişinin pozulmasının ilkin səbəblərinin aşkara çıxarılmasının kompleks metodudur və həmçinin təsərrüfat subyektlərinin sağlamlaşdırılması barədə dürüst idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması alətidir.

Vergi auditi dövlət qulluğunun idarəetmə funksiyasının üsullarından biri olmaqla ödəyicilərin təsərrüfat-maliyyə işini optimal vəziyyətə gətirmək, vergi qanunvericiliyinə qanun çərçivəsində əməl etmək məqsədi daşıyan müşahidə sistemidir. Vergi yoxlamasının əsas əsas prinsipləri qanunçuluq, mütəşəkkillik, ödəyiciyə zərər vurmamaq prinsipi, qanun pozuntularının qarşısının alınması və vergi xidmətinin gündəlik işinə nəzarətdir. Uzunmüddətli perspektivdə təsərrüfat subyektlərinin səmərəli iş tərəqqisini, strateji inkişaf tempinin təmin edilməsini və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsini şirkətlərdə audit sistemi əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir.

Vergitutmadan əldə edilir gəlirin məbləği bilavasitə vergi potensialı ilə bağlıdır. Vergi yığımında əsas ümummilli məqsədlərin həlli, antiböhran layihələrin artımı və sabit məhsuldar iqtisadi inkişafa yiyələnməkdən ötrü vergi potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi potensialı ortaya çıxır ki, bu zaman verginin vəziyyəti haqqında ekstrospektiv məlumatlara ciddi ehtiyac duyulur [1].

Vergilər təkcə fiskal deyil, həmçinin ölkə sənayesini stimullaşdırıcısı rolunu oynamalıdır. Vergiqoyma sistemi ölkənin kapital qoyuluşu mühitini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Azərbaycan bazarında fəaliyyət göstərən investorlar, investorlara vergi güzəştlərinin olmamasından çox vergi qanunvericiliyinin mənfi təsirindən, azalan rəqabətqabiliyyətlilikdən və beləliklə də, sənaye müəssisələrinin kapital qoyuluşu obyekti kimi investisiya cəlbediciliyinin azalmasından narahatdırlar. Xüsusilə, büdcə gəlirlərinin aparıcı mənbəyi kimi ölkənin neftdən asılılığının minimuma endirilməsi vergi nəzarəti sahəsində əsaslı dəyişikliklər tələb edir. Belə bir şəraitdə, xüsusilə pandemiya dövründə neft gəlirlərinin azaldığı bir vaxtda, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin azalması ilə paralel olaraq, dövlət büdcəsinin digər mühüm sahələrində də vergi pozuntularının başvermə ehtimalı yüksəkdir. Sadəcə olaraq büdcə qanunvericiliyini sərtləşdirmək və ya yumşaltmaqla uçurumu aradan qaldırmaq real görünmür.

İqtisadi sferada respublikamızda uğurla gerçəkləşdirilən məqsədyönlü islahatlar dövlətin idarəetmə funksiyalarının, xüsusən də vergitutma və audit fəaliyyətinin yenidən qurulmasını zəruririyyətə çevirir. Bu baxımdan, beynəlxalq sferada vergi nəzarətinin təşkili praktikasının kompleks araşdırılması və onun ölkəmizdə tətbiqi imkanlarına aydınlıq gətirilməsi özlüyündə böyük önəm kəsb edir.

Hal-hazırki durumda çoxistiqamətli və müasir məzmunlu iqtisadi münasibətlərin bərqərar olması prosesi adi bir hala çevrilmişdir. Artıq qətiyyətlə vurğulamaq mümkündür ki, dünya təsərrüfatı sistemi vahid tam bir orqanizmə çevrilmiş və qlobal arenanın inkişafı yekununda hər hansı ölkənin dünyadan təcrid olunmuş şəkildə özünün tərəqqisini və dayanıqlı təhlükəsizliyinə yiyələnmək iqtidarına sahibliyi şübhə doğu-

rur. Bu bəhs etdiyimiz ümdə vacib məsələlər Tand-M Global MMC-də vergitutma və audit fəaliyyətinin labüdlüyünü gündəmə gətirir.

Aydındır ki, tez-tez dəyişən, qloballaşan və daha da mürəkkəbləşən biznes mühitində kommersiya bankları audit fəaliyyətini də çevik qaydada dəyişən reallıqlara, çağırışlara, risklərə yönəltməli və uyğunlaşdırmalıdır. Hesab etmək mümkündür ki, audit ənənəvi olaraq sadəcə əməliyyatların uçotuna və hesablaşmalara yönəlməməli, onun idarəetmə funksiyaları-istiqamətləri daha da təkmilləşdirilməlidir. Belə ki, bunlardan önəmlisi audit analitikasıdır. Bank sistemində auditdə analitik fəaliyyət risklərə yönəlmiş daxili auditin reallaşmasına, bununla da biznesdə hansı tərəfin, hansı əməliyyatların daha riskli olduğunu aydınlaşdırmağa, daha keyfiyyətli təhlil aparıb səmərəli həll yolları ortaya qoymağa, nəhayət bank sisteminin inkişafını stimullaşdırmağa töhfə verəcəyini hesab edirik.

Hər bir sahədə audit nəzarətinin aparılması kompaniyanın fəaliyyətinin şaxələndirilməsi ilə əlaqədar məqamda operativ qərarlar ortaya qoymaq və böhran dövründə sabitliyi artırmaq hədəfilə resursları onlardan istifadənin müxtəlif sahələri arasında yenidən bölüşdürməyə imkan verəcək. Bu fəaliyyət növündə istifadəsi gerçəkləşən resurs mənbələrinin optimal dəyərini təyin edərkən, kompaniya planlaşdırılan məhsuldarlığı azaldan məhsulların istehsalına və satışına mənfi kənar və müəssiədaxili amillərin təsir riskinin mövcud səviyyələrinə əsaslanmalıdır.

Audit qərarların qəbulu ilə əlaqədar menecerləri dəstəkləməklə özünü korporativ idarəetmənin sütunlarından biri kimi möhkəmləndirir. Son dövrlər bazarın dinamizmi, transformasiya prosesi çox inkişaf etmişdir və xüsusən də müstəqil auditorların və mütəmadı daxili auditorların imicini korlayan qarışıqlıqdan sonra, bu aydın görünür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1.Musayev A.F., Kəlbiyev Y.A., AR vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı, «Təfəkkür», 2002. – 324 s.

2.Abbasov A.B., Abbasov S.A. Biznesin əsasları. Dərslik-Monoqrafiya, 2017, 385 s.

3. Novruzov V. Audit (2008). Dərs vəsaiti. Bakı, 604 s.

4. Булыга Р.П. (2015), Аудит бизнеса. Практика и проблемы развития: моно- М. : ЮНИТИ-ДАНА, 263 с

5.Алистратова Л.Ю. Понятие государственного администрирования в сфере налогообложения / Современное право. 2009. № 5 (1).

Məmmədli Arif Rövşən oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: arif.mammadli@outlook.com

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BİZNESİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Respublikamızda sürətli addımlarla bazar münasibətlərinə qədəm qoyduğu yeni məqamda dövlətin, o cümlədən ölkənin iqtisadi məkanında nəzərə çarpan inkişaf

tempi vergitutma ilə ayrılmaz tərzdə sıx bağlıdır. Dayanıqlı, şaxələnmiş iqtisadiyyatı arzuolunmaz mənfi təsirlərdən qorumaqdan ötrü bir tərəfdən dövlət xərclərini ödəməyə, digər istiqamətdən isə iqtisadi fəaliyyətin alt sahələrinin işgüzar fəaliyyətini stimullaşdırmağa yönəlmiş səmərəli vergi sisteminə yiyələnmək önəmli məsələdir. Bu vəzifələr dövlət vergi idarəçiliyinin bölünmə sferasına aiddir ki, onun ümdə vəzifəsi vergi xidmətinin müasir tələblər əsasında qurulması və səmərəli işinin təmin edilməsidir. Şübhə doğurmaz faktdır ki, istənilən bir regionun iqtisadi yüksəliş yolunda əvəzolunmaz amil sayılan xidmət müəssisələrində rəqabətbacarıqlı iqtisadi durumunu formalaşmasının başlıca şərti yalnız çevik vergi xidməti, işlək təkmil vergi qanunvericiliyi, münasib olan vergi şəraitini və səmərəli vergi nəzarət mexanizminin bərqərar olması yekununda əlçatandır.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı təsərrüfat subyektlərindən bir tərəfdən, dəyişkən iqtisadi mühit şəraitində stabil və dayanaqlı inkişafın təmin olunmasını, digər tərəfdən isə onların istehsal etdikləri məhsulların rəqabətqabiliyyətinin artırılmasını tələb edir. Bütövlükdə cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin inkişaf etdirilməsi üçün ağırlıq mərkəzi milli gəlir artımını təmin edən geniş təkrar istehsalın üzərinə düşür. Bu artımı təmin edən əsas vasitələrdən biri investisiya qoyuluşu prosesi, həmçinin investisiyaların gerçəkləşməsi üzrə praktiki fəaliyyətin məcmusu olan investisiya fəaliyyətidir. İnvestisiya fəaliyyətinin dinamik və səmərəli inkişafı ölkə iqtisadiyyatının stabil inkişafının əsas şərti hesab olunur.

Respublikanın investisiya mühiti həmin ölkədə sahibkarlıq infrastrukturunun keyfiyyəti, investisiyaların səmərəliliyi və əsaslı vəsait qoyuluşu ilə bağlı mümkün risklərin dərəcəsini müəyyənləşdirən siyasi, sosial-mədəni, maliyyə-iqtisadi və hüquqi şəraitin məcmusu ilə səciyyələnir. Əlverişli investisiya mühitini şərtləndirən və investisiya axınına səbəb olan əsas amillərə daxili bazarın yüksək potensialı, stabil vergi sistemi, yüksək mənfəət norması, istehsal resurslarının ucuzluğu, səmərəli dövlət köməyi sistemi aiddir.

Maliyyələşmə - firman kapitalının onun bütün formalarında əmələ gəlməsi, yaranması prosesidir, geniş təkrar istehsalın tələbatının pul vəsaitlərilə təmin edilməsidir (pul təminatı). Qeyd etmək lazımdır ki, “maliyyələşmə” anlayışı “investisiyalaşma” anlayışı ilə sıx əlaqədardır, ancaq eyni deyil. Əgər maliyyələşmə - pul vəsaitlərinin formalaşmasıdırsa, onda investisiyalaşma pul vəsaitlərindən istifadə deməkdir. Hər iki iqtisadi məfhum qarşılıqlı əlaqədardır, lakin birinci ikincidən öndə gedəndir.

Sahibkarlığın inkişafı üçün cəlb edilən maliyyə resurslarının növləri və həcmi, eləcə də investisiyanın seçilməsi haqqında qərarların qəbulu son dərəcə əhəmiyyətlidir. Biznesin maliyyəsi müstəqil elim-praktik istiqamət kimi maliyyə və investisiya qərarların qəbul edilməsini və bu prosesin praktikada necə getdiyini öyrənir. Kreditləşdirmə sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə təminatı formalarından birini ifadə edir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə dəstək infrastrukturu yaradan kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinə Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət və yerli büdcələrdən subsidiyalar, büdcə investisiyaları və öhdəliklərinə görə zəmanət təqdim edilməsi yolu ilə maliyyə dəstəyi göstərilə bilər.[1]

Vençur kapitalı – yüksək risklidir, yeni yaradılan və sürətlə inkişaf edən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin, eləcə də müflisləşmə ərəfəsində olan müəssisənin maliyyələşdirilməsi üçün xarici investorlar tərəfindən təqdim edilən pul vəsaitidir.

Vençur kapitalı peşəkar investorlar şirkətin menecerləri ilə birlikdə yeni və sürətlə inkişaf edən müəssisəyə investisiya kimi təqdim edirlər, həm də o, yeni yaradılan şirkətin səhmdar kapitalının mühüm mənbəyinə çevrilir.

Mikromaliyyələşdirmə kreditlərin verilməsi və depozitlərin qəbulu ilə əlaqədar kiçik maliyyə xidmətini ifadə edir, hansı ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan adamlara; kənd təsərrüfatı xammalı emal edən və ticarət fəaliyyəti həyata keçirən kiçik, yaxud mikromüəəsisəyə; xidmət göstərən muzdlu işçilərə; torpaq sahəsini, nəqliyyat vasitələrini, maşın və alətlərini icarəyə verən şəxslərə və yerli əhaliyə göstərilir. [2]

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kiçik müəssisələrə həm cari fəaliyyətini davam etdirmək, həm də istehsalı genişləndirmək və modernləşdirmək üçün maliyyə resursları tələb olunur. Kiçik müəssisələrin bank kreditləri almaq, yaxud səhmdarların vəsaitlərini cəlb etmək, fond bazarlarında səhmlərini və istiqrazlarını yerləşdirmək imkanı yoxdur. Bu onunla əlaqədardır ki, kiçik müəssisələr bank-kreditora kifayət qədər girov, yaxud zəmanət təqdim edə bilmirlər, bank kreditlərinin faiz dərəcəsi yüksəkdir, eləcə də fond bazarına çıxış və emissiya aparılması xərcləri böyükdür.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına investisiyaların artırılmasını, onların düzgün strukturunu müəyyənləşdirilməsi və ya müəyyən bir iqtisadi sahəyə qoyulmasını həyata keçirmək məqsədilə dövlət müxtəlif istiqamətlərdə öz iqtisadi siyasətini gerçəkləşdirir. Bu səbəbdən istehsal ediləcək əməyə tələb ilə əlaqədar müəssisənin istehsal gücünə, dövlətin tətbiq etdiyi maliyyə, pul, qiymət və xarici ticarət siyasəti olduqca böyük təsir edir.

AR qeyri-neft sektorunda ÜDM və bu sektorda iqtisadi artım vergi yükündən asılı deyil. Əslində qeyri-neft sektorunun başlıca hissəsi özəl sahibkarlıqla bağlı olduğundan bu sektorda yaranan əlavə dəyərin həcmi vergi yükündən ciddi surətdə asılı olmalı idi. Lakin belə əlaqənin olmamasının əsas səbəbi vergi yükünün yüksək olması və illər üzrə bu yükün dəyişməsinin nəzərəçarpacaq dərəcədə olmamasıdır. Beləliklə, biznes mühitinin əlverişliliyini özündə əks nümayiş edən daha bir göstəricinin - gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma və adambaşına ÜDM həcminə təsirlərinin müxtəlif ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üzrə qiymətləndirilməsi deməyə əsas verir ki, bu təsirlər ölkədən-ölkəyə dəyişir və dövlətin iqtisadi konyukturasından asılıdır. Hər bir ölkədə gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma pozitiv təsirlərini artırmaq üçün onun optimal həddinin tapılması zəruridir.

Hal-hazırda vergilər vətəndaşların və təşkilatların dövlətin saxlanmasına yönəldilmiş könüllü töhfələri kimi xarakterizə olunur. Vergi münasibətlərində hər bir ödəyicinin bu münasibətlərdə iştirakının müstəqilliyinin elementi qoyulur. Buna görə də verginin mahiyyətini müəyyən edən vergi münasibətləri məcburi-dağıdıcı münasibətlər kimi deyil, könüllü-müstəqil, paylanmasından irəli gələn vergi ödəyiciləri ilə hökumət arasında pul vəsaitləridir. Nəticədə dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin formalaşması zamanı yaranan münasibətlər baxımından verginin mahiyyəti özünü sırf fiskal münasibətlərdə deyil, bölgü münasibətlərində göstərir.

Rəqəmsallaşma irəlilədikcə qiymət artımlarında müşahidə edilən artımın bir neçə mümkün izahı vermək olar. Bu səpkidə izahat ondan ibarətdir ki, rəqəmsallaşmış sektorlarda ən rentabelli firmaların üzləşdiyi rəqabət yerli və ya qlobal miqyasda azalmış ola bilər və girişdən ötrü əngəllər yüksələ bilər. Mənfəət, investisiya gəlirləri, kon-

sentrasiya əmsalları və kompaniyanın giriş və çıxış konturları da daxil olmaqla daha əhatəli spektrli göstəriciləri nəzərə almaq bu mümkün izahatları ayırmağa və rəqəmsal iqtisadiyyatda artan qiymət artımlarının rəqabətli narahatlıqları nə dərəcədə artırdığını qiymətləndirməyə köməklik sərgiləyə bilər. Bu tip tədbirlər ümumilikdə bazar gücünün artdığını göstərir.

Fikrimizcə, kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi hədəfilə dövlət vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi üçün bir neçə istiqamət göstərmək olar:

- KOS üçün vergi dərəcələrinin azaldılması onların böyüməsini və inkişafını stimullaşdıra bilər. Bu, həm korporativ vergi, həm də müəyyən fəaliyyətlər üçün əlavə dəyər vergisi (ƏDV) dərəcələrinin azaldılmasını əhatə edə bilər;
- sadə vergi prosedurlarının tətbiqi və sahibkarlar üçün inzibati maneələrin azaldılması biznes mühitini yaxşılaşdıra və biznes fəaliyyətini daha əlçatan və cəlbedici edə bilər;
- KOS subyektləri üçün müəyyən vergilərdən azad edilmə və ya vergi ödənişlərinin təxirə salınması kimi vergi güzəştlərinin təmin edilməsi müəssisələrə inkişafın ilkin dövründə və ya investisiya layihələri reallaşdırarkən kömək edə bilər;
- Kiçik və orta biznesdə innovasiyaların təşviqinə yönəlmiş vergi tədbirlərinin tətbiqi, məsələn, tədqiqat və təkmilləşdirmə (R&D) vergi kreditləri yeni texnologiyaların inkişafına dəstək verə və müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artıra bilər;
- KOS-a pulsuz və ya əlçatan vergi məsləhətləri, eləcə də vergi savadlılığı üzrə təhsil proqramları onlara vergi orqanları qarşısında öhdəliklərini daha yaxşı başa düşməyə və vergi güzəştlərindən daha yaxşı istifadə etməyə kömək edəcək;
- vergi tədbirləri vasitəsilə KOM-ları dəstəkləmək üçün regional proqramlar daha kiçik və daha uzaq regionlarda iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq üçün mühüm ola bilər;
- KOM-larda investorlar üçün vergi güzəştləri, məsələn, vergi kreditləri və ya kapital qoyuluşları üzrə vergi dərəcələrinin azaldılması sektora daha çox investisiya cəlb etməyə kömək edə bilər;
- sosial əhəmiyyətli layihələrə aktiv investisiya yatıran və ya ekoloji və sosial aspektləri nəzərə alaraq biznes aparan bizneslər üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi məsuliyyətli sahibkarlığın inkişafına təkan verə bilər.

Bu və digər tədbirlər kiçik və orta sahibkarlıq üçün əlverişli vergi mühitinin yaradılmasına, onların böyüməsinə, innovasiyalara və iş yerlərinin yaradılmasına kömək edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasov A.B., Abbasov S. “Kiçik və orta sahibkarlığın idarə edilməsi”. Dərslik-monoqrafiya. Bakı, 2021, s. 384

2. Ataşov B., İbrahimov E., Novruzov N. Maliyyə nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı-2014 il. 648 s.

3.Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования. Перевод. с англ. ИНФРА. Моск, Дело. 1999. – 1008 с.

4.Финансы. Учебник под ред. Г.В. Поляка Моск., 2014с

Hüseynova Kamalə Fariz qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail:kmsyn47@gmail.com

BANKLARDA PASSİV ƏMƏLİYYATLARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kommersiya banklarının əsas məqsədi banka vəsait cəlb etməkdir. Banklar passiv əməliyyatlar yolu ilə vəsait cəlb edir. Passiv əməliyyat bankların fəaliyyəti üçün ən vacib əməliyyatlardan biridir, çünki banklar borc və öz vəsaitlərindən passiv əməliyyatlar yolu ilə istifadə edərək müəssisələrə, təşkilatlara, fiziki və hüquqi şəxslərə kredit verir və gəlir gətirir. Kommersiya bankları passiv əməliyyatlar aparmaq üçün 2 mənbədən məlumat toplayır. Passiv əməliyyatlar daxildir:

- hüquqi və fiziki şəxslərin hesablarına vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- şirkətlər, firmalar, vətəndaşlar üçün hesabların açılması;
- qiymətli kağızların dövriyyəyə buraxılması;
- istiqrazların alınması.

Kommersiya banklarının özəl (şəxsi) fondları: kommersiya banklarının xüsusi fondlarına bankın səhmdar kapitalı, ehtiyatda olan vəsaitlər və ya bəzi digər fondlar, bölüşdürülməmiş mənfəət və digər bank mənbələri daxildir. Banklar fəaliyyətə başladıqda əvvəlcə öz xüsusi fondlarından istifadə edir və bu ehtiyat fondları bank üçün vəsaitə ehtiyac olduqda onun əsas köməkçiləri olur.

Kommersiya bankına cəlb olunan vəsaitlər: kommersiya banklarına cəlb olunan vəsaitlərə fiziki və hüquqi şəxslərdən müddətli depozitlərin qəbulu, bankların hər hansı digər banklardan və ya Mərkəzi Bankdan kredit alması və qiymətli kağızların dövriyyəyə buraxılması daxildir.

Əsasən kommersiya banklarına cəlb olunan 2 növ vəsait var:

- depozitlər;
- depozitlərlə əlaqəli olmayan vəsaitlər.

Depozitlər kommersiya bankları tərəfindən müəssisələrdən, təşkilatlardan fiziki və hüquqi şəxslərdən pul vəsaitlərinin köçürülməsi və s. cazibə əmanət adlanır. Bu depozitlərlə əlaqəli əməliyyatlar depozit əməliyyatları adlanır. Müəssisələr, təşkilatlar fiziki, hüquqi şəxslərdir və s. əlavə gəlir və mənfəət əldə etmək üçün vəsaitlərini kommersiya banklarına verirlər. Bankların əmanətləri qəbul etməsi üçün mərkəzi bank lisenziyasını almalıdır. Banklar müştərilərinin vəsaitlərini qeydiyyata alındıqdan yalnız 2 il sonra depozit hesablarına qəbul edə bilər. Kommersiya banklarına verilən depozitlər banklar tərəfindən istifadə olunur, bu halda istifadə müddətindən asılı olaraq depozitlər 2 hissəyə bölünür:

A) Tələb depozitləri: tələb depozitləri qoyan müştərilər vəsaitlərini bank hesablarına qoyur və ehtiyac olduqda banklardan çıxarırlar. Tələb depozitləri müddətli depozitlərə nisbətən daha aşağı faiz dərəcələrinə malikdir, çünki müştərilər daim öz vəsaitlərini ala bilirlər, buna görə banklar kredit vermək kimi uzunmüddətli əməliyyatlarda istifadə edə bilməzlər.

B) Müddətli depozitlər: müştərilər öz vəsaitlərini bank hesablarına qoyur və

müəyyən edilmiş müddətə qədər bank hesablarında saxlayırlar. Müddətdən asılı olaraq, vəsaitlərə 1 ilə qədər depozitlər (qısamüddətli depozitlər), 1 ildən 3 ilə qədər depozitlər (orta müddətli depozitlər), 3 ildən çox müddətə depozitlər (uzunmüddətli depozitlər) deyilir. Depozitlər üzrə faizlər bank hesabındakı vəsaitlərin saxlama müddətindən asılı olaraq dəyişir. Müştərilər daha çox gəlir əldə etmək istəyirlərsə, uzunmüddətli depozitlərdən bank hesablarına köçürə bilərlər. Müddətli depozitlər tələb olunan depozitlərdən daha çox faiz gəliri gətirir, çünki banklar müddətli depozitlər üçün vəsaitin nə vaxt qaytarılacağını bilir və müştərilərinə investisiya qoya və kredit verə bilər.

Depozitlərdən kənar vəsaitlər: kommersiya banklarının depozitlərindən kənarda vəsait cəlb edərkən səhmlərin buraxılması (kommersiya bankının səhmlərinin satışı), veksellərlə əməliyyatlar, istənilən bankdan kredit almaq və s. kimi əməliyyatlardan istifadə edirlər:

Kommersiya bankları passiv əməliyyatlar apararkən bir sıra funksiyaları yerinə yetirdi. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

- Qoruma funksiyası.
- Nəzarət funksiyası.
- Tənzimləmə funksiyası.

Qoruyucu funksiya: kommersiya banklarının aktivlərinin əsas hissəsi borc vəsaitləri hesabına ödənilir və bu aktivlərin təxminən 88%-ni təşkil edir. Kommersiya banklarının şəxsi kapitalı bütün kapitalın 10%-ni təşkil edir. Bankların özəl kapitalının əsas məqsədi müştərilərin maraqlarını qorumaqdır. Yəni özəl kapital banklar tərəfindən bank ləğv edildikdə və müştərilərə kompensasiya ödənilməli olduqda istifadə olunur. Bankın özəl kapitalı xərclər yaratsa da, bankın işləməsi üçün ehtiyat yaratmağa imkan verir. Eyni zamanda, özəl kapital da bankın ödəmə qabiliyyətinin qorunmasına və risklərin azalmasına səbəb olur. Bankın özəl kapitalı çox vacib olsa da, dəymiş zərərin böyük hissəsi onun dövriyyə kapitalı hesabına ödənilir. Kommersiya bankının bütün ödəmə qabiliyyəti onun xüsusi kapitalı ilə təmin olunmur, ödəmə qabiliyyətinin yalnız bir hissəsi onun xüsusi kapitalı ilə təmin olunur. Bankın aktivlərinin və borclarının (öhdəliklərinin) miqdarı üst-üstə düşdükdə ödəmə qabiliyyətli bank onu aldada bilər.

Müştəri töhfələrinin qorunması bu gün ən aktual mövzulardan biri olaraq qalır. Ölkəmizdə 4 mart 2016-cı il tarixindən etibarən banklardakı depozitlər 3 il müddətinə tam sığortalanır. Yəni bu müddət ərzində əmanətlərini banklara yerləşdirmiş müştərilərin bütün əmanətləri tam sığortalanır və hər hansı bir proses baş verərsə, müştərilər əmanətlərin sığortalanması fondundan tam geri alacaqlar. 3 ildən sonra 30 000 manata qədər sığortalanacaq. Azərbaycan Respublikası Qanununun 26.1-ci maddəsinə əsasən banklarda 30 000 manatadək məbləğdə depozitlər sığortalanır və hər hansı problem yarandıqda müştərilərə kompensasiya ödənilir. Bu kompensasiyaların ödənişi əmanətlərin sığortalanması fondu tərəfindən həyata keçirilir. Hal-hazırda respublikamızda müştərilər əmanətlərini banklarda asanlıqla və təhlükəsiz şəkildə yerləşdirə bilərlər, çünki banklardakı əmanətlər effektiv şəkildə sığortalanır.

Effektivlik funksiyası: kommersiya bankları gözlənilmədən yarana biləcək halları nəzərə alaraq daim maliyyə ehtiyatı yaradır. Bu maliyyə mənbələri ilkin kapital hesabına yaradılır. Zərərləri və bir sıra digər halları kompensasiya etmək üçün banklar bundan özəl kapitalında istifadə edirlər.

Tənzimləmə funksiyası: kommersiya bankları xüsusi fondlarından istifadə edərək müştərilərin maraqlarını qoruyur və tənzimləmə funksiyasını da yerinə yetirir. Banklar daim banka cəlb olunan vəsaitləri tənzimləyir və onlardan uğurla istifadə etməyə çalışır. Yəni banklara daxil olan qısamüddətli depozitlər hesabına qısamüddətli aktiv əməliyyatlar və ya qısamüddətli investisiyalar həyata keçirir. Banklar uzunmüddətli depozitlər alırsa, bank bu vəsaitləri uzunmüddətli aktiv əməliyyatlar (uzunmüddətli kreditlər) və dövlət qiymətli kağızlarını almaq üçün istifadə edir. Beləliklə, banklar onlara daxil olan və çıxan pul axınlarını tənzimləyir və depozitləri vaxtında müştərilərinə qaytarır. Kommersiya bankları bundan banka vəsait cəlb etmək üçün səhmlər buraxarkən istifadə edir. Səhmlər 2 formada mövcuddur: adi səhmlər və imtiyazlı səhmlər şəklində. Üstünlük verilən səhmlər sadələrə nisbətən daha az risklidir və üstünlük verilən səhmlərin sayı adilərə nisbətən azdır. İmtiyazlı səhmlər daha az riskli olmasına baxmayaraq, sadə səhmlərə nisbətən daha az dividend ödəyir. İnvestorlar bankların idarə edilməsində iştirak etmək üçün imtiyazlı səhmlərdən istifadə etməkdən çəkinirlər. Digər tərəfdən banklar investorların bankların idarə edilməsində iştirak edə biləcəyi üstünlüklü səhmlərə tələb yaratmaq üçün konvertasiya edilə bilən imtiyazlı səhmlər buraxır.

Vasitəçilik əməliyyatları: kommersiya bankları gəlir əldə etmək üçün hüquqi və fiziki şəxslərə kredit və investisiya əməliyyatları verməklə yanaşı, vasitəçilik əməliyyatları da həyata keçirir. Bu əməliyyatlar sayəsində banklar daha çox gəlir əldə edir ki, bu da bankların pul axınlarının artmasına səbəb olur. Bank müştəriləri vasitəçilik əməliyyatlarına müraciət etməyi üstün tuturlar, çünki vasitəçilik əməliyyatları müştərilərin ehtiyaclarını digər əməliyyatlardan daha sürətli ödəməyə imkan verir.

2016-cı ildə milli valyuta depozitlərində də azalma müşahidə edildi və bunun əsas səbəblərindən biri 21 dekabr 2015-ci il tarixində baş vermiş devalvasiyadır. Bu dövrdə əhalinin əksəriyyəti vəsaitlərini depozit hesablarına yerləşdirmək əvəzinə, xarici valyutaya dəyişdirməyi üstün tutdu. 2016-cı ildə valyuta depozitlərinin həcmində 25% - ə qədər azalma müşahidə edildi.

2017 və 2018-ci illərə nəzər salsaq görərik ki, bu müddət ərzində milli valyutada depozitlərin həcminin artmasına baxmayaraq, xarici valyutada depozitlərin azalması müşahidə olunur. 2017 və 2018-ci illərə nəzər salsaq, görərik ki, bu müddət ərzində banklarda müddətli depozitlərin həcmi 2 dəfə artmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri də odur ki, 2017-ci ildən sonra milli valyutamız xarici valyutalara nisbətən möhkəmlənib, buna görə də milli valyutada depozitlərin həcmində artım müşahidə olunur. Milli valyutada depozitlərin artmasında əsas rol oynayan amillərdən biri də milli valyutadakı depozitlər üzrə faiz dərəcələrinin xarici valyutadakı depozitlərdən daha yüksək olmasıdır. Milli valyutada yerləşdirilən depozitlərin artmasına baxmayaraq, 2017 və 2018-ci illərdə xarici valyutada yerləşdirilən depozitlərin həcmində azalma müşahidə edildi və bunun əsas səbəbi yuxarıda qeyd edildiyi kimi, milli valyutada yerləşdirilən depozitlərin müştərilərinə daha çox faiz gəliri gətirməsidir.

Son zamanlarda müəssisələr, təşkilatlar, hüquqi və fiziki şəxslər öz vəsaitlərini kommersiya banklarına yerləşdirərkən bir çox amilləri nəzərə alırlar və bu amillər aşağıdakılardır:

- kommersiya bankının etibarlılığı və möhkəm mövcudluğu
- kommersiya bankına cəlb edilmiş vəsaitlər üzrə faiz dərəcələri;

- bankın təklif etdiyi əməliyyatlar mürəkkəb deyil;
- bankda əmanətlərin sığortalanması.

Azərbaycan Respublikasında kommersiya banklarının və bankların əməliyyatlarının inkişafına baxmayaraq, onlar istənilən səviyyəyə çatmayıb. Kommersiya bankları tərəfindən təklif olunan xidmətlər kəmiyyət və keyfiyyət baxımından beynəlxalq standartlara tam uyğun gəlmir. İnkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya bankları 300-dən çox xidmət təklif etsə də, ölkəmizdə kommersiya bankları hazırda müştərilərinə depozitlər, nağd pul, su təchizatı və hesablaşma əməliyyatları kimi məhdud sayda xidmətlər təqdim edir.

Regionların cəlb etdiyi depozitlərə baxsaq, Bakı banklarında depozitlərin həm xarici, həm də milli valyutada yerləşdirilməsində digər regionlarla müqayisədə böyük fərq görərik. Göstəricilər milli valyutada 37,1%, xarici valyutada isə 62,9% təşkil edir. Bakıda qeydə alınan göstərici ondan ibarətdir ki, banklarda xarici valyutada depozitlər digər iqtisadi regionlara nisbətən dəfələrlə yüksəkdir və yeganə göstərici xarici valyutada depozitlərin milli valyutada olan depozitlərdən çox olmasıdır. Kommersiya bankında valyuta depozitlərinin ən yüksək vaksinasiya səviyyəsi 5,1% səviyyəsində - Qarabağ iqtisadi regionunda müşahidə olunub. Digər iqtisadi bölgələrdə kommersiya banklarındakı depozitlərdə milli valyutadakı əmanətlər xarici valyutadakı əmanətlərdən dəfələrlə çoxdur. 2015-ci ildən sonra kommersiya banklarında xarici valyuta depozitlərində artım, 2015-2017-ci illər arasında kommersiya banklarında milli valyuta depozitlərində azalma və xarici valyuta depozitlərində artım müşahidə edildi. 2017-ci ildə ölkədə milli valyutada depozitlərdə artım müşahidə edildi.

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bankların əksəriyyəti müştəriyönümlü siyasət yürüdür və müştərilərin tələblərinə uyğun olaraq fəaliyyətlərini genişləndirməyə çalışır. Bu siyasətin uğurlu olması üçün kommersiya bankları müştəriləri ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmağa çalışmalıdır. Kommersiya bankları daim müştəriləri ilə əlaqələr qurur və bu münasibətlər zamanı müştəriləri sms, e-poçt, İnternet Bankçılıq və s. kimi metodlardan istifadə edir. Bu vəziyyətdə bank müştərisi hesablarını daim izləyə və hesablarına vəsaitlərin daxil olmaları və axını barədə məlumat ala bilər. Bir neçə il əvvəl insanlar yalnız bir banka müraciət edərək bank hesablarına pul köçürə bilirdilər və bu, əslində insanlar üçün vaxt itkisi idi, amma indi insanlar poçt terminallarından, bankomatlardan və internet bankçılığından istifadə edərək istədikləri vəsaiti bir hesabdan digərinə asanlıqla köçürə bilərlər.

Kommersiya bankları öz fəaliyyətlərini təkmilləşdirərək, ilk növbədə, bankın ödəniş sisteminin etibarlı olmasını və müştərilərinə daim xidmət göstərməsini təmin etməyə çalışır. Hər il ölkə daxilində elektron ödənişlərin sayı artır və müştərilər daim etibarlı ödənişlər etməyə çalışırlar. Hal-hazırda dövlət insanların elektron ödəmələr etməyində maraqlıdır, çünki insanlar elektron ödəmələr etdikdə, dövlət də bu ödənişləri asanlıqla idarə edə və insanların vergidən yayınma hallarının qarşısını ala bilər.

Kommersiya banklarının banka xarici valyutada yerləşdirilən əmanətlər üzrə daha aşağı faiz dərəcələri verməsi son illərdə banklarda xarici valyutada yerləşdirilən əmanətlərin azalması fonunda müşahidə olunur. Bu da öz növbəsində bankların depozit ehtiyatlarının azalmasına səbəb olur. Kommersiya bankları bankda xarici valyutada yerləşdirilən əmanətlər üzrə faiz dərəcələrini artırsalar və aldıqları valyutalarla daha çox investisiya və gəlir əldə edə bilsələr, daha çox valyuta ehtiyatı əldə edə bilərlər.

Hacıyeva Fərəh Elton qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: haciyeva.farahh@gmail.com

BEYNƏLXALQ VƏ YERLİ KONTEKSTDƏ AHILLARLA SOSİAL İŞİN TƏŞKİLİNİN TƏHLİLİ VƏ BU SAHƏDƏ SƏMƏRƏLİLİYİN ARTIRILMASI

Hər bir şəxs həyat yolunda yaşlılıqla rastlaşır, çünki bu insan ömrünün ayrılmaz bir parçasıdır. Ahılların çox hissəsinin üzləşdiyi tənhalıq qapanmayan bir yara olaraq günümüzə qədər gəlmişdir. "Sosial xidmət haqqında" Qanuna əsasən, ölkədə 70 yaşına çatmış vətəndaşlar ahıl hesab olunurlar.[4] Ümumi olaraq ahıllara nəzər salsaq o, şəxsi ehtiyaclarını qarşılamaqda artıq çətinlik çəkən, sosial, iqtisadi, fiziki problemləri artan şəxslərdir. Dövlət statistika Komitəsinin 2023-cü il hesabatına əsasən ahılların sayı artmış (10127.1 nəfər), [7] bu səbəblə onlara baxıma tələbatı artırmışdır. Bu da bərabərində iqtisadi yükün artımını gətirir. Yaş artdıqca orqanizmdə baş verən yavaşlamalar özü ilə birlikdə insanda həm daxili, həm də gözlə görülə biləcək şəkildə xarici geriləmələrə səbəb olmaqdadır. Yaşlılarda boyun balacalaşması, halsızlıq, tez-tez taqətdən düşmə halları müşahidə olunur. Sadalanan bioloji geriliklər isə ahıllarımızda qaçınılmaz olaraq psixoloji problemlər yaradır. Təəssüflər olsun ki, dövlətlərin apardığı sosial siyasətlər və tövsiyyə xarakterli addımlar hələ də böyük maneələrlə üzləşməkdədir. Ahılların sadəcə öz yaxınları tərəfindən axtardıqları qayğı ehtiyacı heç bir sosial işçi və sosial xidmətçi tərəfindən tam qarşılanmır. Maddi və fiziki ehtiyaclarının ödənilməsi dövlətin resursları ilə mümkün olsa da mənəvi ehtiyac olan sevgi və qayğı sadəcə ahılların sevdikləri tərəfindən ödənilə bilir. Zaman keçdikcə yaşlı insanlar gündəlik həyat və şəxsi qayğıların öhdəsindən gəlməkdə çətinliklər çəkirlər. Fəaliyyətin azalması, ictimai aktivlikdə geriləmə və yaşa bağlı ciddi xəstəliklər yaşlı insanı aktiv həyat tərzi keçirmək imkanından tamamilə məhrum edir. Bu çətin anda yaşlı insanların xüsusi qayğıya, diqqətə və dəstəyə ehtiyacı yaranır. Təbidir ki, əksər ailələrdə yaşlı qohumuna davamlı olaraq qulluq etmək imkanı yoxdur. Eləcə də, yaşlı bir insanın psixikasında yaşa bağlı dəyişikliklər varsa və ya artıq müstəqil hərəkət edə bilmirsə, bu məsələ xüsusilə kəskinləşir və bu vəziyyətdə, ailə üzvləri üçün ahıllar evində yaşlı qohumu necə yerləşdirmək məsələsi aktuallaşır.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət sosial siyasətinin prioritet məsələlərindən birinə çevrilən yaşlılıq məsələyə müasir elmi yanaşma tərzi tələb etməklə bərabər, bu mövzunun vaxtaşırı olaraq tədqiq edilməsi zəruriliyini yaradır. Tədqiqat edilməli olan mövzular - müasir dövrdə ahılların problemlərinin tədqiq edilməsi, sahədəki araşdırmaların müqayisəli təhlili, yaşadıqları sosial, iqtisadi, bioloji, psixoloji problemlərin nəticələri və aradan qaldırılması üsulları, bu sahədəki qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, ahıllara sosial xidmət müəssisələrinin müqayisəli təhlili, beynəlxalq təcrübədə ahıllara sosial xidmət sistemi barədə məlumat bazasının araşdırılmasıdır. Cəmiyyətin bu problemin həllində sosial işin dəyərini və vacibliyini tanıması və sosial işçilərin öz işlərini yerinə yetirmələri üçün lazımlı resursları və dəstəyi təmin etməsi çox əhəmiyyətlidir. Sosial işçilər, sosial xidmətçilər, ailə üzvləri və icmalar arasında birgə səylə yaşlıların geridə qalmamasını təmin edən daha əhatəli və

şəfqətli bir cəmiyyət yaratmağa cəhd etməliyik.

Ahıllara sosial xidmət müalicə, reabilitasiya və qayğı formasında özünü göstərir. Müalicə dedikdə hər hansı xəstəlikdən sağalma üçün, qayğı dedikdə xəstəlik olmadan göstərilən mənəvi xidmət, reabilitasiya limitlənmiş olan funksional fəaliyyətinin araşdırılaraq müalicə edilməsi üçün olan xidmətdir.

Sosial xidmətə götürülmə üçün əsas dezadaptasiya (şəxsin (ailənin) sosial mühitə uyğunlaşma qabiliyyətinin itirilməsi), uğursuz sosial mühit və deprivasiyadır (şəxsin (ailənin) əsas həyati tələbatlarını müstəqil şəkildə ödəmək imkanlarının məhdudlaşması və (və ya) ondan məhrum olması). Sosial xidmət stastionar, yarımstasionar, evdə səyyar sosial xidmət və sosial-məsləhət yardımı formasında göstərilə bilər. Stasionar sosial xidmət dedikdə müəssisəyə yerləşdirilmə, evdə səyyar sosial xidmət dedikdə evdə baxım, yarımstasionar sosial xidmət dedikdə günün müəyyən hissəsi göstərilən sosial xidmət, sosial məsləhət yardımı dedikdə isə sosial xidmət üzrə çətin həyat şəraitində olan şəxsə məlumat verilməsi nəzərdə tutulur.

Stasionar sosial xidmətdə müəssisəyə yerləşdirilməsinə əsas olaraq onlara baxmağa borclu olan əmək qabiliyyətli qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin həmin şəxslərə qulluq edə bilməyəcəkləri barədə ərizələri və ya məhkəmə tərəfindən sosial xidmətə götürülmə ilə bağlı qərarı göstərə bilərik. Sosial xidmət müəssisəsinə yerləşdirmə 30 dekabr 2011-ci ildə qəbul olunan "Sosial Xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və 5 noyabr 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) dövlət sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi Qaydası" ilə tənzimlənir. [3] Bu tip müəssisələrə yerləşdirildikdə ahıllara sosial işçi və sosial xidmətçi təyin olunur. Sosial işçi ahıl vətəndaşın sosial problemləri ilə maraqlana, sosial xidmətçi isə sosial məişət işlərini görə bilər. Yarımstasionar sosial xidmət dedikdə günərzi mərkəzləri nəzərdə tutulur və bu müəssisələr günün müəyyən hissəsində ahıllara sosial xidmətin göstərilməsini öz üzərinə götürür. Eyni zamanda tənha ahıllara evdə səyyar sosial xidmətin göstərilməsi də qanunvericiliklə tənzimlənir. [6] Bu zaman ona baxacaq yaxın qohumun olmaması və onun sosial xidmət müəssisəsinə yerləşdirilmək istəməməsi əsas götürülür. Tənha ahıla sosial xidmətçi təyin olunur və onun evində ahıla sosial məişət xidməti göstərir. Bu prosesi həyata keçirən şəxslər isə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun rayon (şəhər) şöbələrinin sosial xidmətçiləri olur. Sosial xidmətçilər həftədə ən azı iki dəfə olmaqla tənha ahıl vətəndaşların evlərini ziyarət edir, zəruri sənaye, məişət və ya ərzaq məhsullarının təmin edilməsi, dərman preparatlarının təmin olunması, yemək hazırlanması və s. işlərində köməklik göstərirlər. Sosial məsləhət yardımı sosial xidmət üzrə məsləhətlərin verilməsini nəzərdə tutur və çətin həyat şəraitində olan vətəndaş zəruri məlumatlar əldə edib, yardım və s. üçün müraciətə əlçatanlılığa nail olur.

	2020	**2021**	**2022**	**2023**
Ahıllar, əlilliyi olan şəxslər və baxımsız uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrinin sayı	9	8	8	8
onlardan:				
yerlərin sayı	1220	1240	1241	1230
yaşayanların sayı, nəfər	849	754	1017	925

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [7]

Azərbaycanda ahıl vətəndaşların bir qismi də məhz İkinci Dünya müharibəsi iştirakçılarıdır. Həmin vətəndaşlar Prezidentin aylıq təqaüdləri ilə təmin edilir ki, bu təqaüdlərin məbləği ötən dövrdə bir neçə dəfə artırılıb. Onlara pensiya təyin olunan zaman pensiyalarına qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada əlavələr hesablanıb. Hər il 9 May - Qələbə günü ərəfəsində dövlət başçısının sərəncamları əsasında İkinci Dünya müharibəsi iştirakçılarına birdəfəlik maddi yardım ödəmələri edilir və son illərdə bu maddi yardımın məbləği 3 dəfə artırılaraq 500-dən 1500-ə çatdırılıb, döyüşçülərin dul arvadlarına, arxa cəbhədə fədakar əməyinə və s. görə medal və yaxa nişanı ilə təltif edilmiş şəxslərə 4 dəfəyə yaxın artırılaraq 200 manatdan 750 manata qədər çatdırılıb. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən ötən dövrdə 100-dən çox II Dünya müharibəsi əlili mənzillə, 1150-yə yaxın II Dünya müharibəsi əlili avtomobillə təmin olunmuşdur. [6] Həmçinin pandemiya dövründə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən 15 min tənha ahıla və əlilliyi olan şəxsə evlərində, 1000-dən çox şəxsə sosial xidmət müəssisələrində sosial xidmətlər göstərildi. Hazırda Nazirliyin tabeliyindəki Sosial Xidmət Agentliyi tərəfindən bütün tənha ahıl və əlilliyi olan vətəndaşlar evlərində zəruri sosial-məişət xidmətləri ilə təmin edilirlər.

Azərbaycanda ahıllar üçün keçirilmiş inqilaba səbəb olan layihə isə "Üçüncü Bahar" layihəsidir. "Üçüncü Bahar" təşəbbüs qrupu pensiyaya çıxmış insanlar üçün həyatın yeni səhifəsini daha rəngarəng, daha dinamik olması istiqamətində müxtəlif tədbirlər təşkil edir. Üzvlərin maraq əhatələrinə uyğun olaraq layihə 3 istiqamət üzrə fəaliyyət göstərirdi: Maarifləndirici, Sağlamlıq və Yaradıcılıq. Tədbirlərdə iştirak təqaüdçülər üçün həm sərbəst həm də ödənişsiz həyata keçirilirdi. [1] Layihə 2019-2020-ci illəri əhatə etdi və burada 55 yaşdan yuxarı hər bir kəs iştirak edə bilərdi. Layihəni həyata keçirilmə məqsədi Azərbaycanda təqaüdə çıxmış yaşlıların passiv həyat tərzi keçirdikləri üçün özlərini cəmiyyətə "yad" hesab etmələridir. Təbii olaraq, bu hal onların həyatlarında depressiv halların yaranmasına gətirib çıxarır. Layihə ahıl yaşına çatmış insanların üçüncü baharlarını necə yaşadacaqlarına dair ideyaların əsasında yarandı. O layihənin müəyyən çətinliklərlə üzləşdiyini, tədbirlərin çoxunu öz hesablarını etdiklərini müsahibəsində bildirişdi. Layihəyə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi dəstək göstərməyə razılıq vermişdi və layihə iştirakçıları daimi yer olaraq Bakıxanov qəsəbəsində yerləşdilər. Beləliklə, "Üçüncü Bahar"ın YAŞA mərkəzinin əsası qoyuldu. Mərkəz olduqca geniş bir sahəni əhatə edir və Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun binasında yerləşir. Mərkəz 4 otaqdan ibarətdir və həmin məkanda idman, təlim ,yaradıcılıq , kompüter otağı və kitabxana fəaliyyət göstərir. Layihənin uğuru nəticəsində layihə ictimai birliyə çevrildi və hal hazırda da "YAŞA" mərkəzi olaraq fəaliyyət göstərir. "YAŞA" mərkəzində maarifləndirmə, sağlamlıq, yaradıcılıq istiqamətlərində təlim və tədbirlər həyata keçirilir. [5]

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər salsaq, ahıllara göstərilən digər xidmət "hospis xidməti"dir. Hospis xidməti Azərbaycanda qanunvericilikdə işlənsə də, praktikada özünü göstərməyən xidmət növüdür. Hospis xidməti palliativ (sağalmaz) xəstəliyi olan şəxslərin artıq bu dünyadan köçməyə yaxın onlara göstərilən humanist xidmətdir. Palliativ qayğı ağır xəstəliyi olan xəstələr və onların ailələrinin mümkün həyat keyfiyyətinin dəstəklənməsi və əzab-əziyyətin profilaktikası və azaldılmasına istiqamətlənmiş multi-dissiplinar tibbi ixtisasdır. Bu növ qayğı zamanı diqqətin cəlb olunduğu məsələlərə aşağıdakılar aiddir: xəstənin önəm verdiyi mənəvi dəyərlər və istəklər əsasında qay-

ğının məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi; xəstə və ona göstərilən qayğıda iştirak edən bütün şəxslər arasında davamlı ünsiyyətin təmin edilməsi; xəstələrə və onların ailələrinə psixososial, mənəvi, dini və praktik dəstəyin göstərilməsi və bütün spektr üzrə qayğının koordinasiyasıdır. [8] Hospis xidməti ABŞ-da, Kanadada, İngiltərədə, Avstraliyada rəsmi olaraq tanınan tibbi xidmətdir. Sosial işçi bu zaman onun ömrünün sonuna yaxın istəklərinə əsasən ahılı xoşbəxt hiss etdirəcək şeyləri edir. (Yaxınları ilə görüş, sevdiyi fəaliyyətlərin təşkili və s.)

Beynəlxalq təcrübədə ABŞ isə Medicaid, Medicare və Qida möhürü proqramı adlı proqram tətbiq edir. Medicaid proqramına əsasən aztəminatlı ailələrə, qadınlara, uşaqlara, qocalar və əlillər kimi Əlavə Təminat Gəliri (SGİ) üzrə onlara tibbi, evdə sağlamlıq xidməti, resept və qocalar evi müavinətləri təklif edir. Medicare proqramı isə yalnız 65 yaş və ya daha yuxarı yaşlılar, bəzi əlil gənclər və son mərhələdə böyrək çatışmazlığı olan insanlar üçün Federal Hökumətin tibbi sığorta proqramı olaraq bilinir. Medicare stasionarda qalma, ixtisaslı tibb bacısı müəssisəsində qalma, hospis baxımı və bəzi evdə sağlamlıq vəziyyətləri daxil olmaqla xəstəxana sığortasını əhatə təmin edir. Əlavə Qidalanma Yardımı Proqramı (SNAP) kimi də tanınan qida möhürü proqramı, aşağı gəlirli qrupdakı ahıllar və fərdlər üçün pulsuz dövlət proqramlarından biridir. Bu proqram, benefisiarların sağlamlığını və qidalanmasını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə ərzaq məhsullarının alınması üçün aylıq maliyyə yardımı təklif edir. [2]

Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin (bundan sonra - Nazirlik) tabeliyində Sosial Xidmətlər Agentliyinin (bundan sonra – Agentlik) tabeliyində olan Ahıl şəxslər üçün sosial xidmət müəssisəsi (bundan sonra – Müəssisə) ahıllıqla əlaqədar özünəqulluq qabiliyyəti, habelə qulluq və kömək edə biləcək əmək qabiliyyətli qohumları və ya qanuni nümayəndələri olmayan ahıllara (bundan sonra - Şəxslər) stasionar formada sosial xidmətlərin göstərilməsi, onlarla sosial işin aparılması və şəxslərin sosial reabilitasiyasının təşkili ilə bağlı fəaliyyəti həyata keçirən publik hüquqi şəxsdir.

Bilgəh qocalar və ahıllar evi Azərbaycanda 1964-cü ildən ahıllar üçün fəaliyyət göstərən sosial xidmət müəssisəsidir. Müəssisə fərqli adlarda müxtəlif hədəf qrupuna yönəlib, lakin hal hazırda ahıllara xidmət edir. Müəssisənin hədəf qrupu ahıllardır və burada stasionar sosial xidmət göstərilir. Stasionar sosial xidmət çərçivəsində məişət xidməti, psixoloji xidmət, hüquqi xidmət və s. həyata keçirilir. Buraya şəxslərin, onların qohumlarının, qanuni nümayəndələrinin (qəyyumu, himayəçisi), bələdiyyələrin, qeyri-hökumət təşkilatlarının ərizəsi ilə müraciət etmək mümkündür. Qəbul üçün müəyyən sənədlər tələb olunur(şəxsiyyət vəsiqəsi, əlilliyi varsa TSEK-in qərarı, yaşayış yeri üzrə qeydiyyatda olanlar haqda arayış, 3x4 iki ədəd şəkil, Yoluxucu xəstəliklərin daşıyıcısı olmaması və psixi sağlamlıq vəziyyəti barədə arayış) və bunun vasitəsilə də qeydiyyat prosesi baş tutur. Sosial işçi, sosial xidmətçi, hüquqşünas, və psixoloqun iştirakı ilə müəssisəyə yerləşdirilən ahıl və qocalara multidissiplianar (çoxprofilli) xidmət göstərilir.

Nəticə etibarilə qeyd edilməlidir ki, ahıllar əhalinin qayğıya ehtiyacı olan əhali kateqoriyalarından biridir və onların problemlərinin aradan qaldırılması dövlətin prioritet məsələlərindən biri olaraq qalır. Azərbaycanda və beynəlxalq təcrübədə ahıllara sosial xidmətin göstərilməsinin müxtəlif üsulları istifadə olunur və layihə, qanun, proqramların və s. uğurlu nəticələrinin olduğu göz qabağındadır. Məqalədə ahıllara

sosial xidmət göstərilməsində sosial işçi və sosial xidmətçinin rolu, qanunvericiliyə əsasən görülən tədbirlər və bu tədbirlərin profilaktik nəticələri vurğulanmışdır. Bilgəh qocalar və ahıllar evi müasir tələblərə uyğunlaşmış sosial xidmət müəssisəsidir. Sosial işçi və sosial xidmətçinin fəaliyyəti nəticəsində sosial xidmətin təşkilini həyata keçirilməsinə nail olmuşlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. https://banker.az/inqilaba-s%C9%99b%C9%99b-olan-ucuncu-bahar-layih%C9%99si/ - Üçüncü Bahar layihəsinin rəhbəri Nərmin Qəniyevanın banker.az saytına müsahibəsindən (23.09.2019)
2. https://elderlycaresystems.com/government-programs-for-the-elderly-in-the-us/ -James Oswaldson-un “Elderly care system” saytındakı məqaləsindən (14.10.2021)
3. https://gencaile.az/ahillar-evinə-yerləsmə-qanun-və-praktika/
4. https://modern.az/az/news/64871 - Modern.az xəbər saytı (01.10.2014)
5. https://oxu.az/society/499385- Oxu.az saytının xəbəri (01.06.2021)
6. https://sosial.gov.az/media/xeberler/3316 - Əmək və Əhalinin sosial müdafiə Nazirliyinin “Tənha yaşlılarla bağlı yeni xeyirxah təşəbbüslər” adlı xəbərindən (03.04.2020)
7. https://www.stat.gov.az/?lang=az- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika komitəsinin ahıllara sosial xidmət müəssisələrinin sayı ilə bağlı statistikasından
8. https://www.uptodate-az.uimconsulting.com/index.php/uptodate/12-onkolozhiya/2322-az-rbaydzandan-k-narda-palliativ-zhayzh-v-hospis-khidm-ti-idzmal -2 -Azərbaycandan kənarda palliativ qayğı və hospis xidməti adlı məqalədən (Yanvar 2017).

M Ü N D Ə R İ C A T
TABLE OF CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ

1. *Abbasov İ.M., i.e.d., prof., Bakı Biznes Universitetinin rektoru*
Dayanıqlı inkişafda ekoloji tarazlığın qorunması 9

2. *Səmədzadə Z.Ə., i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqının sədri*
Azərbaycan Respublikasının energetika potensialı, onun yaşıl enerji hesabına artırılması istiqamətləri 12

3. *Ataşov B.X., i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru*
Qlobal kontekstdə yaşıl iqtisadiyyatın və yaşıl enerjinin inkişaf etdirilməsi problemləri 15

4. *Fikrətzadə F.F., i.ü.f.d., Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru*
Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə yaşıl inkişaf mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi 18

5. *Gutium Tatiana, D.Sc. (Econ.), Assoc. prof., National Institute for Economic Research, Academy of Economic Studies of Moldova, Republic of Moldova, Chisinau*
Green Energy As a Solution to Increase Energy Efficiency and Competitiveness: Case of the Republic of Moldova ………………………. 22

6. *Aurica Tomsa, D.Sc. (Econ.), Assoc. prof., Academy of Economic Studies of Moldova, Republic of Moldova, Chisinau,*
Growth Of Competitiveness and Renewable Energy Sources …………..... 27

7. *Namazova J.B., D.Sc.(Econ.), Prof., Deputy Head for Scientific Affairs of Academy of Azerbaijan State Customs Committee;*
Huseinzadeh H.N., Head of SSC, Academy of Azerbaijan State Customs Committee
Analysis of Mathematical Modeling In a Green Supply Chain Management 32

8. *Paulina Rutecka, BEng., Ph.D., University of Economics in Katowice, Poland*
Do Customers Expect Agritourism Farms to Implement Sustainable Development Activities? ……………………………………………... 37

9. *Marta Targowicz, Ph.D., University of Applied Sciences in Nysa, Poland*
Financial Accounting and Ecology …………………………………….. 42

10. *Hajiyev F.Sh., D.Sc.(Econ.), Prof., Azerbaijan State University of Economics*
Analysis and Evaluation of Sustainable Socio-Economic Development of Azerbaijan……………………………………………………….. 47

11. *Əliyev Ə.Q., i.e.d., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu; Ağayeva A., dokt., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu*
Yaşıl yönümlü ali təhsilin iqtisadi artıma və dayanıqlı inkişafa potensial təsirləri 54
12. *Abbasova T.C., i.ü.f.d., dos.; Eyvazova N.K., i.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)*
Davamlı inkişaf kontekstində sosial-iqtisadi, ekoloji və qlobal problemlər 60
13. *Aliona Balan, Ph.D. (Econ.), Assoc. Prof., National Institute for Economic Research, Republic of Moldova, Chisinau*
The Impact of Renewable Energy Consumption on the Well-Being of the Population of the Republic of Moldova …………………………….. 64
14. *Əliyev Ə.Q., i.e.d.; Abasova S.E., b.e.i., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu*
Rəqəmsal transformasiyalar kontekstində iqtisadi inkişafa iqlim dəyişikliyi problemlərinin təsiri məsələləri 70
15. *Əkbərov T.B., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
İnnovativ sahibkarlığın davamlı inkişaf modeli 78
16. *Əliyev Ə.İ., i.e.n., dos., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC); Quliyev Z.Q., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Dayanıqlı inkişaf kontekstində “yaşıl iqtisadiyyatın” inkişafının statistik qiymətləndirilməsinin bəzi məsələləri 82
17. *Əlizadə Ş.N., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Müasir dövrdə Azərbaycanın sığorta şirkətlərinin başlıca problemləri və aradan qaldırılması yolları 86
18. *Fərhadi P.O., i.ü.f.d., dos.; Hümbətova F.B., gənc tədqiqatçı, Bakı Biznes Universiteti*
Dünyada “yaşil enerji”yə keçid: Azərbaycan COP-29, görülən işlər və planlar 89
19. *Musayev E.M., i.ü.f.d.; Əliyev Ə.İ., i.e.n., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Mətnli məlumatların və Web resursların təhlilində Data Mining texnologiyalarından istifadənin bəzi problemləri 92
20. *Məhərrəmov R.B., i.e.n., dos., İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin Tədris Mərkəzi; Məmmədzadə N.R., dokt., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)*
Vergi borcları üzrə möhlət hüququnun verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi 97
21. *Qarayev İ.Ə., i.e.n., İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin Tədris Mərkəzi*
Vergi qanunvericiliyinə edilmiş dəyişikliklərin iqtisadi mahiyyəti 99
22. *Həsənov İ.C., i.e.n., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Yaşıl iqtisadiyyat şəraitində tikintidə texniki tənzimləmə və standartlaşdırma sisteminin inkişafı ……………………………………………... 100

23. *Bədəlov Ə.M., i.e.n., dos.; Şahbazova L.Ə., diss., Lənkəran Dövlət Universiteti*
Azərbaycanın kommersiya banklarında kredit portfelinin diversifikasiyası tədbirləri və strategiyası 105
24. *Bayramov Q.S., i.e.n., dos.; Əliyeva N.Ə., b/m, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)*
Turizm destinasiyası regional infrastruktur sistemin davamlı inkişaf amili kimi …………………………………………………………….. 107
25. *Şahverdiyeva R.O., tex.ü.f.d.; Abdullayev S.H., elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu*
Fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsində yaşıl rəqəmsal ekosistemin formalaşdırılmasına konseptual yanaşma 113
26. *Hashimova A.Ch., lect., Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport*
Green Economy in the Territories Liberated from Occupation and Uniform Green Strategy of the Country ………………………………… 119
27. *Imamguluyev R.A., Ph.D. (Techn.), Baku Business University*
Navigating Shades of Green: Fuzzy Logic Perspectives on Sustainable Development in the Economy …………………………………………….. 124
28. *Həsənova P.M., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Ağıllı hesablamalar və kibertəhlükəsizlik 127
29. *Ağayev B.S., tex.f.d., dos.; Paşayeva M.M., dokt., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu*
İnformasiya cəmiyyəti şəraitində elektron tullantıların davamlı və səmərəli idarə edilməsi strategiyalarının işlənməsi məsələləri 131
30. *Abbasova V.M., aparıcı elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu*
Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması şərtləri 135
31. *Mustafayev A.M., i.ü.f.d., dos.,aparıcı elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu*
Qloballaşma şəraitində korporativ idarəetmənin rəqabət mühitinə təsirinin qiymətləndirmə metodları 138
32. *Qədirova İ.A., müəl., Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası*
Təbii fəlakətlərin proqnozlaşdırılmasında Big Datadan istifadə 142
33. *Sultanova R., elmi işçi, Milli Aviasiya Akademiyası*
Azərbaycanın təbii ehtiyyatlarından və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəsinin nəzəri əsasları 146
34. *Qubadzadə X.X., müəllim, Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanda "Yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafı 149
35. *Əmirxanov S.A., prof., Bakı Biznes Universiteti*
Müasir dövr və sosial işçi mədəniyyəti 151

36. *Abbasov N.Ə., k.ü.f.d., dos.,.AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun ümumi işlər üzrə direktor müavini,*
Sosial-iqtisadi inkişafın kulturoloji aspektləri 155
37. *Hüseynov İ.H., k.e.d., prof., Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti*
Azərbaycanın dinamik inkişafında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin yeri 160
38. *Məmmədov N.Z., dos., Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası; Axundova N.R., t.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında erməni vandalizminə məruz qalmış Azərbaycan mədəniyyət abidələrinin bərpasına dair 163
39. *Kamandari-Məmmədova A.A., t.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Dünya azərbaycanlıların beşinci Zəfər Qurultayı 167
40. *Həsənova Ş.Ş., h.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Sosial-iqtisadi insan hüquqları və onların təminatı ……………………... 171
41. *Sultanova İ.H., p.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Ekoloji mədəniyyətin formalaşmasında taksonomiyaların rolu 175
42. *Керимова-Коджаева Т.С., д.ф.и., в.н.с., Институт Истории и Этнологии Национальной Академии Наук Азербайджана*
100 лет назад в Баку прошел первый всеазербайджанский краеведческий съезд 180
43. *Чеховская О.Е., к.и.н., доц., Московский Политехнический Университет*
Устойчивый туризм как фактор социально-экономического и культурного развития территорий (на примере Российских регионов)..... 188
44. *Kəngərlinskaya G.F, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu*
Qarabağ ərazisində Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin qorunub saxlanması məsələsinə dair 192
45. *Yusifova K.X., i.ü.f.d., Azərbaycan Dillər Universiteti*
İnklüziv təhsilin sosial mühiti 196
46. *Əsgərov R.H., f.ü.f.d., dos., aparıcı elmi işçi, AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu*
Azərbaycanda inklüziv təhsil: problemlər və inkişaf perspektivləri 199
47. *Cəfərova M.S., f.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Ailə mühitində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması yolları 201
48. *Eyvazova T.R, s.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Məşğulluq məsələsinin təhlili sosial iş kontekstində …………………... 205
49. *Məmmədova A.A., müəl., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Ulu Öndərin fəaliyyətində müstəqil dövlətçilik ideyaları 208
50. *Bayramov A., D.Sc. (Math.), Assoc. Prof., Azerbaijan State Pedagogical University; Aslanov H., D.Sc (Phys./Math.), prof., Bayramoglu M., D.Sc (Math.), prof., Institute of Mathematics and Mechanics of NAS of Azerbaijan*
On Asymptotic of Spectrum a Differential Operator With Operator Coefficients Which Has Singularity ……………………………….... 211
51. *Aliyev S.A., D.Sc. (Phys./Math.), prof., Institute of Control Systems of the Ministry of Science and Education of Azerbaijan Republic; S.A. Aliyev, Ph.D.(Phys./Math.), Assoc. prof., Nakhchivan State University*
Convergence of Sequence of Bellman-Harris Processes to Continuous State Space Branching Process ……………………………………….. 213

52. *Səbzəliyev M.M., r.e.d., prof., Bakı Biznes Universiteti*
Parabolik tənliyə cırlaşan kvazixətti elliptik tənlik üçün əyrixətli trapesiyada qoyulmuş sərhəd məsələsinin həllinin asimptotikası ……..... 214
53. *Aslanov H., f-r.e.d., prof.; Axundov Ə., r.e.d., prof., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu*
Riyaziyyatın bəzi məsələlərinin tarixi haqqında 217
54. *İsgəndərov N.Ş., f.r.e.d., prof., Bakı Dövlət Universiteti*
Üç səpilən dalğa halında birtərtibli hiperbolik tənliklər sistemi üçün yarımoxda səpilmə məsələsi 220
55. *Kərimova M.Ə., r.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*
Klassik tiplərə aid olmayan sinqulyar həyəcanlanmış kvazixətti diferensial tənlik üçün qoyulmuş sərhəd məsələsinin həllinin asimptotikası....... 221
56. *Səbzəliyeva İ.M., f.r.e.n., dos., Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*
Klassik tiplərə aid olmayan ixtiyari tək tərtibli sinqulyar həyəcanlanmış kvazixətti diferensial tənlik üçün qoyulmuş sərhəd məsələsinin həllinin asimptotikası 226
57. *Eyvazov E.H., r.ü.e.d., prof., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu, Bakı Dövlət Universiteti*
Spektral nəzəriyyənin köməyi ilə beynəlxalq ticarət modelinin analizi.... 230
58. *Nəbiyev İ.M., f-r.e.d., prof., Bakı Dövlət Universiteti; Məmmədova L.İ., r.ü.f.d., dos., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu; Bəkirova A.C., mag., Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*
Sərhəd şərtində spektral parametr olan diffuziya operatorunun bərpası haqqında 233
59. *Mustafayeva Y., Ph.D., assoc.prof.; Aliyev N., Ph.D., assoc.prof., Baku State University*
New Method for Regularization of Singular Necessary Conditions of a Boundary Value Problem for a Mixed-Composite Equation …………....... 235
60. *Poladova Ü.C, a.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Yaşıl iqtisadiyyatda riyazi modelləşmənin rolu ……………………....... 238
61. *Əfəndiyeva T.A., müəl., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şamaxı filialı*
Ağıllı hesablamalar və kibertəhlükəsizlik 240
62. *Zeynalova S.S., D.Sc.(Phil.), prof., Azerbaijan University of Languages*
Language as a Catalyst: Strengthening Solidarity for Green Economy Advancement ……………………………………………………………… 245
63. *Hajiyeva U., Assoc. Prof., Azerbaijan State Pedagogical University*
Language Learning Strategy Training Models ………………………... 248
64. *Şahbazlı Ç.Z., fil.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Müxtəlifsistemli dillərdə konseptlərin tətqiqi istiqamətləri 252
65. *Nuriyeva S.T., fil.ü.f.d., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Xarici dilin öyrənilməsində qrammatikanin əhəmiyyəti ………………....... 255
66. *Allahverdiyeva V.E., fil.ü.f.d., b/m., Bakı Slavyan Universiteti*
Dil siyasətinin və xarici dil tədrisinin ekolinqvistik prinsipləri 258
67. *İskəndərova Ş.H., fil.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
“Yaşıl” təyini ilə yaranmış iqtisadi terminlərin struktur semantikası........ 259
68. *İsmayılova A.İ., dos., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında xarici dil kommunikasiya vasitəsi kimi.. 263

69. *Алхасов Я.К., д.ф.пед., доц., Бакинский Славянский Университет*
Азербайджанская фразеология: сияющая вершина или зияющий провал? 267
70. *Sərdarova İ.N., fil.ü.f.d.,dos., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Xarici dil verbal kommunikasiya vasitəsi kimi …………………….…..... 272
71. *İsgəndərova Y.X., müəl., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
İngilis dilinin öyrədilməsində kallan metoddan istifadə və onun əhəmiyyəti 274
72. *Baghirova Ch.N., lecturer, Baku Business University*
Eco-Linguistics As a Branch of Linguistics ……………………….…..... 275
73. *Ibrahimova E.Z., senior lecturer, Baku Business University*
The Power of Multilingualism: Leveraging Foreign Language Education to Facilitate International Collaboration for Azerbaijan's Green Economic Growth ……………………………………………….…..... 280
74. *Gulamova S.Y., lecturer, Baku Business University*
Green Economy: A Blueprint for Sustainable Development …………… 284
75. *Mahmudova M.A., b/m., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
İqtisadiyyatın inkişafında xarici dilin kommunikasiyasında audio və video materialların hazırlanması və təqdimatı …………………………….. 285
76. *Rzayeva A.N., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Ekolinqvistika: dil vasitəsilə ətraf mühit şüurunun tərbiyəsi 288
77. *Huseynova G.F., lecturer, Baku Business University*
The Role of English in Intercultural Communication …………………... 291
78. *Ahmadova Sh.A., instructor, Baku Business University*
Usage of AI in Higher Education: Pros and Cons ……………………… 293
79. *Musayeva G.C., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
İngilis dilində alınma sözlərin yaratdığı sinonimlər və onların üslubi xüsusiyyətləri …………………………………………………………..... 296
80. *Hajiyev K.R., lecturer, Baku Business University*
Foreign Language Proficiency As a Catalyst for Global Solidarity and Green Economic Development ……………………………………........ 299
81. *Seyidova R.F., lecturer, Baku Business University*
Ecolinguistics and Green World Solidarity ……………………………... 302
82. *Əsədova A.M., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Xarici dilin tədrisində qlobal problemlərə yer verilməsinin əhəmiyyəti... 304

GƏNC TƏDQİQATÇILARIN ELMİ ƏSƏRLƏRİ
SCIENTIFIC WORKS OF YOUNG RESEARCHERS
НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ 307

83. *Paşazadə R.M., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanda turizm infrastrukturunun formalaşması və inkişafı ……... 308
84. *Əliyev İ.M., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Rəqabətin xidmət iqtisadiyyatında əhəmiyyəti: ölkələrarası təhlil 313
85. *Həsənov R.R., dokt., AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu; müəl., Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti*
Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasınn formalaşmasının fəlsəfi aspektləri... 317

86. *Aydəmirov M.M., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Beynəlxalq şirkətlərdə mühasibat uçotu və auditin rəqəmsal texnologiyalar əsasında aparılması 322
87. *Zəkizadə S.S., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ekoloji infrastrukturun və yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması istiqamətləri 324
88. *Şəmsili R.T., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Maliyyə hesabatlarının nəzəri-metodoloji əsasları 327
89. *Rajabli İ.R., Ph.D. Student, Baku Business University*
Improving Digitization in Freight and Passenger Transport in the Transport Sector.. 330
90. *Dunyamaliyev İ.E., Ph.D. Student, Baku Business University*
Synergizing Green Economy and E-Commerce: Sustainable Practices for the Digital Marketplace …………………………………………….. 332
91. *Mürsəlov V.Z., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Yaşıl enerji mənbələrinin xərc effektivliyinin təhlili istiqamətləri 335
92. *İsmayılov E.E., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Regionlarda aqroparkların formalaşdırılmasının dünya təcrübəsi 336
93. *Abdullayev A.V., Ph.D. Student, Baku Business University*
The Impact of the Innovation Factor in Startups on the Effective Development of Businesses …………………………………………….. 340
94. *Isayev S.S., Ph.D. Student, Baku Business University*
The Impact of Digital Transformations on Entrepreneurial Ecosystem.... 343
95. *Abdullayev A.I., Ph.D. Student, Baku Business University*
Digital Transformation in Business Management …………………..... 345
96. *Abdullayev V.V., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanda logistika xidməti 348
97. *Əliyeva G.İ., dokt., müəl., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Xüsusi adların dildə önəmliliyi 350
98. *Məmmədova Ş.A., dokt., müəl., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
İngilis dilində mürəkkəb qeyri-müəyyən əvəzliklər və onların Azərbaycan dilində qarşılığı 353
99. *Həşimova G.Q., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri - yaşıl və inklüziv iqtisadiyyatın əsas iştirakçıları kimi 359
100. *Ahmedli Turan Maharrambay Nadir, Ph.D. Student, Artvin Choruh University*
Concept of Green Economy …………………………………………….. 362
101. *Ağagülov A.R.,diss., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu*
Biznes risklərinin idarə olunması problemləri 366
102. *Musayev X.A., dokt., Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti*
Ölkənin iqtisadi inkişafında tikinti sahəsinin rolu …………………..... 369
103. *Bəbişov S.S., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanın milli məhsulun ixrac imkanlarının genişləndirilməsi məsələləri 372

104. *Musayev A.R., dokt., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
Azərbaycanda milli innovasiya sisteminin müasir inkişaf modelinin tətbiqi məsələləri 375
105. *Piriyev Q.M., dokt., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu*
İqtisadiyyatda böhranların identifikasiyası və mübarizənin metod və vasitələri 377
106. *Ağayeva S.X., dokt., Bakı Dövlət Universiteti*
Təcrübədə qruplarla sosial işin əhəmiyyəti 380
107. *Qasımov M.T., dokt., Milli Aviasiya Akademisiyası*
Aviasiya nəqliyyatının inkişafının tənzimlənməsində inteqrativ yanaşmanın və ekonometrik modelin tətbiqinin rolu 383
108. *Mammadzada K.A., Ph.D. Student, Azerbaijan State Pedagogical University,*
Environmental Situation in Azerbaijan ………………………….... 390
109. *Ahmadov Z.Z., Ph.D. Student, Baku Business Universitety*
The Impact of Digital Marketing on the Food Industry ………………... 391
110. *Teymurova Y.E., dok., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu*
Regionda innovativ sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsinin klaster amili. 395
111. *İbrahimli V.Ə., dok., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
Regional innovativ kiçik və orta sahıbkarlığın tənzimlənməsinin xarici və yerli təcrübəsi 398
112. *Paşayeva D.A., dok., Bakı Biznes Universiteti*
Rabitə müəssisələrinin uçot əməliyyatlarında ağıllı hesablamalar və kibertəhlükəsizlik 403
113. *Osmanov E.F., dok., Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kiçik və orta sahibkarlıq arasında yaranmış rəqabətqabiliyyətliliyin ölçülməsi 406
114. *Bilal Ü.E., dok., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*
Qida istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün yaşıl iqtisadiyyat modeli 409
115. *Məmmədov M.Y., mag., Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası*
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda davamlı inkişafın tədqiqi 412
116. *Rəşidov S.E., mag., Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası*
Qusar rayonunda yaşıl turizm infrastrukturunun inkişafı 417
117. *Джафарли Ф., маг., Азербайджанский Государственный Экономический Университет*
Направления развития строительства зеленой экономики в Азербайджане 422
118. *Niftəli A.C., mag., Bakı Biznes Universiteti; Musayeva A. E., Azərbaycan Diplomatik Akademiyası (ADA University)*
Biznesin idarə edilməsində kommunikasiyaların istifadəsinin mövcud vəziyyəti və imkanları 428

119. *Əliyev İ.R., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanda davamlı inkişaf və ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndiril-məsi prioritetləri 430
120. *Xudiyev A.C., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Qlobal iqtisadiyyatda investisiya axının təhlili 433
121. *Əmirxanova S.A., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Dayanıqlı iqtisadi inkişafın mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri 436
122. *İsmiyev Z.C., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Bir kəmər, bir yol" layihəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri 439
123. *Atamov H.R., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanda daxili bazarın qorunması üzrə dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyin artırılması istiqamətləri 442
124. *Şükürlü M.R., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanın türk dilli dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin stimullaşdırılması mexanizmlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi 444
125. *Nəbizadə F.F., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Dövlət proqram imkanlarının biznes mühitinə təsiri və inkişaf istiqamətləri 448
126. *Qəyyumlu N.Ə., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanın ixrac potensialının reallaşmasında beynəlxalq və regional birliklərin rolu ………………………………………………................. 450
127. *Мамедли Г.А., маг., Бакинский Университет Бизнеса*
Перспективы развития мобильного банкинга в банках 452
128. *Əliyeva N.M., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycan media bazarının beynəlxalq media biznesinə inteqrasiyası... 455
129. *Mahmudov H., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Müasir ticarət şəbəkələrinin inkişaf strategiyası ……………………….. 456
130. *Alıyev A.R., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Ölkə iqtisadiyyatında aqroparkların səmərəliliyi və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud vəziyyəti 457
131. *Məhəmmədov S.V., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Rəqabətli bazar mühitində kommersiya müəssisələrinin risklərinin idarə edilməsi 460
132. *Aslanova G.E., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycan Respublikası Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda turizm potensialından istifadə perspektivləri 462
133. *Bədəlova Z.Y., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında davamlı ekoloji inkişafın perspektivləri 463
134. *Hacıyeva A.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Ali təhsil müəssisələrində insan kapitalının formalaşdırılması istiqa-mətləri 468
135. *Sultanov K.O., master student, Baku Business University*
Investments in green energy infrastructure in Azerbaijan 470
136. *Aslanova S.Z., master student, Bakı Biznes Universiteti*
Development directions of freight transportation in international 472

corridors by rail and prospects of green energy …………………………...
137. *İsmayılov B.X., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Sahibkarlıqda insan resurslarının idarəedilməsində rəqəmsallaşdırılmanın rolu 474
138. *Məmmədli S.R., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Sahibkarlıqda satış siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi 476
139. *Əlizadə Ş.M., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Bençmarkinqdə göstəricilər sisteminin formalaşdırılması və təhlilinin təkmilləşdirilməsi 480
140. *Ismayilov P.K., master student, Baku Business University*
Prospects for the Development of the Use of Green Energy in Industrial Parks in Our Country 482
141. *Şahverdiyev M.Z., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Ölkənin sığorta şirkətlərinin fəallığının artırılması istiqamətləri 484
142. *İbrahimov V.N., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi 488
143. *Hüseynzadə A.H., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Rəqəmsallıq şəraitində sığorta şirkətlərinin elektron xidmətlərinin genişləndirilməsi 492
144. *Hüseynzadə A.H., mag., Bakı Biznes Universiteti*
İstehsal müəssisələrində investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi 498
145. *Məhərrəmova L.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Kommersiya banklarının vasitəçilik əməliyyatlarının idarə edilməsi 501
146. *Həsənzadə A.Q., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Veysəloğlu Şirkətlər Qrupunun kommersiya müəssisələrində maliyyə resurslarından istifadə 505
147. *Hüseynov C.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti*
İnvestisiya fəaliyyətinin mühüm xüsusiyyətləri 508
148. *Nəbiyeva L.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycan Beynalxalq Bankının nağdsız hesablaşmalarda rəqəmsallıq tətbiqlərinin ölkənin bank bazarı üçün avanqard xüsusiyyətləri 510
149. *Bəşirova N.Q., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Yelo bankın aktiv əməliyyatlarının təşkilində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə dair dünya təcrübəsindən istifadə mexanizmi 513
150. *Həmzəyeva H.R., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Banklarda maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi 516
151. *Muradlı M.Q., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Müəssisələrdə maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması 518
152. *Təhməzov İ.B., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Kommersiya banklarının depozit portfelinin formalaşması mexanizminin nəzəri təhlili 521
153. *Ələsgərli C.Ə., mag., Bakı Biznes Universiteti*
ARDNŞ-də tətbiq olunan vergi sisteminin təhlili 523

154. *İmanov M.M., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Vergilərin büdcəyə cəlb edilməsinə nəzarətin inkişaf perspektivləri 527
155. *Nəbiyev İ.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi kontekstində yaşıl iqtisadiyyat 530
156. *Abdurahmanov Ə.Z., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Yaşıl iqtisadiyyat: neft sektoru, bərpa olunan enerji mənbələri 534
157. *Məmmədov R.Ə., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Süni intellektin iqtisadiyyat sahəsində tətbiqində mövcud təcrübənin araşdırılması 538
158. *Nəcəfli İ.A., mag., Azərbaycan Texniki Universiteti*
Kiber təhlükəsizliyə ümumi baxış 543
159. *Nizamova A.Y., mag., Azərbaycan Texniki Universiteti*
Zərərli proqramların aradan qaldırılması üçün maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə 547
160. *İsmayılzadə Ü.B., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycan Respublikasında əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin hüquqları beynəlxalq kontekstə 552
161. *Mustafazadə A.Ə., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Heydər Əliyev və Gənclər siyasəti 554
162. *Məmmədova G.İ., mag., Bakı Dövlət Universiteti*
Kənd ərazilərinin potensialından istifadə əsasında aqrar turizmin davamlı inkişafı 557
163. *Bəşirova A.A., mag., Bakı Dövlət Universiteti*
Bölgələrdə turizmin iqtisadi inkişafını stimullaşdıran mexanizmlərin formalaşdırılması 561
164. *Məmmədova G.M., mag., Bakı Dövlət Universiteti*
Beynəlxalq turizmin milli iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişafına təsiri... 565
165. *Qurbanov F.D., mag., Bakı Dövlət Universiteti*
Azərbaycanda daxili turizmin inkişafına klaster yanaşması mexanizminin formalaşdırılması 568
166. *Həsənov İ.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Müəssisənin pul axınlarının hərəkəti barədə hesabatlara maliyyə nəzarətinin təşkili 573
167. *Hüseynov T.A., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Müəssisələrdə vergitutma və audit fəaliyyətinin təşkili xüsusiyyətləri 576
168. *Məmmədli A.R., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Müasir şəraitdə biznesin maliyyələşdirilməsi məsələləri 578
169. *Hüseynova K.F., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Banklarda passiv əməliyyatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri 582
170. *Hacıyeva F.E., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Beynəlxalq və yerli kontekstdə ahıllarla sosial işin təşkilinin təhlili və bu sahədə səmərəliliyin artırılması 586

Kompüter tərtibçiləri:	**H.C.Əmrullayeva**
	N.X.Əsgərli
Texniki redaktor:	**Ə.N.Bağırov**

Yığılmağa verilmişdir: 15.05.2024
Çapa imzalanmışdır: 06.06.2024
Kağız formatı: 60 x 84 1/16
Həcmi: 40,0 ç/v
Tiraj: 500
Qiyməti müqavilə ilə